

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՊՐՈՖ. Ա. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ 1964

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկայումս հայ ժողովրդի կեսից ավելին ցրված է աշխարհի տարբեր մասերում: Պատմության շար թելադրանքով նա բեկվել, բաժանվել է մայր հատվածից և ցրվել հայրենիքից գուրս՝ ստանալով շարաբաստ «Սփյուռք» կամ «Ցրոնք» անունը: Կարելի է ասել, որ չկա Հայաստանից հեռու կամ մոտ գտնվող մի երկիր, բնակչաշատ մի խոշոր կենտրոն, ուր կարելի չլինի գտնել հայ մարած գաղթօջախի մամոտ հետքեր և կամ ներկայումս հեխև ապրող ու գործող հայ գաղթօջախներ:

Հայության գաղթը իր հայրենի երկրից հին պատմությունն ունի: Ստեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանր պայմանների հետևանքով, դարեր շարունակ հայ բնակչությունը մեծաթիվ զանգվածներով թողել է մայրենի հողը և թափառական ցուպ վերցրել ձեռքը: Հեռացող հայությունը, սակայն, աշխատել է չխզել իր կապերը հայրենիքից և շտարանալ: Նա ձգտել է հոգեպես կապված մնալ հայրենի երկրին և սերտ հարաբերություններ պահպանել իր հայրենակիցների հետ: Սփյուռքահայերը Հայաստանի հեռանկարների մեջ իրենց սեփական բախտն են որոնել և հույսով ու հավատքով սպասել այն երջանիկ օրվան, երբ հայրենի երկրում կըստեղծվեն նպաստավոր պայմաններ, հնարավորություն կունենան վերադառնալու լքած օջախը և ապրելու իրենց հարազատների շրջապատում:

Տարագրության ցուպը վերցրած հայ գաղթականի այդ հոգեբանությունը շատ պատկերավոր ներկայացրել է ժամանակին «Մեղու» թերթը. «Գաղթականներն իրենց հայրենիքը թողած,— գրում է նա,— իրենց արտերն ու այգիները ձգած, տուններին մերկացու-

АБРАМЯН АШОТ ГАРЕГИНОВИЧ
КРАТКИЙ ОЧЕРК ИСТОРИИ
АРМЯНСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИХ ОЧАГОВ

(на армянском языке)
Армянское государственное издательство
(Айпетрат), Ереван, 1964

ցած և գուցե բանալին էլ վրան, կրկին հեռավոր աշխարհներ կփախ-
չեն. արտասուքով լցված աչերնին հազարավոր անգամ կդարձնեն
նորեն նայելու իրենց հայրենյաց վրա, որ կկարծեն թե զիրենք
կկանչե, իրենց հետևեն կուլա ու կպոռա, կաղաղակի, կհառաչե...
ահա այս ատենին մեջ է, որ հայերն իրենց հայրենիքը թողուց ու
փախչել կփորձեն, հայրենիքն ալ իրենց պատսպարելու անկա-
րող¹։

Ցրված հայությանը հայրենի երկիր հավաքելու երազանքն
այնքան է հուզել հայերին, որ այն աղոթքի է վերածվել և XII
դարի հայ գիտնական Հովհաննես Իմաստասերի կողմից մուծվեց
«Ղևոնդեանց» հոգևոր երգի մեջ։ Հավատացյալ հայը դարեր շա-
րունակ աղոթել, խնդրել է աստծուց. «Ցրուեալ մանկունս ժողովեա
յուրախութիւն, զվարատեալս տրտմութեամբ և արտասուաց յոր-
դահոս բրդիմամբ փրկութեան մերոյ բաշխօղ²։ Այսինքն՝ հայ ժո-
ղովրդի ցրված գավակներին, տրտմությամբ և հորդահոս արտա-
սուքով վարատվածներին (երկրից քշված, ցիրուցան եղածներին)
ժողովի ուրախությամբ և փրկի։

Հայ գաղթականներն օտար երկրքի տակ բնակություն են
հաստատել ամբողջական համայնքներով։ Նրանք աշխատել են
ամուր պահել իրենց հայրենի սովորությունները և մայրենի լե-
զուան։ Օտար հորիզոններում ևս սփյուռքահայությունը աշխատել է
զարգացնել իր ազգային գրականությունը և մշակույթը՝ անխզելի
կապված մնալով հայրենի գրականության և մշակույթի դարավոր
ավանդույթներին։ Հնարավոր չէ ուղ միջնադարյան պատմության
մեջ մատնացուցց ահել Հայաստանում տեղի ունեցող կարևոր մի
իրադարձություն կամ աչքառու մշակութային մի երևույթ, որը
զգայուն երակներով կապված չլինի հայ գաղթօջախների հետ և
սնունդ ստացած չլինի նրանից։

Անվիճելի է, որ սփյուռքահայության պատմությունն անխզե-
լիորեն կապված է հայրենիքում ապրող ժողովրդի պատմության
հետ և նրա անբաժանելի մասն է կազմում։ Իրավացի է կոն, որ
խոսելով Հայաստանում առաջացած առաջին գաղթականական
հոսանքների մասին, գտնում է, որ Հայոց պատմությունը VI դա-
րից այլևս Հայաստանի պատմություն չէ միայն, այլ պիտի իր էջե-
րի մեջ առնի թափառիկ հայության պատմությունը ևս³։

¹ «Մեղու», 1859, էջ 204—205.

² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Վերջ II,
Երևան, 1946, էջ 51:

³ Լես, Հայոց պատմություն, Գ. II, Երևան, 1947, էջ 181:

Ցավալի է ասել, որ հայագիտության մեջ մինչև այժմ պատ-
շաճ ուշադրություն չի դարձվել արտասահմանում ապրող սփյուռ-
քահայության պատմության ուսումնասիրության վրա։ Փաստորեն,
եթե չհաշվենք հանգուցյալ Ա. Ալպոյաճյանի եռահատոր «Պատ-
մություն հայ գաղթականության» աշխատությունը, որը լույս է
տեսել Կահիրեում 1941—1960 թվականներին, ապա հայ գաղթ-
օջախների ամբողջական պատմությանը նվիրված այլ աշխատու-
թյուն գոյություն չունի, չնայած առանձին գաղթօջախների մա-
սին բազմաթիվ և արժեքավոր ուսումնասիրություններ են լույս
տեսել ինչպես մեզ մոտ, այնպես և արտասահմանում։

Հայագետների այս թերացումը, իհարկե, չկամության և կամ
հայ գաղթավայրերի նկատմամբ ունեցած ինչ-որ անուշադրության
արդյունք չէ։ Խնդիրը նրանում է, որ արտասահմանում ապրող
հայության մասին եղած պատմական նյութերը կցկտուր են, իսկ
եղածներն էլ՝ գիտական լուրջ մշակման չեն ենթարկվել։ Բացի
այդ, լուրջ ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է նախ մշա-
կել և հրապարակել առանձին գաղթօջախների գիտական պատ-
մությունը և հետո միայն ամփոփել նրանք մի ամբողջության մեջ։

Ուրախալի է նշել, որ վերջերս Սովետական Հայաստանում
որոշ աշխատանքներ կատարվում են այդ ուղղությամբ։ Հինգե-
րորդ տարին է, որ հայ գաղթավայրերի պատմությունը մշակ-
վում և դասավանդվում է Երևանի պետական համալսարանի պատ-
մության ֆակուլտետի հայ ժողովրդի պատմության բաժնում։ 1962
թվականին լույս տեսավ Ս. Գասպարյանի ուսումնասիրությունը
«Սփյուռքահայության գաղթօջախներն այսօր» վերնագրով։ Հայկ.
ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի և Արևելագիտական սեկտորի
մի խումբ գիտական աշխատողներ այժմ ձեռնարկել են հայկա-
կան առանձին գաղթավայրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությու-
նը, և նրանց առանձին հոդվածներն սկսել են երևալ պարբերա-
կան մամուլի էջերում։

Բավականին մեծ աշխատանք կատարվել և ներկայումս կա-
տարվում է Սփյուռքում։ Կարելի է ասել, որ յուրաքանչյուր գաղթ-
օջախ ունի իր հրապարակված համառոտ և կամ ընդարձակ
պատմությունը։ Սակայն բավարարվել միայն դրանով չի կարելի,
որովհետև դեռ կան մեծ թվով ձեռագրեր, վիճաբար արձանագրու-
թյուններ և վավերագրեր, որոնց պարունակած նյութերը սփյուռքա-
հայության մասին դեռ չեն հրապարակված և գիտական շրջանառու-
թյան մեջ չեն դրված։ Անհրաժեշտ է եռանդուն ջանքեր և պրպը-
տումներ ծավալել այդ նյութերի օգտագործման ուղղությամբ։

Պատմագիտության մեջ սփյուռքահայության պատմությանը քաղաքացիություն է տրվել տարբեր անուններով: Ալպոյաճյանն այն անվանել է «Հայ գաղթականության պատմություն»: Մեր ներկա աշխատության մեջ այդ վերնագիրն անհամապատասխան էր, որովհետև մեր նպատակն է եղել շարադրել ո՛չ միայն գաղթի պատմությունը, այսինքն՝ թե ինչպես են հայերը դուրս եկել հայրենի երկրից և ցրվել «ի Սփիւս աշխարհի», այլ իրենց՝ գաղթօջախների պատմությունը:

Զուգեցինք քաղաքացիություն տալ նաև «Հայ գաղթօջախների պատմություն» անվանը, որը վերջերս հաճախ է գործածվում սովետահայ պատմական գրականության մեջ և առաջինի համեմատությամբ մյուս ծայրահեղությունն է, քանի որ մեր ուսումնասիրության առարկան միայն այն օջախների պատմությունը չէ, ուր հաստատվել ու գործել են հայ համայնքները, այլ նաև հայ բնակչության գաղթի, ինչպես և իրեն բնակավայրի ներքին պատմությունը:

Սփյուռքահայության պատմությունը քաղաքացիություն ունի նաև «Հայ գաղութների պատմություն» անվան տակ: «Գաղութ» բառը նորագույն գրականության մեջ ունի երկու իմաստ. օտարազգի մի հատվածի մի այլ երկրում բնակություն հաստատած համայնքի և գաղութարար որևէ երկրի կողմից բռնի զավթված և շահագործման ենթարկված երկրի նշանակություն: Հայկական գաղթօջախները դրանց հակապատկերն են եղել:

Մեր ներկա աշխատության բովանդակությանն ավելի համապատասխանում էր Հայ գաղթավայրերի պատմության անվանումը, ուստի այդպես էլ վերնագրեցինք: Ծիշտ է, մեզ մոտ բավականաչափ տեղ է տրված հայ բնակչության գաղթի պատմությանը, սակայն այն կապված է գլխավորապես հայ գաղթօջախների սկզբնավորման և ստվարացման պատմության հետ, ուստի ավելորդ համարեցինք «գաղթո՞նք» բառին տեղ հատկացնել աշխատության վերնագրում:

Հայ գաղթօջախները սփռված են աշխարհով մեկ: Միջին դարերում հայկական գաղթավայրեր են եղել ավելի քան 25 երկրներում, որոնցից մի քանիսը հազարամյակի պատմություն ունեն: Նրանց պատմությունը հանգամանորեն շարադրելու համար հարկավոր կլինեն գուցե յուրաքանչյուրին հատկացնել մեկական հատոր: Իսկ մեր նպատակը հայ գաղթավայրերի պատմության համառոտ ուրվագիծ կազմելն է՝ ամեն մի վայրին հատկացնելով ոչ ավելի քան մեկ կամ մեկուկես մամուլ, ուստի հարմար համարե-

ցինք ընդհանուր վերնագրին ավելացնել նաև «Համառոտ ուրվագիծ» բառերը:

Ընտրած վերնագրից ինքնին բխում է մեր որդեգրած ծրագիրը: Մենք ցանկություն ունենք ներկայացնել համառոտակի սփյուռքահայության պատմությունը իր քաղաքական-հասարակական կյանքով, սոցիալական տարբեր խավերի զբաղմունքներով, հայ գաղթօջախներում ստեղծված մշակութային աչքառու արժեքներով և այլն: Անընդունելի է այն ուսումնասիրողների գիտական մեթոդը, երբ այս կամ այն գաղթօջախի բազմակողմանի պատմությունը վեր է ածվում տվյալ վայրերում հանդես եկող միայն մեծատունների, քաղաքական բարձր դիրքի հասած առանձին անհատների, խոշաների և բարձրաստիճան այլ անձնավորությունների պատմության՝ սովերի տակ թողնելով գաղթօջախի ամբողջական պատմությունը: Նման դեպքերում ստացվում է այն տպավորությունը, որ կարծեք հայկական գաղթօջախներում սոցիալական շերտավորություն գոյություն չունի, որ գաղթավայրերի հայ բնակչությունը բաղկացած է մեծ ու փոքր վաճառականներից, բոլորը մեծահարուստ մարդիկ են և ապրել ու ներկայումս էլ ապրում են անհոգ, անկարոտ կյանքով:

Որոշ պատմաբաններ հաճախ, ազգային սնապարծության հիվանդոտ շեշտով, գերազնահատում են գաղթահայերի խաղացած դերը ապաստան գտած երկրի քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական կյանքում: Իսկ մի քանի հեղինակներ՝ հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս, անում են միանգամայն շափազանցված ընդհանրացումներ: Տեղին է այստեղ հիշել այն դիտողությունը, որ արել է ակադ. Ա. Կարինյանը այդ կարգի պատմաբաններին: «Գաղութահայ օջախների իդեալականացված նկարագրությունը, — գրում է նա, — գաղութահայերի դերի գերազնահատությունը... հայ «մեծատուններ»-ի յուրահատուկ կուլտը սկզբնական շրջանում ամիրա-մեծատունների, իսկ հետագայում բուրժուա-մեծատունների կուլտի հետ կապված «պատրիոտիկան» — այս ամենը շատ որոշակի արտահայտություն են գտել հայ կուլտուրայի և մանավանդ պարբերական մամուլի պատմաբանների աշխատությունների մեջ»:

Մենք անձամբ տարբեր ժամանակներում եղել ենք ներկայումս գոյություն ունեցող Պարսկաստանի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Պակիստանի, Հնդկաստանի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի,

1 Ա. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, Երևան, 1956, էջ 47.

Ֆրանսիայի, Հորդանանի, Իտալիայի, Իսրայելի, Հունդիայի և այլ երկրների հայկական գաղթավայրերում, մոտիկից ծանոթացել գաղթօջախների հայ համայնքների հետ, խորապես զգացել նրանց հայրենասեր և հայրենակարոտ վառ զգացմունքները և սիրել նրանց: Գուցե և այդ հանգամանքը շատ կարևոր դեր է կատարել մեզ համար սփյուռքահայության պատմությանը զբաղվելու գործում:

Կարծում ենք, հարկ չկա ապացուցելու հայ գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության կարևորությունը: Ամենից առաջ այն ունի կարևոր նշանակություն հայրենի երկրի պատմության համար. առանց սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրության, անկարելի է բազմակողմանիորեն լուսաբանել Հայաստանի հետ կապված այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք սոցիալական և ազատագրական շարժումների, հայ և մյուս ժողովուրդների փոխհարաբերությունների, կուլտուրական և գրական փոխազդեցությունների հարցերն և այլն, որոնց մեջ իրենց մասն ու բաժինն ունեն նաև գաղթահայերը:

Սփյուռքահայ պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է և մի այլ տեսանկյունից. XI—XVII դարերում, երբ Հայաստանում ստեղծված ծանր դրության հետևանքով հայ ժողովուրդը զրկվում է մշակույթի որևէ բնագավառում խիզախ նախաձեռնություն ցուցաբերելու հնարավորությունից, ապա սփյուռքահայությունն է, որ կարողանում է ծավալել իր ստեղծագործական ունակությունները: Ուստի հայ ժողովրդին լավ ճանաչելու, նրա ստեղծագործական վաստակները վեր հանելու և ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է միջնադարյան Հայաստանի պատմության հարցերի մշակման հետ մեկտեղ վեր հանել ու բազմակողմանիորեն մշակել նաև հայ գաղթականության պատմությունը:

Սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրությունը, սակայն, կարևոր է նաև մի այլ տեսակետից: Ներկա ժամանակներում, երբ մարդկային հասարակության զարգացումն ընթանում է ժողովուրդների մերձեցման ուղիով, պատմական գիտության առաջնահերթ խնդիրն է դառնում ուսումնասիրության շեշտը դնել ո՛չ թե անցյալում ժողովուրդներին բաժանող սահմանագծերի, այլ նրանց իրար կապող տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների վրա և բացահայտել դրանք: Սփյուռքահայության պատմությունը այս հարցում, պետք է ասել, ունի շատ հարուստ և ուսանելի ժառանգություն: Հայտնի է, որ հայ գաղթօջախները խոշոր դեր են խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև

տնտեսական կապերի ստեղծման ու զարգացման գործում: Այս տեսանկյունով, սփյուռքահայության պատմությունը հանդիսանում է նաև կարևոր ուղեցույց հայ ու հարևան ժողովուրդների հարաբերությունների պատմության համար և զգալի ավանդ ունի մուծելու ընդհանուր պատմության մեջ:

Հայագիտության մեջ վաղուց ի վեր վիճարանության նյութ է հանդիսացել հայ գաղթականության առաջացման պատճառների հարցը: Ինչո՞վ բացատրել հայերի արտագաղթը, ինչո՞ւ են հայերը լքել իրենց հայրենի երկիրը և դիմել պանդխտության: Կանգ առնենք այս հարցում գոյություն ունեցող կարևոր տեսությունների վրա և փորձենք գտնել այդ մեծ ողբերգության իրական պատճառները:

Հայ ավատական պատմագրությունը Հայաստանի քաղաքական անկախության անկման և հայ բնակչության արտագաղթի պատճառը հայ ժողովրդի աստծու առջև թույլ տված թորինազանցությունը, նրա գործած «ծովացեալ մեղքեր»-ով է բացատրել: Այսպես, օրինակ, լեհահայ պատմիչ Հովհաննես Ավագբեքը անդրադառնալով հայ գաղթականության առաջացման պատճառներին, գրում է. «Ըն մեք թշուառացեալքս ազգս հայոց՝ զոր կամք զրկեալ ի թագաւորութենէ զահոյից և ի պերճութենէ իշխանացն, և մնացեալ կամք իբրև ճնճողկ մի ի տանիս և իբրև բու աւերակի, և տարագիր եղեալ պանդխտեալ և նժղեհեալ կամք ի այսմ օտար աշխարհս և օտար շուրս և ի հողս, յաղագս օրինազանց և անկարգ գնացից մերոց»¹: Այս տեսության գործնական հետևությունն այն է, որ հայերը պարտավոր են հնազանդ լինել աստվածային օրենքներին, խոստովանել իրենց մեղքերը, որից հետո աստված բողոքմեսցի ըստ մեծի ողորմութեան իւրում և ժողովեսցէ որպէս հազճագս իւր ընդ թևօք, և սեպհականեսցէ ի հայրենի աշխարհս, և հաստատեսցէ թագաւորաւ և հայրապետի...»²:

XVII դարի պատմիչ Առաքել Գավրիթեցին հայ գաղթականության առաջացման պատճառը կապում է հայ պետականության անկման հետ. «Ազգս Հայոց,— գրում է նա,— որք մատամբն և կամօքն իւրեանց կուրացուցին զաշս իւրեանց, զի ինքեանք կործանեցին զթագաւորութիւնն իւրեանց՝ նենգութեամբ և անհնազանդութեամբ իւրեանց»: Ահա այս, ինչպես և ջալալիների վայրագությունների ու երկրում մոլեգնող սովի պատճառներով, եզրակաց-

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, ասրեզիբը Հայոց, Վիեննայի, 1800, էջ 48:

² Նույն տեղը, էջ 100:

Ֆում է Դավրիժեցին, «Ամենայն ազգն Հայոց ելեալ վտարանդիք եղեն յիրաքանչիւր տեղեաց, ի հայրենի բնակութեանց և յաշխարհաց, և տարադէմ գնացեալ ընդդեմ երեսաց՝ ցիր և ցան եղեալ սփռեցան ընդ ամենայն աշխարհ»¹:

Անցյալի հայ հասարակական մտքի խոշոր դեմքերից մեկը, Մովսես Բաղրամյանը, իր «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» խորագիրը կրող աշխատության մեջ, կտրականապես մերժում է գաղթականության առաջացման պատճառը «ծովացեալ» մեղքերով բացատրելու տեսությունը և հետևյալ նոր բացատրությունն է տալիս. «Սիրո և միաբանության փոխարեն մեր ժողովրդի մեջ օրեցօր ավելի և ավելի շատացավ ատելությունը և անմիաբանությունը, որի պատճառով նա ճղակտոր և ցիրուցան եղավ իր հայրենիքից՝ սփռվելով երկրի երեսը, ինչպես ցրվում են ծառի շոր ճյուղերը կամ եղեգները ուժեղ քամուց...»² (բերում ենք թարգմանաբար):

Այսպիսով, ըստ Բաղրամյանի, հայ գաղթականության առաջացման պատճառը ժողովրդի մեջ առաջացած անմիաբանությունը և անհամերաշխությունն է: Դրանից էլ հետևում է հնդկահայ ազատամիտ հայրենասերների գործնական նոր եզրակացությունը. պետք է վերջ տալ անմիաբանությանը, համախմբվել և համատեղ ջանքերով վերականգնել հայերի կորցրած անկախությունը ու ցրված հայությունը հավաքել իր հայրենիքում:

Համեմատաբար ավելի լայն քաղաքացիություն ունի հայերի արտագաղթը առևտրական կապիտալի շահերի հետ կապելու դրույթը: Ըստ այդ տեսության, միջին դարերում, երբ առևտրական տարանցիկ մայրուղին փոխում է իր նախկին ուղղությունը և հեռանում Հայաստանից, ապա երկրում հայ առևտրականների գործունեության համար ստեղծվում են անբարենպաստ պայմաններ, որը ստիպում է նրանց գաղթելու արտասահման և իրենց գործունեության համար նպաստավոր հող փնտրելու այնտեղ: Այսպիսով, ըստ այդ տեսության, հայ գաղթականները հայ առևտրականներն են, և հայ գաղթօջախները՝ առևտրական ֆակտորիաներ (կայաններ):

Այս տեսությունը սխալ է այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանից կատարվող զանգվածային գաղթների մեծ մասը տեղի է ունեցել կոնիվների ու ասպատակությունների և կամ տիրակալների բռնությունների ժամանակ, իսկ այդպիսի դեպքերում գաղթել են

հասարակության բոլոր խավերն անխտիր: Ըստ որում, հայ բնակչությունը արտասահման է գաղթել ո՛չ դրսում ոսկու ինչ-որ գանձեր փնտրելու դիտավորությամբ, այլ իր ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու, իր և իր ընտանիքի պատիվը փրկելու նպատակով, որը վտանգված է եղել մայր հայրենիքում:

Զպետք է ժխտել, որ արտագաղթող հայության մեջ եղել են որոշ թվով նաև հարուստ մարդիկ, հայ վաճառականներ: Սակայն բազմահազար գաղթականության մեջ նրանք որակ չեն կազմել:

Գաղթականության առաջացման հարցում հայագետներից ոմանք մեծ տեղ են տալիս Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին: Այս տեսակետը վերջերս պաշտպանել է սփյուռքահայության պատմության մեծավաստակ պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանը: Նա իր «Պատմություն հայ գաղթականության» առաջին հատորում հետևյալն է գրել. «Հայաստանի աշխարհագրական նկարագիրը խորունկ ազդեցություն մը ունեցած է մեր քաղաքական և քաղաքակրթության պատմության վրա և ինքն է աղբյուրը մեր ցեղային տկարություններուն և ուժին միանգամայն, ինչպես նաև պատճառը գլխավոր աղետներուն, որոնց ենթակա եղած է հայ ժողովուրդը... ուրեմն Հայաստանի արտագաղթությունը «պատճառաց պատճառ» կներկայանա հայ գաղթականության»¹:

Պատմության փիլիսոփայությունը չի ժխտում աշխարհագրական գործոնի ազդեցությունը հասարակության պատմության վրա, մանավանդ՝ նրա վաղ շրջանում: Հայաստանը մի լեռնաստան է, մի կատարյալ «լեռ կղզի», ինչպես պատկերավոր բնորոշել է եվրոպացի ճանապարհորդներից մեկը՝ Կարլ Ռիտտերը: Հայաստանը բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով կտրատված է անջատ և մեկուսացված մասերի: Երկրի նման լանդշաֆտը մեծ չափով խանգարում է միասնական կենտրոնական ուժեղ պետության ստեղծմանը: Անմատչելի լեռներով պատսպարված գավառատեր նախարարներն իրենց ավելի են ինքնուրույն զգում և ավելի քիչ են հակում ցուցաբերում ենթարկվելու կենտրոնական իշխանությանը: Կենտրոնախույս ուժերի առկայությունն իր բացասական ազդեցությունն է ունենում կազմակերպված պետության ստեղծման գործում, իսկ ուժեղ պետության բացակայությունը իր հերթին բացասաբար է անդրադառնում երկրի պաշտպանության վրա և դուռ բաց անում դրսի թշնամու առջև: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ Հայաստան

¹ Առաջիկա Դավրիժեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 147:

² «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ», Մազրատ, 1772, էջ 163—164:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ գաղթականության, Գահերի, 1941, էջ 7: (Այսուհետև այս աշխատությունից մեջբերումներ է արվելու կրճատ՝ «ՉԳ» ձևով):

խուժած օտարերկրյա թշնամին ավերում է երկիրը, կոտորում բնակչությանը, կողոպտում, գերեվարում կամ ծանր հարկեր դնում ժողովրդի վրա: Այստեղից էլ, ըստ այդ տեսության, առաջանում է մասսայական գաղթը:

Հայ բնակչությանը գաղթելու մղող հիմնական պատճառներինց մեկը, անշուշտ, երկրի անապահով վիճակն է հանդիսացել: Հայաստանն ընկնելով Արևելքում մրցակցող խոշոր պետությունների արցանի մեջ, դարեր շարունակ կովախնձոր է դարձել մրցող պետությունների համար: Կողմերից ամեն մեկն աշխատել է իր տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում և ամրացնել իր ռազմա-ստրատեգիական դիրքերը: Անվերջ պատերազմները ստեղծել են անտանելի ծանր վիճակ՝ վասալական կախվածության մեջ ընկած Հայաստանի համար:

Ռուս գիտնական Գուրկո-Կրյաժինը, որը հատուկ ուսումնասիրություն ունի նվիրած Հայաստանի բնական պայմաններին, գտնում է, որ «Հայաստանը շնորհիվ իր ֆիզիկա-աշխարհագրական պայմանների, միշտ եղել է իբր հսկայական բնական մի միջնաբերդ և իշխել է շրջակա երկրների վրա...»¹:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը, անդրադառնալով Հայաստանի բուֆերային այս վիճակին, գտնում է, որ այդ նրա դժբախտության հիմնական պատճառն է հանդիսացել: «Հին Հայաստանի բուֆերային շարաքաստիկ այս դրությունը Արևելքի և Արևմուտքի միջև, — գրում է նա, — որը շարունակվել է նաև բյուզանդական-սասանյան, բյուզանդական-արաբական շրջաններում, գլխավոր հենց պատճառներից մեկն է, որ անդրադարձել է նրա բարեկեցության վրա և խիստ անբարեհաջող ազդեցություն ունեցել նրա քաղաքական ու ներքին զարգացման վրա»²:

Հայաստան խուժած մրցակից պետությունների բանակների ասքերի տակ, փաստորեն, տրորվել է բազմաշարժար հայ ժողովուրդը: Թշնամական բանակները ավերել են երկիրը և հազարներով գերի տարել նրա բնակիչներից: Արաբ աշխարհագիրներից մեկը՝ Իբն-ալ-Ֆարքհ ալ-Համադանին Հայաստանի անհրապույժ այս վիճակը ներկայացրել է հետևյալ պատկերավոր արտահայտությամբ. «Մահկուց Սիրիացին ասաց, — Հայաստանը մշտապես

¹ В. Гурко-Кряжин, Прошлое и настоящее Советской Армении (տե՛ս. „Новый Восток“, 1927, кн. 16—17):

² Հ. Մանանդյան, Ճեղքալիզը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 258—259:

ավերակների մեջ է: Հարցրին, — Ի՞նչն է նրան ավերում: Պատասխանեց. — Կովող զորաբանակների ձիաների սմբակները»¹:

Ժողովուրդն այս անմխիթար վիճակում, բնական է, պիտի նախընտրեր և նախընտրել է սրտի կսկիծով թողնել իր հայրենի օջախը և գաղթել համեմատաբար ավելի ապահով միջավայր:

Հայ ժողովուրդը մի քանի անգամ ճաշակել է բռնագաղթի դառը պտուղները: Մենք նկատի ունենք Շապուհ Նրկրորդի 364 թվականի բռնագաղթը, պավլիկյանների մասսայական բռնագաղթը Արևմտյան Հայաստանից դեպի Թրակիա, շահ Աբասի բռնագաղթը 1604—5 թվականներին, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների բռնագաղթը, որը աննախադեպ մի ողբերգություն էր ո՛չ միայն հայ ժողովրդի, այլև մարդկային ցեղի պատմության մեջ:

Արտաքին ձեռով հրապուրիչ, բայց հետևանքներով շատ ծանր են եղել մասնավորապես բյուզանդական կայսրության՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած քաղաքականության հետևանքով առաջացած գաղթերը: Բյուզանդական գահի վրա բազմած ծագումով հայ կայսրերը, իրենց ոտքի տակի հողն ամուր պահելու համար, աշխատել են իրենց շրջապատել հայ ազնվականներով, արքունի պաշտպան զորամասերը կազմել հայերից և ձգտել երկրի հեռավոր սահմաններում գտնվող զորամասերի մեջ մեծ տեղ տալ հայերին: Այդ նպատակով նրանք Հայաստանից պարբերաբար հավաքել են հայ երիտասարդներին՝ հասարակության ամենից կենսունակ ուժերին, և տեղափոխել Բյուզանդիայի հեռավոր շրջանները:

Թվարկված բոլոր տեսակի գաղթականությունն էլ, այս կամ այն չափով, կորստաբեր է եղել փոքրաթիվ հայ ժողովրդի համար: Սակայն նշված գաղթականության բոլոր ձևերի մեջ ամենից անուելին, ամենից կորստաբերը՝ օտար տիրակալների Հայաստանում ստեղծած անտանելի ծանր դրության հետևանքով առաջացած մասսայական գաղթն է եղել, որի ժամանակ հարյուր հազարավոր հայ բնակչություն հարկադրված է եղել զնալ և բնակություն հաստատել օտար հորիզոններում:

Հայ գաղթականության ստվար հոսանքներ առաջանում են նոր ժամանակաշրջանում. կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացման հետևանքով քայքայվում է գյուղը և ընչազուրկ բնակչությունը սկսում է հոսել դեպի արդյունաբերական կենտրոնները՝ «մշակութային» համար: Տվյալ դեպքում, մենք նկատի

¹ Goeje, Bibliath. Geograph. arab. V, 1855, էջ 257:

ունենք Արևմտյան Հայաստանից դեպի Պոլիս, Զմյուռնիա, Ամերիկայի քաղաքները և այլուր, Արևելյան Հայաստանից՝ Քրիլիսի, Բաքու, Աստրախան, Մոսկվա և Ռուսաստանի այլ քաղաքները գնացող գաղթականական հոսանքները:

Ներկա հատորի մեջ շենք զետեղել հայկական այն գաղթա-վայրերի պատմությունը, որոնք հանդես են եկել նոր և նորագույն շրջանում (Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներ, Անգլիա, Գերմանիա և այլն): Հատորի մեջ շենք մտել նաև այն վայրերը, որոնց պատմությունը թեկուզ սկսվում է միջին դարերում, բայց հիմնականը՝ հանդիսացել են նոր և նորագույն ժամանակաշրջանները: Մենք նպատակահարմար ենք համարել այդ կարգի գաղթօջախների միջնադարյան պատմությունը չկտրել հիմնական մասից, շարադրել նոր շրջանի պատմության հետ իբրև նոր պատմության ներածություն: Մենք նկատի ունենք Թուրքիայի, Իրաքի և մի քանի այլ երկրների հայ գաղթավայրերի պատմությունը:

Անշափ դժվար է եղել մեր ուսումնասիրության թեման: Հայկական գաղթօջախների պատմությունը պետք էր ուսումնասիրել իրենց շրջապատի հետ սերտորեն կապված, իսկ քանի որ հայերը ցրված են եղել ամբողջ աշխարհով մեկ, ուստի և անհրաժեշտ էր ուսումնասիրել գրեթե ամբողջ աշխարհի պատմությունը: Իսկ այդ՝ մեկ մարդու ուժերից վեր է: Հայկական գաղթավայրերի մասին, ինչպես հայտնի է, մենագրություններ են լույս տեսել ո՛չ միայն հայերեն, այլև այն լեզուներով, որոնք տվյալ երկրի պետական լեզուներն են հանդիսացել, ուստի և պահանջվում էր ուսումնասիրել աշխարհի բազմաթիվ լեզուները:

Պետք է խոստովանենք, որ եղել են պահեր, որ հանդիպելով այս կարգի դժվարությունների, որոշել ենք ընդմիջել աշխատանքը, լքել թեման՝ ռազմաճակատը դասալքող վախկոտ զինվորի նման: Բայց հետո մտածելով, որ այդպիսին շենք եղել մեր այն հայրենակիցները, որոնց պատմությունը գրելու պատիվն է վիճակվել մեզ, նրանց հատուկ է եղել դժվարությունները հաղթահարելու աննկուն կամքը և համառ ոգին, — այդ զգացմունքի հարկադրանքով նորից ձեռք ենք վերցրել գրիչը:

Նման պայմաններում, բնական է, որ այս աշխատության մեջ պետք է որ սպրդած լինեն սխալներ և անճշտություններ, բաց թողնված լինեն պատմական կարևոր դեմքեր և իրադարձություններ: Մենք հաճույքով կուզենանք լսել մեր բարեմիտ քննադատների դիտողությունները:

Հայ գաղթավայրի պատմության կապակցությամբ չի կարելի լռությամբ անցնել պատմական այն խոշոր շրջադարձի վրայով, որ տեղի է ունեցել հայ ժողովրդի կյանքում:

Հայ ժողովրդի ազատասեր զավակները դարեր շարունակ տենչացել են քաղաքական ազատություն ձեռք բերելու և ցրված հայությունը հայրենի երկիրը հավաքելու մասին: Բայց այդ մնացել է լուկ չիրագործված երազանք: Հայրենի երկիրը պատկերվել է ավերակների վրա լաց լինող հերարձակ մոր նման, իսկ օտարության մեջ թախծող պանդուխտի սիրած երզը «Կռունկն» է եղել: Բայց ահա բազմաշարժար հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցավ շրջադարձային մեծ բեկում. մեծ հոկտեմբերը ազատություն բերեց նաև հայ ժողովրդին և ստեղծեց բարենպաստ պայմաններ նրան նախընթաց զարգացման և բարգավաճման համար ու հնարավորություն տվեց պատմության շար բախտով հալածված և աշխարհով մեկ ցրված տարագիրներին վերադառնալու իրենց նվիրական հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան:

**ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ
ԴՈՒՐՍ ԳՏՆՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

**Հայաստանից դուրս
գտնվող հայկական
վորամասերը:**

Հայկական հնագույն գաղթավայրերի մասին մեր ունեցած պատմական նյութերը ազբատ են և մշուշապատ: Դրանք հաճախ այնքան կցկտուր են և առասպելախառն, որ գծվար են ենթարկվում գիտական ընդհանրացման: Այդ է պատճառը, որ երբեմն հարկադրված ենք լինում այդպիսիների մասին խոսել եռաստիճան ենթադրություններով:

Պատմական աղբյուրներում արտասահմանում գտնվող զանգվածային հայ բնակչության մասին ունեցած նախնական տեղեկությունները վերաբերում են ո՛չ թե սովորական գաղթականությունը, այլ զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հայ զորամասերին, որոնց հայկական իշխանությունները, ըստ վասալական պարտավորության, տրամադրում էին հարևան այս կամ այն երկրին:

Հայաստանից դուրս գտնվող հայկական նման զորամասերի մասին տեղեկություն է հասել մեզ դեռևս VI դ. մ. թ. ա.: Այդ մասին է հաղորդում հույն պատմիչ Քսենոֆոնն իր «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ: Նա նկարագրում է Կյուրոսի արշավանքը դեպի Հայաստան, նրա նվաճումը և բանակցությունները Արմենիայի թագավորի հետ, որպեսզի նա կատարի իր վասալական պարտականությունները, զորք ուղարկի Մարաստան, վճարի սահմանված հարկը և այլն: Կյուրոսի և Արմենիայի թագավորի միջև վարվող բանակցությունների կապակցությամբ նա բերել է այն խոսակցությունը, որ տեղի է ունեցել Կյուրոսի և արմենների թագավորի միջև. Կյուրոսը հայկական թագավորից հարցնում է, թե նա ինչո՞ւ չի կատարում իր պարտականությունը, ինչո՞ւ չի վճարում սահ-

մանված հարկը և չի ուղարկում խոստացած հայկական զորամասեր: Վերջինս պատասխանում է. «Ես ազատության էի ձգտում, որովհետև լավ էի համարում, որպեսզի թե ինքս ազատ լինեմ, և թե որդիներիս ազատություն թողնեմ»¹: Վեճը վերջանում է նրանով, որ արմենների թագավորը պարտավորվում է իր զորքի կեսը՝ 20000 հետևակազոր և 4000 հեծյալ տրամադրել Կյուրոսին:

Հայկական զորամասերից մասնավորապես հեծելազորը (այրուձիհն) հնում համարվել է մարտական և լավ կոփված զորքի տեսակ:

Հայկական զորքը, որպես պարսկական բանակին օժանդակող զինական ուժ, հիշված է նաև Հերոդոտի մոտ 480 թ. (մ. թ. ա.) հուլյն-պարսկական պատերազմի կապակցությամբ: Ըստ նրա տեղեկության, հուլյների դեմ կռվող Քսերքսեսի բանակում, ի թիվս հպատակ մի քանի այլ ժողովուրդների զորամասերի, գտնվում էր նաև հայկականը, որի հրամանատարն էր Արտոքմեսը: Հայ զինվորները կրում էին յուրահատուկ տարազ և զենք. նրանք իրենց գլխին ունեին սաղավարտ, իսկ ոտներին՝ ճտկավոր կոշիկներ, զինված էին փոքր վահաններով, կարճ նիզակներով, անգերով և սրերով:

Հայկական զորամասերի երկրից դուրս գտնվելու մասին տեղեկություններ կան նաև IV դ. (մ. թ. ա.): Այսպես, Կուրտիուս Ռուֆուսը հայտնում է, որ 331 թ. (մ. թ. ա.) Գավգամելայի ճակատամարտում Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ կռվող Դարեհ III Կորոմայի զորաբանակում գտնվել է արմենական երկու զորամաս՝ բաղկացած 40.000 հետևակազորից և 7.000 հեծելազորից²: Արմենական զորամասերի հրամանատարներն են եղել Օրոնտեսը (Երվանդը) և Միթրաուտեսը:

Հավանական է, որ հայկական զորամասեր եղել են նաև Աելեկյան զորաբանակում: Ինչպես հայտնի է, 190 թվականին (մ. թ. ա.) Մագնեզիայում, Անտիոքոս Մեծի խայտառակ պարտությունից հետո, իրենց անկախ հայտարարեցին Մեծ Հայքը՝ Արտաշեսի գլխավորությամբ և Մոփաց աշխարհը՝ Զարեհի գլխավորությամբ:

¹ Xenophontis, Cyropaedia, IV, 10 (Օգտվել ենք Հ. Մանանդյանի թարգմանությունից, որը զետեղված է նրա «Բնական տեսությունն հայ ժողովրդի պատմության» I հատորի հավելվածում):

² Herodoti, Historiarum libri, IX, VII, 73 (Օգտվել ենք Ց. Գ. Միշտենկոյի թարգմանությունից):

³ Տես Curtius Rufus, III, 2, 6 (Օգտվել ենք Հ. Մանանդյանի «Բնական տեսությունն հայ ժողովրդի պատմության» I հատորի էջ 94-ից):

Ստրաբոնը որոշակի հայտնում է, որ Արտաշեսը և Զարեհը «նախապես Անտիոքոս մեծի զորավարներն էին»¹: Նշված զորահրամանատարներն, անշուշտ, Աելեկյան բանակում պաշտոնավարելու ժամանակ ղեկավարում էին հայկական զորամասերը, որոնց օգնությամբ և Մեծ Հայքն ու Մոփքը անկախ հայտարարվեցին:

Պետք է նկատի ունենալ, որ հայկական այս զորամասերը Հայաստանի սահմաններից դուրս էին գտնվում ժամանակավորապես միայն, կռիվների ժամանակ, իսկ հետո նորից վերադառնում Հայրենիք: Այնպես որ՝ արտասահմանում նրանք կայուն բնակության համար և մշտական օբյեկտներ չէին ստեղծում: Չի բացառված, իհարկե, որ Պարսկաստանում Աքեմենյան շրջանում գոյություն ունեցած լինեին հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ՝ բաղկացած զրխավորապես հայ առևտրականներից և արհեստավորներից:

Ի դեպ՝ Պարսկաստանում հայ ստվարաթիվ բնակչության գոյության օգտին է խոսում Բաբելոնում Դարեհի (522—486 թթ.) դեմ բռնկված մի ապստամբություն, որի ղեկավարը ժազումով հայ Արախան էր: Այս ապստամբությունն այնպիսի մեծ ցնցումի տեղիք է տվել Պարսկաստանում, որ ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհը պատվիրել է Բիհիսթունի քարաժայռի վրա արձանագրել խոսվարարի դեմ իր տարած հաղթանակի պատմությունը²: Ամենայն հավանականությամբ Արախանը միակ հայը չի եղել Բաբելոնում, այլ ունեցել է նաև աջակիցներ իր հայրենակիցներից:

Մեր ունեցած տեղեկությունները հայոց պատմության մասին հարստանում և պատմական տեսադաշտը համեմատաբար ընդարձակվում է Արտաշեսյանների շրջանում: Այժմ, օտար աղբյուրներից բացի, այդ մասին տեղեկություններ են հաղորդում նաև հայկական աղբյուրները:

Այդ տեղեկությունները իրավունք են տալիս հաստատապես ասելու, որ Արտաշեսյան շրջանում հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն արտագաղթ չի տվել, այլև ինքն է գաղթականություն ընդունել դժբախտից: Հունա-հռոմեական պատմիչները մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում հաղարավոր այն գաղթականների մասին, որոնց ջրում բերում են Տիգրան II-ը (95—55 թթ.) և Արտավազդ II-ը (55—34 թթ) իրենց ռազմական գործողությունների ժամանակ Միջագետքից, Կապադովկիայից և փոքրասիական այլ երկրներից: Այսպես օրինակ, Ստրաբոնը խոսելով Տիգրան II-ի Տիգ-

¹ Strabo, XXV, 2,12 (Հմմ. «Ստրաբոն», քաղեց և թարգմանեց Հ. Անոսյան, էջ 57):

² Տես Գ. Ա. Халатъянц, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 85:

րանակերտ բերած գերինների մասին, գրում է. «Այս քաղաքում (այսինքն՝ Տիգրանակերտում—Ա. Ա.) կային շատ հելլեններ ինչպես Կիլիկիայի գաղթականներից, այնպես և նրանց բախտակից բարբարոս ասորիներ, կորդվացիներ և կապադովկիացիներ, որոնց հայրենիքը քանդել և այնտեղից գաղթեցրել էր Տիգրան II-ը»: Ըստ Ապիանոսի տեղեկության, Տիգրանի բերած գերինների թիվը հասնում էր մինչև 300.000-ի¹: Որքան էլ չափազանցած լինի Ապիանոսն այս թիվը, այնուամենայնիվ, այն վկայում է, որ դրսից բավականին մեծ թվով գերիններ են բերվել Հայաստան:

Հիմնավորապես սխալ է հայագիտության մեջ քաղաքացիություն ստացած այն վարկածը, որ իբր թե Տիգրանի բերած գերինները հանդիսացել են առևտրականներ: Մեր մի ուսումնասիրության մեջ՝ «Հայ ժողովրդի պերիոդիզացիայի հարցի շուրջը», պատմական փաստերով ցույց ենք տվել, որ Տիգրանի բերած գերինները հանդիսացել են ո՛չ թե առևտրականներ, այլ սովորական ստրուկներ, որոնք բերվել և օգտագործվել են ստրկական աշխատանքներում: Այլ հարց է, որ հետագա դարերում այդ ստրուկներից ոմանք կարող էին ազատություն ձեռք բերել և դառնալ նաև առևտրականներ:

II—I դարերում զգալիորեն ընդարձակվում են Հայաստանի սահմաններն ի հաշիվ հարևան երկրների: Հայտնի է, որ Տիգրանը նվաճեց Ասորիքը, Կապադովկիան, Կիլիկիան և հարևան այլ երկրներ: Նվաճումներից հետո այդ երկրներում տեղավորվեցին բավականին թվով հայ վաճառականներ, պետական պաշտոնյաներ և զինվորականներ:

Հայ ժողովրդի դրությունն զգալիորեն փոխվում է Արտաշեսյան հարստությունից հետո, երբ քաղաքականապես թուլացած Հայաստանը ներգրավվում է պարսկա-հռոմեական արյունոտ մրցակցության մեջ և մրցակցող կողմերը, գաղտնի կամ բացահայտ, սկսում են միջամտել Հայաստանի ներքին գործերին: Ե՛վ Հռոմը, և՛ Պարսկաստանը Հայաստանի նկատմամբ վարում էին երկրի քաղաքական ուժերը ջլատելու և ներքին երկպառակություններ սերմանելու քաղաքականություն:

Հռոմի և Պարսկաստանի այս քաղաքականությունը որոշ չափով նպաստավոր հող է գտնում Հայաստանի ձեռավորված սոցիալ-տնտեսական նոր հարաբերությունների պայմաններում:

Հայաստանում I—II դարերում վերջնականապես ձևավորվում է ֆեոդալական հասարակությունը: Հայաստանի տնտեսական

¹ AOP., Mithrid., 84.

կյանքն սկսում է մասնատվել, իսկ դրան զուգընթաց մասնատվում է նաև քաղաքական կյանքը:

Պետք է նշել, որ մինչև IV դարի սկզբները, այսինքն՝ մինչև քրիստոնեության մուտքը Հայաստան, հայ քաղաքական վերնախավի համակրանքը, համեմատաբար, ավելի դեպի պարթևների, քան հռոմեացիների կողմն է եղել¹: Քաղաքական այս կողմնորոշումը մասամբ փոխվում է, երբ հայերն ընդունում են քրիստոնեություն և հավատակից դառնում հռոմեացիներին: Այժմ հայ քաղաքական վերնախավերի համակրանքն սկսում է թեքվել դեպի հռոմեացիները:

Հավատարի տեղեկություններ կան այն մասին, որ հռոմեացիներն իրենց մոտ գտնված քաղաքական փախստականներից և իրենց իշխանության տակ ընկած հայկական զավառներից զորամասեր էին կազմում և ուղարկում Դաճուր՝ գերմանացիների դեմ կռվելու:

233 թվականին Սևերիոս Աղեքսանդր կայսրը Արևելքից Հռոմ վերադառնալիս իր հետ տանում է հայկական աղեղնաձիգ գնդեր՝ կայսրության հյուսիսային սահմանը գերմանացիներից պաշտպանելու համար: Եվ հայկական այդ զորամասերը 238 թվականին Մաքսիմիանոսի ժամանակ մասնակցում են գերմանացիների դեմ մղվող ռազմական գործողություններին:

350 թվականին, երբ հռոմեական արևելյան բանակն ապստամբություն բարձրացրեց Կոստաս կայսեր դեմ և կայսր հռչակեց Կոստանդինոսին, վերջինիս աջակցող զորաբանակում գտնվում էին հայ աղեղնաձիգ հեծելազոր գնդեր, որոնք վճռական դեր կատարեցին այս հեղաշրջման ժամանակ²:

Հայոց Արշակ Երրորդի ժամանակ (378—386), երբ Հռոմի հյուսիսային սահմանը վտանգված էր գերմանացիների հարձակումների հետևանքներով, թշնամու դեմ ուղարկվեցին նաև հայկական գնդեր, որոնք և մասնակցեցին ռազմական գործողություններին³:

387 թվականից հետո, երբ Հայաստանը բաժանվել էր Պարսկաստանի և Հռոմի միջև, հայերից զորահավաք կատարելու, զորամասեր ստեղծելու և այդ զորամասերը Հռոմի ու Պարսկաստանի հեռավոր սահմաններն ուղարկելն ավելի հաճախակի դարձավ: Այդ

¹ Հ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ՝ Հայաստանի և Հռոմի, Վենետիկ, 1912, էջ 239—240.

² Ա. Ալպոյաճյան, ՊԳ, էջ 127.

³ Նույն տեղում, էջ 314 (Հմմտ. Թեմիստիոսի ճառը, 207):

միջոցառումը նպատակ ունեւր, մի կողմից՝ հայ քաջարի զինվորներով պաշտպանել հեռավոր և վտանգավոր սահմանները, իսկ մյուս կողմից՝ երկրից դուրս հանելով կռվող ուժը, աշխատել քաղաքականապես ավելի թուլացնել Հայաստանը՝ հայ ժողովրդի ներքին անկախութունը վերացնելու և ասիմիլյացիայի ենթարկելու համար:

Օտար հարստահարիչների այդ ձգտումը շատ ցայտուն երևում է պարսից Հազկերտ թագավորի հայկական զորքերի նկատմամբ ցուցաբերած միջոցառումներից, որոնք հանգամանորեն նկարագրված են հայ երկու պատմիչների՝ Նղիշեի և Ղազար Փարպեցու մոտ: Վարդանանց հերոսական պատերազմից առաջ, երբ պարսից արքունիքում ծրագրվում էին անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների ներքին անկախութունը վերացնելու համար նախատեսված միջոցառումները, պարսկական արքունիքի հրամանով հայկական այրուձին դուրս է հանվում երկրից և ուղարկվում Պարսկաստանի հեռավոր սահմանները: Հիշենք Նղիշեի հետևյալ տեղեկութունը. «Ըս գունդս գունդս դարձեալ գումարէին ի նոցանէ (այսինքն՝ հայերից, վրացիներից և աղվաններից—Ա. Ա.) յերկիր հեռաւոր՝ յամուրս անապատին՝ ի մարտ պատերազմի թշնամեացն արքայի. և բազմաց իսկ անդէն հասանէր վախճան մահու սրով: Ըս զամենեցուն զկարգեալ թռչակն նուազեցուցանէին, և քաղցի և ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա, և ձմերոցի տեղիս զոժնեայ վայրսն հրամայէին նոցա և անարգս և վատթարս յաշս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին»¹:

Հայ զինվորական մասերի դրութունը միաթարական չէր նաև Արևմտյան Հայաստանում, որն ընկել էր Հոռոմի գերիշխանության տակ: Այդ մենք կտեսնենք քիչ հետո՝ Բյուզանդիայի հայ գաղթավայրի մասին խոսելիս:

Հայ վտարանդիներից և հայ զինվորականութունից բացի, Հայաստանից դուրս գտնվող բնակչության շարքում պետք է հիշել նաև հայ պատանդներին: Պարսիկները և հոռոմեացիները, իրենց ազդեցութունը հայ ավատական շրջանի վրա ավելի ուժեղացնելու և նրանց ստրկական հնազանդության մեջ պահելու համար, սովորութուն ունեին հայ նախարարական տներից պատանդներ վերցնել, որոնց պահում էին իրենց արքունիքներում և դաստիարակում հավատարմությամբ ծառայելու ոգով: Հայտնի է, օրինակ, որ IV դարում հայոց Արշակ թագավորի եղբոր որդիները՝ Գնելը

¹ Նղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1937, էջ 21.

և Տիրիթը, պատանդներ էին Բյուզանդիոնում, նրանց ազատեց և հայրենիք բերեց Ներսես կաթողիկոսը՝ իր բանագնացության ժամանակ: 449 թվականին Անդրկովկասի ժողովուրդների ժողովրդա-ազատագրական պատերազմի նախօրյակին, երբ Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների ղեկավարները հրավիրվում են Տիգրոն Հազկերտի մոտ և խոստումներ տալիս նպատակու զրադաշտականության տարածման Անդրկովկասում, Հազկերտը նրանցից պատանդ է պահում վրաց Աշուշա բղեշխին և Վասակ Սյունեցու որդիներին:

Արտասահմանում սովորող հայ ուսանողական խմբերը:

Պատմական հետաքրքիր տեղեկութուններ են հասել մեզ Հոռոմում, Անտիոքում, Նոսիայում, Աղեքսանդրիայում, Աթենքում, իսկ հետագայում նաև՝ Բյուզանդիոնում, սովորող հայ ուսանողական խմբերի մասին, ուսանողներ, որոնք զգալի դեր են կատարել անտիկ առաջավոր մշակույթը Հայաստան բերելու և ստեղծագործորեն մշակելու ու զարգացնելու ուղղությամբ:

Արտասահմանի գիտական կենտրոնները սովորելու գնացող այս ուսանողների մեջ քիչ չեն եղել այնպիսիները, որոնք հաջողությամբ ավարտելով բարձրագույն կրթութունը և աչքի ընկնելով իրենց արտակարգ ընդունակութուններով, մնացել են աշխատելու իրենց իսկ ավարտած վայրերում՝ դառնալով այդ նույն բարձրագույն հաստատութունների փայլուն աստղերը:

Նման դեմքերից, օրինակ, կարելի է հիշատակել Տիրան Հայկազնին (I դար մ. թ. ա.), որը Փոքր Հայքից էր, Լուկուլլոսի Հոռոմ տարած հայ գերիներից: Տիրանն աշակերտում է համաշխարհային հռչակ ունեցող քերական Դիոնիսիոս Թրակացուն և այնքան խորը մասնագիտանում անտիկ լեզուների մեջ, որ դառնում է իր ժամանակի աչքի ընկնող լեզվաբաններից ու քերականներից մեկը: Նա հավաքում է գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող անտիկ հեղինակների աշխատութունները և կազմում հարուստ մի գրադարան, որը, ըստ ժամանակակիցների վկայության, բաղկացած է եղել 3.000 հատորներից, իսկ ոմանք հասցնում են մինչև 30.000-ի: Հոռոմեական պատմիչ Սվիդասը վկայում է, որ Կիկերոնը Տիրան Հայկազնին է հանձնարարում իր ունեցած գրականութունը կարգավորելը և իր բնակարանում բաց անում զբաղրոց, ուր հոռոմեացի երիտասարդները գալիս էին սովորելու հայ գիտնականի մոտ¹:

¹ «Բագմավէպ», 1932, էջ 196.

IV դարում մեծ հռչակ է ստեղծում իր շուրջը Պարույր Հայկազնը, որը հունական մատենագրության մեջ հայտնի է Պրոերեսիոս անունով: Մեզ է հասել նրա կենսագրությունը՝ գրված իր հույն աշակերտներից մեկի՝ Եմիաբիոսի կողմից:

Պրոերեսիոսը Փոքր Հայքից էր, հայ ծնողների զավակ: Նա իր կրթությունը ստացել է Անտիոքում Հուլիանոս ճարտասանի մոտ: Աչքի ընկնելով իր արտակարգ ընդունակություններով, 308 թվականին նա մեկնում է Աթենք և շարունակում իր ուսումը Հուլիանոս հռետորի մոտ: Այստեղ նա ախճան է աչքի ընկնում ճարտասանության մեջ, որ իր ուսուցչի մահից հետո նրան է վստահվում Աթենքի ճարտասանական դպրոցի ղեկավարությունը: Հստ կենսագրի տեղեկություն, Պարույրն աշխատում և ապրում է նյութական սուղ պայմաններում, աղքատության մեջ: Նա իր շուրջն է հավաքում բազմաթիվ աշակերտներ, այդ թվում նաև շատերին իր հայրենակիցներից: Աթենքում գտնվում են հայ գիտնականի փառքին նախանձող հակառակորդներ, որոնք ամբաստանում են նրան իշխանության առջև և աքսորում Աթենքից: Շուտով, սակայն, Պարույրը արդարաճանալով մեղադրանքից, վերադառնում է Աթենք և նոր թափով վերսկսում իր դասախոսությունները: Կոստանդ կայսրը լսելով Պարույրի հռչակը, հրավիրում է նրան Գալիա (Ֆրանսիա), իսկ այնտեղից՝ Հռոմ: Մայրաքաղաքի բնակիչների համար նա այստեղ դասախոսություններ է կարդում: Եվ Հռոմի բնակիչներն այնքան բարձր են գնահատում հայ ճարտասանի ատենախոսությունը, որ ի պատիվ նրա կանգնեցնում են պղնձյա արձան՝ «Regina rerum Roma, regi elloquentiae» («Քաղահի Հռոմից՝ նվեր ճարտասանության թագավորին») մակագրությամբ:

Հետագայում Պարույրը նորից գալիս է Աթենք և երկար տարիներ աշխատում այստեղ՝ շարունակելով դասախոսությունները իր ճարտասանական դպրոցում: Մերության հասակում մի տհաճ միջադեպ ստիպում է նրան հրաժարվել դասախոսությունից. Հուլիանոս կայսրը առաջարկում է նրան ներքող գրել և գովերգել իր ռազմական շունեցած տաղանդը: Պարույր Հայկազնը չի ուզում իր խղճին դեմ գնալ և քծնանքով զբաղվել և նախընտրում է հեռանալ աշխատանքից, քան ընդունել կայսեր առաջարկը: Պարույրը մահանում է 95 տարեկան, խորը ծերության հասակում: Ժամանակակից գրեթե բոլոր մատենագիրները մեծ գովեստով են խոսում Պարույրի մասին: Նույնիսկ իր կատաղի հակառակորդ Լի-

1 Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Գ. էջ 233:

բիանոս հռետորը իր նամակներից մեկում ընդունում է, որ Պարույրը, շնորհիվ իր արտակարգ տաղանդի, կարողացել է շահել ժամանակակիցների սերը և համակրանքը¹:

V դարում Անտիոքի Լիբիանոսի դպրոցում սովորող հայ ուսանողներից աչքի է ընկնում Ղևոնդիոս Հայկազնը, որը հայտնի է եղել որպես Նշանավոր փիլիսոփա և բանաստեղծ: Նա Անտիոքից տեղափոխվում է Աթենք և ստանձնում այնտեղ Աթենքի համալսարանի ուսուցչապետության բարձր պաշտոնը²:

Ավելորդ ենք համարում այստեղ խոսել V դարում Անտիոքում, Աղեքսանդրիայում, Աթենքում, Բյուզանդիոնում և գիտության աչքի ընկնող այլ օջախներում իրենց կրթությունը ստացած հայ ուսանողների մասին, որոնք իրենց ուսումն ավարտելուց հետո վերադարձել են Հայաստան և գործուն մասնակցություն ունեցել Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի գլխավորած թարգմանական մեծ գործին:

Հայագիր տառերը Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից 406 թվականին ստեղծվելուց հետո, հավանական է արքունի միջոցներով, մեծ թվով ուսանողներ ուղարկվեցին սովորելու Միջագետք, Հռոմ, Եգիպտոս և Հունաստան: Հայկական արքունիքը և հայ եկեղեցին ցանկանում էին հունարեն և ասորերեն լեզուները լավ գիտցող մասնագետներ ունենալ՝ հունական և ասորական լեզուներով եղած գրականությունը թարգմանելու համար: Ուսանելու գնացող երիտասարդությունը, իհարկե, հանձն է առնում մեծ դժվարություններ, որոնք կապված էին ճանապարհների, օտար շրջապատին ծանոթանալու, նյութական կարիքի հետ և այլն: Սակայն գրասեր երիտասարդությունը կանգ չի առնում ոչ մի դժվարության առջև: Հեռավոր երկրներ սովորելու մեկնող այդ հայ ուսանողների անձնագրհույժությունը պատկերացնելու համար հին հայկական մի մատենագիր հետևյալն է գրում... «գումարէին, հանդերձէին, կազմէին, պատրաստէին, յուղի անկանէին յերկայնաձիգ ճանապարհորդէին, ի ծովս ընթանային, ի թևս թռչէին, յերիվարս փայտակերտս ելանէին... ի սասանուտ դաշտս անհաստատս արշաւէին, գմահ քան ղկեանս միշտ ընտրէին. աներևոյթ նպատակեալ ունէին»³: Մատենագիրը խոսելով օտար համալսարաններում սովորող հայ ուսանողների ջանասիրության և մասնագիտական թեքումների մա-

¹ В. Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1959, էջ 38.

² Christ, Geschichte der Griechischen Litteratur, II, 2, էջ 1212:

³ Ղ. Ալիշան, Հայագրություն, էջ 148:

սին, շարունակում է. «հայ ուսանողները... ժրանային, տքնէին, աշխատէին, հարցասէր լինէին՝ ուսանելով, կրթելով, վարժելով, վաստակելով, պատրաստելով զանձինս՝ ի յերկս օգտակարս, և ի գործս շահաւէտս: Ոմանք զտառից գծագրութիւնս շահաւորեալ, ոմանք զիմաստս հաւաքեալ, զհամարողականն, զերաժշտականն, զաստեղաբաշխականն, զքերականն և զքերդողականն, զգործնականն և զտեսական իմաստասիրութիւն և զմասունս նոցա, որք են թոռով երկոտասան: Ոմանց հաւասարէին գիտութեամբ, քան զոմանս վեհագոյնք երևէին, ոմանց զարմանալիք թուէին»¹:

Մի այլ հիշատակագիր, խոսելով օտար համալսարաններում իրենց ուսումն ավարտած և հայրենիք վերադարձող հայ ուսանողների մասին, գրում է. «Յետ փոխման սրբույն (այսինքն՝ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի մահվանից հետո— Ա. Ա.) եկին աշակերտք նոցա յԱթենայ, ճոխացեալ և փարթամացեալ ուսմամբ. Մովսէս Քերթոզն, և Դաւիթ Անյաղթն, Մամբրէ Վերածնողն, և Եղիշէ Պատմագիր, Ղազար Փարպեցի և Եզնակ Կողբացի, Ստեփանոս Ասողիկն և այլք ոմանք»²:

Հունական և հռոմեական մատենագիրներն ընդհանրապես դրական են արտահայտվում իրենց մոտ սովորող հայ ուսանողների վերաբերյալ: Ըստ նրանց ներկայացման, հայ ուսանողները աշխատասեր են, ուշիմ և ընդունակ, միայն նրանք դժգոհում են այն բանում, որ իրենց մոտ սովորող այդ ուսանողները հայրենիք վերադառնալիս չեն տանում հռոմեական ազդեցությունը:

Հայ բնակչության առաջին բռնագաղթը: Հայ ժողովրդի զանգվածային խոշոր գեղավարությունը կապված է Սասանյան շրջանի հետ: 226 թվականից հետո, երբ Պարսկաստանում իշխանության գլուխ անցան Սասանյանները, պարսկական արքունիքը Հայաստանի նկատմամբ սկսեց վարել քացահայտ թշնամական քաղաքականություն: Պատճառն այն էր, որ Հայաստանում իշխանության գլուխ էին կանգնած Արշակունիների ազգակիցները, որոնք հովանավորում էին Սասանյանների հակառակորդներին:

Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև բացված անջրպետն ավելի է խորանում մանավանդ քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնապես ճանաչելուց և հայերի պարսկական հավատակցությունից հեռանալուց հետո: Սասանյան արքունիքի համար այժմ

¹ Ղ. Ալիշան, Հայագրություն, էջ 148:

² Գ. Զարբհանեկյան, Հայկական հին դպրություն, Վենետիկ, 1897, էջ 288:

առաջնահերթ հարց է դառնում Հայաստանի քաղաքական անկախությունը վերացնելու և հայ ժողովրդին ասիմիլյացիայի ենթարկելու խնդիրը: Իրենց ծրագիրն իրագործելու համար Սասանյանները դիմում են բռնի ուժի: Հայ ժողովրդի համար սկսվում է մաքառումների ծանր մի շրջան: Թշնամական խոշոր բանակները պարբերաբար հարձակվում են Հայաստանի վրա, ավերում երկիրը, կողոպտում բնակչությանը և հազարներով գերի տանում:

Առաջին տեղեկությունը Սասանյանների՝ Հայաստանից տարած մեծ թվով գերիների մասին հաղորդում է Ագաթանգեղոսը: Նա հայտնում է, որ Պարսկաստանի Արտաշիր թագավորը (226—241) հարձակվելով Հայաստանի վրա «...խաղալր գնայր, սուպատակ սփռէր զկողմամբք Հայաստան աշխարհին, զխօսուն և զանասուն, զծեր և զտղայ, զերիտասարդ և զմանուկ առհասարակ խաղացուցանէր ի գերութիւն»¹: Ագաթանգեղոսի այս տեղեկությունը որքան էլ չափազանցություն լինի, այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ Հայաստանից խոշոր թվով գաղթականություն է տարվել Արտաշիրի՝ Սասանյան դինաստիայի առաջին հիմնադիրի կողմից, թեպետև հայկական մյուս պատմիչներն Արտաշիրին ներկայացնում են Հայաստանի ձեռնարկած այս արշավանքի մեջ պարտված կողմ: Հավանական է այս դեպքը տեղի ունեցած լինի 228 թվականին:

Սասանյանները Հայաստանից գերիներ տանելու մի նոր փորձ կատարել են IV դարում: Փավստոս Բուզանդը հայտնում է, որ Շապուհ II-ի ժամանակ պարսկական զորքը, հայ դավաճան իշխաններ Մերուծան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի ուղեկցությամբ, հարձակվում է Հայաստանի վրա, ավերում երկիրը և ահազին գերիներով ետ վերադառնում: Սակայն հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը հայկական զորքերով կտրում է դավաճանների փախուստի ճանապարհը և գերիներին խլում թշնամու ձեռքից²:

Սակայն այս հաջողությունը հայերի համար տևական չեղավ: Շուտով նրա կյանքում տեղի ունեցավ աննախընթաց մի ողբերգություն՝ իր ամենածանր հետևանքներով: Մենք նկատի ունենք Շապուհի կատարած բռնագաղթը Հայաստանից, որը տեղի է ունեցել հետևյալ պայմաններում:

Շապուհին հաջողվում է խաբեության ճանապարհով 360 թվականին Տիզբոն կանչել և Անհուշ բերդում բանտարկել հայոց Արշակ թագավորին: Այնուհետև նա մի խոշոր զորաբանակ է ու-

¹ Ագաթանգեղայ Գատուութիւն Հայոց, Տիզիս, 1909, էջ 24:

² Փաւստոսի Բուզանդացոյ Գատուութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 148:

զարկում Հայաստան և շրջապատում Արտագերս ամրոցը, ուր ամրացել էին Փառանձեմ թագուհին և հավատարիմ մնացած հայ զորավարներն իրենց զորքով: Երկար պաշարումից հետո վերջապես Շապուհին հաջողվում է գրավել Արտագերսը և դաժան հաշվեհարդար կատարել բերդի պաշտպանների հետ: Այնուհետև պարսիկները ասպատակում են Հայաստանը, ավերում երկիրը և բնակչությունը հազարներով գերի տանում:

Ըստ Փավստոս Բուզանդի տեղեկության, ավարի, գերեզարուիթյան առաջին մեծ հարվածը ստանում է Արտաշատ առևտրաշատ քաղաքը: Արտագերսը գրավելուց հետո, գրում է պատմիչը, պարսկական զորքերը «...եկին ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, և առին զնա, և կործանեցին զպարիսպ նորա. առին անտի զգանձս մթերեալս՝ որ կային, և գերեցին զամենայն քաղաքն»: Ըստ պատմիչի տեղեկության, Շապուհը Արտաշատից գերի է տանում 40.000 ընտանիք, որից 31.000-ը հայ, իսկ 9.000-ը՝ հրեա: Պարսկական զորքերը, վայրագության մոլուցքով լցված, հիմնահատակ կործանում են քաղաքի բնակելի բոլոր շենքերը, նրա պարիսպները «...և ոչ թողին՝ բնաւ քար ի քարի վերայ, անմարդի և թափուր յամենայն բնակչաց իւրոց կացուցանէին»¹:

Արտաշատից հետո պարսկական զորքերը շարժվում են Վաղարշապատի վրա. «...քանդէին, բրէին: զքաղաքն ի հիմանց տապալէին,— գրում է Փավստոսը,— և խաղացուցանէին յայնմ ևս քաղաքէ իննևտասն երդս հազարս Ընդ ամենայն քաղաքս ոչ թողին ամենեկին շինած, զի զամենայն տապալէին, քակեալ քանդէին. և ընդ ամենայն երկիրն ասպատակ սփռեալ՝ զամենայն այր ի շափ հասեալ կոտորէին, զկանայս և զորդիս ի գերութիւն վարէին»²:

Պարսկական զորքերը, այնուհետև գրավում են Հայաստանի մյուս քաղաքները և նրանց բնակչությունը քշում գերության: Նրանք գերի են տանում Երվանդաշատից 50.000 ընտանիք, որից 20.000-ը հայեր, 30.000-ը հրեաներ, Բագրևանդի Զարեհավանից 13.000 ընտանիք, որից 5.000-ը հայեր, 8.000-ը հրեաներ, Զարիշատից՝ 24.000 ընտանիք, որից 14.000-ը հրեաներ, 10.000-ը հայեր, Վանից՝ 23.000 ընտանիք, որից 5.000-ը հայեր, 18.000-ը հրեաներ, Նախիջևանից՝ 18.000 ընտանիք, որից 2.000-ը հայեր, 16.000-ը հրեաներ, Տիգրանակերտից գերության են քշում 40.000 ընտանիք և այլն:

¹ Փաւստոս, էջ 178:

² Նույն տեղը, էջ 179:

Փավստոսը թվարկում է միայն քաղաքներից տարված գերիները, իսկ գավառներինը չի հիշատակում, նրանց հիշում է միայն Նախիջևան հավաքելու և կենտրոնացնելու կապակցությամբ, որտեղից պիտի քշեին Պարսկաստան. «...և զամենայն երկիրն Հայոց և զամենայն գաւառն ընդ նմին գերեալ,— գրում է նա,— խաղացուցեալ և զայլ գերութիւնս գաւառաց գաւառաց, կողմանց կողմանց, փորի փորի, զաշխարհի աշխարհի, ածին ժողովեցին ի քաղաքն Նախճաւան»¹:

Շապուհի Հայաստանից տարած գերիների թիվը Փավստոսի մոտ, անշուշտ, չափազանցված է. այդքան քաղաքային բնակչություն ամհնար է որ լիներ Հայաստանում: Բայց ինչքան էլ այդ թվերը չափազանցված լինեն, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ չափազանցված է տասնապատիկ անգամ, աճուամենայնիվ, այդ անչափ մեծ հարված էր փոքրիկ Հայաստանի համար վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում:

Այս տեղեկության մեջ ուշագրավ է Հայաստանի քաղաքային բնակչության կազմում մեծ թվով հրեաների հիշատակությունը որոնք, հավանական է, բնակվում էին Հայաստանում Տիգրանի ժամանակներից սկսած:

Փավստոսի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկությունը Շապուհի՝ Հայաստանից տարած գերիների մասին, հաստատում է նաև պատմահայր Մովսես Խորենացին: Նա ևս վկայում է, որ Շապուհը մեծ բանակով մտնելով Հայաստան, ասպատակել է երկիրը և մեծ թվով գերիներ տարել²:

Շապուհի Հայաստանից տարած այս գերիներին, ըստ Փավստոսի տեղեկության, բնակեցնում են Խուճաստանում, Եփրատ-Տիգրիսյան շրջաններում և օգտագործում շինարարական աշխատանքներում:

Շապուհի բռնագաղթը հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին մեծագույն ողբերգություններից մեկն էր: Նա զգալի չափով խախտեց հայ ժողովրդի բնականոն զարգացման ընթացքը և թուլացրեց Հայաստանի քաղաքական հզորությունը: Շապուհի ավերածություններն ու դերեվարությունը Նախորդեց հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության վերացմանը և Հայաստանի երկու մասի բաժանվելուն, որը տեղի ունեցավ 387 թվականին:

¹ Փաւստոս, էջ 179:

² Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրես, 1913, էջ 300—301:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Պատմական աղբյուրները և ուսումնասիրությունները:

Սկսած IV դարի վերջերից հայ բնակչության մեծաթիվ զանգվածներ թողնում են հայրենի երկիրը և գաղթում Բյուզանդիա: Հայ գաղթականության այդ հոսանքը անընդմեջ շարունակվում է մինչև XIII դարը: Հայ տարագիրները Բյուզանդիայի տարբեր բնակավայրերում ստեղծում են սովոր գաղթօջախներ և գործուն դեր կատարում կայսրության կյանքում՝ տալով աչքի ընկնող բազմաթիվ ներկայացուցիչներ քաղաքականության, զինվորականության, տնտեսության և գիտության բնագավառներում: Բյուզանդիայի բնակչության հիմնական տարրը, հույներից հետո, փաստորեն հանդիսացել են հայերը: Բյուզանդիայում այդ ժամանակաշրջանում հիշվում են երեսուների մոտ հայազգի կայսրերի և հարյուրավոր գորահրամանատարների անուններ: Բյուզանդական բանակներում հայկական ամբողջական լեգեոններ են գործել: Երկրի կյանքում մեծ դեր են ունեցել նաև հայ վաճառականները և արհեստավորները:

Թվում է, թե նման աչքառու գործունեություն ունեցող բյուզանդահայ բնակչության մասին պատմական աղբյուրները պիտի առատ տեղեկություններ հաղորդեին: Սակայն իրական պատկերը միանգամայն հակառակն է և անմխիթարական:

Բյուզանդահայ գաղթավայրի պատմական աղբյուրների առաջին խումբը՝ հայ պատմիչների ու ժամանակագիրների գործերն են: Ցավով պետք է ասենք, որ մեր ուսումնասիրած շրջանի մոտ երկու տասնյակ հայ պատմիչների և տարեգրիչների մեջ չկա մի հեղինակ, որը նպատակ դրած լինի շարադրելու Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների որևէ ժամանակաշրջանի պատմությունը: Հայ պատմիչները Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների մասին խոսում

են գլխավորապես Հայաստանի նկատմամբ կայսրության վարած քաղաքականության և հայ բնակչության դեպի Բյուզանդիա կատարած գաղթի կապակցությամբ. հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկություններն ավելի վերաբերում են հայ բնակչության գաղթերին, քան հայ գաղթօջախներին:

Առաջին հայ հեղինակը, որն անդրադարձել է Բյուզանդիայի հայությանը, հայ բնակչության գաղթի կապակցությամբ, հանդիսացել է VII դարի հայ պատմիչ Սերեոսը: Նրա «Պատմութիւն Հայոց»-ը, հիմնականում, ընդգրկում է Հերակլ կայսրի գահակալության շրջանը (610—641) և որոշ ձեռագիր ընդօրինակություններում անգամ վերնագրված է «Պատմութիւն ի Հերակլին»:

Բյուզանդիայի հայ գաղթականության և գաղթավայրի մասին տեղեկություն հաղորդող հաջորդ հայ հեղինակը Ղևոնդն է (VIII դար), որն իր «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ հայ գաղթականության և Բյուզանդիայի մի շարք գործիչների մասին խոսում է Բյուզանդիայի խալիֆայության դեմ արևելքում վարած պատերազմների կապակցությամբ:

X—XIII դարերի հայ պատմիչներից Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների մասին տեղեկություններ գտնում ենք Հովհաննես Գրասխանակերտցու (X դար) «Պատմութիւն Հայոց»-ի, Ստեփանոս Ասողիկի «Պատմութիւն տիեզերական»-ի, Մատթեոս Ուռհայեցու (XII դար) «Ժամանակագրութեան», Արիստակես Լաստիվերտցու (XI դար) «Պատմութեան», Կիրակոս Գանձակեցու (XIII դար) «Հայոց պատմութեան» և այլ հեղինակների մոտ: Բացի այդ, բյուզանդահայ գրչության օջախներից մեզ են հասել մի քանի հիշատակարաններ և հիշատակագրություններ, որոնք նույնպես պատմական որոշ արժեք են ներկայացնում:

Աղբյուրների մյուս խումբը՝ այդ բյուզանդական պատմիչները և ժամանակագիրներն են, որոնք նույնպես հայ գաղթավայրի նկատմամբ ժլատ են: Հայերին նրանք համարում են Բյուզանդիայի տեղաբնակներ և նրանց գործունեությունը չեն առանձնացնում տեղացիների պատմությունից: Այդ է պատճառը, որ բյուզանդական ոչ մի հեղինակի մոտ մենք չենք հանդիպում հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված որևէ աշխատություն: Բյուզանդական պատմիչները և ժամանակակիցները հայ գաղթօջախների կամ առանձին հայ գործիչների վրա կանգ են առնում միջանկյալ ձևով՝ այս կամ այն պատմական իրադարձության կապակցությամբ:

VI դարի բյուզանդական պատմիչներից հայ գաղթավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Պրոկոպիոս Կեսարացին իր երեք աշխատությունների մեջ՝ «Պատերազմների պատմություն» (գրված է 550—555 թվականներին), «Քաղտնի պատմություն» (գրված է 550 թ.) և «Կառուցումների պատմություն» (գրված է 558—560 թվականներին)։ Պրոկոպիոսը ակաճատես և ստուգախոս հեղինակ է, նա մտախիղի շփվել է բյուզանդահայ շրջանի հետ և ընդհանրապես գովեստով է խոսում հայերի, մասնավորապես՝ հայ զինվորականների մասին։

Բյուզանդահայ զինվորականության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Պրոկոպիոսին ժամանակակից Ագաթիոս Միրինացին, որը հանդիսացել է բյուզանդական բանակի հայ զորավար Ներսես Պատրիկի անձնական քարտուղարը։ Նա իր «Հուստինիանոսի գանակալությունը» խորագրով աշխատության մեջ կանգ է առել զլխավորապես Ներսես Պատրիկի՝ 552—558 թվականներին վանդալների, ֆրանկների և պարսիկների դեմ վարած ռազմական գործողությունների վրա, որին մասնակցել են նաև հայկական զորամասերը։

VII—IX դարերի բյուզանդական սկզբնաղբյուրներից հայ գաղթօջախների պատմության համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ են Քեոփիլակոս Սիմոկատոսի (VII դար) «Պատմությունը», որն ամբողջապես ընդգրկում է Մորիկի գահակալության շրջանը, Քեոֆանեսի (VIII դարի վերջերը, IX դարի սկիզբները) «Ժամանակագրություն»-ը, Պետրոս Սիցիլացու (IX դար) «Մանիքեականների պատմությունը», որն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում պավլիկյան շարժումների և նրանց գաղափարախոսության մասին, Գեորգի Ամարտոլի (IX դար) «Ժամանակագրությունը», Կոստանդին Սիրանածինի (912—959 թթ.), «Հոսմեական կայսր Վասիլ Առաջինի պատմությունը», «Կայսրության կառավարման մասին» և «Քեմերի մասին» և Հովսեփ Գենեզիոսի (X դար) «Հինգ կայսրերի պատմությունը» աշխատությունները։

XI—XIII դարերի բյուզանդական պատմիչներից հայ գաղթօջախների մասին որոշ տեղեկությունների հանդիպում ենք Քեոֆանի շարունակողի մոտ (XI դար), Լեոն Դրակոնի (XI դար) «Պատմության», Գեորգի Կեդրենոսի (XI դ. վերջերը, XII դ. սկիզբները) «Համաշխարհային ժամանակագրության», Աննա Կոնինի (XII դար) «Ալեքսիադիս» և այլ աշխատությունների մեջ։

Ասորական պատմական սկզբնաղբյուրներից Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների պատմության համար կարևոր են երկուսը՝

Հովհաննես Եփեսացու «Եկեղեցական պատմություն»-ը (VI դար) և Միքայել Ասորու (XII դար) «Ժամանակագրություն»-ը։

Բյուզանդական պատմիչների և ժամանակագիրների մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ, որ նրանց մեծ մասը եկեղեցականներ են եղել և կամ արքունական բարձր շրջանի հետ կապված մարդիկ, որոնք պատմական փաստերը հիշում ու մեկնաբանում են ըստ իրենց նախասիրության։ Որպես ավատական պատմագրության ներկայացուցիչներ, նրանք աշխատում են զրբվատել, գունազարդել այն ամենը, ինչ կապված է մեծահարուստ և կառավարող շրջանների հետ և, հակառակը, նշավակել սոցիալական և օպոզիցիոն շարժումները և ծուռ հայելու մեջ ներկայացնել աշխատավոր մասսայի առաջադեմ գաղափարախոսությունը։

Պետք է ասել, որ թվարկված հայկական, բյուզանդական և ասորական պատմիչների ու ժամանակագիրների աշխատություններում Բյուզանդիայի հայերի մասին եղած տեղեկությունները անբավարար են գաղթօջախների կյանքի մասին ամբողջական և հստակ պատկերացում կազմելու համար։ Անշափ աղքատիկ են մանավանդ գաղթավայրի ներքին կյանքի, սոցիալական կառուցվածքի, հասարակական կյանքի, մշակույթի և այլ հարցերի մասին եղած տեղեկությունները։

Բյուզանդիայում հայ համայնքների խաղացած դերի մասին կայսրության ընդհանուր պատմության կապակցությամբ խոսել են աչքի ընկնող մի շարք բյուզանդագետներ՝ պրոֆ. Ա. Վասիլևը, ակադ. Ֆ. Ուսպենսկին, պրոֆ. Հ. Գելցերը, պրոֆ. Շ. Դիլը, պրոֆ. Ֆ. Բիսլը և ուրիշներ։ Սակայն նրանցից ոչ մեկը նպատակ չի ունեցել Բյուզանդիայի հայ համայնքների պատմությունն ուսումնասիրել ըստ էության, այլ նրան անդրադարձել են միայն այն շահով, ինչ շահով այդ անհրաժեշտ է եղել Բյուզանդիայի ընդհանուր պատմության այս կամ այն հարցը լուսարանելու համար։

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների պատմության վերաբերող մասնագիտական առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը պատկանում է պրոֆ. Ն. Ադոնցի գրչին։ Նա հրապարակել է հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով մի շարք մենագրություններ, որոնք նախ՝ լույս են տեսել պարբերական մամուլում, իսկ հետագայում այն հավաքվել է առանձին հատորի մեջ և հրատարակվել Փարիզում 1948 թվականին՝ «Պատմական ուսումնասիրություններ» ընդհանուր խորագրի տակ։

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների պատմության վերաբերյալ ուշագրավ ուսումնասիրություններ են հանդիսանում բանա-

սեր Գ. Յնտրկլյանի «Հայագգիներ ի Բյուզանդիոն» խորագրով հոդ-
վածաշարը, որը տպագրվել է «Հայաստանի կոչնակ»-ի 1935
թվականի համարներում և «Հայ իշխանավորք ի Ռավեննա» Թեո-
դիկի «Ամենուն տարեցույց»-ի 1926 թվականի մեջ (էջ 355—367):

Արժեքավոր է Գ. Կ. Հովսեփյանի «Հայոց դերը բյուզանդա-
կան կայսրության մեջ» վերնագրով փոքրիկ ուսումնասիրությու-
նը, որը լույս է տեսել «Հասկ» ամսագրում 1953 թվականի հու-
նիս-հուլիս ամիսների համարներում:

Բյուզանդիայի հայկական գաղթօջախների վերաբերյալ, հա-
մեմատաբար, ավելի ամբողջական ու փաստական նյութերով հա-
րուստ ուսումնասիրություն է հանդիսանում մեղվաջան հայագետ
Ա. Ալպոյաճյանի «Պատմություն հայ գաղթականության» խորա-
գրով աշխատությունը, որի առաջին հատորում ընդարձակ գլուխ
է հատկացված Բյուզանդիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը՝
«Սասան-բյուզանդական տիրապետության շրջանի հայերու գաղ-
թը» ընդհանուր վերնագրի տակ:

Նշված աշխատությունները, փաստական արժեքավոր նյութեր
պարունակելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, հեռու են Բյուզան-
դիայի հայ գաղթօջախների ամբողջական և գիտական պատմու-
թյունը լինելուց: Նրանց մեջ գլխավոր ուշադրությունը դարձված
է Բյուզանդիայի աչքի ընկնող հայ գործիչների, հայազգի կայսրե-
րի, ականավոր հայ զորահրամանատարների, հաջողակ հայ դի-
վանագետների վրա և այլն, իսկ ժողովուրդը, ստեղծագործող
մասսան՝ իր աշխատանքով և ձգտումներով, Բյուզանդիայում շա-
հագործողների դեմ մղած իր պայքարով ու առաջադեմ գաղա-
փարներով և այլն, նշված աշխատություններից դուրս են մնացել:
Չենք ուզում ասել, որ պետք չէր կանգ առնել հայազգի կայս-
րերի կամ զորահրամանատարների գործունեության վրա, որը սեր-
տորեն կապված է գաղթօջախների պատմության հետ, բայց վեր-
ջիններիս պատմությունը չի կարելի վեր ածել առանձին անհատ-
ների պատմության:

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախի պատմությունն ունի մի շարք
մուլթ և շուսաբանված հարցեր: Ներկա ուսումնասիրության մեջ,
հասկանալի է, մենք նպատակ չունենք լուծելու այդ բոլոր կնճռոտ
հարցերը: Մեր խնդիրը համեստ է՝ հայտնի և հրատարակված նյու-
թերի հիման վրա կազմել Բյուզանդիայի հայկական գաղթօջախի
պատմության համառոտ և որքան հնարավոր է ամբողջական ուր-
վագիծը:

Հայ գաղթականու- թյան առաջին հո- սանքները դեպի Բյուզանդիա:

Հայ բնակչության զանգվածային արտա-
գաղթի առաջին հոսանքը դեպի Բյուզան-
դիա, ինչպես ասացինք, սկսել է IV դարի
վերջերից, այսինքն՝ այն ժամանակից, երբ
Արևմտյան Հայաստանը ընկել էր Բյուզանդիայի գերիշխանության
տակ և ջնջվել Հայաստանը Բյուզանդիայից բաժանող սահմանա-
գիծը. ահա այդ ժամանակից իսկ սկսել է հայ բնակչության դան-
դաղ և առանց ընդհատման հոսքը դեպի Արևմուտք:

Հայ բնակչությանը գաղթականության մղող հիմնական պատ-
ճառներից մեկը հանդիսացել է երկրի անապահով վիճակը: Հա-
յաստանն ընկնելով Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի աքցանի մեջ,
դարեր շարունակ կոպիտանոթ է դարձել ախոյան երկու պետու-
թյունների միջև: Կողմերից ամեն մեկն աշխատել է իր տիրապե-
տությունը հաստատել Հայաստանում և ամրացնել իր ռազմա-
ստրատեգիական դիրքերը: Եվ այսպիսով, անվերջ պատերազմ-
ները ստեղծել են անտանելի ծանր վիճակ վասալական կախվա-
ծության մեջ ընկած և երկփեղկված Հայաստանի համար: Այս ան-
մխիթար վիճակում ժողովուրդը, բնական է, պիտի նախընտրեր և
նախընտրում էր սրտի կսկիծով թողնել իր հայրենի օջախը և
գաղթել, համեմատաբար, ավելի ապահով միջավայր:

Հայ ժողովրդի տարագրության մյուս կարևոր պատճառներից
մեկը դա Բյուզանդիայի, մասնավորապես Կոստանդնուպոլիս քա-
ղաքի գրավությունն է եղել: Պոլիսը՝ Արևելքը Արևմուտքի հետ
կապող այդ «ոսկե կամուրջը», կայսրության բոլոր մասերից դեպի
իրեն էր քաշում խելք, ուժ և նախաձեռնություն ունեցող բոլոր
տարրերին, այդ թվում նաև հայերին:

Պետք է ասել, որ Հայաստանից դեպի Բյուզանդիա կատար-
վող այս գաղթը մեծ մասամբ տեղի է ունեցել շատ լուռ, անաղ-
մուկ և աննկատ, այնքան աննկատ, որ հաճախ այդ շնն տեսնում
և իրենց մոտ չեն արձանագրում անգամ ժամանակակից շրջահա-
յաց պատմիչները և ժամանակագիրները: Փաստորեն այդ տարե-
րային, մասսայական շարժում էր. հայ բնակչությունը սկզբում չէր
գաղթում որևէ հարկադրանքի տակ, նա գնում էր կամովին, գնում
էր՝ օտարության մեջ ապահովություն ու բախտ փնտրելու անհայտ
հեռանկարներով:

Հայերի «կամավոր» գաղթերին սակայն զուգակցել են նաև
կայսրության ծրագրով իրագործվող բռնի գաղթերը: Պատմիչնե-
րի տեղեկություններից երևում է, որ բյուզանդական արքունիքը
դարեր շարունակ սխտեմատիկաբար բռնի գաղթեցրել է հայերին

դեպի Թրակիա և Մակեդոնիա: Դրանով նա ցանկացել է լուծել կայսրության համար կարևոր նշանակություն ունեցող երկու հարց— մի կողմից՝ ապահովել կայսրության հյուսիսային սահմանները թշնամական հարձակումներից, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանից գերս հանելով երիտասարդությանը՝ թուլացնել տեղի քաղաքական ըմբոստ և օպոզիցիոն ուժերը՝ երկիրը հանգիստ տիրելու համար:

Ի դեպ, Բյուզանդիան այս քաղաքականությունը կիրառել է նաև իր տիրապետության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: Թուս բյուզանդագետ Ա. Վասիլեն, անդրադառնալով կայսրության որդեգրած բնագաղթի այս քաղաքականությանը, շատ ճիշտ նկատել է. «Ինչպես հայտնի է, բյուզանդական պետության շատ սիրած միջոցառումներից մեկը տարբեր ժողովուրդների մի շրջանից մյուսը գաղթեցնելն է հանդիսացել, այսպես, օրինակ՝ սլավոններին փոխադրելն է Փոքր Ասիա, իսկ հայերին՝ Բալկանյան թերակղզին»¹:

Պատմական աղբյուրներում պահված հայկական գաղթի մասին հնագույն տեղեկությունը վերաբերում է V դարի վաթսուհակն թվականներին: Ըստ այդ տեղեկությունների, Ավարայրի ճակատամարտից հետո, երբ դրությունը Հայաստանում անհուսալի է դառնում, երկու հայ իշխաններ՝ Արտավանը ու Գազրիկը, իրենց ընտանիքներով և հետևորդներով, 460-ական թվականներին փախչում և ապաստանում են Բյուզանդիայում: Լեոն I կայսրը (457—474) նրանց թույլ է տալիս բնակություն հաստատել Մակեդոնիայի նիկիա քաղաքում: Հետագայում հայ Արշակունիների այս սերունդը տեղափոխվում է Ֆիլիպպոպոլիս, իսկ այնտեղից՝ Ադրիանապոլիս: Մակեդոնիայում հաստատված այս հայ արշակունիներից է սերվել Բարսել I կայսրը, որը հանդիսացավ հայկական դինաստիայի հարստության հիմնադիրը Բյուզանդիայում²:

Արտավան-Գազրիկով փաստորեն բացվում է հայ գաղթականության դժբախտ դարբասը դեպի Բյուզանդիա և այնուհետև չի փակվում մինչև XIII դարը: Հայ տարագիրների քարավանները անդադրում սկսում են հոսել և հոսել դեպի Բյուզանդիա:

Քաղաքական փախստականների մի այլ խոշոր խումբ Արևելյան Հայաստանից Բյուզանդիա է տեղափոխվել 573—578 թվականներին՝ Հայաստանում Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարու-

թյամբ պարսիկ նվաճողների դեմ բռնկված ապստամբության անհաջող վախճանից հետո: Ստեփանոս Ասողիկն այս մասին գրում է. «Իսկ Վարդանայ առեալ զընտանիս իւր և զայլ պայազատսն՝ փախստեայ անկանի յաշխարհն Յունաց ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս»³:

Արևելյան Հայաստանից Բյուզանդիա փախած վտարանդիների թիվն այնքան մեծ է եղել, որ 578 թվականին երբ հաշտության բանակցություններ են տեղի ունեցել Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, պարսիկները հարց են առաջադրել փախածների վերադարձներու մասին⁴: Ըստ Հովհաննես Եփեսացու տեղեկության, բյուզանդական բանակը 576 թվականին պարսիկների դեմ վարած պատերազմի ժամանակ, Աղձնիքից տարել է մեծ թվով հայ բնակչություն և տեղավորել Կիպրոսում⁵: Պրոկոպիոսը ևս վկայում է, որ մեծ թվով հայ բնակչություն է գերեվարվել բյուզանդիացիների կողմից Հուստինիանոս Առաջինի ժամանակ. «Հուստինիանոսը, — գրում է նա, — Արտաշի և Բելասարիոսի գլխավորությամբ մտավ պարսիկների գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանը, ամայացրեց լայնածավալ երկիրը, գերի վերցրեց բազմաթիվ հայերի և ետ վերադարձավ»⁶: Կայսրության որդեգրած բռնագաղթի այս քաղաքականության նպատակը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական վիճակի հետ, որը Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ էր գտնվում:

Արևմտյան Հայաստանը, ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիայի կողմից նվաճվելուց հետո մինչև V դարի 80-ական թվականները պահպանում էր իր ներքին անկախությունը: Բյուզանդական գերիշխանության տակ անցած Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան նահանգների նախարարությունները, որոնք մի ընդհանուր անունով կոչվում էին «Սատրապական Հայաստան», գրեթե անկախ էին: Նրանց նախարարներն իրենց տիրույթներում փոքրիկ թագավորներ էին. իրենք էին հայկական զորքերի և՛ հրամանատարները, և՛ վարչական կառավարիչները: Նրանց վասալական կախվածությունը Բյուզանդիոնից արտահայտվում էր նրանով, որ վճարում էին նախապես սահ-

¹ Ստեփանոսի Ասողիկան Պատմութիւն տիեզերական, Գետերու քր 1885, էջ 85:

² ՀՀանդէս ամսօրեայ, 1911, էջ 154:

³ Հոպհ. Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, Կ. ՎԼ, ԺԾ, 34 (Հմմտ. ԳՀԳ, Կ. 1, էջ 164):

⁴ Прокопий Кесарийский, История войн римлян с персами, СПб 1876, 1, 12.

¹ А. А. Васильев, Византия и крестовосцы, СПб, 1923, էջ 17:

² Georgii Cedreni, Historiarum compendium, էջ 437, 557 (Հմմտ. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Կ. 11, էջ 148):

մանված հարկը և պատերազմի ժամանակ պարտավոր էին կայսրության տրամադրության տակ դնել իրենց զորամասերը:

Հայ նախարարների իրավական այս վիճակը շարունակվեց մինչև Զենոն կայսրը (474—491): Սակայն կամաց-կամաց բյուզանդական արքունիքը որդեգրեց հայ նախարարությունների ներքին անկախությունը վերացնելու վճռական քաղաքականություն: Պրոկոպիոս Կեսարացին վկայում է, որ Զենոն կայսրը զրկեց հայ նախարարներին ժառանգական իրավունքից և կարգադրեց, որ նախարարությունների կառավարչությունը հանձնվի Բյուզանդիայի պետական տնօրինությանը¹:

Հայ նախարարությունները վերացնելու համար վճռական միջոցառումների դիմեց Հուստինիանոս Առաջինը: Նա 529 թվականին Արևմտյան Հայաստանում զինվորական ռեֆորմ կատարեց. Մեծ Հայքի, Սատրապական Հայաստանի և Փոքր Հայքի իշխանությունները միավորելով կազմվեց զինվորական մի շրջան՝ մագիստրոսի հրամանատարության տակ: 536 թվականին Արևմտյան Հայաստանում կատարվեց նաև վարչական բաժանում. Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց չորս վարչական միավորների՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք, որտեղ Հուստինիանոսը կառավարիչներ նշանակեց բյուզանդիային հավատարիմ պետական պաշտոնյաների: Այս ռեֆորմների վերջնական նպատակն էր, ինչպես իրավացի նկատել է պրոֆ. Ն. Ադոնցը. «Փշրել երկրի առանձնահատուկ հասարակարգը և հոռմեակա-նացնելը»²:

Բյուզանդիայի կիրառած այս քաղաքականությունը, բնական է, չէր կարող շառաչացնել հայ նախարարների դժգոհությունը. Պրոկոպիոսի ումանք փորձեցին 548 թվականին Կոստանդնուպոլսում կազմակերպել Հուստինիանոսի սպանությունը:

Հայ դժգոհ խավերի վերաբերմունքը դեպի կայսրության վարած քաղաքականությունը հասկանալու համար ցուցանշական է այն խոսակցությունը երկու հայ իշխանների միջև, որը գրի է առել ժամանակակից և արքունիքի ներքին կյանքին լավատեղյակ պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին: Իշխաններից մեկը՝ Արշակը, դատապարտում է իշխան Արտավան Արշակունուն այն բանի համար, որ նա ձեռքը ծալել, նստել է, այնինչ իր հայրենի երկիրը քարուքանդ են անում բյուզանդացիները: «Այժմ քաջությունդ կորցրած նստել

ես այստեղ վեհերոտ,— ասում է նա,— այնինչ մեր հայրենի երկիրը, բռնված ամենուրեք բյուզանդական պահանջող զորքերով, հեծում է անլուր հարկերի ծանրության տակ»¹:

Արևմտյան Հայաստանում VI դարում տեղի են ունենում մի շարք ապստամբություններ ընդդեմ Բյուզանդիայի: Հայտնի է, որ 536 թվականին Փոքր Հայքի բնակչությունը հարձակվում է բյուզանդական պաշտոնեության վրա, սպանում պրոկոնսուլ Ակակիոսին և Փոքր Հայքն անկախ հայտարարում: Բյուզանդացիների դեմ ապստամբություններ են տեղի ունենում Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերում ևս: Բյուզանդական արքունիքը, սակայն, արյան մեջ ճնշում է այս ապստամբությունները և աշխատում հիմնովին ջնջել հայերի ներքին անկախության վերջին մնացորդները:

Ռազմական և քաղաքական ասպարեզներից մեկուսացած հայ նախարարները, բնական է, անգործ չէին կարող նստել իրենց տեղում, մանավանդ որ նրանց գործունեության համար լայն հեռանկարներ էին բացվել բյուզանդական բանակում և վարչական ապարատներում: Ահա թե ինչու նրանցից շատերը, իրենց հետևորդներով և զորաբաժիններով, տեղափոխվում են Բյուզանդիայի բաժուկ կենտրոնները և այդ նոր բնակավայրերում իրենց համար նոր հեռանկարներ փնտրում:

Այսպիսով, Հայաստանում ստեղծված անապահով վիճակը, Բյուզանդիայի կյանքի գրավչությունը, կայսրության՝ հայերի նկատմամբ վարած բռնագաղթի քաղաքականությունը, Սասանյան արքունիքի անլուր հալածանքները և այլն, ստիպում են հայ ժողովրդի մեծաթիվ զանգվածներին թողնել իրենց հայրենի բնակավայրը և գաղթել Բյուզանդիա, ուր համեմատաբար ավելի նպաստավոր պայմաններ կային՝ և՛ ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու, և՛ աշխատելու ու հնարավոր նախաձեռնություն ցուցաբերելու համար:

Համենայն դեպս, IV դարի վերջերից սկսած հայ բնակչությունը մաս առ մաս սկսում է հեռանալ հայրենի երկրից: Պրոֆ. Վեոն ուսումնասիրելով հայ ժողովրդի համար աղետաբեր այս երեվույթը, վշտով արձանագրում է, որ «Հայությունը դանդաղ և կամաց շարժվում էր դեպի Արևմուտք»²:

Պրոֆ. Ն. Ադոնցն առաջին լուրջ ուսումնասիրողն է, որ նկատել է գաղթի այդ ողբերգական նշանակությունը հայ ժողովրդի

¹ Прокопий Кесарийский, О постройках (տե՛ս «ВДИ», 1939, № 4) III, I.
² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 201.

¹ Прокопий, Война римлян с готами, СПб, 1876, VII, 32.

² Լեո, Հայոց պատմություն, Կ. II, Երևան, 1947, էջ 181:

կյանքում. վերլուծելով հայ գաղթականությանը վերաբերող պատմական փաստերը, նա հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Հայերի ցրվելը կայսրության մեջ, հայրենիքի տեսանկյունով, հասկանալի է, չի կարելի ընդունել որպես դրական երևույթ: Արտագաղթը նորմալ և անվնաս է այն երկրի համար, երբ նա առաջանում է բնակչության խտացման կամ բնական աճի հետևանքով, իսկ կայսրությունը հայերից խլում էր ոչ թե ժողովրդի ուժերի ավելցուկը, այլ հակառակը, այն տարրերին, որոնք ավելի էին հարկավոր երկրի համար: Այստեղ էին գալիս ավելի նախաձեռնող, կենսունակ ուժերը՝ այն մարդիկ, ովքեր օժտված էին այնպիսի շնորհքով, որ կարողանում էին կայսրության կյանքի տագնապալի ծովի մեջ իրենց պահել ակնառու բարձրության վրա»¹:

Բյուզանդիայի առաջին հայ գաղթօջախները: Բյուզանդիա գաղթած հայ բնակչության որոշ մասն առաջին հերթին զինվորագրվում էր: Այս ունեք իր պատճառները. նըշված բնագավառը մասնագիտական առանձին դժվարությունների հետ չէր կապված, լեզու գիտնալու անհրաժեշտությունը չկար և այս աշխատանքը Բյուզանդիայում. համեմատաբար ավելի բարձր էր գնահատվում և վարձատրվում, քան աշխատանքի մի այլ տեսակ:

Նշված պատճառներից բացի, հայ բնակչության զինվորականության ասպարեզ քաշողն այն հողակտորներն էին, որոնք որպես ծառայության վարձատրություն հատկացվում էին Սրանց իրենց բանակաթեմերում: Ստացած այդ հողակտորների վրա հայ զինվորականները բերում և տեղավորում էին յուրայիններին: Այնպես որ, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Բյուզանդիա եկած հայ բնակչության զգալի մասը հողի հետ կապված այն զինվորականներն էին, որոնք Բյուզանդիայում կոչվում էին «ստրատիոտներ»:

Կայսրությունը գրկաբաց էր ընդունում իր բանակում հայ երիտասարդներին և ամեն կերպ աշխատում հովանավորել նրանց: Նրա այդ սիրալիրությունը բխում էր նրանից, որ հայ ազեղնավոր և հեծյալ զորամասերը մեծ հռչակ ունեին որպես մարտունակ և խիզախ զորամասեր, մի հանգամանք, որ հաստատում են բյուզանդական և հայկական բազմաթիվ հեղինակներ: IV դարի բյուզանդական անանուն մի պատմիչ խոսելով հայերի մասին որպես ռազմիկ ժողովրդի, նշում է, որ նրանք կայսրությանը տալիս են «պատերազմական անփոխարինելի ձիավոր և ազեղնավոր մար-

տիկներ»¹: Հեթում պատմիչը ևս վկայում է, որ Միջագետքի հայ բնակչությունը բյուզանդական բանակին տալիս է հեծյալ և հետևյալ քաջ զինվորականներ²:

Ֆրանսիացի բյուզանդագետ Շարլ Դիլը, հիմնվելով Բյուզանդիայում պաշտոնավարող հայ զինվորականների և վարչական աշխատողների մասին աղբյուրների տեղեկությունների վրա, նշում է հետևյալը. «Նախաձեռնող հայ ազնվականությունը կամովին ծառայության էր մտնում բյուզանդական բանակում... Բյուզանդիան Հայաստանից ստացել է հրաշալի շատ զորահրամանատարներ և գերազանց վարչական աշխատողներ: Հայկական ծագում ունեին նույնիսկ որոշ կայսրեր. Հերակլը՝ VII դարում, Լեոն Հայկազնը՝ IX դարում, Ռոմանոս Լեկաբենոսը և Հովհաննես Չմշկիկը՝ X դարում: Բյուզանդիան Հայաստանին է պարտական այդ ժամանակ իր հրաշալի զինվորների համար, որովհետև հայկական ջոկատները X դարում համարվում էին բյուզանդական բանակի լավագույն զորամասերը: Ուստի դժվար չէ հասկանալ, թե ինչու կայսրության կառավարությունը երազում էր այդ բնակչությանը, որն ամբողջապես գտնվում էր բյուզանդական ազդեցության տակ, իր հպատակը դարձնել»³:

Հայկական խոշոր զորամասեր գտնվում էին Սիրիայում, Կիլիկիայում, Կապադովկիայում և Պոնտոսում՝ խնդիր ունենալով պաշտպանել կայսրության արևելյան սահմանները պարսիկներից: Հայ բնակչության խոշոր կենտրոնացումներ առանձնապես կատարվել էին «Արմենիկոն» և «Անատոլիական» բանակաթեմերում: Բանասեր Գ. Ֆնտրելյանը, որ հանգամանորեն ուսումնասիրել է հայ զինվորական այդ բանակաթեմերը, հետևյալ եզրակացության է հանգել. «Հայ մարտավարժ նախարարները, ազատականներն իրենց զորականներով, հետևողներով, շինականներով կրօզային հաստատվելու Արմանյակ և Անատոլիկ բանակաթեմերուն հողերը: Հայաստանն ամենեն արդյունատու հողն էր զորք հավաքելու համար և ամենից քաջամարտիկ տեսակեն»⁴:

Ժամանակի ընթացքում, ինչպես կտեսնենք, այնքան շատ հայ բնակչություն է կենտրոնանում նշված վայրերում, որ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը դառնում է հայությունը:

¹ И. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 205.

¹ „Византийский временник“, № 8, էջ 293.
² Հեթում պատմիչ Թաթարաց, Վեներիկ, 1842, էջ 17.
³ Ш. Диль, Основные проблемы византийской истории, М., 1947, էջ 140.
⁴ Գ. Ֆնտրելյան, Հայագրիչներ և Բյուզանդիոն (տես «Հայաստանի կոչնակ», 1936, էջ 354):

Հայկական խոշոր մի զորամաս մշտապես գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում: Ըստ պատմիչների հաղորդած տեղեկության, մինչև Զենոն կայսրը (471—491) արքունի պահակազորն ամբողջապես կազմված է եղել հայ զինվորականներից: Պրոկոպիոսն այդ մասին հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հաղորդում. «Կ. Պոլսի մյուս զինվորները, որոնց թիվը 3500 հոգուց պակաս չէր, հենց սկզբից ունեին արքունի պալատի պաշտպանության պաշտոն: Նրանք կոչվում են սքուլարիոս: Անցյալ ժամանակներում նրանք, սովորաբար, պետական գանձարանից ավելի բարձր ուժեղ էին ստանում, քան մյուսները: Նախկին կայսրերը նրանց ընտրում էին հայերից՝ ըստ քաջության և զինվորական վաստակի: Բայց սկսած այն ժամանակից, երբ կայսերական իշխանության գլուխն անցավ Զենոնը (471—491), բոլորն էլ, նույնիսկ վախկոտները և ոչ զինվորականները, իրավունք ստացան այդ պահակազորի մեջ մտնելու: Նրա մեջ գրամի ուժով մուտք գործեցին նույնիսկ ուղղափառ քրիստոնյաները»¹: Սակայն Զենոնի ժամանակ ևս սքուլարիոս կոչվող արքունական այս պահակազորում, որը բաղկացած էր 4000 հոգուց, հայերը դարձյալ զգալի թիվ էին կազմում: Հետագայում, ինչպես կտեսնենք, երբ բյուզանդական գահի վրա սկսեցին բազմել ծագումով հայ կայսրեր, նրանք իրենց շրջապատեցին հայ ազգակիցներով՝ մեծ ուշադրություն դարձնելով նաև արքունի պահակազորի և Պոլսում գտնվող այլ զորաբաժինների վրա՝ աշխատելով աֆս համալրել հայ զինվորականներով: Պետք է նկատի ունենալ, որ Կ. Պոլսում գտնվող զորամասերը վճռական դեր էին կատարում արքունիքի գահակալական ներքին խռովությունների ժամանակ:

Հայ զինվորական մի այլ օջախ VI դարում գտնվել է Իտալիայի Ռավեննա քաղաքում, որը Իտալիայի էկզարխության կենտրոնն էր հանդիսանում: Հայկական այդ զորամասերը, հավանական է, Իտալիա են տեղափոխվել բյուզանդական հայ զորահրամանատար Ներսեսի հետ միասին, որին Հուստինիանոս Առաջինը 550 թվականին նշանակել էր բյուզանդական բանակի գլխավոր հրամանատար Իտալիայում՝ գոթերի դեմ վարվող ռազմական գործողությունների ժամանակ²: Ներսեսին, ինչպես հայտնի է, հաջողվեց հաղթանակ տանել գոթերի դեմ, դուրս անել նրանց Իտալիայից և նշանակվել Իտալիայի կառավարիչ: «552—553 թվականներից, — գրում է Մարքսը, — Իտալիան դարձավ Արևելյան հոմեոս-

կան կայսրության պրովինցիա, նրան կառավարում էր Ներսեսը ընդհանրապես այնպես, ինչպես առաջներում կառավարում էին Օգոկրը և Թեոդորիսը»³:

Իտալիայի նվաճումից հետո Ռավեննայում գտնվել է հայկական երեք հեծելազոր գունդ, որոնք կոչվել են «Numerus Armeniorum»: Նրանք խնդիր ունեին պահպանել Իտալիան «բարբարոսների» հարձակումներից⁴: Հայկական այդ զորամասերի հայ հեծելազորի այս երեք գնդերը Ռավեննայում մնացել են ավելի քան երկու դար և ունեցել են իրենց հատուկ եկեղեցին ու պանթեոնը⁵:

Ամենից խոշոր հայկական զինվորական գաղթօջախները գտնվել են Թրակիայում: Կայսրությունը, ինչպես տեսանք, ջանք ու եռանդ չէր խնայում հայ գաղթականությունն այստեղ բերելու և ռազմական խոշոր ճամբարներ ստեղծելու ուղղությամբ: Բուլղարիայի խոշոր մասնագետներից մեկը, պրոֆ. Գ. Իբիշը, գտնում է, որ VI դարում Ֆիլիպպոպոլսի բյուզանդական զորամասի մեջ զգալի թիվ էին կազմում հայերը⁶:

Պրոկոպիոսի մի տեղեկությունից երևում է, որ VI դարում հայկական մի զորամաս գտնվել է Սիցիլիայում: Այդ զորամասը, ըստ պատմիչի հաղորդած տեղեկության, ղեկավարել է Դորիֆոս անունով բարձրաստիճան մի զինվորական⁷:

Հայ զինվորականների մի մեծ խումբ երկար ժամանակ գտնվել է Աֆրիկայի հյուսիսային շրջաններում և Եգիպտոսում: Այդ մասին են վկայում մեզ հասած հունական և լատինական մի շարք արձանագրություններ, որոնք թողել են հայ բարերարները՝ իրենց կառուցած եկեղեցիների և կամ հասարակական այլ շինությունների վրա⁸:

Հայկական գաղթօջախների մասին տեղեկություններ կան նաև Պերգամոնում, Կրետե կղզում և այլ վայրերում: «Հայ հեծելազորը, — գրում է Ն. Ադոնցը, — կոչվում էր պետության հեռավոր մասերում կայսրության փառքի և ռազմական ձեռնարկումների հաջողությունների համար»⁹:

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. V, էջ 24.

² Ղ. Ալիշան, Հայ—Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 13:

³ Գ. Ֆնտըրլյան, Հայ իշխանազունքի Ռավեննա (տես «Ամենուն տարեցոյց», 1926, էջ 357—360):

⁴ «Փարոս», 1929 թ., սեպտ. 29, № 21:

⁵ Прокопий, История войн римлян с вандалами, СПб, 1891, I, 14:

⁶ Ն. Հապեշյան, Աֆրիկեն արաբական տիրապետության նախընթացին (տես «Անապատի հուշարձան» Ա, էջ 113—116):

⁷ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 204:

¹ Прокопий Кесарийский, Тайная история, XXIV (տես «ВДИ», 1938 № 4, էջ 16 18):

² Прокопий Кесарийский, Война римлян с готами, VIII, 15, 25.

Քիչ չեն եղել հայ այն զինվորականների թիվը, որոնք կարողացել են բյուզանդական հողի վրա հասնել մինչև բանակի հրամանատարի և կամ ծովակալի պաշտոններին: Մեր խնդրից դուրս է այդ զինվորականներով առանձին-առանձին զբաղվելը, սակայն նրանց գործունեության մասին որոշ պատկերացում տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում միայն Հուստինիանոս I-ի ժամանակակից մի քանի անունների վրա կանգ առնել:

Հուստինիանոսի կայսրության վերջին տարիներին կազմված բանակացուցակից երևում է, որ բյուզանդական բանակի բարձր պաշտոններում առաջ են քաշված եղել մեծ թվով հայ զորահրամանատարներ, որոնք իրենց մոտ ունեցել են հայկական զորամասեր: Հուստինիանոս Առաջինի գահակալության տարիներին Պրոկոպիոս պատմիչը հիշում է մի շարք հայ զորահրամանատարների անուններ, որոնք ունեցել են իրենց հայրենակիցներից կազմված անձնապահ զորամասեր¹:

Երկար ժամանակ բյուզանդական բանակի հրամանատարն է եղել Ներսես Պատրիկը: Բյուզանդական պատմիչները նրան համարում են հանճարեղ զինվորական: Այսպես, պարսիկների, գոթերի, վանդալների և ֆրանկների դեմ նրա վարած ռազմական գործողությունների պատմությունը գրի առնող հեղինակը՝ Ագաթիոս Միրինեցին, գրում է. «Դժվար է ինձ հավատալ, թե նախորդ դարերում քաջերից որևէ մեկն այնպիսի փառավոր, հրաշալի և մեծահռչակ հաղթություն տարած լինի, ինչպիսին Ներսեսն է»²:

543 թվականին, երբ բյուզանդական Արևելյան բանակի հրամանատար Վելիսարիոսը կայսրից նոր նշանակում ստացավ, իր փոխարեն բանակի հրամանատար նշանակեց Ագուլիս անունով մի հայի: Վերջինս զինվորական բարձր պաշտոններում առաջ քաշեց մի շարք հայերի, որոնք իրենց հրամանատարության տակ ունեին հայկական զորամասեր. այսպես, օրինակ, կարելի է հիշատակել Սահակին, որը Ագուլիսի եղբայրն էր, Ներսես Կամսարականին, Գլակին, որի զորամասը, ըստ Պրոկոպիոսի տեղեկության, «Բնիկ իր մայրենի հայրեն լեզվից զատ ոչինչ չգիտեր» և այլն:

Աֆրիկայում գտնվող բյուզանդական բանակում հայկական փոքրիկ զորամասեր են ունեցել հայ բարձրաստիճան զինվորականներ Հովհաննես և Արտավան Արշակունիները, Հովհաննես Տրոպիսը (Կրեսկոնիոս Կոպպոսի դյուցազնավապի հերոսը) և նրա

¹ Прокопий Кесарийский, Война римлян с готами, VII, 6, 16:
Օգտվել ենք Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» II հատորից, էջ 278:

եղբայր Պապոսը: Հայկական զորամաս է ունեցել 557 թվականին Կովկասում գործող բյուզանդական բանակի հայ հրամանատար Հովհաննես Կամսարականը և ուրիշներ:

Պրոկոպիոսի մոտ հիշվում են հայ զորահրամանատարներ Արտաիոսը և իր եղբայր Ներսեսը, սրոնք նոր են տեղափոխված եղել Բյուզանդիա Հայաստանից: Նրանք ղեկավարելիս են եղել «Տասը հազարից ոչ պակաս քաջ և ռազմական գործում բացառիկ փորձ ունեցող մարտիկներից բաղկացած մի զորամաս»³:

Պրոկոպիոսը բարձր է գնահատում Արտավազդ անունով մի հայ զինվորականի սխրագործությունը, որն աչքի է ընկել «իր բացառիկ քաջության» և «կատարել զարմանալի սխրագործություն»⁴ մի ճակատամարտում:

Շարլ Գիլը ուշ շրջանում հանդես եկող հայ զինվորականներից արտակարգ գովեստով է խոսում Հովհաննես Գուրգենի մասին (X դ.), որին որպես զինվորական հանճար բյուզանդական պատմիչները համեմատում են Տրոյանոսի և Վելիսարիոսի հետ⁵:

Բյուզանդական հայ գաղթօջախների բնակչությունը միայն զինվորականներից չէր բաղկացած, այնտեղ եղել են նաև մեծ թվով գյուղացիներ, արհեստավորներ, առևտրականներ և սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչներ: Անգլիացի բյուզանդագետ Ռենսիմանը, իր «Բյուզանդիայի քաղաքակրթությունը» խորագրով աշխատության մեջ նկատել է, որ «Հայերը ոչ միայն իրեն (այսինքն՝ Բյուզանդիային—Ա. Ա.) պարզեցել են բազմաթիվ կորովի հայեր, այլև՝ իրենց լավագույն գործի մարդկանց մեծ մասը»⁶:

Հայ գյուղացիության մասին դժբախտաբար մեր ունեցած տեղեկությունները շատ կցկտուր են: Նրանք գլխավորապես տեղավորված են եղել Կապադովկիայում, Պոնտոսում և Քրակիայում: Այս մասին. ավելի մանրամասն կխոսենք առջևում:

Կցկտուր տեղեկություններ են հասել մեզ նաև արհեստավորների մասին, որոնք հաստատված լինելով գլխավորապես քաղաքներում, ներգրավվեցին Բյուզանդիայի ներքին և արտաքին առևտրի մեջ: Հայ արհեստավորները երևում են մետաքսագործության, ոսկերչության, քարակոփության և այլ բնագավառներում:

Գործունեության ավելի լայն ասպարեզ են ունեցել Բյուզան-

¹ Прокопий, Война римлян с готами, VI, 8, 6.

² Նույն տեղը, VII, 3, 10 և 16:

³ Ш. Диль, Основные проблемы византийской истории, М.-ва, 1947, էջ 86:

⁴ Steven Runciman (օգտվել ենք ՀԳԳ, հ. I, էջ 319):

դիայում հայ առևտրականները: Նրանք բնակվելիս են եղել գրեթե ամբողջապես Բյուզանդիայի առևտրաշատ կենտրոններում և գործուն դեր կատարել մասնավորապես տարանցիկ առևտրի ասպարեզում: Հայ խոշոր առևտրականների մեծ մասը կենտրոնացած է եղել Կ. Պոլսում, որը «Մինչ Հնդկաստանի ուղղագիծ ճանապարհի հայտնագործությունը, հանդիսանում էր հսկայական առևտրական շուկա»¹:

Անանիա Շիրակացու ինքնակենսագրության մեջ բերած մի տեղեկությունից երևում է, որ Բյուզանդիան Արևելքի հետ կապող բանուկ ուղիներից մեկը հանդիսացել է Սև ծովը, որի ափին գտնվող Սիմոպ նավահանգստային քաղաքում Շիրակացին հանդիպել է Պոլսից եկող իր հայրենակից մի խումբ առևտրականներին²:

Ըստ Պրոկոպիոսի տեղեկության, VI դարում միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն էր հանդիսանում նաև Դվին քաղաքը. «Այստեղ, — գրում է նա, — դաշտերը հարթ են և հարմար ձիու երթևեկության համար: Բազմամարդ գյուղերը, որոնք գտնվում են իրար շատ մոտիկ, զբաղեցված են առևտրականներով, որովհետև Հնդկաստանից, հարևան Իբերիայից և Պարսկաստանի գերիշխանության տակ գտնվող գրեթե բոլոր ժողովուրդներից, նույնիսկ հոմեոսցիներից, բերում են այստեղ իրենց ապրանքները, որոնցով առևտուր են անում»³:

Տարանցիկ առևտրի բնագավառում մեծ դեր ունեին հայ առևտրականները, մասնավորապես բյուզանդահայ առևտրականները: Բյուզանդագետ Շարլ Դիլը գտնում է, որ VI—VII դարերում Բյուզանդիայում գործող սիրիացի և հայ վաճառականները ընդարձակելով իրենց գործունեության բնագավառը, սկսել էին մուտք գործել նաև Աֆրիկա, Իտալիա, Սպանիա և Ֆրանսիա: Հայ արհեստավորներից, ծառայողներից և առևտրականներից բաղկացած մի խոշոր համայնք գտնվել է Կ. Պոլսում: Այստեղ հայ բնակչությունը կենտրոնացած է եղել Ս. Սոփիայի տաճարի մոտ գտնվող թաղամասում, որի պատճառով տաճարի դռները կոչվել են «Հայկական»:

Ստեփանոս Ասողիկն այդ մասին հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հաղորդում. «Եւ (Վարդան) երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին Յուստիանոսի, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց. և հաղոր-

դի ընդ նմա օրինաց, և յիւր անուն անուանէ զաւագ դռան սուրբ Սոփիայ, որ մինչև ցայսօր կոչի դուռն Հայոց»¹: Հայկական մեծու փոքր քաղաքացիական գաղթավայրեր գոյություն ունեին Բյուզանդիայի մյուս քաղաքներում, որոնց վրա մենք հնարավորություն չունենք կանգ առնելու:

Հովհաննես Եփեսացի պատմիչը՝ խոսելով բյուզանդիայի հայ գաղթականության մասին, հայտնում է, որ Բյուզանդիա եկող հայ գաղթականները հաստատվել էին կայսրության բոլոր մասերում, և «Գլխավոր քաղաքներից շատերը հայկական գաղթօջախներ և եկեղեցական համայնքներ ունեին»²:

**Բյուզանդիայի
գաղթօջախները
VIII—IX դարերում:**

Խալիֆայության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև Քադեսիայում 637 և Նեհավենդում 642 թվականին տեղի ունեցող արյունահեղ պատերազմից հետո, երբ Սասանյան բանակները պարտություն կրեցին և երբեմնի հզոր Պարսկաստանն ընկավ խալիֆայության գերիշխանության տակ, բուֆերային վիճակ ունեցող Հայաստանի համար մրցակցող ախոյանների կազմը փոխվեց. նախկին պարսկա-բյուզանդական մրցակցությանը փոխարինելու եկավ արաբ-բյուզանդական մրցակցությունը:

Բյուզանդական բանակները առաջին անգամ բախվելով արաբական զորքերի հետ, պարտություն կրեցին: Արաբական բանակի առջև բացվեցին Փոքր Ասիայի դարբանները: Շուտով խալիֆայության զորաբանակները նվաճեցին փոքրասիական մի շարք երկրներ, այդ թվում՝ նաև Հայաստանը:

Խալիֆայության կողմից Փոքր Ասիան նվաճվելուց հետո, սկսվեցին արյունահեղ պատերազմները, որոնք տեղի էին ունենում կա՛մ Հայաստանում կա՛մ՝ նրա հարևան երկրներում: Արաբները ցանկանում էին ամրանալ Փոքր Ասիայում, իսկ բյուզանդացիները՝ տարբեր հաջողություններով, աշխատում էին կտրել արաբական զորքերի շարժման ճանապարհները: Այս մրցակցության մեջ մինչև IX դարի 80-ական թվականները, հաջողությունը հիմնականում խալիֆայության կողմում էր: Արաբները քայլ առ քայլ խորանում էին Բյուզանդիայի տիրապետության մեջ և նորանոր նվաճումներ կատարում: Սակայն IX դարի ութսունական թվականներից սկսած բյուզանդական բանակների հուժկու հարվածների տակ արաբները սկսում են դանդաղորեն հտ նահանջել ճիշտ այն ուղիով, որով առաջացել էին:

¹ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 85.

² Հովհաննես Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, II, էջ 18—24.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. IX, էջ 382.

² Անանիայի Շիրակացույ համարողի մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 2.

³ Прокопий Кесарийский, Война римлян с персами, II, 25.

Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև տեղի ունեցող անընդ-
մեջ պատերազմների ընթացքում տուժում էին փոքրասիական բո-
լոր ժողովուրդները: Այս պատերազմների ընթացքում հայ ժողո-
վուրդը տուժում էր կրկնակի: չափով, որովհետև նախ՝ կռիվները
մեծ մասամբ տեղի էին ունենում Հայաստանում և ապա հայ երի-
տասարդությունը, որը վարձվում էր բյուզանդական բանակներում,
կռիվ ընթացքում հսկայական կորուստներ էր տալիս:

Հայաստանի խալիֆայության գերիշխանության տակ ընկնե-
լուց հետո ևս շարունակեց մեծ թվով գաղթականության հոսքը դե-
պի Բյուզանդիա: Հայ ժողովրդի այդ նոր գաղթականության առա-
ջացման պատճառը կապված էր գլխավորապես Հայաստանի
նկատմամբ խալիֆայության վարած դաժան քաղաքականության
հետ:

Խալիֆայությունը Հայաստանը նվաճելուց հետո, սկզբնական
շրջանում, վարեց համեմատաբար մեղմ քաղաքականություն. նա
պահպանեց հայ նախարարների ներքին անկախությունը, ժողո-
վրդի վրա չափավոր հարկեր նշանակեց և ի հաշիվ վճարելիք
հարկերի թույլ տվեց Հայաստանում պահել 15.000 հոգուց բաղ-
կացած հայկական հեծելազոր: Խալիֆ Մուավիան հայ նախարար-
ների հետ նույնիսկ պայմանագիր կնքեց և խոստացավ ռազմա-
կան օգնություն ցույց տալ Հայաստանին, եթե նա հարձակման
ենթարկվի:

Խալիֆայության սիրաշահելու այս քաղաքականությունը, ի-
հարկե, աննպատակ չէր. նա ցանկանում էր հայերի զինական ուժն
օգտագործել իր երկու խոյանների՝ հյուսիս-արևմուտքում՝ Բյու-
զանդիայի և հյուսիս-արևելքում՝ խազարական խաբանատի դեմ:
Սակայն, հետագայում երբ շարժարացան այդ հույսերը, արաբ-
ներն իրենց քաղաքականության մեջ շրջադարձ կատարեցին և որ-
դեգրեցին հայ նախարարների ներքին անկախությունը վերացնե-
լու և ծանր հարկերով հայ ժողովուրդին կեղեքելու քաղաքականու-
թյունը:

Խալիֆայության ձեռնարկած այս դաժան քաղաքականության
կիրառողներից մեկը հանդիսացավ Հերթ ոստիկանը, որը 725
թվականին աշխարհագիր կատարեց Հայաստանում և ծանրացրեց
հարկերը: Ըստ Ղևոնդ պատմիչի հաղորդած տեղեկության, հար-
կերը վճարելու համար ժողովուրդը հարկադրված եղավ վաճառել
իր լծկան անասունները և գույքը: Չվճարող հարկատուի վզից կա-
պարյա կնիք էին կախում և տանջում անասելի շարշարանքներով:

¹ Գատուլթիւն Ղևոնդեայ, ՍԳԲ, 1887, էջ 127:

Արաբ ոստիկանները սկսեցին կիրառել Հայաստանի ներքին
անկախությունը վերացնելու և նախարարներին ֆիզիկապես ոչըն-
չացնելու դաժան քաղաքականություն: Թե ինչպիսի անգուլթ մի-
ջոցների դիմեցին նրանք իրենց նպատակին հասնելու: համար,
բավական է բերել միայն մեկ օրինակ: Հայաստանի արաբական
ոստիկանը, խալիֆի հատուկ հրամանով, հայ նախարարներին
հրավիրեց Նախիջևան՝ նրանց ցուցակները կազմելու և աշխատա-
վարձ նշանակելու նպատակով, և բոլորին նա լցրեց Նախիջևանի
ու նրան մոտիկ Խրամի եկեղեցիները և կենդանի-կենդանի այրեց:
Այդ ոճիրը տեղի է ունեցել 706 թվականին: Եվ այդ թվականը հայ
ժողովրդի պատմության մեջ հայտնի է «կրակի թվական» անու-
նով: Ազատասեր հայ ժողովուրդը, հասկանալի է, չէր կարող ստըր-
կորեն տանել խալիֆայության արյունոտ լուծը: Նա մի շարք ան-
գամներ ընդվզեց իր հարստահարիչների դեմ, գեների դիմեց, սա-
կայն հաջողություն չունեցավ: Եվ ամեն անգամ այսպիսի ապրս-
տամբությունների անհաջող վախճանից հետո, բազմաթիվ հայեր
թողնում էին իրենց բնակավայրերը և գաղթում դեպի Բյուզանդիա:
Հարկ չկա այստեղ մեկ-մեկ թվարկել մեծ ու փոքր այն բոլոր գաղ-
թերը, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանից դեպի Բյուզանդիա:
Խալիֆայության տիրապետության շրջանում, սակայն, այդ գաղթի
ընդհանուր պատկերացումը տալու համար կանգ կառնենք մի քա-
նի փաստի վրա:

Ստեփանոս Ասողիկը հայտնում է, որ բյուզանդական բանակը
688 թվականին, երբ մտել է Անդրկովկաս, վերադառնալիս ասպա-
տակել է Հայաստանի 25 գավառները և 8000 ընտանիք գերի տարել
ու վաճառել բյուզանդական շուկաներում՝ որպես ստրուկներ¹:

Պետք է ասել, որ հայերին Հայաստանից դուրս հանելու այս
քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում էր նաև խալի-
ֆայության ցանկությանը, որովհետև նա ևս շահագրգռված էր, որ
Հայաստանը դատարկվի հայ բնակչությունից, որպեսզի հնարավոր
լինի ազատված տարածությունների վրա արաբ բնակչություն բնա-
կեցնել, որը ավելի վստահելի քաղաքական հենարան կարող էր
հանդիսանալ իր համար: Ի դեպ, 693 թվականին խալիֆայու-
նը Հուստինիանոս Երկրորդի հետ կնքած պայմանագրում հատուկ
կետ է մտցրել այն մասին, որ Բյուզանդիան հանձն առնի արաբա-
կան տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա բնակչությանը փո-
խադրել Փոքր Ասիա և Թրակիա՝ հնարավորություն տալով խալի-

¹ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 100:

Ֆայությանն իր ցանկացած բնակչությանը բերել և բնակեցնել նրանց տեղը¹:

VII դարի առաջին տասնամյակում գաղթականության մի մեծ խումբ Հայաստանից Մելիտինե, իսկ այնտեղից Չորրորդ Հայք է փոխադրել Ֆիլիպիկ կայսրը (711—713): Այդ մասին Քեոֆան պատմիչը հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Ֆիլիպիկը բռնց հայերին իրենց սեփական երկրից և հարկադրեց նրանց վերաբնակվել Մելիտինեում և Չորրորդ Հայքում»²: Այս գաղթականության մասին խոսում է նաև Միքայել Ասորին: «Այդ ժամանակ հռոմեական կայսր Ֆիլիպիկը դուրս բռնց երկրից հայերին: նրանք դուրս եկան և ապաստան գտան արաբների մոտ: Վերջիններս նրանց բնակեցրին Մելիտինեում, նրա մոտակայքում և Չորրորդ Հայքում»:

752 թվականին Կոստանդին կայսրը արաբներից խլեց Կարինը և նրա մոտի գավառները, բայց չկարողացավ դրանք իր ձեռքում պահել և հարկադրված եղավ ետ նահանջել. այդ ժամանակ տեղի հայ բնակչությունը, վախենալով արաբների վրեժխնդրությունից, դիմեց կայսրին և խնդրեց իրեն բյուզանդական հպատակության տակ առնել ու տանել արևմուտք. «Եւ բազումք ի բնակչաց գաւառացն խնդրեալ յարքայէն, զի ընկեացեն զանուր լծոյ ծառայութեանն Իսմայելի յանձանց և գնասցեն զկնի նորա»³: Կայսրը համաձայնվեց և բյուզանդական բանակը նահանջելիս հայ բնակչության մի մեծ զանգված գաղթեցրեց Բյուզանդիա: «Թողին զերկիր ծննդեան իւրեանց,—վշտով շարունակում է Ղևոնդը—և հատուածեալք անկան ի կողմն արքային բարեպաշտի»⁴:

Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ կան, որ 778 թվականին արաբա-բյուզանդական պատերազմի ժամանակ Ղևոն Երրորդը հայ գաղթականության մի խոշոր խումբ Մարաշից տեղափոխել է Թրակիա⁵:

Ղևոնդը վկայում է, որ 775—780 թվականներին, երբ խալիֆայության Հայաստանում կատարած կեղեքումներն այնպիսի չափերի հասան, որ ապրուստը Հայաստանում անտանելի դարձավ, ապա բազմաթիվ հայեր իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու

համար հարկադրված եղան գաղթել և ապաստանել Բյուզանդիայում¹:

Այս գաղթականության ղեկավարներն են եղել Շապուհ Ամատունին և նրա որդին՝ Համամը: Կոստանդին կայսրը գաղթող հայ բնակչությանը ընդունել է մեծ սիրով և բնակչություն հատկացրել «ի բարտք և յարգաւանդ երկրի»²: Այս տեղեկությունները մեզ համար կարևոր են այն տեսակետից, որ այնտեղ հիշվում են հեծյալներն ու հասարակ ժողովուրդը, որոնց բնակչություն է հատկացվում արգելանդ մի շրջանում:

Բյուզանդական իշխանությունները VIII դարի վերջին քառորդում ստեղծված նոր իրադրության մեջ, գաղթող հայ բնակչությանը հողամասեր են հատկացնում գլխավորապես արաբական սահմանագլխի վրա: Նրանք ցանկանում էին հայ բնակչությունից պաշտպանողական հզոր թումբ ստեղծել խալիֆայության դեմ: Բյուզանդիայի վարած այս քաղաքականության շնորհիվ VIII դարում հայ գաղթականության այնքան մեծ խմբեր կենտրոնացան Կապադովկիայում, Պոնտոսում և Տավրոսում, որ շուտով այդ վայրերի բնակչության մեծամասնությունը կազմեցին հայերը: Հունական պատմիչ Կեդրենոսը հայտնում է, որ Պոնտոսում այնքան շատ հայեր էին կենտրոնացել, որ այդ երկրի նախկին անունը մոռացության էր տրված և այժմ «Հայաստան է կոչվում»³: Այս և այլ պատմիչների տեղեկությունների հիման վրա անգլիացի բյուզանդագետ Բիսըրը հանգել է այն եզրակացության, որ VIII—IX դարերում Փոքր Ասիայի բնակչության «իրական մեծամասնությունը հայեր են եղել»⁴:

Հայկական, ինչպես և սլավոնական խոշոր գաղթականական օջախների առկայությունը Բյուզանդիայում պարտավորեցնում էր կայսրությանը օրենսդրական որոշ պարզություն մտցնել հողօգտագործության իրավունքի մեջ, կարգավորել գյուղական ազատ համայնքների և վարձակալների հարաբերությունները: Ահա այս նպատակն էր հետապնդում Ղևոն Երրորդի հրապարակած «Nomos georgikos»-ը («Երկրագործության օրենքները»): Ըստ այդ նոր օրենքի, գաղթականները հողին ամրացված ազատ համայնքներ են ճանաչվում ի տարբերություն բնիկների, որոնց զգալի մասը զուրկ

¹ Theophanis, I, 6185 (ՀՄՄ. ԳՂԳ, Կ. I, էջ 288).

² «Византийский временник», VIII, էջ 127.

³ Ղևոնդ, էջ 120.

⁴ Նույն տեղը:

⁵ Никифор, Краткая история (տե՛ս «Византийский временник», Կ. III, էջ 377).

¹ Ղևոնդ, էջ 168—169.

² Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 134.

³ Georgii Cedrini (ՀՄՄ. ԳՂԳ, Կ. I, էջ 240).

⁴ F. N. Bussell, The Roman Empire from 81 to 1081, 340.

էին անձնական ազատութիւնից, և հողատիրութեան իրավունք են ստանում:

VIII դարում ևս Բյուզանդիայի հայ բնակչութիւնը սկսում է ավելի մեծ շահերով զինվորներ մատակարարել բյուզանդական բանակներին: Հայ զորամասերը Բյուզանդիայի ներքին կյանքում վճռական ուժ են դառնում և սկսում ակտիվ միջամտութիւններ կատարել քաղաքական կյանքում: Բյուզանդագետ Շլյումբերցեն, հիմնվելով Աբու-Տարաչի տեղեկութեան վրա, գտնում է, որ «այդ դարաշրջանում բյուզանդական լավագույն գնդերը հայերից էին կազմված»¹:

Առանձնապես մեծ է եղել հայ զինվորականների դերը բյուզանդական բանակի հրամանատարութեան մեջ: Բյուզանդական պատմագրութիւնը պահել է բազմաթիվ հայ բարձրաստիճան զինվորականների անուններ, որոնք խոշոր դեր են կատարել բյուզանդական իրականութեան մեջ: Հայ այդ զինվորականների մեջ եղել են և այնպիսիները, որոնք իրավունք են համարել իրենց բյուզանդական գահի թեկնածուներ դառնալ և պայքարել դրա համար:

Բյուզանդական բանակում գործող հայ հրամանատարների մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար ցուցանշական է հետևյալ փաստը. 778 թվականին, երբ բյուզանդական բանակները ռազմական գործողութիւններ սկսեցին խալիֆայութեան դեմ, Բյուզանդիայի փոքրասիական հինգ զորախմբերից չորսի հրամանատարները հայեր էին՝ Արտավազդ Մամիկոնյան, Տաճատ Անձևացի, Վարազտիրոց Բագրատունի և Գրիգոր-Մուշեղիկ Մամիկոնյան²: Բյուզանդական բանակում ծառայող հայ զինվորականութիւնն այնքան մեծ դիրք ուներ, որ հաճախնա միջամտում էր կայսրութեան գահակալութեան վեճերում և իր կամքը թելադրում: Հայերը իշխող դիրքեր էին գրավում նաև արքունիքի վարչական ապարատներում, տնտեսութեան մեջ և այլն: VIII դարում հայերը Բյուզանդիայում այնքան բարձր դիրքեր էին գրավում, որ անգլիացի հայագետ Բիսլը Բյուզանդիայի պատմութեան այդ դարը համարում է «հայկական դար»³: Մի այլ պատմաբան, Ֆինլեյը, մասնաճանաչում ևս անսխիբելով Բյուզանդիայում ապրող հայերի կատարած գործունեութիւնը, հետևյալն է գրում. «Հելլենական ցեղը երկրորդական դիրք ուներ կայսրութեան մեջ: Քաղաքական վար-

չութեան մեջ գերակշիռ դեր ունեին ասիացիները, մասնավորապես հայերը, որոնք ստանձնել էին նաև զինվորական բարձրագույն հրամանատարութիւնը: Լեոն Իսավրացու (717—741) ընտանիքը, ասում են թե՛ հայկական ծագում ուներ... Լեոն Հինգերորդը (813—820) հայ էր... Ալեքս Մուշեղ, որ խեղդամահ եղավ 790 թվականին Կոստանդին Հինգերորդի հրամանով (780—797)՝ հայ էր, Վարդան «թուրք» կոչվածը, որ ըմբոստացավ նիկիոսոս Առաջինի դեմ (802—811), հայ էր... Արշավիր, Լեոն Հինգերորդի աներ-հայրը հայեր էին...»¹:

Բյուզանդական հայկական գաղթօջախները
X—XI դարերում:

IX դարի 60-ական թվականներից սկսած արաբ-բյուզանդական պատերազմները թե՛ վակոսում են մի նոր փուլ. Բյուզանդիան պաշտպանողական կռիվներից անցնում է հարձակողականի և քայլ առ քայլ արաբներին դուրս շարտում Փոքր Ասիայից: Բյուզանդիայի հարձակողական պատերազմների այս նոր շրջանը որոշ բյուզանդագետներ կապում են կայսրութեան Մակեդոնական կամ Հայկական դինաստիայի հետ, որը սկսում է Վասիլ, կամ, ինչպես հայերն էին նրան անվանում, Բարսեղ Առաջինից (867—886): Այս շրջանին է զուգահեռում նաև Բագրատունիների թագավորութեան հիմնումը Արևելյան Հայաստանում, որի առաջին գահակալն է հանդիսացել Աշոտ Առաջինը՝ 887 թվականից:

Բյուզանդացիներն իրենց լուրջ հարվածը խալիֆայութեանը հասցրին 873 թվականին: Բյուզանդական բանակը ռազմական իր այդ գործողութիւնների ժամանակ խորտակիչ հարված հասցրեց խալիֆայթի բանակներին և գրավեց Սամոսատը: 878—879 թվականներին բյուզանդացիները նոր հաղթանակ տարան արաբների դեմ և գրավեցին Կիլիկիան ու Կապադովկիան: Հետագայում կայսրութիւնը խալիֆայութեան դեմ վարած ռազմարշավներում մեծ հաջողութիւնների հասավ առանձնապես X դարում²: Բյուզանդական բանակները 928 թվականին վերցրին Թեոդոսուպոլիսը (էրզրումը), 943 թվականին՝ Մելիտինեն, 944 թվականին՝ Նոբսիան, 949 թվականին՝ Գերմանիկեն, 957 թվականին՝ Ամիդը, 995 թվականին՝ Հալեպը և այլն: Այսպիսով, արաբական երբեմնի աշխարհացունց բանակները, պարտութիւն պարտութեան ետևից կրելով, նահանջում են դեպի հարավ:

¹ Schlumberger, L'E'popée Byzantine, I, 115 (Հմմտ. Պ 29, հ. I, էջ 239):

² Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Փարիզ, 1948, էջ 361-362:

³ Bussell, The Roman Empire, էջ 340:

¹ G. Finlay, History of the Bizantine Empire (Հմմ. 299, հ. I, էջ 261):

² Տե՛ս «Всемирная история», հ. III, М., 1957, էջ 220:

Բյուզանդական բանակում ռազմական այս գործողությունների մեջ աչքի են ընկնում նաև հայ զորահրամանատարները Հովհաննեսը, Գրիգորը, Վարդ-Փոկասը, վերջինիս որդիները՝ Լևոնը, Կոստանդինը, Նիկոփորոսը և ուրիշներ:

Ռազմական գործողությունների մեջ այս շրջանում հայերը գործուն դեր են ունեցել: Այդ երևում է ժամանակակից պատմիչների վկայություններից:

Կոնվիներում իր զինվորական տաղանդով փայլել է Հովհաննես Կոտկասը: Սրա մասին Գեյցերը գրում է. «Հայազգի ընտիր զորապետ Հովհաննես Կոտկասը 22 տարիների ծանր պատերազմներից հետո (920—942) տերություն սահմանները առաջ տարավ Հալլուսից մինչև Եփրատ և Տիգրիս»¹:

Բյուզանդիան իր ռազմական հաջողություններից հետո սկզբում է հատուկ ուշադրություն դարձնել հայերի վրա, որպեսզի գրավված վայրերը, որոնք առաջ դատարկվում էին բնակչությունից (մահմեդական բնակչությունը վախենալով բյուզանդացիներից մասսայաբար գաղթում էր նահանջող խալիֆայության զորքերի հետ), կրկին բնակեցվեն: Եվ ահա բյուզանդական իշխանությունները եզրագծային, սահմանային այդ բաց գոտին՝ «akritēs»-ներն ամրացնելու համար այնտեղ բնակեցնում էին քրիստոնյա ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ հայերի:

Այս մասին ուշադրության արժանի է Միքայել Ասորու հետևյալ տեղեկությունը. «Այդ դարում (այսինքն՝ X դարում),—գրում է պատմիչը,— երբ հույները գրավում էին արաբներից Կապադովկիայի, Հայաստանի, Փոքր Հայքի և Սիրիայի քաղաքները, Մեծ Հայաստանից ջշում բերում էին ժողովրդական մեծ բազմություն. նրանք հաստատվում էին այդ տեղերում և բազմանում»²:

Բյուզանդիայի՝ հայերի նկատմամբ վարած այս քաղաքականության մասին վկայում են նաև հույն-լատինական աղբյուրները: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի տեղեկություններ:

Հովհաննես Չմշկիկը 962 թվականին Արևելյան բանակի հրամանատար եղած ժամանակ, երբ արաբներից գրավեց Սեբաստիայի շրջանը, այնտեղ, ինչպես և Եփրատի մոտերքում գրաված ամրություններում, հայեր բնակեցրեց³: Հովհաննես Չմշկիկը, գրում է

Մարքսը, կազմել էր անգամ ծրագիր՝ Հայաստան արշավելու համար, բայց մահացավ և չկարողացավ իրագործել իր ծրագիրը¹: Նիկոփորոս Փոկաս կայսրը արաբներից երբ վերցրեց Մսիսը, Տարոնը և Մելիտենեն, այդ վայրերից փախած մահմեդական բնակչության տեղում դարձյալ հայեր բնակեցրեց: Վասիլ Երկրորդը, հետևելով իր նախորդների՝ հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությանը, 999 թվականին երբ գրավեց Սիրիան, մեծ թվով հայեր բերեց և բնակեցրեց դատարկված այս վայրերում²: Եվ այսպես, անվերջ հայ բնակչություն տեղափոխելով նախկինում արաբական տիրապետության տակ գտնվող և այժմ Բյուզանդիային անցած վայրերում, հայ բնակչության թիվն այնքան շատացավ Հյուսիսային Միջագետքում, Սեբաստիայում, Կապադովկիայում և Կիլիկիայում, որ տեղի բնակչության մեծամասնությունը հայերը կազմեցին: Նշված վայրերում այնքան շատ հայ բնակչություն է կենտրոնացել, որ անհրաժեշտ է եղել հայ եկեղեցական առանձին թեմ կազմել: Ստեփանոս Ասողիկը վկայում է, որ ժամանակակից Խաչիկ կաթողիկոսը (973—992)՝ զբաղվել է այդ հարցով և եպիսկոպոսական թեմ է ստեղծել: Ասողիկն այս մասին գրում է. «Իսկ յաուրս Տեառն Խաչկայ հայրապետին Հայոց սփռեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբքն արևմտից, մինչև ձեռնադրել նմա եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորոց և ի Տարսոն Կիլիկեցոց և ի Սուլնդայ (Սելնտի քաղաքը՝ Իսավրայում—Ա. Ա.) և յամենայն գաւառսն յայնոսիկ»³:

IX—X դարերում Բյուզանդիայի հայկական խոշոր գաղթօջախներից էր Կոստանդնուպոլիսը: Լևոն Գրամատիկոսի մի տեղեկությունից երևում է, որ 967 թվականին Կ. Պոլսի քաղաքաբնակ հայերի և հույների միջև ընդհարում է տեղի ունեցել, որի հետևանքով շատ վիրավորներ են եղել: Պոլսի հայկական հատվածն, անշուշտ, այնքան մեծ է եղել, որ նրանք համարձակվել են քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը կազմող հույների հետ ընդհարվել:

IX—XI դարերում Բյուզանդիայի Արևելյան նահանգներում և Կոստանդնուպոլսում կենտրոնացած հայ բնակչությունը շարունակում է գործուն դեր կատարել կայսրության կյանքում: Բյուզանդագետ Շարլ Դիլը, խոսելով մասնավորապես X դարում Բյուզան-

¹ Լ. Գեյցեր, Համառոտություն բյուզանդական կայսրների պատմության, էջ 213:

² Chronique de Michel le Syrien, էջ 79—80:

³ A. H. Sayce. Les Hétéens. Histoire d'un empire oubliée, Paris, 1891, էջ 250 (չգ, հ. 1, 240):

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. V, էջ 188:

² Նույն տեղը, էջ 63—65:

³ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 256:

դիպում հայերի կատարած դերի մասին, հետևյալն է գրում. «Ճ դարի ընթացքում կայսրության գործերում, ըստ երևույթին, զգալի դեր էին խաղում հայերը. նրանք տալիս էին զինվորներ, զորահրամանատարներ, վարչական աշխատողներ, դիվանագետներ, նույնիսկ կայսրեր»¹: «Վասիլ I-ը, — շարունակում է նա, — գյուղացի էր հայկական ծագումով, որի ծնողները հարկադրաբար թողել էին իրենց հայրենիքը՝ ընկնելով դառն աղքատության մեջ»²: X—XI դարերում գահակալող Մակեդոնական դինաստիայի կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել հայկական ծագում ունեցող կայսրների մասին:

Բյուզանդիայի կայսրության Մակեդոնական կամ Հայկական կոչվող այս դինաստիան, ինչպես հայտնի է, տվել է աչքի ընկնող մի շարք կայսրեր, որոնք, ինչպես իրավացի նկատել է Շարլ Գիլը՝ «Շնորհիվ իրենց զենքի հզոր ուժի, ճարպիկ և ճկուն զիվանագիտության ու կառավարչական եռանդի, կարողացան իրականացնել իրենց երազանքը—գահակալության այդ շրջանը դարձնել բարձր վերածնության շրջան, Բյուզանդիայի երկարատև պատմության ամենափայլուն շրջաններից մեկը»³: Սակայն մենք չափազանցություն ենք համարում նույն հեղինակի արտահայտած այն կարծիքը, ըստ որի իբր թե Մակեդոնական դինաստիայի 150 տարիների ընթացքում հանդես եկող բոլոր կայսրերը «գրեթե առանց բացառության, հանդիսացել են հրաշալի մարդիկ»: Այս հարցում իրավացի ենք գտնում նշված հեղինակի «Բյուզանդիայի պատմության» ուսերեն թարգմանության առաջաբանի քննադատությունը: Անհրաժեշտ է նկատել, որ ազգային սնապարծությունը հիվանդ հայ պատմաբաններից ումանք, բյուզանդական գահի վրա հայազգի կայսրեր փնտրելու մոլուցքով տարված տակն ու վրա են արել հայկական և բյուզանդական աղբյուրները՝ աշխատելով պարզել հայածին այդ կայսրերի ծննդաբանությունը: Ըստ որում նրանք առանց բացառության ներթողներ են հորինել հայազգի բոլոր կայսրերի շուրջը, փառաբանել նրանց «արքայական շուք»-ը, «արտակարգ տաղանդը» և այլն: Հայ ազգայնամուլ պատմաբաններից ումանք այնքան են խորացել թթու շովինիզմի մեջ, որ հայտարարել են, որ իբրև թե Բյուզանդիան իր հարատևության համար պարտա-

կան է հայերին, որովհետև հայ ժողովուրդն է, որ իր բնածին հատկության անջնջելի դրոշմն է տպավորել բյուզանդական կայսրության վրա և հոր ջիղ ու արյուն ներարկել նրա պարտասած մարմնին: Այս անհեթեթություն է, բայց մի րոպե ընդունենք, որ մատնացույց արված երեսունից ավելի կայսրներն էլ ծագումով հայեր են եղել, բայց մի՞թե ազգային ծագումը չափանիշ կարող է հանդիսանալ նրանց գործունեության դրվատման: Բյուզանդիայի հայազգի կայսրերի գործունեությունը, հայկական գաղթօջախների կապակցությամբ գնահատելիս, մեր չափանիշը պիտի լինի այն, թե ի՞նչ են արել նրանք հայ ժողովրդի համար, ի՞նչ չափով են նրանք օգտակար եղել Հայաստանին՝ նրա օրհասական ծանր ժամին, ե՞րբ են նրանք սպեղանի դրել հայ ժողովրդի արյունոտ վերքի վրա, և վերջապես, ի՞նչ են արել նրանք բյուզանդական կայսրության համար: Եվ երբ մենք այս տեսանկյունով ենք մոտենում հարցին, ապա չենք կարող չնկատել այն մեծ վնասը, որ կրել է բազմատանջ հայ ժողովուրդը հայազգի վատանուն որոշ կայսրների կողմից: Փաստեր շատ կարելի է բերել անցյալի պատմությունից: Մորիկը (582—602), որը, ըստ Շապուհ Բագրատունու տեղեկության, իբր թե հայ է եղել, ինչով է նա հայտնի հայ ժողովրդի պատմության մեջ—իր ոճրագործ ծրագրով՝ արտաքսել հայ ժողովուրդն իր հայրենի երկրից: Լևոն Հինգերորդ կայսրը (813—820), որն անվիճելի՝ ծագումով հայ է եղել և անգամ «Հայազն» մականունն է ունեցել, ինչով է հայտնի հայ ժողովրդի պատմության մեջ—ժողովրդի բռնագաղթով: Թեոդորա կայսրուհին (842—855)՝ Մամիկոնյան նախարարական տան այս կին ներկայացուցիչը, բազմելով բյուզանդական գահի վրա, նշանավորվեց հայ ժողովրդի հիշողության մեջ նրանով, որ հարյուր հազարի հասնող պավլիկյանների՝ հայ, հույն և ասորի աշխատավոր ժողովրդին, կոտորել տվեց և բազմաթիվ հայ բնակիչների արտաքսեց Թրակիա: Եվ, վերջապես, Բարսեղ Երկրորդ Բուզարասպանը (976—1027), որին նույնպես հայկական ծագում է վերագրվում, հայտնի է հայ ժողովրդի պատմության մեջ նրանով, որ 1021 թվականին եկավ Անդրկովկաս, ճնշեց Տարոնում բռնկված ապստամբությունը, ասպատակեց Հայաստանը և վրաստանն ու տեղական բնակչությունից կոտորեց շուրջ երկու հարյուր հազար հոգի: Չենք ուզում կանգ առնել մյուս վատանուն կայսրների գործնականության վրա ևս, որոնց նույնպես հայկական ծագում է վերագրվում:

¹ Մ. Диль, История византийской империи, М., 1948, էջ 75.

² Մ. Диль, Основные проблемы византийской истории, էջ 62.

³ Մ. Диль, История византийской империи, էջ 10—11.

Բյուզանդական կայսրության գահը բարձրանալու և անվտանգ գահակալելու համար, ինչպես հայտնի է, վճռական դեր ունեւր բանակը. նա էր գահ բարձրացնում և ցանկացած դեպքում գահընկեց անում անհամակիր գահակալին: Այդ շատ լավ էին հասկանում բյուզանդական կայսրերը և աշխատում բանակը համալրել իրենց համակիր զինվորականներով: Այս նկատառումով հայազգի կայսրերը լայն բաց էին անում զինվորական դռները իրենց հայրենակիցների առջև: Հայկական զորագնդեր էին ստեղծում կայսրության արևելյան, արևմտյան և հյուսիսային սահմանների վրա, աշխատում էին արքունիքի պահակազորը կազմել հայերից: Այսպիսով, իրենց գահը ամրացնելու համար նրանք Հայաստանից անվերջ քաշում, տանում էին երկրի ամենակենսական ուժերը:

Բյուզանդիայի վարած այս քաղաքականությունը, հասկանալի է, թուլացնում, կազմալուծում էր առանց այն էլ արյունաքամ եղած Հայաստանի ռազմա-քաղաքական հզորությունը: Եվ այս քաղաքականությունը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, ճակատագրական ծանր հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը Բյուզանդիայում ուժեղանալուց հետո, հայ ստրատիոտների մի մասը վերածվեց պատրիկների (ճորտերի): Այս, ինչպես կտեսնենք, մեծ դժգոհություն առաջացրեց հայ բնակչության մեջ, և դրանով պետք է բացատրել հայերի գործուն մասնակցությունը ինչպես սոցիալական շարժումներին, այնպես էլ կայսրության դեմ ուղղված օպոզիցիոն ուժերի ընդվզումներին: Կայսրությունը դժգոհելով հայ բնակչության ընդվզումներից, վերանայում է իր վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ և աշխատում սահմանափակել այն բոլոր արտոնությունները, որոնք անցյալում տրված էին եղել նրանց:

Նիկոփորոս կայսրը (963—968) իր հրամաններից մեկում գանգատվում է հայ ստրատիոտներից, որ նրանք լավ շեն կատարում իրենց ծառայական պարտականությունները, ուստի նրանց պիտի փոխարինել «ռոճիկ ստացողներով»: Եվ նա սահմանափակում է նաև ստրատիոտների հողային իրավունքը: Նրա հրամաններից մեկում կարդում ենք. «Եթե հայ ստրատիոտներից մեկը հեռանալով կրացակայի երեք տարի, իսկ հետո վերադառնալով իր հողը կգտնի զբաղեցված փախստականի և կամ զինվորական ծառայության մեջ աչքի ընկած ստրատիոտի և կամ հանրօգուտ աշխատանք կատարող որևէ մեկի կողմից, ապա հայ ստրատիոտը,

որը բացակայել է երեք տարի, իրավունք չունի իր հողամասը ես ստանալու»¹:

Նիկոփոր Փոկասին հաջորդող Չմշկիկ կայսրը (969—975) ցանկանալով վարձահատույց լինել հայ զինվորականներին, որոնք վճռական դեր էին կատարել նրան գահ բարձրացնելու գործում, գահակալության հաջորդ իսկ օրը՝ 969 թվականի դեկտեմբերի 25-ին, հատուկ հրովարտակով Բյուզանդիայում ապրող հայերին ազատեց հարկերից: Սակայն այս ժամանակավոր մի ձեռնարկում էր, որով չթեթևացավ հայ աշխատավորության դրուժյունը:

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների պատմության կարևոր իրադարձություններից մեկը պավլիկյան շարժումն է, որը շնայած նախապես սկիզբ է առել, ձևավորվել Արևելյան Հայաստանում, բայց հետագայում բռնկվող վառոդի արագությամբ ծավալվել է Բյուզանդիայի հայաշատ վայրերում՝ սոցիալական բարենպաստ հող գտնելով հայ, հույն, ասորի և հարևան այլ ժողովուրդների աշխատավորական լայն մասսաների մեջ:

Կղերական պատմիչները և պատմագրության ներկայացուցիչները, հասկանալի պատճառով, աշխատել են սևացնել պավլիկյաններին՝ ներկայացնելով նրանց որպես «անբարիշտ աղանդավորներ», «բիրտ վայրենիներ», «արյունոտ ճիշներ» և այլն: Անզրիացի պատմաբան Գիբոնը առաջին գիտնականներից մեկն է, որ հակառակ անցյալում քաղաքացիություն ստացած այս կարծիքների, պատմական անհերքելի փաստերի հիման վրա ցույց է տվել, որ իրականում, պավլիկյանները հանդիսացել են «աղատասեր մարտիկներ», ունեցել են առաջադիմական գաղափարախոսություն և «իրանց հեղափոխական հայացքներով կարողացել են ցնցել Արևելքը և լուսավորել Արևմուտքը»²:

Պավլիկյան շարժումը, ինչպես նշված է այժմ, նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ, հանդիսացել է սոցիալական շարժում և ուղղված է եղել տեղական և օտարերկրյա աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալական հարստահարիչների դեմ: Շարժման հետևորդները

¹ Գ. Յուրբլյան, Հայազգիներ ի Բյուզանդիոն (տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ» 1935, էջ 354):

² E. Gibbon, The History of the decline and fall of the Roman Empire, London, 1898, Vol VI.

քարոզել են գույքի և իրավունքի հավասարության, ժխտել են Քրիստոսի աստվածային ծագումը, չեն ընդունել ծեսերը՝ մկրտությունը, կնունքը, հաղորդությունը, մերժել են սրբերի պաշտամունքը, խաչը, դեմ են եղել եկեղեցական նվիրապետությանը ու կալվածատիրությանը և այլն:

Պետք է սակայն նշել, որ պավլիկյան շարժումը լինելով հիմնականում սոցիալական շարժում, որոշ տեղերում միաձուլվել է ժողովրդա-ազատագրական շարժումների հետ և հանդես եկել համատեղ:

Մեզ հասած հին հայկական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունից երևում է, որ պավլիկյան շարժման նախնական ձևավորումը տեղի է ունեցել Արևելյան Հայաստանում VI դարում, և նրա անունը կապված է իր աղանդապետի՝ ծագումով հայ Պողոս Սամոսատցու հետ¹:

«Գիրք թղթոց» կոչվող վավերագրերի ժողովածուի մեջ պահված մի փաստաթղթից երևում է, որ դեռևս 554 թվականին Դվինում ներսես Բագրևանդիցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ գումարված եկեղեցական ժողովում պավլիկյանների շարժումը հայ կղերականության մտահոգության լուրջ առարկան է հանդիսացել²:

Համոզիչ չէ հայագետների ոմանց կողմից վերջերս առաջ քաշած այն թեզը, որ իբրև թե «Գիրք թղթոց»-ի մեջ հիշված պավլիկյանները՝ դրանք հանրածանոթ պավլիկյանները չեն, այլ Պողոս Սամոսատցու հետևորդները:

Հայ եկեղեցին շարժման առաջին իսկ օրից, խանդ ու եռանդ չի խնայել այն իր խանձարուրի մեջ խեղդելու համար: Հայ եկեղեցու ցուցաբերած այս անհանդուրժողականությունը պավլիկյան շարժման նկատմամբ շատ ցայտուն դրսևորված է 719 թվականին Դվինում գումարված եկեղեցական ժողովի որոշման մեջ, ուր հատուկ կետ է նախատեսված պավլիկյանների դեմ: Ժողովը հավատացյալ հոտին հանձնարարում է ամենադաժան պատիժներով պատժել պավլիկյաններին, խոշտանգել ոչ միայն պավլիկյաններին հարող անձանց, այլև նրանց, ովքեր կփորձեն փոքր շափով անգամ գթասիրություն ցուցաբերել պավլիկյանների նկատմամբ

¹ Ս. Մելիք-Բախչյան, Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1953, էջ 129-149:

² «Գիրք թղթոց», Քիֆլիս, 1901, էջ 72:

կամ հասարակական հարաբերությունների մեջ կմտնեն նրանց հետ¹:

Պավլիկյան շարժման մասսայական բնույթի մասին խոսում է նաև այն փաստը, որ Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը (717—728) պավլիկյանների դեմ հատուկ աշխատություն է գրել՝ «Ընդդէմ Պաղիկեանց» վերնագրով: Իր այս աշխատության մեջ կաթողիկոսը զայրույթով է խոսում պավլիկյանների մասին, որոնք նրա բառերով ասած, «չոգան, ղօղեցին յոլորտս ուրեք աշխարհիս մերոյ»²: Եթե պավլիկյանները հասարակական լուրջ ուժ չներկայացնեին, բնական է, նման աշխատության անհրաժեշտությունը չէր լինի:

Պավլիկյան շարժումն ավելի է ծավալվում VIII դարում: Հայկական մատենագրության մեջ տեղեկություններ կան այն մասին, որ VIII դարի սկզբում պավլիկյանները տարածված էին ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան Աղվանքում³:

Հայկական եկեղեցու գործադրած այս միջոցառումները սակայն, ի գորու չէին ճնշելու ժողովրդական հուժկու շարժումը, որը գնալով ավելի խորացավ և ծավալվեց: Շարժման կենտրոնները շուտով Արևելյան Հայաստանից փոխադրվեցին Արևմտյան Հայաստան, իսկ այնտեղից՝ Բյուզանդիայի հայաշատ գաղթօջախները՝ լայնորեն տարածվելով նաև ասորի, հույն և հարևան այլ ժողովուրդների աշխատավորական շրջաններում: Այսպիսով, պավլիկյան սոցիալական շարժումը ազգային նեղ շրջանակներից դուրս եկավ միջազգային լայն ասպարեզ:

VIII դարում, ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիայի հասարակական-տնտեսական կյանքում տեղի է ունենում գյուղական համայնքների մասսայական ճորտացումը: Կայսրության արևելքում և արևմուտքում վարած պատերազմներն իրենց հետ բերում էին հարկերի և տուրքերի ծանրություն, իսկ այս ամենն ավելի էին խթանում գյուղի և քաղաքի աշխատավորական լայն շրջաններում սոցիալական շարժումների ծավալմանը: Աշխատավորությունը բացահայտ ընդվզում էր հարստահարիչների դեմ և կամ հարում կայսրության դեմ ուղղված օպոզիցիոն ուժերին:

Մեր տեղեկությունները կայսրության սահմանների մեջ հանդես եկող պավլիկյանների մասին վերաբերում են VIII դարի 60—

¹ Կանոնգիրք Հայոց, Քիֆլիս, 1913, էջ 148-149:

² Յովհաննու Իմաստասիրի մատենագրութիւնը, էջ 39:

³ Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 286:

80-ական թվականներին: Նրանց մասին պատմական արժեքավոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Պետրոս Սիցիլացու «Պավլիկյանների պատմությունը» խորագրով աշխատությունը, որը նա գրել է 869—870 թվականներին պավլիկյան շարժումը մոտիկից և հանգամանորեն ուսումնասիրելուց հետո. կայսրությունը նրան ուղարկել էր պավլիկյանների մոտ գերի ընկած սպանների փոխանակության համար բանակցություններ վարելու, որը և նրան հնարավորություն է տալիս հանդիպել պավլիկյան շարժման ղեկավարներին, ծանոթանալ պավլիկյան գաղափարախոսությանը և այլն:

Պետրոս Սիցիլացին պավլիկյան շարժման աչքի ընկնող առաջնորդներից է համարում Կոնստանդին Սիլվանին, որը, նրա ասելով, արտակարգ ազդեցություն է ունեցել պավլիկյան նոր սերունդի վրա: Կոնստանդին Սիլվանի ռեզիդենցիան գտնվել է «Հայկական Սամոսատի Մանանաղ գյուղում»¹: Կոնստանդին Սիլվանից հետո շարժումը ղեկավարել է մի այլ աչքի ընկնող անձնավորություն՝ Սիմեոն Տիսը²:

Պետք է ասել, որ բյուզանդական արքունիքը եկեղեցու համեմատությամբ, պավլիկյանների նկատմամբ պակաս անհանդուրժողականություն չի ցուցաբերել: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ կան այն մասին, որ Հուստինիանոս Երկրորդի կարգադրությամբ 690—695 թվականներին բավականին թվով պավլիկյաններ են բռնվել և այրվել խարույկի վրա: «Արոսի մոտիկ, — գրում է Պետրոս Սիցիլացին, — խարույկ արեցին և նրա մեջ մեկին վառեցին բոլոր պավլիկյաններին»³: Հայտնի է նաև, որ բյուզանդիայի արքունիքում 726 թվականին հաստատված օրենսդրությամբ հանձնարարվում էր «բռնել պավլիկյաններին և սպանել նրանց սրով»⁴:

Պավլիկյանների դեմ կայսրության սկսած հալածանքները շարունակվում են հետագայում ևս: Դրությունը փոքր-ինչ փոխվում է VIII դարի 20-ական թվականներին, երբ բյուզանդական գահն անցնում է Իսավրյան դինաստիայի ձեռքը, որը, ինչպես հայտնի է, հենվում էր ավելի աշխարհիկ ուղղամահողապորժական խավերի վրա:

Կայսերական նոր դինաստիան, Բյուզանդիայի ռազմական

հզորությունը ուժեղացնելու նպատակով, ձեռնարկում է մի շարք միջոցառումներ, այդ թվում նաև վանական կալվածատիրությունը սահմանափակելու և կտրված հողամասերը զինվորականներին բաժանելու քաղաքականություն: Պատկերամարտության շարժումը, որ սկսում է այդ ժամանակից, փաստորեն, այդ նույն քաղաքականությունն արտահայտող ձևերից մեկն էր:

Կայսրությունը իր որդեգրած այդ նոր քաղաքականության շահերից ելնելով, անհրաժեշտ է համարում վերանայել իր վերաբերմունքը դեպի պավլիկյանները և շատ ու քիչ հանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերել նրանց նկատմամբ:

Սակայն կար մի այլ պատճառ ևս, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Իսավրյան արքունիքին մոտեցնում էր պավլիկյաններին: Պավլիկյան համայնքները մեծ մասամբ գտնվում էին Բյուզանդիայի արաբական սահմանի վրա և մարտական հզոր ուժ էին ներկայացնում, ուստի արքունիքը սիրաշահելով նրանց, ցանկանում էր այդ ուժերն օգտագործել խալիֆայության դեմ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ VIII—IX դարերում, պավլիկյան շարժումը միատարր բնույթ չի ունեցել: Նրան հարած են եղել որոշ թվով սոցիալական միջին և բարձր խավերի ներկայացուցիչներ՝ առևտրականներ, զինվորականներ, պետական ցածրաստիճանի պաշտոնյաներ և այլն: Շարժումը փաստորեն բաժանված է եղել երկու թևերի, որի աջ թևը ավելի թեքված է եղել արքունիքի հետ բանակցելու և լեզու գտնելու կողմը:

Եվ, վերջապես, կար մի երրորդ պատճառ ևս, որ պավլիկյաններին մոտեցնում էր արքունիքին: Հայտնի է, որ VII դարի երկրորդ կեսում փոքրասիական մի շարք շրջաններ ընկել էին խալիֆայության տիրապետության տակ: Կայսրությունը խալիֆայության դեմ իր վարած պատերազմները աշխատում էր ներկայացնել որպես ազատագրական պատերազմներ, իսկ այդ նույնպես մոտեցնում էր ազատասեր պավլիկյաններին Իսավրյան դինաստիայի վարած քաղաքականությանը:

Բյուզանդական աղբյուրները տեղեկություններ են պահել այն բանակցությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել մի կողմից՝ Լևոն Երրորդի ու Գերմանիկոս պատրիարքի, իսկ մյուս կողմից՝ պավլիկյանների ղեկավար Գենեզիոսի միջև:

Լևոն Երրորդի որդեգրած այս քաղաքականությանը հետագայում հետևում են Կոստանդին V Կոպրոնիմ (741—775) և Նիկեփոր (802—810) կայսրերը:

¹ Petri Siculi, Historia..., էջ 1276:

² Նույն տեղում, 1282:

³ Petri Siculi, էջ 1282—1283:

⁴ «Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М., 1954, էջ 110:

Պավլիկյանների համար Բյուզանդիայում ստեղծված հարաբերական այս խաղաղ շրջանում շարժումն ավելի է ընդարձակվում և ծավալվում: Մեզ հասած ոչ լրիվ տեղեկություններով պավլիկյան համայնքներ գոյություն են ունեցել հետևյալ վայրերում՝ Սամոսատ (Եփրատի վրա), Մոպսուեստիա (Կիլիկիայում), Մելիտինե, Կոլոնիա, Անտիոք, Ամարա և Կաբալա (Քրակիայում), Արմենյակ թեմի բնակչության մեջ, Կ. Պոլիս, Սանարա (Հալիս գետից արևելք) և այլն: Եարժման ծավալմանը նպաստում է հայ և ասորի բնակչության Փոքր Ասիայից փոխադրությունը դեպի Քրակիա: Այս գաղթի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պահպանել Գենեզիոսի մոտ: Կոստանդին կայսրը, գրում է պատմիչը, 751—752 թվականներին, երբ արաբներից վերցրեց Մելիտինե և Թեոդոսուպոլիս քաղաքները, ձեռնարկեց տեղի բնակչության փոխադրությունը դեպի Քրակիա¹:

Հայերին և ասորիներին Քրակիա փոխադրելու կայսրության այս քաղաքականությունը ավելի խթանեց պավլիկյան շարժման ծավալմանը, որովհետև Քրակիա գնացող գաղթականությունն իր հետ տանում էր նաև իր գաղափարախոսությունը:

Պավլիկյաններին սիրաշահելու կայսրության այս քաղաքականությունը սակայն, երկար շտեկեց: Պավլիկյան շարժման ծավալումը, եկեղեցական նվիրապետության դեմ պավլիկյանների որդեգրած մարտական դիրքը, աշխատավորության լայն շրջանում նրանց ունեցած հսկայական ազդեցությունը և այլն, ստիպեցին կայսրությանը վերանայել իր նախկին քաղաքականությունը և նորից սկսել հալածանքները պավլիկյանների դեմ՝ նպատակ ունենալով վերջնականապես արմատախիլ անել շարժումը: Նոր քաղաքականության առաջին իրագործողը հանդիսացավ Միքայել կայսրը (811—812 թթ.): Նրա հրամանով Քրակիայում և Լիկանիայում սրահար են արվում և կոտորվում ոչ քիչ թվով պավլիկյաններ²: Պավլիկյան շարժումը ճնշող դահճի դերում հանդես է գալիս Նիկեփորոս պատրիարքը: Սկսվում են զինված կատաղի ընդհարումներ պավլիկյանների և բյուզանդական կազմակերպված բանակների միջև: Միքայել կայսեր վարած հալածանքի այս քաղաքականությունը հետագայում շարունակում է Լեոն V կայսրը (813—820): Պատմական սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ կան այն մասին, որ Լեոնը 817 թվականին պավլիկյանների հետ ունեցած կռիվների ժամանակ, գերի վերցրած պավլիկյաններին փոխա-

¹ Genesii Regum, Bonnae, 1834, 122.

² Ենդան-Իվանով (Հմմտ. ՀԳՊ, հ. I, էջ 234):

դրել է Քրակիա¹: Այս շարժման պատմության մեջ ուշագրավ փաստ է պավլիկյանների մասնակցությունը կայսրության դեմ ուղղված օպոզիցիոն ուժերի գլխավորած շարժումներին: Հավաստի տեղեկություններ կան այն մասին, որ պավլիկյանները գործոն մասնակցություն են ունեցել Քովմա Սլավոնի գլխավորած ապստամբությանը՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի: Փաստորեն Քովմա Սլավոնի կովոզ հիմնական ուժերը հավաքագրվել էին Արմենիկոն թեմում, որի բնակչության մեծ մասը հայեր էին և խմորված պավլիկյան գաղափարախոսությունով: Անհիմն չէ բյուզանդական պատմիչ Քեոֆանը, երբ գտնում է, որ Քովմա Սլավոնի ապստամբության շարժիչ ուժերը հանդիսանում էին «ստրուկները, որոնք իրենց զինված ձեռքը բարձրացրել էին իրենց տերերի վրա»²: Պավլիկյանների՝ Քովմա Սլավոնի ապստամբությանը մասնակցելու վերաբերյալ որոշակի տեղեկություն է հաղորդում Գենեզիոսը: Խոսելով Քովմայի բանակի մասին, նա նշում է, որ այնտեղ կային զինվորներ, «որոնք հետևում էին Մանիի (այսինքն՝ պավլիկյանների — Ա. Ա.) խայտառակ մոլորությանը»³: Եկեղեցական պաշտոնական մատենագրի համար, բնական է, պավլիկյանների ուսմունքը «մոլորություն էր», այն էլ՝ «խայտառակ մոլորություն»: Պավլիկյանների կայսրության դեմ վարած երկարամյա պատերազմների ընթացքում պավլիկյան աչքի ընկնող ղեկավարներից է հանդիսացել Սերգեյ Տիտը (801—835): Բյուզանդական պատմիչները նրան հիշում են Արմենյակ թեմի էկզարխի սպանելու կապակցությամբ: Պատմում են, որ էկզարխը Արխոնի հանձնառարությամբ սկսում է հետապնդել իր թեմի պավլիկյաններին և ոչնչացնել նրանց: Պավլիկյանների առաջնորդ Սերգեյ Տիտը, վրիժառության ցասումով լցված, կացինը ձեռին մտնում է էկզարխի բնակարանը և կտոր-կտոր անում նրան: էկզարխի սպանությունից հետո պավլիկյաններն անցնում են բյուզանդական սահմանը և մտնում արաբական տիրապետության մեջ: Մելիտինեի էմիրը պավլիկյաններին բնակավայր է հատկացնում Արագուսում: Հետագայում, երբ պավլիկյանները շատ են հավաքվում այստեղ, կառուցում են Տևրիկ նշանավոր քաղաքը:

Պետրոս Աֆցիլացին պավլիկյանների նորակառույց քաղաքի մասին հետևյալ տեղեկություն է հաղորդում. «Խորտակված այդ ժողովրդի ղեկավարն այն ժամանակ Կարաբասն էր: Նրանց (այ-

¹ Theophanis Continuatus, 53:

² Նույն տեղը, էջ 53:

³ Genesii, Regum, էջ 32:

սինքն՝ պավլիկյանների—Ա. Ա.) թիվն Արագուսում այնքան շատացավ, որ նրանք այլևս չտեղավորվեցին: Նա (այսինքն՝ Կարաբեասը—Ա. Ա.) եկավ և կառուցեց Տևրիկը, ուր և բնակեցրեց իր ժողովրդին... դրանով նա ցանկացավ մոտենալ Հայաստանին և Հռոմստանին (այսինքն՝ Բյուզանդիային)՝ նրանց, ովքեր ենթարկվում են իրեն: Նա նրանց իր դաշնակիցները դարձրեց և օգտագործում էր»¹:

Խալիֆայության կողմից պավլիկյաններին ապաստան տալու այս փաստը պատմագիտության մեջ սխալ մեկնաբանության առիթ է տվել: Գտնվել են պատմաբաններ, որոնք այդ փաստի հիման վրա հանգել են սխալ եզրակացության, թե իբրև պավլիկյանների և խալիֆայության միջև կնքած է եղել ռազմական դաշինք: Մեր երիտասարդ պատմաբաններից մեկը, վերջերս իր հրատարակած մի հոդվածում, այդ սխալ հետևության մեջ այնքան է խորացել, որ պնդում է, թե իբր արաբների և պավլիկյանների միջև ռազմական դաշինք է կնքված եղել դեռևս VII դարի կեսերից, այսինքն՝ արաբների Հայաստանը նվաճելուց անմիջապես հետո: Նման մեկնաբանությունները, իհարկե, բոլորովին անհիմն են: Այս սխալ տեղեկությունների գլխավոր մեղսակցությունն ընկնում է բյուզանդական պատմիչների վրա, որոնք ամեն կերպ աշխատում են պավլիկյաններին ներկայացնել որպես ազգի դավաճաններ, թշնամական ուժերին զործակցողներ և այլն, իսկ մեր ժամանակի դյուրահավատ պատմաբանները «օբյեկտիվորեն» կրկնում են վերոհիշյալ պատմիչներին: Պավլիկյանների համար խալիֆայությունը նույնպիսի հարստահարիչ էր, ինչպիսին Բյուզանդական կայսրությունը: Պավլիկյաններին խալիֆայության սահմանը բերողը ոչ թե բարեկեցիկ կյանք փնտրելու ձգտումն էր, այլ մահվան սարսափը: Ըստ որում, անցնելով խալիֆայության տիրապետության սահմանը, նրանք ստրկորեն չէին ծառայում խալիֆներին, այլ աշխատում էին համախմբել իրենց ուժերը, բուժել վերքերը և պատրաստվել ինքնապաշտպանության: Մենք փաստեր ունենք, որ Տևրիկում հաստատված պավլիկյաններն իրենց մոտ ընդունում էին ոչ միայն փախստականներ Հայաստանից և Բյուզանդիայից, այլև արաբական խալիֆայությունից:

VIII դարի պատմիչ Ղևոնդը տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, որ 748 թվականին, խալիֆայության դեմ Հայաստանում Գրիգոր Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ բռնկված ժողովրդ-

դական պատամբության ժամանակ, պավլիկյանները միացել և օգնել են ապստամբներին: Ղևոնդը շնայած պավլիկյանների անուշը չի տալիս, բայց այնպիսի ձևով է հիշում, որ կասկած չի մնում, որ խոսքը նրանց է վերաբերում: Ապստամբները Պոտոսում գտնված ժամանակ, գրում է նա, իրենց ընտանիքներով եկան և նրանց միացան «որդիք յանցանաց», «մարդիկ, որոնք չեն վախենում ոչ աստծուց և ա՛հ շունեն իշխաններից»²:

Պավլիկյանների դեմ պայքարող բյուզանդական գահակալներից վատթարագույն համբավն ունի Թեոդորան, Մամիկոնյանների նախարարական տան կին ներկայացուցիչը բյուզանդական գահի վրա, որին ուղղափառ եկեղեցին սրբերի շարքն է դասել այն բանի համար, որ նա ճնշել է պատկերամարտներին և վերականգնել պատկերապաշտությունը: Պավլիկյանների նկատմամբ նրա կատարած դահճային դերի մասին պատմիչները հետևյալ տեղեկությունն են հաղորդում. 843 թվականին, երբ Մամիկոնյանությունն էր բյուզանդական բանակը հաղթանակ տարավ պավլիկյանների դեմ, Թեոդորա կայսրուհու հրամանով սրի քաշվեց այնտեղ գրտնըվող ամբողջ բնակչությունը: Սպանվածների թիվը, ըստ բյուզանդական պատմիչ Թեոֆանի Պատմության շարունակողի, հասնում էր հարյուր հազարի: Այդ պատմիչը հետևյալն է գրում. «Թեոդորան ցանկանալով Արևելքում պավլիկյաններին ուղիղ հավատքի բերել և կամ արմատախիլ անել ու հեռացնել մնացածներից, այդ նպատակով նա պավլիկյանների դեմ ուղարկեց իր մագիստրոսներից մի քանիսին: Բյուզանդական զորքերը նրանցից (այսինքն՝ պավլիկյաններից) ումանց խաչեցին փայտի վրա, մյուսներին սրախողխող արին կամ ձգեցին ծովի հատակը: Այդ եղանակով, ինչպես հաշվում են, զոհվեց հարյուր հազար մարդ: (Թեոդորան) նրանց հարստությունը վերցրեց և հանձնեց կայսերական գանձարանին»²: Արյունոտ թեոդորայի այս գազանությունը նախընթացը շունեցող մի ոճիր էր աշխատավորության դեմ:

Կատաղի պատերազմները պավլիկյանների և բյուզանդացիների միջև շարունակվում են հետագա տարիներում ևս: Շարժման հետևողները ամրանում են Արևմտյան Հայաստանի և Սիրիայի անմատչելի լեռներում և անօրինակ քաջությամբ կռվում բյուզանդական բանակների դեմ՝ մի շարք անգամներ պարտության

¹ Petrii Sic., XLII.

¹ Ղևոնդ, էջ 123:

² «Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М., 1951, էջ 123:

մատնելով նրանց: Պավլիկյանների և բյուզանդական բանակների միջև արշունալի ճակատամարտեր տեղի են ունենում Բարսեղ Առաջինի գահակալության տարիներին (867—886): Այդ ժամանակ պավլիկյան շարժման ղեկավարն էր Խրիստոխիորը: Պայքարի այս նոր փուլում հարձակման նախաձեռնությունը վերցնում են պավլիկյանները՝ գրավելով կայսրությունից ընդարձակածավալ մի տերիտորիա: Պավլիկյանների կողմից սպառնացող վտանգն այնքան մեծանում է կայսրության համար, որ Բարսեղ կայսրը նամակ է ուղարկում Խրիստոխիորին, խոստանում է տալ ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր, միայն թե նա դադարեցնի իր հարձակումները: Խրիստոխիորը նրան ուղարկում է հետևյալ համարձակ պատասխանը. «Եթե դու, կայսր, ցանկանում ես հաշտվել մեզ հետ, ապա հրաժարվիր քո իշխանությունից Արևելքում և իշխիր միայն Արևմուտքի վրա: Իսկ եթե դու շուգնաս հրաժարվել, այն դեպքում մենք ինքներս կաշխատենք քեզ զրկել իշխանությունից»¹: Բարսեղ կայսրը 871 թվականին խոշոր ուժերով շարժվում է պավլիկյանների դեմ: Սակայն այդ արշավանքում կայսրը խայտառակ պարտություն է կրում և հազիվ ազատվում գերի ընկնելուց: Կատաղի մարտերը շարունակվում են հաջորդ տարին ևս: Սկզբում հաղթանակ են տանում պավլիկյանները: Հետապնդելով խուճապահար նահանջող կայսրության բանակին, պավլիկյանները հասնում են մինչև Անկարա: Սակայն պավլիկյանները նահանջելիս պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում իրենց թիկունքի վրա, այդ պատճառով բյուզանդական բանակի կողմից շրջապատման մեջ են ընկնում և զգալի կորուստներ տալիս: Այստեղ սպանվում է Խրիստոխիորը: Բյուզանդական բանակները մտնում են Տևրիկ և պավլիկյանների մյուս քաղաքները ու ամրոցները և հաշվեհարդար տեսնում նրանց հետ: Պավլիկյաններից ոմանց սպանում են, ոմանց գերի վերցնում: Ըստ պատմիչ Ջոնարայի տեղեկության, «Բյուզանդական զորքերը շատերին գերի վերցրին և շղթայակապ ուղարկեցին կայսրին»²:

Բյուզանդական արքունիքում արտակարգ հանդիսավորությամբ են նշում պավլիկյանների դեմ կայսրության տարած հաղթանակը: Պատմում են, որ կայսրը հանդեսի ժամանակ բերել է տալիս Խրիստոխիորի կտրված գլուխը և ի նշան վրիժառության, նրա վրա բաց է թողնում երեք նետ:

Ուշ շրջանի պավլիկյանների մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել: Ենթադրվում է, որ 872 թվականին կրած պարտու-

թյունից հետո Փոքր Ասիայի պավլիկյանների մի մասը տեղափոխվել է Հայաստան և ձուլվել այստեղ ծայր առած թոնդրակյան սոցիալական շարժման հետ: Այդ մասին փոքրիկ ակնարկ ունի Գրիգոր Մագիստրոսը¹: Չի կարելի համաձայնել այն տեսակետի հետ, որ իբրև թե իններորդ դարի յոթանասնական թվականներին տեղի ունեցած պավլիկյանների շարժման շարդից հետո նա այլասերվեց սովորական աստվածաբանական համայնքի: Ճիշտ է, մատնացույց արված շարդից հետո պավլիկյանները չկարողացան նախկին թափով ճակատ առ ճակատ կռվել բյուզանդական բանակների դեմ, բայց նրանք չհրաժարվեցին իրենց գաղափարախոսությունից և չվերածվեցին աստվածաբանական համայնքների: Պավլիկյանները շարունակեցին օպոզիցիոն դիրքի մեջ մնալ պաշտոնակա՝ եկեղեցու նկատմամբ և պայքարել նրա դեմ: Պատահական չէ, որ XI դարի բյուզանդական աղբյուրները խոսելով պավլիկյանների մասին, նրանց անվանում են «խռովարար ժողովուրդ» և անհրաժեշտ զրտնում մեկուսացնել նրանց:

Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ կան այն մասին, որ Հովհաննես Զմշիկի կայսրը Պուսի պաշտպանությունը հանձնած է եղել պավլիկյան 300 հոգուց բաղկացած մի զորամասի: Քաղաքը պաշտպանող պավլիկյանները, ըստ տեղեկությունների, սրի ուժով զինվորագրում էին իրենց ազանդի հետևորդներին, չէին հաշտվում տիրող սոցիալական կարգերի հետ և քարոզում էին դասակարգային անհաշտ պայքար:

XI դարում Թրակիայում ապրող պավլիկյանները մեծ թիվ էին կազմում, զբաղեցնում էին ամբողջ շրջաններ: Նրանք այստեղ երկար ժամանակ պահեցին իրենց գոյությունը: Կայսրությունը շարունակում էր այս խիզախ պավլիկյաններից զինվորներ հավաքագրել: Բյուզանդական պատմիչ Աննա Կոմնինը հայտնում է, որ Ալեքսեյ կայսրը, երբ 1022 թվականին իր բանակների զուլփանցած Իլլիրիա պիտի գնար, իր բանակում ուներ 2800 հոգուց բաղկացած պավլիկյան մի զորամաս: Հետագա դարերում Թրակիայի և Մակեդոնիայի հայ պավլիկյանները, այնտեղ գտնված այլ համայնքների հետ միասին, ասիմիլյացիայի ենթարկվեցին: Նրա գաղափարախոսությունը տարածվեց Բալկաններում և որոշ ազդեցություն գործեց բոզոմիլիների գաղափարախոսության վրա:

¹ Genesii, 122.

² Johannis Zonarae, Epitome historiarum, vol. IV, Lipsiae, 1841, էջ 26:

¹ Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեք-պոլ, 1910, էջ 168:

Հայ բնակչությունը Հայաստանից դուրս հանելու իր անմիտ քաղաքականությունը կայսրությունը շարունակում է նաև X—XII դարերում, այսինքն՝ այն ժամանակ ևս, երբ Հայաստանի սահմանների վրա արդեն երևացել էին սելջուկները և Բյուզանդիան կանգնել էր սոսկալի փորձության առջև: Այս ահավոր ժամին կայսրությունը փոխանակ հայ բնակչությանը համախմբելու իր հայրենի երկրում, կազմակերպելու նրա ռազմական ուժերը և դրանով ամրացնելու կայսրության Արևելյան սահմանները, շարունակում էր Հայաստանը հայ բնակչությունից դատարկելու իր անհեռատես քաղաքականությունը:

XI դարի վերջում Մերձավոր Արևելքում ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում, երբ Հայաստանին՝ սկսում էր սպառնալ սելջուկյան սարսափը, հայ բնակչության մեջ ավելի լայն ծավալ է սկսում ստանալ Հայաստանից հեռանալու, վերահաս վտանգից դուրս ազատելու մտայնությունը: Սկսում է գաղթի մի նոր և խոշոր հոսանք դեպի Բյուզանդիա: Ըստ որում, Բյուզանդիա գաղթողներն այժմ այլևս առանձին անհատներ չէին, այլ ամբողջ համայնքներ: Սովորական էր դարձել հայ ժողովրդի համար վնասակար այն գործարքը, երբ այս կամ այն իշխանը բանակցությունների մեջ էր մտնում արքունիքի հետ, իր տիրույթը հանձնում կայսրությանը, նրա դիմաց հողեր ստանում Փոքր Ասիայի ներքին զավառներում և իր ենթակա բնակչության հետ միասին գաղթում նոր բնակավայր: Բյուզանդիան ընդառաջում էր հայ իշխաններին և քաջալերում հայերի մասսայական տեղափոխությունները, որովհետև նա այժմ վերցրել էր Հայաստանում և Վրաստանում գոյություն ունեցող մանր ավատական կիսանկախ իշխանությունները վերացնելու վճռական քաղաքականություն: Իր այդ քաղաքականությունը իրագործելու համար նրան անհրաժեշտ էր ճանապարհից վերացնել բոլոր տեսակի արգելքները, ուստի նա որդեգրում է տեղի քաղաքական միավորները կազմալուծելու և թուլացնելու քաղաքականությունը: Նպատակին հասնելու համար Բյուզանդիան դիմում է ամեն տեսակի նենգ միջոցների՝ բռնության, սպառնալիքի, խարդավանանքի և այլն:

XII դարի հայ շրջահայաց դեմքերից մեկը՝ ներսես Շնորհալին, Մանվել կայսրին (1143—1180) ուղարկած իր նամակում դատապարտում է Բյուզանդիայի պառակտողական այս քաղաքականությունը: Շնորհալին կայսրության դեմ բողոքում է այն բանի

համար, որ նա «ոչ միայն զբաժանեալս ոչ միաւորէ, այլ զմիաւորեալսն պառակտէ ի միմեանց»¹:

Հայկական մանր իշխանությունները վերացնելու և հայկական հողերը գրավելու իր առաջին փորձը Բյուզանդիան սկսում է Տարոնից: Ըստ XI դարի պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկի տեղեկության, 966 թվականին, երբ մահանում է Տարոնի կյուրապաղատ Աշոտ Բագրատունին, բյուզանդական զորքերը մտնում են Տարոն և գրավում այն²: Բյուզանդացիներին չի հաջողվում գրավել միայն լեռնոտ Սասունը, որի բնակչությունը հնուց ի վեր չէր տեսել օտարի անարգ լուծը: Ասողիկի տեղեկություններից երևում է նաև, որ Բարսեղ կայսրը 998 թվականին Հայաստանից մեծ թվով գաղթականություն է տարել Մակեդոնիա և օգտագործել շինարարական աշխատանքներում: Կայսրության ուխտադրուժ այս քաղաքականության հաջորդ գոհը դառնում է Տայքը: 1001 թվականին Տայքի, իշխան Դավիթ կյուրապաղատի մահվանից հետո, Բյուզանդիայի Բարսեղ Երկրորդ կայսրը հսկայական բանակով շարժվում է Տայք և գրավում այն՝ պատճառաբանելով, որ իբրև թե Դավիթը նախապես իր իշխանությունը կտակած է եղել Բյուզանդիային³: Վերադարձին նա տեղի հավատարիմ ազնվականներին պաշտոններ է տալիս, իսկ մնացածներին տեղափոխում Հունաստան⁴: Բյուզանդիայի տիրապետությունը Տայքում, սակայն, երկար չի տևում: Հենց որ բյուզանդական բանակը հեռանում է Տայքից, տեղի հայ և վրացի բնակչությունը ապստամբվում է, դուրս է անում երկրից բյուզանդական վերակացուներին և երկիրն անկախ հայտարարում: Տարիներ հետո, երբ կայսեր գործերը կարգավորվում են, նա նորից գալիս է արևելք և արյունախանձ կատաղության մարտերում կարսը և տասներկու այլ գավառներ ու ոջնացնում տեղի բնակչությանը⁵: Ըստ Յահյա Անտիոքացու տեղեկության, քրիստոնյա հորջորջվող այդ կայսրը, անխնայաբար կոտորել է մոտ երկու հարյուր հազար հայ և վրացի բնակչություն:

1021 թվականին Բյուզանդիան տիրում է նաև Վասպուրականին: Այդ տեղի է ունենում հետևյալ իրադրության մեջ: 1018 թվականին Վասպուրականի վրա հարձակվում են սելջուկները և որոշ ավերածություններ կատարում: Վասպուրականի իշխան Սենեքե-

¹ Ներսեսի Շնորհալույ, Թուղթ ընդհանրական, Երուսաղեմ, 1871, էջ 115:

² Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 183:

³ Արիստակես Լասոփեբոցի, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912, էջ 5:

⁴ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 278:

⁵ В. Розен, Император Василий Болгаробойце, էջ 67:

րիմ Արծրունին զգալով, որ չի կարող միայնակ կանգնել սելջուկների վիթխարի ուժի առջև, նախընտրում է բանակցությունների մեջ մտնել կայսրության հետ, նրան հանձնել Վասպուրականը և փոխարենը ստանալով Սեբաստիա և Լարիսա քաղաքները իրենց մոտակա շրջաններով, տեղափոխվել այնտեղ: Նոր բնակավայրն է տեղափոխվում Վասպուրականի ամբողջ բնակչությունը: Չամչյանը տեղափոխված բնակչության թիվը հաշվում է շորս հարյուր հազար: Գաղթող բնակչությունը կայսրությանն է հանձնում 8 քաղաք, 72 բերդ և 400 գյուղ¹:

Միքայել Ասորին Վասպուրականի այս գաղթի մասին հետևյալն է գրում. «1300 թվականին (մեր ներկա թվականի 1021-ին—Ա. Ա.) սկսվեց հայերի գաղթը Մեծ Հայքից... Եվ Վասիլ կայսրն էր, որ հայերի ձեռքից առավ Սենեքերիմ թագավորի երկրները և դրանց փոխարեն տվեց Կապադովկիայի Սեբաստիան: Նրանք (այսինքն՝ հայերը—Ա. Ա.) բազմացան այդ երկրում և այդտեղից տարածվեցին ողջ Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Սեբաստիայում»²:

Բյուզանդական արքունիքը, սակայն, չգոհացավ այս ամենով: Նա հայ ժողովրդի նկատմամբ ձեռնարկեց քստմնելի մի այլ ոճիր. աշխատեց մարել հայերի քաղաքական անկախության վերջին ջահը Շիրակում, որը դեռ պահում էին Բագրատունիների ֆեոդալական տան վերջին շառավիղները:

Կայսրությունը իր այս ծրագիրը իրագործելու համար դիմում է բռնության. բյուզանդական բանակը հարձակվում է Շիրակի վրա և շրջապատում Անին: Տեղացիները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս: Տեսնելով, որ անհնարին է իր ծրագիրն իրագործել բռնությամբ, կայսրությունը դիմում է իրեն հատուկ նենգության՝ հայ դավաճան իշխանների միջոցով խաբուսվածքով Բյուզանդիա է բերում Բագրատունիների վերջին գահակալին՝ Գագիկին, նրանից վերցնում Անի քաղաքի բանալիները, իսկ իրեն աքսորում փոքրասիական Պիզու քաղաքը, ուր և հայ աքսորական թագավորը ինքնասպանությամբ վերջ է տալիս իր կյանքին:

Ռուս նշանավոր գիտնական Ֆ. Ուսպենսկին՝ անդրադառնալով բյուզանդական արքունիքի Հայոց Գագիկ թագավորի դեմ սարքված դավադրությանը, հետևյալն է գրում. «Զի կարելի առանց վրդովմունքի կարդալ ազատ երկրի (այսինքն՝ Հայաստանի—Ա. Ա.)

այդ վերջին ներկայացուցչի՝ Գագիկ թագավորի պատմությունը, որը շրջապատված դավաճաններով ու մատնիչներով, անգիտակցաբար գնում էր իր առջև լարված թակարդի ճանապարհով»¹: Անիում կենտրոնացած հայ հայրենասերները, Վահրամ Պահլավունու ղեկավարությամբ փորձում են թույլ շտալ բյուզանդացիներին մուտք գործել մայրաքաղաք, հերոսաբար պաշտպանում են այն, բայց ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով, հարկադրված են լինում 1045 թվականին զենքը վայր դնել և Անին հանձնել բյուզանդացիներին:

Բյուզանդական արքունիքի կողմից Հայաստանի անկախությունը վերացնելու այս փաստը անվիճելիորեն ապացուցում էր թե որքան անհեթեթ է արևմտանվրուպական որոշ պատմաբանների զարգացրած այն «տեսությունը», որ իբր թե բյուզանդական կայսրները մարդասիրական բարձր գաղափարներով տոգորված, հովանավորել են հայ ժողովրդին: Անիի անկումից հետո, 1046 թվականին, Բյուզանդիա է տեղափոխվել նաև Գրիգոր Պահլավունին իր հետևորդներով: Նա Բյուզանդիային է հանձնել Բջնին և իրեն ենթակա գյուղերը և փոխարենը կալվածքներ ստացել Միջագետքում: Հետագայում Գրիգոր Պահլավունին մագիստրոսի կոչում է ստացել և նշանակվել բյուզանդական բանակներից մեկի հրամանատար:

Անդրկովկասի ռազմա-քաղաքական ուժերը պառակտելուց և թուլացնելուց հետո, բյուզանդական արքունիքը Կոստանդին Մոնամախի նախաձեռնությամբ՝ պետական ծախսերը թեթևացնելու գծով հաշիվներից ելնելով, բանակից ազատեց հիստոն հազար հայ և վրացի վարձու զինվորներ: Սելջուկյան ահռելի սպառնալիքի առջև կանգնած Բյուզանդիան փոխանակ ամրացնելու իր արևելյան սահմանները, անմտաբար ավելի թուլացրեց այն:

Այսպիսով, բյուզանդական կայսրությունը իր անհեռատես քաղաքականությամբ հայ բնակչությանը դուրս հանելով իր հայրենի երկրից, թուլացնում էր նրա պաշտպանությունը և դրանով ահռելի վնաս հասցնում ո՛չ միայն Հայաստանին, այլև հենց իրեն՝ Բյուզանդիային: Իր կատարած ճակատագրական սխալը նա զգաց հետագայում, բայց զգաց բավականին ուշացած, երբ արդեն հնարավոր չէր թույլ տված սխալն ուղղել:

Հայ պատմիչներից մեկը՝ Մատթեոս Ուռհայեցին, որն ակառնատես է եղել Բյուզանդիայի այս քաղաքականությանը և նրա ծանր հետևանքներին, հետևյալ մեղադրական խոսքերն է ուղղում.

¹ Տես Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, էջ 903:

² Michel le Syrien, t. III, էջ 33:

¹ Ф. Успенский, Истории византийской империи, т. III, էջ 52:

Պայտրուսյանը. «Ո՞վ կարասցէ մի ըստ միոջէ պատմել զկորուստ քարկութեանն և զլաց ապաշաւանաց տանս Հայոց, զորս յանքարշտութենէ... զօրացն թուրքաց կրեաց յանտէրութենէն ի սուտ պահապանացն ի տկար և ի թուլամորթ վատ ազգէն Յունաց, վասն զի մի առ մի քակեալ հանին զքաջ զօրականսն ի տանէն Հայոց, զորս հանին յարկաց և ի գաւառաց: Եւ բարձեալ խափանեցին զաթոռ թագաւորութեան Հայոց. քակեցին զցանկ պահպանութեան զօրացն և զօրավարացն. և ազգն Հոռոմոց իւրեանց անուն քաջութեան զանդարձ փախչին արարին պարծանք. նմանեցան վատ հովուացն, զի յորժամ զգայն տեսանէ փախչի»¹: Մի այլ պատմիչ, Միքայել Ասորին, զայրույթով քննադատում է Բյուզանդիայի այս անխորհուրդ քաղաքականութիւնը և գտնում է, որ այդ քաղաքականութեան հետեւանքով ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ սելջուկների համար, որոնք կարողացան թափանցել Փոքր Ասիա և հաստատվել այնտեղ²:

Հայաստանը միջին դարերում բազմաթիվ բռնի կամ կամուրջովին գաղթեր է տեսել, սակայն դրանցից ոչ մեկն իր ծավալով, ժամանակի տևողությամբ և հետեւանքների ծանրությամբ այնքան խորտակիչ, այնքան աղետաբեր չի եղել հայ ժողովրդի համար, որքան հայ գաղթականության առաջնեկը՝ արտագաղթը դեպի Բյուզանդիա: Տարագիր հայ բնակչության համար Բյուզանդիան հանդիսացել է անհատակ մի ծով, ուր գնացել և լուռ խորտակվել են բազմահազար հայ գաղթականներ:

Հայ բնակչության արտագաղթը դեպի Բյուզանդիա ճակատագրական է եղել ո՛չ միայն հեռացողների, այլև հայրենիքում մնացողների համար, որովհետև այդ արտագաղթերը արյունաքամ են արել Հայաստանը, խլել են նրա կենսունակ ուժերը և դուռ բաց արել օտարերկրյա թշնամու առջև:

Սելջուկները, ինչպէս հայտնի է, մի շարք արշավանքներից հետո գրավեցին ամբողջ Անդրկովկասը: 1065 թվականի օգոստոսի 16-ին ընկավ Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անին: Բյուզանդացիները փորձեցին դիմադրել սելջուկներին, բայց՝ անհաջող. 1071 թվականին Մանազկերտի մոտ սելջուկների հետ ունեցած ճակատամարտում բյուզանդացիները խայտառակ պարտություն կրեցին և Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը գերի ընկավ: Սելջուկները մտան Փոքր Ասիա և հաստատվեցին այնտեղ: Հայաս-

տանը հիմնովին ավերածության ենթարկվեց: Հայ բնակչությունը մեծ զանգվածներով սկսեց գաղթել դեպի Արևմուտք՝ դեպի Կապադովկիա, բյուզանդական Միջագետք և Կիլիկիա: Գաղթականացան մի այլ հոսանք Հայաստանից շարժվեց դեպի Վրաստան, իսկ այնտեղից՝ դեպի հյուսիս՝ դեպի Մերձվրդյան Բուլղարիա, Նրիմ, Կիևյան Ռուսաստան և այլ վայրեր: Հայաստանի բնակչությունը նոսրացավ և ստրկական վիճակի մեջ ընկավ նոր տիրակալների արյունոտ լծի տակ: Արիստակես Լաստիվերտցին խուսելով սելջուկյան այդ արհավիրքի մասին գրում է, որ սելջուկները պղծեցին և ավերեցին մեր երկիրը ոչ թե մեկ անգամ, այլ երկուսի: Ամեն անգամ նրանք վերադառնում էին միևնույն տեղերը, մինչև որ երկիրը զրկվեց բնակչությունից և դադարեց անասունների բառաչը: Քաղաքական այս խառնակ և հայ ժողովրդի այս բախտորոշ շրջանում վճռական միջոցների դիմեցին Փոքր Հայքի, Կապադովկիայի, Միջագետքի և Կիլիկիայի հայ իշխանները: Նրանք համախմբվեցին Փիլարտոս Վարաժնունու շուրջը և նրա ղեկավարությամբ կռվեցին սելջուկների դեմ՝ որոշ ժամանակ կանգնեցնելով նրանց առաջարժումը: Հայկական այս ուժերը փորձեցին Փոքր Ասիայում ստեղծել բոլորովին անկախ հայկական իշխանություն: Սակայն հայկական այդ փոքրաթիվ ուժերն ի գործ չգտնվեցին կռվելու երկու ճակատում—բյուզանդացիների և սելջուկների դեմ:

Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու գործում հաջողությամբ պսակվեցին Կիլիկիայի հայության ջանքերը, որոնք XI դարի ութսունական թվականներին Ռուբեն իշխանի գլխավորությամբ ստեղծեցին Կիլիկիայի անկախ հայկական իշխանությունը, իսկ 1198 թվականին՝ թագավորությունը հանձին Առաջինի, Կիլիկիայի հայ թագավորությունը շարունակեց իր անկախ գոյությունը մինչև 1375 թվականը:

Բյուզանդիայի փոքրասիական գաղթօջախները համախմբվելով Կիլիկիայի շուրջը, շատ ու քիչ հաջողությամբ, կարողացան պահպանել իրենց ֆեոդալական գոյությունը և ասիմիլյացիայի չենթարկվեցին:

Ռոբորովին այլ և տխուր ճակատագիր ունեցան Կ. Պոլսի և Քրակիայի հայ գաղթօջախները, որտեղ XII դարից սկսած տեղի է ունենում հայ հատվածների ասիմիլյացիան: Այստեղի հայերը մասսայաբար հոննադավանություն են ընդունում, փոխում են իրենց լեզուն և 1453 թվականին հայկական շատ քիչ հատված-

¹ Մատթեոս Ուհայեցի, էջ 135:

² Michel le Syrien, t. III, էջ 198:

ներ էին պահպանում իրենց գոյութունը, երբ թուրքերը գրավեցին Պոլիսը: Պատմական աղբյուրներում տեղեկութուններ կան, որ մինչև Պոլսի գրավումը թուրքերի կողմից, այնտեղի հայկական հատվածների կրոնական ղեկավարութունը գտնվում էր երկու եպիսկոպոսների ձեռքին՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի, որը հովվել էր թրակիայի, Հունաստանի և Պոլսի շուրջը եղած հայերին և Սասյի եպիսկոպոսի, որի հովանավորության տակ էր գտնվում միայն Պոլսի հայութունը¹:

Պոլսում և նրա շուրջը գտնվող հայության համար անշափ ծանր ողբերգություն էր Պոլսի գրավումը, որի ժամանակ աշխարհահռչակ այս քաղաքում սպանվեցին, կողոպուտի ենթարկվեցին և արտորվեցին քաղաքի բնակիչների հսկայական զանգվածներ. այդ թվում նաև մեծ թվով հայեր: Ժամանակակից հայ ողբերգակ սաղերգուներից մեկը՝ Աբրահամ Անկյուրեցին իր շափածո «Ողբ»-ի մեջ խորը վշտով նկարագրել է Պոլսի անկումը և քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի կրած ծանր տառապանքները. պատմելով այն մասին, թե թուրքերն ինչպիսի անգթություններ են վարվել տեղացիների հետ, նա գրում է-

«Ջպատերազմողսն զոր զբտին,
Ջամենեսեան կոտորեցին.
Այլ և զայրու և ըզկանայս
Ի գերութիւն իսկ վարեցին»:

Եւ զնորհա սրղայս նոցին
Ի մօր զբրկացն խըլէին,
Առեալ զքարի հարկանէին,
Ջծերսն սըրով խողողէին...»

Այլ զաղաղակ և զողբ նոցին՝
Ջլախացն ըզձայն և զկականին
Ոչ ոք կարէ լեզուով ասել
Եւ ոչ բանիւ մարդկան պատմին»²:

Այս ահավոր ողբերգության ժամանակ փաստորեն ոտքի տակ տրորվեցին, ոչնչացան Կ. Պոլսի և նրա շրջապատի երեսմանի հայաշատ օջախների վերջին բնկորները...

¹ Ն. Ակինյան, Կ. Պոլսո հայոց պատրիարքության սկզբնավորությունը (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1951 թ., էջ 462):
² Զ. Անասյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 43:

Գիտություն և կուլ- Իժվար է թվարկել Բյուզանդիայի հայ տուրա:

գաղթօջախների կուլտուրական և գիտական շատ ու քիչ աչքի ընկնող երևույթները, որովհետև հայ մշակույթը վաղ միջնադարում այնքան շատ ընդհանրություններ է ստեղծել Բյուզանդիայի հետ, որ հնարավոր չէ ներկա աշխատության սահմաններում նրանց մասին հանգամանորեն խոսել: Հարցն ավելի է բարդանում, եթե նկատի ունենանք, որ հայ մտավորականությունն անտիկ առաջավոր գիտության և կուլտուրայի լավագույն ստեղծագործությունների հետ ծանոթանում և թարգմանել է սկսում փաստորեն բյուզանդական շրջանում, մեծ մասամբ Բյուզանդիայի գիտական կենտրոններում ու բյուզանդական ավանդույթով, ուստի անտիկ այս ստեղծագործությունները ևս սելտորեն փոխընդմուտ են հայ-բյուզանդական մշակույթի հետ:

Հայ-բյուզանդական գիտական կուլտուրական կապերը փաստորեն սկիզբ են առնում V դարի սկզբներում, երբ Մեսրոպ Մաշտոցի ջանքերով ստեղծվում է հայկական ներկա գիրը և այն գրած ժամանակներից մեջ զբաղվում ինչպես Հայաստանում, այնպես և Բյուզանդական հայ գաղթօջախներում: Մեսրոպ Մաշտոցը, ըստ Կորյունի տեղեկության, գիր ստեղծելուց և Արևելյան Հայաստանում դպրոցներ բաց անելուց հետո, 418 թվականին մեկնում է Կ. Պոլիս Թեոդորոս կայսեր (408—451) մոտ նրանից թույլտվություն ստանալու և Բյուզանդիայի գիրիշխանության տակ ապրող հայերի համար ևս դպրոցներ բաց անելու համար: Կայսրը համաձայնություն է տալիս և հատուկ հրովարտակով հանձնարարում իր պաշտոնյաներին՝ Բյուզանդիայի հայաշատ կենտրոններում «բազմութիւն մանկաւոյ ժողովի» և սովորեցնել¹:

Հայկական գիրն ստեղծելուց հետո մենք հաճախ ենք Բյուզանդիայում հանդիպում հայ ուսանողների, որոնք գալիս են այստեղ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար: V—VI դարի հայ մատենագիրները բացառիկ գովեստով են խոսում Բյուզանդիայի մասին՝ անվանելով նրան «օջախ իմաստութեան»: Ղազար Փարպեցին հետևյալ ձևով է ներկայացնում Կ. Պոլիսը. «Վտակք գիտութեան որպէս ի թագաւորանիստ վայրի յորդեալ բղխեն ի քաղաքէն. որպէս և յամենայն կողմանց յաշխարհէն Յոանաց քաջ ուսեալքն անդ փութան հանգստանալ, և մինչև ցայսօր առաւելեալ տարածին յամենայն կողմանս նորա իմաստութեան փտակք»²: Հայ

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 68:
² Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 4:

մատենագրութեան մեջ բավականին թվով ուսանողներ են հիշվում, որոնք գալիս են Բյուզանդիոն՝ սովորելու և կամ հունարենից հայերեն թարգմանութիւն կատարելու համար: Նման ուսանողներից են եղել Կորյունը, Եզնիկը, Ղևոնդը և ուրիշներ: Անվավեր մի բնագրում հիշվում են Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հինգ աշակերտները՝ «Դաւիթ Անյաղթ կոչեցեալն փիլիսոփայ, և Մովսէս Քերթողահայրն, Իմաստասէրն Մամբրէ, և հոետորն Աբրահամ, և սոցին նմանակից Պաւղոս»¹:

VI դարում ավելանում է Բյուզանդիայի բարձրագույն դրպրոցներում սովորող հայ ուսանողների թիվը, որոնք խորանալով հունարեն լեզվի մեջ և նրա ազդեցութեան տակ, սկսում են հայ գրական լեզվի մեջ մտնել հունական բազմաթիվ տերմիններ ու արտահայտութիւններ: Հայ մատենագրութեան մեջ գրական այդ հոսանքն ընդունված է անվանել «Հունարան դպրոցի» ուղղութիւն: Բյուզանդիայի բարձրագույն դպրոցներում սովորող ուսանողների շանքերով հունարենից հայերեն են թարգմանվում անտիկ աշխարհի առաջավոր գիտութեան մի շարք ներկայացուցիչների աշխատութիւնները: V—VI դարերում հունարենից հայերեն են թարգմանվել անտիկ աշխարհի հռչակավոր փիլիսոփա Արիստոտելի (384—322) աշխատութիւնների մեծ մասը («Կատեգորիաները», «Պերի էրմենիասը», և այլն): Այդ նույն դարերում հունարենից հայերեն է թարգմանվել Պլատոնին (427—347) վերագրվող «Մինտը», «Օրենքի մասին», «Պատասխան Սոկրատին» և այլ բնագրեր: VI դարում հունարենից հայերեն է թարգմանվել հայ իրականութեան մեջ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող նեոպլատոնական Պորփյուրի (232—303) փիլիսոփայական մեկնութիւնները, Դիոնիսիոս Բյուզանդացու (180—145) քերականութիւնը, Թեոնի «Ճարտասանութիւնը», Պտղոմեոսի (I դ.) տիեզերագիտական աշխատութիւնները, Անդրիոսի (IV դ.) տոմարագիտական աշխատութիւնները և բազմաթիվ այլ գործեր: Գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես հին հայկական այն թարգմանութիւնները, որոնց հունական բնագրերը կորել են և նրանք գիտութեանը հայտնի են միայն հայերեն ձեռագրով: Այդպիսիներից կարելի է մատնացուցց անել, օրինակ, Եվսեբոս Կեսարացու (IV դար) «Քրոնիկոնը», Չենոն Ստոյիկի (336—264) «Բնութեան մասին» փիլիսոփայական երկը, Հերմես Տրիսմեգիստեսի (III դ.) «Սահմանքը» և այլ աշխատութիւններ: Աշխարհիկ բնա-

գրերի համեմատութեամբ անշափ շատ են կրոնական-կանոնական բնագրերի հայկական թարգմանութիւնները: Դրանց թիվը եթե հաշվենք նաև «Հայամաուրքների», «Հարանց վարքերի» և «Ճառերնտիրների» մեջ մտնող բնագրերը, ապա մի քանի հարյուրների է հասնում:

4. Պոլսի հայ գաղթօջախում VII դարում հանդես եկող աչքի ընկնող հայ գիտական դեմքերից է Դավիթ Բագրևանդցին, որը, ըստ Ասողիկի տեղեկութեան, փիլիսոփա էր: Որպես մեծ հեղինակութիւն ունեցող գիտնական, բյուզանդական Կոստաս կայսրը 648 թվականին նրան է դեսպանութեան ուղարկել Հայաստան՝ ներսես կաթողիկոսի և Սմբատ վարազտիրոց կյուրապաղատի հետ բանակցելու համար¹: Դավիթ Բագրևանդցու հեղինակած աշխատութիւններից մի քանիսը հասել են մեզ:

4. Պոլսում հունարեն բնագրերը հայերեն թարգմանելու գործում մեծ վաստակ ունի VIII դարի գիտնական Ստեփանոս Սյունեցին, որը 4. Պոլսում սովորող հայ ուսանողներից էր: Նա իր նախնական կրթութիւնը ստացել է Սյունյաց նշանավոր դպրոցում՝ աշակերտելով Մովսես Սյունեցուն: Այնուհետ գիտութիւնների մեջ խորանալու նպատակով, գնացել է Պոլիս և աշակերտել այնտեղ մի ուսուցչի, որը, ըստ Օրբելյանի տեղեկութեան, «էր հմուտ արտաքին իմաստից»², այսինքն՝ մասնագետ էր անտիկ գիտութիւնների: Հունարեն լեզվի մեջ ավելի խորանալու նպատակով, նա գնում է Աթենք և որոշ ժամանակ սովորում այնտեղ: Այնուհետև Աթենքից գալիս է Կ. Պոլիս և զբաղվում թարգմանութեամբ³: Ստեփանոս Սյունեցին 715 թվականին, Դավիթ անուշով մեկի գործակցութեամբ թարգմանում է Դիոնիսիոս Արիստագացու թղթերը և Վկայութիւնները: Թարգմանութեան հիշատակարանում ասված է. «...թարգմանեցաւ գիրքս Պարապմանց և Թղթոց սրբոյն Կիւրղի եպիսկոպոսապետին Աղէքսանդրի ի ստոյգ օրինակաց ի Կոստանդնուպալիս ի ձեռն Դաւիթ Հիւպատոսի ի թագաւորական սեղանոյ Կենաոի և ի ձեռն Ստեփանոսի Քերզողի, աշակերտի Մովսէսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»⁴: Նույն Ստեփանոս Սյունեցին 719 թվականին, Դավիթ օգնութեամբ, հունարենից հայերեն է թարգմանել Նեմեսիոսի (IV դարի վերջերը և V սկիզբ-

¹ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 91:

² Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 134:

³ Նույն տեղը, էջ 135:

⁴ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրոց, էջ 54:

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1903 թ., էջ 152-154:

ները) «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատութեանը, որը թլուզիմացարար վերագրվել է Գրիգոր Նյուսացուն¹:

X դարի երկրորդ կեսում Կ. Պոլսում որպես հմուտ թարգմանիչ հայտնի էր Հովսեփը, որը 991 թվականին հունարենից հայերեն է թարգմանել հունական «Սինասքար»-ը («Հայսմավուրք»-ը)²: Այդ բնագրի թարգմանության պատվիրատուն եղել է Պանտալիոն քահանան — Անձեացյաց Արուսահի-Համազասպ թագավորի ներկայացուցիչը, որը Կ. Պոլսի է եկած եղել բանակցութուն վարելու բյուզանդական արքունիքի հետ: Հիշատակարանից երևում է, որ վերջինիս մեծ դժվարությամբ է հաջողվել Ս. Սոֆիայի մատենադարանից ստանալ թարգմանության համար հոնական բնագիրը՝ «Բազում աշխատութեամբ հանի զդա յարկեղեաց սրբոյն Սոփեայ», — գրում է նա: Նույն Պանտալիոն քահանան Հովսեփի միջոցով Կ. Պոլսում թարգմանել է տվել մի այլ աշխատություն, որի հունական բնագիրը պատվիրատուն դարձյալ ստացել է Ս. Սոֆիայի մատենադարանից³: Ուսումնասիրողներից ոմանք ենթադրում են, որ այս Պանտալիոնը կայսրը է լինել Ղևոնդ հոստորը, որը որպես բանագնաց 966 թվականին եղել է Կ. Պոլսում և բանախոսել Ս. Սոֆիայի իմաստասիրական ճեմարանում, որին ներկա է գտնվել և Նիկեփոր կայսրը: Այս մասին Ուոհայնցի գրում է. «Խօսեցաւ վարդապետն Հայոց առաջի թագաւորի Նիկոփորոս Փոկաս (963—969) ընդ ամենայն իմաստասիրացն Հոռոմոց և անպարտելի երևեցաւ ի մէջ վարդապետացն տանն Յունաց, վասն զի ամենայն հարցմանս հաճելի երևեցաւ: Եւ քաղում գովութեամբ բարեբանեցին զնա և զուսուցիչն նորա ... և զնաց մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն Հայոց ի մեծ տոնն Շիրակայ...»⁴:

Կ. Պոլսի հայ գրչութեան օջախում գործող նշանավոր թարգմանիչներից մեկն է եղել Կիրակոս թարգմանը: Գրիգոր Պահլավունին 1076 թվականին իր գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ Կ. Պոլսում եղած ժամանակ ինքը հանդիպել է Կիրակոսին և նրան հանձնարարել թարգմանել Հովհան Ոսկեբերանի «Գիրք

առաքելոց»-ի մեկնությունը¹: 1193 թվականին Ներսես Լամբրոնացին Թեոդոս անունով ասորի մի քահանայի օգնությամբ հունարենից հայերեն է թարգմանել «Ասոր-հոռոմեական» կոչվող դատաստանագիրքը, որը Բյուզանդիայի փոքրասիական երկրամասերում գործող հիմնական դատաստանագիրքն է հանդիսացել: Հայկական թարգմանությունը վերնագրված է. «Օրէնք յաղթող թագաւորացն Կոստանդիանոսի և Թէոդոսի և Լևոնի թագաւորացն Հռովմայեցոց»²:

1196 թվականին Ներսես Լամբրոնացին հունարենից հայերեն է թարգմանել նաև «Բյուզանդական դատաստանագիրքը», որի հայկական բնագիրը վերնագրված է. «Նստութիւն յամառօտ յօրինացն քաղաքականաց Լևոնի և Կոստանդեայ իմաստուն և բարեպաշտ թագաւորացն, զորոյ և Մեծն Յուստինիանոս նորոգեաց զկարգն ուղղեալ ի բարեպաշտութիւն»³: Դատաստանագիրքը բաղկացած է 19 խոշոր բաժիններից, իսկ բաժիններն էլ իրենց հերթին ունեն առանձին գլուխներ: Դատաստանագրքում կան գլուխներ ժառանգական իրավունքի, քրեական հանցագործությունների համար նախատեսված պատիժների, սոցիալական տարբեր խավերի օրենքի առջև ունեցած պատասխանատվության վերաբերյալ և այլն: Նա կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Բյուզանդիայի իրավունքի պատմության համար: Ներսես Լամբրոնացին հունարենից հայերեն է թարգմանել նաև Բյուզանդիայում գործող զինվորական կանոնադրությունը, որը բաղկացած է 56 հոդվածներից: Թարգմանված բնագիրն ունի «Վասն զինուորաց սահմանադրութեան» խորագիրը⁴:

Բյուզանդիայի հայ գրչության օջախներում գրվել են նաև հայկական ձեռագրեր, որոնցից շատ բնիկ են հասել մեզ: Յավալի է ասել, որ ժամանակի դաժան փոթորիկների մեջ զոհ են գնացել ո՛չ միայն Բյուզանդիայի գաղթօջախները, այլև այնտեղ գրված ձեռագրերը:

Բյուզանդիայի գրչության դպրոցներում գրված և մեզ հասած ձեռագրերից հնագրական մեծ արժեք ունի Հայկ. ՍՍԻ պետ. մատենադարանի № 6202 ձեռագիրը, որը գրված է Կ. Պոլսում 909 թվականին Թութայել գրչի կողմից՝ Հայոց Սմբատ թագավորի եղ-

¹ Տե՛ս Ավ. Գ. Տեր-Պողոսյան, Բիուզանդական մտքի զարգացումը Հայաստանում, Երևան, 1960, էջ 177-178:

² Ն. Ալիևյան, Հովսեփ Կ. Պոլսեցի թարգմանիչ Հայսմավուրքի (տե՛ս «Հանդէպ ամսօրեայ», 1957թ., էջ 1-12):

³ Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 117—120:

⁴ Մամբէէոս Ուոհայնցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 28—29:

¹ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 255:

² Ա. Աբրահամյան, Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը, Երևան, 1959, էջ 62:

³ Նույն տեղը, էջ 63:

⁴ ՀԳՄ, ձեռ. № 488, Թ. 23:

բայր Աշոտի, իսկ աղբյուրագետների ոմանց կարծիքով՝ Աշոտ Երկաթի պատվերով: Չեռագրի հիշատակարանում գրություն վայրի վերաբերյալ ասված է, որ նա գրված է «ի Կոստանդնուպոլսիս ի ձեռն Թուֆայելի»¹: Բյուզանդիայի մյուս օջախներից մեզ է հասել Աղրիանապոլսում գրված մի ձեռագիր, որն ընդօրինակված է 1007 թվականին: Այդ ձեռագիրն այժմ Վենետիկի Մխիթարյանների սեփականությունն է²: Չեռագրի պատվիրատուն է հանդիսացել բյուզանդական արքունիքի հայ ազնվականներից Հովհաննեսը, որը իրեն ներկայացնում է որպես Թագավորական «պտտակաթար», այսինքն՝ ավագ սուսերակիր:

Բյուզանդիայի հայ դաղթօջախները, սակայն, տվել են աչքի ընկնող գիտնականներ, գրողներ և արվեստի բնագավառի աշխատողներ ոչ միայն հայ իրականությանը, այլև իրեն՝ Բյուզանդիային: Նրանք տվել են այնպիսի դեմքեր, որոնք իրենց համեստ լուծան են ներդրել ընդհանուր գիտության և արվեստի բնագավառներում: Բյուզանդիայում այս կարգի առաջին խոշոր գիտնականներից է Բագրատ աստղագետը, որը հունական մատենագրության մեջ հիշվում է Պակրատիոս անունով: Սա Բագրատունյաց տոհմից է և Հայաստանից գալով Բյուզանդիա, ծառայելիս է եղել բյուզանդական բանակում և սպանվել 792 թվականին բուլղարական արշավանքի ժամանակ: Հույն պատմիչները Բագրատին ներկայացնում են որպես աչքի ընկնող աստղագետի: Բագրատից հետո գիտության բնագավառում Բյուզանդիայի հողի վրա աչքի ընկնող դեմք է հանդիսացել Հովհաննեսը, որը հայտնի է «Քերական» մականունով: Հովհաննես Քերականին, որպես մեծ հռչակ ունեցող գիտնականի, հանձնարարված է եղել Միքայել կայսեր որդու՝ Թեոփիլի դաստիարակությունը: Հովհաննես Քերականը եղել է նաև նշանավոր դիվանագետ. բյուզանդական արքունիքը նրան երկու անգամ դեսպանության է ուղարկել Բաղդադ՝ խալիֆայության մոտ, որը հաջողությամբ կատարել է իր առաքելությունը: Հովհաննես Քերականը 832 թվականին բարձրացել է մինչև Կ. Պոլսի պատրիարքության պաշտոնին՝ հանդիսանալով պատկերամարտության պայքարի գործուն նախաձեռնողներից մեկը: Հետագայում, երբ պատկերապաշտները հաղթանակեցին, նա գահընկեց արվեց պատրիարքական պաշտոնից, իսկ նրա մահվանից հետո բարձրաստիճան եկեղեցականները, որոնք ար-

¹ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 107:

² Հ. Բ. Սարգսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենագրանիս Մխիթարյանց, հ. Ա, էջ 518:

տակարգ քինախնդրությամբ էին լցված Հովհաննես Քերականի դեմ, նրա դիակը հանել տվեցին գերեզմանից, մտրակով ծեծեցին և այրեցին խարույկի վրա³:

Գծախտաբար բյուզանդական եկեղեցական պատմիչները, որոնք գրել են իրենց աշխատությունները Հովհաննես Քերականի մասին, նրա պատրիարքական աթոռից գահընկեց արվելուց հետո, աշխատում են նրան սևացնել, անվանարկել: Ի դեպ, Քերականին առաջադրվող մեղադրանքներից մեկն էլ այն է եղել, որ նա իբեղորը՝ Արշավիրի պալատում, որը գտնվել է Բոսֆորի ափին, ունեցել է փորձեր կատարելու լաբորատորիա, որը վկայում է անշուշտ՝ նրա գիտահետազոտական մեծ էրուզիցիայի մասին:

IX դարում Բյուզանդիայի գիտական կյանքում աչքի ընկնող նրևույթ է հանդիսացել համալսարանի վերաբացումը Մագնավրի կողմող պալատում: Այս համալսարանի մեկենասն է հանդիսացել Վարդ Մամիկոնյանը, Իրինա Թագուհու եղբայրը, որին «Միքայել կայսրը նշանակել էր կեսար»⁴: «Վարդը,— գրում է Թեոֆանի շարունակողը,— ուշադրություն դարձրեց արտաքին գիտությունների վրա, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին անկման և խամբելու վիճակում, և այնպես արեց, որ գիտական իմացությունները Մագնավրում նորից ծաղկեցին»⁵: Բյուզանդագետ Շարլ Դիլը այս համալսարանի վերաբացմանը շատ խոշոր նշանակություն է տալիս. «Գրականությունը և արվեստը Բյուզանդիայում,— գրում է նա,— նոր թափ առավ XI դարում: Եվ Կ. Պոլսի համալսարանը, որը վերաբացվեց Մագնավրի պալատում Վարդ Պատրիկի նախաձեռնությամբ, կենսալացու ղեկավարությամբ, դարձավ մտավոր կուլտուրայի հրաշալի կենտրոն»⁶:

Համալսարանի առաջին ռեկտորը՝ կենսալսուփան, Հովհաննես Քերականի եղբոր որդին է: Կենսի մասին, որպես խոշոր գիտնականի, բարձր կարծիք են հայտնել ո՛չ միայն իր բարեկամները, այլև նրա անձնական թշնամիները: Նրա կենսագրությունն ուշագրավ կետեր ունի, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի տալ այն:

Կենսը, ըստ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների, իր նախ-

¹ St' u Georg. 834. Symeon, էջ 681 (Օգտվել ենք ն. Ադոնցի վերև հիշված աշխատությունից):

² Архив Маркса и Энгельса, т. V, 1938, էջ 40:

³ Theoph. Cont. էջ 185: (Օգտվել ենք ն. Ադոնցի վերև հիշված աշխատությունից):

⁴ Шарл Диль, История византийской империи, էջ 68:

նական կրթությունը ստացել է Բյուզանդիայում: Նա այստեղ խո-
ջացել է քերականության և ճշգրիտ պտուկությունների մեջ: Այնու-
հետև իր սիրած մասնագիտության մեջ ավելի խորանալու նպա-
տակով, գնացել է Անդրոս կղզին, ուր գտնվելիս են եղել իր ժա-
մանակի մեծ հուշակ ունեցող ճարտասաններ, փիլիսոփաներ և
մաթեմատիկոսներ: Նա սովորել է այնտեղ, ապա երկար շրջագա-
յել Բյուզանդիայի գրչության դպրոցներում և ուսումնասիրել հին
ձեռագրերը: Հետագայում նա հաստատվել է Կ. Պոլսում և պարա-
պել մանկավարժությանը: Նա այստեղ ընկել է դառն աղքատու-
թյան մեջ: Քեոֆանի շարունակողն այս մասին հետևյալն է գրում.
«Նրանից հետո, երբ Լեոնը հասավ իմացության բարձունքին գի-
տության մեջ ու տիրապետեց փիլիսոփայությանը և նրան ազգա-
կից մաթեմատիկային, եռանկյունաչափությանը և աստղագիտու-
թյանը... գտնվում էր կարիքի մեջ, ապրում էր էժանագին բնակա-
րանում և ուսուցում էր բոլոր նրանց, ովքեր գալիս էին իր մոտ
սովորելու...»¹:

Սակայն շուտով մի իրադարձություն պատճառ է դառնում
Նրա հեղինակության բարձրացմանը և հրավիրում արքունիքի ու-
շագրությունը: Լեոնի մոտ սովորող ուսանողներից մեկը, որը գրա-
գրի պաշտոնով ծառայելիս է եղել Արևելյան ռազմաճակատում
պաշտոնավարող մի ստրատեգի մոտ, գերի է ընկնում արաբների
ձեռքը: Ամիրապետ Մամունը, երբ պարզում է, որ իր գերին մա-
թեմատիկական բարձր կրթություն ունի, և նրա ուսուցիչն է հան-
դիսացել Լեոն մաթեմատիկոսը, նամակ է գրում Լեոնին և հրա-
ջիրում նրան աշխատելու իր մոտ: Լեոնն իր ստացած այս նամա-
կը ցույց է տալիս արքունիքին: Այնտեղ սկսում են անմիջապես
ուշագրություն դարձնել գիտնականի վրա և նրան նշանակում են
դասախոս Բառասուն մանկանց կոչվող եկեղեցում: Հետագայում
Քեոֆիլ կայսրը նույնպես ամիրապետից նամակ է ստանում, որի
մեջ խնդրվում է Լեոնին ուղարկել իր մոտ աշխատելու: Կայսրը
մերժում է ամիրապետի խնդրանքը և կարգադրում Հովհաննես
պատրիարքին Լեոնին միտրոպոլիտ նշանակել Քեսալոնիկեի թե-
մաում: Լեոնն այդ պաշտոնում մնում է մինչև պատկերապաշտ-
ների հաղթանակը, որից հետո պաշտոնանկ է լինում: Միտրոպո-
լիտի պաշտոնից հեռացվելուց հետո է, որ սկսում են Լեոնի գի-
տական և մանկավարժական բեղմնավոր աշխատանքները հա-
մալսարանում: Մագնավրի համալսարանում դասավանդվում էին
գլխավորապես աշխարհիկ առարկաներ՝ փիլիսոփայություն, քերա-

¹ Theoph. Cont. էջ 185.

կանություն, ճարտասանություն, երկրաչափություն և աստղագի-
տություն: Մենք տեղեկություններ չունենք Լեոն փիլիսոփայի որ-
դեգրած գիտական ուղղության մասին, սակայն մեզ հասած մի
պարսավագրից, որի հեղինակն է Լեոնի աշակերտ Կոստանդինը,
որոշակի երևում է, որ փիլիսոփայի սիրած հեղինակներն են եղել
Սոկրատը, Պլատոնը, Արիստոտելը, Եվկլիդեսը, Պրոկլը և էպիկու-
րյանները: «Ինքն իր ամենապայծառ և գերափառ հավատը,—
ասված է պարսավագրում,— գործեցիր հելլեն (հեթանոս) ապա-
կանության հրեշավոր վիճը... Գնա շարադես Պրիփլեգետոնի մոտ,
լայնարձակ տարտարոսը, ուր կարող ես տեսնել Քրիստոսներ, Սոկ-
րատներ, Պրոկլներ, Պլատոններ, Արիստոտելներ, էպիկուրներ և
քո բարեկամ էվկլիդեսներ և աստղաբաշխ Պտղոմեոսներ...»²:
Պարսավագրից պարզ երևում է, որ Լեոն իմաստասերը հետևել է
անտիկ աշխարհի առաջադեմ գիտությունը, որի նկատմամբ ան-
հանդուրժողական դիրք է ունեցել բյուզանդական բարձրաստիճան
կղերականությունը:

Լեոնն ունեցել է մի շարք ուսանողներ, որոնք իր ժամանակի
աչքի ընկնող դեմքերից են հանդիսացել՝ Փոտրը, սլավոնական գիր
ստեղծող Կիրիլը, Կոմիտաս Քերականը և ուրիշներ: Լեոնի հետա-
դոտական բնագավառն է հանդիսացել գլխավորապես մաթեմատի-
կան, գործնական մեխանիկան և կիրառական բնագիտությունը:
Նրա հեղինակությանն է վերագրվում վառվող խարույկների միջո-
ցով հեռավոր տարածությունների վրա ազդանշաններ հաղորդելու
գյուտը, որի շնորհիվ Կ. Պոլսում մի օրվա մեջ կարելի էր իմանալ
Միրիայում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունները: Լեոնի
հեղինակությանն է վերագրվում բյուզանդական արքունիքում մե-
խանիկական թռչունների և զազանների պատրաստումը, որոնք
հարկավոր պահին սկսում էին շարժվել և ձայներ հանել. «Առ-
յուծներն սկսում էին մոնշալ, թռչունները սկսում էին տաբբեր ձայ-
ներով երգել»³:

Մաթեմատիկական գիտությունների ղոկտոր Գ. Բ. Պետրոս-
յանը գտնում է, որ Լեոնը «Նրբին հաշվումների միջոցով լուրջ հա-
ջողությունների էր հասել մեխանիկայի և ակուստիկայի բնագա-
վառում»³:

¹ S^b'u Minge pat. Gr., 107, c XI;

² S^b'u E. Յ. Липшиц, Византийский ученый Лев математик («Визан-
тийский временник», т. II, էջ 148):

³ Գ. Բ. Պետրոսյան, IX դարի ակնավոր գիտնական-մաթեմատիկոս Լեոնի
կյանքի ու գործունեության մասին (տե՛ս «Բնագիտության և տեխնիկայի պատմու-
թյունը» գիտական նյութերի ժողովածու, հ. I, 1960, էջ 18):

Բյուզանդիայի աչքի ընկնող գիտնականներից է հանդիսացել Փոտը, որը Վարդ Մամիկոնյանի ազգականն է, Սարգիս Պատրիկի հղբայրը: Նա գրել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց մեծ մասը հասել է մեզ: Նրա աշխատություններից առանձնապես արժեքավոր է «Գրադարան»-ը, որի մեջ անտացիայի են ենթարկված 250 անտիկ հեղինակների աշխատությունները: Փոտը հալածանքի է ենթարկվել բյուզանդական կղերականության կողմից:

Ե. է. Լիպշիցը ենթադրում է, որ Հովհաննես Քերականը, Լևոն Իմաստասերը, Փոտը, նրանց հետևող գիտնականները նոր խոսքի ներկայացուցիչներն են հանդիսացել գիտության մեջ. «Գիտական մտքի այս նոր հոսանքի բողբոջները,— գրում է նա,— ցույց են տալիս, մի կողմից, վերագարձի ձգտում դեպի անտիկ ժառանգության ուսումնասիրությունը, իսկ մյուս կողմից, ձգտում դեպի շրջապատող բնությունը գիտա-գործնական հետազոտություն»¹:

X դարում Բյուզանդիայի պատմագիտության բնագավառում որպես նրա ականավոր ներկայացուցիչը հանդես է գալիս Կոստանդին Սիրանածին հայազգի կայսրը (913—959): Նա հանդիսացել է պատմաբան, բանաստեղծ, երաժիշտ, ճարտարապետ, մեքենագետ և նկարիչ: Ենթադրվում է, որ նա գիտցել է հայերեն և պարծեցել է իր ծագմամբ: Հեղինակ է մի շարք աշխատությունների, որոնցից կարևոր են Բարսեղ I-ի կենսագրությունը, բանակաթեմիքին նվիրած աշխատությունը, նրա կազմած օրենսգրքը, բժշկարանը և այլ աշխատություններ: Նա արքունիքում իր շուրջն է հավաքած եղել գիտունների և գրողների, այդ թվում նաև մի քանի շնորհալի հայ գիտնականների:

Կոստանդին Սիրանածինի աշակերտներից է հանդիսացել ծագումով հայ Հովսեփ Գենեզիոսը: Նա գրել է պատմական մի շարք աշխատություններ, որոնք ընդգրկում են մի քանի կայսրերի գահակալական շրջանները՝ Լևոն V-ի, Միքայել II-ի, Թեոփիլոսի, Միքայել III-ի և Վասիլ I-ի: Գենեզիոսը նշված աշխատությունները գրած պիտի լինի 945—950 թվականներին Կոստանդին I կայսեր հանձնարարությամբ:

Ուշ շրջանում Բյուզանդական հողի վրա հանդես եկող հայ գիտնականներից է Նիկողայ-Արտավազը Զմյուռնացին, որը հանդիսացել է խոշոր մաթեմատիկոս և իր թողած թվաբանական ու երկրաչափական աշխատություններով պատշաճ տեղ գրավել մաթեմատիկայի պատմության մեջ: Նիկողայ-Արտավազի գիտական-

ստեղծագործական շրջանն է հանդիսացել XIV դարի առաջին կեսը: Մաթ. գիտ. դոկտոր Գ. Պետրոսյանը հանգամանորեն ուսումնասիրելով այս հեղինակի մաթեմատիկական աշխատությունները, եկել է այն եզրակացության, որ նա իր մաթեմատիկական աշխատությունների մեջ օգտվել է Անանիա Շիրակացու համարողական աշխատություններից¹:

Մինչև X դարը Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախներում քիչ են երևում նկարիչները: Այդ բացատրվում է նրանով, որ հայերը, մանավանդ Բյուզանդիայում գտնվող պավլիկյանները, կատաղի պատկերամարտներ էին և հակում շունչին պատկերագրության: Դրությունը փոխվում է X—XI դարերից սկսած, երբ անսխալ թաց ձևով սկսում է զարգանալ հայ մանրանկարչությունը: Եվ ահա հայ նկարիչներ են սկսում երևալ ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Բյուզանդիայի հայկական մյուս գաղթօջախներում: Արտակարգ զարգանում է գեղանկարչությունը, մասնավորապես Կիլիկիայում: Հայ նկարիչները բյուզանդական մանրանկարչությունից վերցնում են այն ամենը, ինչը գեղեցիկ է, ինչը համապատասխանում է իրենց ճաշակին և, հակառակը, տալիս են բյուզանդականին հայկական մանրանկարչության լավագույն տարրերը: Բյուզանդական գեղանկարչության լավագույն մասնագետներից մեկը՝ Վ. Ն. Լազարևը, խոսելով հայ-բյուզանդական շփումների մասին, հետևյալն է գրում. «XIII դարի քրիստոնեական արվեստի արևելյան հուշարձանների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունեն հայկական հուշարձանները: Նրանք կազմում են ազգային որոշակի մի խումբ՝ առանձնահատուկ մաքրությամբ պահպանելով իրենց բնույթը: Սակայն այդ չի խանգարում խոսելու բյուզանդական գեղանկարչության ազդեցության մասին հայկականի վրա, քանի որ վերջինս վճռական դեր է ունեցել կիլիկյան մանրանկարչության ոճի ձևավորման ընթացքում»²:

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախներն իրենց համեստ մուծումներն ունեն նաև բյուզանդական ճարտարապետության բնագավառում: Հայաստանից Բյուզանդիա գաղթող հայ շինարարները՝ բարակոփները, ճարտարապետներն ու կառուցումների հետ գործ ունեցող այլ մասնագետները, չեն խնայել իրենց ջանքերը և շնորհքը ներդնելու Բյուզանդիայի ճարտարապետության մեջ: Այդ է

¹ Գ. Բ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկական Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959, էջ 176—182:

² В. Н. Лазарев, История византийской живописи, т. I, М., 1947, էջ 186:

¹ Е. Э. Липшиц (տե՛ս «Виз. временник», т. II, էջ 149):

պատճառը, որ բյուզանդական արքունիքը բոլոր միջոցներով խրախուսել է Հայաստանից եկող նման մասնագետների գաղթը: Այս մասին պատմական բավականին փաստեր ունենք: Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունից երևում է, որ Ներսես կաթողիկոսը (641—661) Զվարթնոցի տաճարի շինարարությունը ավարտելուց հետո, այդ առթիվ տոնախմբություն է կազմակերպել և Բյուզանդիայից հրավիրել նաև Կոստանդին կայսրին: 652 թվականին, երբ կայսրը եկել է Հայաստան և տեսել Զվարթնոցի նորակառույց տաճարը, հիացել է նրանով և հրամայել «շինողացն գնալ զկնի իւր, զի նոյնաձև յարմարեսցէ ի պալատանն»¹: Կայսրը ցանկացել է Զվարթնոցի վրա աշխատող շնորհալի մասնագետների ձեռքով նորաձև պալատներ կառուցել Պոլսում, որը, սակայն, հնարավոր չի եղել նրա մահվան պատճառով:

Բարսեղ Բուզարասպանի ժամանակ (970—1025) տեղի ունեցող բյուզանդա-բուլղարական պատերազմների հետևանքով, երբ քարուքանդ եղավ Մակեդոնիան և բյուզանդական արքունիքը անհրաժեշտ գտավ վերակառուցել Մակեդոնիայի քանդված շինությունները, նա դիմեց հայ շինարարներին. այդ նպատակով նա մեծ թվով հայերի տեղափոխեց Մակեդոնիա²: Պարզ է, որ եթե հայ շինարարներն աչքի ընկած չլինեին իրենց վարպետությամբ և գործարար հատկություններով, ապա մեծ թվով հայ գաղթականություն այդքան հեռավոր տարածության վրա տեղափոխելն անիմաստ կլիներ:

Ճարտարապետության պատմության մասնագետներն այժմ հաստատապես գտնում են, որ Բյուզանդիայի տաճարների խաչաձև հատակագծերը և Բյուզանդիայի վրայով Արևմտյան Եվրոպա անցած գոթական ոճի նախատիպը հայկական է: Բյուզանդագետ Շարլ Դիլը Սորբոնի համալսարանում բյուզանդական ճարտարապետության վերաբերյալ իր կարգացած դասախոսության մեջ³ անդրադառնալով ճարտարապետական փոխազդեցությունների հարցին, հետևյալն է հայտարարել. «Ոմանք կարծում են, թե հայկական ոճը գոթականի նախատիպն է եղել: Այս անհավանական չէ, որովհետև հայ ժողովրդի ճարտարապետական հուշարձանների նմուշները հաստատապես համոզում են մեզ, որ հայ ժողովուրդն ավելի շինարար և ստեղծագործող է եղել, այդ էն վկայում հայկական քանդակները, գմբեթների մույթերի վրա վարպե-

տորեն հաստատելու փաստը և ինքնատիպ այլ հատկանիշներ: Այսամենը օրինակներ և փաստեր են նրա (այսինքն՝ հայ ժողովրդի— Ա. Ա.) ուշիմություն և ստեղծագործական ունակության»¹:

Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը խոսելով Բյուզանդիայի հայ գաղթականության մասին և նշելով նրա խաղացած խոշոր դերը կայսրության հասարակական-քաղաքական կյանքում, բնական է համարում հայ մշակույթի ազդեցությունը բյուզանդականի, մասնավորապես ճարտարապետության վրա: «Հայ գաղթականությունը,— գրում է նա,— Բյուզանդիայի տիրող տարրերին զուգընթացաբար վարելով ամբողջ երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական կազմակերպությունը, անկարելի է, որ իր ինքնուրույն դրոշմը շնորհի նույն երկրի քաղաքականության վրա: Մանավանդ, երբ հայերը բացի զինվորականությունից և քաղաքականությունից, նաև շինարար ժողովրդի մը համբավ ունեին, անպայման երկրին վարչությունը զիրենք այդ ճյուղին մեջ ալ ավելի հառաջ պիտի քշեր հօգուտ կայսրության»²:

Բյուզանդիայի ճարտարապետական շինարարության մեջ իրենց համեստ մասնակցությունը ունեցող հայ ո՞ր վարպետի կամ ճարտարապետի անունը կարող ենք այժմ հիշել: Պատմական աղբյուրներն այս հարցում դժբախտաբար շատ ժլատ են: Մենք միայն մի ճարտարապետի անուն գիտենք, որը 989 թվականին վերաշինել է Ս. Սոֆիայի տաճարը, որը հիմնահատակ կործանած է եղել երկրաշարժը,— այդ Տրդատ ճարտարապետն է, որի անունը պահել է Ստեփանոս Ասողիկը: Նա հայտնում է, որ 989 թվականի երկրաշարժից հետո, երբ քանդվել էր տաճարը, «...բազում շան նղև արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց առ ի վերստին նորոգել: Այլ անդ դիպեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարագործի՝ սայ զօրինակ շինուածոյն, իմաստուն հանճարով պատրաստեալ դկաղապարս կազմածոյն և սկզբնաւորեալ զշինելն. որ և զեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինն»³: Ս. Սոֆիայի վերակառուցումն ավարտվել է 1001 թվականին:

Ինչպես տեսնում ենք, մայր հայրենիքից գաղթաշխարհ տեղափոխված տարագիր հայությունը պասսիվ տարր չի հանդիսացել իր նոր բնակավայրում՝ Բյուզանդիայում. նա շարունակել է ստեղծագործել նաև օտարության մեջ և իր համեստ լուծման ներ-

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 254:

² Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 201:

¹ Charles Diehl, Manueb d' art byzantin, 1910.

² Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1942, էջ 72:

³ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 251:

դրել համամարդկային մշակույթի ոսկյա գանձարանում: «Հայութիւնը մի գեա է,— իրավացի գրում է Ն. Ադոնցը,— որի ջրերը ոռոգում են ո՛չ միայն իր հարազատ հողն ու անդաստանը, այլև թավալում են հուժկու ալիքներ դեպի ընդհանուր քաղաքակրթութիւնն օվկիանոսը»¹:

¹ Ն. Ադոնց, Արտավան Սրշակունի («Պատմական ուսումնասիրութիւններ», էջ 319):

ՀԱՅ ԳԱՂԹՈՋԱԽՆԵՐԸ ՎՐԱՍԱՆՈՒՄ

Հայաստանի հարևան երկրների մեջ միակ երկիրը, ուր ապաստան գտած հայ գաղթականը պանդխտութիւնն հոգեմաշ ցածով հիվանդագին չի տառապել, խորթութիւն, օտարութիւն անձնապէս չի զգացել, հանդիսացել է Վրաստանը: Պետք է ասել, որ հայերի համար ստեղծված ողբերգական ծանր օրերին եղբայրական վրաց ժողովուրդը միշտ էլ լայնորեն բաց է արել իր դռները հայ գաղթականութիւնն առջև և սրտաբաց հյուրասիրութիւն մը ընդունել է նրան, ուր և ստեղծել քարենապատ պայմաններ նրա ապրուստի համար: XV դարի հայ մատենագիր՝ Մատթեոս Ջուղայեցին, խոսելով վրաց ժողովրդի բարեմասնութիւնների մասին, որպէս հյուրասեր ժողովրդի, գտնում է, որ բարերարութիւնը շարս տեսակ է լինում՝ ողորմութիւն, մարդասիրութիւն, հյուրասիրութիւն և առատաձեռնութիւն. այս շորս առաքինութիւններն էլ, հեղինակի կարծիքով, ունի վրաց ազգըն կատարելապէս:

Մեզ հասած պատմական սկզբնաղբյուրներից երևում է, որ Վրաստանում հայ գաղթականի իրավունքը սահմանափակ չի եղել գործունեութիւնն ոչ մի բնագավառում. նա օգտվել է տեղացի բնակչի բոլոր իրավունքներից: Այդ է պատճառը, որ հայ գաղթականը կարողացել է իր ապաստանած նոր բնակավայրում շատ արագ ոտքի կանգնել, անկեղծ սիրել և սրտովին կապվել վրաց ժողովրդի հետ: Իրավացի է Ալպոյաճյանը, երբ իր «Պատմութիւնն հայ գաղթականութիւնն» աշխատութիւնն մեջ նշում է, որ Վրաստանը, իբրև հայերի գաղթավայրի, «մեր գաղթականութիւնն մեջ

իրեն պարտինք հատկացնել փառավոր էջ մը, վասնզի հոն հայերն ապրած են երկրին տերերուն պես և ոչ իբրև ստրուկ կամ նվաստ գաղթական»¹:

Վրաց ժողովրդի հայերի նկատմամբ ցուցաբերած այդ սիրալիրությունը, իհարկե, պատահական չէ. նա խարսխված է հայ և վրաց ժողովուրդների անխախտ բարեկամության վրա, որը տասնյակ դարերի պատմությունն ունի: Հայ և վրացի ժողովուրդները մի ընտանիքի նման ապրել են կողք-կողքի, ստեղծագործել են կուլտուրական գործուն փոխհարաբերությունների պայմաններում, պայքարել են ձեռք-ձեռքի տված բազմաթիվ օտարերկրյա հարստահարիչների դեմ՝ իրար հետ բաժանելով կյանքի և՛ դառնությունը, և՛ ուրախությունը: Անդրկովկասյան բազմադարյան պատմության դասերը երկու ժողովուրդների գիտակցության մեջ խորապես ամրացրել են անհողողդ այն գիտակցությունը, որ իրենցից յուրաքանչյուրին սպառնացող վտանգը և արհավիրքը՝ վտանգ և արհավիրք է միաժամանակ իր հարևանի համար: Հայ ժողովուրդն իր հարավային սահմանում կովելով օտարերկրյա թշնամու դեմ, պաշտպանել է Վրաստանի սահմանը և, հակառակը, վրաց ժողովուրդը կովելով հյուսիսից եկող ասպատակությունների դեմ, պաշտպանել է Հայաստանը: Անդրկովկասի ժողովուրդների մեջ տարածված է մի վաղեմի ավանդություն, ըստ որի՝ հայերի, վրացիների, աղվանների, լեզգիների, օսետիների և կովկասյան մյուս ժողովուրդների նախահայրերը արյունակից հարազատ եղբայրներ են եղել: Այս ավանդությունը գրի է առել վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելին XI դարում²: Ուսումնասիրողներից ոմանք ազգակցական կույր են տեսնում հայ և վրաց ժողովուրդների միջև: Այսպես, օրինակ, ակադ. Ն. Յա. Մառը ուսումնասիրելով պատմական աղբյուրները և լեզվական որոշ նմանություններ, գտնում է, որ «Հանձին հայերի և վրացիների մենք տեսնում ենք հետնորդներ երկու եղբայրական ազգերի, որոնք հետո բաժանվեցին այլևայլ ազգագրական, լեզվաբանական և մասամբ կուլտուրական և քաղաքական ներգործությունների շնորհիվ»³:

Հայ և վրաց ժողովուրդների ներքին և արտաքին թշնամիները Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրական ուժը թուլացնելու և աշխատավորական խավերի՝ իրենց շահագործողների դեմ ուղղված ընդվզումները ճնշելու նպատակով, հաճախ փորձել են խախտել

նրանց միասնությունը, աշխատել են բարեկամ ժողովուրդներին հակադրել իրար, սակայն այդ ժողովուրդներն այնքան սերտ և անխզելի կապերով են կապված եղել, որ այդ փորձերը, մեծ մասամբ, մատնվել են անհաջողության:

Երկու ժողովուրդների մեջ գոյություն ունեցող ահա այս փոխհարաբերությունների պայմաններում զարմանալի չէ այն բարյացակամությունը և հոգատարությունը, որ վրաց ժողովուրդը ցուցաբերել է հայ գաղթականության նկատմամբ:

Ե՛րբ է սկսել հայ բնակչության գաղթը դեպի Վրաստան և ե՛րբ են հիմնվել Վրաստանի հայ գաղթօջախները — որոշակի դժվար է պատասխանել: Բանասեր Ա. Սարուխանը գտնում է, որ հայկական գաղթօջախները Վրաստանում գոյություն են ունեցել դեռևս Արտաշեսյան շրջանում, այսինքն՝ II—I դարերում (մ.թ. ա.)¹: Վրացագետ պրոֆ. Ա. Խախանովը գտնում է, որ հայ գաղթականության սկիզբը դեպի Վրաստան պետք է համարել V դարը²:

Վրաստանում Արտաշեսյան շրջանում հայ գաղթականության գոյության մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Ո՛րտեղից է քաղել բանասեր Սարուխանն իր այդ տեղեկությունը՝ չգիտենք: Մեզ հայտնի չեն նաև փաստեր, որ հայկական գաղթը դեպի Վրաստան սկսվել է V դարից, ինչպես պնդում է պրոֆ. Խախանովը:

Վրաստանում հիմնված առաջին փոքրիկ գաղթօջախի մասին մեր ունեցած տեղեկությունը վերաբերում է VI դարի վերջերին և VII դարի սկզբներին: Այդ տեղեկությունը պահպանվել է X դարի պատմիչ Ուխտանեսի մոտ: Պատմիչը խոսելով VII դարի սկզբներին հայ-վրաց եկեղեցիների միջև տեղի ունեցող պառակտման մասին, բերում է իր ձեռքի տակ եղած այդ դարաշրջանին վերաբերող մի շարք վավերագրեր, որոնցից երևում է, որ Յուրտավում գոյություն է ունեցել հայկական փոքրիկ գաղթօջախ: Ուխտանեսը բերում է անգամ Վրթանես Քերթովի մի նամակը, որն ուղղված է Յուրտավի հայերին՝ «Թուղթ շրջաբերական Տեառն Վրթանեսի Քերթովի (ի) Հայալեզու աշխարհն Յուրտաւայ՝ ի խնդրոյ Մովսիսի եպիսկոպոսի՝ առ ի հաստատել զնոսա ի հաւատոս» և Յուրտավի հայկական համայնքի պատասխան նամակը՝ «Պատասխանի թղթոյն Վրթանեսի Հայալեզու աշխարհին Յուրտաւայ»³:

Ընդհանրապես, մինչև VII դարի սկզբները, այսինքն՝ մինչև

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, հ. II, էջ 313:

² Պրոֆ. Ի. Աբուլաճի հրատ., Քրիլիսի, 1953, էջ 5:

³ «Մուրճ», 1898թ., էջ 511:

¹ Ա. Սարուխան, Վրաստանը և հայերը, Վիեննա, 1939, էջ 17:

² «Journal Asiatique», 1898, II, էջ 337—344:

³ Ուխտանեսի եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, մաս Բ, էջ 32—33:

հայ և վրացի կղերականների միջև դավանաբանական հարցերի շուրջը ծագած կրոնական սխտղաստիկ և վնասակար վեճերը, սերտ փոխհարաբերությունն է գոյություն ունեցել հայ-վրացական համայնքների միջև, ինչպես վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսն իր նամակներից մեկում ձիշտ նկատել է. «միաբանութիւն էր Վրաց և Հայոց ընդ միմեանս»¹:

Վրաստանում հայկական հնագույն գաղթօջախներից մեկը գտնվել է Թբիլիսի քաղաքում: Վրացագետ մասնագետներից ոմանք գտնում են, որ Թբիլիսիի Տափթաղ թաղամասում Ս. Գևորգ կոչվող կաթողիկե հնագույն եկեղեցին կառուցված է հայոց 80 թվականին, այսինքն՝ մեր ներկա թվականության 631-ին²: Հետագա դարերում այս եկեղեցին քանդվել է և 1251 թ. այն նորից վերաշինել է հայ աշքի ընկնող խոջաններից մեկը՝ Ումեկը³: Թբիլիսիում VII դարում հայկական եկեղեցու գոյությունն ինքնին ապացուցում է նրա շուրջը համախմբված հայկական համայնքի գոյությունը:

Մեր ունեցած հնագույն տեղեկությունը հայ բնակչության զանգվածային առաջին գաղթի մասին դեպի Վրաստան վերաբերում է 703 թվականին: Ղևոնդ պատմիչը նկարագրելով արաբների՝ Հայաստանում կատարած կեղեքումները, 703 թվականին բռնակցված ապստամբությունը և Վանանդի Դրաշպետ գյուղի մոտ տեղի ունեցող ճակատամարտը, ուր հայ-բյուզանդական զորքերը պարտություն կրեցին խալիֆաթի զորքերից, հայտնում է, որ այս ճակատամարտից հետո Տալքի իշխան Սմբատ Բագրատունին դիմում է բյուզանդական արքունիքին և նրա համաձայնությամբ (Վրաստանն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ), իր ընտանիքով և հետևորդներով տեղափոխվում է Փոթի քաղաքը. «Իսկ Սմբատ Կիրապաղատն և նախարարքն, որ ընդ նմա գնացեալ մեկնեցան յաշխարհէս և անցեալ,— գրում է պատմիչը,— խնդրեցին ի թագաւորէն Յունաց քաղաք բնակութեան ...որ անուանեալ կոչի Փոյթ ի կողմանս Եգեր աշխարհին»⁴: Այս գաղթականությունը, ըստ տեղեկությունների, երկար չի մնում իր հաստատված վայրում և ետ է վերադառնում:

Հայ բնակչության հաջորդ խոշոր գաղթը դեպի Վրաստան տե-

¹ Ուխտանես, Պատմութիւն Հայոց, մաս Բ, էջ 89:

² Ս. Ավչյան, Թբիլիսիի Մեյրանի սուրբ Գևորգկաթողիկե սուրբ Աստվածածին կամ բերդի մեծ եկեղեցին (Տե՛ս «Էջմիածին», 1959 թ., № 2, էջ 46—51):

³ Նույն տեղը, էջ 49:

⁴ Ղևոնդ, էջ 35:

ղի է ունեցել 774 թվականին: Այս մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում դարձյալ Ղևոնդը: Նա պատմում է, որ նշված թվականին հայ հայրենասերները, Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, ապստամբում են խալիֆայության դեմ, սպանում Շիրակի Կումայրի գյուղում արաբական հարկահավաքին և ի վիճակի չլինելով կովելու արաբական կազմակերպված և գերազանց ուժերի դեմ, փախչում, ապաստանում են Վրաստանում: Արտավազդ Մամիկոնյանը, գրում է Ղևոնդը, հարկահավաքին սպանելուց հետո՝ «համբառնայր ամենայն տամբ իւրով, գնայր ի կողմանս Վրաց աշխարհին և ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս»¹: Հայ փախստականներին Վրաստանում ընդունում են բացառիկ սիրալիրությամբ, անգամ Արտավազդ Մամիկոնյանին տալիս են իշխելու, կառավարելու իրավունք. «...ստանայիր անձամբ զիշխանութիւն անձին իւրոյ ի վերայ Եգերացւոցն...»²:

Հաջորդ տարին, 775 թվականին, երբ հայ հայրենասերների զորքերը Արճեշում նորից բախվում են Հայաստան ուղարկված արաբական պատժիչ նոր զորաբանակի հետ և պարտություն կրում, հայ կովող զորքի մի մասը նորից տեղափոխվում և ապաստանում է Վրաստանում: Ի դեպ, Վրաստան տեղափոխված այս զինվորականության մեջ է գտնվում Աշոտ Բագրատունին — շրջահայաց և հեռատես մի անձնավորություն, որին հաջողվում է հիմնել Կղարջք — Տալքում անկախ իշխանություն Արտանուշ մայրաքաղաքով: Այս Աշոտից է սկիզբ առնում Վրացական Բագրատունիների դինաստիան, որը իշխում է IX դարի սկզբներից մինչև XIX դարը:

Արաբական պատմիչներից մեկը՝ Տաբարաին, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հայերի և վրացիների համատեղ պայքարի մասին Թբիլիսիում՝ ընդդեմ խալիֆաթի պատժիչ զորամասերի: 851—853 թվականներին, ինչպես հայտնի է, Հայաստանում և Վրաստանում բռնկվում է խոշոր ապստամբություն խալիֆայության դեմ: Ապստամբները ոչնչացնում են Անդրկովկասում գտնվող արաբական բոլոր կայազորները և կամ նրանց դուրս բշում երկրից: Ապստամբությունը ճնշելու համար Անդրկովկաս է ուղարկվում արաբական մի խոշոր բանակ՝ արյունառուշտ Բուղայի գլխավորությամբ: Բուղան արյան մեջ ճնշելով հայկական ցրված ուժերը, 853 թվականին շարժվում է դեպի Վրաստան և շրջապատում Թբիլիսի քաղաքը: Տաբարիի վկայությունից երևում

¹ Ղևոնդ, էջ 138:

² Նույն տեղը, էջ 139:

է, որ Թբիլիսիի պաշտպանների շարքում գտնվել են նաև խուժեցիները: «Այս քաղաքը (այսինքն՝ Թբիլիսին — Ա. Ա.), — գրում է նա, — շինել է Անուշիրվան թագավորը, իսկ Իսահակը ամրացրել էր, նորա շուրջը փոս փորել և քաղաքի մեջ դրել խուժեցիներից և այլոց պահակ զորք: Բուղան շնորհեց բնակիչներին ներումն այն պայմանով, որ նոքա իրենց զենքերը վայր դնեն և գնան, ուր կամենան»¹: Ինչպե՞ս բացատրել քաջարի խուժեցիների ներկայությունը Թբիլիսիում 853 թվականին: Այդ երկու կերպ կարելի է բացատրել, ինչպես փորձել է անել բանասիրական գիտությունների թեկնածու Վ. Նալբանդյանը. կամ այն է, որ Տարոնի ապստամբությունը ճնշվելուց հետո խուժեցիները խույս տալով հետապնդումից, եկել, հասել էին այստեղ, կամ Թբիլիսիի ամրացման՝ Սահակը, լսելով խուժեցիների քաջության մասին, ինքն էր հրավիրել նրանց՝ քաղաքի պաշտպանությունն ավելի վստահելի դարձնելու նպատակով²: Բոլոր դեպքերում արաբ պատմիչի վերև բերված վկայությունը ցույց է տալիս, որ հայ-վրացական ժողովուրդների քաջարի զավակները մաքառել են թշնամու դեմ ձեռք-ձեռքի տված և թափել իրենց արյունը՝ Թբիլիսիի պաշտպանության համար:

Հայ բնակչության գաղթը դեպի Վրաստան սկսում է մասսայական բնույթ ստանալ հատկապես հայ Բագրատունիների անկումից և Անի մայրաքաղաքը բյուզանդացիների կողմից գրավելուց հետո: Վրաստանը դեռ չէր ընկել օտար լծի տակ, ուստի հայ բնակչության որոշ խավեր նախընտրում են ապաստանել այնտեղ: Մեծանում են հայ գաղթականական օջախները մասնավորապես Դմանիսում, Շամշուղեում և Թբիլիսիում: Հայ հայրենասեր շրջաններն այժմ իրենց ազատագրական հույսերը սկսում են կապել վրաց Բագրատունիների հետ՝ ակնարկելով նրանց օգնությամբ ազատագրել Հայաստանը: Առաջանում է քաղաքական նոր գաղափարախոսություն՝ Հայաստանի ազատագրությունը՝ վրաց Բագրատունիների գլխավորությամբ³:

XII դարի պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցու հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ վրաց Դավիթ Շինարար թագավորի

¹ Արաբացի մատենագրերը Հայաստանի մասին, հավաքեց և թարգմանեց Բ. Խալաթյանց, Վիեննա, 1919, էջ 100:

² Վ. Ս. Նալբանդյան, Թբիլիսիի հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1958, էջ 63:

³ Ա. Հովհաննիսյան, Դավազներ հայ ազատագրական մտքի պատմություն, Ի-ին գիրքը, Երևան, 1957, էջ 141:

շուրջն են սկսում հավաքվել հայկական ցրված գորամասերը, որոնք գործուն մասնակցություն են ցուցաբերում Անդրկովկասը սելջուկյան հարստահարիչներից մաքրելու գործում:

Դավիթ Շինարարին հաջորդող վրացական մյուս թագավորների գահակալությունների ժամանակ ևս վրացական բանակում շարունակում են դոյուբյոն ոմեննալ հայկական զորամասեր, որոնք ոսո-ոսի կոչում են ընդհանուր թշնամու դեմ: Դրանով կարելի է բացատրել այն արտակարգ բարյացակամությունը, որ վրացական արքունիքը ցուցաբերում էր հայ գաղթականության նկատմամբ: Ուռհայեցին խոսելով Դավիթ Շինարարի՝ հայ գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերած սիրալիրության մասին, նշում է, որ նա հայ գաղթականության համար կառուցել է տվել հատուկ քաղաք: «Սա, — գրում է պատմիչը, — երևեցա ընդունող և սիրող ազգին Հայոց... շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհին Վրաց և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս, և անուանեաց զանուն քաղաքիս Գոա (= Գորի) և ունէր մեծաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զամենայն ազգն Հայոց»¹:

XII դարի յոթամասնամյակի թվականներին ախքան հայ գաղթականություն է համախմբվում Վրաստանում, որ անհրաժեշտ է լինում հայ եկեղեցուն դավանող հավատացյալների թեմ հիմնել՝ թեմական առաջնորդի կենտրոն ընտրելով Թբիլիսի քաղաքը: XII դարում Թբիլիսիի հայոց թեմի առաջնորդներից մատենագրության մեջ տեղեկություններ են պահպանել Բարսեղ եպիսկոպոսի մասին, որը 1179 թվականին մասնակցել է Հռոմիկայում հրավիրված ազգային եկեղեցական ժողովին: Նա հեղինակավոր անձնավորություն է եղել և եկեղեցական ժողովին մասնակցող պատգամախորների շարքում հիշվում է յոթերորդ տեղում որպես պատգամավոր, «թագաւորանիստ քաղաքին վրաց Տփխեաց»²: Հայ մատենագրության մեջ տեղեկություններ կան Թբիլիսիի հայկական թեմի այլ եպիսկոպոսների մասին ևս (Անանիա, Հովհաննես և ուրիշներ):

Վրաց Գեորգի III-ի գահակալության տարիներին ևս շարունակվում է Վրաստանում ապրող հայերի նկատմամբ բարյացակամությունը: Ուռհայեցու հաղորդած մի տեղեկությունից երևում է, որ Գեորգի թագավորն՝ ընդառաջելով հայերի ցանկությունը, 1162 թվականին հարձակվում է շահարմենների վրա և ազատում Անի քաղաքը նրանց տիրապետությունից: Այնուհետև, գրում է պատմիչը, Գեորգի թագավորը քառասուն հազար զահեկան զու-

¹ Ուռհայեցի, էջ 356:

² Մ. Զամյան, Պատմ. Հայոց, III, էջ 132:

մար է քաց թողնում՝ Անիից գերի տարված բնակչությանը ետ գնելու համար¹:

Պատկերացնելու համար, թե ինչպիսի վերաբերմունք է ցուցաբերել վրաց արքունիքը հայերի, մասնավորապես պատերազմներում աչքի ընկած հայ զինվորների նկատմամբ, բավական է հիշել այն մեծ իրավունքները, որ վրաց արքունիքը վստահած է եղել երկու հայ իշխաններին՝ եղբայրներ Զաքարեն և Իվանեն: Թամար թագուհու ժամանակ առաջինը վարում էր ամիրսպասալարության բարձր պաշտոնը, իսկ Իվանեն՝ աթաբեկությունը:

Վրաց արքունիքի այս երկու բարձրաստիճան հայերը հսկայական ջանքեր են գործադրում Արևելյան Հայաստանը սելջուկյան լծից ազատագրելու ուղղությամբ: Ըստ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների, նրանց հաջողվում է օտարերկրյա տիրապետությունից ազատագրել Անին, Դվինը, Վաղարշապատը, Կաղզվանը, Ամբերդը, Կարսը, Գառնին և այլ շրջաններ ու քաղաքներ:

Հայ և վրաց պատմիչներն արտակարգ գովեստով են խոսում Զաքարե և Իվանե եղբայրների գործունեության մասին, որպես աչքի ընկնող և սիրված գործիչների: Ըստ Թամար թագուհու պատմիչի՝ Բասիլի տեղեկության, Զաքարեն և Իվանեն «...իմաստուն էին, քաջ, լավ փորձառու և հավատարիմ»²: Թամար թագուհու գահակալության տարիներին վիրա-հայկական միացյալ բանակի թշնամու դեմ տարած աչքի ընկնող հաղթանակներից մեկը՝ Ռուբնէդ-դին սուլթանի դեմ տարած հաղթանակն էր, որը տեղի է ունեցել 1202 թվականին Բասենի ճակատամարտում: Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է պարունակում Մուշի նշանավոր «Ճաւրնտիր»-ը³: Ժամանակակից հիշատագրի տեղեկություններից երևում է, որ Ռուբնէդ-դինը հսկայական բանակով հարձակվում է Անդրկովկասի վրա: Նրա դեմ են դուրս գալիս վիրա-հայկական զորքերը Զաքարեի և Իվանեի գլխավորությամբ և արջանի մեջ առնելով, թշնամուն պարտության են մատնում. նրանք հսկայական ռազմավարով և գերիներով ետ են վերադառնում:

Այս հաղթանակը հսկայական նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասի համար: Թշնամիները վերջնականապես համոզվեցին, որ ավերորդ են փրենց թափած ջանքերը՝ նորից գրավելու

¹ Մ. Ռուհայեցի, էջ 427:

² Басили, Историк царицы Тамары (Տե՛ս «Памятники эпохи Руставели», Л., էջ, 48):

³ Տե՛ս Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 712:

Անդրկովկասը և իրենց տիրապետությունը հաստատելու այնտեղ:

Հայ-վրաց ժողովուրդների արտաքին թշնամու դեմ մղած համատեղ պայքարի ուշագրավ փաստերից է Արղավիլի սուլթանի հետ տեղի ունեցող միջադեպը, որի համառոտ պատմությունը հետևյալն է: Արղավիլի սուլթանը 1207 թվականին գաղտագողի հարձակվում է Անիի վրա, մտնում քաղաք, ավերում ու հսկայական ավար և գերիներ վերցրած ետ վերադառնում: Երբ այդ իմանում են Զաքարեն և Իվանեն, իսկույն հայ-վրացական զորքերով արշավում են Արղավիլի վրա, ջարդում սուլթանին և ավարն ու գերիները ետ վերադարձնում:

Ակադ. Ն. Մառը, վրաց պատմիչի հաղորդած տեղեկության հիման վրա, անդրադառնալով այս միջադեպին, հետևյալ եզրակացություն է հանգում. «Վրաց պատմիչի բերած միջադեպը եզակի դեպք չէ, որի մեջ հաղորդվում է հայ-վրացական ազգային տարրերի համերաշխությունը՝ սրանց կամ նրանց համատեղ պայքարի մասին՝ ի փառս ինչպես հայ, այնպես և վրաց ժողովուրդների: Թամարի թագավորության ժամանակաշրջանում Զաքարեն և Իվանեն հայկական միակ իշխանները չէին միայն, որոնք իրենց փայլուն արշավանքներով հայտնի էին վրաց ժողովրդի պատմության մեջ... Դժվար օրերում զենքը պաշտպանում էր նրանց ընդհանուր շահը: Իրենց փոխհասկացողությամբ հայկական և վրացական այդ գործիչները շարունակում էին միայն կովկասյան կյանքի լավագույն տրադիցիաները: Թամարից 150 տարի առաջ հայ զորավար Վահրամ Պահլավունու ռազմական հաջողությունների մասին վրացական զորքերը երգ էին երգում որպես կիսաստծու հաջողությունների»¹:

Հայ բնակչության գաղթը դեպի Վրաստան անընդմեջ շարունակվում է Հայաստանը մոնղոլների կողմից գրավելուց և հարկային ծանր վարչակարգ սահմանելուց հետո ևս: Վրաստանում հավաքված հայ բնակչությունը նորից շարունակում է իր հայրենիքի ազատագրության հույսերը կապել վրաց Բագրատունիների հետ: Հայ մատենագրության մեջ հաճախ են պատահում, որ վրաց այս կամ այն թագավորը հիշվում է ոչ միայն վրաց թագավոր, այլև հայոց թագավոր: Այսպես, օրինակ, Ավանում գտնված մի արձանագրության մեջ վրաց Դեմետրե թագավորը (1270—1285 թթ.) հիշված է «Վրաց և Հայոց» թագավոր²: 1323 թվակա-

¹ Н. Я. Марр, Ани, Л.—М., 1934, էջ 40:

² Կ. Ղաֆարյան, Ավանի երկրագրական-մատենագրական արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 20:

նին Գլաձորում գրված մի հիշատակարանում վրաց Գեորգի թագավորը հիշված է դարձյալ որպես «Տանն Վրաց և Մեծաց Հայոց թագաւոր»¹: 1417 թվականին գրված մի ձեռագրի հիշատակագիր արձանագրելով վրաց Գեորգի թագավորի մահը, վշտով նկատում է, որ այդ կորուստը անշափ աղետաբեր է եղել նաև հայ ժողովրդի համար. «Զի փոխանորդ զնա ունէաք մեր մեծ ազգին, գոր կորուսաք»²: Թովմա Մեծոփեցին խոսելով Զհան շահի 1440 թվականին Վրաստանում կատարած վայրագությունների մասին, միաժամանակ նշում է, որ վրաց իշխանները անկարող գտնվեցին պաշտպանելու հայրենիքը: Այդ կապակցությամբ պատմիչը նկարագրում է այն կսկիծը, որ ապրեցին հայերը՝ Վրաստանի հարստահարությունը տեսնելով. «...մեք հանապազ յոյս ի Վրացիսն ունելով պարծէաք ի մէջ անօրինաց, յայնմանէ յոսասատեալ առաջի անօրինաց ափերբերան եղաք»³:

Վրաստանի հայկական գաղթօջախը տվել է ոչ միայն լավ զինվորներ, այլև հայ գրչության նշանավոր օջախներ, ուր ընդօրինակվել և մանրանկարվել են արժեքավոր հայկական ձեռագրեր, գրվել են ինքնատիպ աշխատություններ, կատարվել են թարգմանություններ և շնորհակալ ջանքեր են գործադրվել՝ հայ մատենագրության երկերը կորստից փրկելու ուղղությամբ: Այսպես, օրինակ, այժմ Հայկ. ՍՍՌ մատենադարանի սեփականությունն է խոնացած մի ձեռագիր, որը ժամանակին գտնվել է Մուղանի թաթարների մոտ «գերություն» մեջ: Ավարառուները ձեռագիրը բերել են Թբիլիսի վաճառելու: Քաղաքի Հայկական համայնքում գնել են ձեռագիրը և նվիրել տեղի Ս. Քառասնից կոչվող եկեղեցուն: Հայ մատենագրության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վանականը, ձեռագրի շարված սպիտակ էջերից մեկի վրա գրի առնելով տվյալ ձեռագրի «գերություն» և «ազատագրության» տխուր պատմությունը՝ իր հաղորդած տեղեկությունը ավելի հավաստի դարձնելու համար միաժամանակ ավելացրել է. «Ես՝ Վանականս, գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփիսիս քաղաքի»⁴:

Վերև հիշված ձեռագրի թախտին է արժանացել նաև Վարդան Արևելցու նշանավոր «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը. 1265 թվականին Վարդան պատմիչը, Հուլավու խանի մոտից վերագառ-

¹ 29 Մ, ձեռ. № 6289, Բ. 283ա-բ:

² 29 Մ, ձեռ. № 8689, Բ. 17բ:

³ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ Քամուլայ, Փարիզ, 1860, էջ 129:

⁴ Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք, էջ 903:

նալիս ընկնում է ավազակների ձեռքը և կողոպուտի ենթարկվում: Ավազակները նրանից վերցնում են նաև «Պատմության» ձեռագիրը, որը նույնպես բերում են Թբիլիսի և վաճառում տեղի հայերին, որոնք գնելով այն՝ վերադարձնում են հեղինակին: Վարդանը ետ ստանալով աշխատությունը, որպես վերջաբան, անհրաժեշտ է համարում շարադրել իր ձեռագրի գերեվարության պատմությունը: Ահա մի այլ ձեռագիր՝ ևս, որը գրվել է Թբիլիսիում 1304 թ., բայց թափառիկ ճակատագիրը նրան նետել է օտարություն՝ հասցնելով հեռավոր Իտալիայի Վենետիկ քաղաքը: Ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, գրեցաւ սա ի թագաւորական քաղաքս ի Տփիսիս ձեռամբ տաշատուր սարկաւագի, մեղուցեալ և անպիտան գրչի՝ ի վանելումն Մարտիրոսի, որդւոյ Աստուածատուրի»²:

XV դարում Թբիլիսիի հայ գրչության օջախում գործող փայլուն դեմքերից է հանդիսացել Սարգիս գրիչը, որի մասին արտակարգ գովեստով են խոսում իր ժամանակակիցները: Այսպես, օրինակ, Հայկ. ՍՍՌ մատենադարանի № 5784 ձեռագրում, որը գրված է 1444 թվականին, Սարգիսը հիշված է որպես «անյաղթ փիլիսոփա»³: Սարգիսը որպես այդպիսին հիշված է այլ ձեռագրերի հիշատակարաններում ևս՝ Հայկ. ՍՍՌ մատենադարանի № 7839, Բ. 357բ, և Լենինգրադի արևելագիտական ինստիտուտի հայկ. ձեռ. № 38 Բ.:

Վրաստանի հայ գաղթականության դրոսությունը զգալիորեն վատթարանում է XV—XVII դարերում, երբ Վրաստանը մասնատվում է քաղաքական մանր իշխանությունների և ընկնում պարսկա-թուրքական արյունոտ լծի տակ: Վրաստանի հայ բնակչությունը այդ ժամանակ լիովին բաժանել է այն ծանր ողբերգությունը, որն ապրել է վրաց ժողովուրդը օտարերկրյա հարստահարիչների անարգ լծի տակ:

XV դարից սկսած Վրաստանում մոլեգնող արհավիրքները բազմատեսակ են եղել՝ կոտորած, ավարառություն, գերեվարություն, անտանելի ծանր հարկեր, մանկահավաք և այլն: Ժամանակակից պատմիչները վկայում են, որ նշված դարերում արևելյան շուկաները լցված էին Անդրկովկասից տարված գերիներով, որոնք էժան գնեղով վաճառքի էին հանվում ամենուրեք:

¹ Վարդան Մեծ, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 213:

² Բ. Սարգիսյան, Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի ձեռ. ցուցակ, հ. Ա, էջ 488:

³ 29 Մ, ձեռ. № 5784, Բ. 357ա:

Ի միջի այլոց, հայերը, որպես վրաց ժողովրդին բախտակից և նեղ օրվա ազնիվ բարեկամ, արտակարգ կարեկից վերաբերմունք են ցույց տվել վրաց գերիների նկատմամբ. աշխատել են փրկագին տալ և ազատել նրանց գերությունից: Թովմա Մեծոփեցին պատմում է, որ 1416 թվականին Ուզուն Հասանը երբ մտավ Վրաստան և մեծ թվով գերիներ վերցնելով վերադարձին անցնում էր Հալաատանից, հայ բնակչությունը միջոցներ չէր խնայում վրացի գերիներին ազատելու համար. հայ կանայք տալիս էին «զարդարանքս իւրեանց... արք՝ զանասունս... ում ոշխարիկ և ում տաւարիկ կայր՝ տային և գնէին»: Եվ գերեվարող հարստահարիչները տեսնելով հայերի՝ վրաց գերիներն ազատագրելու գործում ցուցաբերած արտակարգ փութաշանությունը, շարունակում է Մեծոփեցին, բարձրացնում էին գերիների գինը. «...Եւ տեսեալ անօրինացն զյօժարութիւն նոցին՝ զամէն գերին հանեցին ի 10 000 և ի 20 000... դահեկան»¹:

Վարքագրական մի աշխատության մեջ, որը նվիրված է Թավրիզի հայ բնակիչ Միրաքին (որը սպանվել է 1486 թվականին), վարքագրությունը կազմող հեղինակը, թվարկելով Միրաքի մի շարք բարերարությունները, առաջին հերթին հիշում է այն, որ Միրաքը «Բազում ոգիս ի գերելոցն Վրաց տանայ՝ արս և կանայս, ծերս և տղայս քնեալ ոսկով և արծաթով ի յանօրինաց և թափեալ ազատեաց զնոսս՝ գնալ ի տեղիս իւրեանց...»²:

Վրաստանից տարված գերիների մեջ փոքր թիվ չեն կազմել նաև Վրաստանում ապրող հայերը: Օրինակ, Ջհան շահի 1440 թվականին Վրաստանում կատարած ասպատակությունների ժամանակ տեղի հայ բնակչությունից 12.000 հոգի կոտորվել և գերեվարվել են: Այդ նույն տարում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «ՊՁԹ (1440) թվականին Ջհանշահ Ամիրգէն ի Վրաց տուն մտաւ. և շատ աւեր արար, և զեկեղեցիքն քանդեց, և քան տասն երկու հազար աւելի ի հայոցս՝ զորս սպան և զորս գերի վարեաց»³:

Առաքել Դավրիժեցու վկայությունից երևում է, որ Շահաբասի՝ Վրաստանից քշած տասնյակ հազարավոր զաղթականության մեջ եղել են նաև հայեր, որոնք վրացիների հետ միասին բնակեցվել են Սպահանի մոտ՝ Ֆահրապատի ճահճոտներում⁴:

¹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 78:

² ՀՊՄ, ձեռ. 6273, Բ. 199ա (Հմմ. «Հայոց նոր վկաները», էջ 322):

³ Գ. քահ. Աղանյան, Դիւան հայոց պատմության, հ. X, էջ 18:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 132—133:

1795 թվականին Աղա Մամադ խանի՝ դեպի Վրաստան կատարած արշավանքների ժամանակ, վրաց ժողովրդի դժբախտությունը բաժանել են նաև հայերը: Թրիխսիում և նրա շրջապատում բազմաթիվ հայեր սպանվել են և գերեվարվել: Ըստ մի տեղեկության, այս արշավանքի ժամանակ է սպանվել հայ անմահ բանաստեղծ Սալաթ-Նովան¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայերը և վրացիները, բախտակից այս երկու ժողովուրդները, ստրկորեն չեն ենթարկվել պարսկաթուրքական հարստահարություններին. նրանք միշտ հերոսական պայքար են մղել իրենց ազատագրության համար: Ուշագրավ է այն փաստը, որ այս երկու ժողովուրդների ազատագրական ծրագրերը, նրանց ձգտումները և դեգերումները գրեթե անցել են միևնույն ճանապարհով: Ըստ որում, Հայաստանի և Վրաստանի ազատագրության ջանքերը կատարվել են միմյանց հետ համաձայնեցված: Այսպես, հայտնի է, որ 1679 թվականին, երբ Հակոբ Ջուղայեցին մեկնում էր Եվրոպա այսպես կոչված քրիստոնյա երկրներից օգնություն խնդրելու՝ ազատագրության համար, նա մեկնելուց առաջ լինում է Վրաստանում, բանակցում վրացական ազատագրական շրջանների հետ, իր պլանները համաձայնեցնում նրանց հետ և նոր միայն մեկնում Պոլիս՝ Եվրոպա անցնելու համար: Սակայն, ինչպես հայտնի է, այդ բանակցությունը վերջանում է անհաջողությամբ²: XVIII դարի սկզբներում, երբ Օրին գտնվում էր Մոսկվայում ու բանակցություններ էր վարում ցարական արքունիքի հետ, Հայաստանի ազատագրության հարցը արծարծվում է Վրաստանի հետ միասին, ինչ ճանապարհներով կարող են ուսուսական զորքերը մտնել Վրաստան և Հայաստան, ինչքան կուժող ուժ կարող են տրամադրել տեղացիները և այլն³: Հայտնի է, որ 1722 թվականին սյունեցիների խնդրանքով Վախտանգ VI և նրա որդի Շահնավազը, Սյունիքի ազատագրական շարժումը կազմակերպելու համար Սցխեթից այնտեղ են ուղարկել Դավիթ-Բեկին՝ իր զինակիցներով, որոնց կատարած սխրագործությունները հայ ժողովրդի պատմության մեջ ոսկե տառերով են արձանագրված: 1722 թվականին, երբ Պետրոս Մեծը սկսել էր իր պարսկական նշանավոր արշավանքը և հասել էր Դերբենդ, ըստ նախապես պայմանավորվածության, հայ և վրաց զորքերը

¹ Տե՛ս Սալաթ-Նովա, հրատ. ակադ. Բղթ. անդամ Մ. Հասրաթյանի, Երևան, 1963, էջ XXXVI:

² Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, Երևան, 1946, էջ 347:

³ Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, էջ 75 և այլ էջեր:

պիտի հանդիպելին Շամախում: ժամանակակից պատմիչներից մեկը՝ Եսայի Հասան Զալալյանը, նկարագրում է այն հրճվանքը և ոգևորությունը, որով ստորոված են եղել Պետրոսին դիմավորելու գնացող հայ և վրաց զորամասերը: Եվ ինչքան մեծ է եղել նրանց հիասթափությունը, երբ իմացել են, որ Պետրոս Մեծը ետ է վերադարձել Դերբենդից²:

Ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով Վախտանգը կորցրեց իր գահը, իսկ Արևելյան Հայաստանը ենթարկվեց աննկարագրելի հարստահարության՝ սկզբում թուրքերի, իսկ հետո պարսիկների կողմից: Եվ վերջապես, XVIII դարի վաթսուներկու թվականներին Հովսեփ էմինը գալով Վրաստան միայն մի երազանք է ունեցել՝ կազմակերպել Վրաստանում հայերից և վրացիներից մեծ ու լավ զինված բանակ և նրա օգնությամբ ազատագրել իր հայրենիքը³: Հայ-վրացական համատեղ ջանքերը ազատագրության համար շարունակվեցին Հերակլի ժամանակ: Հաջ ազատագրական շարժման ականափոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Շահամիր Սուլթանով Շահամիրյանը, որը սերտ հարաբերությունների մեջ է գտնվել Հերակլ թագավորի հետ, ամեն կերպ աջակցել է համոզել նրան, որ նա իր վրացիների Արևելյան Հայաստանի ազատագրության պատվարներ միսիան: Շահամիրյանն իր 1787 թվականի հոկտեմբերի 15-ին Հերակլին գրած նամակում խորհուրդ է տվել ո՛չ միայն ազատագրել Հայաստանը, այլ օգտվելով պարսկական իշխանության փայտաբույսի վիճակից, տապալել այն և իշխանության գլուխ կանգնել: Շահամիրյանը գտնում է, որ Հերակլը այդ անելու օրինական բոլոր հիմքերն ունի. «Ի պակասել սերնդոց սեֆեֆի ժառանգություն Պարսից, — գրում է նա, — պարտ է մտածել և ժառանգորդ լինել մի ի սերնդոց երիտ վալուս, այսինքն՝ յԱւիզու կամ Սիստանայ և կամ Գոռոջիստանայ... և այժմ ունիս իրաւունս ընդ օրինօք նոցա ժառանգել, առաջնորդել ի տեղի նոցա (այսինքն՝ Սասանյանների)»⁴: Տիրապետելուց հետո, Շահամիրյանի կարծիքով, կառավարելը հեշտ կլինի, եթե միայն ժողովրդին ազատություն տաս և կրոնական հանդուրժողականություն ցուցաբերի: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա իշխանության գլուխ անցնելուց

¹ Эзов, Сношения..., էջ 336:

² Նույն տեղը, էջ 337:

³ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Иосиф, Эмин, Ереван, 1945, աշխատությունը:

⁴ ՀԳՄ, ձեռ. 2949, Թ. 277բ:

հետո, եթե Հերակլը վերացնի ճորտությունը և լավ կարգ ու կանոն ստեղծի երկրում, «Լսելի արասցեն նոցա քաղցրութիւն յօրինաց քոց և ազատութիւն քոյին»¹, որից հետո արևմտահայերը հոժարակամ կգան և կմտնեն նրա հովանավորութեան տակ: Թե ինչով վերջացան հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական այս ձեռնարկները, այս մասին մանրամասն մենք կխոսենք հետագայում: Այժմ անհրաժեշտ է պատասխանել մի հարցի՝ Վրաստանի ո՞ր վայրերում են գտնվել հայկական գաղթօջախները և մոտավորապես ի՞նչքան հայ բնակչություն է ապրել այնտեղ:

Այս մասին, դժբախտաբար, սկզբնաղբյուրները աղքատ են և որոշակի տեղեկություններ չեն հաղորդում: Բացի այդ, միջին դարերում, տարբեր ժամանակներում, փոփոխվել է ինչպես բնակչության թիվը, այնպես էլ բնակավայրը: Բայց ընդհանուր պատկերացում տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում, այնուամենայնիվ, բերել մի քանի պատմական հիշատակություններ:

Հայկական ամենախոշոր գաղթօջախներից մեկը Վրաստանում գտնվել է Թբիլիսիում: XIII դարի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն իր «Ուղեգրության» մեջ նկարագրելով Թբիլիսին, հետևյալ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում նրա բնակչության մասին. «Այս երկրում (այսինքն՝ Վրաստանում — Ա. Ա.) մի հիանալի քաղաք կա Թբիլիսի անունով, որը շրջապատված է արվարձաններով և բազմաթիվ ամրություններով: Բնակիչները քրիստոնյաներ են՝ հայեր և վրացիներ, կան և մի քանի սառակինոսցիներ և փոքր թվով էլ հրեաներ»²: Այս տեղեկության մեջ հայերը, ինչպես տեսնում ենք, հիշվում են որպես քաղաքի հիմնական բնակիչներից մեկը:

Հայկ. ՍՍՈՒ մատենադարանի մի ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը խնդրում է հիշել տեղի ծխատեր ութ քահանաներին, որոնց թվարկում է նա անուններով: Բայց կարող են, անշուշտ, Թբիլիսիում եղած ջինել նաև հայ այլ քահանաներ, որոնք չեն հիշված հիշատակագրի մոտ: Այս հիշատակությունը մեզ որոշ հնարավորություն է տալիս տեղի հայ համայնքի բնակչության թվի մասին հաշվումներ կատարելու: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ծխատեր քահանա պարտավոր է եղել հովվել 150—200 ծուխ, ապա ութ քահանաները պիտի հովվելիս լինեն 1400-ից մինչև 1600 ծուխ. եթե յուրաքանչյուր ծխում, միջին հաշվով, ընդունենք 5

¹ ՀԳՄ, ձեռ. 2949, Թ. 278ա:

² Путешествие Марко Поло, перевод И. Минаева, СПб, 1873, էջ 30:

շունչ, ապա Թբիլիսիում այդ ժամանակ ապրած պիտի լինեին 7000—8000 հայ բնակիչ:

XVIII դարում Տուրքենֆորը Թբիլիսիի բնակչությանը հաշվում է 20.000 հոգի, որից 12 հազարը հայեր են եղել¹:

Հայ բնակչության մի այլ խոշոր հատված գտնվել է Գորի քաղաքում: XVII դարում հայ բնակչությունն այնքան մեծ թիվ է կազմել, որ էջմիածինն անհրաժեշտ է համարել վրաստանում նոր թեմ կազմել՝ թեմական առաջնորդի կենտրոն դարձնելով Ուփ-լիսցիխե ավանը: Հակոբ կաթողիկոսը 1660 թվականին մի կոնգակ ունի գրած այդ թեմի հայկական համայնքին. «Ուփլիսցիխեի սուրբ նշանի օրհնեալ վիճակի ու թեմի հայազգի քահանաներին, դիվլաթորներին, տանուտերներին և առհասարակ ժողովուրդին...»²: Հայ բնակչության ստվար հատված եղել է նաև Փոթիում: Դեռևս XV դարի եվրոպացի վաճառականներից մեկը՝ Ամբրոսիոս Կոնտարինին, 1473—1477 թվականների ուղեգրության ժամանակ վրաստանի Փոթի քաղաքի մոտ տեսել և հիշում է հայկական ինը գյուղ³: Հայկական բնակչության մի խոշոր հատված ապրել է նաև Շամշուղեյում: Ակադ. Ա. Հովհաննիսյանի օգտագործած մի աղբյուրից երևում է, որ Շամշուղեյում XV դարում եղել է մինչև 20.000 հայ բնակչություն⁴: Սիմեոն կաթողիկոսը 1763—1767 թվականներին գրած իր կոնդակներում հիշում է Թբիլիսին, Գորին, Կախեթը, Քիսեղը և Թելավը որպես հայկական գաղթօջախներ⁵: Նրա կազմած վիճակագրական մի ցանկից երևում է, որ հայերը վրաստանում ապրում են հետևյալ վայրերում. Թբիլիսի, Գորի, Սուրամ, Կրցխուլա, Ախլզոր, Սայրիսթա, Անանոթ, Դուշեթ, Ալինու ձոր, Սարասթյան, Կախեթ, Թելավ և Քիսղև:

* * *

Վրաստանի հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է նշել այն խոշոր դրական դերը, որ ունեցել են նրանք հայ-վրացական մշակույթների փոխազդեցության բնագավառում: Վրաս-

տանում երկար ապրող հայ մատենագիրը կամ հայ վարպետը տեղացիներին տվել է լավագույն այն ամենը, ինչ նա բերել է իր հայրենիքից՝ Հայաստանից և, հակառակը, տեղացիներից վերցրել և իր հայրենիքն է փոխանցել այն ամենը, ինչ դուր է եկել իրեն, ինչը իր սրտին մոտ է համարել:

Հայ-վրացական մշակութային շփումների առաջին փուլը համարվում են V—VIII դարերը, իսկ շփման ասպարեզը՝ ստորին Քարթլին և Պաղեստինի հայ-վրացական գաղթօջախները: Պետք է ասել, որ օտարության մեջ գտնվող երկու ժողովուրդների բեկորները, որպես հավատակից և մոտիկ հարևաններ, ապրելով կողք-կողքի, մշակույթի բնագավառում զգալի շափով փոխազդել են իրար վրա: Այս շրջանում հայ-վրացական մատենագրության փոխազդեցությունները նկատելի են գլխավորապես կրոնա-կանոնական գրականության բնագավառում: Հայ-վրացական մշակույթների մերձեցման շրջանն է հանդիսացել մատենագրության երկրորդ փուլը կամ, ինչպես ընդունված է ասել՝ Տայք-Կղարջքյան շրջանը, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանը, երբ Տայքի և Կղարջքի գավառներն անցնում են վրաց գերիշխանության տակ և ստեղծված բարենպաստ քաղաքական իրադրության մեջ վերականգնվում են երբեմն խամրած Իշխանի, Շատքերդի, Միջնաձորի և գրչության նշանավոր այլ օջախները, որոնք և խոշոր դեր են կատարում հայ-վրացական մատենագրությունները բարձրորակ ստեղծագործություններով զարգացնելու ուղղությամբ: Այս շրջանում հայերենից վրացերեն են թարգմանվել հայ պատմիչների աշխատություններից որոշ գրքիկներ և հատվածներ՝ Ագաթանգեղոսից, պատմահայր Մովսես Խորենացուց, Փավստոս Բուզանդից և այլ հեղինակներից: Վրացերենից հայերեն է թարգմանվել Եպիփան Կիպրացու, Գրիգոր Նյուսացու աշխատություններից, ինչպես նաև՝ վարքաբանական որոշ աշխատություններ, որոնք հավաքված են առանձին ժողովածուի մեջ:

Վրացական մատենագրության զարգացման գործում XI դարում առանձնապես խոշոր է եղել մի հայ բարերարի՝ Գրիգոր Բակուրյանի, դերը: Վերջինս, ինչպես պարզված է, Տայքի հայ իշխաններից է, եղել է Անի քաղաքի ամիրապետը, հետագայում ծառայել է բյուզանդական արքունիքում, աչքի է ընկել որպես լավ գիտնական և քաղաքական աշխատող, կալվածք է ստացել Բուլ-

¹ М. Полиетков и Г. Натадзе, Старый Тифлис в известиях, современников, Тбилиси, 1929, էջ 30:

² Գ. ք. Աղանյան, (տե՛ս «Տարագ» 1919 թ., № 1—12, էջ 44):

³ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Երևան, 1932, էջ 244:

⁴ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, II գիրք էջ 327:

⁵ Գ. ք. Աղանյան («Տարագ», 1919 թ., էջ 164):

¹ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հայ-վրացական գրական կապերի պատմությունից, «էջմիածին», 1957 թ., № 7—8, էջ 29:

զարիայի Բուչկովա քաղաքում և իր կալվածքում հիմնել վրացի և հայ հոգևորականներից բաղկացած միաբանություն. XI—XIII դարերում այստեղ ծաղկել է վրացական մշակույթի մի հրաշալի օջախ, որը և տվել է գիտության այնպիսի նշանավոր ներկայացուցիչ, ինչպիսին ականավոր փիլիսոփա Հովհան Պետրիցին է¹:

Հայ-վրացական մշակույթի մերձեցման ամենափայլուն շրջաններից է հանդիսացել մասնավորապես XI—XIII դարերն ընդգրկող ժամանակաշրջանը, երբ Վրաստանում ստեղծվում է միասնական բավականին հզոր պետություն, և երբ վրացական ֆեոդալական մշակույթը գտնվում էր իր բարձր զարգացման շրջանում: Այս ժամանակ առանձնապես նկատելի է Հայաստանում գործող Պղնձահանքի (ներկայիս Ախթալան) գրչության օջախի դերը: Այստեղ վրացերենից հայերեն են թարգմանվել պատմական և փիլիսոփայական մեծարժեք մի շարք աշխատություններ: XII—XIII դարերում վրացերենից հայերեն կատարված թարգմանությունների շարքում պատկառելի տեղերից մեկը պատկանում է «Քարթլիս Յխովրեբա»-ին, որն Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է: Նա պարունակում է բազմաթիվ տեղեկություններ ինչպես վրաց ժողովուրդի, նույնպես և հարևան մյուս ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ: «Քարթլիս Յխովրեբա»-ն, ինչպես պարզված է, բաղկացած է վրացական մի քանի պատմական երկերից, որոնցից ամենահին մասի հեղինակը XI դարի պատմիչ Լեոնտի Մրովելին է: «Քարթլիս Յխովրեբա»-ի հնագույն ձևագիրը գտնվում է Հայկական ՍՍՌ մատենադարանում: Այն ընդօրինակված է XIII դարի 2-րդ կեսին. հրատարակված է երկու անգամ (Վենետիկում՝ 1884 թվականին Ա. Վ. Թիրյանի խմբագրությամբ, իսկ երկրորդ անգամ հրատարակել է պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն 1953 թվականին):

XIII դարում վրացերենից հայերեն է թարգմանվել Պրոկոլ Դիադոխոսի «Շաղկապ աստուածաբանական» փիլիսոփայական աշխատությունը: Պրոկոլը մեր էրայի V դարում ապրող հույն հեղինակ է, Պլատոնի ուղղությանը հետևող նշանավոր փիլիսոփաներից: Պրոկոլի այս աշխատությունը հունարենից վրացերեն էր թարգմանվել XII դարում, իսկ հաջորդ դարում վրացերենից թարգմանվել է հայերեն: Թարգմանիչը՝ Սիմեոն Պղնձահանքեցին, թողել է հետևյալ հիշատակությունը այդ գրքի մասին (բերում ենք կրճատումով). «Թարգմանեցա զիրքս Պրոկոլի Դիադոխոսի Պղատնական իմաստասիրի ձեռամբ Սիմեոնի անպիտան քահանայի

և կրօնաւորի ի Վրաց լեզուէ ի հայ լեզուս յերկիրս Հայոց ի վանս Վրաց, որ կոչի Պղնձահանք ի յաւիտենից թուականին 8202 (6756)... այլ զի ոչ էր սա թարգմանեալ ի մեր լեզու, յայն սակա թարգմանեցի, զի մի պակաս սա լիցի յազգէս մերմէ»¹: XIII դարում նույն Սիմեոն Պղնձահանքեցին վրացերենից հայերեն է թարգմանել Հովհաննես Դամասկացու (VIII դար) փիլիսոփայական աշխատության մի մասը: Անհրաժեշտ է նշել, որ վրացական և հայկական այս թարգմանությունները հարազատորեն են պահպանել նախկին բնագիրը. նրանք նույնիսկ պարունակում են այնպիսի գլուխներ և հատվածներ, որոնք բացակայում են մեզ հասած հունարեն բնագրերում: XIII դարում վրացերենից հայերեն է թարգմանվել Հովհաննես Կղեմաքսի «Սանդուխ աստուածային ելից» վերնագրով աշխատությունը: Կղեմաքսը VI դարի հեղինակ է: Նրա աշխատության առաջին մասը թարգմանված է եղել հունարենից հայերեն Մինաս Սյունեցու կողմից Տրապիզոնում, իսկ երկրորդ մասը թարգմանել է վրացերենից XIII դարում Սիմեոն Պղնձահանքեցին: Զ. Ն. Ակինյանը հատուկ ուսումնասիրություն ունի նվիրված Սիմեոն Պղնձահանքեցու թարգմանական վաստակներին, որից երևում է, որ նրա թարգմանության շարքի մեջ մըտնում է ինը աշխատություն²:

Պետականության հզորացման շրջանում Վրաստանում հանդես են եկել հայ բանաստեղծներ ու գրողներ, որոնք իրենց համետ լուման են ներդրել վրաց գրականության մեջ: Այդպիսի հեղինակներից, օրինակ, կարելի է մատնացույց անել Սարգիս Թմոզվեցուն, որը հայտնի է եղել իր «Դիրալգե» բանաստեղծութեամբ³ և մեծ հռչակ է ունեցել որպես «գիտուն փիլիսոփա և հետոր»⁴: Ըստ մատենագրական տեղեկությունների, նա վրաց արքունիքում գործող Զաքարյանների բարեկամներից էր:

Վրացական հողի վրա ավելի ուշ դարերում հանդես եկող, ծագումով հայ՝ վրաց բանաստեղծներից է Փեշանդ Փաշվի-Բերդվաձեն, որը համարվում է վրաց գրականության պատմության մեջ առաջին հեղինակը, որն իր պոեմների սյուժեն ընտրել է անմի-

¹ Հայկ. ՍՍՌ մատենադարան, ձեռագիր № 5032, Թ. 83ա:

² Զ. Ն. Ակինյան, Սիմեոն Պղնձահանքեցի և իր թարգմանությունները վրացերեն (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1949 թվականի համարները):

³ Տե՛ս Վազրենավորի վերջաբանը:

⁴ Խոսքը վերաբերում է Սարգիս I Թմոզվեցուն:

¹ Н. Я. Марр, Аркаун, СПб, 1905, էջ 19—21:

չապես վրաց իրականությունից և սկիզբ դրել ուսուցիչներին: Նա գրել է երկու նշանավոր պոեմ:

XVII դարում Վրաստանում գործող, մեծ վաստակ ունեցող հեղինակներից է հանդիսացել Բեկթարեկը, վրաց Գեորգի թագավորի դիվանապետը, որը կատարել է վրաց ձեռագրերի մի շարք ընդօրինակություններ: Մենք նրան ենք պարտական վրաց հանձարեղ բանաստեղծ Շոթա Ռուսթավելու հնագույն և լավագույն ձեռագրի ընդօրինակման համար, որը կատարված է 1680 թվականին: Մեզ հասած այս ձեռագիրը լավագույնն է համարվում բոլոր մեզ հասած ընդօրինակությունների մեջ:

Վրաց պատմագրության և լեզվաբանության մեջ XVII դարում հանդես եկող հեղինակների մեջ աչքի ընկնող հայերից է Փարսադան Գեորգիչանիձեն: Նա հեղինակ է մի քանի պատմա-բանասիրական աշխատությունների: Նրա գրչին է պատկանում «Վրաց պատմության»-ը նվիրված ստվար մի աշխատություն: Նա պարսկերենից վրացերեն է թարգմանել մահմեդական օրենսգրքը, որը կրում է «Ջամի Աբասի» վերնագիրը: Եվ վերջապես, Գեորգիչանիձեն է կազմել վրացերեն-արաբերեն-պարսկերեն ընդարձակ բարարանը:

XVIII դարի վրաց մատենագրության նշանավոր անձնավորություններից մեկը՝ Սուլխան-Սաբա Օրբելիանին, իր կազմած «Բառարան»-ում, ի շարս այլ սկզբնաղբյուրների, օգտվել է 1666 թվականին Ամստերդամում հրատարակված հայկական Աստվածաշնչի հավելվածում զետեղված բառացանկից և Երեմիայի բարարանից:

Հայ և վրաց մերձեցումը ավելի լայն բնույթ է ստանում մասնավորապես XVIII դարի առաջին քառորդում: Վախթանգ VI և վրաց կաթողիկոս Անտոնի ժամանակ Վրաստանում մեծ աշխատանք է տարվում հայ մատենագրության աչքի ընկնող ստեղծագործությունները թարգմանելու ուղղությամբ: Դրա համար հրավիրվում են մի շարք հայ բանիմաց գրողներ և լեզվաբաններ, որոնք արքունիքի և կաթողիկոսի անմիջական հսկողության տակ սկսում են թարգմանական ծավալուն աշխատանք: Հայ թարգմանիչների մեջ աչքի ընկնող վաստակ են ունեցել Ջաբարիա Մատինյանը (Մադինաշվիլին), բազմահմուտ փիլիսոփա Փիլիպոս Ղայթմազաշվիլին, Պետրոսը, Սամվելը և ուրիշներ: Թարգմանիչների այդ խմբի շանքերով հայերենից վրացերեն են թարգմանվում Արիստոտելի «Ստորոգություն»-ը, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Գանձեր»-ը, Եփեսոսի ժողովի պատմությունը, ասորա-հռոմեական

կոչվող դատաստանագիրքը, Մխիթար Գոշի «Իատաստանագիրք»-ը և այլն¹:

Հայերենից վրացերեն են թարգմանվում մի շարք դասագրքեր՝ Մխիթար Սեբաստացու «Ճարտասանություն»-ը, «Քերականություն»-ը, «Տրամաբանություն»-ը, հատվածներ՝ «Հայկադյան բառարանից», Չամչյանի «Հայոց Պատմություն»-ից, Ինճիճյանի «Աշխարհագրություն»-ից և այլն:

Վախտանգ VI-ի արքունիքի հետ կապված է եղել Նաղաշ Հովնաթանը, որը Թբիլիսիում է հորինել իր «Վրաստանի գյուղայնեքը» նշանավոր տաղը: Եվ վերջապես, Վրաստանում է ապրել և ստեղծագործել Անդրկովկասի հանձարեղ բանաստեղծ Սայաթ-Նովան, որը երգել է հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն: Նա իր հանձարեղ ստեղծագործություններով փաստորեն մարմնավորել է Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների սերտ և անխախտ դարավոր բարեկամությունը: Սայաթ-Նովայից հետո վրացական հողի վրա հանդես եկող աչքի ընկնող բանաստեղծներից է հանդիսացել Չամչի Մելքոնը, որը երգել է ինչպես հայերեն, այնպես էլ վրացերեն:

Մեր նպատակից դուրս է այստեղ հանգամանորեն կանգ առնել հայ-վրացական մշակութային հարաբերությունների վրա ընդհանրապես: Մենք նշեցինք մի քանի անուններ միայն՝ կապված գլխավորապես Վրաստանի հայ գաղթօջախների հետ, ցույց տալու համար, որ վրաց հյուրասեր հարկի տակ ապաստան գտած հայ գաղթականները անգործունյա տարր չեն հանդիսացել, այլ գործուն մասնակցություն են ցուցաբերել ո՛չ միայն քաղաքական և հասարակական, այլև կուլտուրական կյանքում և իրենց համեստ ներմուծումները կատարել այդ բնագավառում²:

¹ Տե՛ս Ի. Արուշան, Նոր հուշարձաններ վրաց և հայոց գրական հարաբերությունների մասին անցյալում» («Բանբեր Մատենադարանի», 1956թ., № 3, էջ 101—114):

² Աշխատության այս գլխում հաշվի է առնվել վրացագետ Պարույր Մուրադյանի դիտողությունները:

**ՀԱՅԵՐԸ ԿԻԵՎՅԱՆ ՌՈՒՄԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՄԵՐՉՎՈՂՑՑԱՆ
ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐՈՒՄ**

Հայ-ռուսական հնագույն հարաբերությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները և հայերը Կիևյան Ռուսիայում: Հայ-ռուսական հնագույն հարաբերությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները կցկտուր են և մշուշապատ: Բայց այդ կցկտուր տեղեկություններից անգամ դժվար չէ նկատել, որ հայ-ռուսական հարաբերությունները սկիզբ են առնում վաղ անցյալում սերտ բարեկամական հողի վրա: Երկու ժողովուրդներն առաջին անգամ իրար են հանդիպել մարտադատեցում, ճանաչել են իրար պատերազմի փոթորիկների մեջ՝ որպես հավատարիմ դաշնակիցների, և այդ դաշնակցության վրա է, որ խարսխվել է երկու ժողովուրդների դարավոր ջերմ բարեկամությունը:

Ռուս ժողովրդի մասին հայ մատենագրության մեջ պահված հնագույն տեղեկությունը ընդհանուր բնույթ ունի. նա կոնկրետ չի վերաբերվում ռուս ժողովրդին, այլ՝ սլավոններին ընդհանրապես: Այդ տեղեկությունը մեզ հասել է VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ից: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության, սլավոնական քսանհինգ ցեղախմբեր ապրելիս են եղել թրակիայում, բայց հետագայում նրանց դուրս են մղել գոթերը¹:

Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը, որը հեղինակի բնագիրը, համեմատաբար, պահել է արվելի հարազատ ձևով, ընդարձակում է վերև բերված տեղեկությունը և նշում

սլավոնների նոր բնակավայրերը. «Իսկ ըստ արջային կողմանէն (թրակիոյ),— կարդում ենք այնտեղ,— (ունի) մեծ աշխարհ Դակիա, յորում բնակին Սկլաւք քսան և հինգ ազգ, յորոց փոխանակաւ մտին պատերազմաւ Գոթք... Իսկ Սկլաւքն անցին ընդ Դանապ գետ և կալան այլ աշխարհ ի Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ, և անցին յԱք(այ) իա և ի Դաղմատիա»²: Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում սլավոնների մասին պահված այս հիշատակությունը պատմական մեծ արժեք ունի, որովհետև այն՝ սլավոնների մասին մեզ հասած հնագույն տեղեկություններից մեկն է:

Ռուսների մասին հայ մատենագրության մեջ առաջին կոնկրետ հիշատակությանը մենք հանդիպում ենք Մովսես Կաղանկատվացու շարունակող հեղինակողի՝ X դարի պատմիչ Մովսես Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատության մեջ: Դասխուրանցին հայտնում է, որ ռուսական մի զորամաս 943—944 թվականներին Կասպից ծովի վրայով գալիս է Աղվանից աշխարհը և տիրում նրա մայրաքաղաքին՝ Պարտավին (Բարդախին): Պարտավին այդ ժամանակ գտնվում էր արաբների գերիշխանության տակ, որոնց հրամանատարը՝ Սալարը, փորձում է դուրս հանել ռուսաց զորամասը մայրաքաղաքից, բայց չի կարողանում: Ռուսաց զորամասը Պարտավում մնում է մինչև վեց ամիս և ապա մեծ ավարով հեռանում. «Ընդ նոյն ժամանակս,— պատմում է Մովսես Դասխուրանցին,— բաղխի ի կողմանցն հիւսիսոյ... ազգ իմն, զոր Ռուզիկք կոչին, որք ոչ աւելի քան զերիս ժամանակս իբրև զմրիկս ընդ համատարած աշխարհածով ելիցն Կասբից յանկարծ հասանէին ի մայրաքաղաքն Աղուանից ի Պարտաւ, որ ոչ ունելով կարողութիւն ընդդիմակայիլ նոցա... և նոյն ինքն Սալարն պաշարեալ զնոսա՝ ոչ ինչ կարէր վնասել, զի անյաղթելի էին գորութեամբ...»²:

ՀՍՍՌ մատենագրարանի Կաղանկատվացու Պատմության ընդօրինակությունը պարունակող մի ձեռագրում, որը, մեր կարծիքով, արտագրված է ավելի հին ձեռագրից, քան Կաղանկատվացու № 1531 նշանավոր ձեռագիրն է (1289 թ. ընթրոխնակությանը), Դասխուրանցու վերև հիշված տեղեկությունը լրացնում է նոր փաստով՝ հիշում է Պարտավը գրավող զինվորների թիվը, որը

¹ Ընդարձակ խմբագրությունը Ֆրանսերեն է թարգմանել Արսեն Վ. Սուքրյանը և քննարկ հետ միասին հրատարակել (տե՛ս Géographie de Moïse Coréne, Venise, 1881, էջ 16—17):

² Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 385—86:

¹ Ա. Աբրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 342:

եղել է, ըստ այդ հիշատակության, երեք հազարից ավելի: Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկը ենթադրում է, որ ուսական այդ զորամասը հրավիրված էր Անդրկովկասի ֆեոդալների կողմից, որոնք ցանկանում էին արաբական լուծը թոթափել ուսանների օգնությամբ¹: Անհավանական չէ այս ենթադրությունը, միայն թե այդ հաստատող պատմական փաստեր գոյություն չունեն: Ի դեպ, Պարտավ կատարած ուսական մի այլ արշավանքի մասին՝ 912—913 թվականներին, տեղեկություն կա արաբական պատմիչներ Յակոբիի, Ալ-Մասուդիի, Իբն-ալ-Աթիրի և ուրիշների մոտ: Ռուսական այդ արշավախմբերը, ինչպես պարզված է, գալիս էին Կիևյան Ռուսիայից: Նրանք նավակներով Կիևից, Դնեպրի վրայով, իջնում էին Սև ծով, այնտեղից անցնում Ազովի ծովը, Դոն գետով բարձրանում էին մինչև Վոլգայի ծունկը, նավակները Դոնից քաշում էին Վոլգա, իջնում Կասպից ծով և Քուռի վրայով հասնում Պարտավ:

Դասխուրանցու մոտ, ինչպես տեսնում ենք, ուսաները հիշվում են «Ռուզիկը» ձևով:

Հայ-ուսական հնագույն հաճախակի հանդիպումները տեղի են ունեցել գլխավորապես բյուզանդական հողի վրա X—XIII դարերում: Նշված ժամանակաշրջանում բյուզանդական բանակում ծառայում էին ուս-սկանդինավյան մեծաթիվ դրոժինաներ, որոնք կոչվում էին «վայրագներ»²: Բյուզանդիայում, ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակ ծառայում էին նաև հայկական զորամասեր, որոնք հաճախ ուղարկված գործողությունների ժամանակ, հակառակորդի դեմ հանդես էին գալիս ուս զորքերի հետ կողք-կողքի և, բնական է, որպես զինակիցներ հարկավոր դեպքում օգնում, օժանդակում իրար: Բյուզանդիայում ծառայող հայ-ուսական զորամասերի մարտական համատեղ գործողությունների մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդվում արաբական պատմիչ Ահմեդ իբն Աբդլլահ Վինամը: Նա հայտնում է, որ 954 թվականին Ալի Հասանի դեմ կռվել և նրա բանակը շրջապատել են ուսական և հայկական դաշնակից զորամասերը³: Ստեփանոս

¹ ԶՊՄ, ձեռագիր № 2561, 230բ—231ա:

² Տե՛ս Լ. Меликсет-Бек, Из истории русско-армянских отношений «Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1954թ., № 4, էջ 22):

³ В. Г. Васильевский, Варяго-русская и варяго-английская дружина (տե՛ս «Журнал Министерства народного просвещения, ч. ссxvi, 1881, էջ 319 ծան. 1):

⁴ Տե՛ս Карамзин, История государства российского, т. I, СПб, 1894, էջ 103:

Ասողիկի հաղորդած մի տեղեկությունից երևում է, որ X դարի վերջերին և XI դարի սկզբներում ուսական 6000 հոգուց բաղկացած մի զորամաս գտնվել է Հայաստանում: Ռուսական այդ զորամասը գտնվել է բյուզանդական այն բանակի կազմում, որը գլխավորում էր Բարսեղ II կայսրը՝ 1000 թվականին Տայք եկած ժամանակ: Խոսելով ուսական զորամասի Անդրկովկասում գտնվելու մասին, հայտնում է, որ Վլադիմիր իշխանի և Բարսեղ կայսեր միջև կնքվել էր ռազմա-քաղաքական դաշինք, Վլադիմիրը ամուսնացել էր կայսեր քրոջ՝ Աննայի հետ, և ուսական վերը նշված զորամասը դրել Բարսեղի տրամադրության տակ. «... (Ձի էին նաքա այսինքն՝ Բարսեղ կայսեր հետ բերված «ուզիկ»-ները—Ա. Ա.),—գրում է Ասողիկը,— արք ՁՌ (6000) հետևակամարտք, նիզակ և ասպար ի ձեռս նոցա, զորս էր խնդրեալ թագաւորին Վասլի ի թագաւորէն Ռուզաց, յորժամ ետ զքոյրն իւր կնութեան նմա»¹:

Ռուսական զորամասը 1054 թվականին ակտիվ մասնակցել է սելջուկյան Տուղրիկ Բեկ սուլթանի դեմ Մանազկերտում տեղի ունեցող ճակատամարտին: Լաստիվերտցին պատմում է, որ Տուղրիկ Բեկը գրավելով Խաղտիքը և ենթարկելով այն ավարառության, մեծ թվով գերիներ վերցրած գալիս է «մինչև ի բերդաքաղաքն, որ կոչի Բաբերթ: Հանդիպի և անդ գունդ մի ի զօրացն Հոռոմոց, որ կոչին Փռանկը (այսինքն՝ վայրագ, ուսաներ իմաստով—Ա. Ա.), որք յանգէտս միմեանց ի դիմի հարեալք ճակատեցան. և յողորմութենէն Աստուծոյ զօրացն գունդն Հոռոմոց, և յաղթեալ թշնամեացն՝ զզուխ զօրուն սպանին և զբազոսմս ընդ նմա, և զայլսն ի փախուստ դարձուցեալ, զառ և զգերի զամենայն թափեցին, բայց փախստէիցն զհետ ոչ իշխեցին յերկարել, քանզի երկեան, թէ գուցէ ծանր զօրու հանդիպեցին»²: Վերջերս պրոֆ. Ս. Երեմյանը և պատմական գիտությունների թեկնածու Կ. Յուզբաշյանն համոզեցուցիչ ձևով պարզել են, որ հայ մատենագրության մեջ «փրանկ» բառն այստեղ գործ է ածվել «վայրագ» իմաստով՝ նկատի ունենալով ուսաներին³:

Ռուսական փոքրաթիվ մի զորամաս գտնվել է նաև Դավիթ

¹ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 277:

² Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 97:

³ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках («Գիտական աշխատություններ Երևանի պետական Համալսարանի» XXIII, 1946, էջ 390): Կ. Յուզբաշյան, Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմության» մեկ տարրն թերթվածքի մասին («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 77—82):

Շինարարի (1089—1125) զորաբանակում և մասնակցել սելջուկ էմիրությունների դեմ հայ-վրացական զորքերի 1121 թ. օգոստոսի 13-ին Քրիլիսի մոտ տեղի ունեցող ճակատամարտին: Այդ մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում Մատթեոս Ուռհայեցին¹:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին մեզ հասած աղբյուրներից արժեքավոր է Գրիգոր Տուտեորդու նամակը, որը գրված է վատիկանի հայերի նկատմամբ գործադրած բռնությունների կապակցությամբ: Վատիկանը, ինչպես հայտնի է, օգոստոսի 13-ին Քրիլիսիայի Հայաստանի քաղաքական ծանր վիճակը, աշխատում էր իր «փարախի մեջ» առնել նաև հայերին: Սանահնի առաջնորդ Գրիգոր Տուտեորդին նամակ է գրում Կիլիկիա Գրիգոր Տղա կոչվող կաթողիկոսին (1173—1193) և խորհուրդ տալիս ո՛չ մի զիջում չանել Վատիկանին, որը ցանկանում է շարաշահել հայերի ծանր դրությունը և օգնություն խնդրել քրիստոնեական մեծ ժողովուրդներից: Մեծ ժողովուրդների շարքում Տուտեորդին մատնացույց է անում «բուսուրդներ»-ին²: Տուտեորդու նամակը հետաքրքիր փաստաթուղթ է այն տեսակետից, որ նա նախ միջնադարյան հայ իրականության մեջ հյուսիսից օգնություն ակնկալելու հնագույն վավերագիրն է, և ապա՝ այդ փաստը ցույց է տալիս, որ XII դարում ռուս ժողովուրդն այնքան էր ճանաչված և այնպիսի համարում ուներ, որ նրա պաշտպանությանը դիմելու ակնկալություններ են առաջանում հեռավոր Հայաստանում: Հայ-ռուսական հարաբերությունների վերաբերյալ վերին աստիճանի ուշագրավ են առանձնապես այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են հայ զորամասերի հրավիրմանը Կիլիկյան Ռուսիա XI—XIII դարերում: Հայկական այդպիսի զորամաս, ըստ եղած հիշատակությունների, առաջին անգամ Կիլիկյան իշխանները հրավիրել են 1009 թվականին՝ կովելու Բուխսլավ Խիզախի (992—1025) զորաբանակի դեմ³: Հավանական է, հայկական այդ զորամասը Կիլիկյան Ռուսիա եկած լինի Բալկաններից՝ բյուզանդական բանակում ծառայող հայ զորամասերից և կամ Քրակիա արտոնված պավլիկյաններից, որոնք ունեին խիզախ և քաջարի գինվորականների համբավ:

Ի դեպ, հայկական զորամասի Բալկաններում և Կիլիկյան Ռուս-

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 350:

² Տուտեորդու նամակի ընդօրինակությունը պահվում է ՉՍՍՌ մատենագրության № 2966 ձեռագրում: Նա հրատարակված է Միքիլայնի կողմից «Արարատ»-ում 1893 թվականին:

³ Քուչներյան, Պատմություն Խրիմու հայ գաղթականության, էջ 25:

սիալում գոյության փաստը հաստատվում է նաև լեհական սկզբընաղբյուրների տվյալներով:

Պատմագիտության մեջ հայտնի է շատ հետաքրքիր մի վավերագիր, որը վերաբերում է դարձյալ հայ-ռուսական զինակցությանը Կիլիկյան Ռուսիայում: Այդ իշխան Ֆեոդոր Դմիտրիչի հրովարտակն է, որով նա հայերին զինական օգնության է հրավիրում պոլովցիների դեմ կովելու համար: Հրովարտակում, որը թարգմանաբար բերել է Քուչներյանը, ասված է. «Ի մեծ դքս է Քեոդոր է որդույ Դեմետրեայ առ Նաշոխաշեան Հայս, որ աստ կամին գալ, յեկեսցեն օգնութիւն ինձ և ես տաց ձեզ ազատութիւն ընդ ամս երիս: Եւ եթէ լինիչիք առ իս, ուր և հաճեսցի ոք, երթիցէ ազատօրէն: Յամի 1062»:

Ֆեոդոր Դմիտրիչին օգնության է եկել 2000 հոգուց բաղկացած հայկական մի զորամաս: Ոստամնասիրողներից ոմանք այս հրովարտակի վավերականությունը կասկածանքի տակ են առնում այն պատճառաբանությամբ, որ 1062 թվականին Ֆեոդոր Դմիտրիչ անունով իշխան չի եղել Կիլիկում: Լեհ գիտնական Ֆ. Կ. Զախարյասեկչը, որն անձամբ տեսել է նշված հրովարտակի ռուսերեն բնագիրը և նրա լատիներեն թարգմանությունը, հայտնում է, որ ռուսական բնագիրը թվական չի բանցել, իսկ լատիներեն թարգմանության վերջում եղած 1062 թվականը ենթադրվում է հայկական թվականը լինի: Նշված վավերագրի ժամանակի մասին մեզ ավելի հավանական է թվում ռուս գիտնական Լիննեչենկոյի հայտնած կարծիքը. նա գտնում է, որ այդ հրովարտակը գրել է ոչ թե Կիլի, այլ Վոլինի իշխան Ֆեոդոր Դմիտրիչը:

Մեր կարծիքով, լատիներեն վավերագրի վերջում եղած թվականը ոչ թե հայկական թվական է, այլ հռոմեական: Հռոմեական թվականը ներկա թվականին վեր ածելու համար պետք է գումարել 247 (1062 + 247 = 1309 թ.): Այսպիսով, հայկական վերջը նշված զորամասը Կիլիկյան Ռուսիա է հրավիրվել ո՛չ թե 1062 թվականին, այլ՝ 1309-ին: Եթե մեր այս ենթադրությունը հավանական համարվի, այդ դեպքում կլուծվի նաև բնագրի մեջ գործածված «Նախոխաշեան հայերի» առեղծվածը, որոնց բնակավայրը կարելի կլինի փնտրել Արիմի մոտերքում, ուր այդ ժամանակ հայկական բնակչաշատ գաղթօջախներ են եղել:

Հայկական մի այլ զորամասի օգնության է հրավիրել Գալիցիայի իշխան Լև Դանիլևիչը 1280 թվականին²: Հայկական զորա-

¹ Քուչներյան, Պատմություն Խրիմու հայ գաղթականության, էջ 85:

² Кирион, Колонизация юго-западной России, էջ 2:

մասերը, ըստ տեղեկությունների, գործուն աջակցություն են ցույց տվել և Պանիլևիչին, որի համար և իշխանը նրանց թույլ է տվել մշտապես բնակություն հաստատել Գալիցիայում: Այս մասին խոսք կլինի Լեհաստանի գաղթավայրի մասին խոսելիս:

Կիևյան Ռուսիայում ապրող հայերը մասնակցել են նաև 1410 թվականի Գրյունվալդի ճակատամարտին: Տևտոնական օրդենի ասպետները, ինչպես հայտնի է, ձգտում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել հարավային և արևելյան հարևան երկրների վրա: Վտանգավոր այդ պահին, լեհերը, լիտվացիները, ռուսները և շեխերը դաշնակցել են և Գրյունվալդի մոտ տեղի ունեցող արյունահեղ ճակատամարտում ջարդել տևտոնական ասպետների բանակը: Ահա այս ճակատամարտում, դաշնակից բանակի կազմում, գտնվել են երկու հայկական դոնդ՝ կազմված Գալիցիայում ապրող հայերից: Հայկական զորամասերը մասնակցել են նաև 1440 թվականի Վառնայի տակ տեղի ունեցող նշանավոր ճակատամարտին¹:

Վերև բերված հայ-ռուսական զինական դաշնակցության փաստերը Բյուզանդիայում և Անդրկովկասում, հայ զորամասերի հրավերները Կիևյան Ռուսիա և հայ-ռուս զինվորների համատեղ պայքարը արտաքին թշնամիների դեմ, մեզ հաստատուն հիմք են տալիս ասելու, որ հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը ստեղծվել է ռազմական դաշտում և ամրապնդվել երկու ժողովուրդների ռազմադաշտում ընկած լավագույն զավակների արյունով:

Կիև քաղաքում հայկական փոքրիկ գաղթօջախ գոյություն է ունեցել X—XI դարերում: Հայ փոքրաթիվ բնակչության այստեղ հավաքվելուն մասամբ նպաստել է Վլադիմիր Սվյատոսլավիչի (978—1015) ամուսնությունը հայուհի Աննայի հետ: Հայ գաղթօջախը կազմված է եղել զինվորականներից, արհեստավորներից և առևտրականներից: Կիևի հայկական այդ փոքրիկ գաղթօջախի մասին, դժբախտաբար, կցկտուր տեղեկություններ են մնացել: Ռուսական «Հարանց վարք» («Патерик») կոչվող ժողովածուի մեջ տեղեկություններ են պահվել միայն հայ «վարպետ բժիշկների» մասին: Այդ բժիշկներից մեկի մասին հետևյալն է ասված. «Այն ժամանակ (այսինքն՝ Վլադիմիր Մոնոմախի ժամանակ— Ա. Ա.) Կիև քաղաքում ապրում էր մի բժիշկ, ազգությամբ և հավատքով հայ, որը հմուտ էր բժշկության մեջ, նման մասնագետ

առաջներում շէր եղել»¹: Հայ բժիշկներից մեկը բուժել է Վլադիմիր Մոնոմախին:

Կիևի Սոֆիայի նշանավոր տաճարում գտնվում է Յարոսլավ իմաստունի սարկոֆագը, որի երկթեք զարդաքանդակ խուփի վրա, հյուսիսային կողմում պարզ կարդացվում են հայկական հինգ տառեր՝ «Ա», «Գ», «Ն», և «Պ»²: Տառաձևերին նայելով, կարելի է նրանք համարել XI—XII դարերի տառեր: Կասկածանք չի կարող, որ սարկոֆագի խուփի վրա հայկական նման տառեր կարող էին փորագրել միայն հայ վարպետները:

XIII—XIV դարերում Կիևի փոքրաթիվ հայ գաղթօջախը ստվարանում է Ղրիմից, Կիլիկյան Հայաստանից, Բալկաններից և այլ վայրերից եկած նոր գաղթականներով, որոնք դուրս են գալիս քաղաքի անձուկ սահմաններից: Շուտով այնքան հայ բնակչություն է հավաքվում Ուկրաինայում, որ անհրաժեշտ է լինում հիմնել ինքնուրույն թեմ՝ թեմական առաջնորդի կենտրոն ընտրելով Կիևը: Կաթոլիկ պատմաբան Պիդուն (XVII դարի երկրորդ կեսը) իր «Կարճառոտ տեղեկությունք զարդի վիճակէ, զսկզբանէ և ծաւալմանէ առաքելական քարոզութեանն առ Հայս Լեհաստանի, Վալախիոյ և մերձակայ աշխարհաց» խորագրով աշխատության մեջ, անդրադառնալով Կիևյան Ռուսիայում երթմնի ապրող հայ հոծ գաղթականությանը, գրում է. «ԶԿիև ասին լինել նախկին աթոռանիստ քաղաք արքեպիսկոպոսին Հայոց, ուրանօր պատրիարք կոչէր արքեպիսկոպոսն և էր ընդ իշխանութեամբ կաթողիկոսին էջմիածնի... իրաւունս ունէր ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսունս»³: Հայերի մոտավոր թիվը Ռուսիայում XI—XII դարերում մեզ հայտնի չէ, բայց որ այնտեղ պատրիարքական թեմ է եղել, ապա պետք է ենթադրել, որ բավականաչափ հայեր պետք է եղած լինեին:

Կիևյան Ռուսիայում հատկացված հայկական գաղթավայրերը երկար կյանք չեն ունեցել: XIV դարի կեսերին, երբ սկսվեցին մոնղոլական արշավանքները, հայ գաղթականությունը Կիևյան Ռուսիայից տեղաշարժվեց դեպի Արևմուտք՝ Բուկովինա և Գալիցիա, իսկ XIV դարի վաթսուհանկան թվականներին, երբ Գալիցիան

¹ Л. Меликсет-Бек, Древняя Русь и Армения (Տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի «Գիտական աշխատություններ», 1946թ., էջ 118):

² Վ. Հարությունյան, Մի հայատառ մակագրության մասին (Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1956թ., № 5, էջ 118):

³ Բանի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ կեղեցույ Հոովմայ, Ժամանակակից իշխատակարանք, ՍՊԲ, 1884, էջ 16:

¹ Տե՛ս Ս. Բարոնիչ, Ուրվագծեր Տարնպոլի հայոց պատմության, 1869 (լեհերեն), էջ 63:

ընկավ լեհաստանի գերիշխանության տակ, այնտեղ գտնվող հայկական համայնքները ստեղծեցին լեհական գաղութի կորիզը:

Ուկրաինայի հողի վրա հետագա դարերում շատ ու քիչ աչքի ընկնող հայկական համայնքներ չկազմվեցին: Տեղեկություններ կան, որ Կիևում XVII դարում գոյություն է ունեցել հայկական փոքրիկ համայնք, բայց նա շատ թե քիչ աչքի ընկնող դեր չի կատարել:

Հայ գաղթականությունը երկար ապրելով Կիևյան Ռուսիայում, չէր կարող չնպաստել տեղական մշակույթի զարգացմանը և այս հողի վրա չէր կարող տեղի չունենալ կուլտուրական փոխազդեցություն:

Կիևյան Ռուսիայի պատմությամբ զբաղվող մասնագետները Ռուստով-Սուզդալում մատնացույց են անում ճարտարապետական մի քանի կոթողներ, որոնք անշափ նմանություն ունեն հայկական և վրացական ճարտարապետությանը (Նովգորոդի Ներիդեյի տաճարի քանդակագործությունը, Վլադիմիրի Դմիտրի տաճարի ճարտարապետությունը և այլն): Ակադ. Բ. Գրեկովը գտնում է, որ «հայ-վրացական արվեստի ազդեցությունը արտացոլվել է Ռուստով-Սուզդալյան Ռուսիայի շինարարության մեջ»²:

Ակադ. Ն. Մառը, ավելի լայնորեն քննելով հայկական արվեստի փոխազդեցությունների հարցերը, գտնում է, որ «Հայկական արվեստի ազդեցությունը նշմարվում է ո՛չ միայն Փոքր Ասիայի սելջուկյան արվեստի վրա, այլև նրանից առաջ՝ Բյուզանդիայի՝ առանձնապես ուսաց հին ճարտարապետության վրա...»³:

Սակայն հայերը չեն միայն, որ նպաստել են ուս ժողովրդի մշակութային կյանքի զարգացմանը: Նույնը, ոչ պակաս չափով, կատարել են նաև ուսները հայ մշակույթի բնագավառում, որի վրա առիթ կունենանք կանգ առնելու: Հին շրջանից հայտնի է, որ Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք Անիի եկեղեցիներից մեկի որմնանկարները կատարել է մի ուս նկարիչ: Հայկական և ուսական մատենագրական երկերում մատնացույց են արվել որոշ թարգմանություններ, որոնք կատարվել են հայերենից ուսերեն և ուսերենից՝ հայերեն:

Հայ-ուսական մշակույթի կապը ցուցանող կարևոր հուշար-

¹ Բռնի միութեն Հայոց լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյ Հռովմայ, ժամանակից յիշատակարանք, էջ 16:

² Б. Греков, Киевская Русь, М., 1949, էջ 429:

³ Ն. Մառ, Հայկական մշակույթը, նրա արմատները և նախապատմական կապերը ըստ լեզվաբանության, Փարիզ, 1925:

ձան է հանդիսանում Ռորիսի և Գլեբի վարքագրությունը, որը վերանագրված է «Պատմութիւն... Դաւթի և Ռոմանոսի, որ ի Ռուսք նահատակեցան յանօրէն եղբօրէն իւրեանց, որ կոչեն Պաւրիս շիւթ»¹: Վարքաբանական այս աշխատությունը թարգմանվել է XII դարի երկրորդ կամ XIII դարի առաջին կեսին և, որպես կարևոր բնագիր, մտցվել հայկական «Յայսմաւուրք»-ների մեջ: 1251 թ. Իսրայելի խմբագրած «Յայսմաւուրք»-ի մեջ այն արդեն հանդիպում է մեզ հունիսի 24-ի տակ ՀՍՍԹ մատենադարանի որոշ «Յայսմաւուրքներ»-ի մեջ:

Դավթի և Ռոմանոսի այս վարքը, ինչպես արդեն պարզված է, թարգմանված է ուսերենից և հանրածանոթ Ռորիսի և Գլեբի վարքագրությունն է (ըստ ավանդության, Ռորիս և Գլեբ անունները հեթանոսական էին և քրիստոնեություն ընդունելուց հետո նրանց անվանեցին Ռոմանոս և Դավիթ): Հայագետներից ոմանք (էմին և ուրիշներ) աթ կարծիքն են հայտնել, որ իբր այդ տեքստը թարգմանված է անմիջապես ուսերենից: Նշված բնագիրը ուշագրավ է թարգմանիչի կամ խմբագրողի մոտած մի ընդմիջարկությունով, որը ցույց է տալիս, որ հայերը XI—XII դարերում եղել են Կիևյան Ռուսիայում և մոտիկից ծանոթ են նրան: Խոսելով Ռորիսի և Գլեբի նահատակությունից հետո նրանց աճյունների վրա կառուցված հուշարձանին այցելող ուխտավորների մասին, հայ ընդմիջարկողը, բնագրի այդ տեղեկությունն ավելի հավաստի դարձնելու նպատակով, իր կողմից ավելացրել է. «Որոց բազումք ի մերոյ աշխարհէ տեսողք եկեալ պատմին զմեզ» (այսինքն՝ մեր աշխարհից «շատերը» եղել են Կիևում, աչքով տեսել և եկել պատմել են մեզ):

Այսպիսով, հայ-ուսական հնագույն հարաբերությունների մասին վերև բերված տեղեկությունները մեզ բերում են այն եզրակացություն, որ հայերը, հնագույն շրջանից սկսած, ուղիղաբանական կապերի մեջ են գտնվել ուս ժողովրդի հետ՝ միշտ հանդես գալով իբրև նրա անխարդախ զինակիցներ: Այս հողի վրա է հիմնավորվել և ամրապնդվել երկու ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը: Յուցանշական է այն, որ ուս ժողովուրդն իր երկրի դոնորը միշտ հյուրասիրաբար բաց է արել մարտադատների փորձություններում ճանաչած իր վստահելի դաշնակցի առաջ:

XIV դարում, քաղաքական նոր իրադրության մեջ, Չերվոնի Գալիցիան ընկել է լեհական իշխանության տակ, ուստի այնտեղ ապրող հայ գաղթօջախների պատմության վրա մեծ կանգ կառնենք լեհաստանի հայ գաղթավայրի մասին խոսելիս:

Հայերը Մերձվուզյան երկրներում:

Հայերը Վուզայի գետուղին ճանաչել և այդ ուղեգծով առևտրական հարաբերություններ են ունեցել Մերձվուզյան երկրների հետ դեռևս VIII—IX դարերում: Հայ ձեռներեց վաճառականները խազարական խաբանատի և Մերձվուզյան Բուլղարիայի սովորական հյուրերն էին: Նրանք Արևելքից հյուսիս էին տեղափոխում մետաքս, կերպասեղեն, գորգեր, համեմունք և այլ ապրանքներ, իսկ հյուսիսից տանում էին գլխավորապես մորթեղեն: Հայ առևտրականի անունն այնքան սերտորեն էր կապված մետաքսի հետ, որ շուաշ ժողովրդի մոտ մինչև այժմ մետաքսը կոչվում է «Հայկական փիրսան»¹, այսինքն՝ «հայկական մետաքս»: X դարի արաբ ճանապարհորդ Իբն-Ֆադլանն իր «Ճանապարհորդություն Վուզայի վրայով» ուղեգրության մեջ պատմում է, որ բուլղարական թագավորի ապրանքն ամբողջապես ծածկված էր հայկական գորգերով²: Արաբական մի այլ մատենագիր՝ Թաբարին, վկայում է, որ հյուսիսային ճանապարհով հիմնական «երթևեկություն կատարողները հայերն են»³:

Հայերը, ինչպես երևում է, իրենց հյուսիսային հարևանների հետ գտնվել են քաղաքական կապերի մեջ: Արաբական ճնշումներից փախած որոշ հայ իշխաններ 885 թվականին դիմում են խազարների խաբանին և բուլղարների թագավորին և նրանցից օգնություն խնդրում: Մեզ հասած հատ ու կենտ տեղեկությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Իթիլ, Բուլղար և Կազան քաղաքներում հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ են գոյություն ունեցել VIII դարից սկսած: Այդ մասին են վկայում Կազան և Բուլղար քաղաքների միջև ընկած տարածության վրա գտնված հայկական արձանագրություն ունեցող տապանաքարերը: Այդ արձանագրությունները, ըստ տեղեկությունների, Պետրոս Մեծի հանձնարարությունները գրի է առնվել և թարգմանվել ռուսերեն⁴: Կազան և Բուլղար քաղաքների մոտակայքում հայտնաբերված հայկական տապանաքարերից երևում է, որ այնտեղ ապրող հայերը միայն առևտրականներ չեն եղել. գերեզմանաքարերի վրա կան նկար-

ված հայ զինվորներ՝ իրենց զենք ու զրահով: Այդպիսի գերեզմանաքարեր տեսել են և իրենց ուղեգրությունների մեջ նշել XVI դարի անգլիացի ճանապարհորդները¹: Ի՛նչ գործ ունեին հայ զինվորականները X—XI դարերում հյուսիսային այս երկրներում, դժվար է պատասխանել:

Հայ գաղթականության սովոր հաստատվածներ դեպի հյուսիսային այս երկրներն են գնում XI դարում, երբ սելջուկները մտնում են Հայաստան և սկսում իրենց վայրագությունները: Վուզայի ճանապարհով հյուսիս եկող հայ գաղթականները հաստատվում են գլխավորապես Աստրախանում, Ախսարայում (Սարայում) և Կազանում: Ըստ տեղեկությունների, Կազան քաղաքի երկու փողոցները կոչվել են «Հայկական»՝ մեկը կոչվել է «Հայկական մոտակա», փողոց, իսկ մյուսը՝ «Հայկական հեռակա» փողոց²: Անշուշտ, փողոցների այդ անունը կապված է եղել այնտեղ ապրող հայ բնակչության հետ: Անիից դեպի հյուսիս եկող այս գաղթականության մասին ուշագրավ է Մաթեոս Ղրիմեցու «Պատմություն Ղրիմայ երկրի» շափածո պատմության մեջ հաղորդված տեղեկությունը: Չարմաղանի ավերածությունից հետո, գրում է նա, հայերից ոմանք հարկադրված եղան գաղթականության ճանապարհը ընտրել:

«Կէսքն ճղեալ գնան ի Զուղայ և Վան
Եւ այլքն ի յայլ տեղիս, ուր և կամեցան,
Իսկ կէսքն՝ տարադէմ յերկիր հեռաստան,
Անցաննն ընդ ծովամեր Կասպիական:

Ցազգքն նետողական ելիալք ապաստան,
Եւ ի կայսր նոցին՝ թաթար մեծ խան,
Ջտեղի առեալ մնան մերձ Հանի Թարխան (Աստրախան),
Ասխարայ կոչեցեալ տեղին անշան»³:

Հայ բնակչության գաղթը Վուզայի ճանապարհով դեպի Բուլղարիա ավելի մասսայական բնույթ է ստանում մոնղոլների արշավանքների արշուճոտ տարիներին, մասնավորապես 1235 թ. Չարմաղանի Անի քաղաքը գրավելուց հետո: Մեզ է հասել պատմական մի կարևոր հիշատակարան, որի գրիչը Անի քաղաքի գրավումը նկարագրելուց հետո, պատմում է թե ինչպես անեցիններից

¹ А. П. Смирнов, Армянская колония города Болгара («Материалы и исследования по археологии СССР, № 61, էջ 330»;
² Ибн-Фадлан, Путешествие на Волгу, М.—Л., էջ 73;
³ Паллас, Путешествие по разным провинциям России, СПб., 1899, էջ 192;
⁴ В. Бартольд, Арабские известия о руссах («Советские востоковедение», т. I, էջ 18);

¹ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. I, էջ 437;
² Б. В. Миллер, Об арм. надписях в Болгарах и Казани («Известия рос. ак. ист. мат. культуры», т. IV, էջ 76);
³ Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958, էջ 145:

շատերը «թողեալ զօսկեզօծ պալատս և զծաղկաւէտ դաշտս, վաճառ-
բայս և զեկեղեցիս, շուեալ եկին որպէս փախստական ի յԱսիա-
բայ, որ է ի մէջ Հաշտարխանու և Ղազանու...»¹:

Ենթադրվում է, որ Անի քաղաքից դուրս եկած այս գաղթա-
կանութիւնը բաղկացած է եղել 40,000 հոգուց²:

Մերձվուլգյան հայկական գաղթօջախները հետագայում մե-
ծանում են 1262 թվականին Բերկեի Հայաստանից բերված ռազ-
մագերիներով, որոնց մեծ մասը արհեստավորներ են եղել: Մոն-
ղոլները առանձնահատուկ ուշադրութիւն էին դարձնում արհես-
տավորների վրա, գերեվարում էին նրանց և հարկադրում աշխա-
տել բանակի կարիքների համար:

Ակադ. Բ. Գրեկովը և պրոֆ. Ա. Յակուբովսկին Ոսկե հորդա-
յին նվիրված իրենց ուսումնասիրութեան մեջ մի շարք փաստեր
են բերել այն մասին, որ XIII դարում Սարայ Բերկեյում արհես-
տագործութեան մեջ զգալի դեր ունեին հայերը³:

Մեզ է հասել Սարայի հայկական գաղթօջախում 1319 թվա-
կանին գրված մի ձեռագիր, որն այժմ Վիեննայի Մխիթարյան-
ների սեփականութիւնն է: Չեռագրի գրիչն է հանդիսացել Խաչա-
տուրը, որը ծերունի է եղել և հյուսիսային ցրտին անսովոր, որի
համար և հյուսիսային դաժան կլիմայից զանգատվում է իր հի-
շատակարանում: Գրչի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ կըրկ-
նակի դարձեալ ևս առաւել աղաչեմ զձեզ ո՛վ առաքինիքդ հոգով,
որ յաղագս սխալանաց կամ ևս այլ պատճառաց լինել անմեղա-
դիր, զի բնական կայանք շունէի, ապա ի տեղւոյ է ի տեղ կոռ դե-
գերէի, և այլ զի սիրտս վշտացեալ էր: Եւ այս աշխարհիս (այսին-
քըն Ախսարայի—Ա. Ա.) ձմեռն խիստ է, հաւայն չէ գրագրոռ լա-
յխս: Բայց գրեցաւ սա ի մայրաքաղաքս Սարայ, որ է հիւսիսոյ
կողմ, մերձ առ ծովուն Կասփիականին, ընդ որում շուրջ պատէ
զնովաւ մեծ և հզօր գետն էթիլ (խոսքը Վուլգայի մասին է—Ա. Ա.)
և ընդ հովանեաւ Աստուածածին և կենսակիր սուրբ նշանին»⁴:

Ուշագրավն այն է, որ նշված ձեռագրի պատվիրատուն հան-
դիսացել է Պողոս եպիսկոպոսը՝ բարձր աստիճանի մի հայ հոգե-
վորական: Սարայում հայ բարձրաստիճան եկեղեցականի և եկե-
ղեցոռ գոյութիւնը և հիշատակութիւնը ինքնին ցույց են տալիս,
որ Սարայում ապրելիս են եղել բավականին թվով հայեր: Եպիս-

կոպոսները, ունեին իրենց թեմերը: Այսպիսով պարզ է, որ Սարա-
յում այնքան սովոր հայութիւն է ապրել, որ անհրաժեշտ է եղել
թեմակալ եպիսկոպոս ունենալ: Ախսարայի հայկական գաղթօջա-
խը, ըստ երևութիւն, երկար չի պահպանել իր գոյութիւնը Մերձ-
վուլգյան Բուլղարիայում: Ենթադրվում է, որ Անիի գաղթականու-
թիւնը Մերձվուլգյան Բուլղարիա է եկել 1299 թվականներին և հե-
ռացել 1330 թվականին, այսպիսով, այնտեղ մնացել է ընդամե-
նը 31 տարի:

Թաթարները, ինչպես երևում է, նեղել են հայերին, այդ
պատճառով էլ հայ գաղթօջախների ներկայացուցիչները գնացել
են Ղրիմ, բանակցութիւններ վարել այնտեղ իշխանութիւն հաս-
տատած ճենովացիների հետ, ստացել նրանց համաձայնութիւ-
նը, գաղթել ու վերաբնակութիւն հաստատել Ղրիմում: Այդ տեղի
է ունեցել 1330 թվականին:

Անիի գաղթականութեան մասին վերև նշված հիշատակարա-
նում եղած մի ակնարկից երևում է, որ թաթարները չեն ցանկա-
ցել իրենց երկրից սիրահոժար բաց թողնել հայ գաղթականու-
թեանը: Սակայն հայերը զինվորական ջոկատներ կազմած կռվել
են թաթարների դեմ, ճեղքել նրանց արգելքները և դուրս հանել
հայ բնակչութեանը թաթարական գերութիւնից¹:

Մերձվուլգյան երկրներից կատարված այս գաղթից հետո ևս
հայ որոշ գաղթականներ մնացին այնտեղ: Ռուսական մատենա-
գրութեան մեջ տեղեկութիւն կա այն մասին, որ Իվան Ահեղի կող-
մից 1552 թ. Կազանը գրաված ժամանակ, այնտեղ գտնվել են որոշ
թվով հայեր: Հայերին, ինչպես պարզվում է, օգտագործում էին
որպես վարժ թնդանոթածիզներ:

Մերձվուլգյան երկրամասում հայկական նոր գաղթօջախներ
ստեղծվեցին XVII դարում: XVI—XVIII դարում Վուլգան հայ առե-
տրականների համար այնքան բանուկ մի ճանապարհ դարձավ, որ
այն կոչվում էր «Армянская дорога»: Այս մասին խոսք կլինի
առջևում:

¹ Հայկ. ՍՍՌ մատեն., ձեռ. № 7449, թ. 281ա:

¹ Հայկ. ՍՍՌ մատենադարան, ձեռագիր № 7449, թ. 281ա:

² Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. II, էջ 350:

³ Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая орда и ее падение, էջ 170:

⁴ Հ. Տաշլան, Ցուցակ ձեռագրաց ... Մխիթարյանց ի Վիեննա, էջ 885:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Աղբյուրները և ուսումնասիրությունները: Եգիպտոսի հայ գաղթավայրի պատմությունը համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված: Այդ մասին հրատարակվել են մի շարք արժեքավոր մենագրություններ և հոդվածներ, առանձին ժողովածուներով լույս են ընծայվել նաև արաբական աղբյուրներում հայ-եգիպտական հարաբերությունների մասին եղած տեղեկությունները:

Եգիպտահայ գաղթավայրի պատմության սկզբնաղբյուրների հրատարակության և ուսումնասիրության գործում առանձնապես ջանադիր աշխատանք է կատարել արաբագետ Գ. Մսրըրյանը, որը երկար տարիներ ապրելով Կահիրեում և անթերի տիրապետելով արաբերեն լեզվին, որպես քաջատեղյակ մասնագետ, արաբական աղբյուրներից քաղել է արժեքավոր այն ամենը, ինչ վերաբերում է եգիպտահայության պատմությանը: Իր հավաքած նյութերի մի մասը նա զետեղել է «Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ» արժեքավոր աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել Կահիրեում 1947 թվականին, իսկ մյուսը, առանձին հոդվածներով հրատարակել է «Սիոն» ամսագրում 1934 և 1938 թվականներին:

Նշված հայ գաղթավայրի վերաբերյալ արաբական աղբյուրներից քաղվածքներ է հավաքել և հրատարակել նաև Արտաշես Գարտաշյանը՝ «Նյութեր Եգիպտոսի պատմության համար» խորագրով: Նա իր այդ աշխատությունը զետեղել է «Հանդես ամսօրեայ» (1943 և 1947 թթ.) և «Բազմավէպ» (1947 թ.) ամսագրերում:

Եգիպտոսի հայ գաղթօջախի պատմության համար արժեքավոր աշխատություն է հանդիսանում Հ. Սուֆյանի «Եգիպտոս հայ

մեմուրները և իշխանները ֆաթիմյան շրջանին», որը հրատարակվել է Կահիրեում 1928 թվականին:

Եգիպտոսի հայկական հուշարձանների վիճագիր արձանագրությունները հավաքել ու հրատարակել է Ք. եպ. Գուշակյանը իր «Եգիպտահայոց հին և արդի եկեղեցիները» գործում: Այս աշխատությունը լույս է տեսել Կահիրեում 1927 թվականին:

Եգիպտահայության պատմությանը նվիրված լուրջ ուսումնասիրողներից է հանդիսացել Մամուր Ֆաթիմին, որն ընդարձակ հոդվածաշարք է տեղավորել «Սիոն» ամսագրի 1928 և 1930 թվականների համարներում՝ «Պատմություն Եգիպտահայության» վերնագրով: Այս հարցում առանձնապես մեծ է ականավոր պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանի վաստակը, որն իր «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխատության մեջ եգիպտահայության պատմությանը նվիրված ընդարձակ էջերից բացի, 1960 թվականին հրատարակել է ընդարձակ մի ուսումնասիրություն բացառապես նվիրված Եգիպտոսի հայ գաղթավայրին: Այս աշխատության վերնագիրն է «Եգիպտոսի նահանգը և հայերը»: Հատորն ընդգրկում է եգիպտահայության պատմությունը սկզբնավորությունից մինչև արդի ժամանակները:

Թվարկված աշխատությունները պատմական հարուստ նյութ են պարունակում: Սակայն նրանք ունեն այն ընդհանուր թերությունը, որ կարևոր պատմական խնդիրները երբեմն խճողված են մանրուքների մեջ, քննադատական մոտեցում չի ցուցաբերվում սկզբնաղբյուրների նկատմամբ և կան որոշ չափազանցություններ Եգիպտոսում բարձր պաշտոնների բարձրացած հայ պաշտոնյաների նկատմամբ:

Եգիպտոսը կամ, ինչպես հնում հայերն անվանել են՝ Մսրըր, հին Արևելքի այն երկրներից է, որը գործուն փոխհարաբերությունների մեջ է գտնվել պատմական Հայաստանի նախաբնիկների հետ դեռևս փարավոնյան շրջանում: Հայտնի է, օրինակ, որ Քուֆնոս Երրորդ փարավոնը (1516—1461 թթ. մ. թ. ա.) խաղաղության և բարեկամության դաշն է կնքել Միտանիի թագավոր Արտատամ Առաջինի հետ¹:

Հետագայում Եգիպտոսի նշանավոր փարավոններից Ռամզես Երրորդը ևս 1295 թ. (մ. թ. ա.) խաղաղության և փոխօգնության պայմանագիր է կնքել հեթիթական թագավոր Խաթուաիլի հետ,

¹ Ա. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագիր շրջանի պատմություն, Երևան 1933, էջ 380:

որի բովանդակությունը փորագրվել է տաճարի պատին¹։ Պատմագրության մեջ հայտնի է այդ պայմանագրի սեպագիր պատճենը, որի մի մասը գտնվում է ներկայումս Լենինգրադի էրմիտաժում։ Կնքված դաշինքը հաստատուն պահելու համար եգիպտական թագավորները սովորություն են ունեցել ամուսնանալ հեթիթների և միտանիների թագավորների աղջիկների կամ քույրերի հետ։

Հայ-եգիպտական փոխհարաբերությունները շարունակվել են հետագայում սելևկյան և հռոմեական տիրապետության շրջաններում, սակայն մենք փաստեր չունենք, որ հնագույն այդ շրջաններում հայկական մեծ կամ փոքր գաղթօջախներ ստեղծված լինեն Եգիպտոսում։

Եգիպտական հողի վրա հաստատված առաջին հայ հատվածի մասին մեզ հասած հավաստի տեղեկությունը վերաբերում է առաջին դարին մեր թվականությունից առաջ։ հռոմեական Սալլուստոս պատմիչը, որը երկար տարիներ Եգիպտոսի կառավարիչն է եղել և լավատեղյակ անձնավորություն է, հայտնում է, որ Եգիպտոսում բավականին թվով հայեր են ապրում և իշխող դիրքեր ունեն²։ Ամենայն հավանականությամբ Եգիպտոսում հիշվող հայկական այդ հնագույն հատվածը կազմված է եղել գլխավորապես զինվորականներից։ Հռոմը, հետագայում նաև Բյուզանդիան, սովորություն է ունեցել Փոքր Հայքի հայ բնակչությունից զորամասեր կազմել և տեղավորել Եգիպտոսում։

Եգիպտոսի պատմական Թեբե քաղաքում մեր թվականության III դարից մեզ է հասել խոսքով անունով մի հայ մարդու տապանաքար հետևյալ հունարեն արձանագրությամբ. «Խոսքով, հայ տեսնելով զարմացա»³։ Ո՞վ է եղել այս խոսքովը և ինչու է հայ տեսնելով զարմացել, դժվար է ասել։ Հազիվ թե կարելի լինի համաձայնվել այն պատմաբանների հետ, որոնք կարծում են, որ այդ խոսքովը եղած լինի III դարի հայոց խոսքով թագավորը։ Ճապանաքարի վրա «Հայ տեսնելով զարմացա» արտահայտությունը, մեր կարծիքով, վշտալի ակնարկ է այն մասին, որ հայերը ցրված են ամենուրեք, նրանք հասել են մինչև հեռավոր Եգիպտոս։

VI դարի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայություններից

¹ «Всемирная история», т. I. էջ 180.

² Solluste, Jugurtha, 18-րդ գլուխ (հմտ. Ալպոյաճյանի «Եգիպտոսի նահանգը և հայերը», էջ 4)։

³ Corpus iscr. graec. 4821 (հմտ. Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսություն ճայ ժող. պատմության, հ. II, էջ 58)։

երևում է, որ Հուստինիանոս Առաջինի ժամանակ (527—565 թթ.) հայկական զորամասեր են տեղադրված եղել Եգիպտոսում։ Տեղեկություններ կան նաև այն մասին, որ VI—VII դարերում Եգիպտոսի կառավարիչներից մի քանիսը հայեր են եղել՝ ներսես Բասենցին, Արտավան Արշակունին, Հերակլը և ուրիշներ։ Հայտնի է, որ ներսես Բասենցին պաշտոնավարել է այնտեղ նույնիսկ «Աֆրիկայի դուքս» տիտղոսով։

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը Բյուզանդիայի շրջանում միայն զինվորականներից կազմված չի եղել, պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան նաև հայ առևտրականների և հայ «անապատական»-ների մասին²։

VI—VII դարերից մեզ հասած հունական և լատինական արձանագրություններից երևում է, որ քիչ չէ եղել այն հայերի թիվը, որոնք ապրելով Եգիպտոսում աշխատել են օգտակար լինել այդ երկրի համար. կառուցել են ճարտարապետական հոյակապ կոթողներ՝ իրենց հիշատակը հավերժացնող հունարեն կամ լատիներեն արձանագրություններով։

Բյուզանդական կայսրության նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ վարած ճուղիչ քաղաքականությունը, մանավանդ բյուզանդական երկաթնակ եկեղեցու Արևելքի միաբնակների նկատմամբ գործադրած բռնությունները, որը կրոնական քողի տակ որոշակիորեն հետապնդում էր քաղաքական նպատակ, ավելի է մոտեցրել իրար հայ և եգիպտացի բախտակից ժողովուրդներին։ Աղեքսանդրիան այդ դարաշրջանում փաստորեն դառել է այն կենտրոնը, որը կողմնորոշել և ղեկավարել է հայ, ասորի, եգիպտացի և արևելյան մյուս երկաթնակների պայքարը բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու դեմ։ Եգիպտոսը բյուզանդական գերիշխանության տակ գտնված ժամանակ հայ-եգիպտական հարաբերությունները զարգանում են մասնավորապես մշակույթի բնագավառում։ Հելենիստական կուլտուրայի աշխարհահռչակ Աղեքսանդրիայում սովորելու են գալիս ուսման ծարավ բազմաթիվ հայ երիտասարդներ և անտիկ գրականության շահը տանում վառելու իրենց հայրենիքում։

V—VI դարերում հունարենից հայերեն են թարգմանվել անտիկ գիտության բազմաթիվ ներկայացուցիչների, այդ թվում նաև Աղեքսանդրյան դպրոցի մի շարք հելլենական աշխատությունները։

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 6—7։

² Մ. եպ. Աղավունի, Անապատական կյանքը Եգիպտոսի մեջ («Տաթև» տարեցույց, 1929, էջ 39—50)։

ներ՝ Աթանաս Աղեքսանդրացու, Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացու, Թեոփիլոս Աղեքսանդրացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Տիմոթեոս Աղեքսանդրացու և ուրիշների: VI դարում հունարենից հայերեն է թարգմանվել Հերմես Տրիսմեգիստոսի «Սահմանք փիլիսոփայության» խորագրով աշխատությունը, որի նախնական բնագիրը, ինչպես պարզված է, գրի է առնվել եգիպտական հողի վրա, եգիպտերենից թարգմանվել է հունարեն, իսկ հունարենից էլ՝ հայերեն, և մեզ է հասել հայկական այս թարգմանությունը, իսկ եգիպտական և հունական բնագրերը կորել են¹:

Հայ-եգիպտական հարաբերությունների պատմության համար արժեքավոր ունիկում է Եգիպտոսում հայտնաբերված հայատառ հունարեն պապիրուսի մի պատառիկ, որը հայ մատենագրության համար ունի նաև կարևոր պալեոգրաֆիկ արժեք: Այդ պատառիկն ուսումնասիրել և պարունակված նյութը վերծանել է բանասեր Հ. Տաշյանը²:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը արաբական խալիֆայության և Այուպյան շրջաններում:

Բյուզանդական տիրապետությունից հետո Եգիպտոսն ընկել է խալիֆայության գերիշխանության տակ և մնացել ավելի քան երեք դար (640—969 թթ.):

Արաբական խալիֆայության տիրապետության տարիներին Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը փոքրացել է: Պատմական աղբյուրներում մենք քիչ ենք հանդիպում հայ գաղթավայրի մասին հիշատակությունների և հիշվածներն էլ, մեծ մասամբ, առանձին հավատափոխ հայ պաշտոնյաներ են: Այսպես, օրինակ, խալիֆայության տիրապետության առաջին շրջանից հիշատակություններ կան Վարդան-էլ-Ռումի կոչվող հայի մասին, որը, որպես գրողակալի, ծառայելիս է եղել խալիֆաթի բանակում, մասնակցել Ամր զորավարի եգիպտական արշավանքներին և աչքի ընկել իր քաջությանը և հնարամտությանը: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ Եգիպտոսը խալիֆայության կողմից նվաճվելուց հետո, երբ Ամր զորավարը հիմնել է Ֆոստատ քաղաքը (Եգիպտոսի մայրաքաղաքն է հանդիսացել որոշ ժամանակ), շինարարական աշխատանքներին մասնակցել է նաև Վարդան-էլ-Ռումին. նա Ֆոստատում կառուցել է տվել ծածկած մի շուկա և իր անունով

¹ Ա. Աբրահամյան, Հերմեսի փիլիսոփայական աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը (տե՛ս «Էջմիածին», 1957թ., XI—XII, էջ 41—47):

² Հ. Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա, Վիեննա, 1898, էջ 95: Նույն պատառիկը ավելի ուշ վերծանել է նաև G. Cuendet (տե՛ս «Հանդէս ամսօրյա», 1938թ., էջ 57—65):

էլ կոչվել է «Սուր-էլ-Վարդան»: Վարդանը կառուցել է նաև «Դար-օլ-Նահաս» անունով մի պալատ ևս: Դժբախտաբար այս երկու կառուցումներից ոչինչ չի մնացել: Արաբական աղբյուրներից երեւում է, որ Վարդանը միակ անձնավորությունը չի եղել, որ ծառայել է արաբական բանակում և աչքի ընկել իր քաջագործություններով: Խալիֆայության բանակում գտնվել է 500 հոգուց բաղկացած «Ռումի» կոչվող մի զորամաս, որը կազմված է եղել բացառապես հույներից, հայերից և ասորիներից³:

Խալիֆայությունը նվաճելով Եգիպտոսը, կառավարել է իր կառավարիչներով, որոնք կոչվել են էմիրներ: Այդ էմիրների մեջ հիշվում են նաև մի քանի հայեր: Արաբական պատմիչներն առանձնապես զովեստով են խոսում եգիպտահայ Ալի-բին-Յահյա Աբու-Հասան-էլ-Էրմանիի մասին, որը երկու անգամ Եգիպտոսի կառավարիչ է նշանակվել՝ 841 և 849—850 թվականներին: Արաբական պատմիչ Ջամալ-էդ-դիմ Քադրիբիդին նրա մասին հետևյալն է գրել. «Ալի-բին-Յահյան կտրիճ, քաջասիրտ, առատաձեռնությամբ ներքողված, պատերազմի և ճակատամարտերի հմուտ, տնօրինող, վարչագետ և կառավարչության պաշտոնի մեջ բարի վարք ունեցող էմիր էր: Նա հայ էր ծագումով»⁴:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը արաբական տիրապետության շրջանից թողել է մի շարք հայկական արձանագրություններ, որոնցից թվական ունի մի խաչարձան, որը գրված է հայկական մեծ թվականի «Նև»-ին, այսինքն՝ 981 թվականին: Այդ հուշարձանը ներկայումս պահվում է Կահիրեի բին Սուրենի եկեղեցու⁵: Նշված խաչքարը եկեղեցական շենքի բեկոր է, իսկ եկեղեցու գոյությունը ինքնին ապացույց է, որ X դարում, խալիֆայության տիրապետության շրջանում, Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը դեռ շարունակել է իր գոյությունը: Եգիպտահայ գաղթավայրը համեմատաբար նպաստավոր պայմաններում է գտնվել Ֆաթիմյան սուլթանների օրոք (969—1117 թթ.), երբ եգիպտական ժողովուրդը թոթափելով խալիֆայության լուծը, կարողացավ անկախություն ձեռք բերել: Ֆաթիմյան սուլթաններին հաջողվեց նվաճել Պաղեստինը, Սիրիան և ավելի մոտենալ Փոքր Ասիայի հայաշատ կենտրոններին: Ֆաթիմյան սուլթանները ընդհանրապես հանդուրժող վերաբերմունք են ցուցաբերել դեպի քրիստոնյաները, այդ

¹ Գ. Մալրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 12:

² Նույն տեղը, էջ 14:

³ Գ. Մալրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 18:

⁴ Բ. Ն. Գուշակյան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները, էջ 10:

թվում՝ նաև դեպի հայերը: Այդ նպաստել է Եգիպտոսի հայ գաղթավայրի մասնակի աշխուժացմանը և գաղթականների թվի մեծացմանը: Արաբական սկզբնաղբյուրները մեզ ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում Ֆաթիմյան սուլթանության ժամանակաշրջանում վեզիրության պաշտոնի բարձրացած մի շարք հայերի մասին, որոնք խոշոր դեր են կատարել Եգիպտոսում կենտրոնացված ավատական միապետություն ստեղծելու, երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու և արհեստներն ու արդյունագործությունը զարգացնելու ուղղությամբ: Հայ վեզիրների գործունեությունն այնքան մեծ է եղել Եգիպտոսի պատմության մեջ, որ նրա պատմության խոշորագույն մասնագետներից մեկը՝ Գաստոն Վիթը, Եգիպտոսի պատմության այս շրջանն անվանել է «Հայկական շրջան»¹: Այս ժամանակաշրջանում, իրապես, Եգիպտոսի վարչական և ռազմական փաստական ղեկավարությունն ամբողջապես գտնվել է հայ վեզիրների ձեռքում: Եգիպտոսի վեզիրների մեջ եղել են վարչական մեծ կարողություններ ունեցող անձինք, որոնք կատարել են օգտակար գործեր Եգիպտոսի համար: Եգիպտոսում իշխող դիրքի հասած հայ վեզիրներից նշանավոր Բեդր-էլ-Կամալին կամ Ջամալին: Նա վեզիրության պաշտոնում է գտնվել 1070—1094 թթ.: Նրա մասին Գաստոն Վիթը գրել է. «Պետր-էլ Կամալին, մեր կարծիքով, մահմեդական Եգիպտոսի ամենանշանավոր անձնավորություններից մեկն է: Նա ավելի հեռատես է եղել, քան խորամանկ, կորովի—քան անողոք: Նա կարողացել է առանց վճատվելու Եգիպտոսը դարձնել զորավոր և բարգավաճ մի երկիր»²: Ըստ արաբացի պատմիչ Մագրիզի տեղեկության, Բեդր-էլ-Կամալին մամուլական ճորտ է եղել: Հետագայում կարողացել է ճորտությունից ազատվել ու բարձրանալ վեզիրության բարձր պաշտոնին շնորհիվ իր արտակարգ խելքի և քաջության: Նրան վեզիրության պաշտոնին է հրավիրել Մուսթանսար խալիֆը³: Բեդր-էլ-Կամալին համաձայնվել է այդ պաշտոնն ստանձնել միայն մի պայմանով, որ թույլ տրվի եգիպտական քանակը կազմել իր ցանկացած զինվորականներից⁴: Ստանձնելով վեզիրության պաշտոնը, նա ամենից առաջ աշխատել է վերացնել ավազակությունը և երկրում կարգ ու կանոն հաստատել: Իր այդ նպատակն

իրագործելու համար, նա դիմել է բռնությունների. անխնա ոչնչացրել է բոլոր նրանց, ովքեր փորձել են ընդդիմանալ իրեն. «Նա ինքնիշխան վարեց գործերը,— գրում է Մագրիզին,— և ամենալավ կերպով կանոնավորեց. խիստ պատկառազու էր և մեծապես հարգված ու ահարկու: Նա այնքան մարդ սպանեց, որի համարանքը միայն այլահար կարող է կատարել»¹: Ուռհայեցին ևս վկայում է, որ Բեդր-էլ-Կամալին վեզիրության պաշտոնին է կանչվել երկրում տիրող խառնակ վիճակը կարգի մեջ դնելու համար: Սուլթանը, ասում է նա, վեզիրության պաշտոնը հանձնեց Ամիր Ճոշին «ի հայ ազգին», որը «հայ զորականներով կռվեց ներսի և դրսի թշնամիների դեմ և «եղև խաղաղութիւն Մսրայ»²: Բեդր-էլ-Կամալին հատուկ ուշադրություն է դարձրել հողագործների վրա. նա երեք տարի հողը շնորհել է հողագործներին՝ բարվոքելով նրանց վիճակը: Նա հովանավորել է վաճառականներին և արհեստավորներին: Նրա օրոք «Մսրը վերադարձան,— գրում է Մագրիզին,— վաճառականները, որոնք հեռացել էին սովի օրերին»³: Եվ այս բոլորի հետևանքով Բեդր-էլ-Կամալի վեզիրության տարիներին, ըստ արաբական աղբյուրների տեղեկության, բարգավաճում է երկիրը, որ քարուքանդ էր եղել անցյալում՝ տեղի շարագործների ավերումների հետևանքով: Բեդր-էլ-Կամալին բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել նաև Եգիպտոսի հայ գաղթավայրի նկատմամբ. մի շարք հայերի նա առաջ է քաշել պետական և զինվորական ղեկավար պաշտոնների: Կենտրոնախույս ֆեոդալների դեմ պայքարելու համար հաստատուն հող ստեղծելու նպատակով, նա աշխատել է եգիպտական բանակում լայն տեղ տալ հայերին: Մագրիզին այդ մասին հետևյալն է հաղորդում. «Բեդր-էլ-Կամալին... իրեն համար բանակներ և զորամասեր կազմեց հայերից, և այդ ժամանակից ի վեր բանակի մեծ մասը հայերից էր կազմված»⁴: Անցյալում կոիվների ընթացքում քարուքանդ եղած երկիրը վերակառուցելուց հետո Բեդր-էլ-Կամալին ձեռնամուխ է լինում մի շարք բերդերի, կամուրջների, քաղաքային պարիսպների և հասարակական այլ շենքերի կառուցմանը: Նա առանձնապես մեծ աշխատանք է կատարել Կահիրեի վերաշինության գործում: Այդ մասին Մագրիզին հետևյալն է գրում. «Այս քաղաքը մի անապատ էր, անմարդաբնակ և ամայի փլա-

¹ Gaston Viet, Précis de l'histoire d'Egypte (Հմտ. Ու. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 18):

² Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 19:

³ Գ. Մսրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 23:

⁴ Ղ. Ալիշան, Արուսաչի հայ, Վենետիկ, 1895, էջ 16:

¹ Գ. Մսրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 25:

² Մատթէոս Ուռհայեցու ժամանակագրութիւն, էջ 233:

³ Գ. Մսրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 26:

⁴ Նույն տեղը, էջ 28:

տակների մի շրջանակ: Ուստի նա արտոնություն տվեց ասկարներին, մելիեճներին, հայերին և շենք շինելու կարողություն ունեցողներին, որ Կահիրեի մեջ իրենց ուզած շենքը կառուցեն»¹: Նրա կառուցած շինարարական գործերից է Կահիրեի պարիսպը, որի երեք դռները՝ Բաբ-էլ-Ֆութա, Բաբ-էլ-Չուելա և Բաբ-էլ-Նասրը, կառուցված են արտակարգ վայելչությամբ և կանգուն են մինչև այսօր: Այդ դռները կառուցել են երեսացի երեք հայ ճարտարապետ եղբայրներ²: Ալպոյաճյանը խոսելով այդ դռների մասին, գրում է. «Այս երեք դռները, որոնք ցարդ հիացման առարկա կըլլան Կահիրե այցելող օտարականներուն, երեքն ալ հայ ճարտարապետներու հրաշակերտներն են»³: Բաղդա՛էլ-Կամալիից հետո վեզիրության պաշտոնն ստանձնել է իր որդին՝ Շահնշահը, որը հայտնի է արաբական մատենագրության մեջ Ավդալ պատմանունով: Արաբացի պատմիչները նրան ներկայացնում են որպես «Կորովի, ռազմագետ, վարչագետ և արդարամիտ» անձնավորություն: Ավդալը Եգիպտոսը կառավարել է բացարձակ միապետի իրավունքով 1094—1121 թվականներին: Եգիպտական բարձր շրջաններում նա այնքան մեծ հեղինակություն է ունեցել, որ միջամտել է մահացած եգիպտական սուլթանի թափուր գահի թեկնածուն որոշելու հարցում և իր վճռական խոսքն ասել: Նա կտրել է նաև իր սեփական դրամը: Արաբական պատմիչները որոշ քննադատական խոսք ունեն Ավդալի մասին, որ իբրև թե նա գաղտնի բանակցությունների մեջ է մտել խաչակիրների հետ և ցանկացել եգիպտացիներին քրիստոնյա դարձնել⁴: Ժողովրդի մեջ տարածված այդ լուրն էլ, հավանաբար, պատճառ է դարձել նրա խորտակման. նա սպանվել է փողոցում՝ մոլեռանդ մահմեդական ամբոխի կողմից:

Ավդալը կառուցել է տվել բազմաթիվ շենքեր: Նրա անվան հետ է կապված 1113 թվականին կառուցված Աբուլ Մունաջայի շրանջը: Նրա նախածնունդով է կառուցել մի քանի հոյակապ պալատներ, որոնք դժբախտաբար շեն պահպանվել: Ըստ արաբ պատմիչի մի տեղեկության, նա գրասեր է եղել, իր գրադարանում ունեցել է 500.000 կտոր գիրք⁵, որն անշուշտ, չափա-

զանցված թիվ է: Նա հովանավորել է գիտության մարդկանց: Ըստ արաբ պատմիչների տեղեկության, Ավդալը կառուցել է աստղադիտարան (Մեջիտ-էր-Ռասաստ)⁶՝ այնտեղ դնելով «զաթ-էլ-հալադ» կոչվող մի գործիք՝ աստղերի շարժումը դիտելու համար⁷:

Եգիպտոսի աչքի ընկնող հայ վեզիրներից է հանդիսացել նաև Վահրամ Պահլավունին, որն արաբական պատմիչների մոտ հայտնի է Բեհրամ-էլ-Արմանի անունով: Սա միջնադարյան հայ նշանավոր տաղերգու Ներսես Շնորհալու հորեղբայրն է: Ընթացիկում է, որ Վահրամ Պահլավունին Եգիպտոսում զինվորական ծառայության մեջ է գտնվել հայ վեզիրների իշխանության օրոք և աստիճանաբար բարձրացել ու հասել վեզիրության պաշտոնին 1135 թվականին:

Եգիպտահայ գաղթավայրը Վահրամ Պահլավունու վեզիրության տարիներին բավականաչափ մեծացել և բարգավաճ վիճակում է գտնվել: Հայ վեզիրը իր դիրքը Եգիպտոսում ամրացնելու նպատակով Կիլիկիայից և Սիրիայից բերել է տվել հայ զինվորականների և բանակի հիմնական մասը կազմել նրանցից, նա հաջողությամբ կարողացել է ճնշել միջֆեոդալական կռիվները և խաղաղացնել երկիրը: Ներսես Շնորհալին իր «Վիպասանության» մեջ արտակարգ գովեստով է խոսում Վահրամ Պահլավունու՝ իր ազգակցի մասին:

«Ըզգատերազմ ազանց վանեալ,
Հակառակաց յաղթող գտեալ,
Վասն այսորիկ շքեղացեալ,
Եւ աշխարհին նոցունց տիրեալ»⁸:

Վահրամ Պահլավունին, սակայն, այնքան շատ հայեր է հավաքել իր շուրջը, որ տեղիք է տվել դժգոհության տեղացի արաբական շրջանում: Իբն-էլ-Աթիրը գանգատվում է, որ Վահրամ Պահլավունին պատասխանատու պաշտոնների էր նշանակում անարժան հայ մարդկանց և ազատում աշխատանքից մահմեդականներին:

Վահրամ Պահլավունու նկատմամբ սկսում են կասկածանքներ տարածվել, ըստ որի, նա մեղադրվում է իբրև խաչակիրների քարեկամ անձնավորություն⁹: Մեղադրանքի նյութ է հանդիսանում մանավանդ այն փաստը, որ նա առանց սուլթանի համաձայնու-

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 22:
² Ա. Օրազյան, Հայ ճարտարապետներ Եգիպտոսի մեջ (տե՛ս «Կյանք և Գիր» տարեգիրք, 1948 թ., էջ 155):
³ Ա. Ալպոյաճյան, ՀԳՊ, հ. II, 460:
⁴ Տե՛ս Historiens Occdes Craisades, IV, էջ 48 և 78:
⁵ Գ. Մսրըլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ էջ 45:

¹ Գ. Մսրըլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 55:
² Տե՛ս Ն. Շնորհալի, Վիպասանություն:
³ Journal Asiatique, 1888. XI—XII, էջ 487:

թյունն առնելու, գերությունից ազատել էր մի շարք եվրոպացիների: Նրա անձնական թշնամիները օգտագործելով ահա այս և նման այլ փաստեր, գրգռում են մահմեդականներին, որոնք ընդվզում են հայ վեզիրի դեմ և սուլթանից պահանջում պաշտոնանկ անել Վահրամ Պահլավունուն: Վերջինս իր հայ զորամասերով փորձում է դիմադրել, բայց հաջողութուն չունենալով, թողնում է իր պաշտոնը¹: Հետագայում սուլթանը նորից նրան աշխատանքի է կանչում և նշանակում իր անձնական խորհրդատուն:

Ֆաթիմյան շրջանի մեծ անուն ստեղծած հայ վեզիրներից է եղել Քալայ-բին-Ռուզբեքը, որը Եգիպտոսում վեզիրության պաշտոնի մեջ է գտնվել 1154—1161 թվականներին: Նա եգիպտոսի վեզիրների շարքում եզակի դեմքերից է այն իմաստով, որ իր ռազմագիտական կարողությունների հետ ունեցել է նաև բանաստեղծական տաղանդ: Կառավարել է Եգիպտոսը միահեծան իշխանության մեջ, որովհետև նրա օրոք Եգիպտոսում գահակալող երկու սուլթաններն էլ մանկահասակ են եղել և հայ վեզիրը խնամակալի պաշտոն է ունեցել:

Քալայ-բին-Ռուզբեքը բացառիկ հարգանք է ցուցաբերել մտավորականության նկատմամբ: Իր պալատում հիմնել է գիտության ճեմարան գրական, գաղափարական հարցերն աշխույժ քննության առնելու համար: Ինքը, ինչպես երևում է, եղել է շնորհալի բանաստեղծ, գրել է երկու հատորից բաղկացած իր դիվանը. նրա բանաստեղծությունների մասին ընդհանուր պատկերացում տալու համար կարելի է բերել հետևյալ քառյակը:

«ժամանակը, իբրև գուշակ, իրադարձություններ է ծավալում,
Եւկ մենք հաճախ խուսափում ենք այն նկատել,
Մոռանում ենք մեր օրհասը, չենք ուզում այդ մասին խոսել,
Մինչև որ ինքն է գալիս մեզ այդ հուշելու՞»:

Ֆաթիմյան շրջանի վերջին վեզիրներից է եղել Ռուզբեք-բին-Սալիհը (1161—1163 թթ.), որն առանձնապես չի փայլել ոչ քաջության մեջ և ոչ էլ խելքով, ուստի չենք ուզում կանգ առնել ոչ նրա և ոչ էլ հաջորդ մյուս եգիպտահայ վեզիրների վրա, որոնք առանձին օգտակար գործ չեն կատարել եգիպտական ժողովրդի կամ Եգիպտոսի հայության կյանքում:

Ֆաթիմյան իշխանությունները հայերի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքով բարենպաստ հող են ստեղծել Եգիպտոսում:

¹ Գ. Մարրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 70—71:

² Նույն տեղը, էջ 89:

սում հայ բնակչության կենտրոնացման համար: Եգիպտահայ գաղթավայրի ստվարացմանը զգալի շափով նպաստել են նաև ծագումով հայ եգիպտական վեզիրները, որոնք, ինչպես ասացինք, վստահելի հենարան ստեղծելու նպատակով, աշխատել են հայերին առաջ քաշել պետական ապարատներում և զորամասերում:

Եգիպտոսում նպաստավոր պայմաններ են եղել նաև հայ արհեստավորության և առևտրականների համար: Փաստորեն եգիպտական հայկական բանակը, եթե չհաշվենք համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին հայ փախստականների հարկադրական կենտրոնացումը Եգիպտոսում, իր երկարածիք պատմության ընթացքում, ամենից շատ բնակչություն ունեցել է XI—XII դարերում:

Եգիպտոսի հայ գաղթօջախի բնակչության թվի մասին այս դարաշրջանում դժվար է հաստատուն խոսք ասել, որովհետև աղբյուրները տարբեր թվեր են տալիս և տարբեր հաշվումներ կատարում: Հայկական մատենագրության մեջ տեղեկություն է պահպանվել այն մասին, որ իբր Եգիպտոսում ապրել է շուրջ երեսուն հազար հայ ընտանիք¹, որն անշուշտ չափազանցություն է: Չափազանցված է նաև արաբական աղբյուրների այն տեղեկությունը, որ հայերի թիվը միայն հետևակ և հեծելազոր զորամասերում քսան հազար է եղել²: Ավելի հավանական թիվը տալիս է հայ ժամանակագիր Մաթեոս Ուռհայեցին, որը հաշվում է 30.000 հոգի. «Եւ բազում զօրք ժողովեցան յԵգիպտոս, իբրև երեսուն հազարաց»³: Նույն թիվն է տալիս նաև հնագույն հայկական մի հիշատակագիր. «Եւ էր յայսմ ժամանակ (XI—XII դարերում— Ա. Ա.) յազգէն Հայոց յԵգիպտոս ԼՌ (30.000)»⁴:

Հայ բնակչության մեծ մասը կենտրոնացած էր Մըսր՝ ներկայիս Կահիրե քաղաքում: Միայն Կահիրեի Հյուսեյն Հարիթու թաղամասում, ըստ Մազրիգի տեղեկության, բնակվելիս է եղել 7.000 հայ⁵: Հայ գաղթականներ են եղել Եգիպտոսի բազմաթիվ վայրերում: Այդ մասին են վկայում Եգիպտոսի գրեթե բոլոր քաղաքներում հայկական անունով դարբասների գոյությունը: Այդ հաստատվում է նաև Եգիպտոսում կառուցված և մինչև օրերս հասած հայկական հուշարձաններով: Հայերի մեծ մասը Եգիպտոսում

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանջը և հայերը, էջ 29:

² Նույն տեղը, էջ 30:

³ Մաթեոս Ուռհայեցի, էջ 211:

⁴ Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 420:

⁵ Գ. Մարրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 28:

ծառայել է զորամասերում: Նրանք փոքր թիվ չեն կազմել նաև պետական ապարատներում: Մագրիզի մոտ տեղեկություն կա այն մասին, որ Վահրամ Պահլավունուն վեզիրության պաշտոնից հեռացնելուց հետո, երբ սկսվեց հայկական տարրերի պետական ապարատից զտումը, ապա աշխատանքից հեռացվեցին երկու հազար հայեր: Ըստ երևույթին քաղաքներում քիչ թիվ չէին կազմում նաև հայ առևտրականները և արհեստավորները:

XI—XII դարերում քաղաքային կյանքը և ապրանքային արտադրությունը ավելի է զարգացած եղել, քան Միջերկրածովային որևէ այլ երկրում: Եգիպտոսում աննախընթաց ձևով զարգացել են արհեստները, մանավանդ վուշի, բամբակի, բրդի և մետաքսի կտորների արտադրությունը: Եգիպտոսում գործված ոսկեթել կտորները սպառման լայն շուկաներ են ունեցել հարևան երկրներում: Արտադրվել է նաև գունավոր ձեռնապակի: «Всемирная история»-ի մեջ Եգիպտոսին նվիրված գլխում այս դարաշրջանի մասին կարդում ենք. «Եգիպտոսը ակտիվ առևտրական հարաբերությունների մեջ է գտնվում Միջերկրածովյան երկրների, մասնավորապես իտալական Ամալֆի, Պիզա, Ֆլորենցիա, Ճենովա և Վենետիկ քաղաքների հետ: XII դարում սկսում է զարգանալ առևտուրը նաև Հնդկաստանի հետ»¹: Հայ արհեստավորները խոշոր մասնակցություն են ունեցել տեղական արդյունագործության մեջ, իսկ հայ վաճառականները՝ տարանցիկ առևտրի ասպարեզում: Հայ վաճառականները գործուն դեր են ունեցել Աֆրիկայի առևտուրը Մերձավոր Արևելյան երկրների և Հնդկաստանի հետ կապելու մեջ: Հայերի նկատմամբ Եգիպտոսում կրոնական անհանդուրժողական վերաբերմունք չի ցուցաբերվել: Եգիպտահայ գաղթավայրի հայ բնակչությանը չեն հարկադրել հավատափոխ լինել, մահմեդականություն ընդունել, նույնիսկ Վահրամ Պահլավունուն, իր վեզիրության պաշտոնում գտնված ժամանակ, չի պարտադրվել կրոնափոխ լինել: Եգիպտահայությունն ազատ իրավունք է ունեցել կառուցելու իր եկեղեցիները, որոնց թիվը ըստ Աբու-Սալիհ պատմիչի, հաշվում է երեսուն: Ըստ որում, նա Եգիպտոսում գտնվող հայկական աղոթատները հիշում է անուններով և նշում դրանց գտնվելու վայրը²:

Եգիպտական բնակչաշատ այս գաղութը, բնական է, չէր կարող չհրավիրել իր վրա հայոց կաթողիկոսության ուղադրությունը,

որն այդ ժամանակ գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանում: Տեղեկություններ կան հայ մատենագրության մեջ, որ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը 1074—1075 թվականներին այցելել է Եգիպտոս և բարյացակամ ընդունելություն գտել եգիպտական իշխանությունների կողմից. «Եւ բազում փառք և մեծութիւն ընկալաւ տէր Գրիգորիս ի թագաւորէն Եգիպտոսի առաւել, քան ի թագաւորէն Հռոմոսց»¹, — գրում է Ուռհայեցին:

Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը Եգիպտոսում թեմ է ստեղծել և թեմի հոգևոր առաջնորդ նշանակել իր քրոջ որդուն՝ Գրիգորին²: Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը ծածկ վիճակի մեջ է ընկնում Այուբյան շրջանում (1171—1250 թթ.): Այուբյան դինաստիա- թիայի տիրապետության յի հաստատման ժամանակ պետք է ասել, որ եգիպտահայերն անհեռատես են գտնվել և որպես ֆաթիմյան դինաստիայի համակիրներ գործուն մասնակցություն ունեցել Այուբյանների դեմ կազմակերպված դիմադրությանը, իսկ Այուբյանների՝ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, մասնակցել են նրանց դեմ 1192 թվականին բռնկված ապստամբությանը: Եվ Այուբյան առաջին սուլթանը՝ Սալահէդդինը, որ Դվին քաղաքի քրդերից էր, գազազած հայերի ցուցաբերած թշնամական այս դիրքից, հալածանքի է ենթարկել եգիպտահայերին, ոմանց սպանել տվել, գրավել շատերի գույքը և պաշտոնազուրկ արել Եգիպտոսի պետական ապարատներում և զորաբանակում աշխատող հայերի մեծ մասին: Նա դրանից հետո եգիպտական զորքը սկսել է կազմել գլխավորապես քրդերից և թուրքերից: Այս հալածանքի ժամանակ բավականին թվով հայեր թողել են Եգիպտոսը և տեղափոխվել Կիլիկյան Հայաստան, իսկ մի մասը՝ Հաբեշստան:

Չնայած Սալահէդդինի եգիպտահայության նկատմամբ բռնած թշնամական դիրքին, այնուամենայնիվ, նրան մտերիմ շրջանում գտնվել են հայեր, որոնք վայելել են Սալահէդդինի վստահությունը և հովանավորվել նրա կողմից: Այդպիսի հայերից կարելի է, օրինակ, հիշել Բեհ-ադ-Դին Կարակուլին, որը Սալահէդդինի կողմից նշանակված է եղել Եգիպտոսի պետական շինարարության ղեկավար: Գարագուշը լինելով իր ժամանակի լավագույն ճարտարապետներից մեկը, մեծ ծառայություն է ունեցել եգիպ-

¹ «Всемирная история», т. III, էջ 507—508.
² Ալիան, Արուսահլ հայ:

¹ Ուռհայեցի, էջ 211.
² Նույն տեղը:

տական ժողովրդի համար: Նրա շինարարական աշխատանքներից կարելի է մատնացույց անել Գիզեի նշանավոր կամուրջները, Կահիրեի քաղաքի միջին պարիսպը, Կահիրեի Լեռան բերդը և հասարակական այլ շենքեր¹: Կահիրեում Գարագուշի անունով հրապարակ է գոյություն ունեցել:

Սալահ-էդ-Դինի սուլթանության ժամանակ եգիպտական նավատորմի ղեկավարն է եղել եգիպտահայ զինվորական Հուսամեդ-դին Լուլու-էլ-Նաջիբը: Ըստ պատմիչների տեղեկության, նա ռազմական մեծ հմտությամբ ծովային ճակատամարտ է տվել խաչակիրների դեմ Կարմիր ծովում և արժանացել եգիպտական ժողովրդի հարգանքին և մեծարանքին²:

Եգիպտական սուլթանության շրջանում բարձր պաշտոններ են ունեցել մի քանի այլ եգիպտահայեր ևս, սակայն դրանք, ինչպես ասացինք, առանձին անհատներ են եղել. եգիպտահայ գաղթավայրերը ամբողջությամբ վերցրած, գտնվել է իր անկման և նոսրացման շրջանում:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրի վիճակն ավելի է ծանրացել մամլուկների տիրապետության ժամանակաշրջանում (1250—1517): Մամլուկներն արտակարգ անհանդուրժողական վերաբերմունք են ցուցաբերել քրիստոնյաների, այդ թվում նաև եգիպտահայերի նկատմամբ, որի հետևանքով եգիպտահայ գաղթավայրն այս շրջանում ավելի է խամրում: Սկսում է ավելանալ Եգիպտոսում անազատ այն հայերի թիվը, որոնք որպես ստրուկներ գնվում էին կամ գերի էին բերվում Կիլիկյան Հայաստանից ու Սիրիայից: Մամլուկները, ինչպես հայտնի է, իրենց բանակը կազմում էին Կովկասից, Ղրիմից և այլ վայրերից բերված երեխաներից. փոքր հասակում տարբեր ազգությունների պատկանող երեխաներ բերում, տեղավորում էին զինվորական ճամբարներում և նրանց դաստիարակում մոլի մուսուլմանական ոգով ու հատուկ մարզիչների միջոցով զինավարժություն սովորեցնում: Հետագայում այդ երեխաները մոռանում էին իրենց մայրենի լեզուն և ազգային ծագումը: Այս կարգի երեխաների մեջ Լեղել են մեծ թվով հայեր, թուրքեր և քրդեր: Թե ինչ թիվ են կազմել հայերը մամլուկյան բանակում, կարելի է պատկերացում կազմել արաբական աղբյուրներից մեկի հաղորդած այն վկայությունից, որ 1290 թվականին

մամլուկ Աշրաֆ խալիփ իշխանության ժամանակ սուլթանական բանակի 10.000 հոգուց 3700-ը եղել են հայեր և շերքեզներ³:

Եգիպտոսի մամլուկյան իշխանությունը, ինչպես հայտնի է, թշնամական հարաբերությունների մեջ է գտնվել Կիլիկյան Հայաստանի հետ: Խաչակիրների՝ Արևելքում երևալուց հետո, հայերը մի շարք անգամներ կռիվներ ունեցան Եգիպտոսի հետ: Ահա այս կռիվների ընթացքում, երբ եգիպտացիները հաջողություն էին ունենում, Կիլիկիայից մեծ թվով գերիներ էին բերվում. այստեղ մեծահասակներին, որպես ստրուկներ, օգտագործում էին գյուղատնտեսության մեջ, իսկ փոքրահասակներին դաստիարակում էին զինվորական ճամբարներում: Կիլիկիայից գերիներ են բերվել Եգիպտոս 1265, 1274, 1283, 1305, 1322 թվականներին և այլն: Մեծ գերեվարություն է կատարել առանձնապես Աշրաֆ սուլթանը, որը 1292 թվականին հարձակվել է Կիլիկիայի վրա, շրջապատել Հոռմուկլան և այն վերցնելուց հետո «գլխաթողիկոսն և զամենայն բազմութիւն քրիստոնէից, աւելի քան զԼի (30.000) հոգիս գերիս տարան ի Մսրը՝ ի բանտ և ի ծառայութիւն»⁴:

Կիլիկիայի Խորին անապատի գրիչներից մեկը, 1305 թվականին գրած իր հիշատակարանում, վշտով արձանագրել է, որ Եգիպտական բանակը հարձակվել է Կիլիկիայի վրա, «գերիտասարդս և զտղայան» տարել է գերի, իսկ իրենք սարսափահար առաջնապի մեջ են և գիշեր ու ցերեկ ապրում են զարհուրանքով⁵:

Եգիպտական սուլթանները գերիներ են տարել ոչ միայն Կիլիկիայից, այլև հայկական այլ գաղթավայրերից: Այսպես, հայտնի է, որ 1425 թվականին եգիպտացիները Կիպրոսից գերի են տարել մոտ 560 հոգի. նրանց մեջ եղել են նաև բավականին թվով հայեր⁶:

XIV դարում Եգիպտոսում, ինչպես երևում է, դեռ բավականաչափ հայեր կային: Հայ մատենագրության մեջ տեղեկություններ կան այն մասին, որ Կոստանդին կաթողիկոս Դրազարկցին 1325 թվականին գնացել է Եգիպտոս՝ նպատակ ունենալով կարգավորել Եգիպտոսի և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերությունները ու բարելավել եգիպտահայ գաղթավայրի վիճակը⁷: Այդ նպատակով Եգիպտոս է գնացել նաև Կիլիկիայի հայ իշխան Հե-

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 41:

² Ղալաթիայի ձեռագիր ցուցակ, էջ 206:

³ Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 420:

⁴ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ, էջ 354:

⁵ Նույն տեղը, էջ 193:

¹ Գ. Մսրրյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 111:

² Հ. Սուֆյան, Եգիպտոսի հայ մամլուկներն ու իշխանները Յաթիմյան շրջանին, Գահիրե, 1928:

թում նդրեցին. Կիլիկիայի Հովհաննես գրիչը հայտնում է, որ նըշված իշխանը «Ճանապարհորդեալ եղև յաշխարհն Եգիպտոսի վասն հանգստեան քրիստոնէից»¹: Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը XIV—XV դարերում ո՛չ միայն պահպանել է իր գոյութունը, այլև կարողացել է ստեղծել իր գրչութիան օջախները: Հայկական ՍՍԹ մատենադարանի սեփականութունն է մի ձեռագիր, որը գրված է 1352 թվականին Մանվել գրչի կողմից «ի քաղաքիս Մսրը կոչեցելոյ»²: Պետական մատենադարանում է գտնվում նաև Եգիպտոսի Կահիրե քաղաքում 1415 թվականին գրված մի ձեռագիր, որը նվեր է տրված Երուսաղեմից Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը այցելութեան եկած Պողոս եպիսկոպոսին³:

Հայ-եգիպտական հարաբերությունների սրման հարցում բացասական դեր է ունեցել մասնավորապես Վատիկանը, որը ոտքի է հանել Կիլիկիայի անհեռատես հայ իշխանավորներին ընդդեմ Եգիպտոսի, խոստովանել է տվել օգնելու նրան զորքով ու դրամով, բայց խաբել և Կիլիկիայի հայ իշխանություններին, կանգնեցրել է ռազմականապես շատ ավելի հզոր Եգիպտոսի առջև: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1337 թվականին, երբ Եգիպտոսի և Կիլիկյան Հայաստանի միջև տեղի են ունեցել հաշտության բանակցություններ, եգիպտական կառավարության ներկայացուցիչները հայերից պահանջել են խոստանալ երդումով, որ հայերը կխզեն իրենց հարաբերությունները Հռոմի պապերի հետ⁴: Սակայն հայ դիվանագիտական շրջաններն այդքան հեռատես չեն գտնվել և վերջ է վերջո Կիլիկյան Հայաստանը, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանը, զոհ է դարձել լատինական խարդավանանքներին⁵: 1375 թվականին մամլուկներին հաջողվել է վերջնականապես նվաճել Կիլիկիան և Լևոն Հինգերորդին գերի բերել Եգիպտոս⁶: Լևոն թագավորին Եգիպտոս գերեվարած ժամանակ Կահիրեում, ինչպես երևում է, գոյություն է ունեցել հայկական գաղթօջախ: Լատին կրոնավոր Հովհաննես Դարդելը, որը Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լևոն V-ի խոստովանահայրն է եղել, և նրա հետ գերության մեջ է գտնվել, իր ժամանակագրության մեջ հայտնում է, որ եգիպտական սուլթանը ցանկանալով

¹ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ, էջ 203:

² Նույն տեղը, էջ 397:

³ Լ. Խաչիկյան, Ե դ. հիշատակարաններ, մ. I, էջ 179:

⁴ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ. III, էջ 337:

⁵ Ա. Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, հ. II, էջ 468:

⁶ Հովհաննէս Դարդելի ժամանակագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 153:

բանտից դուրս հանել և Կահիրեում ապրելու ազատ իրավունք տալ գերի հայ թագավորին, կանչում է «քաղաքի հայ մեծամեծներին և պատվավորներին, որոնք հնուց ի վեր բնակվում էին Կահիրեում և սուլթանի հպատակներն էին» և երաշխավորությամբ ազատ արձակում գերի հայ թագավորին ու տալիս նրանց¹: Նույն պատմիչի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ իր Կահիրեում գտնված ժամանակ հանդիպել է հայ քահանաների և զինվորականների:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը շարունակում է իր գոյությունը Թուրքիայի՝ Եգիպտոսը տիրելուց և իր գերիշխանությունն այնտեղ հաստատելուց հետո (սկսած 1517 թվականից): Թուրքերը Եգիպտոսը գրավելուց հետո այն դարձնում են իրենց վալիությունը: Թուրքական արյունոտ լուծը ծանրանում է ո՛չ միայն եգիպտացիների, այլև այնտեղ ապաստանած հայերի վրա: Թուրքական տիրապետության շրջանում հայ գաղթավայրը լուծվելու աստիճան փոքրանում է:

Թուրքիայի տիրապետության շրջանում տնտեսական կյանքի լճացումը, տիրակալների կեղեքումներն ու հարստահարություններն իրենց ծանր կնիքն են դրել Եգիպտոսի հասարակական, տնտեսական կյանքի, այդ թվում նաև՝ եգիպտահայության վրա: Այդ որշակի երևում է Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրություն»-ից, որը 1615 թվականին եղել է Եգիպտոսում և գրի առել իր տպավորությունները: Սիմեոն Լեհացու նկարագրությունից երևում է, որ Եգիպտոսի նախկին բարգավաճ գաղթավայրը XVII դարում գտնվել է ողբալի վիճակում: Կահիրե քաղաքում նա հիշում է միայն 200 տուն հայեր, որոնք ապրում են «Հայկական» կոչվող թաղամասում և Եգիպտոս են եկել 1600 թվականին Ջալալիների ապստամբության ժամանակ: Եգիպտահայերը, ըստ հայ ուղեգրի տեղեկության, գլխավորապես զբաղվում են արհեստներով: Նա Կահիրեի Խանխալ թաղամասում հանդիպել է դիարբեքիրցի, հալեպցի և պոլսեցի հայ արհեստավորների, որոնք զբաղված են եղել ոսկերչությամբ և զինագործությամբ: XVI—XVII դարերում հայ գաղթավայրի նվազման հետևանքով նրանք սեփական աղոթատներ նույնիսկ չեն ունեցել և օգտվել են դպտիների տված մի մատուցից²: Ըստ XVII դարի եվրոպացի ճանապարհորդ Գեորգ:

¹ Հովհաննէս Դարդելի ժամանակագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 153:

² Սիմեոն դպրի Լեհացույ ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատականոթ, Վիեննա, 1936, էջ 216, 2. Ն. Ակիւնյանի հրատարակութիւն:

Անհիսի տեղեկության, որն անձամբ եղել է Կահիրեում և ուսումնասիրել է այն, նշում է, որ հայերը քաղաքի «Ամենից աղքատներն են և ամենից մեծ պատիվ ունեցողները. նրանք շարքաշ աշխատում են և համեստ ապրում»¹:

Շվեդական մի ճանապարհորդ բժիշկ, որը 1749—1752 թվականներին ուղևորություն է կատարել Արևելքում արևելյան ժողովուրդների անցյալն ու ներկան ուսումնասիրելու նպատակով, Եգիպտոսի միջնադարյան ճարտարապետության մասին խոսելիս, նախ քննադատում է թուրքերին, որոնք չգիտեն, թե ինչպես կարելի է քարը քարի վրա դնել և պատ շարել. «Հայերն են նրանց ճարտարապետները,— գրում է նա.— Սրանք բնական հակում ունեն դեպի այս արհեստը: Օժտված լինելով այն բոլորով, ինչ տեսել են Արևելքում իրենց ճանապարհորդության ընթացքում, նրանք կառուցում են այնքան լավ, որ կարելի է ակնկալել մի ժողովրդից, որ իր գիտությունը կպարտի մի տեսակ բնության»²: Վերջում նա ցանկություն է հայտնում, որ եթե այս կառուցողները գան Եվրոպա, ճարտարապետական հրաշալի կոթողներ կկառուցեն նրանք այստեղ, կկարողանան «իրենց վարպետությամբ մրցել հնների հետ և անցնել նորերից»:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը արաբական պատմագրությանը տվել է ևս իր ներկայացուցիչը: Արաբական պատմագրության մեջ հայտնի է Աբուսահլ անունով մի պատմիչ, որը հայ է եղել, բայց իր պատմական աշխատությունը գրել է արաբերեն: Նա XII դարի պատմիչ է: Նրա աշխատությունը պարունակում է Եգիպտոսում գտնվող քրիստոնյա եկեղեցիների և վանքերի պատմությունը, որի վրայով լուծված է անցնում մահմեդական պատմիչները: Ռուս նշանավոր արևելագետ Տուրանը Աբուսահլի պատմական այս աշխատությունը համարում է պատմական «թանկարժեք աղբյուր»:

XI—XII դարերում եգիպտահայերի կառուցած հուշարձաններից կանգուն է մնացել Սոհակ քաղաքի մոտ կառուցած Սպիտակ կոշվող վանքը, որն այժմ գտնվում է դպտինների ձեռքում և կոչվում է Դեյր-էլ-Աբյադ: Նշված հուշարձանը Եգիպտոսի հյուսիսայ կոթողներից մեկն է: Վանքի պատերի վրա մնացել է երեք արձանագրություն, որոնցից մեկի մեջ հիշատակված է վանքի որմնանկարները զարդանկարող վարպետի՝ Թեոդորոս Քե-

տունցու անունը, որը հավանական է կիլիկիայից բերված գերիներից է եղել և Եգիպտոսում շարունակել է աշխատել իր մասնագիտությամբ¹: Ի դեպ, նշված վանքի արձանագրություններից մեկի մեջ հիշատակություն կա այն մասին, որ տվյալ վայրում ապրող հայերը աշխատում են քարակոփությամբ:

Եգիպտահայերը, երախտագիտորեն գնահատելով եգիպտացիների մարդասիրական ազնիվ վերաբերմունքը՝ իրենց ապաստան տալու և աշխատելու հարմար պայմաններ ստեղծելու համար, ոչ միայն ջանադիր են գտնվել Եգիպտոսի՝ իրենց երկրորդ հայրենիքի տնտեսության և մշակույթի զարգացման բնագավառներում, այլև հավատարմորեն կանգնել են եգիպտական ժողովրդի կողքին՝ նրանց մղած ազատագրական շարժումների ժամանակ: Եվ այդ հասկանալի է: Եգիպտահայերը, որոնք եգիպտական ժողովրդից ոչ պակաս շահով իրենց կաշու վրա զգացել են հարստահարիչների կեղեքումները և հարստահարությունները, բնական է, չէին կարող իրենց գործուն մասնակցությունը չցուցաբերել եգիպտական ժողովրդի ազատագրության վեհ գործին: Այդ տեսակետից ուշագրավ է պատմական հետևյալ փաստը. 1771 թվականին, երբ Ռուսաստանը պատերազմական զործությունների մեջ էր գտնվում Թուրքիայի հետ և ռուսական նավատորմիղը մտել էր Միջերկրական ծով, Եգիպտոսի կառավարիչ Ալի բեյը երկու պատգամավոր է ուղարկում ռուսական զորահրամանատար իշխան Օրլովի մոտ՝ կնքելու զինակցության և բարեկամության դաշինք ընդդեմ Թուրքիայի: Այդ երկու պատգամավորներից մեկը հայ է եղել՝ Հակոբ անունով: Պատգամավորությունը եղել է Պետերբուրգում, հաջողությամբ կատարել իր միսիան և վերադարձել երկու ռուս սպաների հետ, որոնք հանձնարարություն են ունեցել քննելու եգիպտական բանակի վիճակը որպես դաշնակից երկրի: Հետագայում Ռուսաստանից Եգիպտոս են ուղարկվում թնդանոթներ և այլ զինամթերք: Հակոբը արել է ամեն ինչ, որպեսզի ռուսական օգնության շնորհիվ Եգիպտոսը պահպանի իր պետական անկախությունը:

¹ Տե՛ս Ք. եպ. Գուշակյան, Եգիպտոսի հայաց հին և արդի եկեղեցիները, էջ 44—245:

¹ George Sanys, Relation of a Journey Begun. A. Q. 1610.

² Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 50—51.

ՀԱՅ-ՀԱՔԵՇԱԿԱՆ ԱՌԸՆՉՈՒՄՆԵՐԸ

Ե՞րբ են հայերը ճանաչել հաբեշ բարի ժողովուրդին և ի՞նչ պարագաներում, դժվար է ասել, միայն փաստ է, որ այդ երկու ժողովուրդների միջև դարեր շարունակ գոյություն են ունեցել արտակարգ սերտ բարեկամական հարաբերություններ: (Հաբեշները հայ մատենագրության մեջ հիշվում են երկու տարբեր անուններով՝ հաբեշներ կամ խափշիկներ՝ և եթովպացիներ, իսկ երկիրը՝ Հաբեշստան և Եթովպիա):

Հայ-հաբեշական հարաբերությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները, դժբախտաբար, շատ աղքատիկ են. հայ պատմիչները այդ մասին համառորեն լռում են, իսկ հաբեշական մատենագրության մեջ՝ տեղեկությունները պահվել են գլխավորապես վարքագրական (ագիոգրաֆիկ) աշխատությունների մեջ և իրենց պարունակած նյութով ավելի վերաբերում են հայ-հաբեշական եկեղեցական հարաբերություններին, քան երկու ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերին:

Հայ-հաբեշական հարաբերությունների հնության մասին է վկայում արևելյան մի ավանդություն, որը ժամանակին գրի է առել Մովսես Խորենացին: Ըստ այդ ավանդության, քաղղեակուն Տևտամոս թագավորը օգնական զորք է ուղարկել Պրիամոսին, որի մեջ գտնվել է հայ զորավար Զարմայրը՝ եթովպական զորքով: Կոչվում Զարմայրը վիրավորվել է և մահացել: Պատմահայրը մեջ բերելով այս ավանդությունը, ցանկություն է հայտնում, որ Զարմայրը սպանված լիներ Աքիլեոսի և կամ «յալմէ ումեքէ քաջացն»²:

¹ Հնում «խափշիկ» են կոչվել Աֆրիկայի բոլոր սևամորթ բնակիչները:

² Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 88:

VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին իր «Աշխարհացոյց»-ի մեջ Աֆրիկայում (պատմական Լիբիայում) հիշում է եթովպական երեք երկիր. «Ներքսագոյն Եթովպիա», «Վերին Եթովպիա» և «Ներքին Եթովպիա»: (Ներկայումս Հաբեշստանի տիրտորիան համընկնում է «Վերին Եթովպիայի» հետ): Այդ երկիրը, ըստ Շիրակացու տեղեկության, հարուստ է «զմյուսով, խընկով և կինոմոնով»¹:

Պատմական որոշ տեղեկություններ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հայ առևտրականները ծանոթ են եղել Հաբեշստանի հետ դեռևս մեր թվականության առաջին դարից սկսած, այսինքն՝ Աքսոսի պետության շրջանում: Հայտնի է որ Կարմիր ծովի վրա գտնվող հաբեշական Տիգրիս մարզի Ադուլիս նավահանգիստը տարանցիկ առևտրի կարևոր կենտրոն էր Հնդկաստանի ծովային ուղու վրա և անծանոթ չէր շատաշրջիկ հայ վաճառականներին:

Հայ-հաբեշական գործուն հարաբերությունները սկիզբ են առնում փաստորեն VI դարում: Իրենց նախնական ձևով նրանք շնայած ստեղծվել են կրոնական հողի վրա, սակայն ունեցել են որոշակի քաղաքական նպատակադրում: Հայտնի է, որ V—VI դարերում բյուզանդական կայսրությունը իր հպատակ արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ վարել է ասիմիլյացիոն քաղաքականություն՝ այդ նպատակի համար օգտագործելով քրիստոնեական եկեղեցին: Եկեղեցական ասպարեզը Բյուզանդիայի ընթացիկ քաղաքականության համար օգտագործումը ցայտուն դրսևորվել է 451 թվականին Քաղկեդոնում հրավիրված եկեղեցական տիեզերական ժողովում, որի կազմակերպողը, որոշումներ թելադրողը և ժողովականներին հլու հնազանդության պարտադրողը փաստորեն բյուզանդական արքունիքն է հանդիսացել: Քաղկեդոնի այդ ժողովը ուժեղ հակազդեցություն է առաջացրել արևելյան քրիստոնեական ժողովուրդների շրջանում, որոնք ի մի համախմբվելով, կազմակերպել են դավանական մոնոֆիզիտ (միաբնակ) հակաքաղկեդոնական ուղղությունը և պայքար ծավալել Քաղկեդոնում ընդունված որոշումների դեմ:

Քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական ուղղությունների մեջ տեղի ունեցող դավանաբանական վեճերը, ըստ ձևի, կրոնական սխոլաստիկ վեճեր են եղել, բայց նրանք, ըստ էության, ունեցել են քաղաքական հիմք, որովհետև արևելյան ժողովուրդները մերժելով բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու հպատակությունը, օպոզիցիոն դիրք են վերցրել հենց իրեն՝ Բյուզանդիայի կայսրու-

¹ Տե՛ս Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 344:

թյան նկատմամբ: Բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու դեմ ուղղված այդ պայքարն ավելի է մոտեցրել իրար արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ թվում՝ նաև հայերին ու հաբեշներին: (Հաբեշները, ըստ տեղեկությունների, քրիստոնեություն են ընդունել 318 թվականին):

Ռուս ազանավոր արևելագետ ահադ. Բ. Ա. Տուրանը խոսելով հայ-հաբեշական եկեղեցիների հարաբերությունների մասին, նրանց առաջացումը հետևյալ կերպ է բացատրում. հայերը և ղպտիները իբրև քաղկեդոնական, միշտ կրոնական կապ են ունեցել իրար հետ և Երուսաղեմում մշտական հաղորդակցության մեջ են գտնվել: Ղպտիների միջոցով այդ կապն անցել է նաև հաբեշներին, որովհետև նրանց երկիրը կրոնապես ենթարկված է եղել ղպտիների պատրիարքին, զրանով պետք է բացատրել, որ հաբեշներն ընդունել են Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի գերիշխանությունը¹: Ամենայն հավանականությամբ, արևելյան եկեղեցիների հակաքաղկեդոնական պայքարի այդ թեժ օրերին է ստեղծվել հաբեշական այն ավանդությունը, ըստ որի իբրև թե հաբեշական եկեղեցու աչքի ընկնող հիմնադիրներից մեկը՝ Եվտաթեոսը, հայ եկեղեցու շատագույներից մեկն է եղել և եկել ու մահացել է Հայաստանում²: Այս ավանդությունը, անշուշտ, ստեղծվել է հայ և հաբեշ շրջաններում գոյություն ունեցող բարեկամության հողի վրա:

Հնագույն հայկական գաղթօջախը Հաբեշստանում, ըստ պատմական աղբյուրների, ստեղծվել է VII դարում: Գաղթօջախի ըստեղծման շարժառիթը հետևյալն է եղել. Արաբական խալիֆայությունը նվաճելով Սիրիան, Պաղեստինը և Եգիպտոսը, սկսել է հալածանք քրիստոնյաների դեմ: Քրիստոնյաների մի մեծ հատված, չուզենալով ապրել արաբական բռնակալության տակ, գաղթել և բնակություն է հաստատել քրիստոնյա Հաբեշստանում: Եգիպտոսում և Սիրիայում ապրող բավականին թվով հայեր ևս հնարավորություն չունենալով Սիրիայի և Պարսկաստանի վրայով վերադառնալ հայրենիք, որովհետև այդ երկրները գրավված էին արաբների կողմից, միանում են քրիստոնյաների գաղթականական այս հոսանքին և գաղթում ու հաստատվում են Եթովպիայի Աքսիում թագավորության սահմաններում, ներկայիս Դեսսիե քաղաքի մոտ: Հայ գաղթականները, ինչպես ամենուր, այստեղ ևս

չեն ցրվել, այլ միասին բնակություն են հաստատել մի շրջանում, ունեցել են իրենց սեփական զորքը և առևտրական հարաբերությունների մեջ են գտնվել ինչպես ներսի, այնպես և դրսի աշխարհի հետ, որքան այդ հնարավոր է եղել խալիֆայության տիրապետությունից հետո Արևելքում ստեղծված նոր պայմաններում: Հայկական այդ գաղթօջախը լայն ճանաչում է գտել հաբեշ ժողովրդի մոտ, և այն կոչվել է «հայկական կղզի»՝ հիշատակվելով հաբեշ մատենագրության մեջ: Պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Թուրշյանը, որը հանգամանորեն ուսումնասիրել է հայ-հաբեշական հարաբերությունների պատմությունը, գտնում է, որ հայկական նշված գաղթօջախը «իր սեփական օրինակելի զորքով, կուլտուրական և առևտրական ծավալուն գործունեությամբ դարեր շարունակ աչքի ընկնող դաստիարակիչ «կղզի» է հանդիսացել Հաբեշստանի պատմության մեջ»¹:

Ինչքան բնակչություն են ունեցել Հաբեշստանի «հայ կղզիներ»: Դժբախտաբար աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս մեզ պատասխանելու այդ հարցին:

Հաբեշական Բայդա-Մարիամի ժամանակագրության մեջ պահված միջանկյալ մի տեղեկությունից երևում է, որ հայկական այդ գաղթօջախը իր գոյությունը պահպանել է մինչև XV դարը: Ժամանակագրության մեջ ասվում է, որ հաբեշ թագավորը, երբ եկել է «Հայ կղզի», տեղի բնակիչները նրան ընդունել են մեծ շքով և պատիվներով: «Եւ երբ թագավորը տեսավ, — պատմում է ժամանակագիրը, — Հայքի մարդկանց մատուցած պատիվը և նրանց փառահեղությունը, դարմացավ, ջերմորեն ողջունեց և թույլ տվեց նրանց, որ վերադառնան իրենց տեղը»²:

Հաբեշստանի հայ գաղթօջախը XV դարում, իհարկե, այն չէր, ինչ Աքսիում թագավորության շրջանում: Հատկապես X դարում հայ գաղթավայրը նոր գաղթականներ շրջուններու հետևանքով սկսել էր խամրել: Պատմական աղբյուրներում մեծ թիվ կազմող հայ գաղթականության մասին տեղեկություն կա միայն Սալահ-էդդինի ժամանակից (XII դար): Եգիպտոսի սուլթանի կատարած արտակարգ վայրագությունների հետևանքով, եգիպտահայերի մի մեծ խումբ, 1169 թվականին փախչելով Եգիպտոսից, ապաստանել է Հաբեշստանում՝ իրենց հայրենակիցների մոտ: Հետագա-

¹ Б. А. Тураев, Из армяно-абиссинских сношений, СПб, 1912, էջ 1:

² Հ. Նալբանդյան, Հայերը և Եթովպիան (տե՛ս «Արև», 1935 թ., 15-ր փետրը՝ վաթի):

¹ Հ. Թուրշյան, Հաբեշ կրոնական գործիչ Ս. Եվտաթեոսը և հայ եկեղեցի (տե՛ս «Էջմիածին», 1956 թ., № 3—4, էջ 99):

² Абиссинские хроники XIV—XV вв., М.—Л., 1936, էջ 92:

յում հայ գաղթականության մի նոր հոսանք Հաբեշտան է գնացել Կիլիկիայից XIV դարում՝ հայ թագավորության անկումից հետո¹:

Հայ-հաբեշական հանդիպումները և շփումների խոշոր կենտրոն է հանդիսացել Երուսաղեմը, ուր հնուց ի վեր հայկական պատրիարքարանի գերիշխանության տակ են գտնվել տեղի ասորի, ղպտի և հաբեշ միաբնակ համայնքները: Հայկական պատրիարքարանի գերագահ այդ իրավունքը պաշտոնական և իրավական ձևակերպություն է ստացել Եգիպտոսի նասրը Մուհամեդ սուլթանի 1311 թվականի հրովարտակով, ըստ որի Երուսաղեմի Սարգիս եպիսկոպոսը ճանաչվել է իբրև «Խնքնուրույն պատրիարք հայոց և եկեղեցական պետ հայերի և նրանց դավանակից արեւելյան միաբանությունների»²: Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի այդ իրավունքը հետագայում ճանաչել են նաև օսմանյան իշխանությունները. ղպտի, ասորի և հաբեշ եկեղեցականները թուրքական կառավարության հետ կարող էին հարաբերություն ունենալ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի միջոցով³:

Երուսաղեմի հայկական պատրիարքարանը մեծ ազդեցություն է ունեցել ո՛չ միայն Երուսաղեմում ապրող հաբեշ դավանակիցների վրա, այլև բուն Հաբեշստանում: Հայտնի է, օրինակ, որ 1539 թվականին հաբեշական Լեբնա Դենգել թագավորի հրամանով, հաբեշներն անվերապահ հետևել են հայերին և առաջնորդվել հայկական տոմարական հաշիվներով⁴: Ժամանակ առ ժամանակ Երուսաղեմի հայկական պատրիարքարանն իր պատվիրակներն է ուղարկել Հաբեշստան: Այդպիսի մի պատվիրակության մասին տեղեկություն կա XII դարից. Եվստոփիոս անունով մի հայ եկեղեցական Երուսաղեմից, իր աշակերտների հետ միասին, եկել և քարոզչությամբ է զբաղվել Հաբեշստանում: Ավելի ուշ շրջանում Երուսաղեմից Հաբեշստան գնացած պատգամավորության մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում Մեսրոպ Թաղիադյանը: «Երուսաղեմից,— գրում է նա,— Հաբեշստան նվիրակ ուղարկվեց Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը շրջեալ քարոզութեամբ աշխարհն ըթովպացուց մինչ ի Մուխա, եկն անդուատ ի Քոչին և քարոզութեամբ իւրով հաստատեց զամենեսեան ի դաւանութիւն Հայոց և

ասորւոց»¹: Հայ-հաբեշական հարաբերությունների պատմության մեջ աչքառու դեմքերից է հանդիսացել Մակարա էկզիեն, որի եկեղեցական անունն է եղել Եվստաթոս: Նա համարվում է Հաբեշստանի մեծ լուսավորիչը և բարեփոխիչը: Հայ մատենագիրներից ոմանք թյուրիմացաբար նրան հայկական ծագում են վերագրել²: Իրականում, ինչպես պարզվում է պատմական աղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից, նա բնիկ հաբեշ է եղել, բայց իր կրթությունը ստացել է Հաբեշստանի «հայ կղզում»:

Եվստաթոսը որպես իր ժամանակի լուսամիտ մարդկանցից մեկը, հանդես է եկել տեղի տգետ և խավարամիտ եկեղեցականների դեմ, հալածվել է նրանց կողմից և հարկադրված է եղել իր աշակերտների հետ թողնել հայրենի երկիրը և 1344 թվականին գալ ու հաստատվել Կիլիկյան Հայաստանում³: Այստեղ նա հաբեշական փոքրիկ գաղթօջախ է ստեղծել և մնացել 14 տարի:

Եվստաթոսը և իր աշակերտներն այստեղ սովորել են հայերեն լեզուն և ուսումնասիրել հայ մատենագրությունը: Եվստաթոսի ահա այս դպրոցն է, որ նրա մասնականից հետո տեղափոխվել է Հաբեշստան և մեծ պայքարով, Զառա-Հակոբ Նեգուսի բարեփոխություններից հետո, պաշտոնական ճանաչում գտել Հաբեշստանում:

Եվստաթոսի խումբը, ըստ երևույթին, Հաբեշստանից Հայաստան եկող միակ խումբը չի եղել: Հայկական վկայաբանական գրականության մեջ հիշատակություն կա երկու հաբեշ ճանապարհորդների մասին ևս, որոնք Հայաստան են եկել շրջելու 1421 թվականին, բայց անհաջողության են հանդիպել — ձերբակալվել են Խիզանի մահմեդական ամիրայի կողմից և դատապարտվել մահվան: Հայերը սպանված հաբեշների դիակները թաղել են պատվով և նրանց անունները մտցրել հայ նահատակների շարքը⁴: Հայ մատենագրության մեջ տեղեկություններ կան այն մասին, որ XIII դարում Կիլիկյան Հայաստանի դիվանագիտական շրջաններից փորձեր են արվել քաղաքական հարաբերությունների մեջ մտնե-

¹ Մեսրոպ Թաղիադյան, Պատմություն հին Հնդկաստանի, գիրք 3-րդ, գլ 7-րդ (Հմմտ. Դ. եպ. Փոլադյանի Ուղեգրությունը, «Զարթոնք», 1960 թ., 15-րդ մայիսի):

² Ա. Ալպոյաճյան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելությունը ի Հապեշիստան XVII դարու, Գահիրե, 1946:

³ Հ. Թուրջյան, Հաբեշ կրոնական գործիչ Ս. Եվստաթոսը և հայ եկեղեցին («տե՛ս «Էջմիածին», 1956 թ., № 4—5, էջ 97—99):

⁴ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաներ, էջ 244:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պ 29, հ. Բ, էջ 473:

² Ա. Տեր-Հովհաննիսյան, Ժամանակագրական պատմություն Ս. Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1890, հ. Ա, էջ 201:

³ Նալբանդյան, Հայերը և Եթովպիան, «Արև», 1935 թ., 15 փետր.:

⁴ Б. А. Тураев, Из армяно-абиссинских сношений, էջ 2:

լու Հաբեշտանի հետ և մասնակից գարձնելու նրան հաշակրաց արշավանքներին: Մեզ է հասել Կիլիկիայի Հեթում իշխանի՝ Կոռիկոսի տիրոջ, նամակը ուղղված հռոմեական պապին, որով նա խորհուրդ է տալիս նամակ գրել հաբեշական թագավորին և հորդորել նրան մասնակցելու հաշակրաց արշավանքներին: Ըստ որում, նա պապին խորհուրդ է տվել նաև նշված նամակը ուղարկել Կիլիկիայի հայոց թագավորին՝ հաբեշական լեզվով թարգմանելու համար և նոր ուղարկել Հաբեշտանի: Կիլիկիայում, ինչպես երևում է, եղել են հաբեշերեն լավ գիտցողներ, հավանական է հաբեշ այն զինվորականներից, որոնք ծառայում էին Կիլիկիայի հայոց բանակում:

Հաբեշական արքունիքը բացառիկ վստահություն է ցուցաբերել իր մոտ ծառայող հայերի նկատմամբ, որոնց առաջ է քաշել բարձր պաշտոնների: Այդպիսի հայ անձնավորություններից է հանդիսացել Մատթևոս անունով մի դիվանագետ հոգևորական, որը Հաբեշտանի ծանր օրերին, հաբեշական Հեղինե թագուհու կողմից 1513 թվականին դեսպան է ուղարկվել պորտուգալական էմբանսվել թագավորի մոտ²: Դեսպանության ուղարկման պատճառը հետևյալն է եղել. Հաբեշտանի ցեղապետներից մեկը՝ Ահմեդ Մուհամեդ Ղոանը, արաբական և հարևան մահմեդական այլ ժողովուրդների աշակցությանը, ընդհարվել է Հաբեշտանի կենսա-Դինգել թագավորի հետ, հաղթել նրան և բռնի մահմեդականություն տարածել Հաբեշտանում: Նա քանդել է քրիստոնեական տաճարները և նրանց փոխարեն մզկիթներ հիմնել: 1527 թվականի այս ավերումների ժամանակ, ի դեպ, քար ու քանդ է արվել նաև «Հայ կղզու» Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որը կառուցված է եղել հայ ճարտարապետական գեղեցիկ ոճով: Կենսա-Դինգել թագավորը իրեն հավատարիմ մարդկանց հետ ապաստանել է անմատչելի լեռներում, ուր և նա մահացել է: Եվ ահա նրա այրին՝ Հեղինե թագուհին, հավատարիմ հայ մարդկանցից Մատթևոսին ուղարկում է պորտուգալական էմբանսվել թագավորի մոտ և օգնություն խնդրում:

Ակադ. Տուրանը հայ-հաբեշական հարաբերությունների կա-

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 471:

² Հաբեշահայ այս դեսպանի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա գրված է Դամիան Գեոցի «Ավետիս հայր թագավորին՝ Հովհաննես երեցի գտնվելու մասին» խորագրով աշխատությունը, որը փաստորեն հաբեշների մասին եվրոպական լեզվով գրված առաջին աշխատությունն է, լույս է տեսել Լիսաբոնում 1531 թվականին պորտուգալերեն լեզվով:

պակցությունը նշելով այս փաստը, գտնում է, որ Մատթևոսը առաջին եվրոպա եկող հաբեշական դեսպանն է հանդիսացել¹: XVII դարից մեզ հայտնի են տեղեկություններ հաբեշական արքունիքից նշանակված երկու այլ հայ դեսպաններ: Նրանցից մեկը՝ Մուրադ հալեպցին, հանդիսացել է Հնդկաստանի դեսպանը և հաբեշական ծասու թագավորի անձնական առևտրական ներկայացուցիչը: Իսկ մյուսը՝ դարձյալ Մուրադ անունով, նշանակված է եղել դեսպան Ֆրանսիայում Լուի XIV մոտ:

Մինչև XVII դարը հաբեշները համեմատաբար բարյացակամ դիրք են ունեցել եվրոպացիների նկատմամբ որպես քրիստոնյա ժողովուրդի, անհրաժեշտ դեպքում դիմել են անգամ նրանց օգնությանը, սակայն երբ պորտուգալացիները օգնության պատրվակի տակ մտնելով Հաբեշտան, փորձել են տիրել երկրին և այն վերածել գաղութի, հաբեշները դուրս են արել երկրից բոլոր եվրոպացիներին և արգելել նրանց մուտքը Հաբեշտան: XVII—XVIII դարերում սպիտակամորթ ժողովուրդներից Հաբեշտան մտնելու իրավունք են ունեցել միայն հայերը և հույները²: Այդ ժամանակներում Հաբեշտան գնացող գրեթե բոլոր եվրոպացիները հայկական կամ հունական հագուստ են հագել և ձևացրել իրենց հայ կամ հույն: Ղ. Ալիշանը նման կեղծված հայերից մատնացույց է արել հիսուսյան կաթոլիկ ճանապարհորդներ Մելքոն Սիլվոսին և Պետրոս Պայիզին³: XVII դարում Հաբեշտան ճանապարհորդած ֆրանսիացի մի բժիշկ՝ Ֆրանսուա Բեռն, իր ուղեգրության մեջ պատմում է, որ ճանապարհորդությունը սկսելուց առաջ իր ծանոթները խորհուրդ տվեցին իրեն հայ կամ հույն ձևանալ: Նա լսեց ծանոթների խորհուրդը և դա իրեն փրկել է իր ճանապարհորդության ժամանակ վտանգներից. «Հիրավի,— գրում է նա,— ինձ հայ կամ հույն ձևացնելով, մեծ վտանգի շենթարկվեցի⁴»: Հաբեշների՝ հայերի նկատմամբ ցուցաբերած այս բարյացակամ վերաբերմունքը հաշվի առնելով, եվրոպացիները ևս աշխատել են հաբեշների հետ ունեցած դիվանագիտական հարաբերությունների ժամանակ օգտագործել հայերին: Հայտնի է, օրինակ, որ XVII դարում ֆրանսիացիները Հաբեշտանի հետ դիվանագիտական

¹ Б. А. Тураев, Из армяно-абиссинских сношений, էջ 3:

² Հ. Քյուրդյանի «Հայերն Աֆրիկայի մեջ ըստ հին օտար աղբյուրների» աշխատությունը:

³ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 471:

⁴ Бернье Франсуа, История последних политических событий и переворотов в государстве Великого Могола, М.—Л., 1936, էջ 55—56:

հարաբերություններ ստեղծելու և դեսպաններ փոխանակելու նպատակով Հաբեշտան են ուղարկել Կահիրեի ֆրանսիական դեսպանատան հայ աշխատակից Եղիա Ենոքին: Սա զնացել է Հաբեշտան և աշխատել կատարելու իր ստանձած պատասխանատու հանձնարարությունը¹:

1678 թվականին քաղաքական պատասխանատու միտիայով Փարիզից Հաբեշտան է մեկնել Հովհաննես եպիսկոպոս Աղթամարցին, որը նախկինում վարել է Պոլսի հայոց պատրիարքի և Աղթամարի կաթողիկոսի բարձր պաշտոնները: Ենթադրվում է, որ նա Հաբեշտան է զնացել հորդորելու հաբեշական արքունիքին՝ միանալու Եվրոպայում ստեղծված հակաթուրքական կոալիցիային: Հովհաննես Աղթամարցին երկու տարի մնացել է Հաբեշտանում և օգտվելով հաբեշների ցույց տված սիրալիք վերաբերմունքից, բավականին շրջագայել է երկրում և վերադարձին գրել իր նշանավոր «Պատմութիւն Հապաշքստանայ քնալոյ և գալոյ ճանապարհին»: Հայ ճանապարհորդի այս ուղեգրությունը բացառիկ արժեք ունեցող սկզբնաղբյուր է հանդիսանում XVII դարի Հաբեշտանի պատմության համար: Այնտեղ կան արժեքավոր նյութեր հաբեշ ժողովրդի կենցաղի և սովորությունների, պետական կառուցվածքի, ճանապարհի վրա գտնված բնակելի կարևոր վայրերի մասին և այլն: Հովհաննես Աղթամարցին առաջին հեղինակն է, որ կարողացել է պարզել՝ թե որտեղից է սկիզբ առնում Նեղոս գետի Կապույտ կոչվող վտակը և ցրել նրա մասին միջնադարյան մատենագրության մեջ քաղաքացիություն ունեցող առասպելները: Հովհաննես Աղթամարցու այս ուղեգրությունը հրատարակել է հայագետ Ա. Ալպոյաճյանը², իսկ ռուսերենը՝ ակադ. Ն. Մառի թարգմանությամբ, հրատարակել Տիրայր եպիսկոպոսը «Христианский Восток»-ի մեջ³: XVII—XVIII դարերում առանձնաշնորհյալ վիճակի մեջ են գտնվել հայ վաճառականները⁴: XVII—XVIII դարերում Հաբեշտանի արքունիքում պետական բարձր պաշտոններում են գտնվել մի շարք հայեր: Հաբեշական արքունիքի հայերի նկատմամբ ունեցած վստահության մասին

պատկերացում ունենալու համար, բավական է մատնացույց անել այն փաստը, որ XVIII դարի 60—70-ական թվականներին պետական գանձապահությունը հանձնված է եղել Սեֆել անունով արաբկիրցի մի հայի, իսկ 1762 թվականին նրա մահվանից հետո, այդ պաշտոնը հանձնարարվում է Հովհաննես Թովմաջանին, իսկ սրանից հետո՝ նրա որդի Պողոսին⁵:

Տեղեկություններ կան Հաբեշտանում գտնվող հայ արհեստավորների մասին: XVII դարում հաբեշական արքունիքում աշխատելիս է եղել վառողագործ մի հայ մասնագետ, որը հաբեշների սովորեցրել է վառող պատրաստելու արհեստը⁶:

Կցկտուր, բայց ուշագրավ փաստեր կան հայ-հաբեշական գրական-կուլտուրական հարաբերությունների մասին: Հայերենից հաբեշերեն են թարգմանվել Գրիգոր Լուսավորչի վարքը և Լուսավորչին վերագրվող մի շարք ճառեր³: Հաբեշները, որպես դավանակից ժողովուրդ, Լուսավորչի տոնը տարեկան նշում են 3 անգամ: Գ. եպ. Փոլադյանին, Հաբեշտանում իր կատարած ճանապարհորդության ժամանակ, Դեբրա Բեզիի վանքի վանականները ցույց են տվել Տրդատ թագավորի վարքը, որն անշուշտ թարգմանվել է հայերենից⁴:

Հայ աղբյուրագետներից ոմանք արտակարգ նմանություն են տեսնում հայ և հաբեշ գրերի միջև, որը ցույց է տալիս, որ հաբեշական գիր ստեղծողը ծանոթ է եղել հայկական գրության սիստեմի հետ և աշխատել է հաբեշների համար գրեր ստեղծել այդ սկզբունքով: Հայկական տոմարական գրականության մեջ, Արեւիկի մի շարք ժողովուրդների տոմարների շարքում, հատուկ ուշադրություն է դարձվում հաբեշական տոմարի վրա. բիրտմ են հաբեշական ամիսների ցանկը և նրանք համեմատության մեջ դնում հայկական շարժական և հոմեակական անշարժ տոմարների հետ և այլն⁵:

Հայ-հաբեշական գրական կապերի ստեղծման և զարգացման գործում առանձնապես խոշոր գործ են կատարել «Հայ կղզին»՝ Հաբեշտանում և հայկական վանական գաղթօջախը՝ Երուսաղեմում: Այսպես, հայտնի է, որ «Հայ կղզու» վանականներից մեկը

¹ Брнье Франсуа, История последних политических событий, էջ 183:
² Ա. Ալպոյաճյան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելությունը ի Հապէշիստան XVII դ., Գահիրե, 1946:
³ «Христианский Восток», 1914, II, էջ 6—10:
⁴ Գ. Ագոնց, Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, 1802, Վենետիկ, էջ 527:

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 471:
² Б. А. Тураев, Из армяно-абиссинских сношений, էջ 4:
³ Նույն տեղը, էջ 2:
⁴ Գ. եպ. Փոլադյանի ուղեգրությունը (տե՛ս «Զարթոնք», 1960 թ., 14—ը մայիսի):
⁵ Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 73 և այլք:

Գևորգ վարդապետը, հաբեշերեն մի ներբող ունի գրած, որը թուրակի գնահատմամբ «Գեեզ (հաբեշական գրական հին լեզվի) ամենափայլուն գոհարը կարելի է համարել»¹: Հաբեշերեն է թարգմանվել Պետրոս անունով մի հայ կրոնավորի աշխատությունը արաբերեն բնագրի միջոցով² և այլն:

Հայաստանի պետական մատենադարանի ձեռագրական ժողովածուում հայտնի է մի ձեռագիր, որը պարունակում է հաբեշերենից հայերեն թարգմանված «Պատմութիւն Հապաշից վարուց» խորագրով կրոնա-բարոյախոսական բովանդակությամբ մի աշխատություն՝ ընդօրինակված 1698 թվականին Դավիթ գրչի կողմից³: Այս աշխատությունը, մեր կարծիքով, պետք է թարգմանված լինի Երուսաղեմում:

Ակադ. Բ. Թուրակը, իր «Հայ-հաբեշական հարաբերություններից» խորագրով վերև հիշված աշխատության մեջ, թվարկելով պատմական այն փաստերը, որոնք հաստատում են հայերի մատուցած ծառայությունները Հաբեշստանում, հանգում է հետևյալ եզրակացության. «Այսպիսով, հայերը դարեր շարունակ Հաբեշստանում հանդես են եկել իբրև աշխարհիկ և հոգևոր գործունեության ամենատարբեր բնագավառների ներկայացուցիչներ»⁴:

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Тураев, Эфиопские рукописи в Петербурге աշխատությունը:

² Տե՛ս Հակոբ-Գրիգորի հոգվածը՝ տպված «Եթովպիա» խմորատիպ շարաթափերթում, էջ 10:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 2002, թ. 66ա—91ա:

⁴ Բ. Ա. Тураев, Из истории армяно-абиссинских сношений, էջ 5:

ՂՐԻՄԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Սկզբնաղբյուրները և գրականությունը:

Ղրիմի կամ Տավրիկայի թերակղզին հանդիսացել է այն վայրերից մեկը, ուր տարագիր հայությունը միջին դարերում ստվար գաղթօջախներ է ստեղծել, ապրել է հասարակական եռուն կյանքով և անընդմեջ պահպանել իր գոյությունն ավելի քան յոթ դար շարունակ: Ընկնելով քաղաքական անբարենպաստ պայմանների մեջ, նա մարել է նոր ժամանակներում՝ թողնելով ճարտարապետական հոյակապ կոթողներ, բազմաթիվ մամուռ հայագիր հուշարձաններ և խոշոր մատենագրական ժառանգություն:

Ղրիմի գաղթօջախները պատկանում են քիչ բացառություն կազմող հայկական այն գաղթավայրերի թվին, որոնք ունեն իրենց պատմիչները: XVII դարում մեզ հայտնի են երկու պատմիչներ, որոնք գրի են առել Ղրիմի հայերի պատմությունը: Նրանցից մեկը՝ Դավիթ Ղրիմեցին է, որը ձեռքի տակ ոմեցած գրավոր աղբյուրների հիման վրա կազմել է Ղրիմի հայ գաղթավայրի ամբողջական պատմությունը՝ վաղ շրջանից մինչև իր ժամանակները՝ զետեղելով այն ձեռագիր «Հայամավորք»-ի հավելվածում իբրև հիշատակարան¹: Մյուսը՝ Ղրիմահայ նշանավոր տաղերգու Մարտի-

¹ Այս ձեռագիրը անցյալում գտնվել է Նոր Նախիչևանի Նեսվետա գյուղում և բանասիրության մեջ հայտնի է «Նեսվետայի ձեռագիր» անունով: Բաժանելով Ղրիմահայության ճակատագիրը, ձեռագիրը երկար թափառումների մեջ է գտնվել, իսկ վերջում բերվել է Հայաստան և այժմ գտնվում է Մատենադարանում (գրանցված է 7442 թվահամարի տակ): Դավիթ Ղրիմեցու «Պատմութիւն»-ը առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Բժշկյանը 1720 թվականին իր «Ճանապարհորդութեան» մեջ (էջ 335—342), իսկ հետագայում այն վերահրատարակել են ուրիշները:

րոս Արիմեցիւն է, որը 1672 թվականին գրել է Արիմի հայերի շափածո պատմութիւնը՝ «Պատմութիւն Արիմայ յերկրի» վերնագրով: Արիմեցիւն իր «Պատմութիւն»-ը սկսել է հնագույն շրջանից՝ Անի քաղաքի բնակչության գաղթից դեպի Ասխարա և Արիմ ու հասցրել մինչև XVII դարը¹:

XVII դարի ղրիմահայ մի այլ հեղինակ՝ Խաչատուր Կաֆայեցիւն, կազմել է իր ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձութիւնների «Տարեգրութիւն»-ը, որը բացառիկ արժեք ներկայացնող սկզբնաղբյուր է Արիմի թերակղզու պատմության համար: Հեղինակը ժամանակակից, ականատես և շրջահայաց անձնավորութիւն է: Կաֆայեցու այս տարեգրութիւն մեջ կան որոշ տեղեկութիւններ նաև տեղի հայ գաղթօջախների մասին²:

Արիմի հայ գաղթավայրի վերաբերյալ արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են Արիմի թերակղզու հայկական վիմագիր արձանագրութիւնները և Արիմի հայ գաղթօջախներում գրված հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններն ու հիշատակագրութիւնները, որոնք հավաքել և հրատարակել են Մ. Բժշկյանը³, Գ. Եպ. Այվազովսկին⁴, պրոֆ. Քուչակ-Հովհաննիսյանը⁵ և Լ. Խաչիկյանը⁶: Այս հրատարակութիւնները, դժբախտաբար, բավականաչափ թերի են. հարյուրավոր վիմագիր արձանագրութիւնների ձեռագիր հիշատակարաններ կան, որոնք վրիպել են հրատարակիչների ուշագրութիւնից:

Մխիթարական վիճակում չէ Արիմի հայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրութիւնը: Չնայած այս թեմային նվիրված

¹ Մարտիրոս Արիմեցու «Պատմութիւն Արիմու երկրի» աշխատութիւն ձեռագիրը գտնվում է Օքսֆորդի Բողլեյան մատենադարանում: Հրատարակել է բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Ա. Մարտիրոսյան իր «Մարտիրոս Արիմեցի» աշխատութիւն մեջ 1958 թվականին (էջ 142—152):

² Խաչատուր Կաֆայեցու «Տարեգրութիւն» հայտնաբերման մասին մենք առաջին անգամ հաղորդում ենք տպագրել «էջմիածին» ամսագրի 1944 թվականի համարներում: Սեզանից հետո, 1951 թվականին, այդ տարեգրութիւնը հրատարակել է պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Հակոբյանը իր «Մանր ժամանակագրութիւններ»-ի I հատորում (էջ 205—336):

³ Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1839:

⁴ Г. Айвазовский, Армянские надписи, находящиеся на юге России (Տե՛ս «Записки Одесского об-ва истории и древностей», т. VI, 1867, էջ 323—333: (Այտուհետև մատնագրույց ենք անելու կրճատ 300 ИД ձևով):

⁵ Х. Кучак-Иоаннисов, Старинные армянские надписи и рукописи в пределах юго-запада России и в Крыму (Տե՛ս «Труды Вост. комиссии имп. Московского археологического об-ва», т. II, III, 1903):

⁶ Լ. Խաչիկյանի կազմած հիշատակարանների մասին խոսել ենք առջևում:

բավականին թվով աշխատութիւններ են հրատարակվել և այդ հրատարակութիւնները փաստական հարուստ նյութ են պարունակում, սակայն գիտական առումով նրանք բարձրորակ ուսումնասիրութիւններ չեն:

Առաջին հեղինակը, որը ղրիմահայ գաղթօջախների վրա Արիմի ընդհանուր պատմության կապակցութեամբ կանգ է առել, հանդիսացել է ռուս գիտնական Սեստրենցկի-Բոգուշը: Նա առանձնակի չի ուսումնասիրել ղրիմահայ գաղթօջախների պատմութիւնը, այլ իր հրատարակած տեղեկութիւնները պատրաստի վերցրել է Հովսեփ եպիսկ. Արղությանի մի գեկուցագրից, որը վերջինս 1789 թվականին ներկայացրել է ցարական արքունիքին: Հետագայում Սեստրենցկի-Բոգուշից օգտվել և նրան կրկնել են ռուսական մի շարք այլ պատմաբաններ:

Արիմի հայ գաղթավայրերին նվիրված պատմական և լավագույն փաստերով հարուստ ուսումնասիրութիւններից է Մինաս-Բժշկյանի «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» խորագրով աշխատութիւնը, որը լույս է տեսել Վենետիկում 1839 թվականին: Երկար ապրելով Արիմում և լավ ճանաչելով տեղի գաղթօջախները, հեղինակը պատմական արժեքավոր նյութեր է հավաքել ձեռագրերից և վիմագիր արձանագրութիւններից ու հրատարակել իր «Ճանապարհորդութեան» մեջ:

Ավելի ուշ լույս են տեսել Արիմին և ղրիմահայ գաղթավայրին նվիրված երկու այլ աշխատութիւն ևս՝ դրանցից առաջինը Հ. Տեր-Աբրահամյանի «Պատմութիւն Խրիմա», որը հրատարակվել է Թեոդոսիայում 1865 թվականին, երկրորդը՝ Ք. Քուչնեյրյանի «Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմա հայոց»՝ հրատարակված 1895 թ. Վենետիկում: Նշված երկու հեղինակներն էլ հիմնականում օգտվել են Բժշկյանից և պատմագիտական առանձին արժեք չեն ներկայացնում:

Մատնագրույց արված աշխատութիւններից բացի, առանձին ժողովածուներում ու պարբերականներում լույս են տեսել մի շարք հոդվածներ, որոնք նվիրված են Արիմի հայ գաղթօջախների պատմության մասնակի հարցերին, որոնց մենք կանդառառանք ու ցուցումներ կանենք համապատասխան տեղերում: Նշված հոդվածներից՝ պարունակած նյութի հարստութեամբ և հարցադրման գիտականութեամբ, ուշագրավ են Հայկ. ՍՍԻ գիտութիւնների ա-

¹ Сестренцевич-Богущ, История о Таврике, СПб, 1806, էջ 176—178:

կաղեմիայի գիտական աշխատող Վ. Միքայելյանի¹ և բանասեր Խ. Փորքեշյանի ուսումնասիրությունները²:

Հայերը Արիմի թերակղզին ճանաչել և ելու-մուտ են ունեցել ախտեղ շատ վաղուց: Հայտնի է, որ բյուզանդական գահի հայազգի կայսրները ո՛չ միայն աշխատել են իրենց շրջապատել հայ ազ-նրվականներով ու զինվորականներով, այլ հայ զորամասեր են տեղավորել կայսրության հեռավոր այն սահմանները, որոնք վտանգավոր են համարվել կայսրության ինչպես ներքին, այն-պես և արտաքին ապահովության համար:

Արիմում հայկական զորամասի գտնվելու մասին է վկայում Խերսոնես քաղաքի բյուզանդական մի զորամասի ապստամբու-թյան պատմությունը, որը տեղի է ունեցել 711 թվականին: Ա-պստամբները, ինչպես հայտնի է, իրենց հայ զորահրամանա-տարին՝ Վարդանին, կայսր են հռչակել և խազարների օգնու-թյամբ գահ բարձրացրել «Փիլիպպիկոս» մականունով³: Վարդանը, անշուշտ, միակ հայ զինվորականը չէր Արիմում:

Որ Արիմում հայ զորամասեր են գտնվել, այդ երևում է Մ. Ուոհայնցու մի տեղեկությունից, որի համաձայն, Կոստանդին կայսրը (Կոմանոս Տուկոսինը) 1065 թվականին զորաժողով է կա-տարել «զօրս Հայոց աշխարհին» և Վասիլի գլխավորությամբ ու-ղարկել կովելու ուղուրների դեմ Թանահիս (Իոն) գետի մոտեր-քում⁴:

Հայ զորամասերի հետքերով դեպի Արիմ գնացել են նաև հայ առևտրականները: Արիմի թերակղզին շահաբեր մի վայր է հան-դիսացել տարանցիկ առևտրի համար, որի մեջ, ինչպես երևում է, փոքր դեր չեն ունեցել նաև հայերը:

Առաջին հայ գաղթականները Արիմ են եկել և հաստատվել Խրեք տարբեր ուղիներով: Հնագույն հայ գաղթականությունը Արիմ է եկել Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախներից՝ Բալանների վրա-յով: Հայ գաղթականների հաջորդ խմբերը եկել են Արևմտյան Հայաստանից՝ Տրապիզոնի և Սինոպի ճանապարհով: Եվ, վերջա-

պես, Արիմը հայկական զանգվածային խոշոր գաղթականություն է ընդունել Մերձվրդյան երկրամասից 1330 թվականին:

Արիմի հայ գաղթականության հնագույն օջախներից է հան-դիսացել Սուդակ քաղաքը, որը պատմության մեջ հայտնի է նաև Սուդա, Սուրոթ և Սուդաչա անուններով: XII դարում սլավո-նական մի վարքագրության մեջ հայերը հիշված են իբրև Սուդա-կի հիմնական բնակիչներ⁵: Հայերը Սուդանում հիշվում են նաև XIII դարի արաբ մի հեղինակի՝ Իբն-ալ-Բիբիսի մոտ⁶:

Սուդակում գրված հունական մի ձեռագիր «Հայամավուրք»-ի («Սինակսարի») մեջ արձանագրված մի հետաքրքիր հիշատակու-թյուն խոսում է այն մասին, որ 1292 թվականին տեղի հայկական համայնքը զատիկը հույների հետ միասին չեն տոնել ապրիլի 6-ին, այլ տեղափոխել են հաջորդ կիրակի՝ ապրիլի 13-ին⁷:

Նշված հիշատակագրությունը ծոազատիկին է վերաբերում: 95 տարին մեկ անգամ, երբ քրիստոնեական զատիկ օրը համընկնում է հրեական զատիկ օրվան, հայերը, ի տարբերություն մյուս դա-վանանքներին պատկանող քրիստոնյաների, այդ օրը զատիկ չեն անում, այլ տեղափոխում են հաջորդ կիրակի: Մեր կատարած տոմարագիտական հաշվումներից պարզվեց, որ 1292 թվականին իրոք ծոազատիկ է եղել, հետևապես ճիշտ է հունական «Հայամա-վուրք»-ի տեղեկությունը:

Հունական այդ «Հայամավուրք»-ի հաղորդած հիշատակու-թյունից պարզ երևում է, որ XIII դարի վերջերում Սուդակում բա-վականին թվով հայեր են ապրել, այլապես հույն հեղինակը ան-հրաժեշտ չէր համարի հայ համայնքի հետ կապված ծոազատիկ փաստը հիշել որպես տեղի հասարակական աչքի ընկնող երևույթ-ներից մեկը:

Վ. Ռուբրուկն իր «Ուղեգրության» մեջ հայտնում է, որ ինքը 1253 թվականին Սուդակում գտնված ժամանակ լավ ընդունելու-թյուն է գտել տեղի հայ համայնքի եպիսկոպոսի կողմից⁸: Նրա հաղորդած տեղեկությունից երևում է, որ Սուդակում հայկական եկեղեցի է եղել: Հայկական եկեղեցու և հայ եպիսկոպոսի հիշա-տակությունը դարձյալ վկայում են այն մասին, որ Սուդակում մեծաթիվ հայ բնակչություն է ապրել:

¹ Վ. Ա. Միքայելյան, Երբ և ինչպես է սկզբնավորվել Արիմի հայ գաղութը (տե՛ս Հայկ. ՍՍԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962 թ., № 3, էջ 37—52):

² Խ. Ա. Փորքեշյան, Երբ է կատարվել հայերի մուտքը Արիմ (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1962 թ., № 2, էջ 105—117):

³ «Հանդէս, ամսօրեայ», 1895, էջ 204:

⁴ Մատթէոս Ուոհայնցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 151—152:

¹ Ф. Брун, Черноморье, ч. II, Одесса, 1880, էջ 129:

² Տե՛ս «Византийский временник», т. XXV:

³ Архимандрит Антоний, Заметки XII—XIII вв. (տե՛ս ЗООИД, кн. V, ч. II, էջ 603):

⁴ В. Рубрук, Путешествие в восточные страны, СПб, 1911, էջ 66—67:

Սուրակոմ գտնվում են XIII—XIV դարերի բազմաթիվ գերեզմանաքարերի հուշարձան արձանագրություններ, որոնք վերծանել և հրատարակել է հայտնի աղբյուրագետ Վ. Յուրգևիչը: Մեր ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ տապանագրերում հիշված անձնավորությունների զգալի մասը հայեր են եղել: Այդ արձանագրություններում հիշվում են, օրինակ՝ Պետրոս, որդի Խաչատուրի, Գրիգոր, որդի Ստեփանոսի, Օհան, որդի Հովհաննեսի, Դավիթ որդի Սմբատի և այլ հայեր¹: Կան արձանագրություններ, որոնց տապանագրում հիշվում է անգամ մահացածի ազգային ծագումը: Մահարձաններից մեկի վրա արձանագրված է. «Նույն օրը մահացավ Երնիշան, Սմբատ հայի կինը. 6814» (1306 թվականին):

Մատնացույց արված այս փաստերը հիմք են տվել Ղրիմի միջնադարյան պատմության լավագիտակ պատմաբան Ֆ. Բրունին անգամ եզրակացնելու, որ XIII—XIV դարերում Սուրակի բնակչության զգալի մասը հայեր են եղել²:

Ղրիմահայ հնագույն խոշոր գաղթօջախներից է հանդիսացել Կաֆան (Թեոդոսիան): Ճենովացի վաճառականների պաշտոնական վավերագրերում տեղեկություններ են արձանագրված այն մասին, որ 1316 թվականին Կաֆայում գոյություն է ունեցել հայկական երեք եկեղեցի, որոնցից մեկը գտնվել է խարխուլ վիճակում: Այդ թվականին հայկական հին եկեղեցու գոյությունն ինքնին ապացույց է հայերի այդ քաղաքում վաղուց հաստատվելուն, գուցե ավելի վաղ՝ քան ճենովացիները:

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի սեփականություն է մի «Ճառքնտիր», որը գրված է Կաֆայում 1305 թվականին: Ձեռագրի հիշատակագիրը հայտնում է, որ Կաֆայում, Ավետիք անունով մի վարդապետի նախաձեռնությամբ, կառուցվել է քաղաքի Ս. Երրորդության եկեղեցին և Աստվածածնի «Գամճակ» անունով վանքի գմբեթը³: Նշված շինությունների ավարտումից հետո բարերարը երկու ձեռագիր է նվիրել, մեկը՝ «Ի Քամճակն և զմիան՝ ի Կաֆային եկեղեցին՝ ի սուրբ Երրորդութիւնս»⁴: Մերձվուրյան երկրամասից հայերի Ղրիմ գալուց առաջ պետք է որ բավական թվով հայեր ապրեին, որ հայկական երկու եկեղեցու անհրաժեշտությունը լիներ այնտեղ:

Ճենովական աղբյուրից հայտնի է, որ Կաֆայի հայ կաթոլիկները XIV դարում ունեցել են թեմ՝ թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսով: Թեմի առաջնորդարանի իրավասության տակ է գտնվել քաղաքի ջրմուղը, որը ջուր է մատակարարել ամբողջ քաղաքին: Կաֆա քաղաքի ճենովացիների 1290, 1313, 1316, 1414 և 1449 թվականներին կազմած կանոնադրությունների մեջ հատուկ կետ է մտցված հայոց առաջնորդարանի ջրմուղի անձեռնմխելության մասին:

Կաֆայում պահպանվել են հայկական մի քանի արձանագրություններ, որոնք դարձյալ գրված են հայկական գաղթականության Մերձվուրյան երկրներից գալուց առաջ⁵:

Ղրիմի հայ գաղթավայրերի սկզբնավորությունը որոշելու հարցում մեծ վիճարանության տեղիք է տվել ներկայումս Թեոդոսիայի թանգարանում պահվող մի տապանաքար, որը ենթադրվում էր, որ գրված պետք է լինի 1027 թվականին և Կաֆա բերված Անիից՝ գաղթականների կողմից: «Անիի քար»-ի առեղծվածի հաջող լուծումը տվել է Պ. Ի. Բաբկովը⁶: Նա առաջարկեց արձանագրության մեջ նշված նշ՞՞ թվականը (476 + 551 = 1027) կարդալ 929 (776 + 551 = 1327): (Աղբյուրագիտական այդ առաջարկը Բաբկովը կատարել է ակադ. Հ. Ա. Օրբելու ցուցումով ու նրա օժանդակությամբ):

Մեր ձեռքի տակ ունենք նշված տապանաքարի լուսանկարը: Արձանագրության հայկական թվականի ենթադրվող «ն» տառի ներքևի մասը կտրված է, և այն, ավելի շուտ, բոլորագիր «Ձ» կարելի է կարդալ, քան «ն»: Բաբկովի առաջարկած ուղղումը, մեր կարծիքով, ճիշտ է: Սակայն Բաբկովը կատարելով այս ուղղումը, ընկել է մի այլ ծայրահեղության մեջ. նա առաջարկել է ընդհանրապես վերանայել Ղրիմահայ գաղթօջախների հաստատման ժամանակը՝ այն ավելի ուշ ժամանակաշրջան տեղափոխելու միտումով անտեսելով, որ Ղրիմի հայ գաղթօջախների սկզբնավորության որոշումը կապված չէ միայն նշված շիրիմաքարի հետ:

XIV դարում հայկական գաղթօջախ է գոյություն ունեցել Ազախ (պատմական Թանա, ներկայիս՝ Ազով) քաղաքում: Այդ

¹ В. Юргевич, Заметки XII—XV вв. (տե՛ս 300ИД, т. V, ч. II, էջ 603—610):

² Ф. Брун, Черноморье, ч. II, էջ 137:

³ Հ. Տաշյան, Վիեննայի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 885:

⁴ Բ. Սարգսյան, Վենետիկի ձեռ. ցուցակ, հ. II, էջ 511—512:

⁵ Устав генуэзских колоний 1449 г., Տուրքիի թարգմանությունը (տե՛ս 300ИД, кн. V, 90-րդ ծանոթագրությունը):

⁶ Г. Айвазовский, Армянские надписи, находящиеся на юге России (տե՛ս 300ИД, 1867, т. VI, էջ 325):

⁷ Տե՛ս «Изв. гос. географ. об-ова», 1939, т. 71, вып. 7.

երևում է Տերտեր Երևանցու 1341 թվականին ընդօրինակած մի ձեռագրի հիշատակարանից: Նա գրում է.

«Այս մուրեհայս և անպիտան
Երկրէն եկի այն Հայաստան,
Ի քաղաքէն այն պատուական
Որ իր անունն էր Երևան...
Ի ծովս անցայ այս սահման
Ի քաղաքն ելայ՝ ի ֆրանկ Կաֆան,
ՅԱզախ եկի այս աննման»:

Ազախ քաղաքում գտնվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայկական եկեղեցի, որին և նվիրել է Տերտեր Երևանցին իր այդ ձեռագիրը: Մեզ հայտնի է 1341 թվականին գրված մի այլ ձեռագիր ևս, որի պատվիրատուն՝ տիկին Ավենտը, ձեռագիրը նույնպես նվիրել է Ազախի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցուն²: Ազախի եկեղեցին 1341 թ. իհարկե չէր կառուցվել, նա անշուշտ գոյություն է ունեցել շատ վաղուց:

1330 թվականից առաջ հայ բնակչություն է ապրել նաև հին Ղրիմում (էսկի Ղրիմ կամ Սուրխաթ): Քաղաքից ոչ շատ հեռու Ս. Խաչ վանքում գտնվում է հայկական մի մահարձան 1311 թվականի արձանագրությամբ, որը կանգնեցված է եղել ի հիշատակ Խաչիք Պապաքի³:

Ղրիմի հայկական հնագույն գաղթօջախներից է հանդիսացել Խերսոնեսը: X դարից տեղեկություն ունենք այն մասին, որ Ղրիմում ապրող Կալոկիր անունով մի հայ ազնվական, որպես բյուզանդական արքունիքի պաշտոնական ներկայացուցիչ, բանակցություն է վարել Կիևի իշխան Սվյատոսլավի հետ⁴:

Հնագետ Յակոբսոնը, որը պեղումներ է կատարել Խերսոնես (Կորսուն) քաղաքում, հայտնաբերած ցուցանյութերի հիման վրա եկել է այն եզրակացության, որ XI—XIII դարերում այնտեղ զգալի թվով հայ բնակչություն է ապրել: Պեղումների ժամանակ բացված է խաչաձև մի տաճար հայերեն արձանագրությամբ: Հնագետը հայ ճարտարապետության ազդեցությունն է տեսնում տեղական՝ Ղրիմի մի քանի հուշարձանների վրա⁵:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 8030, թ. 328բ:

² Տաշյան Վիեն. Մխ. ձեռ. ցուցակ, էջ 885:

³ Г. Айвазовский, Армянские надписи (տես ЗООИД, т. VI, էջ 326)

⁴ Ю. Кулаковский, Прошлое Тавриды, Киев, 1914, էջ 112:

⁵ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, М. — Л., 1950. էջ 105.

ձեռնովայի Ս. Գեորգ բանկի արխիվից պրոֆ. Գ. Բրատիանու հրատարակած XIII դարի վերջերին վերաբերող վավերագրերի մեջ Ղրիմի նավահանգստային քաղաքներում հաճախ են երևում հայ առևտրականներ, արհեստավորներ և նավեր բարձող բանվորներ¹:

Վերև բերված պատմական փաստերն անվիճելի ապացուցում են, որ հայ գաղթօջախները հիմնվել են ո՛չ թե XIV դարում, այլ դրանից առաջ, ինչպես շատ ճիշտ եզրակացրել են Խ. Ա. Փորքեշյանը² և Վ. Ա. Միքայելյանը³ նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ: Վերջերս լույս տեսած «Всемирная история»-ի հեղինակները ևս պաշտպանում են այդ կարծիքը՝ գտնելով, որ հայերը XI—XIII դարերում Ղրիմի թերակղզու հիմնական բնակիչներն են հանդիսացել⁴:

Իրավացի է ակադ. Ի. Պ. Կրիպյակևիչը, երբ խոսելով XIII դարում կլովի առաջին հայ գաղթականության ղալաղերեն (պոլովցիերեն) խոսելու և գրելու մասին, այդ բացատրում է հայ գաղթականների երկար ժամանակ Ղրիմում՝ ղալաղական շրջապատում, ապրելու հանգամանքով⁵:

Սուգակում, Կաֆայում, Ազախում, Խերսոնեսում, Սուրխաթում և Ղրիմի այլ քաղաքներում հաստատված հնագույն ահա այս գաղթավայրերն են, որ հետագայում ապաստան են ծառայել և հենակետ դարձել հայկական գաղթական նոր հոսանքների համար:

XIV դարում Ղրիմ եկած զանգվածային ամենամեծ գաղթը՝ անեցիների գաղթն է հանդիսացել, որի մասին արժեքավոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Նեսվետայի «Հայամավուրթ»-ի մատնացույց արված հիշատակարանը: Ծանոթանանք այդ հիշատակարանի հետ:

Չարմաղանի 1236 թվականին կատարած վայրագություններից հետո անեցիները թողել են իրենց հայրենի քաղաքը և գաղթել Վրաստան, այնտեղից՝ Մերձվուլգյան երկրամաս, իսկ Մերձ-

¹ Տե՛ս G. Bretianu, Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1280—1290), Bucarest, 1927.

² Խ. Ա. Փորքեշյան, Ե՛րբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ (տե՛ս ՊՔՀ, 1962 թ., № 2, էջ 115):

³ Վ. Ա. Միքայելյան, Ե՛րբ և ինչպե՛ս է սկզբնավորվել Ղրիմահայ գաղութը (տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962 թ., № 3, էջ 51):

⁴ «Всемирная история», т. III, էջ 465:

⁵ И. П. Крипякевич, К вопросу о начале армянской колонии во Львове (տե՛ս «ՊՔՀ», № 1, էջ 164—165):

վուզյան երկրամասից՝ Ղրիմ: «Զի մեք եմք (այսինքն՝ Ղրիմ եկած հայերը—Ա. Ա.),—գրում է հիշատակագիրը,—սերունդք Պահլաունեսանց, ի մեծ թագաւորանիստ քաղաքէն յԱնույ, որ է գաւառ Շիրակվանու, տանն Շարայեան, գահոյն Բագրատունեաց»¹: Հեղինակը վշտով է վերհիշում Ղրիմ գաղթող հայութեան ծննդավայր Անի քաղաքը, նրա գեղեցիկ շենքերը, հասարակական եռուն կյանքը, ժողովրդի բարեկեցիկ վիճակը և դառը կսկիծով նշում, որ Անիի այդ ամբողջ վայելչութիւնը ոչնչացվել է Չարմաղանի ավերածութիւնների հետեանքով: Այնուհետև նա նկարագրում է Անիի բնակչության գաղթաշարժը դեպի Վուզայի ափերը և հաստատվելը Սարայում:

Ըստ հիշատակարանի տեղեկութեան, Անիի գաղթականութիւնը Սարայում երկար չի մնացել, որովհետև նրանց հետևից շուտով հասել են մոնղոլ նվաճողները, որոնք գրավել են Մերձվուզյան շրջանները և նեղել հայ գաղթականներին: Սարայի հայ բնակիչները, ստեղծված այս ծանր դրութիւնից դուրս գալու համար, որոշել են տեղափոխվել և բնակութիւն հաստատել Ղրիմի թերակղզու հարավային շրջանները:

Ղրիմի հարավային նավահանգստային քաղաքներում այդ ժամանակ տիրութիւն էին անում վենետիկի և Ճենովայի առևտրական ֆակտորիաները, որոնք պայմանավորվել էին Ղրիմում տիրապետութիւն հաստատած մոնղոլական իշխանութիւնների հետ, վճարում էին սահմանված մաքսը և իշխում Սև ծովի հյուսիսային ափերի վրա: Իտալական առևտրական այդ ֆակտորիաները, հատկապես Կաֆայում հաստատված ճենովացիները, շահագրգռված էին իրենց շրջապատել վստահելի հարևաններով: 1316 թվականին Կաֆայի կոնսուլատը, որին ենթարկվում էին Սև ծովի ափին գտնվող ճենովական գաղութների մեծ մասը, կենտրոնական իշխաններից հրաման էր ստացել թույլ տալու հայ և հույն քրիստոնյա ժողովուրդներին բնակութիւն հաստատելու քաղաքի պարիսպներից դուրս գտնվող թաղամասերում²:

Անիի հայերը պատգամավորութիւն են ուղարկում Կաֆայի ճենովական կոնսուլի մոտ, բանակցութիւններ վարում և նրա համաձայնութիւնն առնելուց հետո, 1330 թվականին, գնալու ու ժով բաց են անում իրենց գաղթի ճանապարհը և Սարայից տեղափոխվում Ղրիմ:

¹ 29Մ, ձեռ. № 7442, Թ. 380ր:

² Извлечения из сочинения В. Гейде, История торговли Востока в средние века (տե՛ս «Известия таврической ученой комиссии», № 52, էջ 87):

XVII դարի տաղերգու Մարտիրոս Ղրիմեցին իր «Պատմութիւն Ղրիմայ երկրի» չափածո աշխատութեան մեջ գրում է.

«Եւ (անիցիք) անդ (Աղսարայում) ոչ ախորժեն
մնալ սեփական,

Զգոնալ դժնարարու ազգաց Հոնական,
Ապա դեսպանս յղեն առ լատին իշխան,
Որ էր տէր Կաֆայու նախնի բերթին այն:

Առ որ ուխտ հաստատեն և դաշն ամրական,
Զունալ Աղսարայու և գան ի Կաֆայն.

Կէսք ի Ղրիմ քաղաք ախորժեալ մնան,
Սիրելով զքաղցրայօդ լեռնամերձ վայր այնալ:

Այսպիսով, Ղրիմի թերակղզու հարավային ափերում հայ գաղթօջախները, որոնք, ինչպես ասացինք, հիմնվել էին դեռևս XI—XIII դարերում, XIV դարում ստվարանում են մեծաթիվ նոր գաղթականութեամբ:

Սարայից դեպի Ղրիմ հեղու գաղթականության փոքրաթիվ մի հատվածը մնում է Ազախ քաղաքում, իսկ հիմնական մասը տեղափոխվում է Կաֆա, Սուրխաթ, Սուլդա, Խերսոնես, Կազարաթ, Ղրիմ քաղաքները և նրանց մոտիկ գյուղերն ու ավանները: Փաստորեն Կաֆայից դեպի հյուսիս մինչև Ղարասու կամ Ղարաբազար քաղաքը ամբողջովին զբաղեցնում են հայ գաղթականները: Որոշ թվով գաղթականներ անջատվում են մայր զանգվածից և տեղափոխվում Մուլլավիա, Ուկրաինա և Լեհաստան:

Թե ի՞նչ իրավունքներից է օգտվել Ղրիմում հաստատված հայ գաղթականութիւնը և ի՞նչ կոնկրետ պարտավորութիւններ են ունեցել նրանք ճենովացի վաճառականների և նրանց սուվերեն իշխանավոր Ոսկե հորդայի առջև, մենք չգիտենք, բայց միջանկյալ որոշ տեղեկութիւններից երևում է, որ հայ գաղթականութեան բնակութիւն հաստատված հողերը համարվել են նրանց սեփականութիւնը. հայերին թույլ է տրվել ունենալ իրենց ներքին ինքնավարութիւնը, իսկ հայ խոջաները, ճենովայի վաճառականներին հալլասար իրավունքով, հանդես են եկել Ղրիմի և միջազգային շուկաներում:

Հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններից երևում է, որ Ղրիմի հայերը պարտավոր են եղել մասնակցել երկրի շինարարական աշխատանքներին և իրենց զինված ուժերով պաշտպանել

³ Մ. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, էջ 145—146:

Սուրխաթի մոտիկ բարձունքները հյուսիսային ասպատակություններից: «Ի հնումն աստ (այսինքն՝ Կազարաթում—Ա. Ա.),—գրում է Բժշկյանը,—նստէր կողմնապահ հայ իշխան, և ունէր զօրս ի պահպանութիւն ձնովացոց, որպէս պատմէ հին յիշատակարանն»: Եվ Բժշկյանը բերում է այդ հին հիշատակարանի հետևյալ տողերը. «Անդ էր ազնիւ Մարգարն Մուղալէնց, որդի Յորոսի... ըստ հրամանի Շիրին իշխանին Ջինեվիզաց բնակէր զօրօք ի վերայ ջրոյն Կազարաթի...»¹:

Ղրիմի հայ գաղթօջախները XIV—XV դարերում:

Անիի հայ գաղթականությունը Մերձվուրջյան երկրամասից Ղրիմ տեղափոխվելուց հետո նախանձելի վիճակում չի գտնվել: Հայերը Ղրիմի գաղթօջախներում հաստատվելուց շատ շանցած՝ 1346—1347 թվականներին, մոլեզուն է համաճարակը (մահտարածամը): Այդ մասին ուշագրավ հիշատակություն է թողել Ղրիմահայ մեծավաստակ գրիչներից մեկը՝ Նատիրը: Ըստ նրա տեղեկության, մահտարածամը, որը սկսվել է Արևելքում և ծավալվելով հասել մինչև Ղրիմ, մեծ վնասներ է պատճառել. «Մինչև ցայժմ ժժ (15) ամիս է,—գրում է նա,—որ անպատմելի և անթուելի մեռան տարածամ մահուամը»²:

Նորեկ գաղթականությունը մի քանի անգամ ենթարկվել է փորձությունների: Առանձնապես ծանր է եղել Ջանիբեկ խանի 1344 և 1345 թվականներին Կաֆայի պաշարումը, որին թեպետ չի հաջողվել վերցնել Կաֆան՝ ճենովական և հայկական զինված ուժերի հերոսական պաշտպանության շնորհիվ, սակայն պաշարված քաղաքացիները շատ են տուժել: Մեզ է հասել հայկական մի ձեռագիր, որ գրվել է 1344 թվականին Կաֆայում Մկրտիչ գրչի կողմից՝ քաղաքի պաշարման ժամանակ: Գրիչը խնդրում է անմեղադիր լինել գրչության խոշորության համար, որովհետև գրել է «Թ դառն ժամանակիս, ի պաշարմանն Կաֆային»³:

Հետագա տարիներին ևս Կաֆան ենթարկվել է հարձակումների, որից ամենից շատ տուժել են զլխավորապես նորեկ այն հայերը, որոնք բնակություն էին հաստատել քաղաքի պարիսպներից դուրս: Այդ էլ ստիպել է Կաֆայի հայ բնակչությանը՝ 1357 թ. կառուցելու քաղաքի երկրորդ պարիսպը, որը շինարարական վիթխարի աշխատանք է հանդիսացել:

Մարտիրոս Ղրիմեցին Կաֆայի նոր կառուցված պարսպի մասին հետևյալն է գրում.

«Յետ այս ամենայ(ն)ի այնք որ՝ ի Կաֆայն, խոշտանգեալ տաքնապին յազ(գ)էն հոնական, Ջի գայր պատերազմաւ դժնատէս ազգն այն, Առնէր վնաս բազում ընչից և մարդկանս:

Ջի ոչ էր ամենից բերթն բաւական, Ջայն որ ֆռանկն ունէր իւրն սեփհական, Վասն այն միաբանեալ սիրով մեծաշան, Շինեն բերթ արտաքոյ եռեակ պարսպեան»⁴:

Կաֆա քաղաքի հայկական պարսպի կառուցման նախաձեռնողը, ըստ Դավիթ Ղրիմեցու տեղեկության, եղել է Մաղաքիա ավագերեցը:

Ճենովացիների և հայերի կառուցած այս պարիսպները վերակառուցվել, ամրացվել և քաղաքի շուրջը խրամատներ են փորվել 1363 թվականին: Ստեփանոս գրիչն այդ թվականին գրած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ «Պետ քաղաքիս փոս հատանէ, խորխորատ փորէ շուրջ քաղաքաւ և բազում տունք հիմն ի վեր առնէ»⁵:

Ղրիմահայ գաղթականների շատ ու քիչ ապահով վիճակը դեպի իրեն է սկսում քաշել գաղթականության նոր հոսանքներ ինչպես մայր հայրենիքից, այնպես էլ Կիլիկիայից ու հայկական գաղթավայրերից: Շուտով Ղրիմում այնքան ստվար հայություն է կենտրոնանում, որ Ղրիմ թերակղզու արևելյան մասը կոչվում է «Մովային Հայաստան» («Armenia maritima»)՝

Սխալվում է Ա. Լ. Յակոբսոնը, երբ կարծում է, թե այդ անվանումը Ղրիմի հայ գաղթավայրերին տվել են իրենք՝ «հայ պատմիչները»: Ղրիմին «Մովային Հայաստան» են կոչել ո՛չ թե Ղրիմի հայերը, այլ նրանց ճենովացի հարևանները: Կաթոլիկ Եվգենիոս IV պապը, իր 1432 թվականին Սուղդայի հայության ուղարկած կոնդակում Ղրիմի հայ գաղթավայրին նույնիսկ «Մեծ Հայաստան» անունն է տալիս: Սուղդան, գրում է նա, գտնվում է «Մեծ Հայաստանի» կողմերը («In partibus Armeniae majoris»)՝

¹ Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, էջ 146—147:

² F. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, էջ 248:

³ M. Heyd, Histoire du commerce du Levant (տե՛ս ИТҮАК, № 52, 1915, էջ 34—35):

⁴ Ք. Վ. Քուչներյան, Պատմություն գաղթականության հայոց, էջ 121:

¹ Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն, էջ 328:

² ՉՊՄ, ձեռ. № 7744, թ. 250բ:

³ «Հանդէս ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 237—238:

Այդ անվանումը հասկանալի կդառնա, եթե նկատի ունենանք Կաֆայի ձեռնովացի վաճառականների վարչության 1455 թվականի սեպտեմբերի 6-ի որոշումը, ուր ասվում է, որ «Այս երկրում (այսինքն՝ Ղրիմի թերակղզում—Ա. Ա.) մեծ մասամբ բնակություն են հաստատել հայերը»¹:

Ղրիմի հայ գաղթօջախները XIV—XV դարերում գտնվել են բարենպաստ պայմաններում: Այդ մասին վկայում է Դավիթ Ղրիմեցին: «Յանժամ զօրացաք մեք և բազմացաք,— գրում է նա,— և շինեցաք զգիւղս և զգաւառս, իշխանք և ազնուականք ի Ղարապարգարէն սկսեալ մինչև ի Սուրխաթ և ի Ֆէօրոսիա, ի լերինս և ի դաշտս լի արարին վանօրէիք և եկեղեցիօք մինչև ի Սուրխաթ»²: Նույնը հաստատում է նաև Մարտիրոս Ղրիմեցին իր «Ղրիմաց երկրի» պատմության մեջ:

«Ե գալն ազգիս Հայոց յերկիր Ղրիմայն
Սօթն հարիւր ութսուն էր մեր թուական,
Ձեռեղեալ մնացին ուր և ասացան՝
Ի Կաֆայ, ի՛ Ղրիմ, ի Լեհ, ՚ւ Ախքիրման:

Իսկ այնք, որ Կաֆայ կացին սեփհական
Նւ ի Ղրիմ քաղաք Սուլխաթ կոչական,
Եկեղեցիօք ցին զվայրսն ամենայն
Փոխան եկեղեցիացն, որք՝ ի Շիրակվան»³:

Քրիստոնյա հայ պատմիչներն իրենց գլխավոր ուշադրությունը դարձրել են վանքերի և եկեղեցիների վրա: Սակայն հայ գաղթականության Ղրիմում երբեմնի զբաղեցրած վայրերում թողած ավերակները պերճախոս վկաներ են նաև աշխարհիկ շենքերի վիթխարի շինարարության:

Որքա՞ն հայություն է եղել Ղրիմում XIV—XV դարերում: Հայագիտության մեջ ընդունված է ասել՝ մոտ կես միլիոն: Հայ բնակչության այդ թիվը հաշվելիս սովորաբար հիմք են վերցնում պատմիչի փերև բերված տեղեկությունը՝ Ղրիմում հարյուր հազար տուն հայություն բնակություն հաստատելու մասին: Հաշվում են, որ եթե յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած լիներ ամենաքիչը 5 շնչից, ապա հարյուր հազար ընտանիքում պիտի եղած լիներ մոտ կես միլիոն մարդ:

¹ Տե՛ս Ս. Меликсет-Бекоев, Армянские древности в Аккермане, Тифлис, 1911, էջ 7:

² ՉԳՄ, ձեռ. № 7449, Թ. 281բ:

³ Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, էջ 146:

ձեռնովական աղբյուրներից հայտնի է, որ միայն Կաֆա քաղաքն ունեցել է 70 000 շունչ բնակչություն, որից 2/3-ը հայեր են եղել, այսինքն՝ մոտ 46 000 հոգի: Հայկական հիշատակագրերը Կաֆայում հիշում են 45 եկեղեցի. եթե յուրաքանչյուր եկեղեցու համայնքը մոտ 200 ծուխ հաշվենք և յուրաքանչյուր ծուխ ունենար 5 շունչ, դարձյալ 46 000-ի մոտ բնակչություն է ստացվում: Մեծ թվով հայ բնակչություն է ունեցել նաև Սուրխաթը, Կազարաթը, Սուղդան, Կորսունը և մյուսները: Մեր մոտավոր հաշվումներով՝ նշված դարերում Ղրիմն ունեցել է ո՛չ ավելի քան երկու հարյուր հազար հայություն: Անշուշտ, չափազանցություն պետք է համարել կես միլիոն թիվը:

Ղրիմի այսպիսի բնակչաշատ գաղթավայրը, բնական է, չէր կարող մնալ առանց թեմական հոգևոր ղեկավարության: Ստեղծվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը ենթակա այսպես կոչված՝ «Հյուսիսային» թեմ: Գրիչներն իրենց հիշատակարաններում գահակալող խաների և կաթողիկոսների անունների կողքին հաճախ հիշում են նաև Ղրիմի հայ թեմական առաջնորդների անունները: Օրինակ, Տերտեր Երևանցին 1341 թ. առաջին անգամ հիշում է «Հայոց հյուսիսային կողմանց եպիսկոպոս» Ստեփանոսին՝ Սուղդայի Գրիգոր քահանայի որդուն:

Թեմական առաջնորդից բացի, գոյություն է ունեցել նաև «աթոռապահություն»: 1346 թ. մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ զձեռագիրս... յառաջնորդութեան տէր Գրիգորի, յաթոռապահութեան հաճախեղ հոետորին Յովհաննէս արեղային...»¹:

Սուրխաթում 1348 թ. գրված հայկական մի ձեռագրի գրիչ՝ Ավետիք, որդի Նադրի, որը Ղրիմի հայ ականավոր մանրանկարիչներից մեկն է, իր հիշատակարանում հայտնում է, որ ձեռագիրը գրել է «ի հոշակաւոր և հոյակապ քաղաքս, որ կոչի Սուրխաթ... յեպիսկոպոսութեան նահանգիս տեառն Ստեփաննոսի՝ արքեպիսկոպոսի ամենայն հիւսիսական կողմանց և յերկրորդի նորին Յոհաննէս կրաւնաւորի»²: Թեմի մեծությունը հաշվի առնելով, ըստ երևույթին, անհրաժեշտ է համարել թեմական առաջնորդի կողքին ունենալ նաև աթոռապահ:

Կաֆայում սակայն եպիսկոպոս առաջնորդ է ունեցել նաև հայ կաթողիկ համայնքը, որի առաջնորդական կենտրոնը գտնվել է Ս.

¹ Գ. Սրվանձտյան, Թորոս աղբար, II, էջ 426—427:

² ՉԳՄ, ձեռ. № 7857, Թ. 288բ:

նիկողացու վանքում: Կաֆայի հայ եպիսկոպոսի իրավասությունը տարածվել է Ղրիմի կաթոլիկ հայությունից: Ինտեկենտիոս VI պապը 1356 թվականի կոնդակով Ղրիմի հայ կաթոլիկներին հաստատել է Օգոստինոսի կարգի մեջ և ֆրա Ավագտեր եպիսկոպոսին նշանակել Ղրիմի «գոսպառնաթոր», այսինքն՝ հոգևոր թեմի առաջնորդ¹:

Հիշատակարաններում պահպանված տեղեկություններից երևում է, որ Ղրիմի հայ լուսավորչական և կաթոլիկ համայնքները հաշտ ու համերաշխ չեն ապրել կողք-կողքի, այլ մշտապես գտնուվել են միջդավանական պայքարի մեջ: Այդ պայքարը հրահրել է վատիկանը, որը Կաֆայի, Սուղդայի և Սուրխաթի կոնսուլների միջոցով աշխատել է հայերին դավանափոխ անել: Անտոն գրիչը 1357 թվականին գրած իր «Տոնապատճառի» հիշատակարանում գանգատվում է, որ ինքը քիչ փորձանքներ և հակառակություններ չի տեսել «Ի հերձուածողացն»²:

Ըստ երևույթին, լուսավորչական համայնքի պայքարը գլխավորել է Հովհաննես վարդապետը, որը 1363 թվականին գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ներկայացված է որպես «կորոփամիտ վարդապետի», «հերձուածողաց հալածողի» և «ցոփագնացից ահ արկանողի»: Նա, ըստ գրչի տեղեկության, փայլում էր «Իբրև գսին լուսոյ» և «զպարիսպ բարձրապատուար շուրջանակի»³:

Ի դեպ, կաթոլիկների այդ հալածանքն ուղղված էր ո՛չ միայն հայ համայնքների, այլև՝ հույն-ռուսական ուղղափառ համայնքների դեմ: Տեղեկություն կա այն մասին, որ 1365 թվականին կաթոլիկները խլել են ուղղափառների (անշուշտ, ռուսների) Ս. Աստվածածնի անունով եկեղեցին, որը և մեծ դժգոհություն է առաջացրել «ուղղափառաց եկեղեցեացն»⁴:

Կաֆայի, ինչպես և Ղրիմի բոլոր գաղթավայրերի հայությունն վրա ծանր է անդրադարձել արյունոտ այն պայքարը, որը XIV դարի 60-ական թվականներին տեղի է ունեցել Կաֆայի ճննվական և Սուղդայի վենետիկյան առևտրական ֆակտորիաների միջև, որը վերջացել է Կաֆայի հաղթանակով: Կաֆայի Կարապետ գրիչը, որի համակրանքը ճննվացիների կողմն է, 1365 թվականին իր գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ Կաֆայի ճննվացիները հրամանտարը «աստվածային հաջողություններով» գրավել է Սուղ-

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2037, թ. 187ա:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2039, թ. 319բ:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 6273, թ. 132բ:

⁴ ՀՊՄ, ձեռ. № 7458, թ. 426բ:

գա քաղաքը, թշնամիներին ձերբակալել, իսկ հրեա և մահմեդական բնակչությանը «զամենեսեան սպառ իսպուռ կոտորեալ»¹:

Միջֆեոդալական այդ պայքարը 1365 թվականից հետո դարձյալ շարունակվել է: 1371 թվին գրված հիշատակարանում Ստեփանոս գրիչը դառնություն գանգատվում է, որ «Իշխանք և հազարապետք զմիմեանս սատակեն»²:

Իտալական վաճառականների միջև տեղի ունեցող այս ներքին կռիվները մեծ շահով նպաստում են խանության ուժեղացմանը Ղրիմում: Այդ ժամանակ Ղրիմում խան էր Մամայը, որը նստում էր Ղարասուում: Օգտվելով վերը հիշատակված միջադեպերից, նա հաճախ է ասպատակում հայաբնակ վայրերը, կողոպտում և բնակչությանը գերեվարում:

1365 թ. նատիրի որդի Ավետիս գրչի թողած հիշատակարանից երևում է, որ Մամային հաջողվել է վերցնել Կաֆան և կողոպտել բնակչությանը. «Պատերազմաւ սուզ կալաւ զբոլոր սահմանս Ղրիմ,— գրում է նա,— զի իշխան սորա ոչ կարեցեալ ընդդիմանալ՝ նկուն եղեալ փախեալ, և հարին ի զաւրուն իբրև Ս (երկու հազար) այր, և զկարասին զինուք հանդերձ առեալ տարան Մոյ»³:

Միջֆեոդալական այս կռիվներին ուղեկցում է սովը: Ստեփանոս գրիչը հայտնում է, որ Ղրիմում՝ Մամայի կողմից գրավվելուց երեք տարի հետո, մոլեզուն է սովը, որից այնքան շատ մարդիկ են մահացել, որ ինքը «գրելոյ անկար է»⁴:

Ղրիմահայ համայնքները— Ղրիմահայ համայնքների ներքին կյանքի րի ներքին կյանքը և մասին մեր ունեցած տեղեկությունները սոցիալական ընդվզում-շատ աղքատ են: Նրանք մեզ հնարավորուները:

Թյուն չեն տալիս ծավալվելու: Մեզ հասած տեղեկությունների մեծ մասը վերաբերում է հայ առևտրականներին և բարձրաստիճան հոգևորականներին. խոշորացույցով կարելի է փնտրել հայ աշխատավորության մասին եղած տեղեկությունները:

Մերձվուլգյան երկրամասից Ղրիմ եկող հայ գաղթականության առևտրա-արհեստավորական խավերը բնակչություն են հաստատել ծովափնյա նավահանգստային քաղաքներում՝ Ազախում, Կերչում, Կաֆայում, Սուղդայում, Կորսունում և այլն: Իսկ գյուղացիությունը՝

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 7458, թ. 426բ:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 7474, թ. 490բ:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 4656, թ. 560ա:

⁴ ՀՊՄ, ձեռ. № 2705, թ. 487ա:

ընտրել է թերակղզու ներքին երկրամասը, մասնավորապես Սուրխաթի և Կազարաթի արգավանդ շրջանները:

Գյուղացիությունը՝ ղրիմահայ բնակչության զգալի մասն է կազմել: Նրա հիմնական զբաղմունքներն են եղել հողագործությունը և անասնապահությունը: Մեծ ուշադրություն է դարձվել մասնավորապես այգեգործության՝ խաղողի մշակության վրա: Հայտնի է, որ թերակղզու ծովափնյա բոլոր քաղաքների խմիչքը հայ այգեգործներն են մատակարարել: Տեղեկություններ կան անգամ Ղրիմից խմիչքի արտահանության մասին:

Ի՞նչ իրավունք են ունեցել Ղրիմի հայ գյուղացիները հողի նկատմամբ, մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ նրանք ապրել են գյուղական համայնքներով. նրանք իրար մեջ են բաժանել իրենց տրված հողամասերը ըստ շնչերի և դրան համապատասխան վճարել պետական հարկը և կալվածատիրոջ ունեցանքի Փաստեր չկան այն մասին, որ գյուղացիությունը գտնված լինի ճորտացված վիճակում: Միայն մի հիշատակարանում տեղեկություն է կա Սուրխաթի եկեղեցական կալվածներում աշխատող բանվորների, մաճկալների և հովիվների մասին: Այդ՝ Խոսրովի 1356 թվականին Սուրխաթում գրած հիշատակարանն է, ուր գրիչը խնդրում է հիշել Ս. Աստվածածնի, Ս. Սիմեոնի և Ս. Օքսենտիոսի կալվածքներում աշխատող «պաղի (այսինքն՝ այգու.—Ա. Ա.) գործաւորան, գտնտեսն, և զմաճկալքն, և զհովիւն...»¹:

Ղրիմահայ քաղաքատիպ գաղթօջախներում ամենից գործունյա դեր են ունեցել հայ առևտրականներն, որոնք շատ սերտ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում ճենովական առևտրականների հետ և նրանց գործակիցները դարձած ակոսում էին Սև ծովն աչ ու ձախ: Ճենովայի առևտրականներն իրենց ընկերակիցներին անվանում էին «մեր հավատարիմ և ազնիվ վաճառականներ»:

Ճենովայի առևտրականները, 1260 թվականին Բյուզանդիայի Միքայել Պալեոլոգ կայսեր հետ կնքած պայմանագրով, առևտուր անելու մենատիրություն էին ստացել և Սև ծովին տիրություն էին անում իրենց սեփական տան նման: Նույն իրավունքներից օգտվում էին նաև հայ առևտրականները:

XIV—XV դարերում Ղրիմի նավահանգիստները միջազգային տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոններ էին դարձել. նրանք Արևմուտյան Եվրոպան կապում էին Արևելքին՝ Մոնղոլիայի, Հնդկաստանի, Չինաստանի հետ: Ղրիմով էին անցնում նաև Ոսկե Հորդայի

գրաված երկրներից դեպի հարավ ձգվող առևտրական ուղիները: Առևտրական սերտ հարաբերություններ ստեղծվեցին մասնավանդ Տրապիզոնի հետ, ուր իշխող դիրքեր էին գրավել հայ և հույն առևտրականները՝ Ղրիմին մատակարարելով Պարսկաստանի և Անդերկովկասի ապրանքները: Ղրիմի նավահանգիստները յուրատեսակ պահեստարաններ էին աշխարհի շորս կողմից բերվող ապրանքների համար: Ճենովացիների և Ոսկե Հորդայի խանության միջև 1266 թ. կնքված պայմանագրի համաձայն, խաները պարտավոր էին պահեստներ կառուցել՝ ճենովացիների ապրանքները պահպանելու համար², իսկ ճենովացիները Սև ծովի վրայով իրենց կատարած առևտրի համար վճարում էին մաքս:

Ղրիմի հայ և ճենովացի վաճառականները Արևելքից Եվրոպա էին փոխադրում ցորեն, աղ, ձուկ, բուրդ, մորթի, մոմ, թանկագին քարեր, համեմունք և այլն: Եվրոպայից դեպի Արևելք էին տանում գործվածքներ, երկաթյա և պղնձյա իրեր, զարդարանքներ և այլն:

Հայ առևտրականները, ինչպես երևում է, կապված են եղել Ճենովայի Ս. Գեորգի բանկի հետ, որոնց ճենովական բաժանմունքը գտնվել է Կաֆայում: 1431 թ. Քրիստոսատուր գրիչը «Ճաշոց»-ի վերջում իր գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ տիկին Ազիզ-Մելիքը Ս. Անտոնի վանքի անունով «ի պանքն եղեալ է», 100 սոմ՝ անշարժ դրամագուլիս, որի տոկոսները՝ տարեկան 1400 սպիտակ պիտի տրվի վանքին՝ ծախսելու: Բարեգործուհու հայրը՝ պարոն Ամիրը, վանքի անունով բանկն է դրել 25 սոմ, որի տարեկան տոկոսն է եղել 300 սպիտակ և այլն³:

Ղրիմի քաղաքներում ստվար թիվ էին կազմում նաև հայ արհեստավորները: Ինչպես երևում է, Ղրիմի քաղաքները ո՛չ միայն միջազգային առևտրի, փոխանակության կենտրոններ էին, այլև նրանք, առևտրին մասնակցում էին նաև իրենց արտադրանքով:

Պետ. մատենադարանի սեփականություն է մի թանկարժեք ձեռագիր, որը գրված է Սուրխաթում 1347 թվականին հայ բազմավաստակ մի գրչի՝ Նադրի կողմից: Ձեռագիրը ստվար մի հատոր է՝ «Ճառընդիր»: Դժվար է եղել մեկին կատարելու ձեռագրի վրա դրված ծախսը, ուստի և մի շարք հայ արհեստավորներ և մանր առևտրականներ միջոցներ են հավաքել և տվել գրչին՝ պատվիրելով

¹ Е. С. Зевакин и Н. А. Пенчко, Очерки по истории генуэзских колоний на западном Кавказе в XIII—XV вв. (տե՛ս «Исторические записки», № 3 за 1938, էջ 72—129):

² ԶԳՄ, ձեռ. № 7434, Բ. 395բ:

¹ ԶԳՄ, ձեռ. № 6273, էջ 153—154:

իրենց անունները արձանագրելու ձեռագրի տարբեր էջերում: Ձեռագրի մեջ ցրված մանր հիշատակարաններից դժվար չէ պատկերացում կազմել, թե ինչ մասնագիտություն արհեստավորներ և մանր առևտրականներ են եղել Կաֆայում XIV դարում: Այնտեղ հիշված են հետևյալ արհեստավորները և այլ զբաղմունքով պարապող մարդիկ: Քաղեոս ներկարարը, Պարոնշահ կոշկակարը, Կարապետ բազազը, Քորոս ջուլհակը, Սարգիս բազազը, Մելիքսեդ ոսկերիչը, Ուռումբեկ ոսկերիչը, Գորգի ներկարարը, Սարգիս դանկարը, Մարգարե ջուլհակը, Ավետիք ջուլհակը, Ամպետ կտավագործը, Կիրակոս ճոնը, Բաբելի ոսկերիչը, Մարգարե քաթանագործը, Վարդեղոս ջուլհակը, Ստեփանոս հյուանը, Սաթե դերձակը, Ավրան կտավագործը, Մկրտիչ դանկագործը, Քավտա բազազը, Հեթում դարբինը, Աղբարշահ գինեծախը, Գրիգորես էգիպանը (այգեպանը), Պարոնշահ սանրագործը, Հովհաննես կտավագործը, Տուրք էգիպանը, Կարապետ ջուլհակը¹ և այլն:

Նադիրի վերև բերված հիշատակարաններից երևում է, որ Կաֆայում մեծ թիվ են կազմել մասնավորապես ջուլհակները: Այլ աղբյուրներում տեղեկություններ կան նաև կաշեգործ և նավաշինարար արհեստավորների մասին:

Արհեստավորների մեծ մասը կապված է եղել առևտրականների հետ և կատարել նրանց պահանջները՝ արտադրելով այն ապրանքները, որոնք անհրաժեշտ էին ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում վաճառման համար: Անհավանական չէ, որ հայ արհեստավորներն ունեցել են իրենց համաքարական կազմակերպությունները:

Ղրիմի քաղաքատիպ գաղթօջախներում կային մեծ թվով հայ գինավորականներ և սևագործ բանվորներ: Զինվորականները պաշտպանում էին քաղաքները թշնամու հարձակումներից և ուղեկցում քարավաններին՝ ցամաքային ճանապարհորդության ժամանակ: Ինչ վերաբերում է քաղաքում ապրող սևագործ բանվորներին, ապա նրանք աշխատում էին պահեստներում, նավահանգստներում և նավերի վրա:

Ճենովական պաշտոնական վավերագրերից երևում է, որ Ղրիմի այլազգի բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայերը, ճենովական իշխանությունների կողմից ենթարկվել են անօրինակ շահագործման: Նրանք վճարել են բազմատեսակ հարկեր: Միտ-

հարկից բացի, նրանք պարտավոր են եղել վճարել հարկեր նաև շենքի, այգեգործության, ձկնորսության և շուկայում վաճառքի հանված բոլոր տեսակի ապրանքների համար՝ գինու, հացահատիկի, մրգերի և այլն: Իշխանությունները հարկ են վերցրել անգամ կաճուրջների համար: Առանձնապես ծանր է եղել աղի վրա դրված հարկը:

Քուրքերը 1453 թվականին Կոստանդնուպոլիսը վերցնելուց հետո, երբ փակվում է Սև ծովի ելքը դեպի Միջերկրական ծովը, տարանցիկ առևտուրը սկսում է նվազել: Ճենովական իշխանություններն սկսում են ավելի ծանրացնել իրենց հարկային լուծք. էթե նրանք 1415 թվականին ժողովրդից վերցրել էին միայն 3 միլիոն լիրա հարկ, ապա 1470 թվականին թուրքերի Ղրիմ ներխուժելու նախօրյակին, այն բարձրացնում են մինչև 12 միլիոն լիրայի:

Աշխատավոր բնակչության դրույթունն այնքան է ծանրանում, որ ապրուստ չունեցող մարդիկ հարկադրված են լինում կամավոր հանձնվել ստրկության: Կաֆայի կոնսուլատը այդ երևույթի առաջն առնելու համար հատուկ որոշում է կայացրել, որ՝ «Կաֆայում կամ նրա արվարձաններում արգելվում է գնել տեղացի այն բնակիչներին, որոնք կամովին վաճառում են իրենք իրենց»:

Հայ աշխատավորությունը շահագործվում էր սակայն ո՛չ միայն ճենովական իշխանությունների կողմից, այլ նաև իր ազգակից մեծահարուստների կողմից, որը և տեղի է տվել աշխատավորության հաճախակի բողոքներին և ապստամբության: Հայկական շրջաններում մեծ դժգոհություն է առաջացել մանավանդ Կայարիս անունով մի հայ վաշխառուի գործունեության հետևանքով, որը, ըստ ճենովական մի վավերագրի, անշափ մեծահարուստ մեկն է եղել և վարկեր է տալիս եղել քաղաքի շատ բնակիչներին:

1433 թվականներին, ինչպես հայտնի է, տեղի է ունեցել Չեմբալայի ապստամբությունը (Չեմբալան Կաֆայից դեպի արևմուտք գտնվող Ղրիմի նավահանգստային քաղաքներից մեկն է, ուր ըստ վար հայ բնակչություն էր ապրում): Ապստամբությունն ուղղված է եղել տեղի իշխանության դեմ: Ապստամբներին հաջողվել է իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը և քաղաքից դուրս վտարել ճենովական հարստահարիչներին: Ապստամբության ալիքը արագ անցել է հարևան քաղաքները և գյուղերը: Այս ապստամբությանը մաս-

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 3797 (տարբեր էջերում):

¹ Տե՛ս 300ИД, т. V, էջ 738:

նակցել են նաև հայերը¹։ Ապստամբությունը ճնշվել է մեծ դժվարությամբ՝ Կաֆայից ուղարկված 60 000 հոգուց բաղկացած զորաբանակի կողմից։

1454 թվականին աշխատավորության նոր ընդլզում է տեղի ունեցել Կաֆայում, որի բնակչության երկու երրորդը, ինչպես ասել ենք առջևում, կազմել է հայ բնակչությունը։ Ժողովուրդը գինք է վերցրել և սկսել է կռվել։ Քաղաքի հարուստները, վախենալով ժողովրդի ցասումից, փախել են քաղաքից։ Կաֆայի կոնսուլն իր գեկուցագրում գրում է. «Անցյալ ամսվա 15-ին (այսինքն՝ սեպտեմբերի 15-ին—Ա. Ա.), այստեղ տեղի ունեցան մեծ անկարգություններ։ Քաղաքում կռիվ սկսվեց, և ավելի քան հինգ հարյուր մարդիկ գոչում էին՝ «Կեցցե ժողովուրդը», «Մահ ազնվականներին»²։

Հետաքրքիր են ճենովական վավերագրերում պահված այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են անմիջապես Կաֆայի հայ համայնքի աշխատավորության ընդլզմանը՝ հայրենակից հարուստների դեմ։

Կաֆայի կոնսուլ Կաբելլայի մի գեկուցագրից երևում է, որ Կաֆայի հայ բնակչությունը բաժանված է եղել երկու հիմնական խմբի՝ մեծահարուստների և աշխատավորության։ Մեծահարուստները, ըստ նրա տեղեկության, մեծ թիվ չեն կազմել՝ ընդամենը ութ-տասը հոգի։ Նրանց ղեկավարն է հանդիսացել վերև հիշված Կայարիսը, որը հավանական է լատինական վավերագրերում աղավաղումն է Կարապետ անվան։

Կաֆայի հայ աշխատավորության պայքարը հարուստների դեմ սուր բնույթ է ստանում 1474 թվականին՝ հոգևոր առաջնորդի ընտրության ժամանակ։ Ունևորներն առաջարկել են իրենց թեկնածուին՝ տեր Կարապետ անունով մեկին, որը Կայարիսի ազգականներից է եղել։ Հովանավորված տեղական իշխանությունների կողմից, իսկ աշխատավորությունն առաջարկել է իր թեկնածուին՝ տեր Հովհաննեսին։ Քաղաքի կոնսուլը բացահայտորեն պաշտպանել է ունևորների թեկնածուին և ցանկացել է պարտադրել հայ աշխատավորությանը՝ հնազանդվել հարուստների կամքին։ Սակայն աշխատավորությունը չի ենթարկվել իշխանություններին և ապստամբել է։

Ըստ տեղեկությունների, հուզումը փոքր-ինչ խաղաղվելուց հետո, նորից բռնկվել է վեց ամիս հետո։ Այս անգամ Կաֆայի հայ

¹ Այս ապստամբությունների մասին տես Л. М. Чиперис, Экономическое развитие и классовая борьба в крымских городах в 30—70-х гг. XV века (автореферат).

² П. Н. Надский, Очерки по истории Крыма, Симферополь, 1951, էջ 61.

բնակչության համար ապստամբության առիթ ծառայել է մեծահարուստ մի հայի՝ Քոտուլ Բեյի տղայի կողմից շքավոր մի մարդու աղջկա առևանգումը։ Ժողովուրդը հավաքվել ու շարժվել է դեպի կոնսուլի շենքը՝ «Կորչի՛ Քոտուլ Բեյը, մահ նրան» բացականչություններով։ Կոնսուլը, վախենալով բազմության զայրույթից, թաքնրվել է։ Մեծ դժվարությամբ է հաջողվել ժողովրդին հանգստացնել և հեռացնել կոնսուլի շենքից։

Հայ աշխատավորության նոր ընդլզումներ են եղել նաև 1473—1475 թվականներին։ Կոնսուլ Կաբելլան 1475 թ. փետրվարի 12-ին ձենովա գրած իր նամակում հայտնում է. «Հայ ժողովրդի շրջանում մեծ անկարգություններ են սկսվել, առաջացել է խռովություն, եկեղեցիներից մեկում 300 հոգի են հավաքվել»։

Ամենայն հավանականությամբ ճենովական կոնսուլի՝ եկեղեցում հիշած այս 300 հոգին հանդիսացել են ղինված այն անձնավորությունները, որոնք չեն ցանկացել հնազանդվել իշխանությունների կարգադրությանը և չեն ցանկացել ընդունել հայ հարուստների պարտադրած թեմական առաջնորդին։

Ի դեպ, Ս. Գևորգ բանկի պրոտեկտորը 1473 թվականի իր մի գրության մեջ մեղադրել է Կաֆայի կոնսուլին, որ նա թույլ է տվել միջամտելու հայ համայնքի ներսում ծայր առած խռովություններին։

Փաստորեն, Կաֆայի հայ աշխատավորության պայքարը տեղի հայ մեծահարուստ խմբակի դեմ շարունակվել է մինչև թուրքերի մուտքը Կաֆա։

Ղրիմի թերակղզու գր- Ղրիմի հայությունը շուտով կանգնում է ռավումը թուրքերի կողմի նոր փորձության առջև. նրա գլխին պայմից և նրանց կատարած թում է թուրքական սոսկալի արհավիրքը։

Վայրագությունները։ Պոլիսը թուրքերի կողմից գրավելուց հետո, ինչպես ասացինք, դադարում է ծովային հաղորդակցությունը Սև և Միջերկրական ծովերի միջև։ Ղրիմը կտրվում է արտաքին աշխարհից և ընկնում փակուղու մեջ։ Ճենովացիները զրկվում են Խալիայից ծովային ճանապարհով ուղարկված և այլ օգնություն ստանալու հնարավորությունից և հարկադրված են լինում մայր հայրենիքի հետ կապվել ցամաքային հեռավոր ճանապարհով։ Թերակղզում թաթար բնակչության մեջ աստիճանաբար սկսում են ուժեղանալ թուրքոֆիլ տրամադրությունները։

Ղրիմի ճենովական իշխանությունները, սակայն, չեն ըմբռնում ժամանակի վտանգը, պատշաճ միջոցներ չեն ձեռնարկում՝ ամրացնելու քաղաքները, զինելու և կազմակերպելու տեղական ուժերը և

Խեղդելու թուրքական օրիննտացիա ունեցող թաթարական խաների ոտնձգությունները: Ավելին, ճակատագրական այս ծանր օրերին նրանք, հնազանդ պապական կաթոլիկ պրոպագանդային, շարունակում են երկպառակություններ սերմանել Ղրիմի հայկական շրջաններում՝ վանելով հայ աշխատավորությանը իրենցից:

Թուրքական նավատորմիղն առաջին անգամ Ղրիմի թերակղզուց է մոտենում 1454 թվականին՝ Մանքաստրան (Ակկերմանը) վերցնելուց հետո: Թուրքական նավերը Կաֆայի ծովախորշն են գալիս նույն տարվա հուլիսի 11-ին: Կաֆացիները բանակցություններ են սկսում թուրքական հրամանատարության հետ, վճարում 600 սոմ (մոտ 19,400 լիրա) ռազմատուգանք և գործը վերջացնում խաղաղությամբ¹:

Սակայն այդ ժամանակավոր, խաբուսիկ մի դադար էր: Թուրքական կառավարության աչքը Ղրիմի վրա էր: Եվ ահա նրանք 1475 թ. Ղրիմի թերակղզին նվաճելու համար ուղարկում են մի նոր զորաբանակ՝ Գեղուկ Ահմեդ փաշայի ղեկավարությամբ: Թուրքական նավատորմիղը Կաֆայի ծովածոցն է մտնում մայիսի 31-ին, իսկ հունիսի 1-ին թուրքերը զորք են ափ հանում և սկսում ռազմական ընդհարումներ:

Ղրիմի հայ և ճենովացի բնակչությունը որոշում է դիմադրել թշնամուն: Հայկական զորամասերին հանձնարարվում է պաշտպանել քաղաքի ցամաքային սահմանը՝ հայկական պարսպի ուղղությամբ:

Ականատես հայ տաղերգուներից մեկը՝ Ղարիպ Ներսեսը, որը Կաֆայի մասին հատուկ ողբ է գրել («Ողբ ի մայրաքաղաքին Կաֆայու») հետևյալն է հաղորդում թուրքերի հարձակման և հայերի ու իտալացիների հերոսական պաշտպանության մասին.

«Թօփ թաֆանը շատ ունէին,
Խիստ կանչելով կոիւ արին,
Որ ահն առէր էր վերայ քաղքին...
Մեծ-մեծ թօփերն երբ քաշեցին,
Երկինք ու երկիր կու դողային:

Տունք և տաճարքն բրւլէին,
Տղայք մեռան ահէ ձայնին.
Կանայք ահէն զարհուրէին,
Եւ զտղայքն անցանէին.
Ձի ահեղ էր ձայնն թօփին»²:

¹ В. Геѣд, История Востока в средние века (ՏՃ՝ «Известия таврической ученой архивной комиссии», № 52, էջ 68—185):

² ՀՊՄ, ձեռ. № 7709, Բ. 34ր.

Ըստ Ղարիպ Ներսեսի տեղեկության, Կաֆա քաղաքը եկող և շրջապատող թուրքական նավատորմիղը բաղկացած է եղել 400 նավերից: Թուրքական բանակը քաղաքը շրջապատել է թե՛ ծովից, և թե՛ ցամաքից:

Հայ և ճենովացի զինվորները թուրքական հսկայական բանակի դեմ կռվել են հինգ օր անդադար և անօրինակ քաջությամբ ետ շարտել նրա հարձակումները: Սակայն կռվի վճռական պահին դավաճանել են քաղաքի թաթարները և 60.000 հոգով անցել թուրքերի կողմը: Իտալական վաճառականների մեջ նույնպես եղել են դավաճաններ: Եվ այսպես, դնալով պակասում են պաշարվածների ուժերը:

Գրությունը ավելի է ծանրանում, երբ թշնամին կտրում է քաղաքի ջուրը: Քաղաքը նախապես ապահովված չէր նաև պարենով: Վճռական պահին իր ապահովության մասին մտածող իտալական հյուպատոսը թողնում և փախչում է քաղաքից: Առանձնապես ստոր գործ է կատարում Կաֆայի գանձապահը. նա գաղտնի թուրքերին է հանձնում քաղաքի բանալիները: Ահա այսպիսի ծանր պայմաններում հայ զինվորականությունը հարկադրված է լինում բանակցությունների մեջ մտնել թուրքերի հետ, ստանալ նրանց հավաստիացումը, որ քաղաքը հանձնելու պարագային վրեժխնդիր չեն գտնվի նրանց նկատմամբ և հանձնել քաղաքը: Նեպոլեոնի «Հայամաուրք»-ի հիշատակարանի հեղինակն այդ մասին հետևյալն է գրում. «Ընդդիմացան իշխանքն և ազնուանքն մեր և ոչ ետուն զբերթն», իսկ հետո, երբ տեսան, որ անկարելի է պաշտպանել, բանակցությունների մեջ մտան և «թուրքն ուխտ եղեալ շեղանչել, եթե հնազանդեսցեն, այլ ազատութիւն տալ: Տեսեալ իշխանացն մերոց և ազնուականաց զթուրքիւն իշխանին ճենովիզաց և զօրացն նոցին, մանաւանդ թե իշխանն փախուստ էառ, անձար մնացեալ ի սովու, առին զերդումն և զքաղաքն ետուն Թուրքաց»¹:

Եվ այսպես, Կաֆան հինգօրյա պաշտպանությունից հետո, ընկնում է թշնամու ձեռքը: Թուրքերը, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս դրժում են իրենց խոստումը և դատաստան տեսնում հայ, իտալացի, ռուս և տեղացի այլ բնակչության հետ: Ղարիպ Ներսեսը մանրամասն պատմում է այն վայրագությունների մասին, որը կատարել են թուրքերը Կաֆայի բնակչության հետ: Թուրքերը նախ հավաքում են տեղի կռվող ուժը և զինաթափ անում: Նրանց մի մա-

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 7442, Բ. 281ր:

սին կոտորում են, իսկ մյուս մասին՝ գերում, հավատափոխ անում
և ուղարկում Պոլիս՝ թուրքական բանակում ծառայելու համար:
Սնողներից վերցնում են նաև նրանց երեխաներին:

«Զդուսար և որդիքն ժողովեցին,
Զհարն գլուխն կրտեցին,
Զդուսերքն առին և գերեցին,
Անխնայ ժողովեցին,
Երկու եղբայրքն ի մեկ տեղին,
Զնորպակ հարսն ու փեսան,
Լալով առին ու նաև դրին,
Հայրըն և մայրըն շատ լացին
Եւ գլխիբաց ի յետ գնացին,
Նայ ճար շեղաւ, չի խղճային
Եւ ոչ լալուն ողորմէին,
Սըրտեր եղեր էր գազանին»¹:

Ըստ Ղարիպ Ներսեսի տեղեկության, ծնողներից վերցրած
միայն տղաների թիվը տասը հազարի է հասել: Այնուհետև նրանք
հավաքում են բոլոր վաճառականներին և «Զամէնն խիստ թալա-
նեցին»: Վերցնում են քաղաքի բոլոր եկեղեցիների զանգերը և
ուղարկում Պոլիս՝ թնդանոթ ձուլելու համար: Մտնում են տները,
կողոպտում բնակչությանը: Աշխատունակ մարդկանց նրանք հա-
վաքում են մի տեղ և աշխատեցնել տալիս ռազմական շինարարու-
թյան վրա: Վերջում Ղարիպ Ներսեսն իր «Ողբն» ամփոփում է հե-
տևյալ դառնակակիծ գայրույթով.

«Խիստ նեղութիւն կայր քաղաքին,
Ամէնն ի լաց հառաչէին,
Ճամփա չի կար, որ փախչէինք»²:

Թուրք հրամանատարութիւնը Կաֆայի հայ բնակչության զեմ
կազմակերպում է մի այլ ոճիւր ևս, որը հաղորդում է մեզ «Ղրիմի
Պատմության» հեղինակը: Կաֆայի և Ղրիմի մյուս բնակավայրերի
գրավումից հետո, երբ շատ ու քիչ կյանքն սկսում է խաղաղվել,
թուրքերը և թաթարները սկսում են հարկադրել հայերին կրոնա-
փոխ լինել և ընդունել մահմեդականութիւն: Սակայն հայերը վրձ-
նականապես մերժում են: Թուրքական զորքի հրամանատար Ահմեդ
փաշան դիմում է այսպիսի ոճրագործության. մահմեդական տոնե-
րից մեկի ժամանակ, հյուրասիրության պատրվակով, ընդունելու-

¹ 2ՊՄ, ձեռ. № 7709, Թ. 34բ:

² Նույն տեղը, Թ. 34բ:

Քյուն է կազմակերպում իր պալատում, որը գտնվելիս է եղել ծով-
ափին: Նախապես հայտնում է հրավիրվածներին հյուրասիրության
գալ առանց զենքի: Ծաշկերույթից հետո, երբ հրավիրվածները
շնորհակալութիւն հայտնելով դուրս են գալիս՝ իջնելով աստիճան-
ներով, այնտեղ կանգնած դահիճները մեկ-մեկ սպանում են հրա-
վիրված հայերին և նրանց դիակները ձգում ծով. «Յետ ճաշելոյն
նոցին (այսինքն՝ հայոց—Ա. Ա.),—գրում է պատմիչը,—ի յիջանելն
ի ձիգ ձիգ աստիճանսն պալատին՝ դահիճքն, ըստ հրամանի փա-
շային՝ մի մի կոտորեալ արկին ի ծով»: Ապա փաշան հրամայում
է կոտորել հայերին: «Զժերս և զտղայս, զարս և զկանայս, սրոյ
ճարակ ետուն, և զբարինս նոցա յերկիր յեղեալ իբրև զվտակս գե-
տոց ընթանայր ի փողոցսն: Անթիւ աղջիկք և մանկունք, մատաղ
տղայք գերեալ առաքեցին ի Պոլիս առ սուլթանն»³: Այդ նուն ձե-
վով, ավելացնում է պատմիչը, հայերի հետ վարվեցին նաև Կա-
զարեթ և Սուրխաթ քաղաքներում⁴:

Կաֆան և Սուրխաթը վերցնելուց հետո թուրքական բանակը
շարժվում է Սուղդայի վրա: Տեղի իտալացի, հայ և հույն կովող
ուժերը, համախմբված, հերոսական դիմադրութիւն են ցույց տա-
լիս թուրքերին և բոլորն էլ ընկնում անհավասար մարտում:

Կաֆայի գրավումը և ավերումը ցնցող տպավորութիւն է թո-
ղել ժամանակակիցների վրա: 1475 թվականին Երուսաղեմում
գրված Սողոմոն գրչի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի թիվս
հայոց ԶիԿ (1475), յորում գրեցաւ սուրբ աւետարանս, առին
զԿաֆան տաճիկն և արարին բազում գերութիւնս և աւերումն, և եղև
յոյժ տրտմութիւն և սուգ քրիստոնէիցս»⁵:

Թուրքերը, ինչպես երևում է, կողոպտել են ո՛չ միայն բնակ-
չության գույքը, այլև վանքերում եղած ձեռագրերը: Կաֆայում
թալանված մի ավետարան թուրք զինվորների կողմից վաճառքի է
հանվել Պոլսում: Զեռագիրը գերութիւնից ազատող բարերարը հե-
տևյալ հիշատակագրութիւնն է թողել. «Ի թվականս ԶիԿ (1475)
յունիս ամսոյ Զ (6), իսմայիլացիքն առին զԿաֆայն և գերեցաւ
սուրբ աւետարանս և բերաւ ի յԼստամպոլ և ես՝ Աւետիքս, գնեցի»⁶:

Թուրքական նման վայրագութիւնների պայմաններում, հաս-
կանլի է, որ դժվար էր հայերին ապրել թուրք-թաթարական բռնա-

¹ 2ՊՄ, ձեռ. № 7442, Թ. 282ա:

² Նույն ձեռագրում,

³ Նույն ձեռագրում:

⁴ Տե՛ս Միաբանք և այցելութ Երուսաղեմի, էջ 475:

⁵ 2ՊՄ, ձեռ. № 7831, Թ. 295ա:

կալուցիան տակ, ուստի զրիմահայություն մի զգալի մասը, ինչպես հայտնի է, տեղափոխվում է Ուկրաինա, Հեհաստան և Մուդավիա:

Ղրիմի հայ գաղթօջախները թուրք-թաթարական տիրապետության շրջանում: Եվ այսպես, 1475 թվականից սկսած, Ղրիմն ընկնում է թուրքական արյունոտ լծի տակ, և նրա գերիշխանության տակ մնում ավելի քան 300 տարի:

Թուրք-թաթարական տիրապետության այս ժամանակաշրջանը հանդիսացել է Ղրիմի պատմության ամենամռայլ շրջաններից մեկը:

Չնայած Ղրիմն ունեցել է իր տեղական խաները, սակայն նրանք վասալական կախման մեջ են գտնվել թուրքական սուլթաններից և հանդիսացել են փաստորեն նրանց կամակատարները, նրանց պաշտոնյաները՝ խանական տիտղոսով:

Սուլթանական կառավարությունը Ղրիմի վրա նայել է որպես հասութաբեր աղբյուրի և ամենևին շահագրգռված չի եղել նրա տնտեսական կյանքի զարգացմամբ: Ասենք, Թուրքիան ինքն այդ ժամանակ գտնվում էր զարգացման այնքան ցածր աստիճանի վրա, որ ի վիճակի չէր զարգացնել իր սեփական տնտեսությունը, թող թե ուշադրություն դարձնեք գաղութների վրա:

Ղրիմը թուրքերի կողմից գրավվելուց հետո, ինչպես տեղի քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդներին, այնպես և հայերին թույլ է տրվում ապրելու որպես թուրք-թաթարական խանության հպատակներ: Ղրիմի հայ գաղթավայրի պատմության հեղինակը խոսելով այդ պայմանի մասին, գրում է. «Ըստ հրամանի սուլթանի թուրքաց և մնացեալ ազգս Հայոց մինչև ցայսօր բնակեմք ի ձեռս թաթար խանին հարկատուողական պայմանի»¹:

1475 թվականից հետո Ղրիմի հայ գաղթօջախները փաստորեն սկսում են կազմալուծվել: Սև ծովի նավահանգիստները կորցնում են իրենց նախկին միջազգային նշանակությունը և պարփակվում տեղական նեղ շրջանակների մեջ: Արհեստագործությունը, որ կապված էր տարանցիկ առևտրի հետ, գրկվում է իրացման շուկայից: Մեկ-մեկ սկսում են հանգչել հայ գրչության երբեմնի ծաղկուն օջախները:

Թուրք-թաթարական իշխանությունները եռանդուն ջանքեր են գործադրում Ղրիմի քրիստոնյա բնակչությանը մահմեդականացնելու ուղղությամբ: Սկսում են բռնագրավել հայկական եկեղեցի-

ները և այն վերածել մեչիդներին: Ըստ պատմական մի աղբյուրի, կաֆայում գոյություն է ունեցել հայկական 45 եկեղեցի և վանք, որոնցից 16-ը բռնագրավում և մեչիդների են վերածում²:

Թուրք-թաթարական իշխանությունները հայերին կրոնափոխանելու և մահմեդական դարձնելու համար դիմել են ամեն տեսակ կամայականությունների: Հայ արձակ և շափածո գրականությունն, անշափ հարուստ է զրիմահայ նահատակների վարքագրություններով՝ Աստվածատորինը, որը սպանվել է 1488 թվականին, Ավետիքինը, որը սպանվել է 1549 թվականին, Պարոն Լուսինը՝ սպանվել է 1567 թվականին և այլն:

Պատմական սկզբնաղբյուրներում պահված տեղեկություններից երևում է, որ զրիմահայության կյանքում ծանր է եղել հատկապես 1560 թվականի սովը: Բնական այս աղետի մասին մեզ է հասել վրթանես գրչի մի տաղը: Սովն առաջացել է երաշտի պատճառով՝ երկնքից անձրև չի եկել ու երկիրը պտուղ չի տվել: Սկսվել է այնպիսի սաստիկ սով, որ մարդիկ «գազանաբար զմեռեալս հանէին ուտէին»՝ «ոչ շուն, ոչ կատու թողին, անխտիր զամէնն ուտէին»: Մարդիկ ծախում են իրենց գույքը՝ հաց գնելու համար: «Շատ մարդ զյուր որդին ծախեաց՝ թէ՛ թուրքին և թէ՛ թաթարին», ծնողներն իրենց երեխաներին այլևս տիրություն չէին անում, վշտացած գրում է հիշատակագիրը³:

Տարերային այս դժբախտությունից, իհարկե, օգտվում են մեծահարուստ այն մարդիկ, որոնք հացահատիկ ունեին կուտակած իրենց մառաններում, որոնք իրենց հացը վաճառում են տասնապատիկ բարձր գնով:

Տաղերգուի ակնարկներից երևում է, որ 1560 թվականի սովի հետևանքով խոջաների և մյուս մեծահարուստ մարդկանց շարաշահությունը տեղիք է տալիս տեղի աշխատավորության հուզումների: Սովի հետևանքով, հայտնում է տաղերգուն, «ամէնն աւազակ եղան, զմիմեանս կողոպտէին» և ավելացնում, որ ըմբոստները շար գազան դարձած, գիշերով ման էին գալիս, «ոչ վանք, ոչ ջաղացք թողին, զմեծատանց տունն թալանեցին»³: Շատերը հարկադրված ծախում են իրենց տունն ու տեղը և գնում են օտարություն:

Թուրք-թաթարական իշխանությունները հարկեր են դնում հայ բնակչության բոլոր խավերի վրա՝ գյուղացիության, արհեստավո-

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2939, Թ. 471ա:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 3081, Թ. 119բ-120ա:

³ Նույն տեղը, Թ. 119բ:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 7442, Թ. 282բ:

ըրոթյան, առևտրականների, հոգևորականության և այլն: Ըստ որում, գոյություն չի ունեցել հարկահավաքության շատ ու քիչ սահմանված կայուն մի կարգ: Կարելի է ասել, որ խաները վերցրել են այնքան հարկ, որքան կարելի է եղել կորզել հարկատուներից:

Ղրիմահայ բնակչության վճարվող հարկատվության մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Խաչատուր Կաֆայեցին, որի տարեգրությունից անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի մեջբերումներ անել:

«Թուականին ՌՆԶ (1627) ամին բարկութին շատ եղև և ծանր խարճ վերցուցին քրիստոնէից»:

«ՌՆԹ (1630) Թուականին Կաֆային խարաճն Հասան աղայ անիծածն էառ և շատ շարշարեց զժողովուրդն և զբահանայքն... զամէնն տէֆտէր արա... շորս հինգ տարոյ տղաքն խարաճ գրեց»:

1634 թվականի տակ արձանագրված է՝ «...խարաճն եկաւ, հասըլ հարճ (այսինքն՝ եկամտահարկ— Ա. Ա.) կասեն, անունն անիծիծ ու զինքն՝ մարդոյ երեք-երեք ոսկի: Քրիստոնեայք լացին, ողբացին, թէ ճար շունինք տալոյ... Մեկ դատաւոր կայր... որ անունն ասեն Մուսա օղլի... ան անիծածն էր դատաւոր, էմր շարաւ»:

Այս հարկի կապակցությամբ ժողովուրդը դիմել է իշխանություններին, խնդրել է պակասեցնել, բայց իշխանությունները ոչ մի ուշադրություն չեն դարձրել և բնակիչները, ասում է տարեգիրը՝ «շվար մնացին»¹:

Թուրք-թաթարական իշխանությունները հարկ են վերցրել Ղրիմի քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներից, այդ թվում և հայկականից: XVII դարի մի ձեռագիր գրիչ բերել է Կաֆայի 29 եկեղեցիների հարկացանկը, ըստ որի Ս. Սարգիս եկեղեցին պարտավոր է եղել վճարել 19 ոսկի, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին՝ 8 ոսկի, Ս. Նիկողոսինը՝ 9 ոսկի, Ս. Հակոբը՝ 3, Ս. Խաչը՝ 2 ոսկի, Ս. Լուսավորիչը՝ 8 ոսկի, Ս. Հարությունը՝ 10 ոսկի և այլն²:

Ղրիմը գրավելուց և թաթարական իշխանությունն այնտեղ հաստատելուց հետո, թերակղզին դառնում է յուրատեսակ հենակետ՝ Ռուսաստան, Մոլդավիա և Լեհաստան սիստեմատիկաբար կատարվող ասպատակությունների համար: Թուրք-թաթարական հրոսակախմբերը գրեթե ամեն տարի խուժում են Ուկրաինա, կողոպտում, ավերում և բնակչությանը հազարներով քշում գերության:

Բերված գերիներին նրանք Կաֆայում լցնում են նավերը և տանում վաճառելու արևելյան շուկաներում:

Թուրք-թաթարական այս ասպատակությունների ժամանակ որևէ լեհ և ռումինացի ժողովուրդների դժբախտությունը հավասար բաժանում էին նրանց մոտ ապաստան գտած հայ բնակչությունը ևս: Նրանք ևս ենթարկվում էին թշնամու կողոպուտին և գերեվարությանը: Խաչատուր Կաֆայեցին պատմում է, որ թաթարների 1650 թվականին Լեհաստան կատարած ասպատակության ժամանակ գերի բերվածների մեջ գտնվել են երեք հարյուր հայեր³:

Հայ գաղթավայրերի պատմության կապակցությամբ հետաքրքիր է այն հարցը, թե ի՞նչ վերաբերմունք է ցուցաբերել Ղրիմի սովարաթիվ հայ գաղթավայրը Դավիթ-Բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Սյունիքի հերոսամարտի նկատմամբ:

Հարցի պատասխանը մենք գտնում ենք Գ. քահ. Պատկանյանի «Հարևրամեակ նոր նախիջևանի հայաբնակ քաղաքի» ձեռագիր աշխատության մեջ², որը գրի է առել 1879 թվականին: Պատկանյանը, պետք է ասել, շնորհակալ աշխատանք է կատարել. նա Ղրիմահայ ծերունիներից հավաքել է այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են մեզ հետաքրքրող հարցին, թեպետ հաղորդվող տեղեկությունների մեջ կան կասկածելի կետեր և որոշ սխալներ:

1722 թվականին հայ վաճառականները տեղեկություն են բերում Ղրիմ, որ Սյունիքում Դավիթ-Բեկի «գորշակի ներքո հավաքվել են մինչև շորս հարյուր քաջ հրիտասարդք, որք սկսել են պարսից դեմ մաքառել»³:

Երբ այդ հայտնի է դառել Ղրիմում, գրում է Պատկանյանը, անեցիների «Սրտի մեջ սկսել է արծածել յուրյանց քաջարի վաղընջուց նախնյաց քաջության կայծն և հայրենասիրության բոցն»: Եվ ահա Ղրիմի գաղթօջախներում սկսում են կամավորներ հավաքագրել՝ «Պարտ է ազատել հայոց ի ժանյաց գայլոց և այլ գազանաց» նշանաբանով: Հավաքվում է մի քանի հարյուր հոգի, որոնք, Ս. Կարապետի վանքը ուխտ գնալու պատրվակի տակ, ուղևորվում են Հայաստան: Կամավորների մի խումբը նավ է նստում Եվպատորիայում, իսկ մյուսը՝ Կաֆայում: Նրանք հավաքվում են Տրապիզոնում: Ղրիմահայերը ճանապարհին երբ հասան Անի, — գրում է Պատկանյանը, — «լուռ իջան ձիաներեն և սկսան արտասովոր գետնի վրա երեսն ի վայր տարածել և յուրյանց կարոտած հայրենյաց հողն համ-

¹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, էջ 213:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2939, թ. 471ա:

¹ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., էջ 225:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 8815, թ. 25բ—33ա:

³ Մեջբերումներն անում ենք նոր ուղղագրությամբ:

բուրել: Այնուհետև նրանք գնում են Մյունխբ: Շատ սրտառու է ներկայացված Ղրիմահայերի հանդիպումը Դավիթ-Բեկի և նրա զորաբանակի ղեկավորների հետ. «Մի այնպիսի տեսարան հանդիսացուցին, որոց նման միայն Հորդանան էր տեսել Երիզովի հանդիպման»:

Ղրիմահայ կամավորները տասնյակների բաժանված մտնում են Դավիթ-Բեկի զորաբանակի մեջ և մասնակցում Սյունիքի հերոսամարտին:

1725 թվականին Ղրիմահայ կամավորները տեղեկություն են ստանում, որ Ղրիմի խանը իմացել է, որ իրենք գնացել են Դավիթ-Բեկին օգնության ու բանտարկել է իրենց բարեկամներից 284 հոգու՝ սպառնալով, որ եթե մինչև երեք ամիս չվերադառնան կամավորները, ապա նրանց հարազատներին բոլորին էլ կսպանի:

Պատկանյանի գրի առած մի տեղեկությունից երևում է, որ 1728 թվականին, Դավիթ-Բեկի մահվանից հետո, տարածայնություններ են առաջացել Մխիթար սպարապետի և Ավետիք վարդապետի միջև: «Այս տարածայնությունների ժամանակ խրիմաբնակ անեցի հայերն մնացին Մխիթարին հավատարիմ»:

Մխիթար սպարապետի սպանությունից հետո, վերջացնում է Պատկանյանը իր հավաքած տեղեկությունների շարադրանքը, «Խրիմահայ հեծելազորքն ցրիվ եկեան»:

Ղրիմի տնտեսական կյանքը նորից շատ ու քիչ բնականոն վիճակ է ընդունում XVI դարի 70-ական թվականներից սկսած, երբ նորից է սկսվում գործունե առևտրական հարաբերություններ Արևմտյան և Արևելյան երկրների միջև և Ղրիմը մասամբ վերականգնում է իր կորցրած դիրքը տարանցիկ առևտրում: Նրա հարավային նավահանգիստները նորից սկսում են միջազգային խոշոր կենտրոն դառնալ Թուրքիայից, Պարսկաստանից և Հնդկաստանից եկող առևտրականների համար: Ապրանքներ են սկսում բերել և փոխանակել նաև Ուկրաինայից, Լեհաստանից, Ռումինիայից և այլ վայրերից:

Ղրիմահայ երբեմնի խամրած գրչության օջախները նորից սկսում են կենդանանալ: Նախկին ողբերգի փոխարեն լսվում է նորից գովեստի խոսքեր Մովսեսայաց Կաֆայի և Ղրիմի այլ քաղաքների բարեկեցության մասին: Մեզ են հասել Կաֆա քաղաքին նվիրված մի քանի տաղեր՝ Ստեփանոսի «Գովասանություն ի վերայ Կաֆայ քաղաքին», Մարտիրոսի «Տաղ ի վերայ Կաֆայ քաղաքին ասացեալ վասն ուրախութեան» և այլն: Կաֆան սկսում են համեմատել «Մեծ Հռովմի, Հստամպոլի, Շամի, Համիթի և Եգիպտոսի» հետ՝ նշելով, որ նավերը հազար բարիք են բերում Կաֆա: Մարտի-

քոս Ղրիմեցին իր ժամանակվա Կաֆան համարում է «Հայոց տուն», որի ձայնը, «ընդհանուր երկիրը կերթայ»¹: Նրա ասելով, Ղրիմում և մերձակա վայրերում ապրող հայերը, «ճոխ են», բարեկեցիկ և նախկին ողբի փոխարեն «ամեն մարդ կը խնդայ»: XVII դարի ժամանակագիր Խաչատուրը Կաֆան և նրա շրջապատը համարում է այնպիսի մի վայր, ուր «բըղխ է զկաթն և զմեղրն»: Խաչատուրի այս տեղեկությունն անշուշտ ունևոր խոջայական շրջանին է վերաբերում և ոչ ընչազուրկ աշխատավորությանը:

XVII դարի առաջին քառորդում Ղրիմի հայ գաղթօջախները ստվարանում են Հայաստանից, Պարսկաստանից և Թուրքիայից եկած նոր գաղթականներով: Թուրքիայում՝ ջալալիների, իսկ Հայաստանում՝ Շահաբասի բռնագաղթի հետևանքով բավականին թվով հայեր անցնում են Սև ծովը և ապաստանում Ղրիմի հայ գաղթօջախներում, իրենց հայրենակիցների մոտ:

Այս խմբի գաղթականության ներկայացուցիչներից մեկն է տաղերգու Ստեփանոս Թոխաթեցին, որն իր ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է. «Գրեցի ի դառն և դըժար ժամանակիս, որ յետ ճալալի և եաղի Ղարայ Եազճան Ղարադաղ պօլուկ պաշին եկաւ, կրկին էրեց և աւերեց զԹօխաթ, և ամենեքեան ելաք փախստական եկաք ի յաստուածաշէն և տիրախնամ մայրաքաղաքն ի Կաֆա»²:

Ղրիմի հայ գաղթօջախները սակայն XVII դարում ևս բաճանալուստ պայմաններում չեն գտնվել: Ղրիմահայերը քիչ տառապանքներ չեն տեսել խանական իշխանությունների կողմից: Խասպեկ գրիչը 1643 թվականին Ղարասուում գրած իր հիշատակարանում գանգատվում է, որ ինքը ձեռագիրը գրել է՝

«Ե դառնագոյն ժամանակի
Մահմադ Քարայ թաթար խանի,
Պատճառելով ինչ պատճառի,
Յոյժ կողոպտին ազգն հայի...»³:

1648 թվականին Ղրիմում մեծ համաճարակ է սկսել, որից շատ երեխաներ են մահացել: Ավետիք գրիչը իր հիշատակարանում վշտով պատմում է, որ այնքան երեխաներ մահացան, որ հայրերն առանց որդի մնացին. մատղաշ երկու երեխա մեկ դազաղի մեջ էին գնում, և «ոչ կայր տուն առանց լացի»⁴:

¹ 2ՊՄ, ձեռ. № 3081, էջ 109ա—109բ.
² 2ՊՄ, ձեռ. № 7744, թ. 180բ.
³ 2ՊՄ, ձեռ. № 1558, թ. 393ա—395բ.
⁴ 2ՊՄ, ձեռ. № 7524, թ. 333բ—334ա.

Մինչև 1774 թվականը՝ Քուլուկ-Կայնարչիում կնքված պայմանագիրը, Ղրիմի խաները շարունակում են վասալական կախվածության մեջ գտնվել թուրքական սուլթաններից. գահակալող խանի թեկնածուն սովորաբար հաստատում է Բարձր դուռը: Դրությունը փոխվում է 1774 թվականից հետո, երբ թուրքական կառավարությունը զրկվում է Ղրիմի ներքին գործերին միջամտելու իրավունքից: Այժմ Ղրիմն ընկնում է ցարական իշխանության ազդեցության տակ: Ռուսական իշխանություններն ամեն կերպ աշխատում են տնտեսական ճնշում գործ դնել Ղրիմի վրա, թուլացնել նրան և հող պատրաստել Ղրիմը Ռուսաստանին վերջնականապես միացնելու համար:

Ղրիմի վերջին խանն է հանդիսացել Շահին Գիրեն՝ անկամք մի անձնավորություն, որը խաղալիք է դառնում ռուսաց իշխանությունների ձեռքում:

Ցարական իշխանությունները, ցանկանալով Ղրիմը տնտեսապես սնանկացնել, որոշում են հայ ու հույն բնակչությանը դուրս հանել Ղրիմից: Եկատերինա կայսրուհին առաջարկում է Շահին Գիրեյին՝ թույլ տալ Ղրիմից դուրս հանելու հայերին, որը և համաձայնվում է:

1778 թվականի ապրիլի 23-ին հայտարարվում է արտագաղթի մասին: Հայերը թողնելով իրենց սեփական տները, այգիները, իրենց սիրելիների գերեզմանները, երեք խմբով գաղթում են Նոր Նախիջևան: Առաջին խումբը գաղթում է 1778 թվականի հուլիսի 18-ին, երկրորդը՝ օգոստոսի 20-ին, իսկ երրորդը՝ սեպտեմբերի 28-ին: Գաղթը կազմակերպում է զորավար Սուլտրովը: Եվ այսպես, Ղրիմահայերը գաղթում և բնակություն են հաստատում Նոր Նախիջևանում:

Այս մասին ավելի հանգամանորեն խոսք կլինի Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս:

Մշակույթը:

Ղրիմի մարած գաղթօջախները թողել են մեզ ինքնատիպ և բարձրարժեք մշակույթ: Հայ բնակչությունն ավելի քան երեք դար ապրելով Ղրիմում վերածննդյան առջևից ընթացող ձեռնվացիների և վեներտիկցիների հարևանության մեջ, հաղորդակից է եղել իր ժամանակի եվրոպական առաջադեմ մշակույթին և գաղափարախոսությունը ու այդ լավագույն ավանդույթը կիրառել իր ստեղծագործությունների մեջ: Ղրիմի հայ գաղթավայրը, փաստորեն, կամուրջ է ձգել միջնադարյան հայ մշակույթի և վերածննդյան գետնի վրա կանգնած եվրոպական մշակույթի միջև:

Ղրիմահայ մշակույթը մինչև այժմ մասնագիտորեն դեռ չի ուսումնասիրված: Նրա առանձին հուշարձանների մասին միջանկյալ ձևով խոսել են որոշ հնագետներ՝ գլխավորապես իրենց պեղումներից հայտնաբերած ցուցանյութերի կապակցությամբ: Ճարտարապետական որոշ հուշարձաններ նկարագրել են Ղրիմ այցելած մի քանի զբոսաշրջիկ ճանապարհորդներ: Ղրիմի գրչության դրամատիկների մեկ-երկու ձեռագրի վրա միայն կանգ են առել մանրանրկարչության կապակցությամբ: Այս է պատճառը, որ մինչև այժմ պարզ պատկերացում գոյություն չունի Ղրիմահայ մշակույթի մասին, որի նշանակությունը, մեր կարծիքով, դուրս է գալիս ո՛չ միայն գաղթավայրի, այլև՝ հայ մշակույթի սահմաններից ընդհանրապես:

Ղրիմահայ մշակույթի լավագույն հուշարձանները՝ դրանք մեզ հասած ճարտարապետական կոթողներն են, որոնց մի մասը պահպանվել է մինչև այժմ: Ղրիմի թերակղզում քաջածանոթ անձնավորություններից մեկը՝ Քուլնբրյանը, խոսելով Ղրիմի հայկական հուշարձանների մասին, գրում է. «Գրեթե ամենայն քայլափոխի կգտանի հին հայերենի հիշատակաց ցանկալի, մանավանդ ցավալի մնացորդաց»¹:

Ղրիմի հայ ճարտարապետական հուշարձանները՝ գլխավորապես եկեղեցիներ և վանքեր են, որոնց մեծ մասը այժմ օգտվում են ավերակ վիճակում: Կանգուն միայն մի քանի կոթողներ կան Սուղդայում, Կաֆայում, Խազարեթում և Սուրխաթում, որոնք կենդանի վիճակում են Ղրիմահայ ճարտարապետների մեծ վարպետության և գեղարվեստական բարձր ճաշակի:

Աշխարհիկ բնույթի շինարարական հուշարձաններից կարելի է մատնացույց անել Կաֆայի դրսի մեծ պարիսպը, որը կառուցել են տեղի հայերը XIV դարում: Այդ պարսպի մասին Բժշկյանը հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Այս ամրակուռ բերդ Հայոց շինեցաւ ի կոփածոյ քարանց և ի մեծամեծ վիմաց հանդերձ բազում աշտարակօք ի ձև գոթացի. իւրաքանչիւր աշտարակք հեռի էին ի միմեանց 20, 40 և 60 կանգնաւ: Ի վերայ պարսպին կային արձանագիրք Հայոց»²: Բժշկյանի հաղորդած մի այլ տեղեկությունից, երևում է, որ հայկական այդ արձանագրությունը տարվել է Պետերբուրգի թանգարանը:

Իր ժամանակի շինարարական աշխատանքների հրաշալի

¹ Ք. Քուլնբրյան, Պատմութիւն գաղթականութեան իրիմու, էջ 2:

² Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն, էջ 333:

նմուշ է հանդիսանում Կաֆայի ջրմուղը, որը կառուցել են տեղի հայերը դարձյալ XIV դարում: Այդ մի բարդ կառուցվածք է, որը սկիզբ է առնում լեռներից: Նրանք հատուկ հարմարանքով հավաքել են տեղումների ջրերի ջրամբարների մեջ և խողովակներով բավականին դժվարանցանելի տեղանքով բերել մինչև քաղաք:

Ղրիմահայ վարպետներն իրենց որոշակի կնիքը դրել են կերամիկայի վրա: Պատմական գիտությունների թեկնածու Ի. Ա. Գուրշմիրտը ուսումնասիրելով XIII—XV դարերի Ղրիմի կերամիկան, հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Ճենովական տիրապետության շրջանում հայերը մեծ ազդեցություն են գործել Կաֆայի կուլտուրայի վրա: Այդ ազդեցությունն ավելի ցայտուն արտահայտվել է Կաֆայի կերամիկայի վրա, որի զգալի մասը նկարված է հայկական արվեստին բնորոշ զարդերով»¹:

Ղրիմահայ մշակույթի մեզ հասած հուշարձաններից առաջնակարգ տեղը պատկանում է գրչագրերին: Սկսած XIV դարի 40-ական թվականներից Ղրիմի թերակղզում հաստատվում են հայ գրչության երեք կարևոր օջախներ՝ Կաֆան, Սուրխաթը և Սուղդան, ուր գրվում և զարդանկարվում են գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող բազմաթիվ հայերեն ձեռագրեր: XVII դարում Ղրիմում հիմնվում են հայ գրչության երկու նոր օջախ և՛ մեկը Բախչիսարայում, իսկ մյուսը Ղարասուում:

Ահա այս օջախներն են, որ Ղրիմահայ գրավոր մշակույթի կենտրոններն են դառնում:

Ղրիմի փոթորկոտ պատմության ընթացքում նշված գրչության օջախներում գրված շատ ու շատ ձեռագրեր, իհարկե, ոչնչացել են, բայց, այնուամենայնիվ, այնտեղ գրված մոտ 500 ձեռագիր մատյաններ հասել են մեզ և ցայտուն պատկերացում են տալիս ստեղծագործական այն մեծ ունակության մասին, որ ունեցել են անցյալում Ղրիմահայերը:

Ղրիմահայ գրչության արվեստի ակունքները սկիզբ են առնում պատմական Շիրակից և շատ կողմերով հիշեցնում են քաղաքամայր Անիի հին ավանդույթը: Եվ այդ հասկանալի է. չէ՞ որ Ղրիմահայության զգալի մասը գաղթել է Շիրակից: Սակայն Ղրիմահայ արվեստագետները կառչած չեն մնացել անցյալին, ստրկորեն չեն պատճենահանել հինը, այլ հարստացրել են այն նոր, ավելի գեղեցիկ ու ինքնատիպ ստեղծագործություններով:

Ղրիմահայ գրչության արվեստի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նրանք գրված են գեղեցիկ ու համաշափ, ազատ են կրոնական միատիցիզմից և ավելի շատ տեղ են տալիս աշխարհիկ և գիտական բովանդակություն ունեցող բնագրերին:

Ղրիմահայ գաղթօջախները տվել են անվանի մի շարք գիտնականներ, տաղերգուներ և ժամանակագիրներ, որոնցից մի քանիսի մասին անհրաժեշտ ենք համարում խոսել:

Ղրիմի հայ մատենագրության աչքի ընկնող դեմքերից մեկն է Հակոբ Ղրիմեցին: Նա ապրել և ստեղծագործել է XIV դ. վերջերին և XV դ. սկզբներին (մահացել է 1416 թ.): Սովորել է Գլաձորի համալսարանում և երախտագիտությամբ է հիշում իր ուսուցչին՝ Գևորգ Երզնկացուն: Գիտությունների պատմության մեջ հայտնի է որպես խոշոր տոմարագիր: Մեզ են հասել նրա տոմարական բովանդակությամբ շորս աշխատությունները, որոնցից ծավալունը և ինքնատիպը հանդիսանում է Թովմա Մեծոփեցու հանձնարարության մասին գրած «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունը, որը մեզ է հասել ավելի քան հարյուր ձեռագիր ընդօրինակությունով: Օգտվելով Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Իմաստասերի տոմարական աշխատություններից, ժամանակակից հունա-լատինական տոմարագիտական սկզբունքների հիման վրա, նա կազմել է տոմարական հաշվումների համար հանրամատչելի գիտական ձեռնարկ: Հակոբ Ղրիմեցին հանդիսացել է իր ժամանակի հանճարեղ հեռուներից մեկը. ժամանակակիցները նրան հիշում են որպես «հերդեն լեզու» ունեցող:

Ղրիմի տարեգրության բնագավառում մեծ վաստակ ունի Խաչատուր Կաֆայեցին, որն ապրել և գործել է XVII դ.: Նա գրել և մեզ է թողել իր «Տարեգրութիւն»-ը, որը սկսում է 1583 թվականից և վերջացնում 1658 թվականով: «Տարեգրությունը» հիմնականում պարունակում է Ղրիմի թերակղզում տեղի ունեցող իրադարձությունները, ներքին և արտաքին կոիվները, բնական պատահարները՝ երաշտ, մահտարածամ, խավարումներ և այլն, հայ գաղթավայրի հասարակական կյանքը, Կաֆայում և այլ քաղաքներում կատարվող առևտուրը և այլն: Կաֆայեցու այս «Տարեգրութիւնը» պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Ղրիմահայության, այլև թերակղզու պատմության համար ընդհանրապես:

Ղրիմի հայկական գաղթավայրի գիտական դեմքերից է Մարտիրոս Ղրիմեցին (1620—1680): Նա եղել է իր ժամանակի զարգացած մատենագիրներից մեկը: Նրա աշխատություններից առանձ-

¹ Տե՛ս Ի. Օ. Гольдшmidt, Каффа генуэзская колония в Крыму в конце. XIII—первой половине XV в (автореферат), М.-ва, 1952.

նապես արժեքավոր է «Պատմութիւն Ղրիմայ երկրին» շափածո երկը, որի մասին խոսք եղել է առջևում: Հայ մատենագրութեան համար իրենց թեմատիկայով ուշագրավ են նաև նրա զավեշտական տաղերը, ուր հեղինակը ծաղրանքի է ենթարկել դրամաշորթ, աբաճ ու բարոյապես ընկած անձնավորութիւններին:

Մեծ թիվ են կազմում Ղրիմահայ տաղերգուները՝ Գրիգոր Կաֆայեցին (XV դ.), Թումա Կաֆայեցին (XVI դ.), Հովհաննես Կաֆայեցին (XVII դ.), Սիմեոն Կաֆայեցին (XVII դ.), Վարդան Կաֆայեցին (XVII դ.) և այլն:

Ղրիմի գաղթավայրի հետ է կապված հայ տաղերգութեան ականավոր դեմքերից մեկը՝ Ստեփանոս Թոխաթեյի (1558—1623): Նա Կաֆայում երկար ժամանակ զբաղվել է ուսուցչութեամբ և գրչութեամբ: Նրա «Գովասանութիւն Կաֆայի քահանայից» տաղի մեջ շատ դիպուկ տրված է իր ժամանակի այլասերված հայ հոգևորականների խաթարված պատկերը: Բերենք այդ տաղից միայն երկու քահանաներին տրված բնութագիրը.

Սարգիս քահանային.

«Ո՛վ դու Սարգիս, դու գրագիր,
Կարճ ու բոլոր, լաւ ու ընտիր,
Ընտիրն (այսինքն՝ օղին.—Ա. Ա.), գինին ի կույ
տայիր,

Հանգչի հոգիդ փառատրւիր»:

Հակոբ քահանային.

«Իսկ տէր Յակոբն բարձրակալ,
Որ մականուամբ է Ալաճա,
Յորժամ գոռայ, գրերանն բանայ,
Շատ ոք վախի՛ թէ կու կու տայ»:

Ղրիմի լավագույն տաղերգուներից է Խասպիկը (1610—1686): Կաֆայում աշխատել է իբրև ուսուցիչ, գրիչ և ծաղկող: Ժամանակակիցները նրան համարում են «Փիլիսոփայ ներհուն» և «Բնածին միտք»:

Վերածնվող նոր արվեստի գեղեցիկ նմուշներ կարելի է տեսնել Ղրիմի հայ մանրանկարիչների նկարչության և զարդանկարչության մեջ: XIV—XV դարերում Ղրիմահայ գաղթօջախները տվել են մանրանկարչության այնպիսի ականավոր վարպետներ, ինչպիսին՝ Տերտեր Երևանցին, Նադրը, Ավետիսը, Կարապետը, Օգսենտը, Քիստո-

սատուրը, Հովհաննեսը, Մաղաքիան, Առաքելը և տասնյակ ուրիշներ:

Սուրխաթ և Կաֆա քաղաքներում սկսած XIV դարից վանքերին կից գոյութուն են ունեցել դպրոցներ, ուր դասավանդվել են սեռալ կյանքի հետ կապված այնպիսի առարկաներ, ինչպիսին երաժրշտութունն է, մանրանկարչութունը և գրչության արվեստը: XV դարում գրված քերականական բովանդակությամբ մի ձեռագրի հիշատակարանում գրչության արվեստը շփոթող մարդը համեմատված է անվարժ մսագործի հետ, իսկ ձեռագիրը շահահատողը՝ անբանի խոզի¹:

Ղրիմահայ գրիչների մեծ մասն սովորութուն է ունեցել հիշատակարաններում երախտագիտությամբ հիշելու իրենց ուսուցիչներին, և այդ հիշողութունների հիման վրա դժվար չէ կազմել Ղրիմահայ ուսուցիչների ժամանակագրական ցանկը: XIV դարի երեսնական թվականների գրիչներն առանձնապես մեծ ակնածանքով են հիշում իրենց ուսուցիչ Սարգսին, որը ոչ միայն նոր շենքեր է կառուցել, այլև «դասատուն կարգեաց» և «աշակերտօք զարդարեաց»:

Ղրիմի հայկական նոր ժամանակի լավագույն դպրոցներից մեկի՝ Ղարասուբազառի հայկական դպրոցն է հանդիսացել, որի մասին հետաքրքիր տեղեկութուններ է հաղորդում Մ. Բժշկյանը: «Յասմ ուսումնարան,—գրում է նա,—ուսանին մանկունք ո՛չ միայն գրագրութիւն և ուսումնականութիւն հայերէն, այլև ռուսերէն, գաղիերէն, արաբերէն, և այլն»²: Ուշագրավ է այդ դպրոցի ցուցատախտակի վրա գրված առաջին երկտողը:

«Ճեմարան պայծառ վայելուչ տեղի,

Վայր իմաստութեան բազմաց ցանկալի...»³:

Ղրիմի հայ գաղութի հնագույն պատմության հետ կապված բացառիկ արժեք է ներկայացնում Հայկ. ՄՍՌ պետական մատենադարանի ութ նկարիչների կողմող նշանավոր ձեռագիրը, որն ունեցել է թափառումների ուշագրավ պատմություն: Այս ձեռագիրը, որը գրվել է Կիլիկիայում, Հայրապետ գրչի կողմից, Օշին թագավորը 1320 թվականին նվեր է տվել Սեբաստիայի Ստեփանոս եպիսկոպոսին: Չեռագրի մանրանկարչութունը գտնվել է թերավարտ վիճակում. Ստեփանոս Սեբաստացին 1300 դրամ է տվել Սարգիս Պիծակին՝ հայ մանրանկարչության այդ խոշոր վարպետին, և նրա

¹ Ն. Լպ. Պողարյան, Յուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի, հ. III, էջ 116:

² Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդութիւն, էջ 252:

³ Նույն տեղում:

¹ Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, էջ 50:

ու նրա աշակերտների ջանքերով լրացրել մանրանկարչությունը: Ստեփանոս եպիսկոպոսը ձեռագիրը բերել է Սեբաստիա: Այստեղ հալածվելով, փախել է Կաֆա՝ իր հետ տանելով նաև ձեռագիրը: «Փախստական յայլազգեաց, եկի ի մայրաքաղաքն ի Կաֆա, կացի յտով ժամանակա ինչ և դառնամ և դրունս մեր Հայրենի», — գրում է հիշատակագիրը¹:

Վերադառնալիս նա ձեռագիրը հիշատակ է թողել Կաֆայի հայ համայնքին:

Ղրիմի գաղթի ժամանակ, 1778 թվականին, այս ձեռագիրը բերվել է Նոր Նախիջևան, իսկ այնտեղից էլ՝ սովետական իշխանության տարիներին, տեղափոխվել Երևանի պետական մատենադարան: Հանգուցյալ ակադ. Հ. Աճառյանն իր «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում, խոսելով այս ձեռագրի և նրա թափառումների ախուր պատմության մասին, հետևյալն է գրել. «Այս մի ձեռագիրը պատկերն է հայ ազգի ճակատագրի. աշխատանք, արվեստ, դիտություն, ապա հարստահարություն, փախուստ, գաղթ երկրից երկիր, ի վերջո ներգաղթ դեպի մայր երկիրը: Գնացի տեսա այս ձեռագիրը (№7651), գուրգուրանքով համբուրեցի նրա ճակատը մեր քուր տարագիր հարազատների անունից և մաղթեցի, որ նրանք էլ մի օր արժանի լինեն հայրենի արևը վայելելու»²:

¹ ՀԳՄ, ձեռ. № 7651, թ. 270ա:

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. IV, էջ 638:

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԸ

Աղբյուրները և
գրականությունը:

Լեհաստանի հայ գաղթավայր ասելով մենք, հիմնականում, նկատի ունենք Գալիցիայում (Զերվոննի Ռուսիայում) գտնվող հայկական գաղթօջախները: Գալիցիան, ինչպես հայտնի է, իր պատմության ընթացքում գտնվել է տարբեր տիրապետությունների տակ. սկզբում նա հանդիսացել է ռուսական իշխանների տիրույթը և մտել է Ուկրաինայի մեջ, 1349—1352 թվականներին, Կազիմիր II-ի կողմից նա նվաճվելուց հետո անցել է Լեհաստանին և ավելի քան հինգ դար շարունակ պատկանել է Լեհական իշխանությանը: XIX դարում, կարճ ժամանակով, գտնվել է ավստրիական տիրապետության տակ, իսկ նոր ժամանակներում միացվել Ուկրաինային: Գալիցիայի մեր ուսումնասիրած շրջանն ընդգրկում է Լեհաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանը, ուստի մենք անվանել ենք «Լեհաստանի գաղթավայր»:

Պետք է ասել, որ Լեհահայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրությունը ունի գիտական բացառիկ կարևորություն ո՛չ միայն այն պատճառով, որ Լեհահայ պատմությունը հանդիսանում է նաև հայ-լեհական և հայ-ուկրաինական ժողովուրդների հարաբերությունների պատմություն, այլ որ պատմական Գալիցիայի հայ գաղթօջախներն են հանդիսացել այն կենտրոնները, ուր վաղ անցյալում ծնունդ են առել և հետագա դարերի փորձությունների բովում թրծվել ու ամրացել հայ ժողովրդի բարեկամությունը ուկրաինացի և Լեհ ժողովուրդների հետ:

Լեհահայ գաղթավայրի պատմական աղբյուրները բավականին հարուստ են և բազմակողմանի: Բացի Լեհահայերի թողած հա-

րուստ մատենագրութիւնից, մեզ են հասել լեհահայերի մասին եվրոպական ճանապարհորդների և քաղաքական գործիչների որոշ մեմուարներ, աշխարհագրական-տեղագրական նկարագրութիւններ, կրոնա-դավանական պոլեմիկ աշխատութիւններ, դիվանագիտական գործակալների և եկեղեցական գործիչների ծավալուն զեկուցագրեր և այլն: Այս ամբողջ նյութերի բիբլիոգրաֆիան, աղբյուրագիտական լուրջ վերլուծումներով, վերջերս հրատարակեց գիտական աշխատող Յա. Ռ. Դաշկեիչը՝ «Ուկրաինայի հայ գաղութները XV—XIX դարերի աղբյուրներում և ուսումնասիրութիւններում» (ռուսերեն լեզվով) պատմական արժեքավոր իր ակնարկի մեջ: Դաշկեիչի պատմութեան աղբյուրների և գրականութեան մասին մասնակի տեղեկութիւն տալու նպատակով, այնուամենայնիվ, ավելորդ չենք համարում կանգ առնել հայկական արժեքավոր աղբյուրների և գաղթավայրի պատմութեանը նվիրված մի քանի կարևոր ուսումնասիրութիւնների վրա:

Ուկրաինայի, ինչպես և Լեհաստանի, հայ գաղթավայրերի պատմութեան արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից մեկը այդ Ղ. Ալիշանի կազմած «Կամենեց. տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ» խորագրով պատմական նյութերի հարուստ ժողովածուն է, որը լույս է տեսել Վենետիկում 1898 թվականին: Ժողովածուի մեջ մտել են Հովհաննես Ավագերեցի ժամանակագրութիւնը (1430—1611 թթ.), Հակոբ և Օգսենտի (Հովհաննես Ավագերեցի թոռները) հայատառ թաթարերեն ժամանակագրութիւնը (1621—1624 թթ.), Ստեփանոս Ռոշբայի ժամանակագրութիւնը (1350—1730 թթ.), կաթողիկոսական մի շարք կոնդակներ՝ սկսած 1365 թվականից, բազմաթիվ ձեռագրական հիշատակարաններ և հիշատակագրութիւններ ու պատմական այլ նյութեր:

Լեհահայերի պատմութեան կարևոր աղբյուրներից է XVII դարի հեղինակ Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրութիւն»-ը, որը հրատարակել է Հ. Ն. Ակինյանը Վիեննայում 1936 թվականին:

Լեհահայերի գաղթօջախների մասին պատմական արժեքավոր տեղեկութիւններ կան Լեհաստանում գրված հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններում, որոնց մեծ մասը չի հրատարակված: Հիշատակագիրները ժամանակակից իրադարձութիւնների ճշմարտացի գրանցողներն են, ուստի նրանց հաղորդած տեղեկութիւնները մեծ մասամբ պատմական վստահելի աղբյուրներ են հանդիսանում:

Պատմական բացառիկ արժեք ունեն կվովի, Կամենեցի և այլ գաղթօջախների հայկական դատավարական գործերը, որոնք գր-

ված են հայերեն, լատիներեն, ղաչաղերեն և լեհերեն լեզուներով: Այդ նյութերի մեծ մասը հասել է մեզ և այժմ պահպանում է կվովի և այլ քաղաքների արխիվներում: Այդ վավերագրերի առաջին խմբի մեջ մտնում են լեհական թագավորների հայերեն տրված շնորհագրերը՝ ինքնավարութեան, առևտրի, համբարական կազմակերպութիւնների և այլ խնդիրների վերաբերյալ: Երկրորդ խումբ վավերագրերը վերաբերում են հայկական վույթերի դատավարութեանը և կայացած որոշումներին: Այս նյութերը կարևոր են առանձնապես լեհահայ համայնքների ներքին կյանքի ուսումնասիրութեան համար: Երրորդ խումբ վավերագրերը վերաբերում են հայ առևտրականներին և արհեստավորներին: Առանձին խումբ են կազմում լեհական քարձրագույն ուսումնական հաստատութիւններում սովորող հայ ուսանողութեան և հայ մշակույթի մասին եղած վավերագրերը:

Գաղթավայրի մասին արժեքավոր նյութեր է հրատարակված Ի. Վ. Զախարիասեիչի (1770—1845) կողմից: Վերջինս ազգութեամբ լեհահայ է: Եղել է կվովի մեծագույն գրադարաններից մեկի վարիչը և Ֆրանց Յոսիֆի անվան համալսարանի ռեկտորը: Եվ ահա, իր պատմագիտական աշխատութիւնների մեջ նա հատուկ տեղ է հատկացրել իր ազգակիցների պատմութեանը: Նրա ուսումնասիրութիւններից արժեքավոր է մասնավորապես «Տեղեկագիր Լեհաստանի հայերի մասին» խորագրով աշխատութիւնը:

Լեհահայ գաղթավայրի վերաբերյալ փաստական որոշ նյութեր է պարունակում Ալոյշիսիոս Պիդուի (1638—1717) «Կարճառոտ տեղեկութիւնք զարդի վիճակէ, զսկզբանէ և ծաւալմանէ առաքելական քարոզութեանն առ Հայս Լեհաստանի, Վալախիոյ և մերձակա աշխարհաց» վերնագիր կրող աշխատութիւնը: Պիդուի կաթողիկէ բարոզիչ է: Լեհաստան է ուղարկվել Վատիկանի կողմից՝ կաթողիկոսութիւնը լեհահայերի մեջ ամրացնելու նպատակով: Նշված աշխատութիւնը փաստորեն հանդիսացել է նրա՝ Հռոմի պապին ներկայացրած պաշտոնական զեկուցագիրը՝ լեհահայերի անցյալի պատմութեան և առկա վիճակի մասին:

Լեհաստանի հայ գաղթօջախների մասին պատմական արժեքավոր նյութեր են հրատարակված Մինաս Բժշկյանի «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» խորագրով աշխատութեան մեջ, որին մենք անդրադարձել ենք ղրիմահայ գաղթավայրերի պատմութեան կապակցութեամբ: Հեղինակը XIX դարի սկզբներում ճանապարհորդել է Լեհաստանում և Բալկանյան երկրներում, ծանոթացել տեղի հայ գաղթօջախների կյանքի հետ և նշված աշխատութեան մեջ զետե-

դել ո՛չ միայն իր տպավորությունները, այլև այդ գաղթավայրերի մասին իր հավաքած պատմական նյութերը:

Լեհաստանի հայ գաղթավայրի պատմության մեղվաջան ուսումնասիրողներից է հանդիսացել Սադոկ Բարոնչը (1814—1892), որի գիտական վաստակը վերջերս պատշաճ գնահատեց ակադեմիկոս Ի. Պ. Կրիպյակևիչը¹:

Սադոկ Բարոնչը Ստանիսլավի շքավոր հայ ընտանիքի գավակ է: Ավարտել է գիմնազիան և զբաղվել ուսուցչությամբ: 1831 թ. մտել է Լվովի համալսարանը և ձեռնագրվել կաթոլիկ քահանա: Շուտով սակայն նա մեծ հիասթափություն է ապրել: «Իմ դասի պարտականությունները կտրեցին ինձ իմ ամենասիրելի զբաղմունքից, — դժգոհում է նա, — դաժան ճակատագիրը կամայականորեն ինձ նետել է այս ու այն կողմ և հարկադրել գործել կամքիս միանգամայն հակառակ ուղղությամբ»: 1848 թ. Ավստրիայի բուրժուական ռևոլյուցիայի ժամանակ նա ընտրվել է Ազգային խորհրդի նախագահ և կարգվել համաշխարհային դատավոր Տիսմենցա քաղաքում:

Սադոկ Բարոնչն անշափ մեծ ջանք և եռանդ է գործադրել ուսումնասիրելու լեհահայ իր ազգակիցների պատմությունը: Տիրապետելով ավելի քան յոթ լեզուների, նա արխիվներից և հրատարակված գրականությունից հավաքել է այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են լեհահայերին. հրատարակել է ավելի քան 60 ուսումնասիրություն, որոնք, հիմնականում, ամփոփել է իր երկու աշխատությունների մեջ՝ «Լեհահայ ականավոր հայերի կենսագրությունները» (լույս է տեսել լեհերեն, 1852 թ.) և «Ուրվագիծ հայոց պատմության» (լույս է տեսել դարձյալ լեհերեն, 1869 թ.): Առաջինը կազմված է բառարանի ձևով և ընդգրկում է XIV—XIX դարերի 300 աչքի ընկնող լեհահայերի կենսագրությունները, իսկ երկրորդի մեջ նա ընդարձակ տեղ է հատկացրել լեհաստանի 33 գաղթօջախների պատմությանը՝ յուրաքանչյուրի պատմության վերջում զետեղելով գրականության բիրտլիոգրաֆիա:

Բարոնչի նշված աշխատությունները փաստական հարուստ նյութ պարունակելով հանդերձ, ունեն աչքառու թերություններ. գրչխավոր շեշտը նրանց մեջ դրված է «հայ մեծատների» վրա և բո-

¹ Մենք նկատի ունենք Ի. Պ. Կրիպյակևիչի հաղորդումը «Садок Баронч — историк армян бывшей Галиции» թեմայով, որը տպագրվել է «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» ժողովածուի մեջ (էջ 38—47), և լույս է տեսել Երևանում 1961 թ.: (Այսուհետև այսպիսի ժողովածուները հիշելու ենք «Исторические связи» կրճատ վերնագրով):

լորովին աչքաթող է արված հայ աշխատավորությանը: Տեղ-տեղ գունազարդված է ներկայացված լեհահայերի գործունեությունը:

Լեհաստանի հայ գաղթավայրի պատմությանը նվիրված ուսեսերեն աշխատություններից ուշագրավ են երկուսը՝ պրոֆ. Ի. Ա. Լիննիչենկոյի «Լեհաստանի և արևմտյան-հարավային Ռուսիայի հայերը», որը հայերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Մոսկվայում 1895 թվականին, և վրացական Կիրիոն Եպիսկոպոսի «Ռուսաստանի հարավ-արևմտյան հայերի գաղութացումը» (ռուսերեն), որը հրատարակվել է Կամենեց-Պոդոլսկում 1903 թվականին:

Սովետական գիտնականներից լեհաստանի հայկական գաղթավայրի պատմության վրա կանգ է առել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ թղթակից-անդամ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկը իր երկու աշխատություններում՝ «Հին Ռուսաստանը և հայերը» (լույս է տեսել ռուսերեն, Երևանում, 1940 թվականին) և «Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» (լույս է տեսել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի» 1952 թ. №4-ում):

Այդ գաղթավայրին նվիրված նորագույն ուսումնասիրություններից է պատմ. գիտությունների դոկտոր Լ. Խաչիկյանի «Հայկական գաղթավայրերը Ուկրաինայում XVI—XVII դարերում» աշխատությունը (լույս է տեսել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի» 1954 թ. №4-ում), ուր գիտական շրջանառության մեջ է դրվել լեհահայ գաղթավայրին վերաբերող ձեռագրական նոր նյութեր:

Վերջին տարիներս Ուկրաինայի ՍՍՌ և Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիաների պատմության ինստիտուտների նախաձեռնությամբ կազմակերպվել են գիտական սեսիաներ՝ նվիրված հայ-ուկրաինական ժողովուրդների դարավոր բարեկամությանը, ուր լսվել են արժեքավոր զեկուցումներ Ուկրաինայի և լեհաստանի հայ գաղթօջախների մասին: Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից առանձին ժողովածուով 1961 թվականին հրատարակվել է միացյալ առաջին սեսիայի նյութերը՝ «Ուկրաինական և հայ ժողովուրդների պատմական կապերը և բարեկամությունը» խորագրով: Նշված ժողովածուի մեջ մտած նյութերից լեհահայ գաղթավայրի պատմության հետ անմիջապես առնչվում են հետևյալ հոդվածները.

1. Ակադ. Ի. Պ. Կրիպյակևիչ, Սադոկ Բարոնչ—հայ պատմաբան նախկին Գալիցիայի (էջ 38—47):

2. Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հայ-ուկրաինական հարաբերությունների պատմությունից (էջ 48—58):

3. Պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Ոսկանյան, Հին Ռուսիան և Ուկրաինան հայերի ճակատագրում (էջ 59—91):

4. Պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Վ. Գրաբովիցկիյ, Հայ գաղթօջախները արևմտաուկրաինական շրջաններում (էջ 92—109):

5. Պատմ. գիտ. թեկնածու Ե. Ա. Բացկևիչ, Լվովի հայ մշակույթի հուշարձանները (էջ 121—139):

6. Գիտ. աշխատող Ն. Կ. Կիրովանոս, Հայերը Լվովի կուլտուրական կյանքում (էջ 132—139):

7. Գիտ. աշխատող Գ. Ս. Սիգոնենկո, Արխիվային նյութեր Լվովի հայ գաղթօջախի վերաբերյալ (էջ 204—209):

8. Պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Ա. Հակոբյան, Հայկական աղբյուրները Ուկրաինայի և ուկրաինացիների մասին (էջ 210—228):

Նշված բոլոր հոդվածները լույս են տեսել ռուսերեն լեզվով: Հոդվածներն աչքի են ընկնում փաստական նյութի հարստությամբ և մեկնաբանված հարցերի թարմությամբ: Հոդվածագրերը գիտական զգալի ներդրումներ են կատարել լեհահայ գաղթօջախների կնճռոտ պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Հնագույն գաղթօջախները: Հայ հնագույն գաղթօջախները Գալիցիայում հիմնվել են XIII դարում: Ըստ լեհ պատմիչ Իվան Ալնպիկի հաղորդած տեղեկության, հայերին՝ որպես զինական դաշնակիցների, Գալիցիա է հրավիրել ռուս իշխան Դանիել Ռոմանովիչը (Լվով քաղաքի հիմնադիր Լեոն իշխանի հայրը) և օգտագործել նրանց զինվորական ուժը՝ արտաքին թշնամիների դեմ մղած կռիվներում:

Գալիցիա հրավիրված այդ հայերը, ըստ տեղեկությունների, իրենց կրծքին փակցրած են եղել խաչ և կոշիկ են «կշիժակ», որ լեհերեն նշանակում է «խաչակիր»: Հայ զինվորները, ինչպես վկայում են լեհական պատմիչները, աչքի են ընկել իրենց քաջությամբ և հնարամտությամբ:

Որոշ ուսումնասիրություններում տեղեկություններ են հրապարակել այն մասին, որ իբր 1241 թվականին՝ մոնղոլների դեպի Լեհաստան կատարած արշավանքի ժամանակ, Ղրիմի Կաֆա քաղաքից 40 000 հոգուց բաղկացած հայկական մի զորամաս օգնության է եկել Կամենեցին՝ պաշտպանելու հայությանը մոնղոլական հարձակումից¹:

¹ И. П. Крипякевич, К вопросу о начале армянской колонии во Львове («ՊՐՀ», 1936, № 3, էջ 163):

XIII դարում Լեհաստանում հաստատված հայ գաղթօջախները սկսում են անընդմեջ գաղթականություն ընդունել մայր հայրենիքից և հայկական գաղթօջախներից: Տեղեկություններ կան, որ XIV դարում Լեհաստան է եկել հայ գաղթական երկու խոշոր հոսանք, որոնցից մեկը՝ Մերձվոլգյան երկրներից՝ Ղրիմի վրայով, իսկ մյուսը՝ Կիլիկյան Հայաստանից՝ Թրակիա-Վալախիա-Լեհաստան և կամ Ղրիմ-Լեհաստան գաղթուղիներով:

Հայ գաղթականության հաջորդ մեծ խումբը Լեհաստան է եկել Ղրիմի գաղթավայրից XV դարի վերջին քառորդին. 1475 թվականին, երբ թուրքերը գրավել են Ղրիմի թերակղզին և սկսել իրենց սովորական վայրագությունները, ղրիմահայերը մեծ խմբերով գաղթել և հաստատվել են Լեհաստանում:

XIV—XV դարերում Լեհաստան եկող հայ բնակչությունը չի ցրվել, այլ բնակչություն է հաստատել խմբերով՝ ստեղծելով մեծ ու փոքր մի շարք գաղթօջախներ: Ակադ. Ի. Պ. Կրիպյակևիչը խոսելով այդ շրջանի լեհահայ գաղթօջախների մասին, գրում է. «Ուկրաինայում, առանձնապես ներկայիս Ուկրաինական ՍՍՌ արևմտյան շրջանները հայ գաղթօջախների խիտ ցանցով ծածկվեցին, որոնք զգալի դեր կատարեցին ուկրաինական քաղաքների զարգացման գործում»²:

Լեհաստանի հնագույն և խոշոր գաղթօջախը գտնվել է Լվով քաղաքում: (Լվովը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է մի քանի անուններով՝ Լվով, Իլով, Լեոպոլիս և Լիմբերգ): Այստեղ հայերը բնակչություն են հաստատել քաղաքի հիմնադրման ժամանակից: Տեղեկություններ կան, որ Լեոն Դանիլովիչ ռուս իշխանը, Լվովը կառուցելու համար, մեծ թվով հայ արհեստավորներ է հրավիրել, որոնք և մասնակցել են քաղաքի պարիսպների, ամրությունների և իշխանական դղյակների կառուցումներին³:

Լվովի հնագույն գաղթականները բնակչություն են հաստատել քաղաքի հյուսիսային մասում, որը կոչվում է Պողոզմաչե: Այդ երեվում է նշված վայրում մնացած «Հայկական գետակ», «Հայկական կամուրջ», «Հայկական բաղնիք» հին անուններից³: 1360 թվականին հայերի մի մասն այս թաղամասից տեղափոխվել է նոր քաղաքը, որի հայկական թաղամասի կենտրոնական փողոցը կոչվել է

¹ И. П. Крипякевич, Садо́к Баронч (տե՛ս «Исторические связи», էջ 38):

² В. В. Гробовецкий, Армянские поселения на западно-украинских землях (տե՛ս «Исторические связи», էջ 94):

³ И. П. Крипякевич, К вопросу об армянской колонии во Львове («ՊՐՀ», 1953 թ., № 1, էջ 166):

«Հայկական»: (Այս փողոցն իր անունը պահել է մինչև այսօր): Հայերի կողմի հին բնակիչներ լինելու մասին է վկայում լեհական Կազիմիր թագավորի 1356 թվականի հունիսի 17-ի հրովարտակը, ուր կոչվում ապրող հիմնական բնակիչների թվում հիշվում են նաև հայերը¹: Ըստ լեհական ժամանակագրի Ստեփանոս Ռոշքայի տեղեկության, 1303 թվականին կառուցվում է կողմի «Աթոռակալ» եկեղեցին², իսկ հետագայում՝ երեք այլ եկեղեցիներ: Եթե հավատարու լինենք Բժշկյանի հրապարակած մի հիշատակարանին, դեռևս 1183 թվականին քաղաքում կառուցված է եղել փայտաշեն մի այլ եկեղեցի³:

Սիմեոն Լեհացին Լեհաստանի հայկական հնագույն և բնակչաշատ գաղթօջախն է համարում Լուցքը. «Առաջին Լուցքան ԸԾ (800) տուն էր, գեղեր, ագարակներ ունէր և շատ վախըՖք (կալվածք)»⁴:

Լեհաստանի հնագույն գաղթօջախներից են հանդիսացել Կամենեցը և Յազլովեցը, ուր հուշարձաններ կան կառուցված 1350-ական թվականներից: Յազլովեցը հայտնի է եղել իր տոնավաճառով, որը բացվել է յուրաքանչյուր տարվա փետրվարի վերջերին: Յազլովեցը ցրված լեհահայության հանդիպման վայրն է եղել տոնավաճառի օրերին այստեղ են հավաքվել հայերը արևմտյան գրեթե բոլոր գաղթօջախներից:

Տեղեկություններ կան այն մասին, որ մեծաթիվ հայ բնակչություն է ապրել Սմոգրիչ գետի վրա: Սրա պարզ ապացույցն այն է, որ այնտեղ գտնվող երկու բնակավայրեր կոչվում են հայկական անուններով՝ մեկը «Вирмени» (Արմյանի), իսկ մյուսը «Вирмен-кн» (Արմյանկի)⁵:

XIV դարի վաթսուևական թվականներին այնքան հայություն է կենտրոնացած եղել Լեհաստանում, որ անհրաժեշտ է եղել ինքնուրույն հոգևոր թեմ ստեղծել: Լեհահայ առաջին թեմական առաջնորդն է եղել Գրիգոր Եպիսկոպոսը, որը հատուկ կոնդակով նշանակվել է Մեսրոպ Արտազեցի կաթողիկոսի կողմից 1364 թվականին⁶:

¹ И. П. Крипякевич, К вопросу об армянской колонии в Лезове «ՊՐՀ», 1936 թ., № 3, էջ 164:

² Ալիշան, Կամենեց, էջ 131:

³ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 104:

⁴ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 170:

⁵ В. В. Грובהцкий, Армянские поселения... (տե՛ս «Исторические» связи), էջ 94—95):

⁶ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 5—7:

Մեզ է հասել Լեհաստանի թեմին ուղղված հետագա մի քանի այլ կաթողիկոսական կոնդակները և՛ Կոստանդին կաթողիկոսինը՝ 1375 թվականից, Թեոդորոս կաթողիկոսինը՝ 1384 թվականից, Հակոբ կաթողիկոսինը՝ 1410 թվականից և այլն, Կաթողիկոսական այդ կոնդակներում թեմին ենթակա հայաշատ կենտրոններից հիշված են կողմը, Վլադիմիրը, Լուցկը, Կամենեցը և Չիշնովը:

XIV—XV դարերում լեհահայ թեմական առաջնորդին ենթարկվել են նաև Մուղավիայի ու Ռումինիայի հայաշատ կենտրոնները՝ Ակկերմանը, Սերաթը, Սչովը, Պոթիշանը և ուրիշներ:

Սսի և էջմիածնի կաթողիկոսները, հայկական այս թեմի նշանակությունը նկատի ունենալով, աշխատել են սիրաշահել նրա ղեկավարությունը: Հայկ. ՍՍԽ մատենադարանի սեփականությունն է 1301 թվականին Սսում գրված մի թանկարժեք ձեռագիր, որը 1379 թվականին նվեր է ուղարկված եղել Ռուսաստանի և Լեհաստանի հայության իբրև «Մեծ ընծայ,— ինչպես ասված է ձեռագրի հիշատակարանում,— Հայոց՝ Ըոռասց և Վլախաց աշխարհի»:

Հայ բնակչության գաղթը դեպի Լեհաստան շարունակվում է հետագայում ևս: Այսպես, XVI դարի վերջերին Զալալիների ապստամբության և XVII դարի սկզբներին շահ Աբասի բռնագաղթի հետևանքով մեծաթիվ նոր գաղթականություն է գալիս Լեհաստան: Նորեկները կամ նոր գաղթօջախներ են ստեղծում և կամ ստվարացնում մինչև այդ եղածները: Պատմական տեղեկություններ ունենք Ուկրաինայի և Լեհաստանի XVI դարի հայ գաղթօջախների մասին, որոնց վրա մեկ առ մեկ կանգ է առել Սադոկ Բարոնը իր «Հայոց պատմության ուրվագիծ» աշխատության մեջ: Բարոնչի մատնացույց արած գաղթօջախները հետևյալներն են. Բալթա, Վար, Բելդ, Բերեժնի, Բորոկ, Բրոդի, Վարյախ, Վիրմենի, Գորոգենկա, Դուրնո, Ժվանեց, Ժովկովա, Ժուկով, Զամոսցե, Կամենեց-Պոդոլսկ, Զոլոչև, Կուտի, Կիև, Լիսեց, Լուցկ, կողմ, Մոգիլև, Օբերտին, Պիտգայցի, Բաշկով, Ստանով, Սնյատին, Ստանիսլավ, Ստուգենիցա, Տիամենիցա, Չերնովիցի, Յազլովեցկ և Յարոսլավ:

XVII դարում նորեկ հայ գաղթականների համար բնակության խոշոր կենտրոն է դարձել կողմից 15 կիրմետր հեռավորության վրա գտնվող Զամոսցե քաղաքը, որը 1586 թվականին հիմնել է Լեհաստանի կանցլեր Զամոյսքին: Ըստ լեհահայ տարեգիր Հովհան-

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 1527, թ. 667ր:

² Տե՛ս И. П. Крипякевич-ի վերև նշված հոդվածը (տե՛ս «Исторические» связи), էջ 43):

նես Ավագերեցի տեղեկության, կանցլերը իր քաղաքում բնակվելու համար «կոչեաց զհայ ազգն»¹:

Լեհական իշխանությունները, պետք է ասել, բարյացակամ վերաբերմունք են ցուցաբերել Լեհաստանում բնակություն հաստատած հայ գաղթականության նկատմամբ. նրանք բնակության վայր են հատկացրել, շնորհել են որոշ արտոնություններ, թույլ են տվել կառավարվել իրենց ներքին սովորություններով և այլն:

Հայ գաղթականները իրենց աշխատասիրությամբ, պարզ կենցաղով և օրինակելի վարք ու բարքով, շատ շուտ կարողացել են շահել տեղի լեհ և ռուս ժողովուրդների համակրությունը: Լեհ պատմիչ Ալմայեկը ցանկանալով տալ լեհահայերի ընդհանուր բնութագիրը, հետևյալ ձևով է ներկայացնում նրանց. «Նրիտասարդները՝ աշալուրջ են և անվախ, տղամարդիկ՝ խորամանկ են և փարթամության հետամուտ, ծերունիները՝ դյուրբարբոթ են և հյուրընկալ, օրիորդները՝ կամակոր են և թխադեմ, կանայք փոքր-ինչ պարզունակ են, բայց պառավ հասակում՝ թունավոր»²:

Հայերը ինչպես իրենց ապրած մյուս երկրները, այնպես էլ Լեհաստանը, համարել են իրենց երկրորդ հայրենիքը և համեստ մոծումներ կատարել երկրի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքում: Տեղի լեհ ժողովուրդը սիրել և զնահատել է աշխատասեր և ձեռներեց հայ գաղթականներին: Լեհ գիտնական Ադոլֆ Նովաչինսկին՝ խոսելով հայ գաղթականության Լեհաստանում հաստատվելու և նրա երկրին մատուցած վաստակների մասին, գրում է. «Հայաստանի առաջին անդամահատությունը առաջացնում է գաղթականություն: Հայ գաղթականները, կերպասի կտորի մեջ ծրարելով հայրենի մի ափ հողը, գալիս ու հաստատվում են հարավ Ռուսաստանի, Կովկասի և Կոզակների երկրի մեջ... և պետք է ասել, այսչափ հեռուներից եկած այս հյուրի վրա տեղացիները նայում են որպես «երկրի աղի», որպես չափազանց օգտակար և փափագելի տարրի վրա: Նրանք գլխավորապես հաստատվում են քաղաքների մեջ, դառնում են Լեհաստանի քաղքենի դասակարգի կորիզը: Կվով քաղաքը (Լեմբերգը) Լեհաստանի ամենից հայրենասեր կենտրոնը, պատմական այնչափ տակնուվրայության վայրը, իր փայլը մեծավ մասամբ պարտական է հայ գաղթականներին, Կամենեց-Պոդոլսկը մեր հին ամրոցների այս թագուհին, իր ամբողջ համբավը ստացել է այնտեղ հաստատված հայերից:

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 54:

² Я. Г. Дашкевич, Армянские колонии на Украине, էջ 44:

Բուկովինիայի և ամբողջ Գալիցիայի մեջ հայ տարրը խոշոր դեր է կատարել սոցիալական և քաղաքական կյանքի, ճարտարարվեստի և մտավոր շարժման մեջ»¹:

Լեհահայ համայնքների սոցիալական կապը:

Լեհահայ համայնքները բաղկացած են եղել սոցիալական տարբեր խավերից: Գաղթօջախների կազմավորման առաջին իսկ շրջանում, հայ աշխատավոր գյուղացու և արհեստավորի կողքին, մենք տեսնում ենք նաև հայ առևտրականին, կալվածատիրոջը, հոգևորականին, վաշխառուին և սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչներին: Հակոբ կաթողիկոսը լեհահայերին ուղարկած իր 1410 թվականի կոնդակի մեջ հետևյալ սոցիալական դասերն է մատնացույց անում՝ քահանաներ, պարոններ, ավագորդիներ, խոջաներ, պուլճիներ (բուրժուներ), վաճառականներ, տանուտերներ, արվեստագետներ և հողագործներ²:

Ցուցանշական այն փաստը, որ Լեհահայ համայնքների շահագործող վերնախավերը շատ արագ մերվել են պանական Լեհաստանի ավատական իշխող շրջանի հետ և դրվել արտոնյալ վիճակի մեջ, իսկ հայ աշխատավորությունը կապվել է բախտակից լեհ և ռուս աշխատավորության հետ:

Լեհահայ բնակչության հիմնական մասը հանդիսացել է գյուղացիությունը, այսինքն՝ այն խավը, որը Հակոբ կաթողիկոսի վերև հիշված կոնդակում հիշված է սոցիալական խավերի վերջին տեղում՝ «աշխատասէր հողագործներ» անվան տակ:

Հայ գյուղացիությունը կենտրոնացված է եղել գլխավորապես Կովկասի և Կամենեցի մոտիկ գյուղերում: Նա սկզբում գտնվել է ազատ վիճակում, բայց հետագայում կախման մեջ է ընկել կալվածատերերից, իսկ գյուղացիներից ոմանք էլ վեր են ածվել ճորտերի:

Լեհաստանի հայ գյուղացիությունը ընդհանրապես աղքատ վիճակում է գտնվել: Պիդուն վերև հիշված իր զեկուցման մեջ խոսելով Սենատի հայերի մասին, որոնց վիճակն անձամբ ուսումնասիրել է, հայտնում է, որ նրանք «աղքատ են յոյժ, զի խաշնարածութիւն կեան ամենեքին»³: Հայ բնակչության մեծ մասի աղքատության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ Լեհաստանի գրեթե բոլոր հայ եկեղեցիներին կից գոյություն են ունեցել այսպես կոչված «բանկեր»՝ հայ աղքատ բնակչությանն օգնելու նպատակով:

¹ Փակ դր Մորգան, Հայ ժողովրդի պատմությունը, Պոսթրն, 1947, էջ 369—370 (մեջբերումն արվում է արևելահայ գրական լեզվով):

² Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 221:

³ Ա. Պիդուն (տե՛ս «Բանի միություն», էջ 97):

Բավականին մեծ թիվ է կազմել նաև հայ արհեստավորությունը, որոնք հաստատված են եղել Լեհաստանի առևտրաշատ կենտրոններում: Հայ արհեստավորությունը քաղաքային հայ բնակչության մեծամասնությունն է կազմել: XVII դարի լեհ պատմիչներից մեկը՝ Սեբաստիան Պետրիչին, խոսելով հայերի՝ տնտեսական կյանքում ունեցած մեծ հաջողությունների մասին, նշում է. «Լվովն ընդունեց հայերին իբրև թափառաշրջիկների և մանր առևտրականների, իսկ այժմ նրանք դուրս են անում լեհ ազգին»: Նա գանգատվում է, որ հայերը «չեն ցանկանում ընդունել մեր սովորությունները, իրար հետ են ամուսնանում և ունեն իրենց գաղտնի հանրապետությունը»¹:

Լեհ գիտնական Լոզինսկին, որն հանգամանորեն ուսումնասիրել է Լվովի ոսկերչությունը XV—XVIII դարերում, գտնում է, որ «Լվովի ոսկերչության զարգացման համար մենք պարտական ենք հայերին»: Նա տեղեկություններ է բերում այն մասին, որ Լվովի ոսկերիչների մեջ իշխող դիրքերը գտնվում էին հայ արհեստավորների ձեռքում: XV դարի սկզբում, գրում է նա, եթե Լվովում գործող 18 ոսկերիչ վարպետներից վեցն է միայն հայ եղել, իսկ մնացածներից մեկը լեհ է եղել, 6-ը՝ գերմանացի, ապա XVII դարի վերջում Լվովում գործող ոսկերիչների կեսից ավելին հայեր են եղել: Հայ ոսկերիչների թիվը միայն Լվովում հասել է 30-ի²: Անշուշտ, Լեհահայերը նման հաջողություններ ունեցել են նաև մյուս քաղաքներում և արհեստագործության մյուս ասպարեզներում ևս:

Միմեոն Լեհացին խոսելով Լվովի արհեստավորության մասին, հիշում է հետևյալ մասնագիտությամբ արհեստավորների՝ «Խաֆդանճիք, Եորդանճիկ, սախդիանճիք, պոյաճիք, խալչիք, շեմպերճիք, և ազգի և ազգի շուլհակք, շատրճիք և այլն, պասմաճիք, ոսկի հալողք, ոսկի ծեծողք նախշայ, այլ և պատկերագործք, նկարագիրք, պատկերահանք, պասմագիրք հանողք Լեհաց, Ըոզաց, և Հայոց»³:

Հայ արհեստավորությունը, ինչպես կտեսնենք հետո, իրավունք է ստացել տեղացի արհեստավորության հետ միասին համաքաղական կազմակերպություններ ունենալ:

Լեհահայ աշխատավորությունը ենթարկվել է շահագործման ինչպես օտար, այնպես և իր ազգակից առևտրական շլյախաշակահ

խավերի կողմից: Երբեմն հայ աշխատավորների դրությունն այնքան է ծանրացել, որ նրանք ընդվզել են: Հայտնի է, օրինակ, որ 1660 թվականին Լվովի հայ աշխատավորությունը չի ցանկացել ենթարկվել իր ավագանուն: Վերջինս բողոքել է արքունիքին: Լեհական կենտրոնական իշխանությունը կարգադրել է Լվով քաղաքի խորհրդին՝ «անհնազանդ և ապստամբ այն հայերին, որոնք հանդես են գալիս իրենց ավագանու դեմ, բանտարկել»¹:

Մեծ է եղել Լեհահայ առևտրականների դերը ևս: Նրանց հաջողվել է կարճ ժամանակում իրենց ձեռքը վերցնել այսպես կոչված «թաթարական ճանապարհը» և խոշոր դեր կատարել Լեհաստանի տարանցիկ առևտրի մեջ:

Պրոֆ. Ի. Լիննիչենկոն մանրամասն ուսումնասիրելով Հարավային Ռուսաստանի տնտեսական կյանքը միջին դարերում, հետևյալ եզրակացություններ է հանգել. «Հարավային Ռուսիայի քաղաքների միջին շրջանի պատմության մեջ հայերին շատ նշանավոր տեղ է պատկանում: Առանց որևէ չափազանցության կարելի է հաստատել, որ հարավային Ռուսիայի ամենահռչակված առևտրական կենտրոնները, ինչպիսիք են՝ Լվովը, Լուցկը, Կամենեց-Պոդոլսկը, իրենց հարստությամբ, փարթամությամբ և նշանակությամբ մեծավ մասամբ պարտական են առանձնապես հայերին: Այս ճարպիկ, աշխույժ և ընդունակ ամենայն ձևերից ժողովրդի շնորհիվ էր հատկապես, որ հարավային ռուսաց առևտրական կենտրոնները միջնորդ դարձան Արևելքի և Արևմուտքի վաճառականության մեջ: Մանոթ լինելով կյանքի պայմաններին Արևելքում, տեղյակ արևելյան լեզուներին, քաջ ճանաչելով հաղորդակցության ճանապարհներին Արևելքում, օժտված անձնական քաջությամբ և զենք շարժելու վարժ, անհրաժեշտ հատկություններ վտանգավոր ուղեգնացություններ կատարելու... Հայերը շատ հին ժամանակներից ձեռնամուխ եղան ցամաքային առևտրին Արևմուտքի և Արևելքի միջև, իսկ իտալական գաղութների անկումից հետո Ղրիմում, բոլոր վաճառականությունը նոքա իրանց հաջողակ ձեռքը ձգեցին»²:

Հայերն Արևելք էին տանում մահուկ գործվածքներ, քաթան, թավիշ, սրաքարեր և այլն: Արևելքից Լեհաստան էին ներմուծում խունկ, պղպեղ, երկնակապույտ թավիշներ, կանանց դամասկյան կերպասներ, բոսորագույն ակնեհյուս դիպակներ, քիշմիրի շալեր,

¹ Я. Д. Дашкевич, Армянские колонии на Украине, էջ 488:

² Տե՛ս Ի. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 211—212:

³ Միմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, էջ 168:

¹ В. В. Гробовецкий, Армянские поселения (Տե՛ս «Исторические связи», էջ 99):

² Ի. Ա. Լիննիչենկո, Լեհաստանի և արևմտյան-հարավային Ռուսիայի հայերը, Մոսկվա, 1894, էջ 3:

մետաքսե նուրբ գործվածքներ և այլն: XIV դարի կեսերին Լվովը սկսում է մրցել Կրակովի հետ՝ տարանցիկ առևտրի մեջ: Լվովը գտնվում էր հարմար դիրքում, որովհետև այնտեղով էր անցնում Կամենեց-Պոդոլսկի վրայով դեպի Սևծովափնյա գաղութները տանող ճանապարհները¹: Հարավային Ռուսաստանում և Լեհաստանում սովորական երևույթ էր տեսնել հայ վաճառականներին արևելյան ապրանքներ վաճառողների դերում, և պատահական չէր, որ մի ամբողջ շարք ապրանքներ կոչվում էին «հայկական»:

XIV դարում հայ առևտրականների իրավունքները, տեղացի լեհ առևտրականների համեմատությամբ, սահմանափակ է եղել: Այդ ժամանակ հայ առևտրականները իրավունք չեն ունեցել մասնակցելու ներքին առևտրին, իսկ տարանցիկ առևտրի համար պարտավոր են եղել մաքս վճարել: Սակայն շուտով հայ ճարպիկ առևտրականները ստանում են այդ իրավունքը ևս: Վլադիսլավ II թագավորը 1402 թվականին հայ առևտրականներին իրավունք է շնորհում մասնակցելու ներքին առևտրին, իսկ Սիգիզմունդ թագավորը իր 1505 թվականի հրովարտակով: հայ վաճառականներին ազատում է մաքս վճարելու պարտավորությունից²:

Առանձնաշնորհված հայ վաճառականները սկսում են լայն ծավալել իրենց գործունեությունը Լեհաստանի ներքին և տարանցիկ առևտրի ասպարեզում: Ըստ տեղեկությունների, XVI դարում Լվովում գործող 38 խանութներից 22-ը պատկանելիս է եղել հայերին, 6-ը՝ ռուսներին, 8-ը՝ կաթոլիկներին³: Իսկ ավելի ուշ՝ XVII դարում, Լվովի բոլոր խանութները պատկանել են հայերին, բացառությամբ երկուսից, որոնք նույնպես վաճառված են եղել հայերին, բայց քաղաքի մագիստրատը հրաժարվել է հաստատել վաճառման գործարքները:

Լեհաստանում հայ խոշաներն իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել ժամանակի առևտրաշատ բոլոր աչքի ընկնող կենտրոններում՝ Պոլսում, Ջմյուռնիայում, Սպահանում, Մոսկվայում, Ամստերդամում և այլ քաղաքներում: Սիմեոն Լեհացին խոսելով Լվովի մեծահարուստ հայ վաճառականների մասին, հետևյալն է գրում. «... (Նոքա) վաճառականք են մեծ և անուանիք, ունին և վէջլնի Ստանպոլ, Անկուրի, Սպահան, Մօսքով, Կոստանկա, Պորթուկալ և այլն: Կան ի միջի նոցա խոճայք, որ ունին ՄՌ (50000), ԿՌ

¹ История Польши в трех томах, т. I, М-ва, 1954, էջ 114:

² Sb' u F. Bischoff, Urkunde zur Geschichte der Armentier in Lemberg, Wien, 1864.

³ Sb' u P. U. Լիննիշենկոյի վերև հիշված աշխատությունը, էջ 18:

(60000), ՋՌ (80000) և ՃՌ (100000) դուռուշ կամ աւելի: Ունին մուլքեր, պաղ ու պաղչանի, պտղատու ծառեր, պարտէզք, բուրաստանք, ծաղկաստան և վարդենիք, այլ և բարձր սարայք դարպասնի և աղբերք յորդաբուղք, և լիճք և մէջն՝ մեծ և լայն, լի ձկամբ, զօր ոմանք և աշտարակք և սարայանի ունին ի վերայ ջրոյն զարմանաշէն»¹:

Հայ առևտրականների մեջ քիչ չեն եղել նաև վաշխառուները: Նրանց մեջ գտնվել են դրամատեր այնպիսի մարդիկ, որոնք փոխարինաբար փող են պարտք տվել լեհական թագավորներին՝ Սիգիզմունդ III-ին, Վլադիսլավին և ուրիշներին: Պատկերացնելու համար, թե ինչ հեքիաթային հարստություն ունեցող հայ դրամատերեր են եղել, ցուցանշական է Ս. Բարոնշի բերած հետևյալ փաստը. XVII դարի կեսերին լեհական Վլադիսլավ թագավորը, երբ դիմում է Լվովի մեծահարուստ հայ Քրիստափոր Բերնատովիչին և խնդրում է նրանից 100000 դուկատ փոխարինաբար դրամ տալ, վերջինս հարցնում է թագավորին՝ «թե ինչպիսի՞ դրամով է ցանկանում ստանալ նշված գումարը՝ ոսկո՞վ, արծաթո՞վ, թե՞ պղնձով: Թագավորը պատասխանում է՝ երեքից էլ ցանկանում է, և այդպես նա ստանում է պահանջված գումարը²: Այդ հարստությունն, անշուշտ, կուտակված է եղել ինչպես լեհ, այնպես և հայ աշխատավորության արյուն-քրտինքից:

Մեծահարուստ հայերից ոմանք կալվածքներ են ձեռք բերել և մտել լեհ ազնվականների շարքերը: Ըստ Պիդուի տեղեկության, «Հայք մեծատուն ոմանք ընկալել են պատիւ ազնուականութեան»: Սիմեոն Ջամոստեցին ևս վկայում է, որ հայ մեծահարուստներից «ոմանք ունէին զիւղք, այլք ազարակ և աւանս»: Ճորտ կամ կիսաանկախ դրուժյան մեջ գտնվող հայ գյուղացիության մի մասի կալվածատերերը եղել են ազգակից մեծահարուստները:

Լեհահայ վերնախավերից արտոնյալ վիճակում են գտնվել նաև հայ հոգևորականները: 1566 թվականին Լվովում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակագիր հայտնում է, որ Սիգիզմունդ III-ը հատուկ հրովարտակով ազատել է Լվովի հայ քահանաներին բոլոր տեսակի հարկերից և «թարխանություն» է տվել³, այսինքն՝ հարկ չվճարելու արտոնություն է շնորհել:

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 338:

² В. В. Гробоуецкий, Армянские поселения (Sb' u «Исторические связи», էջ 98—99):

³ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 163:

XVI—XVII դարերի լեհահայ հիշատակարաններում բողոքներ կան դրամաշորթ, տգետ, հայրենիք և պատիվ մոռացած հոգևորականության հասցեին: Ստեփանոս Լեհացին իր շափածո մի տաղում հետևյալ ձևով է ներկայացնում բացասական նկարագիր ունեցող լեհահայ այդ քահանաներին.

«Իսկ քահանայք որ ի նմա (այսինքն՝
Կվովոմ) կան՝

Գոռոզ, յանդուզն, ամբարտաւան.
Ոչ ումեք են նոքա հաւան.
Չտեսի յայլ տեղ սոցա նըման:

Չգիտեն բնաւ սահման ուաման,
Եւ զգիտեն զլեզու հայկեան.
Եւ զինչ կարդան՝ շիհասկանան.
Եւ գիտողաց վերայ խրոխտանան»¹:

Այնուհետև նա պատմում է, թե ինչպես հայ եկեղեցականները հավատացյալների մեջ ընկած անվերջ փող են հավաքում, քիչ տվողներին բամբասում, պախարակում, իսկ հավաքած միջոցներով «կուտեն, կխմեն, կուրախանան»:

Լեհահայ թվարկված սոցիալական խավերի մեջ, ինչպես ասացինք, մեծամասնություն էին կազմում գյուղացիները և արհեստավորները: Գաղթավայրերի պատմության անտեղյակության արդյունք կարելի է համարել հայ և օտարազգի այն պատմաբանների պնդումները, որոնք լեհահայերին փորձում են ներկայացնել որպես համատարած առևտրականների՝ մեծահարուստ մի քանի խոջաների թիկունքում շտեմելով շահագործվող, ընչազուրկ բազմահազար հայ աշխատավորությանը:

Լեհաստանի հայաշատ բոլոր մեծ համայնքները ներքին գործերում ինքնավար են եղել: Նրանք ունեցել են իրենց սեփական դատարանը և իրավունք են ունեցել անգամ մահվան դատավճիռ կայացնել:

Լեհահայերն ինքնավարության իրավունքն առաջին անգամ ստացել են Կամենեց քաղաքում 1350 թվականին: Ստեփանոս Կամենեցի ժամանակագրության մեջ այդ մասին հետևյալն է ասված. «1350 Հայք կամենեցացիք յայսմ ամի սկսան ի ձեռն բրիվիլեկաց թագաւորացն Լեհաց. զդատարանս առնել. մինչ զի կարող եղեն և

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 202:

վմահապարտսն մեռուցանել, առանց հրամանի թույլատվութեան Լեհաց»¹: 1350 թվականին ինքնավարության իրավունք են ստացել նաև Կվովի ու Լեհահայ մյուս հայաշատ համայնքները:

Նետաքթեր տեղեկություններ են պահպանվել հայկական այն կազմակերպությունների մասին, որոնք ղեկավարել են ինքնավարությունները:

Ինքնավարության գերագույն մարմինը հանդիսացել է ավագների խորհուրդը, որը կազմված է եղել 40 հոգուց և կոչվել է «Քառասուն եղբարց խորհուրդ»: Այդ խորհրդին լատիներեն անվանել են «Seniores consilii armenorium»: Խորհուրդի անդամ ընտրվելու իրավունք են ունեցել միայն տեղաբնակ հայերը, գլխավորապես դիրք ու հարստություն ունեցող անձինք, որոնք ընտրվել են ցմահ: Որ իրոք, «Քառասուն եղբարց» անդամները հայ ունեոր շրջանից էին ընտրվում, այդ պարզ երևում է 1644 թվականին Կամենեցում գրված մի հիշատակարանից, որի գրիչը՝ Վարդերեսը, խնդրում է հիշել ձեռագրի պատվիրատու պան Գրիգորին՝ «Կամենեցայ սուլվաթաւոր քառասուն եղբայրց մեկն»²:

Կվովում «Քառասուն եղբարց» գոյության մասին մենք տեղեկություն ունենք XIII դարից: Այնտեղ 1264 թվականին կառուցված է եղել մի գեղեցիկ ցայտաղբյուր, որի շինարարական արձանագրության մեջ հայկական բոլորածև երկաթագրով փորագրված է հետևյալը. «Ի թագաւորութեան Գաղիմիր Գոռոզի շինեցին հայ աղբարքն զաղբիւր մի թուականին ԶԺԳ (1264)»³: Այս արձանագրության մեջ գործածված «աղբարք» բառը, անշուշտ, գործ է ածվել մեզ ծանոթ «Քառասուն եղբայրներ»-ի իմաստով:

«Քառասուն եղբայրց» ավագների այս խորհուրդը իր միջից ընտրել է 12 հոգուց հայ դատավորների կազմը, իսկ այս 12 դատավորներն իրենցից ընտրել են երկու հոգի նախագահ դատավորներ, որոնք կոչվել են «վույթ» կամ «երեսփոխան»: Վույթերը դատարանին նախագահել են տարվա մեջ վեցական ամսով: Վույթերի լիազորության սահմանը ընդարձակ է եղել. նրանք ղեկավարել են ո՛չ միայն դատավարությունը, այլև հայ հասարակական ողջ կյանքը. նրանք են տնօրինել եկեղեցական և դպրոցական գործերը, նրանք են հանդիսացել հայկական համայնքի պատասխանատու անձինք լեհ կառավարության առջև և այլն:

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 131:

² Նույն տեղը, էջ 189:

³ Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 99:

լեհաստանում գրված ձեռագրեր կան, որոնց հիշատակարաններում, որպես ժամանակի հեղինակավոր անձնավորություններ, կաթողիկոսից, լեհական թագավորի և թեմի առաջնորդի անուններից հետո, հիշում են նաև ժամանակի վույթերի անունները: Այսպես, Ղազար Բաբերթցին իր շափածո հիշատակարանում խնդրում է հիշել՝

«Աստվածաբեր տանուէրացքն Լովական
Բան Գարբէէն և բան Թորոսն երեսփոխան,
Եւ հասարակ են դատուորք երկոտասան»¹:

Լվովում գրված մի դատաստանագրքի հիշատակարանում գրիչը խնդրում է հիշել երեսփոխան Իսան Բեյլին և այլն²:

Դատական գործերում վույթի իրավունքն անսահմանափակ է եղել. նա կարող էր մեղավորին, ինչպես ասացինք վերևում, անգամ մահվան դատապարտել. իր գործունեության համար նա պատասխանատու էր միայն լեհական թագավորի և կանցլերի առջև:

Վույթը, դատավարության ընթացքում, առաջնորդվում էր Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքով, որի լատիներեն թարգմանությունը հաստատվել էր Սիգիզմունդ թագավորի 1519 թվականի մարտի 5-ի հրովարտակով: Գոշի Դատաստանագրքի հաստատված այս բնագիրը լեհերեն է թարգմանվել 1606 թվականին:

Մինաս Թոխաթեցին, որ երկար տարիներ Լվովի հայկական դատարանի քարտուղարն է եղել, իր «Գրորէնք Լիմբերգի Հայոց դատաստանի» տաղի մեջ հետևյալ խոսքերով է դրվատել վույթի գործունեությունը.

«Սակաւ հայ կայ ի մէջ Լովոն,
Են իմաստուն և քաջ գիտուն,
Ձհայոց ազգն դոքա դատեն,
Ուխտ և դաշինք կու հաստատեն,
Ձապստամբեալսն խրատեն,
Ձկարգ և զսահմանքն կու պընդեն:
Երկոտասան դատուորքն են,
Ձծուռն և զպիտակն դոքա քննեն»³:

Հայկական դատարանը իրականում շատ է տարբերվել Թոխաթեցու նկարագրածից: Մեզ հասած հայկական դատավճիռների գործերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ հայ դատավորները

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենց, էջ 176:

² Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 142—143:

³ Ն. Ակիբյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921, էջ 80:

ամեն տեսակ կամայականություններ և շարաշահումներ կատարել են հօգուտ լեհահայ վերնախավի, որի հնազանդ սպասարկուններն են հանդիսացել իրենք:

Լվով քաղաքի հայ ինքնավարության պահպանմանը դեմ է եղել քաղաքի ընդհանուր մագիստրատը, որն առաջնորդվում էր գերմանական Մագդինբուրգյան իրավունքով: Նա երկար ժամանակ պայքարել է հայ ինքնավարությունը վերացնելու ուղղությամբ: Բազմաթիվ անգամներ բողոքներ են գրվել հայկական վույթի դեմ, իսկ հայերը, բոլոր հնարավոր միջոցներով, աշխատել են պաշտպանել և պահպանել իրենց ինքնավարությունը: Ուշադրության արժանի է այն, որ Լվով քաղաքի մագիստրատի և հայկական վույթի մեջ տեղի ունեցող այս ներքին պայքարում լեհական իշխանությունները հայ համայնքի կողմն են բռնել: Նրանք չեն ցանկացել վշտացնել իրենց երկրի «հավատարիմ և սիրելի քաղաքացիներին», ինչպես հաղորդում են լեհական հեղինակները:

Վավերագրերից հայտնի է վիճաբանության նյութ հանդիսացող հետևյալ միջադեպը: Լվովի քաղաքային մագիստրատը 1518 թվականին առանց հայկական վույթի համաձայնության, քննության է առել հայ Իվաչկոյի և լեհուհի Սոֆիայի մեղադրական գործը՝ ապօրինի կենակցության մասին և դատապարտել է նրանց մահվան՝ այրելով խարույկի վրա: Որոշումն ի կատար է ածվել: Հայերը բողոքել են լեհական արքունիքին՝ մագիստրատի ապօրինի գործունեության համար: Արքունիքը հայերի բողոքը գտել է իրավացի. սուգանել է մագիստրատին և հանձնարարել է նրան՝ մեղադրական այն գործերում, երբ հայերը մեղսակից են լինում մյուս ազգի մարդկանց հետ, նրանց մասին որոշումներ չկայացնել առանց հայկական վույթի հետ համաձայնեցնելու:

Հետագայում, սակայն, լեհական իշխանությունները լեհահայ վույթի իրավունքները աստիճանաբար սկսել են սահմանափակել: 1476 թվականին վույթի իրավասությունից վերցրել են քրեական գործերը՝ սպանություն, գողություն, բռնաբարություն և այլն: 1510 թվականին վույթին զրկել են անշարժ գույքին վերաբերող գործերի քննության իրավունքից: Մյուս գործերը շարունակվել են մնալ վույթի իրավասության տակ մինչև նրա վերջնական լուծարքը, որը տեղի է ունեցել 1784 թվականին:

Լեհահայ գաղթօջախներում գործող հայկական կազմակերպություններից ուշագրավ նյութեր են պահպանվել արհեստավորական կազմակերպությունների՝ համքարությունների մասին:

Արհեստակցական այդ միությունները՝ համքարությունները,

լեհաստանում կոչվել են «Եղբայրություններ»: Եղել են «չուլհակներ», «կոշկակարներ» և այլ եղբայրություններ: Մ. Բժշկյանը տեղեկություններ է հաղորդում «Քիրքջոց (քյուրքչիների) և թերզընուն (դերձակների), սուրուկճոց կոշկակարաց, մազմանողաց, դասապջոց (միս մորթողների) և այլոց» մասին:

Ամեն տարի, որոշված օրը, եղբայրությունները հավաքվել և ընտրել են իրենց ավագը և գրագիրը: Համքարության անդամները պարտավոր են եղել պարտաճանաչությանը կատարել կանոնադրության պահանջները և ներկա լինել կազմակերպության ժողովներին և հասարակական հանդեսներին: Նրանք ունեցել են և դրամարկղ, որը, սովորաբար, պահվել է եկեղեցիներում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ համքարական կազմակերպությունները իրավահավասար վիճակում չեն գտնվել տեղի լեհական համքարությունների հետ: Միայն Յան Սոբեսկին, որին լեհ պատմիչները համարում են «Հայերի մեծ բարեկամը», հայերին՝ տեղացի լեհ համքարություններին հավասար իրավունք է տվել:

Ուշագրավ է այն, որ հայ արհեստավորները ակտիվ հանդես են եկել մյուս ազգի արհեստավորների՝ լեհերի, ռուսների, գերմանացիների և մյուսների հետ միասին, ընդդեմ տեղի շահագործող խավերի:

Վերին աստիճանի հետաքրքիր է լեհահայ երիտասարդության ռազմական կազմակերպությունը, որը կոչվել է «կտրիճների խումբ»: Նրա մասին, դժբախտաբար, քիչ տեղեկություն է հայտնի: Այդ կազմակերպությունը, ինչպես երևում է, պահպանել է Ուկրաինայի և լեհաստանի հողերի վրա երբեմնի հանդես եկող հայկական հին զորամասերի գովելի ավանդույթը. կռիվների ժամանակ նա հանդես է եկել ռուսական և լեհական զորամասերում ընդդեմ թուրք նվաճողների: Հայ երիտասարդական այդ կազմակերպությունները կոչվել են նաև «Կույս Մարիամի ասպետներ» (Рыцари девы Марии):

Միմեոն լեհացու «Ուղեգրության» մեջ կա ուշագրավ հիշատակություն այն մասին, որ Ակկերմանի հայ գաղթօջախում «կտրիճների խումբը» տեղի ունեցող կռիվների ժամանակ դուրս էր բերում մինչև հինգ հարյուր հոգուց կազմված զորամաս¹:

Ամենայն հավանականությանը «կտրիճների այս եղբայրությունն» է, որ ուղեկցում էր հայ վաճառականական քարավաններին և պաշտպանում նրանց ավազակային հարձակումներից:

¹ Միմեոն լեհացի, Ուղեգրություն, էջ 347:

Կտրիճների այս կազմակերպությունները պաշտոնապես ընդունվում և հաստատվում էին լեհաստանի թեմական առաջնորդների կողմից: Կամենեցում հրատարակված մի ժամանակագրության մեջ, 1690 թվականի տակ, արձանագրված է հետևյալը. «Վարդան արքեպիսկոպոսն յայս տարի, նոյեմբերի 10, զմեր Սուանիսլավու կտրիճվորաց եղբայրութիւնն, որ յիրմէն տված կոնտակովն երկուսումն կու հաստատէ, զորն որ վաղուց նիկոլ Թորոսովիչն հիմնել էր»¹:

Հայ «կտրիճների» այս խմբերն ունեցել են իրենց սեփական գանձարկղը և մասնակցել են հայ համայնքի հասարակական կյանքին: Հայտնի է, օրինակ, որ Կամենեցի հայ եկեղեցու ներսի որմնանկարների մի մասը կատարվել է նրանց ծախսով: «Միաբան կտրիճները նկարել ետուն», — գրանցված է եկեղեցու նվիրաբերության մատյանում²:

Լեհաստանում բնակություն հաստատած հայերի հետ են կապված վերջերս հայտնաբերված շատ արժեքավոր վավերագրեր: 1727—1730 թվականներին, երբ Սյունիքում սկսվում է ազատագրական շարժումները, երբ Սղնախների քաջարի մարտիկները 1725—1730 թվականներին սկսում են հերոսաբար կռվել Անդրկովկաս խուժած թուրքական բանակների դեմ, լեհաստանի մի խումբ հայեր պաշտոնապես դիմում են ռուսական արքունիքին և խնդրում թույլ տալ իրենց գնալ Անդրկովկաս՝ հայրենակիցներին օգնելու: Ցարական արքունիքին հայ կտրիճների այդ դիմումներն այժմ գտնվում են Մոսկվայի արխիվներից մեկում և թանկարժեք վկայագրեր են ձուլման վերջին տարիներին ապրող լեհաստանի հայ հայրենասերների նախաձեռնություն³:

Լեհահայերը երախտագիտական խոր զգացումով են գնահատել լեհ և ուկրաինացի բարեկամ և հյուրասեր ժողովուրդների վերաբերմունքը՝ նեղ օրերին իրենց ապաստան տալու և ապրուստի նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու համար և սիրել են իրենց ապաստանած երկիրը:

Լեհահայերը, ամենից առաջ, անտարբեր չեն գտնվել լեհ և ուկ-

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 129:

² Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն, էջ 149:

³ Տե՛ս Վ. Ա. Պարսամյանի «Լեհահայերի մասնակցությունը Դավիթ-Քեկի պատամբությանը», Երևան, 1962 և Վ. Կ. Ոսկանյանի ու Վ. Մ. Մարտիրոսյանի «Նոր վավերագիր 1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ» («ՊՔՀ», 1962, № 4, էջ 193—216):

րաինացի ժողովուրդների ազատագրական շարժումների նկատմամբ և ակտիվ մասնակցություն են ցույց տվել նրանց՝ օտարերկրյա նվաճողների, մասնավորապես թուրքիայի դեմ մղած ազատագրական պատերազմներում: Գրեթե ամեն անգամ, երբ լեհ ժողովուրդը զենք է վերցրել պաշտպանելու իր սահմանները թուրք ճարտահարիչներից, մենք նրանց կողքին տեսնում ենք նաև հայ փոքրաթիվ զորամասերի, որոնք կազմված են եղել գլխավորապես հայ երիտասարդ «կտրիճների եղբայրությունների»-ից: Բերենք փաստեր, որոնք ավելի պերճախոս են:

Լեհահայ պատմաբան Սադոկ Բարոնչի տեղեկություններից երևում է, որ հայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել 1444 թվականի նոյեմբերի 11-ին Վարնայի տակ թուրք զավթիչների դեմ ունեցած ճակատամարտին և նրանցից շատերն են զոհվել լեհ և ուկրաինացի իրենց դաշնակիցների հետ¹:

XVII դարում տեղի ունեցող ռազմական խոշոր իրադարձություններից է հանդիսացել 1621 թ. լեհ-թուրքական պատերազմը, որի ժամանակ լեհ ժողովուրդը և ուկրաինացի կազակները, խոտինայի ամրոցի տակ պարտության մատնեցին թուրքական բանակին: Ահա այդ պատերազմում իրենց համեստ մասնակցությունն են ունեցել նաև հայերը: Ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Կամենեցկին հաղորդում է, որ լեհական բանակը Վլադիսլավի, թագավորի որդու գլխավորությամբ, երբ անցնում էր Կամենեց քաղաքից թուրքերի դեմ կռվի գնալու համար, քաղաքի հայերը ուղեկցում են նրան մինչև խոտին ամրոցը, ուր և տեղի էր ունենալու ճակատամարտը²:

Այդ նույն կռվի ժամանակ, երբ թուրքական զորամասերից մեկը մեծ թվով գերիներ վերցրած, վերադառնալիս է լինում Կամենեց-Պոդոլսկի մոտով, քաղաքացիները և մոտի գյուղական բնակչությունը հարձակվել են թուրքական զորամասի վրա, կոտորել նրանց մի մասին և ազատել գերիներին: Կամենեց-Պոդոլսկի հիմնական բնակիչները, ինչպես հայտնի է, հայեր են եղել: Պատահական չէ, որ կատաղած թուրքերը, վրեժխնդիր լինելու համար, նորից եկել են Կամենեցի վրա և այդտեղ հայկական եկեղեցին:

Կռվի հայերը, տեղացի լեհ, ռուս և գերմանացի բնակիչների հետ միասին, հերոսական դիմադրություն են ցույց տվել 1672

թվականի օգոստոսին թուրքական զորքերի կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ: Ժամանակակից լեհահայ գրիչներից մեկը հետևյալ հիշատակագրությունն է թողել. «ՌՈՂԲ (1672) ամի, օգոստոսի 16-ին, եկեալ ազգին տաճկաց և տիրեցին զԳամենից և յետ հինգ ատուրց, եկին շարքն հասան ի քաղաքն յԼօվ, ութ օր և ութ գիշեր պատերազմեցաւ թուրքաց ազգն ի քաղաքացիքն ի հետ միմեանց մին օրն և մին գիշերն հինգ վեց հարիւրն թօփ քաշեցին առ միմեանս, թող թէ զանհամար թուֆանկն: Գոհանամ զառատ ողբերմութիւնն աստուծոյ, որ ոչ ետ ի ձեռն շարեաց քաղաքն և քաղաքացիք»¹:

Լեհ գիտնական Ադոլֆ Նովաչինսկին, հայ-լեհական փոխհարաբերությունների կապակցությամբ, անդրադառնալով լեհահայերի մատուցած ծառայությանը լեհաստանի տնտեսության և մշակույթի բնագավառներում, ինչպես և նրա մասնակցությանը երկրի պաշտպանության գործին, գրում է. «Թուրքիյնիայում և ամբողջ Գալիցիայում հայ տարրն առաջնակարգ դեր է կատարել սոցիալական և քաղաքական կյանքի, ճարտարարվեստի և մտավոր շարժման մեջ: Հետագայում նույնը կատարել է ամբողջ լեհաստանի և նրա Վարշավա քաղաքի մեջ: Հայոց սերունդները, որոնց հայրերը ժամանակին Արաքսի մեծ ազգ էին կազմում, համբավվոր են դառնում բոլոր ասպարեզներում: Գրչունվալդի և Վառնայի կռվների մասնակցել են Ալեքսանդրովիչների, Օգյուստինովիչների, Աբգարովիչների, Ակոբոսովիչների, Ապականովիչների հայրերը: Նրանց շարքից վերջում հանդես են գալիս հռչակավոր այնպիսի լեհեր, ինչպիսիք են՝ Մալակովսկի, Մեսասովիչ, Բարուչ, Պիրամովիչ, Պերնաստովիչ, Կախովիչ, Մորոզիանովսկի, Գրիգորովիչ, Թեոդորովիչ և այլն»²:

Լեհահայերի և տեղացիների միջև ստեղծված հարաբերությունների համար ցուցանշական է լեհահայերի կարեկից վերաբերմունքը թուրքական գերության մեջ գտնված լեհերի և ուկրաինացիների նկատմամբ: Հայ վաճառականները հաճախ լինելով Պոլսում և թուրքիայի խոշոր այլ քաղաքներում, շեն խնայել իրենց դրամը՝ փրկագին վճարելու և ազատելու լեհ և ռուս գերիներին: Սադոկ Բարոնչը տեղեկություններ է հաղորդում նման մի շարք հայ բարերարների մասին: Այսպես, XVII դարի սկզբին Արդոն անունով մի հաջ վաճառական բազմաթիվ ուկրաինացիներ և լեհեր է ազատել թուրքական գերությանից: XVII դարի կեսերին Կամենեց-Պոդոլսկ քա-

¹ В. К. Восканян, Древняя Русь и Украина в судьбах армян (ՏԵ՛՛ս «Исторические связи», էջ 71):

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2644, թ. 229—254:

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 194:

² Ժակ դը Մորգան, Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 370:

դաքի մի հայուհի՝ Մարիանա Պողոս, շրջել է հայկական բոլոր գաղթօջախները, ժողովարություն արել, որպեսզի դրամ հավաքի և փրկագին վճարի ու ազատի լեհ գերիների: XVII դարի վերջերս մեծ թվով լեհ գերիներ են ազատել հայ առևտրականներ: Գերշինովիչը և Վարդան Գունյանը: 1672 թվականին, երբ թուրքերը կոտորեց փրկագին են պահանջել, այն ամբողջովին վճարել է լեհահայ Մինասովիչը և այլն¹: Սադոկ Բարոնչը մատնացույց անելով ահա այս փաստերը, իրավացիորեն նկատում է. «...նրանք (այսինքն՝ հայերը) փոթորիկների և անվստահության ժամանակներում, իրենց ձեռքումն էին պահում առևտուրը, բերելով երկիրը Արևելքի պտուղները: Բացի նյութական այդ շահից, նրանք աշխատում էին նույնպես ազատել թուրքական գերութունից քրիստոնյաների»²:

Լեհ թագավորները, նկատի ունենալով հայերի ընդունակությունները և բարեխղճությունը, հաճախ նրանց դիվանագիտական պատասխանատու պաշտոններ են վստահել: Այսպես, XV դարի կեսերին Հակոբ անունով լվովցի մի հայ «դիվանագիտական գործերով» ուղարկվել է Պարսկաստան, Արաբիա և Թաթարստան: Լվովցի հայ Քրիստափոր Սերեբկովիչը հիշվում է որպես «Թուրքիայի դեսպան», Պետրոս Գրիգորևիչ անունով մի այլ հայ հայտնի է որպես դիվանագետ՝ արևելյան և արևմտյան երկրներում: 1772 թվականին լեհահայ Իվան Նիկորովիչը դիվանագիտական միսիայով մեկնել է Կոստանդնուպոլիս, Ադրիանապոլիս և այլն:

Լեհական արքունիքում աշխատող ականավոր հայ դիվանագետներից է հանդիսացել Կոստանդին Սուլեյմանը, որը լեհ թագավոր Յան Սոբեսկո հանձնարարությամբ, զբաղվել է նաև հայկական հարցով: Կոստանդին Սուլեյմանը սեբաստացի հայ ընտանիքի զավակ է, փոքր հասակից ընկել է Պորթուգալիա և դաստիարակություն ստացել է պորթուգալական արքունիքում: Սովորել է մի շարք արևելյան և արևմտյան լեզուներ. ապրել է Ֆրանսիայում, Իտալիայում և Գերմանիայում: Երկար թափառումներից հետո եկել է Լեհաստան և հիմնավորվել այստեղ: Շուտով մտերմական հարաբերությունների մեջ է մտել Յան Սոբեսկո հետ և հրավիրվել աշխատանքի դիվանագիտության բնագավառում՝ նշանակվելով Ավստրիայի դեսպան: 1677 թվականին ղեկավարել է Պոլսի լեհական դեսպանությունը, 1678 թվականին մասնակցել է Մոսկվայում

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 194:

² В. В. Грובהцкий, Армянские поселения (տե՛ս «Исторические связи», էջ 109):

Անդրուսովի դաշնագրի կնքմանը: 1686 թվականին եղել է դեսպան պապի մոտ: 1688 թվականին ղեկավարել է Պարսկաստան ուղարկված լեհական դեսպանությունը և այլն: Լեհաստանի ահա այս նշանավոր դեսպանն է, որ 1677 թվականին Պոլսում գտնված ժամանակ հանդիպում է ունեցել Հակոբ Ջուղայեցու հետ, որը եկել էր Պոլիս՝ Եվրոպա անցնելու և հայ ժողովրդի ազատագրության հարցով բանակցություններ վարելու եվրոպական քաղաքական բարձր շրջանների հետ:

Ինչպիսի՞ հարցերի շուրջն է եղել բանակցությունները Հակոբ Ջուղայեցու և լեհ դեսպանի միջև, այս մասին գրավոր փաստաթղթեր մեզ չեն հասել, բայց մի բան որոշակի է, որ Յան Սոբեսկին ծրագրի է ունեցել Թուրքիայի թիկունքում վերականգնել հայկական պետականությունը:

Սոբեսկին, իր այդ ծրագիրն իրագործելու նպատակով, 1696 թվականին, Նահապետ կաթողիկոսի հետ բանակցելու նպատակով, էջմիածին է ուղարկել մի նոր դեսպան՝ հայազգի Սիմեոն Պետրովիչին¹: Սադոկ Բարոնչին հաջողվել է արխիվում հայտնաբերել այն հրահանգը, որը Յան Սոբեսկին տված է եղել իր դեսպանին: Հրահանգի կետերից մեկում ասված է. «Ջանալ համաձայն Հակոբ կաթողիկոսի մտքի և կամքի վերականգնել հայոց թագավորությունը և այդ մասին խնդրել Եվրոպայի քրիստոնյա պետություններին և մանավանդ Ֆրանսիայի թագավորի աջակցությունը: Դրա համար կաթողիկոսը պիտի ցույց տա այն վայրերը, որ ամենից հարմար կարող է տեղավորվել հայկական զորքը, այլև ցույց տա, թե ինչ քանակությամբ զորք է հարկավոր լինելու: Իսկ լեհերի թագավորն իր կողմից պարտավորություն է ստանձնում աջակցելու այն թագավորին, որին հայերը կընտրեն իրենց թագավոր»²:

Ինչպես երևում է, հայ ազատագրական շրջանները որոշ հույսեր են կապել Յան Սոբեսկո ծրագրի հետ: Այդ է վկայում XVII դարի պոլսահայ ականավոր գործիչ Երեմիա Քյոմուրճյանի 1679 թվականին գրած մի ներբողը, որը նվիրված է Յան Սոբեսկուն: Այդ ներբողի մեջ լեհ թագավորը համարվում է «Ապստամբողաց, թշնամեաց յաղթող... քաղիչ և ազատիչ, փրկիչ թագաւոր»³:

Ի դեպ, Իսրայել Օրին ևս՝ Պֆայցի Հովսեփ Կյուրֆուրստին 1699 թ. սեպտ. 22-ին գրած իր զեկուցագրում ակնարկում է այն

¹ Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Ճանապարհորդութիւն ի Հայկչստան ժէ դարում, Կահիրե, 1946, էջ 63 և հ.:

² Նույն տեղում:

³ Երեմիա Քյոմուրճեան, Օրագրութիւն, Երուսաղեմ, 1939, էջ 526 և հ.:

մասին, որ Սոբեսկին 35000 զորքով խոստացել է գալ և թուրքերից ազատագրել հայ ժողովրդին¹:

**Կաթողիկոսության հարկա-
դրանքը և Լեհահայերի
ձուլումը:** Լեհահայ տարեգրության ամենից մոայլ էջը՝ դավանափոխության տհաճ պատմությունն է, որը ճակատագրական է հանդիսացել Լեհաստանի հայ բնակչության համար:

Գրիգորիս XV պապը, ինչպես հայտնի է, 1622 թվականին կազմակերպում է «Հավատի պրոպագանդայի» հիմնարկությունը, իսկ նրա հաջորդը՝ Ուրբիանոս VIII պապը, 1627 թվականին բաց է անում պրոպագանդիստների հատուկ դպրոց և հիմնում մի տպարան՝ կաթողիկոս-պրոպագանդիստական բազմալեզու գրականություն հրատարակելու համար:

Վատիկանի հրահանգով Լեհական իշխանությունները և Լեհաստանի կաթողիկ կղերականությունը գործի են անցնում և սկսում պարտադրել Լեհահայերին կաթողիկոսությունը: Լեհահայերը համառ դիմադրություն են ցույց տալիս: Սկսվում է անհավասար մի պայքար, որը տևում է ավելի քան 40 տարի և վերջանում Լեհահայերի պարտությունով:

Հայ կղերական պատմաբաններն այդ իրադարձությունը, սովորաբար, ներկայացնում են իր կրոնական, դավանաբանական երեսով: Իրականում այն ունեցել է սոցիալական խոր արմատներ: Այդ պայքարի էությունը ճիշտ հասկանալու համար ծանոթանանք տվյալ իրադարձության փաստական պատմության հետ:

1623 թվականին մահանում է Լեհաստանի հոգևոր առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը և թեմը մնում է թափուր: Էջմիածնի Մելքեսեդեկ կաթողիկոսը, որը պատմության մեջ հայտնի է որպես արկածախնդիր, փառամոլ և դրամաշորթ մի անձնավորություն, 1626 թ. աշնանը իր շքախմբով գալիս է Պոլիս, իսկ այնտեղից անցնում է Լեհաստան՝ առաջնորդ նշանակվելու նպատակով: Լեհահայերը առաջարկում են մի քանի թեկնածուներ: Բայց կաթողիկոսը որոշում է «խուզել» այս թեկնածուներին. թեմի առաջնորդ ձեռնադրել նրան, ով ավելի մեծ գումար կաշառք կտա իրեն: Մրցությունը շահում է Լվովի մեծահարուստ Թորոսովիչների ընտանիքից Նիկոլ անունով 23 տարեկան մի երիտասարդ, որին և կաթողիկոսը ձեռնադրում է եպիսկոպոս:

Նիկոլը, ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, եղել է այլասերված մի անձնավորություն: Ստեփանոս Լեհացին, որ ոչ միայն

ժամանակակից է, այլև մոտիկից ծանոթ է եղել նրա վարք ու բարքին, հետևյալ ձևով է բնութագրել նրան. «Մանուկ տիօք և տգէտ մտօք, խաւարեալ խորհուրդով և անիմաստ հանճարով, անուղ(ղ)ա վարիւք, վատ և ապիրատ ամենայն իրս և ի գործս, լիրբ յանգզամ և անդուգն...¹»: Պատմիչը նշում է նաև, որ նա «...կաշառք ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս ի Մելիքսէթ կաթողիկոսէ»²:

Կաշառառու կաթողիկոսը Նիկոլին եպիսկոպոս է ձեռնադրում, գիշերը, իսկ հաջորդ օրը, երբ հայտնի է դառնում կաթողիկոսի գաղտնի արարքը, ժողովուրդը ընդվզում է և ցանկանում սպանել և՛ կաթողիկոսին, և՛ Նիկոլին: «Իբրև ծանէաւ զայն ժողովուրդն», — գրում է դեպքերին լավատեղյակ կաթողիկ քարոզիչ Պիդոն, — զայրացաւ յոյժ, յոյժ զի փոքր մի ևս՝ զէն առնոյր և ի մասունս կոտորէր զկաթողիկոսն և զձեռնադրեալն ի նմանէ զարքեպիսկոպոս»³:

Ժողովրդի վրդովմունքի մասին վկայում է նաև Ստեփանոս Լեհացին իր շափածո հիշատակարանում: Զայրացած բազմությունը, գրում է նա, մտավ եկեղեցի և սկսեց հայհոյել կաթողիկոսին և մյուս կղերականներին, ուզեց անգամ բռնել և սպանել Նիկոլին, սակայն նա թաքնվեց եկեղեցում և ազատվեց:

«Զնիկոյն ուզէին բռնէին,

Կըտոր կըտոր զնա առնէին.

Հազիւ զերծաւ ձեռաց նոցին,

Մտեալ սաքէստան ախեց դըովին»⁴:

(Այսինքն՝ մտավ անդատուն և փակեց դուռը):

Կաթողիկոսը, ժողովրդական ցասումից ահաբեկված, թողնում է Լվովը և փախչում Կամենեց՝ իր հետ տանելով նաև իր ձեռնասուն Նիկոլին: Այստեղ կաթողիկոսը կոնդակ է գրում և Նիկոլին նշանակում Լեհահայոց առաջնորդ: Կամենեցում կաթողիկոսը հիվանդանում է և մահանում:

Ժամանակակից գրեթե բոլոր Լեհահայ գրիչները զզվանքով են հիշում Նիկոլի անունը՝ համարելով փատանուն և խեղկատակ անձնավորություն: Այսպես, Սիմեոն Լեհացին Նիկոլի մասին գրում է. «...էր յոյժ անառակ և վայրապար, ունէր մարդիկ աշխարհակոսք և կարգաւորաք ի—լ (20—30), պահէր պէտալի ձիան, կաոս մեծա-

¹ Эзов, Сношения..., էջ 31:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 1004, թ. 192բ:

² Նույն տեղում:

³ Ա. Պիդոն (տես «Բռնի միութիւն», էջ 21):

⁴ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 204:

գինս և տաճիկ ձիանս, և ինքն յագնէր բեհեզս և ծիրանիս, մախմուր և աթլազ, ներքեանց՝ սամուր մորթի կամ վաշախ, գաւազանն՝ բուն արծաթի»¹:

Գրիչներին մեկն իր հիշատակարանում նիկոլի անունն հիշելիս, նախատինք է համարում և դառնացած հայտնում, որ «բազում և անասելի նեղութիւն հասոյց ժողովուրդեանն Լէվա»²:

Ահա այս իրադարձութիւնն է, որ պատճառ է դառնում այն պայքարի, որը տեղի է ունենում մի կողմից՝ Նիկոլի և նրա հովանավորողների, իսկ մյուս կողմից՝ Լեհահայ ժողովուրդի միջև:

Լեհահայ առաջնորդի շուրջը սկսած պայքարն ամենից հարմար առիթ էր կաթոլիկ կղերին՝ օգտագործելու այն իր նպատակների համար: Նիկոլի նման եպիսկոպոսական կոշտամով այլասերված մարդը կատարյալ գյուտ էր նրանց համար, ուստի ճիզվիտներն անմիջապես շրջապատում են Նիկոլին, վերցնում են իրենց ձեռքը և օգտագործում: 1639 թվականին նրանք Նիկոլից երդումնագիր են վերցնում, որ նա կաթոլիկութուն է ընդունում և պարտավորվում հնազանդորեն կատարել պապի բոլոր հրամանները³:

Լեհահայ համայնքներում թեմական առաջնորդի շուրջը ծավալված պայքարը խորանում է: Լվովի հայերը, որոնք որոշել էին Նիկոլին դատել իրենց վույթում, նրա թիկունքում կանգնած են տեսնում կաթոլիկ կղերին և Լեհական կառավարութեանը, որոնք ջերմորեն պաշտպանում էին Նիկոլին: Լեհահայ համայնքի մեջ տեղի է ունենում պառակտում. Նիկոլի կողմն են անցնում հայ ազնվականները, որոնք վաղուց ի վեր թողել էին հայկական սովորութիւնները, հայ առևտրականները, որոնք իրենց շահերով սերտորեն կապված էին կաթոլիկ աշխարհի հետ և Լեհաստանի պետական հիմնարկութիւններում աշխատող հայ պաշտոնեւորները: Լեհահայ համայնքի աշխատավորները սակայն համառութեամբ շարունակում են իրենց պայքարը:

Այս պայքարում անպատշաճ դեր են վերցնում որոշ հայ եկեղեցականներ, որոնք թվում է թե պիտի գլխավորեին կաթոլիկութեան դեմ Լեհահայութեան վարած պայքարը: Իրականում, պայքարի առաջին շրջանում դիտորդի դեր են վերցնում, իսկ հետագայում, երբ Լեհական կառավարութիւնը միջամտում է և պաշտոնապես վավերացնում Նիկոլին թեմական առաջնորդի պաշտոնում, անմի-

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 1004, Թ. 194ա:

² «Հանդէս ամսօրեայ», 1936 թ., էջ 507—508:

³ Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 289:

շապես անցնում են նրա կողմը: Ստեփանոս Լեհացին վշտով նշում է, որ Նիկոլը միայնակ շէր, այլ՝

«Բազում ունէր նա օգնական
Կարգաւորք (այսինքն՝ հոգևորականներ—
Ա. Ա.) և աշխարհական,
Դատաւորք, պարոն և իշխան,
Արք և կանայք որ ի Լեհ կան»¹:

Նույնը նա կրկնում է նաև իր արձակ հիշատակարանում: «Նիկոլը դավանափոխութիւնից հետո,—գրում է նա,—սկսու բազում շարիս և նենգութիւն գործել ազգիս իմոյ՝ ունելով իւր օգնական... զիշխանս, զդատաւորս և զամենայն քահանայս և կարգաւորս»²:

Դավանափոխութեան գործում առանձնապես նողկալի դեր են կատարել Ղազար Սլոնիովսկին (Լեհ ազնվականութեան կոշտ ստացած մի հայ վաճառական), քաղաքի վույթը՝ Գաբրիել Զախոնովիչը և վույթի քարտուղար Գաբրիել Կապրովսկին³:

Պայքարն սկսում է անհավասար բնույթ ստանալ. մի կողմում կանգնում են պետութիւնը, վատիկանը, այլասերված հայ մեծահարուստները, իսկ մյուս կողմում՝ իրավազուրկ և անպաշտպան Լեհահայ աշխատավորութիւնը:

Լեհական կառավարութիւնը պահանջում է Լվովի հայ եկեղեցին հանձնել Նիկոլին: Ժողովուրդը ընդդիմանում է: Կաթոլիկ կղերականութիւնը, զինվորների օգնութեամբ, ջարդում է եկեղեցու փակ դուռը և այն հանձնում Նիկոլին, որից հետո արգելվում է լուսավորչական ծեսերով երեխաներ մկրտել, թաղում կատարել և այլն: Լեհահայերի մեջ սկսվում է դավանափոխութիւնը, որին հաւանելու համար Նիկոլը գործադրում է բազմատեսակ բռնութիւններ: Ահա թե ինչ է գրում Ստեփանոս Լեհացին Նիկոլի մասին.

«Ձոմանս ի բանս կու ձրգէր,
Չայլս բռնաւորաց ձեռս մատնէր.
Ձոմանս ծծէր և հարկանէր,
Դատաւորքըն տուգանէր»⁴:

Լեհահայ աշխատավորութիւնը բազմաթիւ բողոքներ է ներկայացնում Լեհական արքունիքին, խնդրում է վերջ դնել բռնութիւններին, բայց նրանց բողոքը մնում է անպատասխան:

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 1004, Թ. 192բ—193ա:

³ Պիղու (Տես «Բռնի միութիւն», էջ 36—39):

⁴ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 211:

ժողովուրդը դիմել է նաև էջմիածին: Կաթողիկոսը պատվիրակներ է ուղարկել Լեհաստան, Հոտմ, որոնք պաշտոնապես դիմել են լեհ թագավորին, պապին, աղերսել բռնություններ չգործադրել անպաշտպան հայ ժողովրդի նկատմամբ, բայց՝ անարդյունք:

Կաթողիկոսները հետագայում գրավում են նաև Կամենեցի և Լեհաստանի մյուս վայրերում գտնվող հայկական եկեղեցիները: Պապի հատուկ հանձնարարությամբ 1663 թ. կվովում բաց են անում հայ կաթոլիկ դպրոց՝ հոգևորականություն պատրաստելու համար:

Ստեղծված այդ իրազրության հետ չհամակերպվող հայերի մի զգալի մասը տեղափոխվում է հարևան երկրներ՝ Մոլդավիա, Հունգարիա և Բուլղարիա:

Կաթողիկոսյան հարկադրանքը ճակատագրական եղավ լեհաստանյան համար: Նա զգալի չափով արագացրեց լեհահայերի ձուլումը: Եվ XVIII դարի վերջերին, երբ Գալիցիան միացվեց Ռուսաստանին, լեհահայությունը արդեն ձուլված էր և նրանից միայն փոքրիկ բեկորներ էին մնացել:

Մ. Բժշկյանը 1820 թվականին Լեհաստանում շրջած ժամանակ հայ բնակչության է հանդիպել հետևյալ վայրերում. կվովում՝ 100 տուն, Ստանիսլավում՝ 70 տուն, Լիսցայում՝ 60 տուն, Բերժանում՝ 60 տուն, Դիսմինիցում՝ 42 տուն, Սենյադինում՝ 70 տուն, Հոտդենքայում՝ 100 տուն, Գուլեներում՝ 20 տուն:

Ռուսաստանի սահմանների մեջ մտած լեհահայ նախկին գաղթօջախներում նա հայ բնակչություն է հիշում Զվանչիայում՝ 100 տուն, Կամենեցում՝ 70 տուն, Մայլովում՝ 60 տուն, Գրիգորիոպոլսում՝ 350 տուն: Բժշկյանը հայ բնակչության շի հանդիպել երբեմնի ծաղկուն գաղթօջախներ Յազլովիցում, Ռաշկովում, Պադրիայում և Լուցքում¹:

Հայագիտության մեջ վիճարանության առարկա է եղել ասիմիլյացիայի ենթարկված լեհահայ բնակչության թիվը: Ֆրանսիացի հայագետ Ժակ Մորգանը գտնում է, որ Լեհաստանում ապրելիս է եղել շուրջ 200000 հայություն²: Նույն կարծիքին է նաև Կ. Բասմաջյանը³:

Լեհահայ բնակչության թվի մասին որոշակի որևէ բան ասել, դժվար է, որովհետև վիճակագրական հաստատուն տվյալներ մեզ չեն հասել: Անկարելի է հայ բնակչության թիվը որոշել պատմիչների կցկտուր տեղեկությունների հիման վրա, որոնք ավելի վերա-

¹ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդութիւն, էջ 91—175:

² Ժակ դը Մորգան, Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 370:

³ Կ. Լ. Բասմաջյան, Իսկական պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 409:

բերում են քաղաքների ներսում ապրող բնակչությանը, իսկ հայ գաղթականության մեծ մասն ապրել է գյուղերում և քաղաքամերձ արվարձաններում: Քաղաքներում ապրել են գլխավորապես հայ ունևորները: Լեհաստանում գրված ձեռագրերի հիշատակարանների ուսումնասիրությունը մեզ բերել է այն եզրակացության, որ Լեհաստանում ապրելիս է եղել ոչ ավելի, քան 15.000 ընտանիք՝ մոտ յոթանասուն հազար հայ բնակչություն: Նկատի ունենք, իհարկե, XVII դարի առաջին քառորդը, երբ կաթողիկոսյան բռնի հարկադրանքի հետևանքով լեհահայերի որոշ մասը դեռ չէր տեղափոխվել հարեվան երկրներ: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ որոշ թվով հայ գաղթականներ Լեհաստանից հեռացել են 1671—1672 թվականներին՝ լեհ-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Այնպես որ XVIII դարում Լեհաստանում ասիմիլյացիայի ենթարկված հայերի թիվը ավելի չի կարող լինել 50.000-ից:

Լեհահայ մշակույթից շնայած շատ քիչ բան Մշակույթը: է հասել մեզ, բայց այդ քիչը ևս որոշ պատկերացում տալիս է ստեղծագործական այն մեծ թափի մասին, որ ունեցել է Լեհաստանի հայ գաղթավայրը: Լեհահայերի պատմական հուշարձաններից քչերն են կանգուն՝ ժամանակի անողոք ձեռքը շատերն է քանդել և փոշով ծածկել:

Մեզ հասած պատմական կարևոր լեհահայ հուշարձաններից կարելի է մատնացույց անել կվովի եկեղեցին, որը կառուցել են Հակոբ Շահնշահի որդի Կաֆայեցի և Փանոս Վայսուրցի վաճառականները 1363 թ.¹: Այդ եկեղեցին կանգուն է մինչև այժմ: Պատմ. գիտ. թեկնածու Յ. Ա. Յացկելիչը խոսելով այդ հուշարձանի պատմական արժեքի մասին, գրում է. «Կվովի հայկական տաճարը հանդիսանում է հին հայկական ճարտարապետության ամենանշանակալից կոթողն Արևմուտքում»²:

Մի շարք լեհահայ հուշարձաններ կան Կամենեցում և այլ քաղաքներում, որոնց վրա մենք հնարավորություն չունենք կանգ առնելու:

Լեհահայերը զգալի դեբ են ունեցել հայկական կիրառական արվեստի բնագավառում: Պարզված է, որ հայկական արվեստի որոշ տարրեր մտել են լեհականի մեջ և, հակառակը, լեհական արվեստի գեղեցիկ որոշ նմուշներ անցել են հայկական արվեստին: Փոխազդեցության այս երևույթը որոշակի երևում է կվովի հայ ոս-

¹ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 104—105:

² Я. А. Яцкевич, Памятники армянской культуры во Львове (Сб. «Исторические связи», էջ 125):

կերիչների գործերում, որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվել է լեհ գիտնական Վլադիսլավ Լոզինսկին: Նա գտնում է, որ Լվովի հայ ոսկերիչների և արծաթագործների ստեղծագործությունները արևելյան և եվրոպական երկու արվեստների հանճարեղ միաձուլումն է:

Լեհաստանի հայ գաղթավայրը, գտնվելով եվրոպական զարգացած շրջապատի մեջ, հասկանալի է, շէր կարող հատուկ ուշադրություն շարձանել դպրոցների վրա: Մեզ հասած տեղեկություններից երևում է, որ Լեհաստանի գրեթե բոլոր մեծ ու փոքր գաղթօջախներում եղել են հայկական դպրոցներ:

Լվովում հայերը դպրոց են կառուցել 1590 թվականին: Ավելի ուշ՝ XVII դարի սկզբում, ըստ Սիմեոն Լեհացու տեղեկության, Լվովի դպրոցում սովորելիս է եղել 80 երեխա¹: Դպրոցում դասավանդվել են միայն աշխարհիկ առարկաներ՝ երաժշտություն, քերականություն, առոգանություն, թարգմանություն և համարողական արվեստ:

1668 թվականին Լվովի այս դպրոցում, կաթոլիկ կղերական Պիդուի նախաձեռնությամբ, թարգմանվել է Հռիփսիմեի նահատակության մասին մի ողբերգություն, որը դիտելու համար հավաքվել են մեծ թվով հայեր²: Ժողովրդի ցանկությամբ այս ներկայացումը կրկնվել է շորս անգամ:

Հայկական դպրոցներ են եղել մյուս գաղթօջախներում ևս: Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական դպրոցի մասին տեղեկություն ունենք 1593 թվականից, Յազլովիցիների՝ XVII դ. երկրորդ կեսից, Տեսմենիցիներ՝ XVIII դ. կեսերից և այլն:

Լվովի հայերն ունեցել են նաև իրենց հիվանդանոցը, որը կառուցել է Բոգդան Գոնովակովիչը 1578 թվականին Լվովի Կրակովյան կոշվող արվարձանում: Ըստ լեհահայերի մոտ եղած սովորության, այդ դպրոցներին և հիվանդանոցներին կտակվել են մեծ փումարներ:

Լվովում 1616 թ. կազմակերպվել է տպագրություն. տպագրվել է երկու գիրք՝ «Սաղմոսարան» և «Թշկարան»: Գրքերի հրատարակիչն է հանդիսացել Հովհաննես Կպ. Յարմատանենց Բաղիշեցին:

Լեհահայերի թողած կուլտուրայի ամենից արժեքավոր գանձերը՝ դրանք ձեռագիր մատյաններն են: Լեհաստանի մի շարք քաղաքներում՝ Լվով, Կամենեց, Գալիչ, Ջամոսցե և այլն, հայերը ստեղծել են գրչության սրանչիլի օջախներ, ուր գրվել և ընդօրինակվել են հարյուրավոր ձեռագրեր:

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 336—337:

² Ա. Պիդու (Տե'ս «Բուսի միութիւն», էջ 203):

Դժբախտաբար, այդ ձեռագրերի՝ մատենագրական այդ շքնաղ ստեղծագործությունների, ինչպես և ոսկե ու արծաթե հուշանվերների մեծ մասը, ժամանակի ընթացքում, ոչնչացել է: Տեղեկություններ կան, որ Նիկոլ Թորոսովիչի՝ այդ վատանուն մարդու մեղքով, վաճառքի են հանվել Լվովի ավանդատան բազմաթիվ ձեռագրեր: Ստեփանոս Լեհացին ցավով նշում է, որ Նիկոլը «ԲՃ—ԳՃ (200—300) ազնիւ գրեանս... ի թագաւորական խազնայէ ի դուրս ելած, մանաւանդ Սըսու և Քաֆայո, (Նիկոլն) միում ամի կորոյս և ոչնչացոյց... զորս ծախէր և վաճառէր. զկէսս գրաւէր հրէից և այլ և այլ ցեղից»¹:

Լվովի եկեղեցին իր ձեռքը վերցնելուց հետո, Նիկոլ Թորոսովիչը վաճառքի է հանել նաև եկեղեցուն նվեր տված ոսկե և արծաթե անոթները, ասեղնագործ զգեստները, որոնք, ըստ Ստեփանոս Լեհացու տեղեկության, «ԾՃ (500) ամաց հետէ ժողովեալ էր տանտիկնաց, ոչ երբեք գտանիր այլ աշխարհի այնպիսի թօհվայք և անգիւտ իրք»²:

Լեհահայ գրչության օջախներից մեզ հասած ձեռագիր մատյանների թիվն այժմ հաշվվում է մոտ 200, որի կեսը գտնվում է Հայկ. ՄՍՄ պետական մատենադարանում, իսկ մյուսները ցրված են աշխարհի տարբեր ձեռագրական ժողովածուների մեջ:

Լեհահայ ձեռագրերի մեջ կան դատաստանագրքեր, տոմարագրքեր, փիլիսոփայական բնագրեր, քերականություններ և այլն: Մեծ թիվ են կազմում մանավանդ կրոնական բովանդակությամբ ձեռագրերը:

Մեզ հայտնի են լեհահայ գրչության օջախի բեղմնավոր մի շարք գրիչներ, որոնք բազմաթիվ ձեռագրեր ընդօրինակել են: Նրանցից կարելի է մատնացույց անել Մինասին, Հակոբ և Ղազար Թոխաթցիներին, Գրիգոր Տոմաժիրսկուն, Թորոս դպիրին, Ստեփանոս Լեհացուն, Արթուրին, Ջատկին և ուրիշներին: Այդ գրիչներից ոմանք եղել են նաև մանրանկարիչներ:

Լվովահայերն իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել գիտության տարբեր բնագավառներում: Նշանավոր աստղագետ Տոմաշը Լվովի հայերից է, նա կազմել է տոմարական մի աշխատություն, ուր ճշտությամբ կարողացել է նախատեսել 1699 թվականին արեգակի խավարումը: Լեհահայ մի այլ գիտնական՝ Սլոնովսկին, մեծ հռչակ է ունեցել որպես տասնյակ լեզուներ իմացողի³:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 1004, թ. 193ա:

² Նույն տեղում:

³ Տես՝ Н. К. Кривовос-ի վերև հիշված հոդվածը, էջ 134—135:

Ճշգրիտ գիտությունների խոշոր ներկայացուցիչ է համարվում Յան Յասկելիչը: Նա է հիմնել Կրակովի համալսարանի քիմիական լաբորատորիան, բնության ուսումնասիրության կաբինետը և բուսաբանական այգին: Որպես վաստակավոր գիտնական ընտրվել է Փարիզի համալսարանի և Վիեննայի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ¹:

Լեհահայ գիտական մատենագրության ականավոր դեմքերից է Ստեփանոս Լեհացին: Նա իր կրթությունը ստացել է Լվովի բարձրագույն դպրոցում, հանգամանորեն ուսումնասիրել է լատիներենը և Նիկոլ Թորոսովիչի հալածանքից խուսափելով եկել և հաստատվել է էջմիածնում: Նա սովորել է հայերեն և զբաղվել թարգմանություններով: Լատիներենից հայերեն նրա կատարած աչքի ընկնող թարգմանություններից են Հովսեփեոս Տլավիուսի «Պատմությունը», Գիոնիսիոս Արիոսպագացու մեկնությունները, Արիստոտելի «Մետաֆիզիկան», Պրկոզի «Պատճառաց գիրքը»: Նա լեհերենից հայերեն է թարգմանել նաև «Հայելի վարուց»-ը (Великое зеркало), որը սրամիտ և հետաքրքիր ժողովրդական առակներից մի ժողովածու է²:

Գիտական մատենագրության ճանաչված դեմքերից է Ստեփանոս Ռոշյան (1670—1739): Նա ծնվել է Կամենեց քաղաքում: Գրել է «Փիլիսոփայություն», «Տրամաբանություն» աշխատությունները և կազմել «Ժամանակագրություն»: Նրա ամենախոշոր գործերից է հայ-լատիներեն և լատինա-հայերեն բառարանները, որը կոչվում է «Գանձարան հայոց լեզուին»: Այս գրքի վրա հեղինակն աշխատել է երկար տարիներ: Ժամանակակիցներից մեկը հայտնում է, որ Ստեփանոս Ռոշյան նշված «Գանձարանը» շարադրել է «Մեծաաշխատութեամբ, այսինքն՝ երեսուն և երրորդ ամս, մինչև աւարտեալ է զնա. երկու անգամ սրբագրեալ և յերրորդ սրբագրութեան հանգեալ ի տէր (1740 թ.) ի Ստանեսլաւ քաղաքն Լեհաց»³:

Լեհահայ մատենագրության մեջ նշանակալից տեղ ունի պատմագրությունը: Ընթացողում է, որ Լվովի աչքի ընկնող պատմիչը Զիմորովիչը (1597—1677) Լվովի հայ է:

Լեհահայ պատմագրության աչքի ընկնող դեմքերից է Հովհաննես Ավագեբեցը, որը գրել և մեզ է թողել արժեքավոր մի ժամանակագրություն՝ 1430 թվականից մինչև 1611 թվականը: Նա մոտիկից ծանոթ է իր շուրջը կատարված իրադարձություններին: Ժամանա-

¹ Տե՛ս Н. К. Кривонос-ի վերև հիշված հոդվածը, էջ 134—135:

² В. Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1960, էջ 220—230:

³ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 201:

կագրության հին շրջանը գրել է ձեռքի տակ եղած վավերագրերի, հիշատակարանների և պատմական այլ նյութերի հիման վրա, իսկ իր ժամանակի դեպքերը նկարագրել է որպես ականատես անձնավորություն: Հովհաննեսի մահվանից հետո (1611 թ.) ժամանակագրությունը շարունակել են նրա երկու թոռները՝ Հակոբը և Օգուստոսը, հայերեն գրերով և թաթարերեն լեզվով՝ ժամանակագրությունը հասցնելով մինչև 1624 թվականը¹:

Հովհաննես Երեցի ժամանակագրությունը արժեքավոր պատմական սկզբնաղբյուր է Լեհաստանի և Ռումինիայի XV—XVII դարերի պատմության համար: Այնտեղ բերված են հետաքրքիր տեղեկություններ Զապորոժիի կազակների, թաթարների, թուրքերի, լեհերի և ռուսների փոխհարաբերությունների, պանական Լեհաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի, Լեհաստանի և Ռումինիայի հայ համայնքների վիճակի մասին և այլն:

Պատմական մեծարժեք գործ է հանդիսանում Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունը»: Սիմեոնը ծնվել է Ցամոսցե քաղաքում 1584 թվականին: Մնողները այդտեղ են գաղթած եղել Ղրիմի Կաֆա քաղաքից: Փոքր հասակից զբաղվել է հայկական գրչությանը, որը և նրա ապրուստի միակ միջոցն է հանդիսացել: 1608 թվականին ձեռնարկել է երկարատև մի ճանապարհորդություն դեպի Արևելք, որը տևել է 11 տարի: Եղել է Պոլսում, Վենետիկում, Հռոմում, Մուշում, Կահիրեում, Երուսաղեմում, Բաղդադում և այլ քաղաքներում և ստացած տպավորությունները ամենայն մանրամասնությամբ գրի առել իր աշխատության մեջ: Այս հեղինակի մասին խոսք եղել է առջևում:

Ականավոր լեհահայ պատմիչներից է Հովհաննես Կամենեցիացին, որը գրել և մեզ է թողել իր «Խոթինի պատերազմի պատմությունը»: Հեղինակը XVII դարի պատմիչ է: Գրի է առել 1611—1624 թթ. Լեհաստանում քաղաքական կարևոր դեպքերը՝ հանգամանորեն կանգ առնելով մանավանդ 1621 թվականի լեհ-թուրքական պատերազմի վրա: Հովհաննես Կամենեցիացին իր նկարագրած իրադարձությունների ժամանակակիցն է, իսկ մի մասին՝ ականատես: Նշված աշխատությունը ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակել է Հ. Անասյանը «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1958 թ. № 2-ում (էջ 250—286):

Լեհահայ գաղթավայրը տվել է իր ներկայացուցիչները նաև տաղերգության բնագավառում:

¹ Նշված ժամանակագրությունները հրատարակել է Ալիշանն իր «Կամենեց» աշխատության մեջ:

Լեհահայ մշակույթի պատմության հետ է կապված միջնադարյան հայ ականվոր տաղերգու Մինաս Թոխարեցու (1510—1622) անունը, որն իր երիտասարդ հասակից թողել է իր ծննդավայր Թոխաթը և հաստատվել Լվովում՝ երկար ժամանակ աշխատելով իր և Լվովի հայկական դատարանի քարտուղար: Թոխաթեցին տարել է մինչև խոր ծերություն՝ ավելի քան 110 տարի: Մեզ հասած տաղերից արժեքավոր են նրա «Ողբ ի վերայ օլախաց երկրի» տաղը, որի մասին մանրամասն խոսք կլինի Մոլդավիայի գաղթավայրի կապակցությամբ: Մինաս Թոխաթեցու լավագույն ստեղծագործություններից է համարվում «Գովասանք հերիսայի» զավեշտական տաղը¹:

Իր ժամանակի խոշոր բանաստեղծներից է Լեհահայ Շիմոն Շիմոնովիչը (XVI դ. վերջերը XVII-ի սկզբները), որը գրել է լատիներեն: Գրականության պատմության մեջ նա մտել է իր նշանավոր «Հովվերգությամբ»: Նա իր ստեղծագործության մեջ ռեալիստորեն է պատկերել աշխատավոր գյուղացու ծանր դրությունը և դատապարտել շլյախտչիական խավերին՝ աշխատավորության նկատմամբ ցուցաբերած անմարդկային վերաբերմունքի համար: Շիմոն, Շիմոնովիչը գրել է նաև օդաներ: Լատինական գրականության լավագույն մասնագետներից մեկը՝ անգլիացի Տոմոշ Սեխետը, հիացմունքով է խոսում Շիմոնովիչի օդաների մասին և գտնում է, որ նրանց հավասար օդաներ լատինական գրականության մեջ գայություն չունեն²:

Լեհահայ շնորհալի տաղերգուներից է Պարսամ Տրապիզոնցին, որը երկար տարիներ Լվովի թեմի առաջնորդն է եղել: Նա գրել է մի շարք տաղեր, որոնցից լավագույնը «Վասն ակոայի» երգիծական տաղն է:

Լեհահայ մյուս ականավոր բանաստեղծներից է Հակոբ Թոխաթեցին (1573—1678): Նա ևս եկել է Թոխաթից և մշտական բնակություն հաստատել Լեհաստանի Զամոսցե քաղաքում: Բացի ինքնուրույն բանաստեղծություններից, 1614 թվականին լատիներենից հայերեն է թարգմանել «Պատմութիւն եօթն իմաստասիրացն» գեղեցիկ վեպը, որն անցյալում, հայ իրականության մեջ, ամենից տարածված գրքերից մեկն է հանդիսացել և տպագրվել բազմաթիվ անգամներ: Այս վեպը հնդկական ստեղծագործություն է: Թարգմանվել է աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով՝ պահլավերեն, ասորե-

րեն, արաբերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, լեհերեն, ռուսերեն և այլն¹:

Լեհահայ գաղթավայրի զավակ է Լեհ ականավոր կոմպոզիտոր Շոպենի հանճարեղ ասիստենտ Կարլ Միկուլը:

Կարլ Միկուլը Փարիզում, Շոպենի ղեկավարությամբ, սովորել է դաշնամուրացին երաժշտությունը, իսկ կոմպոզիտոր Ռոբերայի մոտ ուսումնասիրել երաժշտության տեսությունը: Շրջագայել և ներկայացումներ է տվել Յասում, Բուխարեստում, Քիշինևում, Կիևում և այլ քաղաքներում: 1858—1887 թվականներին ղեկավարել է Լվովի երաժիշտների միությունը: Նա գրել է երաժշտական մի շարք գործեր: Նա համարվում է Շոպենի ստեղծագործությունների առաջին և լավագույն խմբագիրը: Կարլ Միկուլը թաղված է Լվովի հայկական եկեղեցու բակում, ուր դրված է հուշատախտակ հետևյալ մակագրությամբ. «Կարլ Միկուլի: 1819—1897: Նշանավոր պիանիստին և կոմպոզիտորին, Գալիցիայի երաժշտական ընկերության թանգարանի ղեկավորին: Շնորհապարտ աշակերտներից և աշակերտուհիներից»²:

¹ Հ. Ն. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղերգուներ, էջ 139—202:

² Н. К. Кривонос-ի վերև հիշված հոդվածը, էջ 138—139:

¹ Տե՛ս Հ. Ն. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղերգուներ, էջ 37—44:

² Տե՛ս Н. К. Кривонос-ի վերև հիշված հոդվածը, էջ 136:

ՊԱՐՍԿԱՆՑ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԸ

Սկզբնաղբյուրները և գրականությունը:

Չնայած պարսկահայ գաղթավայրը ավելի քան ութ դարերի երկարածիգ պատմություն ունի և գործուն դեր է ունեցել Պարսկաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքում, սակայն, դժբախտաբար, սկզբնաղբյուրները զարմանալիորեն քիչ տեղեկություններ են հաղորդում նրա մասին:

XII—XV դարերի պարսկահայ գաղթօջախները շունեն իրենց ինքնուրույն պատմիչը: Նրանց պատմության հիմնական նյութերը մենք քաղում ենք գլխավորապես հայկական ձեռագիր հիշատակարաններից և հիշատակագրություններից: Պարսկաստանի հայ գաղթօջախներում, ինչպես կտեսնենք, գրչության բավականին զարգացած օջախներ են եղել, ուր գրվել և ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Ահա այդ ձեռագրերում պատահում են գրիչների գրառումները՝ իրենց վիճակի և իրենց շուրջը տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, որոնք և մեզ համար սկզբնաղբյուր են ծառայել: Պատմական այդ նյութերը բացառիկ արժեք ունեն մեզ համար, որովհետև գրված են ականատես հեղինակների կողմից:

Պարսկահայ գաղթօջախների վրա միջանկյալ կանգ են առել հայկական մի քանի պատմիչներ և ժամանակագիրներ՝ Մատթեոս Ուռհայեցին, Արիստակես Լաստիվերտցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Թովմա Մեծոփեցին և ուրիշներ: Սակայն նշված հեղինակների տեղեկությունները ավելի վերաբերում են հայ բնակչության գաղթին՝ Հայաստանից դեպի Պարսկաստան, քան հայ գաղթօջախներին ու նրանց ներքին կյանքին:

Պարսկահայ գաղթավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ գտնում ենք ուղեգրությունների մեջ, որոնք գրված են եվրոպա-

ցի ճանապարհորդների կողմից: Գրանցից են՝ Ուիլյամ Թուրբուլը (1253—1255), Մարկո Պոլոն (1271—1295), Կլավիխոն (1405—1406), Վենետիկի XV դ. ճանապարհորդներ՝ Կատերինո Զենոն, Ջոզիֆա Բարբարոն, Ամբրոսիոս Կոնտարինին և ուրիշներ, որոնց՝ հայերի մասին հաղորդած տեղեկությունները հավաքել, հայերեն է թարգմանել և հրատարակել Հ. Հակոբյանը «Ուղեգրություններ»-ի առաջին հատորում, որը լույս է տեսել Երևանում 1932 թվականին:

Պարսկահայ գաղթօջախների մասին, համեմատաբար, ավելի հարուստ նյութեր են պարունակում XVI—XVIII դարերի սկզբնաղբյուրները: Այս շրջանում հանդես են գալիս առանձին հայ պատմիչներ, որոնք իրենց աշխատություններում բավականաչափ տեղ են հատկացնում պարսկահայ գաղթավայրի պատմությանը: Այս կարգի աչքի ընկնող պատմաբաններից է հանդիսացել Առաքել Դավրիժեցին՝ էջմիածնի մատենագրական դպրոցում ուսում ստացած իր ժամանակի զարգացած անձնավորություններից մեկը: Նա Փիլիփոս և Հակոբ կաթողիկոսների հանձնարարությամբ, 1651—1662 թվականներին, գրի է առել իր նշանավոր «Պատմութիւն»-ը՝ նպատակ ունենալով նկարագրելու հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգություններից մեկը՝ Շահաբասի բռնագաղթը և Նոր Զուղայի ու մյուս պարսկահայ գաղթօջախների հիմնումը: Գրի առած պատմական տեղեկությունների մեծ մասին ականատես է եղել հեղինակը, իսկ մյուս՝ իրենից առաջ տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին նա տեղեկություններ է քաղել հիշատակարաններից, ժամանակագրություններից և պատմական այլ աղբյուրներից: Դավրիժեցին հայկական միակ պատմիչն է, որի աշխատությունը լույս է տեսել իր կենդանության օրոք՝ 1669 թվականին Ամստերդամում Ոսկան Երևանցու հրատարակությամբ:

Պարսկահայ մյուս հեղինակը, որը նպատակ է դրել գրելու Պարսկաստանի պատմությունը՝ նրա մեջ տեղ տալով նաև հայկական գաղթօջախներին, հանդիսացել է Խաչատուր Զուղայեցին: Նրա աշխատությունը խորագրված է «Պատմութիւն Պարսից»: Զուղայեցին իր աշխատությունը գրել է 1779 թ., հրատարակվել է այն էջմիածնում 1905 թ.:

XVIII դ. Պարսկաստանի հայ գաղթավայրի վերաբերյալ արժեքավոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Աբրահամ Կրետացու «Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նադրը շահին պարսից» աշխատությունը, որը առաջին անգամ լույս է տեսել 1769 թվականին Կալկաթայում, իսկ հետո վերահրատարակվել Վաղարշապատում 1870 թ.:

Եվ վերջապես, սովյալ շրջանի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղե-

կոթյուններ կան Հակոբ Շամախեցու պատմական մի փոքրիկ աշխատության մեջ, որը հրատարակել է պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը Երևանում 1940 թ. «Նաղիբ շահի արշավանքները» խորագրի տակ:

Պարսկահայ գաղթօջախի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր է պարունակում Եղյանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն «Сношения Петра Великого с армянским народом», որը լույս է տեսել 1898 թվականին:

Գաղթավայրի պատմության չհրատարակած աղբյուրներից անհրաժեշտ է մասնավորապես նշել Եղիաս Մուշեղի (XVIII դարի առաջին քառորդ) անտիպ հարյուրավոր նամակները, որոնք գտնվում են Մոսկվայում ՍՍՌՄ արտաքին գործերի արխիվում: Եղիաս Մուշեղը իր ժամանակի աչքի ընկնող առևտրականներից մեկն է եղել, նամակագրություն է ունեցել Պարսկաստանի, Թուրքիայի և Անդրկովկասի աչքի ընկնող բազմաթիվ վաճառականների հետ: Նա իր ուղարկած նամակների պատճենները, ինչպես և ստացած նամակները պահել է: 1721 թվականին, Ռուսաստան փնայած ժամանակ, զրպարտվել և ձերբակալվել է: Ռուսական իշխանությունները գրավել են նրա մոտ գտնված ամբողջ թղթերը և այս ճանապարհով փրկվել է նրա արխիվը:

Պարսկահայ գաղթօջախի պատմությունը վատ է ուսումնասիրված: Մինչև այժմ չկա գիտական շատ ու քիչ արժեքավոր մենագրություն, որը նվիրված լինի պարսկահայերի ամբողջական պատմությանը: Նրան անդրադարձել են միայն կամ Նոր Զուղայի և կամ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության կապակցությամբ:

Նոր Զուղայի հայ գաղթօջախին նվիրված առաջին լուրջ գործը՝ այդ Հարություն Տեր-Հովհանյանցի «Պատմութիւն Նոր Զուղայի, որ յԱսպահան» խորագրով երկհատոր աշխատությունն է, որի առաջին հատորը լույս է տեսել Նոր Զուղայում 1880 թվականին, իսկ երկրորդը՝ 1881 թվականին: Հեղինակը պատմիչներից, հիշատակարաններից և արխիվային վավերագրերից հսկայական նյութ է հավաքել Նոր Զուղայի մասին և զետեղել իր այդ գրքում: Աշխատությունը սկսում է գաղթօջախի հիմնադրությունից և հասցնում մինչև XVIII դարի 80-ական թվականները:

Պարսկաստանի գաղթավայրին նվիրված փոքրիկ մենագրություն ունի Հ. Առաքելյանը, որը լույս է տեսել Վիեննայում 1911 թվականին: Աշխատությունը վերնագրված է. «Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցյալը, ներկան և ապագան»: Այս մենագրությունը

գիտական առանձին արժեք չի ներկայացնում: Չնայած հեղինակը փորձում է առաջին անգամ շարադրել XIV—XV դարերի պարսկահայ պատմությունը, սակայն բերված փաստերն աղքատիկ են և սխեմատիկ բնույթ ունեն: Առաքելյանը կանգ է առել նաև Սեֆյան շրջանի պարսկահայ պատմության վրա մինչև XVII դարի յոթանասունական թվականները՝ օգտվելով մեծ մասամբ Տեր-Հովհանյանից:

XII—XV դարերի պատմության վերաբերյալ մեզ ծանոթ ուսումնասիրություններից, պարունակած փաստական նյութի տեսակետից, համեմատաբար հարուստ է Ա. Ալպոյաճյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» աշխատությունը, որի երկրորդ և երրորդ հատորներում հատուկ գլուխներ են նվիրված պարսկական գաղթօջախներին: Ալպոյաճյանի մոտ օգտագործված են հայ և օտար աղբյուրներն ու գրականությունը:

Սովետական գիտնականներից պարսկահայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել է պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը: Նա կազմել է Պարսկաստանում գտնվող հայկական ձեռագրերի ցուցակը և ուսերեն լեզվով գրել մի ուսումնասիրություն՝ «История Новой Джульфы» վերնագրով: Այդ աշխատությունը լույս է տեսել Թբիլիսիում 1927 թվականին:

1961 թվականին ուշագրավ մենագրություն հրատարակեց Երվանի պետական համալսարանի դոցենտ Հ. Նաջարյանը «Թուրքիական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը» խորագրով: Նշված աշխատության մեջ բավականաչափ տեղ է հատկացված և Պարսկաստանի հայ գաղթօջախներին:

Պարսկահայ գաղթօջախները XVII—XV դարերում:

IV դարում Շապուհի կողմից Պարսկաստան թշված տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականների մասին խոսել ենք առջևում: Ինչ եղան այդ գաղթականները, ինչքան ժամանակ նրանք կարողացան պահպանել իրենց գոյությունը, ոչինչ չգիտենք. սկզբնաղբյուրները համառորեն լուրմ են: Ամենայն հավանականությամբ խալիֆայության շրջանում նրանք վերջնականապես ասիմիլյացիայի ենթարկվեցին:

Պարսկաստանում հայկական նոր գաղթօջախներ սկսել են ըստեղծվել XI դարից գլխավորապես բուն գաղթի և գերեվարության ճանապարհով: Հայաստան խուժած սելջուկ-մոնղոլական և թուրք-պարսկական հարստահարիչներն անընդմեջ ավերել են երկիրը, կոշտաբեր ժողովրդին և տասնյակ հազարներով հայերի գերեվա-

րել ու քշել Պարսկաստան: Այդ գերիներին շատ-շատերը իհարկե ոչնչացել են, իսկ կենդանի մնացածները կարողացել են նոր բնակավայրում ոտքի կանգնել, համախմբվել և գաղթօջախներ ստեղծել: Եվ երբ կյանքը նոր բնակավայրում շատ ու քիչ բնականոն վիճակի մեջ է մտել, երբ տիրակալների ասպատակության և կողոպուտի քաղաքականությունը փոխարինվել է խաղաղության և տրեստեսական կյանքը օրինավոր հունի մեջ դնելու քաղաքականությունը, տարանցիկ ուղիների վրա հաստատված պարսկահայ գաղթօջախները հայրենի երկրից դեպի իրենց են սկսել քաշել գաղթականների նոր հոսանքներ:

Հայաստանից դեպի Պարսկաստան քշված գերիների և գաղթականների մասին հայ և օտար աղբյուրներում բավականաչափ տեղեկություններ կան: Նրանք քաղվածաբար բերված են Կապ. Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» և Ա. Ալպոյաճյանի «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխատությունների մեջ: Յուրյ տալու համար գերեվարության և բռնագաղթի այն միջոցները, որոնք կիրառել են օտար հարստահարիչները Հայաստանում, անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի փաստեր:

Առաջին խոշոր գերեվարությունը Հայաստանից դեպի Պարսկաստան կատարել են սելջուկները 1048 թվականին: Այդ մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում ժամանակակից պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին: Նա պատմում է, թե ինչպես Տուղրիլ Բեկի հրամանով սելջուկյան մի բանակ Իբրահիմ Յանալիի և Գթըլմուշի զլխավորությամբ, «իբրև գայլս քաղցեալս անյագեալս ի կերակրոյ» մտնում է Հայաստան, սրով ու հրով քանդում, ավերում է Հայաստանի 24 գավառները և մեծ թվով գերիներ վերցրած ետ վերադառնում¹:

Հաջորդ, 1048 թվականին, սելջուկ հարստահարիչները կրկնելով իրենց արշավանքը հիմնահատակ կործանում են առևտրաշատ Արծն քաղաքը (Թեոդոսուպոլսի մոտ), բնակչության մի մասին կոտորում, իսկ մյուսին՝ քշում գերություն: Արծնը այդ ժամանակ Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկն էր, նա ունեցել է 300.000 բնակչություն: Սելջուկները, ըստ Մատթեոս Ուոհայեցու տեղեկության, կոտորել են 150.000 հոգի, իսկ մյուսներին գերեվարել և քշել Պարսկաստան: «Եւ այսպէս դառն կոտորածիւս,— վշտով արձանագրել է ժամանակագիրը,— և շարաշար մահուամբս սրով անցա-

¹ Տե՛ս Արիստակէս Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, Բիֆլիս, 1912, էջ 65:

վայելուչ և փառաւոր քաղաքն Արծն... և փառաւոր կանայք հանդերձ տղայօքն վարեցան ի գերութիւն յաշխարհն Պարսից յանգիս ծառայութիւն¹:

Սելջուկները ոգևորված իրենց հաջողություններով, Հայաստանում նոր ասպատակություններ են կատարում 1049 թվականին: Բյուզանդական բանակը փորձում է դիմադրել նրանց, սակայն հաջողություն չի ունենում: Սելջուկները կրկին սանրում են Արևմտյան Հայաստանի շրջանները մինչև Մանազկերտ, Արծն և Կարին ու մեծ թվով հայեր, հույներ և վրացիներ վերցրած ետ վերադառնում: Արաք պատմիչ Իբն-ալ-Ասիրը հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Մուսուլմանները (այսինքն՝ սելջուկները) այդ շրջանները (նկատի ունի Արևմտյան Հայաստանի շրջանները— Ա. Ա.) գրավեցին, կողոպտեցին նրանց, առան ամեն ինչ և գերի վերցրին ավելի քան 100000 մարդ: Նրանք վերցրել էին այնպիսի մեծ քանակությամբ գրաստներ, ջորիներ, ավար և գույք, որն անկարելի է հաշվի առնել: Ասում են, որ ավարը տարել են տասը հազար սայլի վրա...»²: Սելջուկյան ասպատակությունները շարունակվում են հետագա տարիներին ևս: Այսպես, 1053/1054 թ. հունվարի 6-ին նրանք հարձակվում են Կարսի վրա և «առեալ զգերի և զկապուտ քաղաքին գնացին յաշխարհն իրեանց»³: 1056 թ. հարձակվում են Երզնկայի վրա, վերցնում քաղաքը, կողոպտում այն և «առեալ զգերի և զկապուտ գաւառին դարձան անդրէն»⁴: 1060 թ. Ալփասլանը հարձակվում է Սեբաստիայի վրա և «Բազում կոյսք և հարսունք և փառաւոր տիկնայք վարեցան ի գերութիւն յաշխարհն Պարսից»⁵: 1063—1072 թվականներին Ալփասլանը մտնում է Աղվանք, այնտեղից անցնում Վրաստան, քանդում երկիրը և «... անհամար մանկունս և աղջկունս տարան ի Պարսիկս ի գերութիւն»⁶: 1065 թ. օգոստոսի 15-ին Ալփասլանը գրավում է Անին և «... կանայք գեղեցիկք և ահարկութի փառաւոր տանէն, վարեցան ի Պարսիկք ի գերութիւն և անհամարք և անթիւք մանկունս լուսատեսիլս և աղջկունս վայելուչս տարան զհետ մարցն...»⁷: 1067 թ. սելջուկյան բանակը մըտ-

¹ Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 103:
² «Из Тарих ал-камиль ибн ал-Асир, перев. П. Жузе, Баку, 1940 (հմմտ. 2. Մանազյանի «Քննական տեսություն հայ ժող. պատմ.» հ. III, էջ 46):
³ Արիստակէս Լաստիվերտցի, էջ 92:
⁴ 2. Քյուրտյան, Երկրա և Եկեղյաց գավառ, հ. Ա, էջ 82—83:
⁵ Մ. Ուոհայեցի, էջ 135:
⁶ Նույն տեղը, էջ 146:
⁷ Նույն տեղը, էջ 149:

նում է Ամանոս և Սև լեռների շրջանները, կողոպտում բնակչությանը և մեծ թվով գերիներ տանում: Սելջուկ զորավարը, գրում է Ուոհայեցին, երբ «... գնաց յաշխարհն Պարսից, և մատուցեալ առաջի սուլտանին ծառայս գեղեցիկս մանկունս և աղջկունս իբրև երկու հազար»¹:

Կարելի է հայ և օտար աղբյուրներից բերել բազմաթիվ այլ տեղեկություններ ևս սելջուկների՝ Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում կատարած գերեվարության մասին, բայց բերած փաստերը բավական են պատկերացնելու սոսկալի այն խժոժությունները, որոնք կատարել են օտարերկրյա հարստահարիչները Հայաստանում: Անհիմն չէ հայ ողբերգակ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցու այն վկայությունը, թե «... ապականեցին զաշխարհս մեր ո՛չ մի անգամ, այլ երիցս՝ անգամ՝ մի ի միոյ վերայ դարձ արարեալ՝ մինչև առհասարակ հատաւ երկիրս ի բնակչաց, և բարձաւ կառաչ անասնոց»²:

Պարսկաստան գերի տարված բազմահազար հայ բնակչության մի մասը ոչնչանում է գերեվարության դաժան ճանապարհին, մյուս մասը վաճառքի հանվում ստրկավաճառության շուկաներում և անհետ կորչում, իսկ մնացածները, մասնավորապես արհեստավորները և առևտրականները, որոնք տեղավորվում էին գլխավորապես քաղաքներում, կարողանում էին ոտքի կանգնել, համախմբվել և հայ գաղթօջախների հիմքը դնել:

XI—XII դարերում պարսկահայ գաղթօջախները հիմնականում տեղավորված են եղել Պարսկաստանի հյուսիսային (Ատրպատականի) և հարավային (Սպահանի մոտիկ) շրջաններում: XII դարում Պարսկաստանում այնքան մեծաթիվ հայ բնակչություն է կենտրոնացված եղել, որ այնտեղ հայկական երկու խոշոր թեմ է ստեղծվել՝ Հեր և Զարևանդի թեմ և Սալմաստի ու պարսկական մայրաքաղաքի թեմ: Տեղեկություններ կան, որ այդ երկու թեմերի թեմական առաջնորդները մասնակցել են 1179 թվականին Հռոմկլայում հրավիրված ազդույին եկեղեցական ժողովին: Մ. Զամչյանը իր «Պատմություն» մեջ հրատարակել է նշված ժողովի մասնակից անձնավորությունների ցանկը, ուր մեզ հետաքրքրող թեմերի ներկայացուցիչներն են հանդիսացել «Ղազար եպիսկոպոսը՝ Հեր և Զարևանդ գաւառից» և «Ստեփանոս եպիսկոպոս Սալմաստայ և դրանի Պարսից»³:

¹ Մ. Ուոհայեցի, էջ 189:

² Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 93—94:

³ Մ. Զամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. III, էջ 132:

Պարսկահայ գաղթականության դրուժյունը զգալի շափով բարելավվում է Մելիք շահի գահակալության ժամանակ (1072—1092), որը, պետք է ասել, սելջուկյան առաջին շրջահայաց գահակալն էր, որ տեսնելով ավերածությունների վնասակար հետևանքները, իր նշանավոր վեզիր Նիզամ-ալ-Մուլքի խորհուրդով շրջադարձ կատարեց քաղաքականության մեջ, սկսեց հանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերել նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ և ըստեղծեց հնարավոր պայմանները երկրի տնտեսական կյանքի վերականգնման ու առևտրի, արհեստագործության զարգացման համար: Ուոհայեցին անդրադառնալով Մելիք Շահին և նրա վարած քաղաքականությանը, գտնում է, որ նա «... եղև այր բարի և ողորմած և յոյժ քաղցր ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի»²:

Պարսկահայ գաղթօջախները ավելի մեծացան և Պարսկաստանի տնտեսական կյանքում սկսեցին խոշոր դեր կատարել մասնավորապես մոնղոլական տիրապետության շրջանում (1220—1385): Ահա այդ ժամանակ էր, որ նրանք իրենց մեջ ընդունեցին Հայաստանից եկած գաղթականական նոր հոսանքներ:

Մոնղոլները, ինչպես հայտնի է, աշխատում էին նվաճած երկրների բնակչությանը, մասնավորապես երիտասարդությանը, դուրս հանել իրենց բնակավայրից և փոխադրել թիկունք: Այդ քաղաքականությամբ նրանք հետապնդում էին երկու նպատակ. կրթվող ուժը երկրից դուրս հանելով հնարավորություն չտալ ապրատամբություն: կազմակերպելու իրենց դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց տեղափոխելով իրենց ենթակա մի այլ երկրամաս՝ դրանով իսկ զարկ էին տալիս տվյալ վայրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը՝ հնարավորություն տալով գաղթականներին նոր բնակավայրում զբաղվել և րկրագործությամբ, արհեստներով և առևտրով:

Մոնղոլների՝ Հայաստանում կատարած ամենից մեծ գերեվարությունը տեղի է ունեցել 1236/37-ին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցին: Մոնղոլական զորքերը, գրում է նա, Զարմաղանի գլխավորությամբ, ցրվելով Հայաստանում «... ընդ չողմանս կողմանս աշխարհին՝ աերէին զաշխարհս և զգաւոս, բառնային զիշխանութիւնս ազգաց, առնուին զինչս և զստացուածս՝ զկանայս նորահասակս և զմանկունս գերի առեալ ի ծառայութիւն ստրկութեան»³:

¹ Տե՛ս История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1918, էջ 149:

² Մ. Ուոհայեցի, էջ 205:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 234:

Մոնղոլական մի այլ գերեվարություն կատարվել է Երզնկայից 1340 թվականին: Այդ մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում Սարգիս գրիչը. «Եւ ո՛վ կարէ պատմել զանարէնութիւնս նոցա,— բացառանշում է գրիչն իր հիշատակարանում,— զոր արարին և գործեցին, բանսի բազում գաւառս գերեցին և աւերելով կործանեցին...»¹:

Մոնղոլական գերիշխանության շրջանում հայ բնակչություն է սեղափոխվել Պարսկաստան ո՛չ միայն բնագաղթի ճանապարհով, այլև կամովին: XIII դարում, ինչպես պարզված է, առևտրական տարանցիկ ճանապարհները հարավից տեղափոխվում են հյուսիս: Այդ ճանապարհները Քավրիզի վրայով անցնում էին Տրոպիզոս և Այաս: Պարսկաստանում այդ նոր ճանապարհների վրա հիմնվում են մի շարք առևտրաշատ կենտրոններ: Մայր հայրենիքում տեղեկված ծանր պայմանները ստիպում են բազմաթիվ հայ առևտրականներ և արհեստավորների տեղափոխվել և հաստատվել Պարսկաստանի այս քաղաքներում, ուր գործունեության ավելի լայն ասպարեզներ էին բացվում իրենց առջև: Եվ այսպիսով, մոնղոլական տիրապետության շրջանում ստվարաթիվ գաղթօջախներ են ստեղծվում Քավրիզում, Սուլթանիեում, Մարանդում, Խոյում, Սալմաստում, Մարաղայում, Ռեշտում և այլ քաղաքներում: Տեղեկություններ կան, որ բազմաթիվ հայեր և քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ են ապրել Ռնյ քաղաքում, որը մինչև սելջուկյան արշավանքները, Արևելքի առևտրական խոշոր կենտրոններից մեկն է հանդիսացել և կոչվել է «Տիեզերքի վաճառատուն»²:

Հյուսիսային տարանցիկ ճանապարհի վրա հաստատված պարսկական քաղաքներից ամենից խոշոր հայաշատ կենտրոն է հանդիսացել Քավրիզը (Գավրիժը), որը հայկական աղբյուրներում հիշվում է նաև Գանձակ Շահաստան անունով: Նա, ըստ ուղեգիր Կլավիխոյի տեղեկության, XVI դ. սկզբներում ունեցել է ավելի քան 200.000 տուն՝ այսինքն՝ մոտ մեկ միլիոն բնակչություն³: Այս քաղաքում են կենտրոնացած եղել Եվրոպայից, Հնդկաստանից, Անդրկովկասից և այլ վայրերից վաճառքի բերված ապրանքները⁴: Քավրիզի հայ բնակչության թիվը բավականին մեծ է եղել: Վենետիկի նշանավոր ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, որը 1271 թվականին եղել

¹ «Ազգ. հանդես», գիրք XII, 1905 թ., էջ 165:

² Հ. Առաքելյան, Պարսկաստանի հայրը, էջ 19:

³ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. I, էջ 122:

⁴ «Сборник статей по истории Азербайджана», т. I, Баку, 1949. էջ

է Քավրիզում և իր ուղեգրության մեջ հանգամանորեն կանգ է առել այդ քաղաքի նկարագրության վրա: Նա տեղի քրիստոնյա ժողովուրդներից առաջին հերթին հիշում է հայերին⁵: Մեզ հասած մի տեղեկության համաձայն, Քավրիզը XVI դ. ունեցել է 700 տուն բնակչություն՝ 12 եկեղեցիներով, որոնց մի մասը հետագայում գրավել և մզկիթների են վերածել մահմեդականները⁶: Համենայն դեպս XIV—XV դարերում Քավրիզում այնքան շատ հայեր են կենտրոնացված եղել, որ 1345 թ. գրված հայկական մի ձեռագրի հիշատակագիր՝ Ներսես Գրիչը, Քավրիզը համարում է ոչ միայն Ֆարսերի (պարսիկների), այլև հայերի մայրաքաղաք³: Քավրիզի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հանդիսացել են արհեստավորներն ու առևտրականները: Քաղաքին մոտիկ գտնվել են նաև հայկական գյուղեր: XIV—XV դարերում Քավրիզի հայ գաղթօջախներում գրվել են մի շարք ձեռագրեր, որոնք որոշ պատկերացում են տալիս տեղի հայ գաղթօջախի մասին: Քավրիզում գրված հնագույն հայկական ձեռագիրը 1334 թվականից է: Այն ընդօրինակված է Սարգիս գրչի կողմից ոմն Հովհաննեսի պատվերով: Գրչի հիշատակարանում Քավրիզում հիշվում է երկու եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս և Ս. Աստվածածին անուններով⁴:

Հաջորդ՝ 1335 թվականին գրված չափածո մի հիշատակարանից երևում է, որ Քավրիզի հայ համայնքը բաժանված է եղել երեք հատվածների՝ լուսավորչականների, կաթոլիկների ու հունադավանների, և նրանց մեջ տեղի են ունեցել դավանական վնասակար վեճեր: Հիշատակագիր Հովհաննես Տարբերունին, ինչպես երևում է, պարսավական աշխատություն է գրած եղել կաթոլիկների և հունադավանների դեմ:

«...նս Յովհաննէս Տարբերունի,

Որ սակաւ բանքս գրեցի,

Ոչ զօրաւոր, այլ ըստ կարգի,

Դէմ Հռոմոց և Յոանկի...

Յիշման առնել զիս արժանի,

Զեղբայր Ասլանս փառաբ ի ի

Եւ զայլ եղբարսդ Քավրիժի»⁵:

⁵ «Сборник статей по истории Азербайджана», т. I, էջ 60:

⁶ Ա. Ալպոյաճյան, ՊՂԳ, II, էջ 313:

³ ՂՊՄ, ձեռ. № 731, թ. 252բ:

⁴ ՂՊՄ, ձեռ. № 78, թ. 291բ:

⁵ ՂՊՄ, ձեռ. № 2776, թ. 227ա—227բ:

Ինչպես երևում է, պարսկահայությունը Վատիկանի ուշագրու-
թյան կենտրոնում է եղել: Ըստ տեղեկությունների, XIII—XV դա-
րերում կաթոլիկ քարոզիչները լիքն էին պարսկահայ գաղթօջախնե-
րում: Վատիկանը քարոզչական երեք կենտրոն էր ստեղծել Պարս-
կաստանում՝ Քավրիզում, Մարաղայում և Սուլթանիեում, նա 1330
թվականին հռոմադավան հայության համար եպիսկոպոսական թեմ
հիմնեց Պարսկաստանում՝ նստատեղ ընտրելով Սուլթանիեն: Առա-
ջին թեմական առաջնորդն է հանդիսացել Հովհաննես Կոր (Jean de
Cot) արքեպիսկոպոսը¹:

1336 թ. գրված ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ Քավ-
րիզը Ատրպատականի հայ լուսավորչական թեմի առաջնորդական
կենտրոն է եղել: Հիշատակարանում ասված է, որ ձեռագիրը գր-
ված է «յեպիսկոպոսութեան և վերայդիտողութեան սրբոյ առա-
քելոյն Քաղէոսի տէր Զաքարիայի և տէր Տիրացւի»²: Նշված եպիս-
կոպոսներից առաջինը՝ Զաքարիան, հավանական է, առաջնորդ է
եղել, իսկ երկրորդը՝ տիրացու, նրա փոխանորդը: Այդ թվականից
վեց տարի հետո Քավրիզում գրված մի այլ ձեռագրի հիշատակա-
րանից երևում է, որ Զաքարիան մահացել է, և առաջնորդական
պաշտոնը անցել է Տերտեր եպիսկոպոսի ձեռքը³:

Ըստ նույն ձեռագրի հիշատակագրի տեղեկության, Քավրիզի
քրիստոնյա բնակչության վիճակը, մոնղոլական տիրապետության
շրջանում, այնքան էլ գովական չի եղել. նրանք ենթարկվել են
կրոնական ճնշումների և հալածանքի: Տիրակալները, գրում է հի-
շատակագիրը, «...ազգի-ազգի հալածանս յարուցանէին ի վերայ
քրիստոնէից, կապոյտ տալպանդ ետուն փաթաթել, և ի տեղիս տե-
ղիս եկեղեցիք ի հիմանց տապալեցին...»⁴:

Հայկ. ՍՍԻ պետական մատենադարանի № 2189 ձեռագրում
հետաքրքիր նկարագրություն կա Քավրիզի հայերի և ադրբեջան-
ցիների մղած պայքարի մասին ընդդեմ քաղաքը պաշարող Քեմու-
րի զորամասերի. «Այսօր ի դուրս ելան մեր հայերս և բերդի թուր-
քերն,— կարդում ենք այնտեղ,— և Ժ (10) շաղաթա սպանին, և
է (7) մարդ բռնեցին և բազում աւար առին»⁵:

XIV—XV դարերում պարսկահայ խոշոր գաղթօջախ է հաստատ-

1. Nouvelles Annales des Voyages par de S.—Martin, Paris, 1852 october
(հմտ. 2. Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը, էջ 19):

2. ԶՊՄ, ձեռ. № 5968, Թ. 243բ:

3. ԶՊՄ, ձեռ. № 6273, էջ 151:

4. Նույն տեղը, էջ 171:

5. ԶՊՄ, ձեռ. № 2189, Թ. 319բ—390ա:

ված եղել Սուլթանիեում, որը հիմնվել է մոնղոլ էլիտան Արղունի
(1284—1291) կողմից Զենջանի և Ղազվինի միջև և ընդարձակվել
նրա հաջորդների ժամանակ: Մոնղոլ իշխանավորները ցանկանալով
Սուլթանիեն դարձնել տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոն, բռնի
էփրոցներով այստեղ են տեղափոխել մեծ թվով առևտրականներ
և արհեստավորներ: XIV դարի սկզբներին էլիտանության մայրաքա-
ղաքը Քավրիզից տեղափոխվել է Սուլթանիե:

Սուլթանիեի հայ բնակչության մի մասը, հավանական է, եկել
է Անիից: Այդ մասին է վկայում 1326 թ. Կարապետ գրչի հիշատա-
կարանի հետևյալ տեղեկությունը. «Եւ ունէր սա (այսինքն՝ իր
պատվիրատու Գրիգոր քահանան— Ա. Ա.) գրնակութիւն իւր ի մեծ
մայրաքաղաքն Անի: Արդ վասն աւերման աշխարհին իւրեանց, ևս
առուել վասն մայրաքաղաքին Անույ, եկեալ բնակէր ի տեղիս
յայս»¹: Անիից Սուլթանիե է տեղափոխվել և այնտեղ աշխատել հայ
մատենագրության մի այլ ներկայացուցիչ ևս՝ Մխիթար Անեցիին:
Նա 1338 թվականին Սուլթանիեում գրած շափածո մի հիշատակա-
րանում երազանքով է հիշում իր ծննդավայր Անին.

«Յիշեմ զգաւան իմ հայրենին
Զմայրաքաղաք ամուրն Անին»²:

Նույն հիշատակարանից երևում է, որ Սուլթանիեն ևս, Քավ-
րիզից անկախ, ունեցել է իր հայկական թեմը՝ թեմական առաջ-
նորդներով: Մխիթար Անեցիին խնդրում է հիշել.

«Առաջնորդաց այս նահանգին
Տէր Սարգսի, տէր Գրիգորին»³:

Տեր Սարգիսը, որպես Սուլթանիեի հայոց թեմի առաջնորդ, հիշ-
ված է հայկական այլ ձեռագրերում ևս: Ուշագրավն այն է, որ երկու
ձեռագրի հիշատակարանում Սուլթանիեում առաջնորդ է հիշված
ոչ թե մեկ, այլ երկու անձնավորություն՝ Սարգիս քորեպիսկոպոս,
և Գրիգոր եպիսկոպոս: Սուլթանիեի հայոց առաջնորդին այնքան
մեծ նշանակություն է տրվել, որ որոշ ձեռագրերում հիշվում է
«միտրոպոլիտ»⁴: Ամենայն հավանականությամբ, իշխանություն-

1 Ա. արքեպ. Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի
էջ 317:

2 ԶՊՄ, ձեռ. № 4429, Թ. 149ա:

3 Նույն տեղը, Թ. 148բ:

4 ԶՊՄ, ձեռ. № 212, Թ. 310բ:

ները պարտադրել են Սուլթանիեում բնակություն հաստատել ոչ միայն առևտրականներին և արհեստավորներին, այլև հոգևոր առաջնորդներին: Սուլթանիեն միջազգային առևտրում իր իշխող դիրքը պահպանեց մինչև էլիսանուլթյան անկումը՝ 1385 թվականը: XIV—XV դարերում հայկական մեծ թվով բնակչություն է ունեցել նաև Խոյ քաղաքը: Իսպանացի ճանապարհորդ Կլավիխոն, որը 1405 թ. հունիսի 5-ին եղել է Խոյում, իր ուղեգրության մեջ հայտնում է, որ այդ քաղաքի «բնակչության մեծ մասը հայ ցեղից են»¹: Խոյ քաղաքում 1440 թ. ընդօրինակվել է մի ձեռագիր Հակոբ գրչի կողմից:

Ատրպատականի հայկական խոշոր գաղթօջախներից է հանդիսացել Մակուն: Կլավիխոն հայտնում է, որ 1405 թվականի հունիսի մեկին գիշերել է Մակուի բերդում, որի իշխանը, ինչպես և բերդը պաշտպանող զինվորները կաթոլիկ հայեր են եղել. «ազգությամբ հայ էին,—գրում է նա,—և խոսում էին հայերեն»²: Մեզ են հասել Մակուում գրված մի քանի ձեռագրեր՝ Սարգիս գրչինը 1383 թ., Մխիթար գրչինը՝ 1406 թ., Գրիգոր գրչինը՝ 1423 և այլն:

Հայ գաղթավայր է հանդիսացել Մարաղան: Այստեղ գրվել են հայերեն ձեռագրեր և պարսկերենից թարգմանվել աշխատություններ³:

Ակզբնաղբյուրներում սովորաթիվ հայ բնակչության գոյության մասին հիշատակություններ կան նաև Սալմաստ քաղաքում և նրա շրջակա գյուղերում: Ըստ մի հիշատակագրության, Սալմաստ քաղաքի հայ համայնքը 1456 թվականին ձեռագիր է գրել տվել և հանձնել այն կազմելու⁴: Հայկական գաղթօջախ է գտնվել նաև Ռեշտում: Մեզ է հասել Ռեշտում 1494 թ. գրված մի «Ոսկեփորիկ», որի պատվիրատուն է հանդիսացել տեղի ծխատեր Վարդան քահանայն: «Ոսկեփորիկ»-ում տեղեկություն կա տեղի «Հակոբ հայրապետի» անունով հայոց եկեղեցու մասին⁵: Մխատեր քահանայի և եկեղեցու հիշատակության փաստերը, անշուշտ, վկայում են, Ռեշտի հայկական գաղթօջախի գոյությունը:

Բավականին խոշոր հայկական գաղթօջախ գտնվել է Ուրմիայում: Այս գաղթօջախը, ըստ Թովմա Մեծոփեցու տեղեկության, հիմնովին տուժել է 1425 թվականի Իսկենդերի վայրագությունների հետևանքով, որը գրավելով քաղաքը, կոտորել է բնակիչներին՝

քացի մանուկներից և աղջիկներից, իսկ քաղաքի բնակչության կեսից ավելին, ըստ պատմիչի վկայության, եղել են հայեր⁶:

XIV դ. վերջերից մինչև Սեֆյանների հանդես գալը Հոյաստանը և պարսկահայ գաղթօջախները ապրում են աննկարագրելի կողոպուտի, կոտորածի և գերեվարության մի սոսկալի շրջան: Պատմիչները այնպիսի սարսուռացիչ տեսարաններ են նկարագրում, որ մարդ ակամա զարմանում է, թե ինչպե՞ս է կարողացել հայ ժողովուրդն ազատվել այդ փոթորիկներից և գոյատևել: Մենք նպատակ չունենք կանգ առնել նշված ժամանակաշրջանում կատարվող վայրագությունների վրա, սակայն ցանկանալով ցույց տալ, թե ինչպիսի դաժան փորձությունների առջև է կանգնած եղել հայ ժողովուրդը. ինչպես մայր հայրենիքում, այնպես և տարագրության մեջ, ցանկանում ենք թվարկել մի քանի փաստեր:

1385 թ. հյուսիսից Անդրկովկասի վրայով Պարսկաստան է արշավել Թուխթամիշ խանը, «որ եկեալ մտին ի Թարեզ 3այտնութեան ճրագալուցին, աւերեցին և գերեցին աւելի քան 2ի բիւր (200 000) գայր և զկին, և անցին ընդ Նախշուան և ընդ Սինիս, և գնացին յաշխարհն իւրեանց»⁷:

1386 թ. Լենկ Թեմուրը մտել է Սուրմալու և գերել «զքաղաքն և զամենայն շրջակայ գեղորայսն»⁸:

Նույն թվականին Լենկ Թեմուրն ասպատակել է Այրարատյան նահանգը և «առեալ զառ և զաւար և զգերին անթիւ, զոր ոչ ոք կարէ ճառել զաղէտս և զդառնութիւն մերոյ ազգին»⁹:

1387 թ. Լենկ Թեմուրը հարձակվել է Վանի վրա, ավերել քաղաքը՝ «չարչարանօք, սպանմամբ և գերավարութեամբ»¹⁰:

1395 թ. Լենկ Թեմուրը հարձակվել է Մերդինի վրա, «աւերեաց քաղաքն... և այլքն ամենայն 7500 ամենեքեան գերեցան»¹¹:

1396 թ. Լենկ Թեմուրը նորից է մտել Հայաստան, ասպատակել երկիրը, ձեռք ընկած մարդկանց գերել: Նրա զինվորները նույնիսկ բարձրանում են լեռները և «իբրև զանասունս էրէոց որսացին և կալան զամենեսին, զոմանս սպանին, զոմանս գերեցին և զաշխարհն մեր հրոյ ճարակ ետուն»¹²:

1 Թովմա Մեծոփեցի, էջ 85:

2 Սամուէլ Անեցի, էջ 171:

3 Մեծոփեցի, էջ 17—18:

4 Նույն տեղը, էջ 18—19:

5 Նույն տեղը, էջ 30:

6 Նույն տեղը, էջ 45:

7 Նույն տեղը, էջ 48:

1 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. I, էջ 117:

2 Նույն տեղը, էջ 113:

3 Հ. Տաշյան, Վիեննա, Միս. ձեռ. ցուցակ, էջ 741:

4 Ս. Տեր-Ավետիսյան, Նոր-Ջուղայի ձեռ. ցուցակ, էջ 142:

5 ՀԳՄ, ձեռ. № 6273, թ. 216ա—216բ:

1399 թ. Լենկ Թեմուրն ասպատակում է Վրաստանը և գերի տանում 60.000 հոգի, որի մեջ քիչ թիվ չեն կազմել նաև հայերը: Լենկ Թեմուրից հետո Հայաստանում և պարսկահայ գաղթօջախներում շարունակվում են անընդմեջ ասպատակությունները Ղարա Յուսուֆի (1388/9—1405), Իսկանդարի (1420—1437), Զևան շահի (1444—1466) և ուրիշների ժամանակ¹:

Հայաստանից, Վրաստանից և Ատրպատականից քշված այս գաղթականների մեծ մասը տարվում էր Խորասան²:

Պարսկահայ գաղթօջախները XVI—XVIII դարերում: Լենկ Թեմուրի և նրանից հետո Պարսկաստանում գահակալող տիրակալների վայրագությունների հետևանքով պարսկահայ գաղթօջախները զգալի չափով տուժեցին, սակայն բոլորովին չոչընչացան. նրանց մեծ մասը շարունակեց իր գոյությունը նաև Սեֆյան հարստության շրջանում:

Ուշագրավ է այն, որ Սեֆյան հարստության հիմնադիր Իսմայիլը, փոքր հասակում, ապաստանել է Աղթամարում և իր դաստիարակությունը ստացել այնտեղ, չնայած հետագայում նրա որդին՝ շահ Թահմազը, երախտամոռ գտնվեց հայերի նկատմամբ: Այդ նկատի ունենալով է, որ Հովհան Վարազեցին իր եղբորդուՅան մեջ հանդիմանական խոսքեր է ուղղել շահ Թահմազի հասցեին.

«Նա ոչ յիշեաց զերախտիս մեր
Զոր արարք մեք հօր նորա
Քաղցր յուտով իբր հարազատ,
Դիեցուցաք ի յԱղթամար.
Ի մեզ ուսու, ի մեզ սնու
Մինչև դառնալ քաջ զօրավար
Ի մէնջ առեալ յոյժ զօրավիգ
Փութաց Պարսս Սեֆեան աթոռ»³:

Պետք է ասել, որ Պարսկահայ գաղթավայրը Սեֆյան շրջանում ևս հանգիստ վիճակում չգտնվեց. XVI դարի առաջին քառորդից սկիզբ առան պարսկա-թուրքական պատերազմները և փոփոխական հաջողություններով անընդմեջ շարունակվեցին մինչև Սեֆյանների անկումը⁴: Պատերազմող կողմերից ամեն մեկը, իր հաջողության ժամանակ, մտնում է հակառակորդի երկիրը և մեծ ավարով ու գերեվարություններով ետ վերադառնում: Պարսկահայ սովոր գաղթ-

օջախների մեծ մասը, դժբախտաբար, գտնված էր Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում, ուր և տեղի էին ունենում պարսկա-թուրքական պատերազմական գործողությունները, և ամենից շատ տուժում էին նրանք: Մատնացույց անենք մի քանի փաստեր:

1514 թ. օգոստոսի 21-ին Զալդրանում սուլթան Սելիմի և շահ Իսմայիլի բանակների միջև տեղի ունեցող կովի ժամանակ, երբ պարսիկները պարտություն կրեցին, թուրքական զորքերը առաջանալով մտան Թավրիզ և այստեղից գերի տարան 3000 հայ արհեստավորների իրենց ընտանիքներով⁵:

XVI դ. 80-ական թվականներին թուրքերը գրավեցին պարսկական մի քանի շրջաններ և նրանց բնակիչներին՝ հայերին, պարսիկներին և աղբրեշանցիներին, թվով 60.000 հոգի քշեցին Թրակիայի կողմերը⁶:

Հայ մատենագիրներից մեկը՝ Հովհաննես Մարեցին, թուրք զավթիչների հայկական շրջաններում կատարած վայրագությունների մասին հետևյալն է գրում. «Արդ՝ զնեղութիւն և զդառնութիւն վշտաշատ ժամանակիս ո՛վ կարէ ընդ գրով արկանել ո՛վ եղբայր, բայց փոքր ի շատէ ողբալով ասասցուք, քանզի յաղագս ծովացեալ մեղաց իմոց յազգէն մահմետականաց, որ ըմբռնեալ էին զգաւառս Հայոց, աւերելով և գերելով զամենայն շէնս և զանշէնս... ոչ գոյր փախստեան ճարակ և թաքստեան տեղիք, այլ ամենայն մարդ ի տարակուսանս կայր, և երանի տային մեռելոց և ոչ այս կենդանեաց... աւերեցին զբազում երկիր... և զբազումս գերեցին՝ զայր և զկին, զմեծ և զփոքր, զաղջկունս և զանմեղ տղայս... և ոչ թէ մի ամ գործեցաւ ոճիրս այս, երեք-չորս տարի այսպիսի վրդովումն եղև աշխարհիս»⁷:

Ժամանակակից մի այլ գրիչ վշտով արձանագրել է, որ թշնամին ոչ թե մեկ, այլ «հինգ տարապայ», այսինքն՝ հինգ անգամ է եկել: Ըստ նրա տեղեկության, երեք օր այնպիսի կոփվ և այրունհեղուկություն է եղել, որ «զարիւնն լաշն (դիակը) կու տանէր»⁸:

Սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմայիլը մայրաքաղաք ընտրեց Սպահանը: Նրա գահակալության շրջանում է հիմնվել Սպահանի հայ գաղթավայրը: Միայն է այն կարծիքը, որ իբրև թե Սպահանի հայ գաղթօջախը ստեղծվել է Շահաբասի բռնագաղթի

¹ Մեծփեցի, էջ 67:
² ՀՊՄ, ձեռ. № 4696, թ. 253բ—256բ, ՀՊՄ, ձեռ. № 996, թ. 564բ:
³ «Գեղունի, 1905 թ.», էջ 120:
⁴ Տե՛ս Հ. Խ. Նաչարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961:

⁵ Հ. Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը, էջ 23:
⁶ Հ. Նաչարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները, էջ 153:
⁷ ՀՊՄ, ձեռ. № 2776, թ. 266բ:
⁸ Բ. Սարգիսյան, Վենետ. ձեռագրերի ցուցակ, հ. 1, էջ 667—668:

շնորհիվ: Եահաբասի բռնագաղթից առաջ Սպահանում հայ համայնքի գոյություն մասին են խոսում, ամենից առաջ, այնտեղ գրությունով XVI դարի հայկական մի քանի արձանագրություններ, որոնց մասին հիշատակություն ունի Տեր-Հովհանյանցը. «Ի հանգստարանին Զուղայու կան քանի մի տապանաքարինք,—գրում է նա,— որոց թուականն է հազար, որք յիսուն և շորս ամօք յառաջ են, քան զԶուղայու հիմնարկութիւնն»¹: Այնուհետև XVI դարի եվրոպական ճանապարհորդները իրենց ուղեգրությունների մեջ տեղեկություններ են հաղորդում Սպահանում բնակություն հաստատած հայ առևտրականների և արհեստավորության աշխույժ գործունեության մասին: Ի դեպ, այդ առևտրականներից մեկն է եղել խոջա Նազարը, որի Եահաբասից 1580 թվականին ստացած արտոնագրի հայերեն թարգմանությունը հրատարակել է Տեր-Հովհանյանցը²: Սպահանի հայ գաղթօջախը մինչև Եահաբասի բռնագաղթը, իհարկե, փոքր է եղել, նա ստվարացել է բռնագաղթից հետո:

Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունից երևում է, որ նախքան Եահաբասի բռնագաղթը, Աղվանքից և Գողթնից հայ բնակչության մի քանի խմբեր, թուրքական ծանր հարկապահանջության հետևանքով, թողել էին իրենց հայրենի բնակավայրը և գաղթել Պարսկաստան: Եահաբասը սիրալիք ընդունել է հայ գաղթականների և բնակավայր հատկացրել նրանց Սպահանում: Գաղթողների մեջ եղել են մի շարք հայ մելիքներ, որոնց Դավրիժեցին հիշում է անուններով, Դիզակի շորս հայ գյուղի բնակիչները և Գողթնի Դաշտ գյուղի բնակչության մեկ երրորդը³:

Եահաբասի բռնագաղթի արյունոտ պատմությունը հայտնի իրադարձություն է և բավականաչափ ուսումնասիրված, ուստի հարկ չենք համարում նրա վրա հանգամանորեն կանգ առնել: Սակայն ցույց տալու համար, թե ինչ ահռելի ողբերգություն է եղել այդ հայ ժողովրդի կյանքում, անհրաժեշտ ենք համարում խոսել այն դժան միջոցառումների մասին, որոնք կիրառել է Եահաբասը բռնագաղթի ժամանակ:

1603 թվականին, ինչպես հայտնի է, Եահաբասն անցնում է Արաքսը և մտնում Հին Զուղա: Զուղայեցի հայ խոջաներն արտակարգ լավ ընդունելություն են ցույց տալիս: Պարսկական բանակը գրավում է Նախիջևանը և շարժվում Արարատյան դաշտ: Նրանք

պաշարում են Երևանը, ուր ամրացել էր թուրքական կայազորը: Երևանի գրավումը ձգձգվում է և տևում ինն ամիս: Երևանի բերդի պաշարման ընթացքում պարսկական մի այլ զորամաս անցնում է թուրքական սահմանը Կարինի ուղղությամբ, ասպատակում Վանի, Մանազկերտի, Ալաշկերտի, Կարինի, Բասենի, Խնուսի գավառները և մեծ թվով գերիներ բերում¹:

Պարսկական վայրագություններին ականատես վանեցի մի գրիչ իր ընդօրինակած ձեռագրի մեջ հետևյալ հիշատակագրությունն է թողել. «Վա՛յ մեզ հազար բերան, որ էնց բաներ տեսանք, կարմիր գտակն (այսինքն՝ պարսիկները—Ա. Ա.) եկաւ ի վերայ Վանայ... բազում գերիք տարաւ, որ թիւը ու համարն չիմացանք»²:

Արևմտյան Հայաստանից բերված այս գաղթականների թիվը 60 հազար է հաշվում³:

Երևանը վերցնելուց հետո, երբ տեղեկություններ են ստացվում, որ թուրքական զորաբանակը Սինան փառայի հրամանատարությամբ եկել, հասել է Կարս, Եահաբասը որոշում է իրագործել իր հրեշային ծրագիրը՝ հայերին բռնի գաղթեցնել Պարսկաստան: Այդ միջոցառումը Եահաբասն օգտակար է համարում երկու տեսակետից. նախ՝ ամայի ընդարձակ տարածություն կստեղծեր արշավող թուրքական բանակի առջև ու դրանով կբժվարացներ նրա պարենավորումը, և ապա՝ հայ գաղթականությունը Պարսկաստան տեղափոխելով նպաստած կլիներ Պարսկաստանի տրևտեսական կյանքի զարգացմանը:

Եահաբասի կողմից բռնագաղթի մասին կարգադրություն արվելուց անմիջապես հետո, պարսկական զորքերը գործի են անցնում. նրանք առանձին ջոկատների բաժանված, սկսում են շրջել գյուղերը, տեղահան անել հայ բնակչությանը և ջշել դեպի Պարսկաստան: Նրանք տեղահան արված գյուղերն այրում են, որպեսզի գաղթականները չկարողանան ետ վերադառնալ: Եահաբասն Արևելյան Հայաստանը սանրում, Պարսկաստան է ջշում մոտ կես միլիոն բնակչություն:

Բռնագաղթի ականատես հեղինակներից մեկը՝ Ավգուստինոս Բաջեցին պատմում է, թե ինչպես հայկական գյուղերն են մտնում Եահաբասի զինվորները «որպէս կայծակն ի յերկնից» և ստիպում բնակչությանը անմիջապես գաղթել: Նրանք թույլ չեն տվել անգամ

¹ Հ. Տեր-Հովհաննանց, Պատմութիւն Նոր Զուղայու, հ. I, Նոր Զուղա, 1880, էջ 158: (Այս մասին տես նաև «Պարսկահայ օրացույց», 1929 թ., էջ 11):

² Նույն տեղը, հ. I, էջ 158:

³ Առաքել Դարիժեցի, էջ 16:

¹ Դարիժեցի, էջ 35:

² Տե՛ս ՀԳՄ, ձեռ. № 5315, թ. 208ա:

³ Ե. Լալայան, Վասպուրականի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 822:

դաշտից բերել իրենց ապրանքները կամ վերցնել անհրաժեշտ իրերը. «Քողիք տունն ապրանքով լի, հօտն ի դաշտին,— գրում է Քաջեցին,— հայրն որդին ուրացաւ, մայրն ի դուստրն ուրացաւ... Դուրս արին ամենայն մարդ իւր յերկրէն որպէս նահիր և ինքեանքեղեն սրով և նիզակով քշողք. խառնեցան մէկ զմէկ, որպէս գառն ի ոչխարն խառնի, լալն ու հառաչանքն ելաւ մինչև յերկինս...»¹: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու տեղեկութեան, տեղահան արված հայ բնակչութեան թափորը մեկ օրվա ճանապարհի երկարութիւնն է ունեցել:

Սրտաճմլիկ է եղել մասնավորապես հայ գաղթականութեան Արաքսից անցկացնելու տեսարանը: Պարսիկ զինվորները թուրքական մոտեցող զորքերի սպառնալիքի տակ ստիպել են գաղթականութեանը լցվել գետը և անցնել ով ինչպես կարող է: Հապաղող գաղթականներին սարսափահար անելու նպատակով, սրբոսիկ զինվորականները դիմել են գազանային անգթութեան. կտրել են երկու հայ մարդու գլուխ, տնկել ձողերի վրա գետանցքի մոտ որպես սպառնալիք, իսկ ուրբեր դանդաղած են եղել, կտրել են նրանց քիթը կամ ականջը: Պարսիկները այսպես ստիպում են գաղթել նաև Շահաբասին սիրալիք ընդունող ջուղայեցիներին. նրանք լացով դուրս են գալիս իրենց տներից, փակում դռները և բանալիները բերում ու նետում Արաքս գետը:

Պարսկաստան քշված բազմահազար հայ բնակչութեան կ'սից ավելին ոչնչանում է. շատերը ուժասպառ եղած մահանում են ճանապարհներում, ոմանք խեղդվում են Արաքսն անցնելիս, շատերը ցրտահար են լինում և այլն: «Եթե զմտաւ ածեմք,— գրում է հիշատակագիր մեկը— քան զկէսն մահուանէ ի կենաս փոխեցան առ աստուած, ոմանք սրախոց սպանան, ոմանք սովամահ եղան, ոմանք ջրախեղդ մեռան, ոմանք ի ցրտոց պակասեցան և ոմանք ազգի ազգի մահուամբ առ Քրիստոս փոխեցան»²:

1607 թվականներին մոլեգնում է նաև սովը. թշվառ հայ գաղթականութեանից մահանում են տասնյակ հազարավոր մարդիկ: Խաչատուր Գրիշը 1607 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում գրում է. «Ճմ (100 000) ոգի աւելի մեռան ի սովոյ, զի բացումք հայրն զորդին կերաւ և մայրն զդուստրն, եղբայր զեղբայրն, ուժովն՝ զանուժն, և շատք երկիր զմեռեալս ամենայն կերան և ի գերեզման ոչ դրին, և այլ բազում նեղութիւն եղև հայոց ազգին», զոր չէ արժան գրել...»³:

¹ Ք. Պատկանյան, Նշխարք մատենագրութեան հայոց, ՍՊՔ, 1884, էջ 6:

² Տեր-Հովհաննես, Պատմութիւն Նոր Զուղայու, հ. I, էջ 43—44:

³ ՉՊՄ, ձեռ № 6785, թ. 330ր:

Եվրոպացի ճանապարհորդներից մեկը՝ Կոուվեն, Հայաստանից Պարսկաստան տարված բնակչութեան թիվը 60,000 ընտանիք է հաշվում¹: Եթե յուրաքանչյուր ընտանիքում հաշվենք 5 շունչ, ապա գերեզմարված հայ բնակչութեան թիվը 300 000 է հասնում: Ուսումնասիրողներից ոմանք գաղթեցված հայ բնակչութեան թիվն ավելի շատ են համարում՝ 70,000 ընտանիք²: Գրուվեն քշված գաղթականներից միայն ստրկութեան վաճառվածների թիվը 100,000 է հաշվում: Ժամանակակից մի հիշատակագիր վշտով նշում է, որ հայ բնակչութեան «սուրգոն» քշող պարսիկ զինվորները «...խիզանն հայկական ազգին որպես գառինս վաճառէին միմեանց...»³:

Գաղթեցրած բնակչութեան որոշ մասը մնացել է Թավրիզում և նրա հարեան շրջաններում, մի մասը ցրվել է Պարսկաստանի այլևայլ քաղաքներ և շրջաններ՝ Քաշան, Ղազվին, Գիլան, Էնզելի և այլն, իսկ գաղթականութեան հիմնական մասը տեղավորվել է Սպահանում և նրա մոտիկ շրջաններում: Ըստ տեղեկութեանների, միայն Մազանդարանում Շահաբասի Անդրկովկասից տարած գաղթականութեան թիվը 30 000 ընտանիք է եղել: Եվրոպացի ճանապարհորդ Շարդենը, բռնագաղթից 40 տարի հետո Մազանդարանում գտնված ժամանակ, ցավով նշում է, որ Մազանդարան բերված այդ 30.000 ընտանիքից մնացել է միայն 400-ը, մնացածները մահացել են կլիմայի վատառողջ լինելու պատճառով:

Մայրաքաղաքին մոտիկ մի դաշտավայրում թույլ են տվել հայ գաղթականներին ավան ստեղծել: Այստեղ գլխավորապես տեղավորվել են Երևանի ու Արսեւլյան Հայաստանի քաղաքաբնակ կամ ավանաբնակ գաղթականները: Իսկ գյուղերից քշված գաղթականներին, ըստ Դավրիժեցու տեղեկութեան, «բնակեցուցին ի Լընչան, և յԱլնչան, ի Գանդիման, և ի Զղախոռ, ի Փարիայ և ի Բուրվարի»⁴: Գաղթականութեանից 500 տուն բնակեցվում է Շիրազում:

Շահաբասի վերահիշյալ գերեզմարութեանը պատմութեան մեջ հայտնի է «մեծ սուրգոն» անունով: Սակայն, այս մեծ «սուրգոն»-ով չի բավարարվել Պարսկաստանի բռնակալը. նա այնուհետև մի շարք անգամներ գաղթականութեան է տեղափոխել Ատրպատականից. «...Որպէս յոլով տեղիս պատմեալ եմք,— գրում է Դավրիժեցին,— եթէ մեծ և առաջին Շահաբասն, ոչ թե երկիցս

¹ Г. Эзов, Сношения, էջ 470:

² «История Ирана», էջ 277:

³ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, Ցուց. ձեռ. նախավկայի, էջ 36:

⁴ Դավրիժեցի, էջ 46:

և երիցս վարեաց զազգս Հայոց յԱտրպատական աշխարհէ՝ ի Պարսկաստան, այլ յովմ անգամ»¹։ Եահաբասի 1606 թվականին վրաստանից բերված գերինների մեջ, ըստ վրացական աղբյուրների տեղեկության, գտնվել են ոչ քիչ թվով հայեր։

Եահաբասն ամեն միջոց ձեռք է առել Պարսկաստան թշված հայ գաղթականությունը տեղում ամրացնելու համար։ Չափավոր հարկեր է դրել հայ բնակչության վրա, ցուցաբերել է հանդուրժողական վերաբերմունք կրոնական հարցում, արտոնություններ շքանորհել հայ առևտրականներին և արհեստավորներին և այլն։ Հայտնի է, որ Եահաբասը նույնիսկ թույլ է տվել նոր Զուղայում հայկական եկեղեցիներ կառուցել, դատարաններում ունենալ իրենց ներկայացուցիչները, որոշ տեղերում հայ գաղթականներին տեղավորելու համար արտաքսել է նախկին մահմեդական բնակիչներին և այլն։ Նա արտակարգ բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել մասնավորապես երկու հայ խոջանների նկատմամբ՝ Սաֆարի և Նազարի։

Ուշագրավ է մի ավանդություն, որ կապված է գինովցած մի հայի և Եահաբասի հետ։ Եահաբասն անցնում է փողոցով։ Հարբած մի հայ գալիս է ընդառաջ, բռնում է նրա ձեռք սանձից ու հարցնում. «Ի՞նչ արժէ ձին»։ Եահաբասը հրամայում է հարբած հային տանել տուն և հաջորդ օրը բերել իր մոտ։ Հաջորդ օրը, երբ հայը ըսթափվում է, կնոջ խորհուրդով մի շիշ գինի է դնում գրպանը և գնում շահի մոտ։ Եահաբասը հարցնում է. «Քանիստ՞վ ես ուզում գնել ձիս»։ Հայը գրպանից հանում է գինու շիշը և պատասխանում. «Եահան ապրած կենա, սա գնողն է, դուք վաճառողը, ես միջնորդի դեր ունեմ այդ առևտրի մեջ, հաշտվեցեք իրար հետ»։ Հաճելի է թվում Եահաբասին հայի սրամիտ պատասխանը, և շահը ներում է նրան²։

Պատմում են նաև այսպիսի մի դեպք. պարսկական դատարանը որոշում է մի հայի դատապարտել մահվան՝ նրա գործած հանցանքների համար։ Եահաբասը չի հաստատում այդ որոշումն այն պատճառաբանությամբ, որ Պարսկաստան բերված ամեն մի հայ իր վրա 1000 ոսկի է նստել, թող բողոքարկուն վճարի այդ 1000 ոսկին, նոր միայն մահվան դատապարտեն հային։

Եահաբասը հայ գաղթականությունը պարսկական հողի հետ կապելու նպատակով, էջմիածնի տաճարի անկյունաքարերից բե-

¹ Դարիժեցի, էջ 455։

² Տեր-Հովհաննես, էջ 47։

րել է տալիս՝ նոր Զուղայում կառուցվող եկեղեցիների պատերը ձևավորելու համար։ Սակայն այդ ևս չի օգնում. հայ բնակչությունը իր հայացքը շարունակում է հառած պահել դեպի հայրենիք և սպասում այն երջանիկ օրվան, երբ նա հնարավորություն կունենա վերադառնալու հայրենի օջախը։

Պարսկահայ բնակչության եկեղեցական և հասարակական գործերը ղեկավարելու համար ստեղծում են թեմ՝ թեմական առաջնորդարանի վայր ընտրելով նոր Զուղան։ Թեմի մեջ մտել են՝ նոր Շիրազի, Թեհրանի, Համադանի, Ռաշտի, Անզալի, Քաշանի, Ղազվինի, Բասրայի, Բաղդադի և այլ գաղթօջախների հայ համայնքները։ Նոր Զուղայի առաջնորդին, ըստ տեղեկությունների, ենթարկվելիս են եղել 74 հայկական գյուղեր Պարսկաստանի 8 գավառներում¹։

Հայերն անշափ գեղեցիկ են կառուցում նոր Զուղան։ Թաղամասերը կառուցվում են ըստ առանձին հայրենակցական միությունների՝ Զուղայեցիների թաղամաս, Երևանցիների, Դաշտեցիների և այլն։ Ուղիղ փողոցների վրա շինում են երկու հարկանի գեղեցիկ տներ. «...շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց,— գրում է Դավրիժեցին,— հրաշալի յօրինուածովք, կամարակապ փողոցօք, թևաւոր ապարանօք, և ամարասուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և յօրինեալ ի ծաղիկա ոսկւոյ և լաջվարդի՝ և պէս-պէս երանգաց ակնախտիղ տեսողաց»²։ Եվրոպացի ճանապարհորդներ Տավերինեսը, Տուրնեֆորը, Եարդենը, Դելա Վալլան հիացմունքով են խոսում նոր Զուղայի նորաշեն հայ ավանի մասին։

Իհարկե, այս տեղեկությունները վերաբերում են ավանի կենտրոնական մասին, ուր տեղավորված էին մեծահարուստ խոջաններ և այլ ունևոր մարդիկ, այլապես ավանի ծայրամասերում նոր ոտքի կանգնած գաղթականության վիճակը միտիթարական չէր։

Նոր-Զուղայի հայ գաղթականները կառուցում են ավանը Սպահանի հետ միացնող Ջենգարանի նշանավոր կամուրջը, որը մնում է մինչև այժմ և համարվում հայ գաղթականության առաջին ու լավագույն հուշարձանը պարսկական հողի վրա։ Նոր Զուղայում կառուցվում են կամարակապ փողոցներ, մեծ կարավանատներ, ծառազարդ ճեմելիքներ, եկեղեցիներ և այլն։ Նրանց մեծ մասը կառուցվում են ըստ տոհմական պատկանելության։ Եկեղեցիների

¹ Տեր-Հովհաննես, Պատմութիւն Նոր-Զուղայու, հ. II, էջ 105—108։

² Դարիժեցի, էջ 63—64։

պատերը զարդարում են յուղաներկ նկարներով, բազմազան ֆրեսկոներով, որոնք այժմ իսկ հիացնում են այցելուին և վկայում ջուղայեցիների գեղարվեստական բարձր ճաշակի մասին:

Նոր-Ջուղայի բնակչության թվի մասին ժամանակակիցները հակասական տեղեկություններ են տալիս. ըստ Մալկուլի վկայության, Ջուղան ունեցել է 2500 տուն բնակչություն, Մորբերը 3400 է հաշվում, Ջոնսոն՝ 12.000 և այլն: Եթե միջինը վերցնենք 600 տուն և յուրաքանչյուր տան մեջ հաշվենք 5—6 շունչ, ապա Նոր-Ջուղան ունեցել է ոչ պակաս քան 30—35.000 բնակչություն: Չափազանցություն է, իհարկե, 120.000 հոգի հաշվելը:

Պարսկաստանի հայ գաղթավայրերի բնակչության հիմնական մասը գյուղացիությունն է հանդիսացել, որը, ինչպես ասացինք, տեղավորված է եղել Չարմահալի, Փերիայի և այլ շրջաններում: Հայկական գյուղերի թիվը հաշվում է մոտ 74, ուր ապրող գյուղացիները հողը ստացել են համայնքներով և բաժանել ըստ շնչի: Սկզբում նրանք ազատ են եղել. պարտավոր են եղել վճարել միայն սահմանված պետական հարկը: Ասկայն XVII դարի երկրորդ կեսում նրանց դրությունը սկսում է ծանրանալ. պարսիկ կալվածատերերը (զարբաբները) տիրացել են հայկական գյուղերին և հարկադրել իրենց ունեւոր վճարել ապրանքներով և կամ դրամով:

Համեմատաբար ավելի բարեկեցիկ վիճակում են գտնվել քաղաքներում (Թավրիզ, Թեհրան, Սպահան, Ռեշտ, Գիլան և այլն) տեղավորված հայ առևտրականները: Շահաբասը ցանկանալով զարգացնել երկրի տնտեսությունը, մեծ արտոնություններ է տվել հայ խոջաներին: Պարսկաստանի ներքին և արտաքին առևտրի մեջ հայ խոջաները գործուն դեր ունեին: Տեր-Հովհանյանցը բազմազանադրյալներից մի շարք փաստեր բերելով պարսկահայ առևտրականների ակտիվ գործունեության մասին, եզրակացնում է. «Չկարծեմ թե լիցի շափազանցություն յասելն իմ, թէ ի նմին ժամանակի ջուղայեցիք էին առաջադէմ վաճառականք, քան զամենայն վաճառականս աշխարհի»¹:

XVII դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Բոուսեն, որը ուշադիր ուսումնասիրել է առևտրի վիճակը, գտնում է, որ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի ողջ առևտուրը գտնվում է հայ վաճառականների ձեռքում: Շահաբասը Պարսկաստանի մետաքսի արտահանության մեծաշնորհը աճուրդով վաճառել էր հայ խոջաներին, որոնք խոստացել էին արքունիքին վճարել պահանջվող մաքսը՝ յուրաքան-

¹ Տեր-Հովհանյանց, հ. I, էջ 172:

չյուր հակին տալով 50 թուման ասկեդրամ: Պատկերացնելու համար՝ թե ինչպիսի ձեռներեցություն էին ցուցաբերում հայ վաճառականները մետաքսի առևտրի գործում, բավական է ծանոթանալ հիսուսյան քարոզիչ Լա Մազի հաղորդած տեղեկության հետ այն մասին, որ Առաքել անունով մի հայ վաճառական մի տարվա մեջ Գիլանից Միջագետք, Պոլիս, Ռուսաստան, Հոլանդիա և Իտալիա է ուղարկելիս եղել 5 միլիոն լիրայի մետաքս: Պարսկաստանում հանդես են գալիս խոջայական մեծահարուստ այնպիսի տներ, ինչպիսիք Սաֆրազյաններն են, Լազարյանները, Շահրիմանյանները, Վելիջանյանները, Խալիզարյանները և տասնյակ ուրիշներ²:

Խոջա-նոտաբլները մեծ դիրք ունեին պարսկական արքունիքում: Հաճախ նրանք էին հանդես գալիս դեսպանների դերերում եվրոպական երկրների հետ (Վենետիկ, Ռուսաստան և այլն): Քնդունելի եղէն Հայի Ջուղայու ի ծառայութիւն տէրութեան գործոց,— գրում է Տէր-Հովհանյանցը,— թէ ի խորհրդակցութեան, թէ ի թարգմանութեան, թէ ի դեսպանութեան և թէ ի գինուորականութեան³: Հայտնի է, օրինակ, որ 1607 թվականին Շահաբասի կողմից Վենետիկ է ուղարկված եղել Շիրոշ անունով մի հայ վաճառական դիվանագիտական բանակցություններ վարելու համար⁴: Երեք տարի հետո Շահաբասը հատուկ գրություններով Իտալիա է ուղարկում խոջա Սաֆարին «վասն խընդրոյ պատերազմի թուրքաց»⁵ և այլն: Ջուղայում ստեղծվել էր հայ առևտրական կամպանիաներ, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացած հատկապես պարսկական մետաքսի առևտուրը: Գրիգոր Լուսիկովը 1671 թվականին Ալեքսանդր Միխայիլիչ ցարին գրած մի նամակում հայտնում է, որ «...մին տարէն մօտ ԸՌ (8000) խախ (-հակ) շային քուլի (-ողջ երկրումն ապրիշում կգո, որ մին խակն զ (6) փութ այ, ողջ գրկու ըռտան»⁶:

Թե ինչ հեղինակություն ունեին հայ խոջաները արտաքին դիվանագիտության աշխարհում, այդ մասին է վկայում խոջա Զա-

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 444:

² Տեր-Հովհանյանցը մանրամասն կանգ է առել Ջուղայում հանդես եկող 29 խոջայական տների վրա, որոնք ավելորդ ենք համարում բերել այստեղ (տե՛ս հ. I, էջ 86—198):

³ Տեր-Հովհանյանց, հ. I, էջ 48:

⁴ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 442:

⁵ Նույն տեղը, էջ 443:

⁶ Армяно-русские отношения, էջ 71:

խար Սահրադյանի 1660 թվականին Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվեր բերված «Ալմազի գահը», որի վրա հաշվում է 897 ալմազ, 1298 հակինթ, 18030 փիրուզ: Այդ գահավորակը ներկայումս Մոսկվայի Կրեմլի Զինապալատի աչքի ընկնող ցուցանյութերից մեկն է հանդիսանում¹:

Հայ տաղերգուներից մեկը՝ Բաղիր օղլին, հայ վաճառականների գործունեության լայն ասպարեզը ցանկացել է ընդգծել հետևյալ քառյակով.

«Յարևել յարևուտ և քօն (= բովանդակ) ծերվըծերայ,
Բանիայ (= գործում է) շորս կողմն սովդգարն (= վաճառականը) Զուղու:
Չորս կողմից դուրս գայ ուրէնց նաւէրն,
Կուշտացնեն անկեալ, քօռ ու կաղէրն»²:

Լեզուներ գիտցող, շրջահայաց, առևտրի մեջ մեծ հմտություն և ձեռներեցություն ունեցող հայ առևտրականների առջև բոլոր երկրների դռները բաց են եղել:

Մեզ է հասել ջուղայեցի Կոստանդին վարժապետի առևտրական մի ձեռագիրը, ուր թվարկված են այն բոլոր երկրները և քաղաքները, ուր լինում են Զուղայի հայ առևտրականները: Փաստորեն չկա շատ թե քիչ նշանավոր մի քաղաք Եվրոպայում, Հնդկաստանում, Մերձավոր Արևելքում, որ ջուղայեցի առևտրականները ոտք դրած չլինեին³:

Առևտրականների գործունեության հետ է կապված եղել պարսկական գաղթավայրի արհեստավորության գործունեությունը: Հայ հմուտ ու ճաշակավոր արհեստավորների արտադրանքը բարձր գներով է սպառվել ներքին և արտաքին շուկայում: Ոսկերչության, կերպասագործության և գորգագործության ասպարեզում հայ արհեստավորները պարսկական հողի վրա համարվում էին լավագույն վարպետները: Միայն նոր Զուղայում հայ արհեստավորության թիվը մի քանի հազարի է հասել: Արհեստավորները, ինչպես երբևէ, ունեցել են իրենց համաքրությունները:

Ի՞նչ մասնագիտությամբ արհեստավորներ են եղել նոր Զուղայում:— Այսպիսի հարցով Ֆրանսիացի մեկը դիմել է Շահաբասի ժամանակակից խոջա Սաֆարին: Տեր-Հովհանյանը իր աշխատության մեջ հրատարակել է խոջա Սաֆարի պատասխանը. «Ամեն

¹ Армяно-руссские отношения, էջ 21—34:

² Տեր-Հովհանյան, էջ 160:

³ ՀՊՄ, ձեռագիր № 5994, Թ. 3ա—3բ:

նայն հասարակ սանիաթ մեր ազգին (աբսինքն՝ ջուղայեցուց—Ա. Ա.) մէջ կայ,—պատասխանել է նա,— ինչպես ասենք դերձիկ, գթակակար, բարուչկար (ստտայնակ), դալլաք (սափրիչ), խառատ, դուրգեար, որմնադիր, տոկերիչ, դարբին, շուհակ, գրագիր, կազմարար, ծաղկարար, ներկարար, մազաղաթագործ, ապրշմագործ, զառքաֆ, նաղդաքու (արծաթագործ), սահաթաազ (ժամացուցագործ), տպագիր, բասմաչի և այլ բազումս»¹:

Պարսկահայ մետաքսագործ և շերամապահ մասնագետներն այնքան մեծ համարում էին ասեղծել իրենց շուրջը, որ ցարական արքունիքը՝ ցանկանալով զարգացնել շերամապահությունը Ռուսաստանում, հանձնարարել էր Իսրայել Օրուն՝ նրա դեսպանության ժամանակ, շերամապահությամբ և մետաքսագործությամբ ըզբաղվող որոշ հայ ընտանիքներ տեղափոխել Ռուսաստան: Եվ Օրին Պարսկաստանից վերադառնալիս 20 հայ ընտանիք իր հետ բերել է Ռուսաստան:

XVII դարի երեսնական-քառասնական թվականներին շահ Սեֆու (1629—1642) և Շահաբաս փոքրի ժամանակ (1642—1666) պարսկահայության դրուսությունը շարունակվում է բնականոն ձևով: Պարսկահայերի դրուսությունը սակայն սկսում է արտակարգ վատթարանալ XVII դ. վերջին քառորդին և XVIII դարի սկզբներում: Անշափ ծանրացնում են հայ բնակչությունից զանձվող հարկերը: Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը Միխայիլ Ալեքսեևիչ ցարին ուղարկած իր նամակում գանգատվում է, որ պարսկական պաշտոնյաները «մեր եկեղեցու վրա դրել են անշափ ծանր հարկեր, որ չբավորության և աղքատության պատճառով շենք կարողանում վճարել այդ հարկերը, քշում են բանտ, շարշարում են, խոշտանգում. մահմեդականների վերջնական նպատակն է հարկադրել մեզ ընդունելու իրենց հավատքը»²: Պարսից իշխանությունների պահանջով փոխում են եկեղեցիների արտաքին տեսքը. վեր խոյացող փմբեթներն իջեցնում և մզկիթների նման կլոր ձև են տալիս, արգելված զանգերի փոխարեն փայտի զանգեր են գործածում, բայց եկեղեցիների ներսում նույնությամբ շարունակում են իրենց վաղեմի ծիսակատարությունները, իսկ ընտանիքներում պահում մայրենի լեզուն:

Պարսկահայ գաղութարարների դրուսությունը անտանելի ծանրանում է XVIII դարի երկրորդ կեսում: Տնտեսական կրախի մեջ

¹ Տեր-Հովհանյան, Կ. I, էջ 184:

² Армяно-руссские отношения XVII в., էջ 257:

ընկած պարսկական արքունիքը իր ծախսերը հավասարակշռելու համար ծանրացնում է բնակչության տուրքերը՝ առանձնապես հայ բնակչությանը՝ զանձվող հարկերը: Գյուղական վայրերում սկսում է մոլեգնել զարթաբների վայրենի կամայականությունը: Քաղաքներում սկսում է խամրել նախկին աշխույժ տնտեսական կյանքը: Երկրում ստեղծված անապահով վիճակի հետևանքով լայն ծավալում է ստանում ավազակությունը: Առևտրական քարավանների երթևեկությունը անապահով է դառնում: Կրկնապատկվում է առևտրականների մաքսը: Այս պայմաններում սահմանափակվում է նաև հայ արհեստավորության արտադրանքը:

Այս ամենի պակասը գալիս է լրացնելու ավղանների արշավանքը և Սեֆյանների քաղաքական փրուզումը: Ավղանների արշավանքների հետևանքով Պարսկաստանը տակն ու վրա է լինում: 1722 թվականին ավղանները վերցնում նոր Զուղան և աննկարագրելի ավերածության և կողտպուտի ենթարկում: Պարսկաստանում ստեղծված ահա այս ծանր և անապահով վիճակը հարկադրում է պարսկահայ բնակչությանը աշխարհի վրա ապահով նոր անկյուն փնտրել: Պարսկահայ բնակչությունը նորից թափառակալների ցուպն է վերցնում և գաղթում դեպի նոր և անհայտ հորիզոններ:

Պարսկահայերի գաղթը դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և Եվրոպա կատարվում է ոչ մեկեն, այլ աստիճանաբար, տասնամյակների ընթացքում: Ավելի շատ գաղթում են հայերը Պարսկաստանի քաղաքատիպ վայրերից: Գյուղացիները մնում են իրենց տեղում. դժվար էր նրանց ազատվել իրենց զարթաբների կախվածությունից:

XVIII դարի վերջերին հայ ժողովուրդը, բախտակից վրաց ժողովրդի հետ միասին, ենթարկվեց մի նոր և առակալի ողբերգության. 1795 թվականին Անդրկովկաս արշավեց Պարսկաստանից Աղա Մահմադ խանը, վերցրեց Թբիլիսին, սարսափելի վայրագություններ կատարեց այնտեղ: Վերադարձին, ըստ տեղեկությունների, իր հետ 1600 հոգի գերի տարավ՝ մեծ մասամբ տղաներ և աղջիկներ, որոնք վաճառքի հանվեցին պարսկական շուկաներում:

XIX դարի առաջին քառորդում պարսկահայ գաղթախոսներից շատերին մենք գտնում ենք արդեն խամրած վիճակում. 1830-ական թվականներին Հնդկաստան, գնացող էջմիածնի պատվիրակներից մեկի՝ Հարություն Կարբեցու ուղեգրությունից երևում է, որ երբեմնի ծաղկուն կյանքով ապրած նոր Զուղան գտնվում է անմխիթար վիճակում և տեղի հազարավոր հայ բնակիչները ապրում են Հնդկաստանից ուղարկված բարեգործական նպաստներով:

Տեր-Հովհանյանցը նկարագրելով նոր Զուղայի հայկական գաղթախոսի նվազումը և անշքացումը, սրտի կսկիծով նշում է, որ «նուազելով նուազեցաւ Զուղայ և պակասելով պակասեցան բնակիչք նորա, ի հնառուր և յօտար աահմանս խոյս տուեալ գաղթականութեամբ, ուստի մի արժանի զարմացման եղիցի ըսելն թէ երկոտասան հազար տուն բնակիչք Զուղայու ի միջոց 250 ամաց իջին ցերիս հարիւր տունս»:

Պարսկահայ կուլտուրան:

Պարսկաստանի հայ գաղթախոսները իրենց ավելի քանի 800-ամյա գոյության ընթացքում ստեղծել են բավականին արժեքավոր կուլտուրական արժեքներ: Պետք է պատկերացնել, որ Հայաստանից Պարսկաստան տեղափոխված հայ գաղթականներն իրենց հետ տարել են հայ մշակույթի լավագույն ավանդույթները և արմատավորել իրենց նոր բնակավայրում: Ըստ որում, պարսկահայ արվեստի շրջահայաց ներկայացուցիչները անտարբեր չեն գտնվել նաև պարսկական մշակույթի նկատմամբ. նրանք վերցրել են նրանից այն ամենը, ինչը մոտիկ է եղել իրենց սրտին: Եվ ահա հայկական և տեղական մշակույթների համադրությամբ հայ արվեստի վարպետները պարսկական հողի վրա ստեղծել են ինքնատիպ մի մշակույթ, որը արժանի է հատուկ ուշադրության:

XVII—XVIII դարերում պարսկահայ մշակույթի ամենից խոշոր օջախներից մեկն է հանդիսացել նոր Զուղան, ուր կենտրոնացած են եղել մեծ թվով հայ արհեստավորներ և մտավորականներ: Այստեղ XVII դարի երեսնական թվականներին, թեմի առաջնորդ հաշատուր վարդապետ Կեսարացու ջանքերով, ստեղծվում է հայկական բարձրագույն մի դպրոց, որը հայ մատենագրության մեջ հաճախ անվանվում է «համալսարան» կամ «ճեմարան»: Բարձրագույն այս դպրոցում սովորելիս են եղել գլխավորապես նոր Զուղայի խոջայական խավերի երեսնները, իսկ խոջաներն աշխատել են, որպեսզի իրենց նյութական միջոցներով պահվող այդ դպրոցում պատշաճ որակով դասավանդվեն ճշգրիտ գիտություններն ու լեզուները: Խաշատուր Զուղայեցին, որ այդ դպրոցի սաներից է, հետևյալ ձևով է բնութագրում նրա գործունեությունը. «Սա (այսինքն՝ Խաշատուր Կեսարացին— Ա. Ա.) յօրինեաց զհամալսարանս՝ յորում ուսուցանէր և մարգէր զհամաբակագոյնսն ի գիտութիւնս հնոց և նորոց կտակարանաց, և զհամայն արհեստս ազատականս և գերբնազանցականս»¹: Խաշատուր Կեսարացու այս դպրոցը տվել է

¹ Խաշատուր Զուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 116:

հայ մատենագրության մի շարք աչքի ընկնող ներկայացուցիչները
Պարսկահայ շրջանից մեզ հասած կուլտուրական արժեքներից
ամենից արժեքավորը այդ հայ վարպետների որմնանկարչությունն
ու մանրանկարչությունն է: Հայ վարպետների ոսկի մատներով
նկարազարդվել են Սպահանի և Նոր Զուղայի մի շարք ապար-
անքներ, որոնք հիացմունք են պատճառում նայողին: Զուղա-
յի հայ գրչության դպրոցում հարյուրավոր ձեռագրեր են մանրա-
նկարվել, որոնք հասել են մեզ և խոսուն հուշարձաններն են հայ
ժողովուրդի հանճարեղ ստեղծագործության: Այժմ արդեն անժրի-
տելի պիտի համարել, որ հայ թուղաները, գորգագործները, ման-
րանկարիչները իրենց որոշակի ազդեցությունն են ունեցել պարս-
կական կուլտուրայի վրա:

Պարսկահայ որմնանկարչության և մանրանկարչության հան-
ճարեղ դեմքերից է եղել Մինաս Մաղկոզը, որը նկարազարդել է
Շահաբասի պալատները և Զուղայի Շեհրիմանյանների եկեղեցին¹:
Ընթացողում է, որ նրա ձեռքով են կատարված էջմիածնի տաճարի
մի քանի որմնանկարներ: Զուղայի աչքի ընկնող որմնանկարիչ-
ներից նաև Հովհաննես Մեքուզը²: Պարսկահայ մանրանկարիչ-
ները մեծ թիվ են կազմում նրանց աչքի ընկնող ներկայացուցիչ-
ներից է Հակոբ Զուղայեցին, որի 1610 թվին խոշա Ավետիքի պատ-
վերով ժողկանկարած Աստվածաշունչը հայ գեղեցիկ մանրանկար-
չության եզակի գործերից է (այս ձեռագիրը ներկայումս գտնվում
է Հայկ. ՄՍՌ պետական մատենադարանում): Զուղայի նկարչու-
թյան լավագույն ներկայացուցիչներից է հանդիսացել Բազդան
Սալթանովը, որի նկարչության գործերից մեկը՝ պղնձի պնակի
վրա կատարած Լեոնարդո դա Վինչիի «Խորհրդավոր ընթրիք»-ի
պատճենահանությունը, 1660 թվականին ջուղայեցին խոշա Զա-
խարի կողմից նվեր է ուղարկվել Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին:
Ցարական արքունիքում այն այնքան բարձր է գնահատվել, որ
խնդրել են խոշա Զախարից այդ վարպետին ուղարկել Մոսկվա ար-
հեստանոց հիմնելու և ռուս աշակերտների սովորեցնելու համար:
Զուղան հանդիսացել է հայ հին տպագրության առաջին օջախներից
մեկը: Կեսարացու ջանքերով 1636 թվականին Նոր Զուղայում հիմ-
նրվում է տպարան և սկսում հայ գրքի տպագրությունը: Տպարանն,

իհարկե, պրիմիտիվ բնույթ է ունեցել, որովհետև իրենք են իրենց
խմացած ձեռով պատրաստել տպագրող մեքենան, փորագրել տա-
ները, պատրաստել թուղթն ու ներկը: 1639 թվականին Կեսարացին
իր շնորհալի և գործիմաց աշակերտներից մեկին՝ Հովհաննես Զու-
ղայեցուն, գործուղում է Իտալիա՝ ուսումնասիրելու տպագրու-
թյան գործը: Հովհաննեսը յոթ տարի մնում է Իտալիայում, հան-
գամանորեն սովորում այդ գործը և վերադառնալով Զուղա, զարկ
տալիս տպագրության գործին: Անհրաժեշտ է նշել, որ տպագրու-
թյան հետ տարված ողջ աշխատանքը Հովհաննես Զուղայեցին, իր
ընկերների հետ միասին կատարում են իրենց ձեռքով: Զուղայի
այս տպարանից առաջին անգամ լույս է տեսնում «Հարանց վար-
քը» 1646 թվականին: Ուշագրավ է այն փաստը, որ այդ հրատա-
րակության մեջ են գործ ածել գունատիպ ժողկագրեր: Պետք է
նկատի ունենալ, որ Նոր Զուղայի հայկական այս տպարանն ա-
ռաջինն էր պարսկական հողի վրա: Ըստ տեղեկությունների, առա-
ջին պարսկական տպարանը հաստատվել է Բենդեր-Բուշերում
1784 թվականին:

Պարսկաստանը տվել է մեզ նաև աչքի ընկնող մատենագիր-
պատմիչներ, տաղերգուներ, փիլիսոփաներ և այլն: Պարսկահայ
պատմիչներից աչքի ընկնող դեմքերից է Առաքել Դավրիժեցին, որը
գրել է և մեզ է թողել «Հայոց Պատմութիւն»-ը: Նա իր պատմու-
թյան մեջ օգտագործել է բազմաթիվ ժամանակագրություններ և
հիշատակարաններ, որոնք մեր ձեռքը չեն հասել: Չնայած նա հա-
ճախ է կրկնում զանազան առասպելներ, բայց նկատվում է, որ
նա հետևում է նոր սերնդի որոնումներին: Կարևոր հեղինակներից
է Խաչատուր Զուղայեցին: Նա գրել է իր ժամանակի պարսկական
պատմությունը, որը կարևոր տեղաբնադրյալ է հանդիսանում Իրանի
ժողովրդի պատմության համար:

Պարսկական պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է
Քուչուկ Հարությունի գրած «Պատմութիւն թահմազ Դուլի խանի»
խորագրով աշխատությունը, որը պարունակում է տեղեկություններ
Քահամազ Դուլի խանի արշավանքների մասին՝ Հնդկաստան: Եղել են
ենթադրություններ, որ դրա հեղինակը կարող է լինել Սալթ-Նո-
վան:

Պարսկահայ գաղթավայրը և հատկապես Նոր Զուղան հայտնի
է եղել իր տաղերգուներով, գուսաններով և բանաստեղծնե-
րով, որոնց վրա կանգ առնելու հնարավորություն չունենք:

¹ E. G. Browne, The Press and Poetry of Modern Persia, էջ 7:

¹ Ա. Երեմյան, Նոր-Զուղայի Ժէ դարու հուշարձան, էջ 30:
² Գ. Լևոնյան, Հովհաննես Վ. Մեքուզ (տե՛ս «Էջմիածին», 1944 թ., № 1, էջ 29—34):

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՄԻԱՔԱՆԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱՆԸ

Արևելյան հայ հնագույն գաղթավայրերից մեկը գտնվել է Երուսաղեմում՝ քրիստոնյա աշխարհի այս սրբավայր կենտրոնում։ Նա նման շի եղել հայ մյուս գաղթավայրերին, այլ ունեցել է վանական բնույթ։ Գաղթօջախը կազմված է եղել ոչ թե թշնամու բրոնուսթյուններից խուճապահար փախչող գաղթականներից, որոնք եկել և ապաստան են գտել ալտեղ, այլ անապատական ճգնափորական կյանք վարելու ցանկություն ունեցող և կամոփին հավաքված կղերականներից։ Հին ժամանակներից սկսած այստեղ բավականին թվով հայ միաբաններ են հավաքվել և VI դարում քրիստոնյա եկեղեցու ներսում միջդավանական պառակտումը տեղի ունենալուց հետո, անջատվել այլազգի միաբանություններից և առանձին հայկական միաբանություն կազմել՝ կենտրոն ընտրելով Ս. Հակոբի կոչվող վանքը։ Երուսաղեմի հայկական այդ միաբանությունը հետագայում պատրիարքություն է ստեղծել և հայտնի դարձել «Երուսաղեմի հայ պատրիարքություն» կամ «Ս. Հակոբյանց հայ միաբանություն» անունով։

Երուսաղեմի հայ միաբանության պարտականություններից մեկը, բացի կրոնական-աստվածապաշտական իր հիմնական խնդրից, համարվել է այսպես կոչված «հայ իրավունքի» պաշտպանությունը այլադավան կղերականների ոտնձգություններից։

Երուսաղեմի հայ գաղթավայրը մեզ հետաքրքրում է, առաջին հերթին, որպես հայ գրչության օջախի, որն անշափ խոշոր դեր է կատարել հայ-հունական, հայ-ասորական, հայ-լատինական, հայ-արաբական, հայ-վրացական և հայ-հարեշական մատենագրությունների շփման և փոխազդեցությունների խնդրում։

Երուսաղեմի հայ գաղթօջախին նվիրված մի շարք աշխատություններ են հրատարակվել։ Նրանցից կարելի է մատնացույց անել մասնավորապես Ս. Սավալանյանցի «Պատմութիւն Երուսաղէմի» երկու հատորից բաղկացած սովորածավալ ուսումնասիրությունը, որը գրաբարից աշխարհաբար է թարգմանել և 1931 թ. Երուսաղեմում հրատարակել Մ. եպ. Նշանյանը, Մ. եպ. Աղավնունու «Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ սուրբ երկրին մէջ», որը հրատարակվել է Երուսաղեմում 1931 թ., նույն հեղինակի երկու այլ աշխատությունները՝ «Միաբանք և այցելութ հայ Երուսաղեմի» (Երուսաղեմ, 1929 թ.), և «Սուրբ երկրին սրբավայրերու ավանդութիւնները» (Երուսաղեմ, 1936 թ.) և այլն։

Ս. Սավալանյանցը, որպես Երուսաղեմի հայոց վանքի ժառանգավորաց դպրոցի ուսուցիչ, ինչպես և Մ. եպ. Աղավնունին, որպես Երուսաղեմի հայոց միաբանության անդամ նպատակ չեն ունեցել շարադրել Երուսաղեմի հայ գաղթօջախի բազմակողմանի պատմությունը։ Նրանց հանձնարարված է եղել, և նրանք գրել են միայն հայ վանքի ու վանականության տասնամյակ պատմությունը, ուստի զարմանալի չէ, որ նշված հեղինակները շրջանցել են այնպիսի կարևոր հարցերի կողքով, ինչպիսիք հայ աշխարհիկ համայնքի գոյությունն է, հայ գրչության օջախի խաղացած դերն է, հայ և մյուս ժողովուրդների մատենագրությունների փոխազդեցության հարցերն են Երուսաղեմում և այլն։ Չենք խոստում դեռ նշված հեղինակների սահմանափակ աշխարհայացքի և սխալ մոտեցման մասին՝ բազմաթիվ հարցերի վերլուծման և մեկնաբանման խնդրում։

Ե՛րբ, որ ժամանակից է ակտում հայ միաբանողների հոսանքը դեպի Երուսաղեմ, — դժվար է ասել, որովհետև հայ կրոնական-վարքագրական մատենագրության մեջ հրաշապատումներով գունազարդված այնքան շատ ավանդություններ են ստեղծվել և այնպես խճողել պատմական նյութերը, որ հաճախ դժվար է լինում ճիշտը գտնել ավանդությունից։ Բացի այդ, դավանական տարբեր ուղղություն ունեցող եկեղեցիները, իրենց դարավոր իրավունքը Երուսաղեմի սրբավայրերի նկատմամբ ապացուցելու նպատակով, պատմական կեղծ փաստաթղթեր են հորինել և մտացածին հեղինակներ ստեղծել, որոնք պատմական ոչ մի արժեք չունեն։

Մեզ հասած ու հավատարի պատմական նյութերի հիման վրա կարելի է որոշակի միայն ասել, որ Երուսաղեմում հայ հոգևորականներ ու հայկական սրբավայրեր գոյություն են ունեցել IV դարի վերջերում և V դարի սկզբներում. մենք հատկապես նկատի ու-

Տենք Ս. Պողիկյանի, Գավազոնի և Զիթենյաց լեռան Ս. Կարապետի մատուռները: Վերջինս, ըստ Կաղանկատվացու տեղեկության, կառուցված է «արքունի ծախիւք»¹ 428 թվականին՝ Արշակունյաց հայ թագավորության անկումից առաջ:

Ի դեպ, այս մատուռը ծածկված է եղել հողի հաստ շերտով: Դարի կեսերին, երբ ցարական արքունիքը ձեռնարկում է Զիթենյաց լեռան վրա ռուսական խոշոր մի վանքի կառուցումը և սկսում են փորել շենքի հիմքերը, բացվում է նախկին մատուռի հատակի գեղակերտ խճանկարը՝ հայկական երկաթագիր շորս արձանագրություններով, որոնք և հիացմունքի առարկա են դառնում հնագիտական աշխարհում:

Հայկական այս խճանկարների և հայկական արձանագրությունների մասին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են լույս տեսել գերմաներեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով²: Ուսումնասիրողներից մեծ մասը հայկական արձանագրությունների ժամանակը որոշում է V—VI դարերը: Այս, ինչպես և Երուսաղեմում հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հայկական այլ հուշարձաններ, անվերապահորեն ապացուցում են հայ միաբանական համայնքի գոյությունը V—VI դարերում:

Երուսաղեմը, որպես քրիստոնեական սրբավայր, հնագույն շրջանից սկսած անընդմեջ գաղթականություն է ընդունել: Հայերը ևս սովորություն են ունեցել հանապարհի ապահովության համար մեծ խմբեր կազմած ուխտի գնալ Երուսաղեմ: Հայ ուխտավորների 400 հոգուց բաղկացած նման մի խմբի մասին պատմական աղբյուրները տեղեկություն են պահպանել VI դարի կեսերից³:

Երուսաղեմ եկող այս ուխտավորներն էին, որ հուշարձաններ էին կառուցում այնտեղ և նվերներ տալիս: Այս ուխտավորներն էլ, անշուշտ, կառուցել են նշված սրբավայրերը:

V դ. երկրորդ կեսում Երուսաղեմի միաբանական այս գաղթօջախում հիմնվում է հայ մատենագրության մի հիանալի դպրոց, որը հսկայական գործ է կատարում մասնավորապես օտար լեզուներից կատարած իր թարգմանություններով: Երուսաղեմի մատենագրական այս դպրոցը, Մաշտոցի կլասիկ դպրոցից հետո, առաջինն է, որ ձեռնամուխ է լինում թարգմանական մեծ աշխատանքների: Երուսաղեմի վաղ քրիստոնեական համայնքները ազգային

հատկանիշներով շէին կազմված. բոլոր ազգի միաբաններն ապրում և աշխատում էին միասին: Այդ մեծ հնարավորություն էր ըստեղծում լեզուներ սովորելու և հարևանների մատենագրությունների հետ ծանոթանալու համար: Թարգմանական գործում առանձնահատուկ ախտիվություն են ցուցաբերում Մար-Սաբայի միաբանությունը, ուր կային մեծ թվով հայ զարգացած միաբաններ:

Երուսաղեմի հայ մատենագրական դպրոցի կատարած թարգմանություններից կարելի է նշել «Թուղթ Իգնատիոսի», «Վարք Անտոնի և Մակարայ», «Խրատք Նեղոսի» և բազմաթիվ կանոնական և վարքագրական աշխատություններ: Թարգմանությունը, ի տարբերություն հայ հունաբան դպրոցի, աչքի է ընկնում բառապաշարի հարստությամբ և լեզվի պարզությամբ ու անսեթևեթությամբ:

Մինչև Կ. Պոլսի 553 թվականի ժողովը, ինչպես ասացինք, Երուսաղեմի բոլոր ազգի միաբանողները խառն էին ապրում և շկային ազգային և դավանաբանական վեճեր: Սակայն այդ ժողովից հետո համայնքները սկսում են պառակտվել և դավանաբանական կատաղի վեճեր սկսել: Քրիստոնեական եկեղեցականները հիմնականում, ինչպես ասել ենք, երկու մասի են բաժանվում— քաղկեդոնականներ (այսինքն՝ 551 թվականին Քաղկեդոն քաղաքում տեղի ունեցող տիեզերական ժողովի կողմնակիցներ) կամ երկաբնակներ (Քրիստոսի մեջ երկու բնություն տեսնողներ) և հակաքաղկեդոնականներ կամ միաբնակներ: Առաջին ուղղության կողմնակիցները լայն աջակցություն էին գտնում բյուզանդական արքունիքի կողմից: Կայսրությունը սկսում է հալածանքի ենթարկել հակաքաղկեդոնականներին: Եվ քանի որ հայկական եկեղեցին 554 թ. Դվինի ժողովում որոշակի հակաքաղկեդոնական ուղղություն էր վերցրել, կայսրության կողմից հալածանքի է ենթարկվում հայկական եկեղեցին, այդ թվում նաև՝ Երուսաղեմի հայոց միաբանությունը: Բյուզանդական իշխանությունների կողմից նույնիսկ կարգադրություն է եղել «զի մի բնակեցին անդր Հայոց կրօնաւորաց և Յակոբիկ Ասորի կամ Եգիպտացւոյն»¹:

Հալածանքի այդ օրերին Երուսաղեմի հայ միաբանները 500 հոգի հանրագրով դիմել են ժամանակակից Հովհաննես Գաբղենից կաթողիկոսին (557—574)²՝ ճշտելու իրենց դիրքը հունադավան եկեղեցու նկատմամբ: Կաթողիկոսն իր պատասխան նամակում

¹ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 227:

² Մ. եպ. Նշանյանի հոդվածը Քեղեղիկի «Տարեցուց»-ի մեջ (1927, էջ 399—406)

³ Գաղաղայանի հոդվածը «Արև» թերթում, № 1922 թ. 1011:

¹ Անաստաս վարդ., Վասն վանօրէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղեմ, Վենետիկ 4896, էջ 12:

հանձնարարել է հնազանդվել տեղական քաղաքական օրենքներին, իսկ հունազավան եկեղեցու նկատմամբ պահպանել նախկին բացասական դիրքը¹: Հակառակ հունադավան եկեղեցու և նրա թիկունքում կանգնած բյուզանդական իշխանությունների հալածանքներին, Երուսաղեմի հայ միաբանական օջախը ոչ միայն չի ցրվել, այլ ավելի է ստվարացել: Ըստ հայ պատմիչների տեղեկությունների, VII դարում Երուսաղեմում 70 հայկական վանք է գոյություն ունեցել²: Կասկած չինել չի կարող, որ դրանց մեծ մասը փոքրիկ մատուռներ են եղել՝ կառուցված Հայաստանից Երուսաղեմ եկած ուխտավորների կողմից:

VI դարում հայ միաբանական գաղթօջախի կողքին Երուսաղեմում կազմվել է նաև հայ աշխարհիկ գաղթավայր՝ բաղկացած գլխավորապես հայ վաճառականներից և արհեստավորներից: Երուսաղեմն այդ ժամանակ գտնվում էր տարանցիկ ճանապարհի վրա, ուստի բնական է, որ նա Բյուզանդիայի տնտեսական կյանքում խոշոր դեր կատարած հայ վաճառականության ուշադրությունից չէր կարող վրիպել: Ըստ տեղեկությունների, Երուսաղեմի աշխարհիկ գաղթօջախը տեղավորված է եղել Սիոնի թաղամասի մեջ, այնտեղ, ուր երբեմնի գտնվել է հռոմեական լեգեոնի ճամբարը: Երուսաղեմն այդ ժամանակ Սիոնի ճանապարհի վրա ունեցել է Հայկական անունով փողոց (Ruda Armeniorum), որի վրա անշուշտ ապրելիս են եղել հայերը:

636 թ., Երուսաղեմը խալիֆայության կողմից գրավվելուց հետո, աշխարհիկ հայ գաղթօջախն անհետացավ, իսկ միաբանականը հեհեհ շարունակեց իր գոյությունը: Այս շրջանում հայ միաբանական օջախը ազատվեց քաղկեդոնական ճնշումներից և հալածանքներից:

Խալիֆայությունը Երուսաղեմը գրավելուց հետո քրիստոնյա համայնքների նկատմամբ առանձին անհանդուրժողականություն չցուցաբերեց, բայց կարգադրեց որ հայ, հույն և հրեա համայնքներն առանձին-առանձին ապրեն քաղաքում և վճարեն սահմանված գլխահարկը: Սակայն այս քաղաքականությունը երկար չտևեց. շատ շանցած սկսվեցին բռնություններ, հավատափոխության հարկադրանքներ, հարկերի ծանրացում և այլն:

Երուսաղեմի քրիստոնյա համայնքների, այդ թվում նաև հայերի դրությունը ծանրացավ հատկապես X դարում, երբ բյուզան-

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մ. I, էջ 562:

² Մ. եպ. Աղավնուհի, Հայկական հին վանքեր, էջ ԺԲ:

դական բանակները սկսեցին հարձակողական պատերազմներ ընդդեմ արաբների և առաջացան Սիրիայի և Պաղեստինի ուղղությամբ: Արաբական զորքերի ամեն մի անհաջողությունից հետո, արաբական զորքերի հրամանատարությունը ցասումով լցված հանդես քրիստոնյաները, վրեժխնդիր էր լինում անպաշտպան Երուսաղեմի քրիստոնյա միաբանություններից: Հայտնի է, օրինակ, որ Երուսաղեմի հունական Հովհաննես VII պատրիարքը, բյուզանդական արքունիքի հետ գաղտնի հարաբերություն պահպանելու մեղադրանքով, 966 թ. խարույկի վրա այրվեց Ս. Հարություն տաճարում:

969 թվականին Պաղեստինը նվաճեցին եգիպտոսի Ֆաթիմյանները, որոնք համեմատաբար մեղմությամբ վարվեցին Երուսաղեմի քրիստոնյաների հետ: Երուսաղեմի միաբանական համայնքների նկատմամբ քարյացակամ դիրք վերցրեց առանձնապես Ազիզ խալիֆը (975—996), որի կինը՝ Մարիամը, հույն էր: Սակայն Ազիզի հաջորդը՝ էլ-Հաբիմ Բյումիլրահը 1007 թ. միայն Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում կոտորել տվեց 10.000 քրիստոնյաների, որոնց մեջ քիչ թիվ չէին կազմում նաև հայերը:

Երուսաղեմի քրիստոնյա համայնքների դրությունն ավելի ծանրացավ Ֆաթիմյանների և սելջուկների կռիվների ժամանակ. սելջուկները 1076 թ. Ֆաթիմյաններից գրավեցին Երուսաղեմը (1076 թ.), իսկ 1098 թ. նորից զիջեցին նրանց: Կովի, հալածանքի ու ավերածության այս դժնդակ շրջանում հայ միաբանական օջախը անհետանալու աստիճան նվազեց: Նախկին գործուն 70 վանքերից մնացին միայն 15-ը: Միաբանների մեծ մասը ցրվեց, իսկ նորեկ միաբանների թիվը զգալիորեն պակասեց:

Երուսաղեմի հայ գաղթօջախը նոր շրջան թևակոխեց 1099 թվականից հետո, երբ խաչակիրները վերցրին Պաղեստինը և հիմնեցին Երուսաղեմի թագավորությունը: Երուսաղեմում հիմնավորվեցին մեծ թվով հայ գլխավորականներ, որոնք միացել էին խաչակիրներին Կրիկյան Հայաստանից և Սիրիայից, միաբանող եկեղեցականների նոր խմբեր եկան և համալրեցին Երուսաղեմի նստաքանդակ հայ միաբանության շարքերը: Ֆրանսիական և լատինական աղբյուրներում հիշատակություններ կան ստվարաթիվ հայ բնակչության մասին ոչ միայն Երուսաղեմում, այլև Երուսաղեմի թագավորության ենթակա մյուս քաղաքներում: Երուսաղեմի թա-

¹ Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 53:

գավորութեան շրջանում հայ միաբանների թիվը հասել է 500-իսկ աշխարհիկ բնակչությանը՝ մեկ հազար տան¹:

Երուսաղեմի հայ գաղթօջախը նոր անկում ապրեց Սալահէդդինի կողմից 1187 թվականին, Պաղեստինը նորից գրավելուց և խաչակիրներին դուրս անելուց հետո:

Երուսաղեմի հայ գաղթօջախը ավելի ծանր վիճակի մեջ ընկավ 1517 թ. Թուրքիայի տիրապետութեան հաստատումից հետո: Թուրքական իշխանութիւնները շատ ճարպկորեն, օգտագործեցին քրիստոնյա եկեղեցիների մեջ գոյութիւն ունեցող ներքին դավանաբանական վեճերը և Երուսաղեմի սրբավայրերի նկատմամբ տարբեր եկեղեցիների ունեցած իրավունքները: Բարձր դրան առաջ վիճող կողմերից նա էր արդարացի, որն ավելի մեծ գումարի կաշառք էր տալիս:

Երուսաղեմի աշխարհիկ հայ բնակչութիւնը շատ փոքրաթիվ է եղել. Արմենոն Լեհացին 1615—1616 թվականներին Երուսաղեմում գտնված ժամանակ, այնտեղ հիշում է միայն 12 տուն հայ ընտանիք²:

¹ Հովհաննիսյան, Պատմութիւն Երուսաղեմի, էջ 154:

² Սիմէոն Լեհացի, Պղծագրութիւն, էջ 260:

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԸ:

Աղբյուրները և գրահանութիւնը: Իտալիայի հայ գաղթավայրն ուսանելի և հարուստ պատմութիւն ունի: Նրա ուսումնասիրութիւնը կարևոր է ո՛չ միայն հայագիտութեան, այլև Ասիայի և Եվրոպայի տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական հարաբերութիւնների պատմութեան համար ընդհանրապես: Իտալիայի հայ գաղթավայրը փաստորեն հանդիսացել է ոսկյա այն կամուրջը, որի միջոցով Հայաստանը միջին դարերում կապ է պաշտպանել արևմտաեվրոպական երկրների հետ: Բացի այդ, Իտալիայում է տպագրվել առաջին հայ գիրքը, այստեղ են առաջին անգամ մշակվել հայագիտական մի շարք բնագավառներ. Իտալիայում է կազմվել հայկական ձեռագրական առաջին խոշոր ժողովածուներից մեկը. Իտալիայում է հրատարակվել հայ մատենագրերի մեծ մասը և այլն: Ահա թե ինչո՞ւ Իտալիայի հայ գաղթավայրի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ունի գիտական բացառիկ կարևորութիւն:

Իտալիայի հայ գաղթավայրի պատմութեանը վերաբերող աղբյուրները երկու խումբ են կազմում՝ հայկական և իտալական: Հայկական աղբյուրները, համեմատաբար, աղքատիկ են. նրանք գլխավորապես ձեռագրական հիշատակարաններ և հիշատակագրութիւններ են, մասամբ նաև՝ ժամանակագրութիւններ և ճանապարհորդների ուղեգրութիւններ: XVII—XVIII դարերից պահվել են նաև հայկական որոշ թվով վավերագրեր:

Անհամեմատ ավելի հարուստ են իտալական աղբյուրները: Գրեթե իտալական բոլոր խոշոր քաղաքները, XIV—XV դարերից սկսած պահել են իրենց դիվանները, ուր անսպառ նյութ կարելի է գտնել ինչպես ներքին կյանքի, այնպես և արտաքին հարաբերութիւնների մասին: Պատմական վավերագրերի խոշոր արխիվներ

վան Վատիկանում, Ճենովայում, Վենետիկում և այլ քաղաքներում: Քանի որ հայ գաղթօջախները գործուն դեր են ունեցել Իտալիայի միջնադարյան իրականության մեջ, ուստի բնական է, իրենց պատմության զգալի բաժինը պետք է ունենան և ունեն այդ դիվանաներում:

Հայ գաղթավայրերի պատմության համար արժեքավոր ատաղձ են մատակարարում նաև լատինական պատմիչները:

Չի կարելի ասել, որ այս կարևոր թեմայի ուսումնասիրությունը միջիթարական վիճակում է գտնվում: Եթե շահավենք Հ. Ա. Ալիշանի Վենետիկի և Մ. Վ. Ուղուրյանի՝ Լիվորնիայի գաղթօջախների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, ապա մյուս գաղթօջախների մասին կարելի է ասել, որ համարյա չկա ոչ մի աշխատություն: Ըստ որում, Ալիշանի և Ուղուրյանի ուսումնասիրությունները ևս շատ հեռու են ժամանակակից պատմագիտական պահանջները բավարարելուց:

Ալիշանը Իտալիայի հայ գաղթավայրի պատմությանն անդրադարձել է իր երեք աշխատություններում՝ «Սիսուան», «Սիսական» և «Հայ-Վենետ»: «Սիսուան»-ում նա փտալահայ գաղթավայրի վրա կանգ է առել գլխավորապես իտալական քաղաքների և կիլիկյան Հայաստանի միջև երբեմնի գոյություն ունեցող հայ-իտալական տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների կապակցությամբ: «Սիսական»-ում իտալական հայ գաղթօջախների միասին խոսել է միայն հայ գաղթավայրերի մասին ընդհանուր պատկերացում տալու նպատակով: Ինչ վերաբերվում է «Հայ-Վենետին», ապա այն սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա կատարված Վենետիկի հայ գաղթօջախի պատմության գիտական լուրջ ուսումնասիրություն է: Այդ աշխատության մեջ շարադրված է Վենետիկի հայ գաղթօջախի պատմությունը՝ հնագույն շրջանից մինչև XVII դարը:

Մ. Վ. Ուղուրյանի Լիվորնիայի հայ գաղթօջախին նվիրված ուսումնասիրությունը վերնագրված է. «Պատմություն հայոց գաղթականութեան և շինութեան եկեղեցուց նոցա ի Լիւռնոյ քաղաքի՝ հանդերձ յաւելուածովք»: Նրա աշխատությունը ընդգրկում է Լիվորնահայ գաղթօջախի պատմությունը՝ իր սկզբնավորման շրջանից մինչև XIX դարը: Աշխատության XIX գլուխը նվիրված է Իտալիայի կարևոր գաղթօջախներին:

Իտալահայ գաղթօջախների վրա. Ֆլորենցիայի դոմինիկյան միաբանության նոր Սահմանադրության 1356—1357 թվականներին հայերեն թարգմանության հրատարակության կապակցությամբ

կանգ է առել Չվիցերիայի Ֆրիբուրգ քաղաքի պրոֆեսոր Վան Դեն Ուուդենբյնը: Նրա աշխատությունը լույս է տեսել Հոտմում 1940 թվականին. այն թարգմանվել է հայերեն և հրատարակվել Փարիզի «Այսօր» թերթի 1952 թվականի համարներում:

Հ. Ա. Ալիշանի և Մ. Վ. Ուղուրյանի, ինչպես և Վան Դեն Ուուդենտրեյնի ուսումնասիրությունների հիմնական թերությունները կայանում են նրանում, որ նրանց մոտ հայ գաղթօջախների պատմությունը վեր է ածվել Իտալիայի հայոց եկեղեցիների և եկեղեցականների պատմության: Նշված աշխատությունների մեջ այնքան է շեշտադրված հայ կղերականության գործունեությունը, որ ընթերցողի մոտ այն տպավորություն է ստացվում, որ կարծես իտալական քաղաքներում ոչ թե հայկական գաղթօջախներ են եղել, այլ՝ հայկական կրոնական միաբանություններ միայն: Չկա ոչ մի խոսք հայ գաղթօջախների ներքին եռուն կյանքի, նրանց հասարակական գործունեության, մշակութային փոխազդեցությունների և այլնի մասին: Ավելորդ է ասել, որ վերոհիշյալ աշխատություններում շեն բացահայտվել կաթոլիկ կղերի խաղաղած դերը՝ Իտալիայի հայ բնակչության ասիմիլյացիայի գործում:

Իտալահայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությանն այլ մոտեցում է ունեցել հանգուցյալ Ա. Ալպոյաճյանը: Նա աշխատել է քննադատաբար օգտագործել սկզբնաղբյուրները և փորձել ցույց տալ Վատիկանի խորտակիչ դերը Իտալիայի հայ գաղթօջախների կյանքում, շնայած նա նույնպես լիովին չի կարողացել հաղթահարել հին կարծիքը և մի շարք հարցերում մնացել է նախորդ հեղինակների ազդեցության տակ:

Սովետական Հայաստանում Իտալիայի հայ գաղթավայրերի պատմության հարցերով զբաղվել է դոցենտ Ա. Տիրացյանը, որի «Հայկական գաղթականություններ և եկեղեցիներ Իտալիայում ԺԳ—ԺԴ դարերում» հոդվածը (լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրի 1958 թ. VII (էջ 53—57) և VIII (էջ 38—40) համարներում: Տիրացյանը հիմնականում օգտվել է Ալիշանի և Ուղուրյանի վերև հիշված ուսումնասիրություններից:

Հայերը Իտալիայում
VI—X դարերում:

Իտալիայում գտնվող հնագույն հայ բնակչության մասին մեզ հայտնի տեղեկությունները վերաբերում են հայ զորամասերին և կապված են բյուզանդական տիրապետության շրջանի հետ: Բյուզանդական բանակում, ինչպես հայտնի է, հայկական խոշոր զորամասեր են եղել, որոնք, ըստ պահանջի, տեղափոխվել են կայսրության այս կամ այն սահմանը:

Հայկական խոշոր մի զորամաս Իտալիայում է գտնվել VI դարի կեսերին: Այդ զորամասն իր հետ էր բերել բյուզանդական բանակի հրամանատար Ներսես Պատրիկը՝ առաջադրանք ունենալով Իտալիան ազատել գոթերից: Ներսեսը 552 թվականին Կապուալի մոտ պարտության մատնեց գոթական Տոտելա թագավորի զորաբանակին և գրավեց Հոմը: Մի քանի տարի հետո նա ջախջախեց և հետ շարտեց ֆրանկներին ու ալամաններին, որոնք հարձակվել էին Իտալիայի վրա: Այս հաղթանակներից հետո. Ներսեսը նշանակվեց Իտալիայի փոխարքա (էկզարխ) և 13 տարի շարունակ վարեց այդ պաշտոնը:

Ներսես Պատրիկն էկզարխության կենտրոն ընտրեց ժովահայաց Ռավեննա քաղաքը, ուր և տեղավորեց հայկական երկու հեծելազոր գունդ: Հայկական զորամասերի պարտականությունն էր պաշտպանել Իտալիայի հյուսիսային սահմանները թշնամու հարձակումներից:

Այսպիսով, հայ-իտալական առաջին շփումները ակսել են բարեկամական հողի վրա. հայ մարտիկը իր համեստ մասնակցությունն է ունեցել Իտալիան գոթերից ազատագրելու և պաշտպանելու գործում:

Ներսեսը իր փոխարքայության տարիներին պատերազմելուց բացի, կատարել է նաև շինարարական աշխատանքներ, որով և լավ առնուն է թողել Իտալիայի պատմության մեջ: Նա համարվում է Միլանի՝ հյուսիսային Իտալիայի մայրաքաղաքի, հիմնադիրը, նա է կառուցել Ռավեննայի Ս. Ապոլինար եկեղեցին, ուր զետեղված է 559 թ. մի արձանագրություն՝ նրա գործունեությունը դրվատող հետևյալ տողերով. «Ռավեննան փրկվել է գոթական իշխանությունից և հաստատվել է ազատություն և խաղաղություն Ներսեսի շնորհիվ»¹: Նրա նախաձեռնությամբ է կառուցվել հուշակավոր Սան Վիտալի տաճարը՝ ի հիշատակ Ռավեննայի վերագրված: Ներսեսին է վերագրվում նաև Միլանի Սան Լորենչո եկեղեցու հիանալի շինության կառուցումը: Ալիշանը գտնում է, որ Ներսեսը Իտալիայում գոթերի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելիս որովհետև օգտվել է վենետիկցիների նավերից, ուստի նրանց երախտամատոյց լինելու համար վենետիկում կառուցել է գրատուն և այլ շենքեր²:

¹ Գ. Յնտզյան, Հայ իշխանավորքի Ռավեննա (տե՛ս «Մանենուն տարեցոյցը 1926 թ. . է . 358):

² Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 12:

Ներսեսից հետո, երկու դար շարունակ, Ռավեննայում են գրտնրվել հայկական երեք հեծելազոր զնդեր, որոնք տեղավորված են եղել ժովափնյա թաղամասերում: Նրանցից երկուսը, ըստ Ալիշանի հավաստիացման, «ի պատճառ նստոցի և ազգի զորականին կկոչվեր Classis և «Armenia»¹:

VII դարում Իտալիայի փոխարքաներից է եղել Իսահակ Հայկազը, որը հայկական զորամասերով գտնվել է Ռավեննայում: Նա փոխարքայության պաշտոնը ստանձնել է 625 թվականից և պաշտոնավարել մինչև 643 թվականը: Իսահակը մահացել է Ռավեննայում և թաղվել Սան-Վիտալի տաճարում: Նրա տապանաքարը, որը մնում է տաճարում, կատարված է արտակարգ նրբարվեստ: Մարմարյա կափարիչի վրա հունարեն արձանագրված է. «Ծս՝ Սահակ մեծապայծառ տոհմից՝ զարդ և մեծ փառք ամենայն Հայոց, մարտակից էի արքաների»²: Նրա կողքին է գտնվում կնոջ՝ Շուշանի տապանաքարը:

VII դարում հայկական զորամասեր են տեղադրված եղել նաև Սիցիլիայում: Գտնվել են տեղի հայկական լեգեոնի դատավորի և երկու հայ հյուպատոսների կնիքները³:

Բյուզանդական Կոնստանս կայսրը VII դարի 70-ական թվականներին, Սիցիլիայի Սիրակուզ քաղաքում գտնված ժամանակ, իր բանակում ունեցել է մեծ թվով հայ զինվորներ, որոնց հրամանատարն է եղել Մեթե անունով մի հայ իշխան, որին 668 թվականի հուլիսի 15-ին Կոնստանս կայսեր սպանությունից հետո, բանակը կաթար հռչակեց, սակայն նրա կայսրությունը երկար շտկեց, որովհետև Կոստանդին IV Պոզոնատը՝ մահացած կայսեր տղան, մեծ նավատորմիղով շարժվեց Սիցիլիա, ձերբակալեց Մեթեին ու նրա կողմնակիցներին և բոլորին էլ մահվան դատապարտեց⁴:

Անհավանական չէ, որ Ադրիականի վրա խմբերով եկող հայ զինվորականներին հետևել են նաև իրենց ազգակիցները և ընտանիքի անդամները:

Իտալիայում հաստատված հայ գաղթօջախների մասին հավաստի կարելի է համարել միայն 649 թ. Լատերանյան տիեզերական ժողովին Հռոմի հայ համայնքի երկու ներկայացուցիչների՝ Դարասիոսի և Գեորգի, մասնակցության մասին եղած տեղեկությունը: Դարասիոսը մասնակցել է Լատերանյան ժողովին որպես

¹ Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 13:

² Ա. Ալպոյաճյան, Պատմ. հայ գաղթականության, հ. I էջ 172:

³ Ա. Ա. Ալպոյաճյան, ՊՂԳ, էջ 258:

⁴ E. W. Brooks, CMH, II, էջ 395:

Հռոմի հայկական մենաստանի՝ իսկ Գևորգը՝ Հռոմի կիրիկյան միաբանության ներկայացուցիչ: Հազիվ թե VII դարում հայկական այնպիսի նշանակալից գաղթօջախներ լինեին Հռոմում, որ կարողանային ներկայացուցիչներ տալ տիեզերական ժողովին¹: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը վերաբերում է հայկական կրոնական միաբանություններին: Սակայն չի բացառված, որ V—VII դդ. հայկական փոքրիկ համայնքներ, ավելի ճիշտ՝ առևտրական ֆակտորիաներ լինեին Հռոմում, Վենետիկում և Բատուայում, որոնք հետագա դարերում լուծարքի ենթարկված լինեին:

Իտալիան հայ զանգվածային գաղթականություն ընդունել է Թրակիայից IX—XI դարերում: Այդ գաղթականները գլխավորապես եղել են պավլիկյաններ: Արժեքավոր է բուլղար պատմաբան Իորդան-Իվանովի ուսումնասիրությունը, ուր ցույց է տրված, որ 885 թվականին Իտալիայում է գտնվել պավլիկյան մի ամբողջ լեզբուն²: Հայտնի է նաև, որ 1040 թվականի Պետեր Տելլանի ապրտամբությունը Մակեդոնիայում ճնշելուց հետո, պավլիկյանները, որոնք օգնել էին Պետեր Տելլանին, փախան Իտալիա:

Սոցիալական ընշազուրկ այս խավը, ինչպես երևում է, խմորում է տեղի աշխատավորական խավերը: Եվ կաթոլիկ կղերականությունը քիչ ջանքեր չեն գործադրում այդ «վտանգավոր աղանդները» վնասագերծ անելու համար³:

Պավլիկյանները ևս Իտալիայում հայկական կայուն գաղթօջախներ չստեղծեցին: Շատ արագ նրանք ցրվեցին հյուսիսային Իտալիայում և ձուլվեցին տեղացիների հետ:

Հայ գաղթօջախները Իտալիայում XIII—XV դդ. Հայ գաղթօջախների մեծ մասն Իտալիայում հիմնվում են XIII դարում: Դրան զգալի շափով նպաստել է Լեոն Թագավորի կնքած առևտրական պայմանագրերը Իտալական որոշ քաղաքների՝ Ճենովայի (1201 թ.) Վենետիկի (1201 թ.), Պիզայի (1216 թ.) հետ և այլն: Ըստ այդ պայմանագրերի, Իտալացիները կարող էին ազատ երթևեկել Կիրիկյան Հայաստանում, բնակություն հաստատել ցանկացած վայրում, կառուցել իրենց աղոթատները, զբաղվել ցանկացած մասնագիտություններով, դատավարական իրավունք ունենալ և այլն: Հայերը ևս, բնական է, փոխադարձաբար, նման իրավունքներ ստանում էին Իտալական քաղաքներում:

¹ Ուղուրլյան, էջ 221:

² «Պուլկարահայ տարեցույց»-ը, 1928, էջ 29:

³ «Հայկարան», էջ 50:

XIII դարի սկզբներից աշխույժ նավարկություն է սկսում Իտալիայի և Կիրիկյան Հայաստանի միջև: Կիրիկիայի նավահանգիստները տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոններ էին. փոխանակության համար այնտեղ էին բերված Հնդկաստանից, Չինաստանից և Պարսկաստանից բազմատեսակ ապրանքներ: Ահա այս ժամանակ է, որ Իտալական առևտրական որոշ քաղաքներում սկսում են բնակություն հաստատել հայ առևտրականներն ու նրանց գործակալները:

Հայերը Իտալացիների, մասնավորապես ճենովացիների և վենետիկցիների հետ կապված էին նաև Ղրիմի ճանապարհով: Ղրիմում հայերը և Իտալացիներն ապրում էին կողք-կողքի և շատ սերտ գործակցության մեջ էին գտնվում: Այսպիսով, XIII-XV դարերում, փաստորեն, Սև ծովի ողջ նավարկությունը գտնվում էր հայկական և ճենովական առևտրականների ձեռքում, որոնք աչ ու ձախ կտրում էին Սև ծովը ցանկացած ուղղությամբ: Այդ ժամանակ Իտալական նավահանգստային քաղաքներում երևում էին արդեն Ղրիմից եկած և բնակություն հաստատած հայ նավաստիներ, նավավարներ և առևտրականներ:

Ինչպես Իտալական, այնպես և հայկական պատմական աղբյուրներում հավաստի տեղեկություններ կան, որ XIII դարի ըսկզբներում հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ են գոյություն ունեցել Հռոմում, Վենետիկում, Ճենովայում և Պիզայում:

Շուտով սակայն խաչակրաց արշավանքների անհաջողությունները Արևելքում, նրանց զբաղված երկրամասերի կորուստը, մոնղոլական արշավանքները, մամլուկների անընդմեջ հարձակումները Կիրիկյան Հայաստանի վրա և այլն, հայ նոր խոշոր գաղթականության համար դուռ բաց արեցին դեպի Արևմուտք, այդ թվում՝ նաև Իտալիա: Հայերը հայրենի երկրից, Սիրիայի և Կապադոկիայի հայ գաղթավայրերից ու Կիրիկյան Հայաստանից, զանգվածաբար, սկսում են գաղթել և ապաստան փնտրել Իտալիայում:

Սկզբնաղբյուրները դժբախտաբար մեզ հնարավորություն չեն տալիս որոշակի ասելու՝ թե ե՞րբ և ի՞նչ հայ գաղթականական հոսանքներ են եկել Իտալիա: Բայց այնուամենայնիվ կան կցկտուր որոշ տեղեկություններ, որոնք մեզ մասնակի պատկերացում տալիս են ինչպես գաղթի ժամանակի, այնպես և նրա առաջացման պատճառների վերաբերյալ:

Այն հարցին, թե ի՞նչն է, որ հարկադրել է հայ պանդուխտներին դեգերանքով գալ և հասնել մինչև հեռավոր Իտալիա, պա-

տասխան է տալիս հայ տարագիր գրիչներից մեկը՝ Թադեոս քահանան իր 1226 թվականին Հոռոմում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում: Գրիչն իր այդ ձեռագիրը նվիրել է Հոռոմի «Հայոց տանը» (այժմ Վատիկանի մատենադարանի սեփականությունն է): Հիշատակարանում հակիրճ պատմված է հայրենի երկրում տեղի ունեցող արհավիրքները՝ թշնամու կոտորածը, գերեվարությունը, սովը և համաճարակը, որոնք և ստիպել են հայերին թափառական ցուպ վերցնել. «Եհաս աշխարհին (մեր),—գրում է դառնությամբ հիշատակագիրը,— սուր անպատմելի, զոր տեսաք աշափ մերով, զի զհամարն աստուած միայն գիտէ զկոտորելոցն սրով և զգերելոցն ի ձեռս անաւրինաց, և յետ այնր մահ և սրվ սաստիկ»¹:

Գաղթականության խոշոր մի հոսանք իտալական քաղաքներն է եկել 1375 թվականին Կիլիկիայի հայ թագավորության անկումից հետո: Երբ եգիպտական զորքերը գրավում են Կիլիկիան և սկսում նեղել տեղի հայ բնակչությանը, տասնյակ հազարավոր հայեր Կիպրոսի վրայով անցնում են և ցրվում Իտալիայի զանազան քաղաքներում:

Հայ մատենագրության մեջ տեղեկություններ են մնացել երկու խոշոր արտագաղթի մասին Կիլիկիայից դեպի «յայնկոյս ծովուն»՝ այսինքն Կիպրոս, իսկ Կիպրոսից՝ Իտալիա: Այդ գաղթներից մեկը հիշվում է 1404, իսկ մյուսը՝ 1423—1424 թվականներին: Երկու դեպքում էլ սկզբնաղբյուրում գաղթող բնակչության թիվը, մեր կարծիքով, չափազանցված է՝ հիշելով «տցւնա և՛», այսինքն՝ 30.000², որ անհավանական է:

Ուշ շրջանի հայ ժամանակագիրներից մեկը՝ Մաղաքիա դպիրը տեղեկություն է հաղորդում հայ գաղթականության մի այլ հոսանքի մասին 1402 թվականին. «1402 թ.,—գրում է նա,— ի սոյն ժամանակ յետ բառնալոյ թագաւորութեան Հայոց ի Սսոյ, ժողովեցան թագաւորազունք և իշխանք և բազում ի ժողովրդոց, մտեալ ի նաւ՝ զնացին ի Ֆրանգաստան: Ի յԱնգոնիա գոն բազում գերեզմանք հայ գրով փորագրեալք, որ երևին մինչև ցայսօր, որ եմք ՌՃՄ (1701)»³: Անգոնիան կամ Անքոնիան Իտալիայի հայկական խոշոր գաղթօջախներից մեկն է հանդիսացել, նա գտնվում է Ադրիականի եզերքին՝ ոչ հեռու Ռավեննայից:

Իտալիա եկող հայ գաղթականությունը կենտրոնացված բնա-

¹ Գ. Հովսեփյան. Հիշատակարանք, էջ 845—846:

² Ալիշան, Սիսուան, էջ 542—543:

³ Ալիշան, Սիսական, էջ 453:

կուսություն չի հաստատել մի վայրում, այլ ցրվել է երեսունից ավելի քաղաքներում:

Հայ գաղթականները իրենց բնակավայր ընտրած գրեթե բոլոր վայրերում հաստատել են իրենց կենտրոնները, որոնք հայկական հիշատակարաններում կոչվել են «Հյուրանոց», «Հանգստարան հայոց», «Հայոց տուն»:

«Հայոց տները», բացի երթևեկող հայերի համար հյուրատուն ծառայելուց, հանդիսացել են նաև տվյալ վայրի հայ համայնքի հավաքատեղին: Նրանք ունեցել են իրենց կառավարիչները և զրամարկը՝ կարիքավորներին օգնելու և համայնքի անհրաժեշտ հոգսերը հոգալու համար: Մեզ հայտնի են մի շարք հայ բարերարների կտակներ՝ հօգուտ «Հայոց տան»: Հայկական տներին կից հաստատված են եղել հայկական եկեղեցիները: Մեծ գաղթօջախներից յուրաքանչյուրում հիշվում են հայկական երկու, անգամ՝ երեք եկեղեցիներ:

Իտալիայի հայ գաղթօջախները իրար հետ սերտ կերպով չեն համազործակցել: Նրանք գործել են համարյա իրարից անկախ և փորձեր չեն արել ազգային ընդհանուր կենտրոն ստեղծելու և միջոցներ փնտրելու ասիմիլյացիայի վտանգի դեմ պայքարելու համար: Այդ մասամբ պետք է բացատրել նրանով, որ XIV—XV դարերում Իտալիան ևս պետական միասնական ամբողջություն չի կազմել և գտնվել է քաղաքական տարբեր ազդեցությունների տակ:

Համառոտակի կանգ առնենք Իտալիայի հայկական մի քանի գաղթօջախների վրա:

XIII—XIV դարերում հայկական խոշոր գաղթօջախներից մեկը գտնվել է Հոռոմում: Այնտեղ, ինչպես պարզվում է, հայկական փոքրիկ համայնք գոյություն է ունեցել դեռ XI—XII դարերից: Հոռոմի գաղթօջախը ստվար գաղթականությամբ համարվել է XIII—XIV դարերում: 1240 թվականին Հոռոմում հիշվում են «Հայոց տուն» և երկու եկեղեցի:

Հոռոմը՝ պապի ռեզիդենցիան է, այնտեղ էին գալիս հայ քաղաքական և եկեղեցական գործիչները և բանակցություններ վարում Վատիկանի հետ: Հայկական և իտալական մատենագրությունների մեջ բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել Հոռոմում գտնվող հայ դիվանագետների մասին: Կիլիկիայի հայկական արքունիքի դիվանագետներից մեկը՝ Հեղին, որը կետն II-ի կողմից ուղարկված է եղել Ինոկենտիոս III պապի հետ բանակցելու համար, մեկ տարի և երեք ամիս Հոռոմում մնալուց հետո, 1210 թվա-

կանին դեպի Կիլիկիա ծովով վերադառնալիս լատիններենից հայերեն է թարգմանել «Շարադրութիւն ինքնակալացն Հոռովմայ» և «Շարադրութիւն հայրապետացն Հոռովմայ» աշխատութիւնները և այդ առթիւ իր գրած հիշատակարանում նշում է, որ «ի վերայ ծովու՝ ի նաւարկութեանս մերոյ թարգմանեցի զսա ի հոռովմեականէն ի մերս»։ Իր կատարած դիվանագիտական առաքելութիւնը կարծես արժեքավորելու նպատակով նա հայտնում է, որ իր հետ տանում է Պապի՝ Լեոն թագավորին ուղարկած նվերը՝ մի արքայական թագ՝ զարդարված «բազմածախ և բազմագին յականց պատուականաց և ի մեծագին մարգարտից ընդելուզեալ»¹։

Հոռովմայ գրված հայկական որոշ ձեռագրերի հիշատակարաններինց երևում է, որ այնտեղ գտնվել են առանձին հայ բարերարներ, որոնք նյութապես օգնել են հայ գրիչներին՝ պատվիրելով ձեռագրեր գրել։ Արապես, Ստեփանոս Համշեցի գրիչը իր ձեռագրի հիշատակարանում, որը գրել է 1240 թվականին «յակնադիտակ և ի հոշակաւոր մայրաքաղաքն Հոռմ», խնդրում է հիշել Հակոբին և իր տիկնոջը, որոնք տվել են «զպարենիկս ի պէտս կերակրոյ վատշուէր մարմնոյ»²։ Ընդօրինակված այս ձեռագրի նախագաղափար օրինակը, ինչպես երևում են հիշատակարանից, պատկանել է Ավետիք փիլիսոփային, որին և գրիչը խնդրում է հշել. «Յիշեսցիք և զԱւետիքին փիլիսոփայն, որ յօժար կամաւք ետ զաւրինակին»³։ Հովհաննես գրիչը 1254 թվականին գրած ձեռագրի հիշատակարանում անուններով հիշել է մի քանի հոռմաբնակ հայերի՝ Մատթեոսին, Հակոբին, Մարկոսին, Ստեփանոսին և Ղազարին։ Հոռովմայ գրված ձեռագրերից ուշագրավ է առանձնապես հայ ականավոր տաղերգու Խաչատուր Կեչառեցու, իր ուսուցչին՝ Գլաձորի համալսարանի նշանավոր գիտնական Ծսայի Նշեցուն նվիրաբերած «Աղեքսանդրի պատմութեան» հիշատակարանը. «Ձայս պատմութիւն աշխարհակալին Աղեքսանդրոս գրեցի իմով ձեռամբ ի մեծ քաղաքն Հոռովմ՝ բերեալ ի Հայս պարզես մեծ վարդապետին իմ Ծսայեայ»⁴։

Հայկական խոշոր գաղթօջախներից մեկը Իտալիայում գրտնըվել է Վենետիկում՝ վերածննդյան այս հոշակավոր քաղաքում։ Այս գաղթօջախի պատմութիւնը մանրամասն շարադրված է Ղ.

¹ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք, էջ 743—744։

² ՀՊՄ, ձեռ. № 218 (253), թ. 265բ։

³ Նույն տեղը, 265բ։

⁴ Տե՛ս Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 595։

Ալիշանի «Հայ-Վենետ» խորագրով արժեքավոր աշխատութեան մեջ։ Վենետիկը հայ գաղթականական հոսանքների մեծ մասի համար փաստորեն առաջին կայանն է հանդիսացել. այստեղ կանգ են առել առաջին կարավանները և այստեղից այնուհետև ցրվել Իտալիայում։

Վենետիկի գաղթօջախի սկիզբը կարելի է համարել XII դարը։ Այս ժամանակից էլ հայերը ունեցել են «Հայոց տուն»։ Հաջորդ դարում, երբ հայ բնակչության թիվը մեծացել է, անհրաժեշտ է եղել նոր տուն ունենալ։ Այս նոր տունը 1353 թվականին հայերին է տրամադրել իտալացի բարերար Մարկոս Միանին։ Վերջինս երկար ապրել էր Կիլիկյան Հայաստանում, վայելել հայերի հյուրասիրութիւնը և իր տունը կտակելով հայերին, ցանկացել է վարձահատույց լինել։ Հայկական այս «նոր տունը» գտնվել է Վենետիկում Հուլիանոսի կոչվող թաղամասում։ Իտալական մատենագրութեան մեջ հայոց տունը կոչվել է «Casa degli Armeni», այն փողոցը, որի վրա գտնվում էր հայոց տունը «Հայկական փողոց», «Calle degli Armeni իսկ մոտիկ կամուրջը՝ «Հայկական կամուրջ» (Pons Armeniorum seu Feralium)։ Վենետիկի հայ բնակիչներից անունով հիշվում է Անտոն, որդի Բարսեղի 1395 թ., որը նավաստի է եղել։ Ալիշանը հավաստում է, որ «Նոյն դարու առաջին կիսուն մեջ այլ կհիշվին հայ նավապետք թե ի Սև ծովու և թե Իտալիո կողմերու ջրերի մեջ»։ Կիլիկիայից, Ղրիմի գաղթօջախներից և Տրապիզոնից հայկական նավերը հաճախ էին գալիս Վենետիկ, ուր կատարվում էին նավերի վերանորոգումները։

Հայկական խոշոր գաղթօջախներից մեկը գտնվել է Պիզայում՝ Գալիլեյի ծննդավայր այս հոշակավոր քաղաքում։ Պիզան առևտրական հարաբերութիւնների մեջ է գտնվել Կիլիկյան Հայաստանի հետ XII դարից և այս ժամանակից էլ հիմնվել է հայ գաղթօջախն այստեղ։ Իտալական աղբյուրներում տեղեկութիւններ կան 1115 թվականին Պիզայի նավահանգստում ապրող այլազգական քրիստոնյաների մասին, որը հիմք է տալիս ենթադրել, որ դրանք հայեր են եղել¹։

Պիզայի հայ գաղթօջախը հատկապես խոշորանում է XIII դարի սկզբներին, երբ Լեոն թագավորը պիզացիներին Կիլիկիայում ազատ առևտուր անելու առանձնաշնորհում է տալիս։ Այնուհետև, հայ առևտրականներն ավելի հաճախ են սկսում երթևեկել Պիզա։

¹ Ալիշան, Սիսական, էջ 450։

1282 թվականի Պիզայի դիվանական վավերագրերում հիշվում է Պետրոս անունով մի հայ վաճառական, որի որդին՝ Միհրանը (Դելա Վիրճինեն, ինչպես անվանել են նրան իտալացիները), Պիզայից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա, Կալի կոչվող գյուղում, կառուցում է Կարդուզյան կոչվող նշանավոր տաճարը, որի գրատան մեջ մինչև այսօր պահվում է հայ բարերարի յուզաներկ նկարը և կնիքը¹:

1320 թվականի հիշատակարանում տեղեկություն կա այս գաղթօջախի Գրիգոր անունով հայ եպիսկոպոսի մասին, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Պիզայի հայ գաղթօջախը բավականին մեծ է եղել: Այս գաղթօջախում ընդօրինակվել են հայկական ձեռագրեր, որոնցից մեկի գրիչը, 1353 թ. հիշատակարանով, վեր հիշված Գրիգոր եպիսկոպոսն է հանդիսացել²: Մի այլ ձեռագիր, որն այժմ Վիեննայի կայսերական մատենադարանի սեփականությունն է, ունի այսպիսի հիշատակագրություն. «Օրինակեալ է ի նոյն ՌՅՄԴ (1354) թվին ի Թորոս արեղայէ Ալվերցոյ ի քաղաքն Պիզ ընդ հովանեաւ արքոյն Անտոնի Հայաստան»³:

XIV դարի երկրորդ կեսից Պիզայի հայերին կաթոլիկացնելու հարկադրանքը սկսում է ուժեղանալ: Չնայած հայերը որոշ դիմադրություն ցույց են տալիս, սակայն Վատիկանին հաջողվում է պարտադրել կաթոլիկությունը, և հայերը շատ շանցած ասիմիլյացիայի են ենթարկվում:

Իտալիայի հին և բնակչաշատ գաղթօջախներից է հանդիսացել ձենովան: Այստեղ հայ գաղթականներ էին եկել ոչ միայն Կիրիկիայից, որի հետ սերտ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում ձենոսներից ձենովացի հայ վաճառականները, այլև Ղրիմի հայ գաղթօջախներից, ուր կողք-կողքի ապրում էին հայերը և ձենովացիները, որպես «հավատարիմ և վստահելի դրացիներ»: XIII—XV դարերում, Կաֆայի բարգավաճման շրջանում, հայ և ձենովացի վաճառականները, ինչպես ասել ենք, դաշնակցած իշխում էին ողջ Աև ծովի ջրերի վրա և իրենց ձեռքը պահում տարանցիկ առևտրի գլխավոր երասանակները: Այսպիսով, ձենովան հարազատ և սիրելի կենտրոն էր հանդիսանում ոչ միայն տեղացիների, այլև

¹ Ուզուրլյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան ի Լիվոնոյ քաղաքի, էջ 235—236:

² F. Macler, Notes des manuscrits Arméniens (Տե՛ս Ալպոյաճյան, Պ 29, II, էջ 600):

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 4065, թ. 201ա:

հայերի համար, ուր պատրաստվում և նորոգվում էին նաև հայ վաճառականների նավերը:

XIV դարի սկզբներից ձենովայում հիշվում է «Հայոց տուն»⁴: 1307 թվականին այստեղ հայերը կառուցում են իրենց եկեղեցին Ս. Բարթողեմեոսի անունով⁵: Մեզ է հասել ձենովայի հայ գաղթօջախում գրված երկու ձեռագիր, որոնցից մեկը ընդօրինակված է 1351—1352 թվականին և այժմ գտնվում է Բավիայի համալսարանի մատենադարանում, իսկ մյուսը՝ XIV դարի գրչությամբ (թվական չունի), այժմ գտնվում է Միլանի Ամբրոսիոսյան մատենադարանում⁶:

ձենովայի հայկական գաղթօջախը պահեց իր գոյությունը մինչև XV դարի կեսերը, այնուհետև՝ ասիմիլյացիայի ենթարկվեց:

Իտալիայի հայաբնակ քաղաքներից է հանդիսացել նաև Ռիմնին, որը կոչվել է նաև Արմնի (հայ մատենագրության մեջ նա հիշատակվում է Ռիմ անունով): Ենթադրվում է, որ առաջին հայ փախստականներն այս քաղաքն են ապաստանել Պաղեստինից՝ Սալահէդդինի կողմից 1188 թվականին Երոստաղեմը գրավելուց հետո⁷: Հետագայում գաղթօջախը ստվարացել է Կիրիկիայից եկած նոր գաղթականներով: Տեղի «Հայոց տան» մասին տեղեկություն ունենք 1215 թվականից, կա նաև հիշատակություն, որ այն վերակառուցվել է 1296-ին: Մեզ է հասել վերաշինության արձանագրությունը հետևյալ բովանդակությամբ. «Ի թվ Զեծ (1296). Ես Թովմա վարդապետ շինեցի գտունս»⁸:

XIII դարում այնքան մեծաթիվ հայ բնակչություն է կենտրոնացած եղել Ռիմինում, որ անհրաժեշտ է եղել երկրորդ եկեղեցին կառուցել: Հայ համայնքի մեծության մասին է վկայում գաղթօջախում ապրած Հովհաննես անունով հայ եպիսկոպոսի հիշատակությունը, որին հավանական է ենթարկվելիս են եղել նաև մոտիկ քաղաքների հայ հավատացյալ համայնքները: Վարդան գրիչը 1254 թվականին, «ի հայոց տունն», ընդօրինակել է «Յաճախապատումի» մի ձեռագիր, որն այժմ Փարիզի Ազգային մատենադարանի սեփականությունն է⁹:

¹ Ալիշան, Սիսական, էջ 450:

² «Այսօր», 1952 թ., № 345:

³ Ալիշան, Սիսական, էջ 454:

⁴ Նույն տեղը, էջ 454:

⁵ F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, № 112.

XIV դարի քառասնական թվականներին գաղթօջախը խամրում է և անհետանում: Եվգենիոս IV պապը 1442 թ. հոկտեմբերի 5-ի իր հրովարտական հայկական լքված կրոնական շենքերը հատկացնում է Հռոմի կաթոլիկ միաբանությանը¹:

Ֆլորենցիայի հնագույն հայ բնակչության մասին մենք խոսել ենք մեր աշխատության նախորդ գլուխներում: Հայ գաղթօջախը տեղավորված է եղել քաղաքի բարձրագույն վայրում՝ Ս. Մինասի տաճարի թաղամասում²: Գաղթօջախը մեծացել է հատկապես հայոց Լևոն թագավորի և Ֆլորենցիայի բանկիրական Բարդի և Պերուցցի տների ներկայացուցիչ Բալդուշի Պիկոլոտտոյի միջև կնքված առևտրական հարաբերություններից հետո³, երբ հայ առևտրականների նավերը հաճախ են սկսում երևալ Ֆլորենցիայի նավահանգիստում: Հնգույն այս գաղթօջախի բնակիչները գլխավորապես եղել են առևտրականներ, իսկ հետագայում Կիլիկիայից և այլ վայրերից եկել են սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչներ ևս: Ֆլորենցիայի հայ համայնքը XIII դարում ունեցել է իր «Ազգային տուն»-ը և եկեղեցին:

XIV դարից մեզ հասած վավերագրերից երևում է, որ կաթոլիկ կղերականներն արտակարգ անհանդուրժողական վերաբերմունք են ունեցել լուսավորչադավան հայերի նկատմամբ և բռնի միջոցներով ստիպել են նրանց կաթոլիկություն ընդունել: Եվ այսպես XV դարում Ֆլորենցիայի հայությունը կաթոլիկություն ընդունելով արագ ասիմիլյացիայի է ենթարկվել: 1491 թվականին անտերունչ վիճակում գտնվող հայ վանքը իր գույքով հանձնվում է կաթոլիկ միաբանության⁴:

Հայկական ստվար գաղթօջախ է գտնվել Պերուս կամ Բերուսիճա քաղաքում: 1273 թ. այստեղ հիշվում է հայկական երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին և Ս. Մատթեոս ավետարանչի անուններով: Պերուսը, ամենայն հավանակությամբ, Ուրբիայի հայ գաղթավայրի կենտրոնն է եղել. 1349 թվականին այնտեղ է թաղվել Թովմաս եպիսկոպոսը, որը հիշվում է որպես առաջնորդ «Իտալիոյ Հայոց»⁵:

¹ «Այսօր», 1952 թ., № 313:

² ԶԳ, II, էջ 600:

³ Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 353:

⁴ «Այսօր», 1952 թ., նո. 320:

⁵ Ուլուրլյան, Պատմ. հայոց գաղթականության... էջ 244—246):

⁶ Ալիշան, Հայապատում, էջ 346:

Պերուսի հայ համայնքին ձեռագիր ունի նվիրված Կիլիկիայի հայոց Լևոն III թագավորը: Նվիրատվական հիշատակարանում ասված է. «Լևոն... թագաւոր ամենայն Հայոց, որդին հանգուցեալ արքային Հեթմոյ, վասն խնորոյ Յովհաննէս քահանայի, պարգևեցաք ժամագիրքս զայս իւր եկեղեցւոյն Ս. Մատթէոս աւետարանչի, որ է ի Փերուս քաղաք՝ յիշատակ մեր և նախնեաց մերուց ի թուականութեանս Հայոց էճԻԸ (1279)»¹:

Գաղթօջախի «Հայոց տուն»-ը հիշատակվում է հայկական մի ձեռագրում, որը գրվել է 1301 թվականին՝ «Ի մայրաքաղաքս Փերուս»: Նշված ձեռագրի գրիչը խնդրում է հիշել «Հայոց տան» երկու կառավարիչներին՝ Հակոբ քահանային և Գրիգոր Պոկոտնին²: 1309 թվականին Պերուսում գրված մի այլ ձեռագրում Հովհաննես գրիչը խնդրում է հիշել Ստեփաննոս փրիխտփային և Հովհաննես Շամբորեցուն, որոնք իր ուսուցիչներն են եղել³:

Պերուսի հայ գաղթօջախն իր գոյությունը պահպանել է մինչև XV դարի կեսերը, այնուհետև լուծարքի է ենթարկվել և «Հայկական տուն»-ը վեր է ածվել հիվանդանոցի⁴:

Հայաբնակ քաղաք է հանդիսացել նաև Բատուա քաղաքը: (Ծնթագրվում է, որ այնտեղ հայկական համայնք է եղել դեռևս IV—V դարերում և այն ցրվել է 601 թ. Աճիլուֆայի կողմից Բատուան գրավելուց հետո: Բատուայի ուշ շրջանի հայ գաղթօջախի մասին տեղեկություն ունենք XV դարի սկզբներից: Տեղեկություն կա, որ 1308 թվականին տեղի հայերը, Գավիթ վարդապետ Կիլիկեցու նախաձեռնությամբ կառուցել են եկեղեցի: Այդ մասին է վկայում 1420 թվականին այնտեղ հայոց սեփական առաջնորդի գոյությունը, որի մասին հիշատակություն է պահպանվել մատենագրության մեջ: Հայ գաղթօջախը ասիմիլյացիայի է ենթարկվել XV դարի կեսերին:

XIII դարից ահսած հայկական գաղթօջախ է գոյություն ունեցել Անգոնայում: Հայ համայնք այստեղ ապրել է քաղաքի պարսպից դուրս: Այստեղի հայերը 1206 թ. վատիկանից թուլլտվություն են ունեցել եկեղեցի կառուցելու համար: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, Անգոնայում XV դարում. գտնվել է 150 հայ ընտանիք: Գաղթօջախը խամրել է XV դարում. 1464 թ. Պողոս II պապի

¹ Ուլուրլյան, նշված աշխատությունը, էջ 243:

² Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դ. Հիշատակարաններ, էջ 3:

³ Գ. Զարբհանլյան, Պատմ. հայ դպրության, II, էջ 311:

⁴ «Այսօր», 1952 թ., նո. 346:

կարգադրութեամբ հայոց լքված եկեղեցին հանձնվել է տեղի իտալական կաթոլիկ միաբանութեանը:

Հայկական փոքրիկ մի գաղթօջախ գտնվել է Սիցիլիայում: Սիցիլիա կղզու հետ հայերը ծանոթ էին շատ վաղուց: Տեղեկություններ կան, որ VII դարի կեսերին բյուզանդական կոնստանս կայսրը, Սիցիլիայի Սիրակուզ քաղաքում գտնված ժամանակ, ինչպես ասել ենք վերևում, իր հետ ունեցել է հայկական մի զորամաս Մժեժ Գնունու գլխավորութեամբ:

VIII դարի 80-ական թվականներին Սիցիլիայի կառավարիչ է եղել Ալեքս-Մուշեղ Մամիկոնյանը: Նա իր շրջապատում ունեցել է բավականին թվով հայ պաշտոնյաներ և զինվորականներ: Մուշեղը հանդիսացել է նաև Սիցիլիայում տեղադրված բյուզանդական բանակի հրամանատարը: Նա հրաշալի կարողացել է կազմակերպել կղզու պաշտպանությունը արաբական հարձակումներից, որի համար արքունիքից ստացել է իր ժամանակի ամենապատվավոր տիտղոսները՝ «Պատրիկ», «Հյուպատոս», «Մագիստրոս» և վերջում՝ «Կեսար»: Ամուսնացել է Թեոֆիլ կայսեր աղջկա՝ Մարիամի հետ¹:

Սիցիլիա կղզին բյուզանդական տիրապետության շրջանում հայերի համար հանդիսացել է յուրատեսակ աքսորավայր. կայսրության դեմ ապստամբած և կամ կասկածելի հայ մարդկանց արքունիքն աքսորել է այս կղզին: Հայտնի է, օրինակ, որ 793 թվականին, երբ ապստամբվեցին հայկական բանակաթեմի զինվորները Իրինա կայսրուհու դեմ և արքունիքին հաջողվեց մեծ դժվարությամբ ճնշել այդ ապստամբությունը, հազարավոր հայ զինվորներ 794 թվականին աքսորվեցին Սիցիլիա²: Ըստ տեղեկությունների, Սիցիլիա են աքսորվել մեծ թվով նաև հայ պավլիկյաններ: Բյուզանդական արքունիքը ցանկանալով կայսրությունը վնասազերծել սոցիալական այդ վտանգավոր շարժումից, հայ պավլիկյաններին խուճաբ-խուճաբ աքսորել է Սիցիլիա³:

X—XI դարերում սակավաթիվ հայեր են հիշվում Սիցիլիայում: Հայերի երթևեկը Սիցիլիա նորից աշխուժանում է XIV դարում, երբ առևտրական պայմանագիր է կնքվում Կիլիկյան հայ արքունիքի և Սիցիլիայի միջև և առևտրական գործուն հարաբերություններ են

¹ Bussell, The Roman Empire, էջ 406:

² Theophanes, էջ 724—725:

³ «Հայկարան» ժողովածու, էջ 50:

սկսում: XIV դարում Սիցիլիայի մայրաքաղաք Մեասինայում հիշվում է «Հայոց տուն»¹:

Պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ են պահպանվել նաև Իտալիայի հետևյալ գաղթօջախների մասին.

Սիենայում—գաղթօջախ է հիշվում 1270 թվականից, տեղավորված է եղել կոմսոլյան դռան մոտ, ունեցել է հայկական երեք եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Սիմեոն, Ս. Քաղեոս:

Միլանում—XIV դարում հայկական գաղթօջախն ունեցել է երկու եկեղեցի՝ Ս. Կոզմաս և Ս. Դամիանոս:

Քալոնիայում (Կամ Պոլոնիայում)—1303 թ. հիշվում է երեք եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Հովհ. Մկրտիչ, Ս. Հոգի: Պողոս գրիչը 1381 թ. ձեռագիր է ընդօրինակել «ի գաւառիս իտալացւոց, ի մայրաքաղաքիս, որ կոչի Պօլօն»:

Նեապոլում—հիշվում են հայկական եկեղեցի 1328 թ. Ս. Հոգի անունով և «Հայոց տուն»՝ 1356 թ.:

Ֆարոֆանում—հայկական եկեղեցի է հիշվում 1319 թ. Ս. Հոգի անունով: Այս գաղթօջախում գրվել են ձեռագրեր:

Օրվիլիդայում—«Հայոց տուն» և հայկական եկեղեցի է հիշվում 1288 թվականից:

Մանտուայում—Հայկական եկեղեցի է հիշվում 1335 թվականից: Այստեղ նույնպես գրվել են ձեռագրեր:

Ֆուլիդիայում (Ներկայիս Մանֆրիտտոնիա քաղաքի մոտ)—հայկական եկեղեցի է հիշվում 1313—1314 թվականներից:

Չիրվիդա-Վեգգայում (Հոմի նավահանգիստը)—«Հայոց տուն» և եկեղեցի են հիշվում 1340 թվականից:

Լուկայում—հայկական եկեղեցի (Ս. Պողոս) հիշվում է 1319 թվականից:

XIV—XV դարերում հայկական համայնքներ են հիշվում նաև՝ Բենվենդում, Պոզիայում, Ֆորլիում, Իմոլիայում, Պեզարոյում, Պատավիոնում, Ֆարոֆանում, Ֆորիցայում, Գաբբիոյում, Վիետրիբում և Ամալֆիոյում:

Այս, ինչպես և վերևում հիշված գրեթե բոլոր գաղթօջախները XV—XVI դարերում խամրում են, իսկ հայ բնակչությունը ասիմիլյացիայի է ենթարկվում:

Ասիմիլյացիոն այդ պրոցեսը ակնհայտ երևում է Ալիշանի վենետիկի XVI դարի գրանցման մատյաններից՝ հանած տեղաբնակ հայերի ամուսնության տվյալները. XVI դարի կեսերում նրա մատ-

¹ Ալիշան, «Սիուան», էջ 363:

նացույց արած 260 ամոսանություններից 120-ը հայ տղաներն ամուսնանում են իտալացի աղջիկների հետ, իսկ 100-ը հայ աղջիկներ ամուսնանում են իտալացի տղաների հետ և մնացած միայն 40-ն է, որ հայ երիտասարդը ամոսանանում է հայ աղջկա հետ¹։

Կարելի է ասել, որ ոչ մի տեղ, հայկական ոչ մի գաղթավայրում հայկական բնակչությունն այնքան արագ ձուլման չի ենթարկվել, որքան իտալիայում։ Ինչո՞վ բացատրել այդ։

Իտալիայի հայ բնակչության արագ ասիմիլյացիայի պատճառը, ամենից առաջ, իտալիայի բարձր զարգացման մեջ պետք է փնտրել։ Հայկական բնակչությունը սովորաբար ուշ է ձուլման ենթարկվում այնտեղ, որտեղ բնիկները գտնվում են զարգացման ավելի ցածր աստիճանի վրա, քան հայերը։ Իսկ իտալիան XIV—XVI դարերում իր զարգացման աստիճանով ո՛չ միայն իտալահայ գաղթականներից ցածր չէր, այլև քայլում էր ունենասանի ճանապարհի վրա կանգնած եվրոպական ժողովուրդների առջևից։ Իտալիա ընկած հայ գաղթականը, բնական է, պիտի հրապուրվեր իտալական իրականությամբ, պիտի հարմարվեր և մերվեր նրա հետ։

Իտալահայության արագ ասիմիլյացիայի մյուս պատճառը այդ նրա ցրվածությունն էր։ Վերևում մենք նշեցինք երեսունից ավելի գաղթօջախներ, որոնք ցրված են եղել իտալիայի տարբեր քաղաքներում։ Քիչ չեն եղել նաև հայ գաղթականներ, որոնք տեղավորված են եղել գյուղերում։ Այսպիսի ցրվածության պայմաններում, երբ մանավանդ փորձեր չեն արվել ազգային ընդհանուր միություն ստեղծելու և միջոցներ փնտրելու ասիմիլյացիայի առջևն առնելու համար, հայ բնակչությունը, հասկանալի է, ավելի արագ էր ձուլվում տեղաբնիկների հետ։

Եվ, վերջապես, իտալիայի հայ բնակչության ձուլման հարցում բացասական դեր են ունեցել կաթոլիկ կղերականությունը՝ Վատիկանը։ Համառոտակի ծանոթանանք Վատիկանի՝ իտալահայության նկատմամբ վարած քաղաքականության հետ։

Մինչև 1375 թվականը, այսինքն՝ Կիլիկիայի հայ պետականության անկումը, Վատիկանը, որի հոգևոր իշխանությունը տարածվում էր ամբողջ իտալիայի վրա, հանդուրժողական վերաբերմունք է ցուցաբերում իտալական քաղաքներում հաստատված հայ լուսավորչականների նկատմամբ. նա ո՛չ միայն ազատ թույլ է տալիս նրանց պաշտամունք կատարել, այլև իր կոնդակներով հորդորում էր կաթոլիկներին նյութապես օգնություն ցույց տալու հայ համայնք-

ներին՝ եկեղեցիներ և վանքեր կառուցելու համար։ Հայտնի է, օրինակ, որ Կղեմես V պապը 1307 թ. հոմիսի 10-ին իր կոնդակով հանձնարարել է ճենովացիներին օգնել Կիլիկիայի Սև լեռից եկած մի խումբ հայ միաբանների՝ վանք կառուցելու համար¹։ Վատիկանը միշտ իր համաձայնություններով հովանավորել է հայ համայնքներից ցանկացած վայրում վանք և եկեղեցի կառուցելու համար։ Վատիկանի՝ իտալահայության նկատմամբ ցուցաբերած այս բարյացակամ վերաբերմունքը բխում էր նրա Կիլիկյան Հայաստանի նկատմամբ վարած սիրաշահման քաղաքականությունից։ Նա անվերջ խոստումներ էր տալիս Կիլիկիայի քաղաքական շրջաններին՝ զինական օգնություն ցույց տալ ընդդեմ մամլուկների այն պայմանով միայն, որ հայերը կաթոլիկություն ընդունեն։ Ահա այս իրադրության մեջ Վատիկանը ցանկանում է փափկանկատ լինել և նպատակահարմար չի համարում դավանաբանական խտրականություն սկսել իտալահայ շրջանում։

Դրությունը հիմնովին փոխվեց Կիլիկյան հայ պետականության անկումից հետո. Վատիկանն այլևս կաշկանդված չէր Կիլիկիայի հետ վարվող երկդիմի քաղաքականությամբ, պատճառ չունեի կեղծորեն ժպտալու իտալահայության երեսին, ուստի նա սկսում է դրսևորել իր իսկական դեմքը. իտալահայության նկատմամբ ըսկըսում է կիրառել կաթոլիկացման բռնի քաղաքականությունը։ Հարկադրում է իտալահայ հոգևորականներին կաթոլիկություն ընդունել, թույլ է տալիս եկեղեցի կառուցել միայն հայ այն համայնքներին, որոնք կաթոլիկություն էին ընդունում, պարտադրում է իտալահայ հոգևոր իշխանություններին ենթարկվել կաթոլիկ թեմական առաջնորդներին և այլն։

Իտալիայի գաղթավայրի պատմության հետ Հայ առաջին տպագրության կապված ամենից նշանակալից երևույթը թյունները իտալիայում։

այդ հայ տպագրության ստեղծումն է։ Վենետիկի՝ Ազդրիականի այդ շքնաղ թագուհու հայ գաղթօջախումն է, որ ծնունդ է առել և մարմնավորվել հայ տպագիր գրքի առաջնեկը։ XV դարում Հայաստանի մոայլ իրականության մեջ, պետք է ասել, որ հնարավորություններ չկային իրացնելու Հովհաննես Գուստերբերգի գյուտի հրաշալի արդյունքները, որովհետև հայ ժողովրդի հոգու և մտքի վրա այնպիսի ծանրությամբ էին արտել օտարերկրյա նվաճողները, որ նա զրկված էր խիզախ նախաձեռնություն ցուցա-

¹ Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 175—176։

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, հ. II, էջ 591։

բերելու որևէ հնարավորությունից: Այլ էին պայմանները հայկական գաղթավայրերում, մասնավորապես Իտալիայում:

Հայկական առաջին գիրքը լույս է տեսել Վենետիկում 1512 թվականին: Նա տոմարագիտական բովանդակություն ունի և կոչվում է «Պարզատումար»: Այդ գիրքը անարժեք աշխատություն չէ և ոչ էլ «ձախ ձեռքի շնորհած գիշերվա ծնունդ», այլ գիտական լուրջ աշխատություն է: Հաջորդ 1513 թվականին լույս է տեսել հայերեն շորս գիրք ևս. «Տաղարան» (ժողովրդական աննման տաղերով), «Բժշկարան և հաքիմարան լոտոյգ և զարմանալի մեծին ճալիանոսի (Գալիանոսի) հաքիմին արարեալ...», «Ուրբաթգիրք» և «Պատարագամատոյց»: Վերջին գիրքն ունի տպագրիչի հետևյալ հիշատակարանը. «Տպագրեցաւ սուրբ տառս ի ԶԿԲ (1513) ի աստուածապահ քաղաքս ի Վէնէժ, որ է Վենետիկ, Տոանկաստեան, ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին, որք կարգայք, մեղաց թողութիւնս խնդրեցէք Աստուծոյ»¹:

Անկարելի է մշակույթի բնագավառում մատնացուցց անել ավելի նշանակալից երևույթ, քան տպագրությունը: Տպագրությունը ոչ միայն գիրքը դուրս հանեց վանական նեղ խուցերից և ժողովրդի սեփականությունը դարձրեց, այլև նա մեծաքանակ հրատարակություններով կարողացավ իրար կապել հեռու և մոտ ժողովուրդներին և մեծապես խթանեց որոնող մարդկության գիտական մտքի ծավալմանը և ընդհանրացմանը: Բոլոր ժողովուրդները երախտագիտական ակնածանքով են հիշում ու մեծարում իրենց առաջին տպագրիչներին: Ո՞վ է եղել հայ առաջին տպագրիչը, որի նկատմամբ ևս պետք է դրվատական անուշ խոսքեր ասել:

Հակոբ Մեղապարտի՝ տպագրության երախտագրիչը հայ ժողովուրդին շնորհող այս մեծ մարդու մասին, դժբախտաբար, վերև բերված հիշատակարանից ավելի տեղեկություն մեզ հայտնի չէ: Պատմությունը հաճախ աղաղակող անարդարություններ ունի. փոքր մարդկանց մասին անհարկի մանրամասնություններ են պահպանվում և, հակառակը, մեծ գործի նախաձեռնողներին անթափանց խավարով ծածկում: Հայ առաջին պանդուխտ տպագրիչը պատկանում է համեստ մեր այն մատենագիրների խմբին, որոնք գալիս են մեծ գործերով, բայց պատմության բեմից անցնում են լուռ, անաղմուկ, իսկ հաճախ՝ անանուն:

Պատմական տեղեկությունների այս աղքատությունն է պատճառը, որ հայ տպագրիչի մասին հայագիտության մեջ անհիմն մի

շարք ենթադրություններ են արվել: Նպատակ շունենալով այստեղ բանասիրական վեճ սկսել քաղաքացիություն ունեցող անընդունելի որոշ կարծիքների շուրջը, նպատակահարմար ենք համարում հայտնել միայն մեր կարծիքը մի քանի կարևոր հարցերի մասին:

ա) Բոլորովին անընդունելի է կղերական պատմաբաններից ոմանց հայտնած այն կարծիքը, որ իբր թե Հակոբը կաթոլիկ հոգևորական է եղել: Անկարելի է այդ, որովհետև միջնադարյան հայ հոգևորականի համար մեծագույն անպատվություն էր անվան կողքին չդնել նաև իր հոգևոր կոչումը, իսկ Հակոբի հիշատակարանում ոչ մի կոչում չկա: Բացի այդ, հոգևորականները, երբ գրում են իրենց հիշատակարանները, եթե նրանք լուսավորչական են, հիշում են կաթոլիկոսի անունը, իսկ կաթոլիկները՝ Պապի անունը: Սակայն մեզ հասած հիշատակարանում չկա ո՛չ պապի և ո՛չ կաթոլիկոսի հիշատակությունը:

բ) Անհիմն է այն պնդումը, որ Հակոբը առևտրական է եղել: Այդ անհավանական է, որովհետև առևտրական մարդը հազիվ թե ցանկանար տպագրական նման հոգեմաշ աշխատանքի մեջ մխրձվել և ապա՝ անկարելի է, որ Իտալիայում վաճառականություն անող մեկը գրական, մատենագրական այնպիսի խորը իմացություն ունենար, կարողանար այնքան անթերի սրբագրություն կատարել և ի վիճակի գտնվեր այնքան ճաշակով ընտրել հայ գործածական տառանիշների տեսակը: Առևտրականները, սովորաբար, պատվիրատուներ են լինում, իսկ պատվիրատուների մասին ասվում է՝ «արդեամբ և ծախիք»:

գ) Փաստազուրկ են այն պնդումները, որ Հակոբը իբրև թե Կեսարացի է (Վարդանյան) կամ Զուղայցի է (Գ. Կևոնյան): Մեր կարծիքով, նա Վենետիկի հայկական գաղթօջախից է, երկար ապրել է այնտեղ, տիրապետել է տեղական լեզվին, ծանոթացել է տպագրության գործին և իր անձնական նախաձեռնությամբ կազմակերպել հայ տպագրության գործը:

դ) Ոչնչով չի ապացուցված այն կարծիքը, թե Հակոբը սեփական տպարան չի ունեցել, այլ իր գրքերը տպագրել է իտալական տպարանում: Այդ վարկածով, փաստորեն, Հակոբը զրկվում է ինքնուրույնությունից, և հայ տպագրության առաջնությունը տրվում է իտալական տպարանատիրոջը:

Հակոբի սեփական տպարան ունենալու օգտին է խոսում, ամենից առաջ, տպարանի դրոշմը, որը դրված է բոլոր հինգ գրքի վրա, որոնք, ինչպես պարզված է, չկան Վենետիկում այդ ժամա-

¹ Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ. 208:

նակ հրատարակված ոչ մի գրքի վրա: Երկրորդ՝ անկարելի է օտարի տպարանում այդքան կարճ ժամանակում հինգ գիրք հրատարակել և այն էլ այն ժամանակվա հետամնաց տեխնիկայով: Եվ, վերջապես, հնարավոր չէր օտարականի տպարանում նման գրագիտությամբ այդպիսի անթերի աշխատություններ հրատարակել:

Ե) Չի կարելի համաձայնել նաև քաղաքացիություն ունեցող այն կարծիքների հետ, ըստ որի հայկական տպագրության կազմակերպության շարժառիթը տպագրիչի նյութական շահագրգռակա-նությունն է հանդիսացել: Հակոբը, ինչպես երևում է, մեծահարուստ մեկը չի եղել և իր կազմակերպած ձեռնարկությունից նյութական ակնկալություններ, բնական է, ունեցել է: Այդ երևում է թեկուզ հրատարակվող գրքերի ընտրությունից: Սակայն միայն նյութական շահագրգռվածությամբ բացատրել հայ առաջին տպագրության սկզբնավորությունը, անարդարություն կլինի: Տպագրիչի հիմնական նպատակը եղել է ժողովրդին ծառայելը, նրան օգտակար լինելը: Այն դաժան ժամանակներում, երբ Հայրենի երկրում մոլեգնում էր թշնամին, իսկ գաղթավայրերում՝ ատիմիլյացիայի սարսափը, բազմատիրած գրքերի ստեղծումով հայ տպագրիչն օբյեկտիվորեն արթնացրել է տգիտության խավարում խարխափող ժողովրդի ինքնագիտակցությունը և կամք ու կորով ներշնչել նրան՝ դիմագրավելու հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգներին: Մեր կարծիքով, հայ առաջին տպագրիչը ունեցել է ճիշտ այն դերը, ինչ դեր ունեցել է Մաշտոցի հայրենասեր խումբը V դարում:

Իտալիայում, սակայն, տեղի ունեցավ ոչ միայն առաջին հայ գրքի տպագրությունը, այլև այնտեղ հիմնավորվեց հայ տպագրական գործը և ավելի զարգացավ:

Հակոբի տպագրական գործի առաջին շարունակողներից մեկը հանդիսացավ Աբգար Թոխաթեցին, որը հայտնի է նաև Աբգար դպիր անունով: Նա 1565 թվականին առաջին տպագրությունից 54 տարի հետո Հռոմում լույս ընծայեց տոմարական մի աշխատու-թյուն՝ «Նառնայինթուր տումարի գեղեցիկ և պիտանի» վերնագրով: Նույն տարին հրատարակեց նաև «Փոքրիկ մեկնիչ Սաղմոսաց» գրքույկը: Աբգար դպիր՝ Հռոմում գտնված ժամանակ, պետք է ասել, որ պայմանները այնքան էլ նպաստավոր չէին: Վատիկանում պապական գահի վրա թագմել էր մեծ փնկվիզիտոր Պիոս V-ը, որն աշխատում էր ձգմել ամեն մի առողջ միտք ու ձեռնարկ: Պայմանների դժվարությունը նկատի ունենալով, Աբգար Թոխաթեցին

տեղափոխվում է Պոլիս և այնտեղ շարունակում է իր տպագրական գործը:

Իտալիայում ժամանակագրական կարգով երրորդ հայ տպագրիչը Հովհաննես Տերզնեցին է: Նա Հռոմում 1584 թվականին Դոմինիչի Բազայի տպարանում, հրատարակել է «Տումար Գրիգորեան»-ը: Վատիկանը սակայն կասկածանքով է նայել նրա վրա և նույնիսկ ձերբակալել: Ազատվելով բանտարկությունից, Տերզնեցին տեղափոխվել է Վենետիկ և Զվան Աղբերթի տպարանում 1587 թվականին լույս ընծայել «Սաղմոսարան»:

Իտալիայում աշխատող հայ աչքի ընկնող տպագրիչներից է հանդիսացել Հովհաննես Անկյուրեցին՝ հայ գրական և իտալերեն լեզուները լավ տիրապետող հայրենասեր մի անձնավորություն: Նա Իտալիա է եկել Պոլսից՝ Գրիգոր Կեսարացու հանձնարարու-թյամբ՝ էջմիածնի տպագրության գործը կազմակերպելու նպատակով: Չորս տարի մնացել է Իտալիայում: Առաջին գիրքը տպագրել է տվել 1642 թվականին Վենետիկում Սալիգաթաուի տպարանում: Այնուհետև տպագրել է այլ գրքեր ևս: Հայ տպագիր գրքի հրատարակման գործում մեծ գործ են կատարել նաև իտալացիները: Դեռևս 1621 թ. Միլանում, Ամբրոսյան վարժարանի տպարանում լույս է տեսել իր ժամանակի հայտնի լեզվաբան Ֆրանցիսկո Ռիվոլայի հայերեն-լատիներեն բառարանը, Հռոմի Ուրբանյան դպրոցի տպարանից 1645 թ. լույս է տեսել Կղեմես Գալանոսի հայոց լեզվի բերականությունը, իսկ 1650 թ. նույն հեղինակի՝ «Միաբանութիւն հայոց Ս. եկեղեցւոյն ընդ մեծին եկեղեցւոյն Հռովմայ» և այլ աշխատություններ:

Համեմատաբար ավելի աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր են հրատարակվել Լիվորնոյում: Նրանցից կարելի է մասնավորապես մատնացույց անել «Քերականութիւն» Խաչատուր վարդապետի (1691 թ.), «Պատմութիւն Կոյսի Փանծիանոսի» (1696 թ.), «Բառգիրք հայոց» Երեմիայ վարդապետի (1698 թ.), «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ» (1698 թ.) և այլ աշխատություններ:

Հայ գրքի տպագրության գործում գործուն դեր է կատարել Վենետիկը: Անտոն Բարտոլիի տպարանից՝ սկսած 1695 թվականից մինչև 1777 թվականը. լույս են տեսել հարյուրից ավելի հայկական գրքեր:

Նշված իտալական տպարաններից «Հաւատոյ տարածման սուրբ ժողովոյն» տպարանում լույս տեսած գրքերը որոշակի ունեն կաթոլիկ պրոպագանդիստական բնույթ. նրանց նպատակն է եղել

հայ ժողովրդին հավաքել կաթոլիկ «փարախը»։ Իսկ մյուս քաղաքների իտալական տպարանատերերը, հայ գրքի հրատարակությանը, բացահայտ շահագիտական նպատակներ են հետապնդել։

Իտալական տպարանների գործունեությունը սկսում է սահմանափակվել XVII դ. վերջերից, երբ հանդես են գալիս Վենետիկի Մխթարյանները և կազմակերպում իրենց սեփական տպագրությունը։

Իտալիայի գաղթավայրը XV—XVIII դարերում։ Հայ բնակչության նոր հոսանք դեպի Իտալիա սկսում է XVI դարի երկրորդ կիսում։ Պարսկա-թուրքական արյունոտ պատերազմները, որոնք մեծ մասամբ տեղի էին ունենում Հայաստանի տերիտորիայի վրա, երկրի անապահով վիճակը, տնտեսական կյանքի լճացումը, կողոպուտն ու գերեվարությունը—ստիպում են հազարավոր հայ բնակիչների թողնել իրենց հայրենի երկիրը և գաղթել ապահով վայրեր։ Այս պայմաններում գաղթականության խոշոր մի հատված գալիս և հասնում է Իտալիա։

Փաղթականության այս նոր հոսանքը զգալիորեն տարբերվել է նախորդ՝ XIII—XIV դարերում Կիլիկիայից Իտալիա եկող գաղթականությունից. այժմ գաղթականության մեջ ճնշող մեծամասնությունը կազմել են առևտրականները և արհեստավորները, այսինքն՝ այն մարդիկ, որոնք գործունեության ազատ ասպարեզ փնտրելու համար ի վիճակի էին գալ և հասնել մինչև հեռավոր Իտալիա։

Քուրքերի Պոլիսը վերցնելուց հետո Իտալիայի՝ Աև ծովի վրայով Արևելքի հետ կապող ուղին լիովին խափանվեց։ Իտալացիները զրկվեցին Թանայի կամ Տրապիզոնի վրայով Հնդկաստանի և Չինաստանի հետ կապվելու հնարավորությունից¹։ Բայց նրանք բոլորովին չկտրվեցին Արևելքի հետ առևտուր անելու հնարավորությունից. այժմ, ճիշտ է, որոշ ընդհատումներով, գործել սկսեց Պարսկաստանի և Եգիպտոսի վրայով անցնող տարանցիկ ուղին։ Եթե հյուսիսային ուղու երթևեկության ժամանակ հայերը Վենետիկի և ճենովական առևտրականների գործակցի դերով էին միայն հանդես գալիս, ապա այժմ հարավային ուղու գործարկման ժամանակ հայ վաճառականները նրա բացարձակ մենատերերը դարձան։ Այդ առանձնապես նկատելի է XVII դարում։ Ըստ որում, մենք հայ վաճառականներ ասելով նկատի ունենք ո՛չ միայն Հայաստանից, այլև

Պարսկաստանի, Սիրիայի և Եգիպտոսի հայկական գաղթավայրերից եկող առևտրականներին։

Մինչև XVI դարի ութսունական թվականները իտալական քաղաքներում բնակվող ասիականները հայ անունների ենք հանդիպում։ Հայ առևտրականների նավերն արևելյան ապրանքներով, մասնավորապես մետաքսով ծանրաբեռնված, սկսում են հաճախ երևալ XVI դ. վերջերին և XVII դարի սկզբներին։ Այս աշխուժացումը մասամբ կապված էր Շահաբասի վարած տնտեսական քաղաքականության հետ, որը մեծ ու գործուն ջանքեր է գործադրել՝ Պարսկաստանի և Իտալական քաղաքների միջև տեղի ունեցող առևտրական և քաղաքական հարաբերությունները բարելավելու ուղղությամբ։ Այդ նպատակով նա 1582 թվականին Պարսկաստանից հյուպատոսի պաշտոնով Լիվորնո է ուղարկել հայ վաճառական Կիրակոս Մերմանին¹։

Առևտրական հարաբերությունները իտալական քաղաքների հետ կարգավորելու նպատակով, Շահաբասը հատուկ պատգամավորություն է ուղարկել նաև 1600 և 1603 թվականներին, ասիայի Քուրքիայի հետ տեղի ունեցող պատերազմի պատճառով, պատգամավորությունները հաջողություն չեն ունեցել։ 1607 թվականին Շահաբասը Վենետիկ է ուղարկել մի նոր պատգամավորություն՝ Շիրոշ անունով հայ վաճառականի ղեխավորությամբ։ Շիրոշ Իտալիայում պետք է բանակցություններ վարեր և արքունիքի համար անհրաժեշտ գնումներ կատարեր։ Շահաբասի՝ պատգամավորության միջոցով Վենետիկի դուքսին ուղղված գրության մեջ ասված էր. «Առաքեմ զպատուականն ի հաւասարս և ի նմանիս իւր զխօջայ Շիրօշ վաճառական քրիստոնեայ Զուղայեցի ի նշանակ բարեկամութեան, այլև առ ի հայթայթել այդր ինչ ինչ կարասի և վաճառս պիտանիս արքունի դրան մերում, վասն որոյ փափագեմք և յանձն առնեմք»²։

1610 թվականին Շահաբասը Վենետիկ է ուղարկում մի այլ պատվիրակի՝ Զուղայեցի հայ խոջա Սաֆարին, խոջա Եգիպտոսի որդուն։ Խոջա Սաֆարի առաքելությունը, ինչպես երևում է, ունեցել է երկու նպատակ. կնքել ինչպես առևտրական, այնպես և փոխօգնության պայմանագրեր։ Խոջա Սաֆարն իր հետ ունեցել է նաև գրություններ «առ Պապ և առ այլ պետս վասն խնդրոյ պա-

¹ Всемирная история, т. III, էջ 105։

¹ Ուղուրլյան, նշված աշխատությունը, էջ 44։

² Ալիշան, Միսական, էջ 442։

տերազմի թուրքաց և ևս թուղթս ի պարսից և ի Հայոց»¹: Շահաբասի պատվիրակը եղել է Վենետիկում, Հոռոմում, Ֆլորենցիայում, բանակցութուններ վարել և պատասխան գրություններով վերադարձել: Շահաբասին ամենից շատ հետաքրքրողը՝ Պարսկաստանի մետաքսն էր, որի արտահանությունից նա նյութական մեծ եկամուտներ էր ատանում: Նա մետաքսի արտահանությունից մենաշնորհը հանձնել էր հայ վաճառականներին, որոնք պարտավորվել էին վճարել արքունի մաքսը: Ըստ ժամանակակից Հիսուսյան մի քարոզչի տեղեկության, Գիլանից 5 միլիոն լիրայի մետաքս էր արտահանվում, որից զգալի մասը գնում էր Վենետիկ և Լիվորնո:

Իտալական քաղաքները սիրահոժար ընդառաջել են Շահաբասին և մեծ առանձնաշնորհումներ տվել Պարսկաստանից մետաքս ներմուծող վաճառականներին, որոնց մեծ մասը հայեր էին:

1576 թ. օգոստոսի 19-ին, երբ առաջին անգամ սկսել են երևալ ջուղայեցիները, Վենետիկի սենատը որոշել է զեղչել բերվող մետաքսի մաքսը: Հետագայում այդպիսի որոշումներ կայացվել են 1789 թ. դեկտ. 29-ին և 1614 թ. մարտի 5-ին, մայիսի 2-ին և հուլիսի 10-ին:

Պարսկաստանի, այդ թվում նաև հայ առևտրականներին առանձնաշնորհումներ տվող նման որոշումներ են կայացրել Իտալիայի մյուս քաղաքների պետական ղեկավար մարմինները ևս: Այսպես, օրինակ, Լիվորնոյի ավագ դուքսը, իր 1593 թվականի հունիսի 10-ի արտոնագրով, թույլ է տվել բոլոր ազգի առևտրականներին «գալ և յաճախել զիրեանց առուտուրս և զվաճառսի մէջ անձկարի քաղաքին մերում Բիզայու և ի նաւահանգիստն Լիվորնոյ, դադարելով և բնակելով հանդերձ ընտանեօք ձերովք և կամ առանձին»՝ խոստանալով կրօնական բացարձակապէս ազատութիւն, ի քաղաքական տրոց ապահովութիւն, ազատական առևտուր և «ապահովութիւն շահել գումարաց վճարման...»²: Եվ ահա սկսում է հայ վաճառականների հոսանքը դեպի Իտալիա: Նրանք իտալական քաղաքների սովորական հյուրերն են դառնում: «Յայնժամ բազմացան վաճառականք,— գրում է Ալիշանը,— և կարուանք Հայոց՝ յարևելքից Ասիոյ և ի Կիլանայ, ի Նուխոյ, ի Գանձակայ, և այլն, բառնալ մթերս անբաւ զուտ և անզուտ մետաքսի այլ և այլ որակաւ և տեսակաւ»³: Ի դեպ, հայ վաճառականները միայն մե-

տաքս չէ, որ վաճառքի էին բերում Իտալիա. նրանք այստեղ էին բերում նաև դվտի (դրֆտիկ), դամասկոսյան դիպակներ, գոհարեղեն, տեսակ-տեսակ համեմունքներ, մոմ և այլ ապրանքներ: Իտալիա երթեկեկող ահա այս վաճառականների մի մասը բնակություն է հաստատում իտալական քաղաքներում:

XVI—XVII դարերում հայկական խոշոր գաղթօջախներից մեկը դառնում է նորից Վենետիկը: Հայերը Վենետիկում բնակություն են հաստատում Ս. Մարիամ Ֆորմոզայի եկեղեցուն կից փողոցի վրա, որը ջուղայեցիների անունով մինչև վերջին ժականակները, կոչվում էր Ջուղայի փողոց: Վենետիկում են հաստատված եղել հայ մեծահարուստ մի շարք տներ՝ Գիրաք Միրմանները (1588—1750), Շահումյանները (1650—1757), Շահրիմանյանները (1697—1800), Պետրոս Սինանյանները (1667—1712), Մարտիրոսյանները (1690—1737), Ջանդ Աղամիրը (1690—1713), Վանեցի Ստեփան Դավթյանները (1670—1742,) Ղափանցի Նահապետյանները (1690—1713), Շոտթեցի Առաքել Քարաձվենցյանները (1718—1738), Նորատունկյանները (1717—1757), Պոլսեցի Ալեքսանյանները (1742—1800) և բազմաթիվ այլ տներ: Վենետիկում իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել Լեհաստանի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և այլ երկրներում գործող հայ աչքի ընկնող վաճառականական տների ներկայացուցիչները: Վենետիկի հայոց հին տունը, որը 1253 թվականին հայերին էր հատկացրել իտալացի բարերար Մարկոս Միանին, չի կարողացել բավարարել մեծացող հայ գաղթօջախի կարիքները: Վենետիկի հայ գաղթօջախի ղեկավար ներկայացուցիչների 1579 թ. կազմած մի ժողովի արձանագրությունից, որին իրենք «Սահմանադրություն» են անվանել, երբևէ, որ նախկին «Հայոց տուն»-ը հատկացրել են «Հայրենակից աղբատներին», իսկ այնտեղ ապրող հայերին տեղափոխել մասնավոր տներ: Սիմեոն Լեհացին 1612 թվականին իր ուղեգրության մեջ Վենետիկում հիշում է հայկական քարաշեն եկեղեցի՝ իր հյուրանոցներով, ճաշարաններով և հարակից այլ շենքերով⁴:

Ալիշանը արքունական դիվանների վավերագրերի հիման վրա կազմել է Վենետիկում գործարքներ կատարող հայ մարդկանց ցանկը. պարզվում է, որ XVI—XVIII դարերում այնտեղ գրանցված անունների թվաքանակը 2000-ից անցնում է:

XVI—XVIII դարերում Իտալիայի հայ աչքի ընկնող գաղթօջախներից են հանդիսացել Վենետիկը, Միլանը, Անֆոնան, Սիե-

¹ Ալիշան, Սիսական, էջ 443:

² Ուղղորդյան, նշված աշխատ., էջ 254—255:

³ Ալիշան, Սիսական, էջ 455:

⁴ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 54:

նան, Տլորենցիան, Պիզան, Պիստոյան, Լուկկան, Հոմմը, Վիտերբոն, Ֆորլին, Ֆերրարան, Պիրուժո և ուրիշներ: Նրանց մեծ մասը, իհարկե, փոքրաթիվ օջախներ են եղել: Թվարկված գաղթօջախներից իրենց խոշորությամբ աչքի են ընկել առանձնապես Վենետիկը, Ճենովան և Լիվորնոն:

Այնքան շատ ջուղայեցիներ են բնակություն հաստատած եղել Վենետիկ, Ճենովա և Լիվորնո քաղաքներում, որ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Ջուղայեցին իր 1688 թ. մի գրությունը վերնագրել է հետևյալ ձևով. «Գիր օրհնութեան աստուածաշէն քաղաքացն Վենետիկ, Ալեկոռնոյ և Ջենովայ եղեալ քրիստոսասէր և բարեպաշտօն ջուղայեցի վաճառականաց, սիրելի և հարազատ եղբարց»¹:

Իտալիա եկող և բնակություն հաստատողները միայն ջուղայեցիներ չեն եղել: Այստեղ են եկել և բնակվել մեծ թվով հայեր նաև Արևմտյան Հայաստանից:

Գաղթօջախների հայ բնակչության թվի մասին ճշտված տվյալներ չկան: Ըստ Ուղուրլյանի տեղեկության, Անքոնայում ապրելիս են եղել մինչև 150 բնտանիք, Լիվորնոյում՝ 120 հոգի: Վենետիկից բացի, մյուս գաղթօջախները հավանական է, դրանից ավելի շատ բնակչություն չեն ունեցել: Մենք նկատի ունենք մշտական բնակություն հաստատածներին, այլապես առևտրական նպատակով եկող-գնացող հայերի թիվը շատ մեծ է եղել:

Հայաստանից դեպի Իտալիա գաղթող բնակչության, մասնավորապես հայ առևտրականների իտալական քաղաքները փոխադրվելու և Հալաստանը գործարար բնակչությունից դատարկվելու աթա վիճակը շատ հաջող պատկերված է մի բանաստեղծության մեջ, որը բերում է Ուղուրլյանը.

«Ի հայրենեաց մըղեալ արտաքս
Առտուրաւ շահավաստակ
Ի Վենետիկ և ի Գենուա,
Եւ ի սահմանս առին ըզկայ
Ի Գիրենեան և ի յԱտրիակ.
Միմեանց հանդէպ ծովուց իշխանք.
ՅԱլիկոտնա ւ Անքոն քաղաք
Երամ երամ սրանդըխտականք,
Բիւր աստ բիւր անդ թափառական
Կործանեցին ըզՀայաստան
Եւ զԹորգոմն իմ և Ազքանազ
Վերածեցին ի թիւ նուազ...»²

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊՁԳ հ. II, էջ 450:

² Ուղուրլյան, էջ 220:

Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես և Իտալիայում, հայ բնակչությունը իր համեստ բաժինն է ունեցել երկրի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքի զարգացման բնագավառներում: Իտալահայ գաղթականությունը Իտալիան համարել է իր երկրորդ հայրենիքը, երախտագիտորեն է գնահատել իտալացի աշխատավորության իր նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքը և շատ արագ ու սերտ հարաբերություններ է մշակել նրա հետ: Եվ եթե կա մի խավ Իտալիայում, որից անշափ դժգոհ է եղել իտալահայությունը, այդ կաթոլիկ կղերականությունն է և նրա հոգևոր կենտրոն Վատիկանը: Պապական իշխանությունները ոչ միայն խեղդել են ամեն մի ազատ մտածողություն, այլև ճիզվիտական խորամանկ ձևերով նստել են իտալահայ բնակչության հոգու վրա և, վերջին հաշվով, նրա կործանման պատճառը դարձել:

Իտալիայի քաղաքական իշխանությունները իրենց բազմաթիվ որոշումներում նշել են հայ բնակչության մատուցած մեծագույն ծառայությունները Իտալիային: Ալիշանը «Սիսուան»-ում բերել է այդ որոշումներից բազմաթիվ նմուշներ հայերեն թարգմանությամբ: Հայերն այնտեղ անվանված են «երախտավոր ազգ (Nazione Benemerita), «բազմերախտ», «բարյացապարտ», «սիրելագոյն», «շահավոր» և այլն: Ըստ որում, հայերը միայն առևտրի մեջ չէ, որ աչքի են ընկել և օգտակար եղել Իտալիայում: Իտալական նավատորմիցում ծառայել են ոչ քիչ թվով հայ նավաստիներ, նավավարներ, նավակառուցման վարպետներ, թնդանոթաձիգներ և այլն: 1395 թվականին Վենետիկում կտակ ունի գրած հայ նավաստի Անտոնը, Բարսղի որդին: XVI դարի վերջերում և XVII-ի սկզբներում հիշվում է Եղիա անունով մեկը, որի շորս որդիները աշխատելիս են եղել նավարանում (Գևորգ, Հովհան, Մկրտիչ, Նիկողայոս), իսկ մեկն էլ՝ Պետրոս անունով նավապետ է եղել: XVIII դարում տեղեկություններ կան Վենետիկի նավատորմիցում աշխատող Մկրտիչ Ռոստոմի, Պետրոս Բալասանի, Հակոբ Աթաշանի և ուրիշների մասին: Հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել XVI դարի երկրորդ կեսին նավաշինության հայ աչքի ընկնող վարպետ Անստոնի մասին, որ միաժամանակ եղել է նաև խոշոր գյուտարար. նա իր սեփական նավաշինարանում պատրաստել է այնպիսի մի սարքավորում, որով կարողացել է ծովի տակից բարձրացնել խորտակված նավերը, որի համար և բազմիցս պարգևատրվել է Վենետիկի սենատի կողմից:

Վերջապես, հայերն իրենց համեառ մասնակցությունը ունե-

ցել են նաև իտալական մատենագրության բնագավառում: Իտալական V դարի թարգմանական գրականության մեջ մեծ անուն ունի Նաշատուր Իավրիժեցին, որը պարսկերենից իտալերեն է թարգմանել «Պանդխտություն կամ ուղևորություն Սերենդիպպո (Սումատրա) կղզու թագավորի երեք որդիների», որը առաջին անգամ տրպագրվել է 1557 թ. և հետո արժատպվել բազմաթիվ անգամներ: Այդ աշխատությունը հետագայում իտալերենից թարգմանվել է ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, իռլանդերեն և դանիերեն: Եղել են թարգմանական գործում աշխատող այլ հեղինակներ ևս:

Հայ-իտալական մշակույթի բնագավառում մեծագույն ծառայություն ունեցել են մասնավորապես Վենետիկի Մխիթարյանները:

Վենետիկի Մխիթարյանները:

Անկարելի է հայ գաղթավայրի պատմության մեջ մատնացույց անել մշակութային մի այլ օջախ, որն իր գրական, մատենագիտական անհատնում վաստակով այնքան խոշոր դեր կատարած լինի հայ ժողովրդի պատմության մեջ, որքան Մխիթարյանների վենետիկյան օջախը: Իտալիայի հայ գաղթավայրի պատմության մեջ Մխիթարյաններն ունեն իրենց պատվավոր տեղը:

Վենետիկյան միաբանությունը հիմնվել է 1701 թ. օգոստոսի 8-ին Պոլսում: Հիմնադիրն է հանդիսացել Մխիթար Սեբաստացին (1676—1749), որի անունով էլ միաբանությունը կոչվել է Մխիթարյան: Մխիթարյանները սկզբում եղել են ընդամենը տասը հոգի, իսկ հետո աստիճանաբար ակսել է նրանց թիվը մեծանալ: Միջդավանական կատաղի պայթարում նրանք ենթարկվել են հալածանքի Պոլսի հայոց պատրիարքի կողմից և հարկադրված եղել 1702 թվականին փոխադրվել և բնակություն հաստատել Մորեայի (Հունաստանում) Մեթոն ծովահայաց բերդաքաղաքում, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Վենետիկի գերիշխանության տակ: Այստեղ նրանք մենաստան են հիմնում, կառուցում եկեղեցի և միաբանության պահպանման համար ձեռք բերում պարտեզ և ձիթաստան: 1705 թ. Հոռոմ ուղարկվող իրենց երկու ներկայացուցչի միջոցով նրանք պաշտոնապես պապին են ներկայացնում իրենց կանոնադրությունը և խնդրում հաստատել: Սակայն Հոռոմում գտնվող հայ կաթողիկոսների՝ Մխիթարյանների նկատմամբ տարածած շարախոսությունների պատճառով, կասկածամիտ պապը

քավականին ձգձգում է և երկար «ուսումնասիրությունից» հետո միայն հաստատում է կանոնադրությունը 1712 թվականին¹:

Մխիթարյաններին շի հաջողվում երկարատև ապրել Մորեայում: 1715 թ. Թուրքիան կոխվ է հայտարարում Վենետիկի հանրապետությանը: Օսմանյան զորքերը շարժվում են դեպի Հունաստան: Մխիթարյանները այդ պատճառով հեռանում են Հունաստանից և ապաստանում Վենետիկում: Թուրքերը գրավում են Մորեան և Մեթոնի դղյակը քարուքանդ անում: Այսպիսով, Մխիթարյանների 12 տարիների աշխատանքը ոչնչանում է: Վենետիկի սենատի հատուկ որոշումով քաղաքամերձ Ս. Ղազար կղզին հատկացվում է հայ միաբաններին:

1717 թ. սեպտեմբերի 8-ին Մխիթարյանները պաշտոնապես հաստատվում են այստեղ: Կղզում անհրաժեշտ կառուցումներ և վերակառուցումներ կատարելուց հետո, Մխիթարը և իր միաբանակիցները ծավալում են բեղմնավոր գրական աշխատանք: Վենետիկում հաստատվելուց հետո, կազմվում է շորս հոգուց բաղկացած գրական մի շրջան՝ Մխիթար Սեբաստացի, Պետրոս Թիֆլիսեցի, Նաշատուր էրզրումցի և Սարգիս եպ. Սարաֆյան, որոնք գրում են ինքնուրույն աշխատություններ, կատարում թարգմանություններ, հրատարակում բնագրեր և կատարում գրական այլ աշխատանք: Զի կարելի ասել, որ Մխիթարյաններն իրենց գրական, մատենագիտական աշխատանքներն սկսել են իր ժամանակի վենետիկի առաջադեմ մշակույթի ավանդույթով: Մխիթարի, ինչպես և իր աշակերտների առաջին աշխատությունների վրա որոշակի նկատվում է կրոնա-դավանաբանական սխոլաստիկ մտածողության կնիքը: Լուսավորության դարում Մխիթարյանները թարգմանում էին Ալեքսերի աստվածաբանությունը, Թովմա Ակվինացու աշխատությունների մեկնությունները, ճիզվիտ կրոնավորների խրատները և կաթողիկ սխոլաստիկ այլ աշխատություններ: Հայ մտավորական շրջանները և Հայաստանում, և գաղթավայրերում, հաճույքով ընդունեցին Մխիթարյանների այս առաջին անօգուտ հրատարակությունները: Սակայն շուտով Մխիթարյանները, մոտիկից շփվելով Վենետիկի զարգացած իրականության հետ, կրոնական թեմատիկային զուգընթաց, սկսեցին ուշադրություն դարձնել նաև աշխարհիկ գրականության և գիտական բնագավառների վրա: Այդ գործում առաջին օրինակը, պետք է ասել, տվեց ինքը Մխիթար Սե-

¹ Հ. Թորոսյան, Վարք Մխիթարայ արքայի Սեբաստացու, Վենետիկ, 1932, էջ 24:

¹ Համառոտություն վարուց Մխիթարայ մեծի Արքայի (տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1949 թ., նո. 4—12, էջ 351):

բաստացիներն աշխատութիւններէն հայագիտական ուշագրաւ գործեր են առանձնապէս շորսը՝ «Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին Հայոց», լույս է տեսել Վենետիկում 1727 թ., «Քերականութիւն գրաբար լեզուի հայկական սեռի», լույս է տեսել Վենետիկում 1730 թ., «Տօմար կարճատօտ», լույս է տեսել Վենետիկում 1733 թ., «Բառգիրք հայկազեան լեզուի», լույս է տեսել Վենետիկում 1769 թ. և այլն:

Մխիթար Սեբաստացու գործունեութիւնը հայագիտութեան մեջ տարբեր գնահատականներ են տրվել: Ոմանք գտնում են, որ նա նեղմիտ, միատիկ կրոնավոր է, կտրված հայ իրականութիւնից. նրա գրական ստեղծագործութիւնների նպատակը կաթոլիկ պրոպագանդան է եղել և այլն: Հայագետների մի այլ խումբ գտնում է, որ Մխիթար Սեբաստացին մի արտակարգ հայրենասեր անձնավորութիւն է, որն իր ժողովրդի համար օգտակար գործ կատարելու նպատակով միաբանութիւն է ստեղծել, տեղափոխել է Իտալիա և այնտեղ ծավալել իր գրական բեղմնավոր գործունեութիւնը: Նա տեղական պարմաններին հարմարվելու նպատակով (է կաթոլիկ սքեմ հագել, բայց միշտ հոգով մնացել է որպէս շեքմ հայրենասեր: Մեր կարծիքով երկու տեսակետներն էլ շափազանցված են: Ինքը՝ Մխիթար Սեբաստացին, իր որդեգրած ուղղութեան մասին՝ տպագրած Աստվածաշնչի հիշատակարանում, հետևյալն է գրել՝ «Քեպէտ տիրում եմ իմ ազգը և նրա օգտի համար աշխատելը, բայց դրանով իմ սիրտը Հոռմի սուրբ եկեղեցու ուղղափառ հավատի դավանութիւնից չի թուլանում»¹: Մխիթարը եղել է կաթոլիկ այն հոգևորականներից, որոնք հայրենասեր են: Մեկը մյուսին չի ժխտում: Ներկայումս արտասահմանում քիչ չեն հայ կաթոլիկ հոգևորականներ, որոնք անխարդախ սիրում են իրենց հայրենիքը:

Մեր կարծիքով Մխիթար Սեբաստացու մեծութիւնը ոչ թե իր անձնական գրական վաստակների մեջ պետք է փնտրել միայն, այլ նրա ստեղծած դպրոցի: Հակառակ Հայաստանում և գաղթավայրերում գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ միաբանութիւնների, որոնք ապրում են պրոտաբուլժ կյանքով, ստանում են ժողովրդից և ոչ ինչ չեն տալիս նրան, Մխիթարը ստեղծեց այնպիսի աշխատասեր միաբանութիւն, որը կատարեց գրական, մատենագիտական մեծ աշխատանք: Ծիշտ է, Մխիթարյանները, որպէս կղերականներ իրենց գրական ստեղծագործութիւնների մեջ շեշտը դրել են կրոնական հարցերի վրա, ճիշտ է, անհարկի շատ են տուրք տվել վա-

¹ Ա. Նրիցյան, Վենետիկի Մխիթարեանք, Քիֆիւս, 1883, էջ 40:

տիկանին, բայց դրա հետ միասին չպետք է ժխտել, որ նրանք օգտակար մեծ աշխատանք են կատարել: Մխիթարյանների գործունեութեան արդարամիտ գնահատողներից է եղել Մ. Նալբանդյանը, որը նշում է նրանց աշխատանքի և դրական, և բացասական կողմերը: «Մխիթարը,— գրում է նա,— պապականութիւնը դրեց յուր երեսին որպէս դիմակ, նորա ապագայը ծնանում են արդեն դիմակով, բայց հայկական դիմակով: Մխիթարի արտաքինը— պապականութիւնը դառնում է նորա համար ներքին, Մխիթարի ներքինը— հայութիւնը, դառնում է արտաքին, մի լոկ դիմակ, որով երևում են միմիայն հայոց ազգի առջև»²:

Խոսելով Մխիթարյանների դրական գործունեութեան մասին, ամենից առաջ պետք է ասել, որ նրանք մեծ աշխատանք են կատարել Հայաստանում և գաղթավայրերում ցրված հայկական ձեռագիր մատյանները հավաքելու և նրանք կորստից փրկելու գործում: Եվ այժմ Մխիթարյանների մատենադարանը, հայ ձեռագիր մատյանների քանակով, երկրորդ խոշոր ժողովածուն է աշխարհում: Մխիթարյանների մոտ են կենտրոնացել բազմաթիւ մատենագրական ունիկումները: Մխիթարյանները հսկայական գործ են կատարել հայ մատենագիրները հրատարակելու գործում. հայ պատմիչների, տաղերգուների և այլ հեղինակների մեծ մասի աշխատութիւնները լույս են տեսել Մխիթարյանների հրատարակութեամբ: Կարելի է ասել, որ հայ մատենագրերի հրատարակութեան գործում նրանք ավելի են արել, քան հայ մյուս բոլոր հրատարակութիւնները միասին վերցրած: Ակադեմիկոս Հ. Աճառյանի հաշվումներով, Մխիթարյանների հրատարակած գրքերը հազար հատորից անցնում են²:

Մխիթարյանները խոշոր գործ են կատարել նաև անցյալի հարուստ հայ գրականութիւնն ու գիտութիւնը եվրոպական գիտութեանը ներկայացնելու և, հակառակը, եվրոպական մշակույթը՝ հայերին ներկայացնելու ուղղութեամբ: Նրանց ենք մենք պարտական անտիկ մի շարք հեղինակների ստեղծագործութիւնները հունարենից կամ լատիներենից հայերեն թարգմանելու և հայ թարգմանական մատենագրութեան մեջ պահպանելու անտիկ գիտականների եզակի աշխատութիւնները եվրոպացիներին ներկայացնելու գործում: Նրանք, կարելի է ասել, թարգմանել են օտար հին և նոր

¹ Մ. Նալբանդյան, Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանք (տե՛ս «Երկերի լիակատար ժողովածու», III հ., էջ 224):

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 390:

կլասիկների կարևոր գործերը՝ Հոմերոսի Իլիականից և Ոդիսականից սկսած մինչև Ֆենելոն, Գանտե և Բայրոն¹։

Մխիթար Սեբաստացու մահվանից հետո, XVII դարի երկրորդ կեսին և XIX դարի առաջին քառորդում Մխիթարյան աչքի ընկնող գործիչներ են հանդիսացել Հ. Գ. Ավետիքյանը, Հ. Խ. Սուրմելյանը, Հ. Ղ. Ինճիճյանը, Հ. Մ. Ավգերյանը, Հ. Հ. Ավգերյանը, Հ. Գ. Ազոնցը, Հ. Վ. Ալեքսանյանը և ուրիշներ²։

Հայագիտության և ճշգրիտ գիտությունների մի քանի բնագավառների հիմնադիրները հայ իրականության մեջ, փաստորեն, Մխիթարյաններն են եղել։ Սուբիաս Աղամալյանի հեղինակությամբ 1781 թվականին լույս է տեսել թվաբանության ժամանակակից առաջին լուրջ ձեռնարկը, Հ. Ս. Պարոնյանի հեղինակությամբ՝ 1794 թ. «Երկրաչափության» դասագիրքը, Հ. Ի. Խաչատրյանի և Հ. Ե. Էրզրայանի քարտեզները և այլն։ Եվ, վերջապես, Մխիթարյանները մեծ գործ կատարեցին հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ։

XVIII դարի հայ խոշոր պատմաբաններից մեկն է հանդիսացել Մխիթարյան միաբանության անդամ Մ. Չամչյանը։ Նա հայ փրականության մեջ առաջինն է, որն իր «Հայոց պատմության» մեջ (հրատարակվել է 1784—1786 թվականներին) կառչած շմանց հայկական պատմիչների տեղեկություններին, այլ օգտագործեց նաև հիշատակարաններ, հիշատակագրություններ, ինչպես և հունական, լատինական, արաբական և օտար այլ աղբյուրներ։ Չամչյանն իր հավաքած նյութերը քննադատորեն համադրել է հայկական աղբյուրների տվյալների հետ և (կազմել հայոց պատմության ընդարձակածավալ ու գիտական դասընթացը երեք հատորով, որն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարի ուսումնական թվականները։ Թեև Չամչյանի պատմագիտական հայացքները մեզ համար այժմ ընդունելի չեն, որովհետև նրանք միջնադարյան ավատական պատմագրությունից շատ վեր չեն բարձրանում, սակայն նյութն այնքան հարուստ է և նրա արծարծած հարցերն այնքան բազմատեսակ, որ այն եղել ու մնում է որպես բարձրարժեք մի աշխատություն, որը շրջանցել հնարավոր չի։

Մխիթարյանների գրական, մատենագիտական լավագույն աշխատությունները լույս են տեսել XIX դարում, այս մասին խոսք կլինի հաջորդ հատորի մեջ։

¹ Տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Մխիթարյան միաբանություն, երկուհարյուրամյա գրական գործունեությունն ու նշանավոր գործերը, Վենետիկ, 1905 թ.։

² Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, էջ 1009։

ԲՈՒՂԱՐԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Գաղթավայրի պատմության սկզբնաղբյուրները և ուսումնասիրությունները։

Բուղարիայի հայ գաղթավայրի հին շրջանի մասին մեզ հասած տեղեկությունները և ուսումնասիրությունները են և դիպվածային։ Կան գաղթավայրի պատմության հետ կապված այնպիսի շրջաններ, որոնց մասին բացարձակ ոչինչ չգիտենք։ Այսպես, օրինակ, բյուզանդական և հայկական պատմիչների ու ժամանակագիրների տեղեկություններից հաստատապես հայտնի է, որ IX—XIII դարերում տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականություն է տեղափոխվել Բուղարիա, հայկական ստվար գաղթօջախներ են օտեղծվել այնտեղ և զգալի դեր կատարել երկրի քաղաքական, հասարակական և կուլտուրական կյանքում, բայց XIV դարում նրանց մասին եղած պատմական տեղեկություններն ընդհատվում են։ Ինչո՞ւ է բացատրել այդ արդյոք հայկական գաղթօջախները կազմալուծվել և անհետացել են. իսկ եթե այո, ապա ի՞նչ գործոններ են նպաստել նրանց կազմալուծմանը և այլն, այդ բոլորի մասին աղբյուրները համառորեն լռում են և պատասխան չեն տալիս։

Բուղարահայ գաղթօջախների մասին շատ ու քիչ բավարար տեղեկություններ պահպանվել են XVI դարից սկսած։ Այժմ հայ և բուղար պատմիչները հաճախ են անդրադառնում Բուղարիայի հայ գաղթօջախներին։ Այդ ժամանակներից մասամբ տեղեկություններ են սկսում հաղորդել նաև եվրոպական ճանապարհորդները։ Եվ, վերջապես, XVII—XVIII դարերից մեզ են հասել հայկական որոշ հուշարձաններ, ձեռագրական հիշատակարաններ և պաշտոնական վավերագրեր։ Բայց այդ նյութերի հիման վրա

դարձյալ անկարելի է սպառիչ խոսք ասել գաղթավայրի ներքին կյանքի ու նրա աչքառու գործիչների մասին:

Բուլղարահայերի մասին եղած այս աղքատիկ տեղեկությունները, դժբախտաբար, մինչև այժմ չի հավաքված, ժամանակագրական կարգով չի դասավորված և չի հրատարակված ամբողջական ժողովածուների մեջ: Դրանք զետեղված են գլխավորապես առանձին ուսումնասիրություններում կամ նրանց հավելվածում, հայկական թերթերում, ամսագրերում ու տարեգրքերում: Այս հրատարակություններից կարելի է մատնացույց անել «Փարոս» ժողովածուն, որը հրատարակվել է Սոֆիայում 1926 թվականին, «Պուլխարանայ տարեցույց»-ը, որը հրատարակվել է 1929 թվականին, «Հայկարան» ժողովածուն, որը հրատարակվել է 1931 թվականին Սոֆիայում, «Մասիս» տարեգիրքը, որը հրատարակվել է 1934 և 1935 թվականներին, «Հայ մամուլը», որը հրատարակվել է 1937 թվականին, «Հայրենի Տարեցույց»-ը, որը հրատարակվել է Պլովդիվում 1938 թվականին և այլն: Մի շարք արժեքավոր նյութեր են հրատարակված նաև «Սիոն», «Բազմավէպ» և «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրերում:

Բուլղարահայ գաղթօջախի մասին պատմական փաստերը հավաքելու և այն գիտական շրջանառության մեջ դնելու գործում առանձնապես զովելի նախաձեռնություն է ցուցաբերել Սոֆիայում հրատարակվող «Երևան» թերթը, որն իր էջերում պարբերաբար զետեղել և զետեղում է պատմական արժեքավոր նյութեր և ուսումնասիրություններ՝ նվիրված Բուլղարիայի մարած կամ գործող գաղթօջախներին:

Բուլղարիայի հայ գաղթօջախների պատմությանը զբաղվող առաջին հայագետներից է հանդիսացել հանգուցյալ Ա. Ալպոյանյանը: Նա 1912 թվականին վառնա քաղաքում լույս է ընծայել իր «Պուլխարիայ պատմութիւնը» խորագրով աշխատությունը, որի մեջ մասամբ տեղ է հատկացրել նաև բուլղարահայ գաղթօջախներին: Այնուհետև բուլղարահայ գաղթավայրի պատմությանը նա անդրադարձել է իր «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխատության երկրորդ հատորում:

Բուլղարիայի հայ գաղթօջախների պատմությանը զբաղվող մեղվաջան պատմաբաններից է հանդիսացել Ն. Գասապյանը, որը երկար տարիներ ապրելով Բուլղարիայում, ուշադիր ուսումնասիրել է ինչպես հայկական, այնպես և բյուզանդական ու բուլղարական աղբյուրները և վեր հանել ու լուսաբանել բուլղարահայության

պատմության բազմաթիվ մուֆ դրվագներ: Նրա ուսումնասիրությունների մեծ մասը լույս է տեսել հայկական պարբերական մամուլում, որոնց վրա մենք առիթ կունենանք կանգ առնելու:

Բուլղարիայի հայ գաղթօջախների պատմությանը նվիրված աշխատություններից արժեքավոր են նաև Գ. Մեսրոպի հոդվածները, որոնք լույս են տեսել «Մասիս» ժողովածուում 1934 թվականին:

Բուլղարահայերի, Բուլղարիայի թուրքական տիրապետության շրջանի պատմության ուսումնասիրությանը զբաղվել են և արժեքավոր հոդվածներ հրատարակել բուլղարահայ պատմաբաններ Ս. Փաշաճյանը և Արա Մարկոսը: Նրանց հոդվածները տպագրվել են գլխավորապես Սոֆիայի «Երևան» թերթում:

Բուլղարիայի թուրքական տիրապետության շրջանում Բուլղարահայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությանը ըզբաղվել են նաև բուլղար պատմաբանները, որոնցից անհրաժեշտ է մասնավորապես նշել պրոֆ. Իորդան Իվանովին, որը բուլղարահայ գաղթավայրի պատմությանը զգալի տեղ է հատկացրել իր «Богомилски книги и легенды» խորագրով արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ, որը լույս է տեսել Սոֆիայում 1925 թվականին:

Բուլղար մյուս պատմաբանների աշխատություններից ուշադրության արժանի է նաև Աթանաս Գրայֆի «Հայերը և պուլխարները» վերնագրով հոդվածը, որը լույս է տեսել 1928 թվականին «Պուլխարահայ տարեցույց»-ի մեջ:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությանը զբաղվել է բուլղարացի պատմաբան պրոֆ. Քացարովը, որը 1927 թվականին Ֆիլիպիում հանդես է եկել «Բուլղարիայի և Հայաստանի պատմական կապերը» հատուկ զեկուցումով, որը տպագրվել է «Մասիս», տարեգրքում 1934 թ.: Բուլղարահայ գաղթավայրի վերաբերյալ լույս են տեսել փոքրիկ այլ հոդվածներ և ուսումնասիրություններ ևս, որոնց վրա մենք հնարավորություն չունենք կանգ առնելու: Թվարկված ուսումնասիրությունները, փաստական հարուստ նյութ պարունակելով հանդերձ, պետք է ասել, որ շատ հեռու են սպառիչ լինելուց: Գաղթավայրի պատմությունը սպիտակ էջեր շատ ունի և բազմաթիվ դրույթներ կան, որոնք գիտական նոր տեսանկյունով պետք է վերանայվեն: Անհրաժեշտ է մասնավորապես գիտական շրջանառության մեջ դնել չհրատարակված պատմական այն նյութերը, ու-

րոնք ցույց են տալիս հայ և բուլղար ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը և նրանց միջև գոյություն ունեցող տնտեսական և քաղաքական սերտ հարաբերությունները:

Հայ գաղթօջախները Բուլղարիայում հիմնվել և գոյություն են ունեցել քաղաքական տարբեր իրադրությունների մեջ երեք տարբեր ժամանակաշրջաններում՝ բուլղարական առաջին և երկրորդ թագավորությունների

ու բյուզանդական տիրապետության շրջանում VII—XIV դդ., Բուլղարիայի թուրքական տիրապետության տակ ընկած շրջանում (XVI—XIX դդ.) և հայկական կոտորածների ու Համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին:

Հայերը բարեկամ բուլղար ժողովրդին ճանաչել և նրա հետ տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների մեջ են գրտնրվել հայ գաղթօջախները Բուլղարիայում ստեղծվելուց էլ դեռ շատ առաջ:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների հարաբերությունների պատմությունը ուշագրավ է այն տեսակետից, որ ի տարբերություն մեր մյուս գաղթավայրերի պատմության, սկիզբ է առնում ոչ թե հայ գաղթականության հոսանքով դեպի Բուլղարիա, այլ հակառակը, բուլղար բնակչության գաղթով դեպի Հայաստան:

Պատմահայր Մովսես Խորենացու հաղորդած մի տեղեկությունից հայտնի է, որ հայկական Արշակ թագավորի ժամանակ Հյուսիսային Կովկասում ապրող բուլղար գաղթականության ստվար մի խումբ, ներքին գծությունների հետևանքով, բաժանվելով մայր հատվածից, Վունդ գորավարի գլխավորությամբ, գաղթել և բնակություն է հաստատել Հայաստանի Վանանդ գավառում. «Ի սորա աւուրս» (այսինքն՝ Արշակ թագավորի ժամանակ—Ա. Ա.),—գրում է Խորենացին,—աղմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն Կակասու յաշխարհին Բուլղարաց, և բազումք ի նոցանէ հատուածալք եկին յաշխարհս մեր և բնակեցան ի ներքոյ Կողայ՝ յարգաւանդահող և ի հացաւէտ տեղիս»¹: Խորենացին, բուլղար այս գաղթականության մասին խոսելիս, տեղանունները ստուգաբանելու իր յուրահատուկ եղանակով, Վանանդ անունը փորձել է կապել այդ գավառում բնակություն հաստատած բուլղար գաղթականության առաջնորդ Վունդի հետ՝ «Վունդ-Վանանդ»²:

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 119:
² Նույնը, էջ 109:

Բուլղարական նշված գաղթականության Հայաստան գալու ժամանակի մասին պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել. ոմանք ենթադրում են, որ այդ տեղի պետք է ունեցած լինի երկրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ, ոմանք՝ մեր թվականության շրջորդ դարում և այլն: Սակայն նորագույն ուսումնասիրությունները պարզել են, որ Արշակը Հայաստանում թագավորել է մեր թվականության երկրորդ դարում, ուստի բուլղարական այդ գաղթը տեղի պետք է ունեցած լինի հենց այդ ժամանակ: Խորենացու այս տեղեկությունը կարևոր է ոչ միայն հայ-բուլղարական հարաբերությունների պատմության, այլև բուլղարագիտության համար ընդհանրապես, որովհետև այն, որքան մեզ հայտնի է, բուլղար ժողովրդի մասին մեզ հասած ամենահնագույն հիշատակություններից մեկն է:

Պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան բուլղարական մի այլ գաղթի մասին դեպի Հայաստան (XI դարում): Բյուզանդական Կեդրենոս պատմիչը հայտնում է, որ Վասիլ II Բուլղարասպան կայսրը 1015 թվականին պաշարելով Մակեդոնիայի Մոզենա գավառի Եդեսիա քաղաքը և գրավելով այն, անձնատուր եղող զինվորականներին և քաղաքում գեներ վերցնելու ընդունակ բազմաթիվ բնակիչների աքսորեց Ասպրականիա¹: Կեդրենոսը, ինչպես պարզված է, Ասպրականիա է անվանում Վասպուրականը:

Բուլղարական այդ գաղթի մասին հայկական պատմիչներից վկայություն ունի Արիստակես Լաստիվերտցին. նա հայտնում է, որ Վասիլ կայսրը հաղթելով բուլղարական Սամուել թագավորին և նվաճելով Բուլղարիան, բուլղարական զորքին «խաբկանօք ի մի վայր ժողովէ, որպէս թէ պարգևս տայ նոցա և գրով զհամարս նոցա կալելալ, առաքէ զնոսա յԱրևելս անդառնալի եկիւք»²:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների հնագույն և երկարատև շփումները տեղի են ունեցել Թրակիայում և Մակեդոնիայում՝ կայսրության հյուսիսային բաժանի վրա: Բյուզանդիան, ինչպես հայտնի է, երկար ժամանակ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարել է գաղթեցման քաղաքականությունը դեպի Բալկաններ. նա անընդմեջ հայ գաղթականություն է տեղափոխել Թրակիա և Մակեդոնիա՝ ցանկանալով մի կողմից ճնշել, կազմալուծել Հայաստանում ծայր առած ազատագրական և սոցիալական շարժումները, իսկ մյուս կողմից՝ տեղափոխված բնակչությանը օգտագործել ավարական, գո-

¹ Տե՛ս Georgii Cedreni II, էջ 462:
² Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 24:

թական և սլավոնական հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Այսպիսով, Հայ գաղթօջախները Բալկաններում առաջին անգամ հանդես են եկել որպես զինվորական օջախներ: Բյուզանդական իշխանությունները հայկական զորամասերից պահակախմբեր են ստեղծել և պարբերաբար համալրել այն՝ կամովին եկած կամ բռնի քշված հայ գաղթականներով: Հայաստանից Բալկաններ բերված հայ գաղթականների մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան ինչպես բյուզանդական, այնպես և հայկական աղբյուրներում: Նշենք նրանցից մի քանիսը միայն:

Մեզ հասած պատմական տեղեկությունը՝ դեպի Բալկաններ հայ բնակչության առաջին գաղթի մասին, վերաբերում է հինգերորդ դարին: 451 թվականին, Ավարայրի ճակատամարտից հետո, երբ Հայաստանում ստեղծվում է անբարենպաստ իրադրություն, Արտավան և Գազրիկ իշխանները, իրենց հետևող զինվորներով, անցնում են Բյուզանդիա: Լևոն 1-ին կայսրը (457—474) քաղաքական այս փախստականներին բնակավայր է հատկացնում Մակեդոնիայի Նիկիա (Ներկայիս Նիշ քաղաքը)¹: Պրոկոպիոս պատմիչը հաղորդում է, որ 542 թվականին պարսկա-բյուզանդական պատերազմի ընթացքում զգալի թվով հայեր են անցնում բյուզանդացիների կողմը, որոնց բոլորին էլ Հուստինիոսը ընդունում և տեղավորում է Պոլսում, Քրակիայում և Մակեդոնիայում²: Հուստինիոս Առաջինին հաջորդող կայսրներից հայ բնակչությանը՝ Հայաստանից Քրակիա և Մակեդոնիա տեղափոխելու քաղաքականության մոլի հետևողներից է եղել մասնավորապես Մորիկ կայսրը (582—602): Տեղեկություն կա այն մասին, որ Մորիկի ժամանակ Հայաստանից Բյուզանդիա է տեղափոխվում հայ իշխան Աղադ խորխուռունին իր զորամասով, որին Մորիկը ուղարկում է Քրակիա՝ «գումար է ի Քրակիա»³:

Մորիկը սակայն չի գոհացել Հայաստանից տարբերյալներն Բյուզանդիա եկող և Քրակիա գնալ ցանկացող հայ գաղթականներով: Նա կազմել է հայերին Հայաստանից տեղափոխելու դժոխային մի ծրագիր, ըստ որի Արևմտյան Հայաստանի ողջ բնակչությանը պետք է հարկադրաբար տեղափոխեին Քրակիա և բնակեցնեին Բյուզանդիայի հյուսիսային սահմաններում: Ժամանակակից Սեբեոս պատմիչը բերել է Մորիկ կայսեր մի նամակը՝ պարսից

ձևսրով թագավորին՝ հայ բնակչության տեղահանության մասին: Նամակում ասված է. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ կան ի միջի մերում և պղտորեն (ակնարկել է հայ ժողովրդին—Ա. Ա.): Բայց եկ՝ ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Քրակէ գումարեմ, և դու զբոյոյ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանեն՝ զթշնամիս սպանեն, և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա (այսինքն՝ հայերը—Ա. Ա.) յերկրի իրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի»¹:

Մորիկը սակայն ոչ միայն ծրագրել, այլ փորձել է այն իրագործել կյանքում: Նա 589 թվականին հրամայել է երկու հեծյալ գունդ կազմել Հայաստանում և տեղափոխել Քրակիա: Կայսեր հրամանի համաձայն Հայաստանում կազմվում է այդ երկու գունդը: Նրանցից մեկի հրամանատարն է նշանակվում Սահակ Մամիկոնյանը, իսկ մյուսինը՝ Սմբատ Բագրատունին: Սահակ Մամիկոնյանն իր գունդը տանում է Կոստանդնուպոլիս, իսկ Սմբատ Բագրատունու գունդը, Բյուզանդիա տեղափոխվելու ժամանակ ապրստամբում է և հրաժարվում գնալ, այն պատճառաբանությամբ, թե լավ է մեզ մնալ և «մեռանել ի վերայ աշխարհին Հայոց», քան գնալ օտարություն և մեռնել օտար երկրում²:

Կայսրը լսելով ապստամբության լուրը զայրանում է և կարգադրում հազար հոգու փոխարեն հավաքել 30,000 հոգի և «անցուցանել զամենեաին ընդ Մով և գումարել ի կողմանս Քրակացուց ընդդէմ թշնամոյն»³: Սակայն, ինչպես ժողովուրդն է ասում, ուրբաթն ավելի շուտ է վրո՛ հասնում, քան շաբաթը. 602 թվականին Մորիկը զահրենկեց է լինում և սպանվում, իսկ նրա ոճրագործ ծրագիրն էլ այդպես մնում է անկատար:

Մորիկին հաջորդող կայսրներից հայ գաղթականներ է տեղափոխել Քրակիա Կոստանդին Կոպրոնիմոսը: 751 թվականին արշավելով Արևելք, նա Քենդոսուպոլսից (Էրզրումից) մեծ թվով հայ և ասորի գաղթականներ է տեղափոխել Քրակիա: Բյուզանդական Գենեզիոս պատմիչը խոսելով այդ գաղթի մասին, հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Սրանից հետո (այսինքն՝ 751 թվականին պատկերամարտության առթիվ հրավիրված ժողովից հետո—Ա. Ա.) նա (այսինքն՝ Կոստանդին 5-րդը) հավաքեց իր զորքը և անցավ

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, II, էջ 148:

² Прокопій, История войн с ванадалами, II, էջ 24:

³ Սեբեոս, Պատմութիւն Հայոց, էջ 49:

¹ Սեբեոս, Պատմութիւն Հայոց, էջ 49:

² Նույն տեղը, էջ 56:

³ Նույն տեղը, էջ 54:

հայկական Մելիտինեն և նրա մոտիկ շրջանները: Տեղի հայերին և ասորիներին, որոնք գտնվում էին արաբական գերիշխանության տակ, (կայսրը) տարավ իր հետ՝ ասելով. «Թող մեզ հետ լինեն որպես եղբայրներ և որդիներ»¹: Կայսրը խաբված այս գաղթականներին հետագայում տեղափոխեց Քրակիա:

Հայ բնակչության բռնագաղթը Քրակիա և Մակեդոնիա առանձնապես զանգվածային բնույթ է կրել IX—X դարերում: Այդ ժամանակ գաղթել են գլխավորապես պավլիկյանները: Որպես սոցիալական վտանգավոր տարրեր, նրանց թշուժ, բերում էին Փոքր Ասիայի զանազան վայրերից:

Պավլիկյանների առաջին խումբը Քրակիա է բերել Լևոն V կայսրը՝ 817 թվականին պավլիկյանների հետ ունեցած ընդհանրումների ժամանակ²: Մեծ թվով պավլիկյաններ է բերել Քրակիա մանավանդ Թեոդորա կայսրուհին: Ըստ Թեոֆանի շարունակող պատմիչի տեղեկության, 843 թվականին, Մավրոպոտամուում բյուզանդական և պավլիկյան բանակի միջև տեղի ունեցող ճակատամարտի ժամանակ, երբ պավլիկյանները պարտություն կրեցին, Թեոդորայի հրամանով գերի վերցված տասնյակ հազարավոր պավլիկյաններ աքսորվեցին Բալկաններ³:

Հետագայում պավլիկյան ռազմագերիների մի մեծ խումբ Բալկաններ է աքսորել Բարսեղ առաջինը 872 թվականին: Եվ վերջապես, Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը 969 թվականին, Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի թելադրմամբ, Կարինում և Մելիտինեում գտնվող պավլիկյանների մնացորդներին ամբողջապես տեղափոխեց Քրակիա: Քրակիա և Մակեդոնիա տեղափոխված հայ գաղթականությունն, որ մոտիկից շփման մեջ մտնելով բուլղար ժողովրդի հետ և աստիճանաբար թափանցելով Բուլղարիայի հարավային և հարավ-արևմտյան շրջանները, ստեղծում է բուլղարական առաջին գաղթօջախները:

Քրակիայի և Մակեդոնիայի հայ գաղթականությունը Բուլղարիա էր անցնում մեծ մասամբ կամովին, նախասիրության թելադրանքով: Բայց եղել են դեպքեր, երբ բուլղար-բյուզանդական կոնֆլիկտի ժամանակ հաղթանակող կողմերն իրենց գրաված շրջաններից գերեվարել են տեղի բնակչությանը, իսկ քանի որ հայ-

¹ Genesis Regum, էջ 122.

² И. Иванов, Богомилски книги и легенды, София, 1925, էջ 4.

³ Sб'а «Сборник документов по соц.-экономической истории Византии»,

կական խոշոր գաղթօջախները հաստատված էին Քրակիայում և Մակեդոնիայում, ուր և մեծ մասամբ տեղի էին ունենում կոնֆլիկտները, ուստի հայ բնակչությունը ևս ենթարկվել է գերեվարության: Հայտնի է, օրինակ, որ բուլղարական Քրում իշխանը 813 թվականին իր ռազմական արշավանքի ժամանակ Ադրիանապոլիսից 12,000 գերի տարավ, որոնց մի մասը հայեր էին:

Կայսրության՝ հայ բնակչության Բալկանները տեղափոխելու այս քաղաքականությունը, պետք է ասել, ամենևին չարդարացթյունն ընդդեմ Բյուզանդիայի:

Կայսրության՝ հայ բնակչության Բալկանները տեղափոխելու այս քաղաքականությունը, պետք է ասել, ամենևին չարդարացթյունն ընդդեմ Բյուզանդիայի: Բյուզանդական կայսրության հույսերը, մանավանդ՝ պավլիկյանների տեղափոխությունը: Աշխատավոր խավերի այս ներկայացուցիչները ոչ միայն հնազանդ գործիք չարձան Բյուզանդիայի ձեռքում և շկոպեցին բուլղար ժողովրդի դեմ, այլ, հակառակը, զինակցեցին բուլղարների հետ և իրենց զենքը դարձրին կայսրության դեմ: Հայ գաղթականության բուլղար ժողովրդի հետ զինակցելն ունեն, իհարկե, իր պատճառը, երկու ժողովուրդներն էլ հարստահարվում էին բյուզանդական կայսրությանը կողմից, երկուսն էլ ձգտում էին ազատության, ուստի քնական է, որ նրանք պետք է զինակցեին ու միասնաբար պայքարեին ընդհանուր թշնամու դեմ: Անհրաժեշտ է նշել, որ բուլղար ժողովուրդը սիրալիք ընդունելություն է ցույց տվել իրենց մոտ ապաստան գտած հայ գաղթականներին: Բուլղարական իշխանությունները թույլ են տվել հայերին ապրելու այնտեղ, ուր կամենում են, և նրանց իրավունքները որպես օտարականների չեն սահմանափակել: Բուլղարական իշխանությունները պավլիկյանների նկատմամբ թշնամական դիրք չբռնեցին ոչ այն պատճառով, որ նրանց քարոզած գաղափարախոսությունը դուր էր գալիս իրենց, այլ որ Բյուզանդական կայսրության դեմ բուլղար ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարում պավլիկյանները հանդիսանում էին իրենց վտահալի դաշնակիցները: Իրավացի է բուլղար պատմաբան պրոֆ. Իորդան Իվանովը, երբ խոսելով բուլղարների և պավլիկյանների հարաբերությունների մասին, գտնում է, որ «Պավլիկյանները շատ պարագաների մեջ ընթացել են բուլղար մեծամասնության հետ»¹: Պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան այն մասին, որ Բուլղարիայի թագավոր Բորիս 1-ինի ժամանակ (852—888), երբ քրիստոնեությունը նոր էր մուտք գործում Բուլղարիա՝ և քրիստո-

¹ Иордан Иванов, Богомилски книги и легенды, էջ 16:

նեական քարոզիչները մրցում էին իրար հետ՝ իրենց դավանանքը Բուլղարիայում հաստատելու և իշխող դիրք գրավելու համար, պավլիկյանները ցանկացել են իրենց պաշտոնական քարոզիչներն ուղարկել Բուլղարիա: Այդ մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում Պետրոս Սիցիլացին: Հայ գաղթականները, մասնավորապես պավլիկյանները, իրենց դիրքորոշումը բուլղար-բյուզանդական պայքարում ցույց էին տվել 813 թվականին բուլղարական Քրում թագավորի Բյուզանդիայի դեմ վարվող պատերազմներում: Քրումին հաջողվել էր առանց պատերազմի վերցնել Թրակիան, որովհետև նրան աջակցել էին պավլիկյանները: Այդ արշավանքի ժամանակ Կ. Պոլսի պավլիկյանները ապստամբվել էին կայսրության և ուղղափառ եկեղեցու դեմ և դրանով աջակցել բուլղարների առաջխաղացմանը: Դրա համար էլ Լեոն կայսրը, Քրումին հաղթելուց հետո, Պոլսի պավլիկյաններին արտաքսեց Թրակիա: Կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգևորականները, ինչպես երևում է, շատ են անհանգստացած եղել պավլիկյանների գործունեությունում: Բուլղարիայում: Պրոֆ. Ի. Իվանովը գտնում է, որ IX դարի վաթսուներկու թվականներին պավլիկյանները խմորել էին տեղացի բուլղար քնակչությունը և պատկառելի ուժ էին ներկայացնում¹: Նիկողայոս պապը 866 թվականին Բուլղարիայի Բոքրիս թագավորին գրած իր նամակում զգուշացնում է պավլիկյաններից. «Զգուշացե՛ք, — գրում է նա, — այդ աղանդավորների քարոզչությունից, որովհետև նրանք բռնկվող կրակի են նման»², նման զգուշացնող նամակ էր ուղարկել բուլղարական Սիմեոն թագավորին Պոլսի հունական պատրիարք Հովհաննեսը (823—927): Նա կտրականապես պահանջել է «Զարհուրելի աղանդի տարածման առաջն առնել»:

Սիմեոն ցարը, սակայն, ոչ միայն չի սահմանափակել պավլիկյանների գործունեությունը և նրանց դեմ միջոցներ ձեռք չի առել, այլև նախապայմաններ է ստեղծել նրանց գործունեության համար, որովհետև պավլիկյանները որպես կայսրության օպոզիցիոն ուժեր, բուլղարների հետ դաշնակցած, կոչվում էին Բյուզանդիայի դեմ: Հայտնի է, որ 914 թվականին, երբ Սիմեոն թագավորը արշավում էր դեպի Բյուզանդիա, Ադրիանապոլիս քաղաքը կարողացավ վերցնել տեղի պահակախմբի հայ հրամանատարի գործուն աջակցությունը³:

¹ Иордан Иванов, Богомилски книги и легенды, էջ 16:

² Ա. Ֆրայֆ («Պոլսի պատմություն», 1928, էջ 27):

³ G. Songeon, Histoire de la Bulgarie, էջ 109:

Հայ-բուլղարական զինական դաշնակցությունը նկատելիորեն փերտացավ բուլղարական Սամուելի թագավորության ժամանակ X—XI դդ. որին հայկական ծագում է վերագրվում: Ըստ Ստեփանոս Ասողիկի տեղեկության, Սամուելը Հայաստանի Դերջան գավառից էր: Սկզբում նա, իր եղբոր հետ միասին ծառայում էր Բյուզանդիայի հայկական մի զորամասում, որը Բարսեղ կայսրի հրամանով տեղափոխվում է Թրակիա՝ բուլղարների դեմ կռվելու համար: Սամուելը և իր եղբայրը բուլղար-բյուզանդական զորքերի ընդհարումներից մեկի ժամանակ, ապստամբվում են Բյուզանդիայի դեմ և անցնում բուլղարների կողմը: Սամուելն այնուհետև փրկար ծառայելով բուլղարական բանակում և աչքի ընկնելով իր քաջությունները և նվիրվածությամբ, շահում է տեղացիների վստահությունը և դառնում Բուլղարիայի թագավոր: Ի դեպ, Մակեդոնիայի Բրեստա շրջանի Կերման գյուղում գտնվել է Սամուելի գերեզմանաքարը, որի վրա եղած հունարեն արձանագրությունից երևում է, որ նրա հոր անունը Նիկողայոս է եղել, մորը՝ Հուսիսիմե, իսկ եղբորը՝ Դավիթ, անուններ, որոնցից ոչ մեկը բուլղարական չէ և գալիս են փաստելու Ասողիկի տեղեկության հավաստիությունը: Սամուելի հայ ծագում ունենալու մասին ուշագրավ է բուլղար պատմաբան պրոֆ. Կ. Քացարովի ոտումնասիրությունը¹: Սամուելը, ինչպես ասացինք, միակ անձնավորությունը չէր, որ փախել և անցել էր բուլղարների կողմը: Բուլղարահայ պատմաբան Ն. Գասապյանն իրավացիորեն գտնում է, որ Սամուելի գրեթե ամբողջ սպայակույտն ու զինվորականները մեծ մասամբ հայեր էին, որոնք ո՛չ թե օգնել են բյուզանդացիներին, այլ ապստամբել բյուզանդացիների դեմ²: Սամուելի թագավորության ժամանակ Բյուզանդիայից բազմաթիվ մարդիկ են ապաստանում Բուլղարիայում, այդ թվում նաև հայ ազնվականներն իրենց ընտանիքներով³: Ըստ տեղեկությունների, Սամուելի գահակալության տարիներին բուլղարական բանակում հայկական զորամաս է ստեղծվում, որը բուլղարների հետ ձեռք-ձեռքի տված կռվում է Բյուզանդիայի դեմ: Հայտնի է, որ 1002 թվականին Սամուելը հայ-բուլղարական զորքերից կազմված բանակով հարձակվել է և գրավել Ադրիանապո-

¹ Կ. Քացարով, Պատմական կապեր Պոլսի և Հայաստանի միջև («Մասիս» տարեգիրք, 1934 թ., էջ 243):

² Ն. Գասապյան, Պոլսի պատմության հիշատակարաններ («Հայրենի տարեգրություն» 1938 թ., էջ 53):

³ «История Болгарии, М., 1954, էջ 96:

լիսը¹: Պատմական տեղեկություններ կան այն մասին, որ Սամուելը բյուզանդացիների հետ տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ իր վերցրած հայ զինվորներին ազատություն է տվել և նրանց օգտագործել բանակում ու վարչական ապարատում: Նման ռազմագերիներից է հանդիսացել Աշոտը, Գրիգոր Տարոնեցու որդին, մի գեղեցիկ երիտասարդ, որին նա զինվորական բարձր պաշտոն է տվել և սամուանացրել իր աղջկա հետ²:

Բուլղարահայերը մասնակցել են նաև Սամուելի թոռան՝ Պետրու Դիլյանոսի ղեկավարած ապստամբությանը, որը բուլղար ժողովրդի՝ Բյուզանդիայի դեմ վարած ազատագրական շարժումների պատմության փայլուն էջերից մեկն է: 1020 թվականին, ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիային հաջողվել էր նվաճել Բուլղարիան և ծանր հարկի տակ դնել այն: Բուլղար ժողովուրդը չհանդուրժելով բյուզանդական լուծը, Պետրուի ղեկավարությամբ ապստամբվում է և հերոսաբար կռվում Բյուզանդիայի դեմ: Պավլիկյանները գործուն մասնակցություն են ունեցել ազատագրական այդ պայքարին: 1040 թվականին բուլղար հայրենասերների ազատագրական շարժումը ճնշելուց հետո, բուլղարացիների հետ մասնակցած հայերին, գլխավորապես պավլիկյաններին, տեղափոխել են Խտալիա:

Բյուզանդական պատմիչ Աննա Կոմնինը ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XI դարի 80—90-ական թվականներին Ֆիլիպոպոլսի հայ պավլիկյանների՝ բուլղար ժողովրդի մղած ազատագրական շարժումներին ցուցաբերած ակտիվ մասնակցության մասին, որը կրել է նաև սոցիալական բնույթ³: Աննա Կոմնինը, որը Ալեքսեյ 1-ինի աղջիկն է, հասկանալի պատճառով, զայրույթով է խոսում Ֆիլիպոպոլսի հայերի մասին: «Հայերը, այսպես կոչված բողոմիլները, — գրում է նա, — և աստվածուրաց պավլիկյանները, Ֆիլիպոպոլսի քաղաքը բաժանել էին իրար մեջ»: «Նրանք, — շարունակում է նա, — զոգմատիկ հարցերում չնայած տարբերվում են իրարից, բայց ապստամբության մյուս բոլոր հարցերում համաձայն են մանիքեանների հետ»⁴:

Ֆիլիպոպոլսի հայ և բուլղար աշխատավորության պայքարը ընդդեմ Բյուզանդիայի բավականին երկար է տևում: Այդ պայքարը ուշագրավ է այն տեսակետից, որ Ֆիլիպոպոլսի հայերը, տեղի աշ-

խատավորության հետ միասին ձեռք-ձեռքի տված, պայքարում են բյուզանդական հարստահարիչների դեմ:

Բուլղար ժողովրդի կողմն անցնող հայկական մի այլ խմբի մասին տեղեկություններ կան XII դարի սկզբներում: Ալեքս Կոմնենոս կայսրը (1081—1118) հայեր է բերում և բնակեցնում Ռոտորի բարձունքների վրա և Բալկանյան լեռներում, որպեսզի նրանք պաշտպանեն հյուսիսային սահմանները: Սակայն բերված այս գաղթականությունն անցնում է բուլղարների կողմը, միանում նրանց և կռվում բյուզանդացիների դեմ: Ալեքս կայսրը փորձում է վրեժխնդիր լինել, սակայն, ըստ պատմիչների տեղեկությունների, հայ բուլղարական զորքերը ստրատեգիական հարմար դիրքեր են գրավում, և բյուզանդացիները անօգուտ համարելով հարձակումը, թողնում և ետ են նահանջում¹:

Հայ կարևոր գաղթօջախները Բուլղարիայում:

Բուլղարահայ գաղթականությունը կենտրոնացված չի եղել մի վայրում: Նա ցրված է եղել երկրով մեկ: Կանգ առնենք բուլղարահայ կարևոր գաղթօջախների վրա:

Հայկական հնագույն գաղթօջախներից մեկը հաստատվել է Քուրգաս քաղաքում: Նրա մասին հիշատակություններ կան IX դարից: Ըստ տեղեկությունների, այստեղ բավականին ստվար հայություն է ապրել և ունեցել է իր ներքին ինքնավարությունը²:

Հայ բնակչության մի փոշոր հատված, ինչպես տեսանք, կենտրոնացված է եղել Ֆիլիպոպոլսի (ներկայիս՝ Պլովդիվ) քաղաքում: Բյուզանդական պատմիչ Աննա Կոմնինը հայտնում է, որ Ֆիլիպոպոլսի բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին:

XII դարի պատմիչներից Նիկիտա Խոնիատան խոսելով խաչակրաց արշավանքի մասին, հայտնում է, որ երբ Ֆրիդրիկ Բարբառոսան 1189 թվականին վերցնում է Ֆիլիպոպոլիսը, քաղաքի բնակչության որոշ մասը վախենալով նրանից, խույս է տալիս և փախչում, իսկ հայերը մնում են քաղաքում և գնում ընդառաջ նվաճողներին, բարեկամաբար ընդունում և ամեն տեսակի աջակցություն ցույց տալիս նրան³: Պատմիչի այս տեղեկությունը հաստատում է նույն արշավանքի մասնակից ավստրիացի խաչակիր Անբերթը քր թողած հիշատակագրությունների մեջ: Նա հայտնում է, որ հայերը Ֆրիդրիկին ո՛չ միայն սիրալիր ընդունեցին, այլև խոստա-

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊԷԳ, II, էջ 560:

² «Հայրենի տարեցոյց», էջ 53:

³ Г. Г. Литаврин, Болгария и Византия в XI—XII вв., М., 1960, էջ 410—427:

⁴ Anna Comnena, Alexiadis, Գ. II, էջ 257:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊԷԳ, II Գ., էջ 562:

² Նույն տեղը Գ. I էջ 558:

³ Niketas Choniatis, De Isaacio-Angelo, Գ. II, §13, էջ 527:

ցան պարենավորել նրա բանակը՝ խնդրելով միայն ապահովութիւն «իրենց գյուղերի համար»¹: Այս տեղեկութիւնից երևում է որ Ֆիլիպպոպոլիսում և նրա շրջակայքում բավականին թվով հայկական գյուղեր են եղել, այնքան շատ, որ կարող էին ապահովել խաչակիրների հսկա բանակի պարենավորումը:

Ֆիլիպպոպոլիսը XII—XVII դարերում Բուլղարիայի առևտրաշատ կենտրոններից մեկն էր, նա գտնվում էր Պոլսից դեպի Բուլղարիա և արևմտյան Եվրոպա ձգվող տարանցիկ ճանապարհի վրա², ուստի պետք է ենթադրել, որ այնտեղ գտնվել են որոշ թվով նաև հայ արհեստավորներ և առևտրականներ:

XII դարում հայկական գաղթօջախ է եղել նաև Սոֆիայում, Մգլինում, Դիվոլում և Բիթոլլայում: Մեզ են հասել Օխրիտայի Թեոֆիլակ եպիսկոպոսի նամակները՝ հասցեագրված Սոֆիայի եպիսկոպոսներին և Մրզլենի Թեան անունով մի հայ ազնվականի, որոնցից երևում է, որ հայերը նշված վայրերում գաղթօջախներ են ունեցել, որոնք զգալի հասարակական կշիռ են ներկայացրել³:

Բուլղարիայի հայկական հնագույն գաղթօջախներից է Թոնովոն: Բանասեր Ն. Գասապյանը իր «Բուլղարահայ անհետացած գաղութներու մասին» խորագրով հոդվածում փաստեր է մատնանշում այն մասին, որ XIII դարի կեսերից սկսած Թոնովոն մեծաթիվ հայ բնակչություն է ունեցել⁴: Ըստ հայկական մի հին ձեռագրում եղած հիշատակության, հայոց եկեղեցու բարձր իշխանութիւնները Թոնովոյի հայ համայնքի համար Առաքել անունով մեկին քահանա են ձեռնադրել: Թոնովոյի հայ բնակչության որոշ մասը, ըստ երևույթին, հարել է պավլիկյան շարժմանը: Այդ երկվում է տեղի պատրիարք Եվթիմիոսի (XIII դարի վերջերը և XIV դարի սկզբները) նամակներում Թոնովոյի հայերի նկատմամբ արտահայտած դժգոհությունը, որ նրանք «պավլիկյան աղանդի հետևողներ են»⁵:

Բյուզանդագետ Գ. Մեյնեն, որն զբաղվել է Բալկաններում գրտնըվող հայկական գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրության մեջ, գտնում է, որ Բուլղարիայում մեծ թվով հայ բնակչություն է եղել ոչ միայն XI—XII, այլև XIII—XIV դարերում: Բացի վերե-

հիշվածներից, նա գաղթօջախներ է մատնացույց անում Օխրիտայում և Ստրումիցայում¹:

Հայ գաղթականության հնագույն բնակավայրերիցն է հանդիսացել Ադրիանապոլիսը: Թե որքան մեծ թիվ է կազմել Ադրիանապոլսի հայ բնակչությունը, այդ երևում է նրանից, որ 1261 թվականին, երբ Հենրիկոսի գլխավորած խաչակիրները բյուզանդիայից հետ էին վերադառնում՝ Բյուզանդիայից Արևմտյան Եվրոպա վերադառնալու համար, Ադրիանապոլսից 20,000 հայեր միացան նրանց և շարժվեցին հյուսիս²:

Եվ, վերջապես, հայկական մի գաղթօջախ գտնվել է Վառնա քաղաքում: Հայ գաղթականները այստեղ են եկել Ղրիմից XIV—XV դարերում: Նրանց մեծ մասը եղել է առևտրական: Ղրիմահայերը հաստատվելով Վառնայում, իրենց առևտրական կայաններն են հիմնել նաև Բուլղարիայում և Բուրգասում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բուլղարահայ գաղթականությունը միայն քաղաքատիպ վայրերում չէ, որ տեղավորվել է. մեծ թվով հայեր են ապրել նաև գյուղերում: Բուլղարական պատմաբան պրոֆ. Իորդան Իվանովը, ուսումնասիրելով Բուլղարիայի պատմական տեղանունները, մատնացույց է անում մի շարք գյուղանուններ, որոնք հայկական ծագում ունեն: Միջնադարյան հիշատակարանները և մատենագիրները Բուլղարիայի տարբեր վայրերում հիշում են բազմաթիվ գյուղեր հայկական անուններով. «Արմենոր» («Արմենիտոր») և «Արմենակո» գյուղերը՝ Լեբինի շրջանում, «Արմենիտոր» գյուղը՝ Բիթոլիայի շրջանում, «Արմենիթե» գյուղը՝ Դոբրովոյի շրջանում, «Արմենիցա» գյուղը՝ Ռիվիայի մոտերում: «Արմենովո», «էրմենյուլի»՝ Նիկոպոլսի մոտ, «Արմյանկովիցի» և այլ գյուղեր³:

Հայկական որոշ բնակավայրերի անուններ կապված են նաև պավլիկյանների հետ: Այսպիսի անուններ են համարվում «Պավլիկենի» ավանի անունը՝ Թոնովոյի շրջանում, «Գորնո Պավլիկենի» և «Տոնո Պավլիկենի»՝ Լովեզի շրջանում, Թորոս և Կալինիկ անուններով ավանները և այլն:

XIII—XIV դարերում մեծաթիվ հայ բնակչության կենտրոնացումը Բուլղարիայում, անհրաժեշտություն է առաջացնում Բուլղարիայում ստեղծելու թեմական իշխանություն, որի կենտրոնը դար-

¹ Historie de Expeditione Fredrici Imperatoris, Berlin, 1928, էջ 45:

² История Болгарии, էջ 132:

³ И. Иванов, Богомилский книги и легенды, էջ 19:

⁴ «Երևան» Սոֆիայի, 1958 դեկտ. 19:

⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, էջ 581:

¹ «Երևան» Սոֆիայի, 1958 թ., դեկտ. 19:

² Sté' G. Millet, L' Ancien Art sorbe les eglises, Paris, 1912, էջ 15:

³ «Երևան», Սոֆիայի, 1959, մայիսի 29:

ձավ Ֆիլիպոպոլիս քաղաքը: Հավաստի տեղեկություններ կան այն մասին, որ Ֆիլիպոպոլիսում գոյություն է ունեցել հայկական վանք և միաբանություն, որի վանահայրը՝ Հովհաննես Ութմանը թարգմանիչի պաշտոնով ընկերակցել է Մանվել կայսեր ներկայացուցիչ՝ հույն աստվածաբան Թեոփանոս Մայեստին, և 1170 թվականին մեկնել է Հռոմկա՝ մասնակցելու Ներսես Շնորհալու հետ վարվող դավանաբանական բանակցություններին: Հովհաննես Ութմանը այդ բանակցությունների ընթացքում, ինչպես երևում է, բռնել է Շնորհալու կողմը: Վերջինս նրան կոչում է «համազգի մեր և համակրող»: Ֆիլիպոպոլիսի հայկական վանքի մի այլ վանահայր՝ Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը թեմի առաջնորդն է եղել, Գրիգոր կաթողիկոսի հանձնարարությամբ 1184 թվականին մեկնել է Լուկիանոս պապի մոտ՝ պարզելու Վատիկանի դիրքը հայոց եկեղեցու նկատմամբ: Ֆիլիպոպոլիսը Բուլղարիայի հայկական թեմական առաջնորդի կենտրոն է համարվել մինչև XV դարը՝ մինչև թուրքական նվաճումները: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ Պլովդիվի հոգևոր առաջնորդ Հովակիմ եպիսկոպոսը 1453 թվականին փոխադրվել է Կ. Պոլիս և ստանձնել Պոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բուլղարահայերը իրենց ապաստանած երկրին տվել են հասարակական և քաղաքական մի շարք գործիչներ: Հիշենք նրանցից միայն մեկին:

Յար Պիտերի թագավորության ժամանակ (927—969) բուլղարական արքունիքում աշխատող աշքառու գործիչներից է հանդիսացել իշխան Գրիգորը, Սիմեոն թագավորի կնոջ՝ Ռաբնայի եղբայրը, Պիտերի քեռին: Գրիգորը Բյուզանդիայից Բուլղարիա եկած հայ իշխաններից է եղել և զգալի դեր կատարել Բուլղարիայում մասնավորապես դիվանագիտության բնագավառում: Նա փաստորեն հանդիսացել է Պետր թագավորի խնամակալը: Հայ այս իշխանի անվան հետ է կապված մի պայմանագիր, որը նա կնքել է Բյուզանդիայի հետ Բուլղարիայի համար բացառիկ նպաստավոր պայմաններով: Ըստ այդ պայմանագրի, Բյուզանդիան պաշտոնապես ճանաչել է Պետրի գահակալությունը, թույլ է տվել բուլղարներին սեփական պատրիարքություն ունենալ և վճարել սահմանված չափով ռազմատուրք: Բյուզանդ-բուլղարական այդ պայմանագիրն ավելի հաստատուն դարձնելու նկատառումով

¹ Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Երուսղեմ, 1871, էջ 144—145:

² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. I, էջ 1483—1485:

Պետրին ամուսնացրել են բյուզանդական կայսր Ռոմանոսի թոռան՝ Մարիայի հետ:

XIII դարից սկսած մեր տեղեկությունները բուլղարահայ գաղթօջախների մասին. սկսում են պակասել, իսկ XIV—XV դարերում՝ բոլորովին ընդհատվել: Չի կարելի համաձայնվել պատմագիտության մեջ արտահայտված այն տեսակետի հետ, որ իբրև թե բուլղարահայերը գաղթականական նոր հոսանք չընդունելու հետևանքով, ապազգայնացան և ասիմիլյացիայի ենթարկվեցին: Ճիշտ չէ այդ տեսակետը, որովհետև նշված ժամանակաշրջանում Բուլղարիան հայկական գաղթականություն ընդունել է: Մեզ հայտնի է, օրինակ, հայ գաղթականության որոշ խմբեր եկել են 1239 թվականին՝ մոնղոլների նվաճումների ժամանակ, 1336 թվականին՝ Անիի երկրաշարժից հետո, 1375 թվականին՝ Կիլիկիայի անկումից հետո, 1475 թվականին՝ Ղրիմը թուրքերի կողմից գրավելուց հետո և այլն: Սակայն այս գաղթականական հոսանքներից ոչ մեկը ի վիճակի չի եղել կանգնեցնել բուլղարահայերի ասիմիլյացիան:

Եվ այսպես, XIII—XIV դարերում բուլղարահայության մի մասը ասիմիլյացիայի է ենթարկվում բուլղար ժողովրդի մեջ, իսկ մյուս մասը չհանդուրժելով թուրքական տիրապետությունը, շարժվում է դեպի հյուսիս և քնակություն հաստատում Մոլդավիայում, Գալիցիայում, Լեհաստանում և Հունգարիայում՝ ստվարացնելով այդ երկրներում գտնվող հայ գաղթօջախները:

1363—1693 թվականներին, ինչպես հայտնի Բուլղարիայի գաղթօջախները թուրքական է, Բուլղարիան նվաճվեց թուրքերի կողմից: տիրապետության շրջանում: Թուրք զավթիչները 1363 թվականին վերցրին Ադրիանապոլիսը, 1364 թ.՝ Ֆիլիպոպոլիսը (Պլովդիվը), 1382-ին՝ Սոֆիան, 1388-ին՝ Շումենը, Սիլիստրան, իսկ 1393 թվականին՝ բուլղարական երկրորդ թագավորության մայրաքաղաք Թրնովոն:

Բուլղարահայերը տեղացիների հետ հավասարապես բաժանեցին թուրք նվաճողների անարգ լուծը: Գերեվարություն, ավարառություն, հարկերի ծանրացում, բռնություններ—մի խոսքով այն բոլոր հարստահարությունները, որոնք հատուկ են եղել թուրք նվաճողներին՝ իրենց գրաված երկրներում:

Թուրքերը՝ Բուլղարիան նվաճելուց հետո, երկրի տնտեսական կյանքը մղեցին դեպի լճացում, քաղաքները կորցրին իրենց նախկին նշանակությունը և վեր ածվեցին ավանների: Ցուցանշական

է հատկապես Տիրիպոպոլսի վիճակը: Եվրոպացի ճանապարհորդ Ռամբերտին 1534 թ. իր Ուղեգրութեան մեջ խոսելով թուրքական ավերածութիւններու մասին Տիրիպոպոլսում, հետեւյալն է գրում. «Տիրիպոպոլսն այժմ ավերված է և ըստ թուրքական սովորութեան, վեր է ածվել գյուղի՝ կառուցված ծղոտից, տախտակից և ցեխից»:

Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես և Բուլղարիայում, թուրքերը կիրառեցին բնակչութեանը տեղահանելու քաղաքականութիւն. տեղացիներին առանձին խմբերով քշում էին այլ երկրներ, իսկ նրանց փոխարեն, այլ երկրներից, բերում էին և բնակեցնում օտար բնակիչներին: Ամեն կերպ աշխատում էին բնակչութեան մեջ ուժեղացնել մահմեդական տարրերին՝ ցանկանալով իրենց նվաճած երկրներում վատահելի հենարաններ ստեղծել:

Բալկաններում գտնվող հայ գաղթականութիւնը ևս ենթակա է եղել տեղահանութիւնների: Հայտնի է, օրինակ, սուլթան Բայազիդ 2-րդը 1484 թվականին, երբ գրավեց Մուղապիայի Ակկերման քաղաքը, տեղի հայ բնակչութեանը ստիպեց գաղթել Բուլղարիա և Պոլիս: 1673 թվականին սուլթան Մուհամեդ 3-րդը գրավելով Լեհաստանի Կամենեց քաղաքը, տեղի բնակչութեանը ստիպեց գաղթել Բուլղարիա: Կամենեցի բնակիչները Բուլղարիա գաղթեցին Սև ծովի վրայով. նրանք ճանապարհ ընկան երեք նավով, որոնցից մեկը ճանապարհին փոթորկի ժամանակ խորտակվեց, իսկ երկուսը տեղ հասան. հայ գաղթականները տեղավորվեցին Բուլղարիայի Սոֆիա, Շումեն և Ռուշուկ քաղաքներում: Թուրքական տիրապետութեան շրջանում հայ գաղթականութեան մի քանի հոսանքներ են եկել Հայաստանից և Ղրիմի ու փոքրասիական գաղթօջախներից: Մատնացույց անենք նրանցից կարևորները:

1549 թ. հայ գաղթականութեան մի հոսանք եկել է Բուլղարիա նախիջևանից, Շոտթից և Կարբիից ու բնակչութիւն հաստատել Շումենում:

1551 թվականին հայ գաղթականութեան մի այլ խումբ եկել է Ռումինիայից և հաստատվել Կոստանցայում և Հաջիօղլու-բազարում:

1606—1607 թվականներին հայկական մեծ գաղթականութիւն է եկել Բուլղարիա՝ Շահաբասի Պարսկաստան տարված գաղթականներից:

XVII դարի սկզբներում մեծ թվով գաղթականութիւն է եկել Արևմտյան Հայաստանի զանազան քաղաքներից ջալալիների խրժուրթութիւնների հետևանքով և բնակչութիւն հաստատել Մալ-

կատայում, էդիրնեում, Տիրիպոլում, Յամպոլում և այլ վայրերում: Եվ, վերջապես, XVII դարի սկզբներին սովի պատճառով Կաֆայից մեծ թվով հայ գաղթականութիւն է տեղափոխվել Բուլղարիա:

Անհրաժեշտ ենք համարում առանձին-առանձին կանգ առնել Բուլղարիայի մի քանի հայ գաղթօջախների վրա թուրքական տիրապետութեան շրջանում և համառոտակի տեղեկութիւններ տալ նրանց մասին:

Քրնովոյի հայ գաղթօջախը:—Հիմնվել է բուլղարական երկրորդ թագավորութեան շրջանում: Այն հայ գաղթականութեան նոր հոսանքներ ընդունեց XVII դարում: Թուրքական աղբյուրները քաղաքում հիշում են հայկական թաղամաս: Հայ գաղթականութեան մեծ մասը զբաղվել է արհեստագործութեամբ: Հիշվում են որոշ թվով նաև հայ առևտրականներ: Գաղթօջախը պահպանել է իր գոյութիւնը մինչև XIX դարը, այնուհետև հայ գաղթականների մի մասը հեռացել է, իսկ մյուսը՝ ասիմիլացիայի ենթարկվել բուլղար ժողովրդի մեջ:

Վառնայի հայ գաղթօջախը:—Հիմնվել է 1605 թվականին Կաֆայից եկած գաղթականներից: 1656 թվականին թուրք ճանապարհորդ էվլիա Չելեբին «Հայկական թաղամաս» է հիշում այս քաղաքում: Մարտիրոս Ղրիմեցին, որն այցելել է այս գաղթօջախը 1674 թվականին, մեծ թվով հայ գաղթականութիւն է տեսել այստեղ:

Ռազգրադի հայ գաղթօջախը:—Ռազգրադը Բուլղարիայի կարևոր կենտրոններից մեկն էր XVI դարում: XVII դարում թուրքական պաշտոնական գրութիւնների մեջ հիշվում են այնտեղ «էրմանի սոքաքի» (Հայկական փողոց), քաղաքի շուրջը՝ «էրմանի պաղլարի» (Հայկական այգիներ), «էրմանի մեզարիք» (Հայկական գերեզմանոց) և այլն: Կաթոլիկ միսիոներ Բակշիշը, որը 1640 թվականին այցելել է Ռազգրադ, հետևյալ տեղեկութիւնն է հաղորդում տեղի հայերի մասին: «Ռազգրադում ապրում են 70 հայ ընտանիք, թվով ավելի քան 460 հոգի, որոնք եկեղեցի չունեն, բոլորն էլ արհեստավորներ են՝ ատաղձագործներ, հյուան և այլն»: XVIII դարում Ռազգրադի հայ գաղթօջախը փոքրանում է: 1765 թվականին

1 ն. Գասապյան, Բուլղարահայոց անցյալին շուրջը («Նրևան» Սոֆիայի, 19 հունիսի 1959 թ.): Հմմտ. Ա. Մարկոս, «Վառնայի հայ գաղթութիւնը» («Նրևան» Սոֆիայի, 2-րդ դեկտ. 1960 թ.):

Ռազգրագ այցելող դանիացի ճանապարհորդ Կարստեն Նիբուրը այնտեղ գտնում է միայն 50—60 հոգի հայ բնակչություն: Ավելի ուշ, 1802 թվականին, Բժշկյանն այնտեղ տեսել է միայն 20 տուն հայեր: Հայերի վերջնական ցրումն այս քաղաքից տեղի է ունեցել 1811 թվականին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ¹:

Կոլարովգրադի կամ Շուվենի հայ գաղթօջախը:—Հիմնվել է XVII դարի սկզբներին: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ հայ գաղթականներ են եկել այստեղ 1600 թվականին: Բետր Բոգդանը 1640 թվականին այստեղ հիշում է ընդամենը 19 տուն հայ գաղթականություն՝ բաղկացած մոտ 40 հոգուց: Կոլարովգրադի հայ գաղթականների մի մասը եկել է Ղրիմից, իսկ մյուսը՝ Նախիջևնից և Երևանից: Պարապետիս են եղել գլխավորապես արհեստագործություններ, մասնավորապես ամանեղեններ պատրաստելով, որի պղինձը ստացել են Պոլսից:

Ֆիլիպոպոլսի հայ գաղթօջախը:—Հայկական հնագույն գաղթօջախներից մեկն է Բուլղարիայում: Նա իր գոյությունը պահպանել է նաև թուրքական տիրապետության շրջանում: Սիմեոն Լեհացին 1611 թվականին այդ քաղաքն այցելած ժամանակ հայկական գաղթօջախը գտել է բարեկեցիկ վիճակում. նա այնտեղ տեսել է հարյուր տուն հայություն: Գաղթօջախը XVIII դարում զգալիորեն նոսրացել է, շնայած որ նա իր մեջ ընդունել է Կամենեցից եկած հայ նոր գաղթականություն²:

Պրովադիայի հայ գաղթօջախը:—Հիմնվել է XVI դարի վերջերում: Հայ նոր գաղթականությունը նա ստվարացել է 1605 թվականին՝ Կաֆայից սովի պատճառով այստեղ եկած գաղթականներով: 1608 թվականին Սիմեոն Լեհացին այս քաղաքն այցելած ժամանակ այստեղ տեսել է «յուրով հայք տնով... երկու երէց և մեկ արեղայ»: Գաղթօջախը նոսրացել և ցրվել է XIX դարի առաջին քառորդում՝ ստեղծված տնտեսական և քաղաքական ծանր պայմանների հետևանքով³:

¹ Տես «Երևան» Սոֆիայի, 1959 թ. 16 հունվարի (հիմա «Հանդես ամսօրեայ»), 1926 թ., էջ 482):

² Ն. Գասպարյան, Ֆիլիպի շրջանի հին հայկական եկեղեցիները և վանքերը:

³ Ա. Մարկոս, Աղբյուրներ Պրովադիայի անհետացած հայ գաղութի մասին («Երևան» Սոֆիայի, 1960, 17 հունիսի): Հիմա Ս. Փաշաճյան, Պրովադիայի անհետացած հայ գաղութի մասին («Երևան» Սոֆիայի, 1958 թ., սեպ. 5):

Սոֆիայի հայ գաղթօջախը:—Սոֆիայի հայկական գաղթօջախի մասին թուրքական շրջանում մեզ հաղորդում են եվրոպացի ճանապարհորդներ Հանս Դենշվամը 1553 թ. և Վոլֆրանգը 1559 թ.: XVII դարում թուրքական աղբյուրները Սոֆիայում հիշում են «էրմանի թայվասը վե հեմասթը»: Սոֆիայի գաղթականները գլխավորապես եկել են Նախիջևանից: 1640 թվականին Պետր Բոգդանը Սոֆիայում հիշում է 200 ընտանիք: Սոֆիայի հայերը զբաղվել են գլխավորապես արհեստագործությամբ: Աղբյուրներում հիշվում են լակերիչներ, երկաթագործներ, հացթուփներ և այլ արհեստով զբաղվողներ: Քաղաքի Լեսկի փողոցն անցյալում կոչվել է «Հայկական»¹:

Ռուշչուկի հայ գաղթօջախը:—Հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են XVI դարի սկզբներին: 1640 թվականին Պետր Բոգդանն այդտեղ հիշում է 200 ընտանիք՝ ավելի քան 1000 շունչ բնակչությամբ: Գաղթօջախը պահպանել է իր գոյությունը նաև XIX դարում: Նշված դարի 70-ական թվականներին Ռուսեի նահանգում ապրող հայերի թիվը հաշվվել է 2000, որոնց մեծ մասն ապրել են Ռուսեում²:

Բուլղարիայում մեծ ու փոքր խմբերով հայեր են ապրել այլ քաղաքներում և գյուղերում, որոնց վրա կանգ առնելու հնարավորություն չունենք: Բավական է հիշել Սիմեոն Լեհացու հաղորդած այն տեղեկությունը, որ Բալկաններում իր կատարած ճանապարհորդության ժամանակ չի եղել մի քաղաք կամ շրջան, ուր նա հանդիպած չլինի հայերի:

Բուլղարահայ մշակույթը:

Բուլղարահայերն իրենց համեստ մուծումներն ունեն Բուլղարիայի մշակույթի և գաղափարախոսության տարբեր բնագավառներում:

Հայ-բուլղարական կուլտուրայի առնչումների ամենից նշանակալից երևույթը այդ պայմանների գաղափարախոսությունն է, որը, ինչպես հայտնի է, նպաստավոր հող է գտել և բողոքական տարբերակով տարածվել ամբողջ Բուլղարիայում: Այստեղ ևս պայմանների գաղափարախոսությանը հարել են գլխավորապես ընչազուրկ տարբերը:

¹ Տես Ա. Մարկոս, Սոֆիայի հայ գաղութը թրքական տիրապետության օրոք («Երևան» Սոֆիայի, 1960, 16 սեպ.):

² Ա. Մարկոս, XVIII—XIX դդ. մնացած տապանաքարերը Ռուսեի մեջ («Երևան» Սոֆիայի, 1958, 12-ր և 19-ր սեպ.):

«Պավլիկյանների և մեսայանականների հայացքները,— գրում է պատմաբան Անգելովը,— իրենց արտահայտություններն են գտել Բոգոմիլյան ուսմունքի բոլոր կողմերի, բուլղար քահանա—բարեփոխիչ Բոգոմիլի կրոնափիլիսոփայական և աստվածաբանական ողջ սիստեմի վրա»¹:

Բուլղարահայերը հնագույն շրջանից սկսած ակտիվ մասնակցություն են ունեցել երկրի շինարարության գործին: Ստեփանոս Ասողիկը հայտնում է, որ Բարսեղ Բուլղարասպան կայսրը Բուլղարիայում կատարած ավերածություններից հետո, հայ շինարարների մի մեծ խումբ է տեղափոխել Բուլղարիա՝ քանդված երկիրը կառուցելու համար²: Հայ շինարարների, ճարտարապետների մասին տեղեկություններ կան հետագա դարերում ևս: Բուլղարիայում աշխատող հայ շինարարները չէին կարող իրենց հետ շտանել իրենց արվեստը: Պատահական չէ, որ ճարտարապետության պատմության մասնագետները որոշակի նմանություններ են տեսնում հայ և բուլղար որոշ ճարտարապետական կոթողների միջև: Պրոֆ. Քացաբոզը հայ ճարտարապետական ազդեցությունը կրող բուլղարական հուշարձաններից մատնացույց է անում Բերոշթիցա քաղաքի մոտ գտնվող բուլղարական եկեղեցին: Խոսելով այս հուշարձանի մասին, նա գտնում է, որ «Պուլղար եկեղեցիներու վրա հայ ճարտարապետության ազդեցությունը ակներև է»:

Բուլղարիայի հնագույն հուշարձաններից մեկն է հանդիսանում Բաշկովոյի վանքը, որը հիմնվել է 1084 թվականին հայ իշխան Բակուրյանի և իր եղբայր Աբաս Բակուրյանի կողմից: Գրիգոր Բակուրյանը Տայբից է, Ալեքս Կոմնենոսի ժամանակ ծառայելով քուլդանդական բանակում և արքունիքում, հասնում է պետական բարձր պաշտոնի: Երկար ժամանակ պաշտոնավարելով Բուլղարիայում, բարի հիշատակ թողնելու ցանկությամբ, նա կառուցում է Բաշկովոյի վանքը: Նա, որպես քաղկեդոնական եկեղեցու հետևող, իր վանքում հիմնած միաբանության մեջ մեծ տեղ է հատկացրել վրաց միաբանակ եկեղեցու հետևողներին: Վանքի միաբանության համար նա կազմել է տվել մի կանոնադրություն, որը մեզ է հասել երեք լեզվով՝ հայերեն, հունարեն և վրացերեն: Բուլղարիայի հայկական գաղթավայրում տարբեր ժամանակ-

ներում, գործել են հայկական գրչության մի քանի օջախներ, ուր գրվել, ընդօրինակվել են ձեռագրեր:

Հնագույն ձեռագիրը, որը մեզ է հասել Բուլղարիայի հայկական գրչության օջախներից, այդ Կիրակոս երեցի Ադրիանոպոլսում 1007 թ. ընդօրինակած ձեռագիրն է, որն այժմ Վենետիկի Մխիթարյանների սեփականությունն է: Ձեռագրի պատվիրատուն է հանդիսացել Հովհաննես իշխանը: Նշված ձեռագիրն արժեքավոր է ոչ միայն որպես հին հայկական գրչության նմուշ Բալկանյան երկրներում, այլև իր մանրանկարչությամբ¹:

Բուլղարիայում գրված հաջորդ ձեռագիրը հայ նշանավոր բժիշկ Ամիրդովլաթի ինքնագիր ձեռագիրն է, որը գրված է 1469 թվականին Ֆիլիպոպոլիս քաղաքում: Ձեռագիրը պարունակում է անվանի բժշկապետի «Օգուտ բժշկութեան» աշխատությունը:

Ձեռագրեր են գրվել Բուլղարիայի մյուս վայրերում ևս՝ Ֆիլիպոպոլսում, Սոֆիայում, Ֆոկչանում և այլ վայրերում:

XVI—XVIII դարերում հայ արվեստի ազդեցությունը որոշակի նկատելի է ոսկերչության, գորգագործության, հյուսվածքեղենի, մետաքսագործության և այլ արհեստների բնագավառում:

¹ «Բաղմավեպ», 1935 թ., էջ 430—431:

¹ Д. Ангелов, Богомилство в Болгарии, էջ 54:

² Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 201:

ՌՈՒՄԻՆԻԱՑԻ ԼԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Աղբյուրները և գրականությունը:

Ինչպես հայկական մյուս գաղթավայրերի, այնպես և Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմության աղբյուրները աղքատիկ են և կցկտուր: Մեզ հայտնի չէ հայկական, ռումինական կամ օտար ոչ մի պատմիչ կամ ժամանակագիր, որը նպատակ դրած լիներ շարադրելու ռումինահայերի որևէ ժամանակաշրջանի պատմությունը: Ռումինահայերի համառոտ պատմությունը հնարավոր է լինում կազմել միայն վիճակագիր արձանագրությունների, հիշատակագրությունների, ինչպես նաև՝ հայ և օտար պատմիչների, ուղեգիրների ու ժամանակագիրների հաղորդած միջանկյալ տեղեկությունների հիման վրա: Ավելի մոտիկ ժամանակաշրջանի պատմության համար արժեքավոր նյութեր գտնում ենք պատմական վավերագրերում, որոնք բաժանելով գաղթավայրի թափառիկ ճակատագիրը, ցրված են Ռումինիայի մեծ ու փոքր արխիվներում: Ըստ տեղեկությունների, միայն Բուխարեստի արխիվներում ռումինահայ գաղթավայրերին վերաբերող վավերագրերի թիվը հասնում է 50 հազարի:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմության այդ ցրված նյութերը ի մի հավաքելու ու նրանցից ամբողջական ժողովածուներ կազմելու ուղղությամբ հայագիտության մեջ բավականաչափ աշխատանք կատարվել է: Այդ ուղղությամբ առանձնապես շնորհակալ նախաձեռնություն է ցուցաբերել Ղ. Ալիշանը իր «Կամենեց. տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումեկիոյ» խորագրով աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել 1896 թվականին վեհետիկում: Նշված ժողովածուի մեջ զետեղված են հայերեն և հայա-

տառ զփշաղերեն ժամանակագրություններ, ինչպես և հայկական հիշատակարաններ, կաթողիկոսական կոնդակներ և այլ այնպիսի նյութեր, որոնք վերաբերում են Լեհաստանի և Ռումինիայի հայկական գաղթօջախների պատմությանը:

Գաղթավայրի պատմության մասին փաստական հարուստ նյութ է հավաքել Մ. Բժշկյանը իր «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» վերնագրով աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել վեհետիկում 1836 թվականին: Բժշկյանն անձամբ շրջագայել է Ռումինիայի մի շարք վայրերում և նյութեր հավաքել ոչ միայն ժամանակակից հայ գաղթօջախների, այլև նրանց անցյալի մասին:

Ռումինիայի, մասնավորապես Տրանսիլվանիայի հայ գաղթավայրի պատմության համար փաստական արժեքավոր նյութեր են պարունակում Հ. Գ. Գովրիկյանի երկու աշխատությունները՝ «Դրանսիլվանիո ևայոց մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կեռլա քաղաքի ի գիր և ի պատկեր», որը հրատարակվել է Վիեննայում 1896 թվականին և «Հայք ի յՆդիսարեթուպոլիս Դրանսիլվանիո»՝ երկու հատորից, որից առաջինը լույս է տեսել 1893 թվականին, իսկ երկրորդը՝ 1899 թվականին, երկուսն էլ՝ Վիեննայում:

Տրանսիլվանիայի գաղթավայրի պատմության համար ուշագրավ նյութեր են հրատարակված նույն հեղինակի մի այլ աշխատության մեջ՝ «Հայ առձագանք կամ հիշատակարաններ հին և նոր Նդիսարեթուպոլսո Հայաքաղհին», որը լույս է տեսել 1904 թվականին: Նշված չորս աշխատությունների մեջ զետեղված են Տրանսիլվանիայի իշխանների և ավստրիական կայսրերի հրովարտականքը, պաշտոնական գրագրությունը և այլ նյութեր, որոնք անմիջապես վերաբերում են Տրանսիլվանիայի հայ գաղթօջախներին:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է Մինաս Թոխաթեցու «Ողբ ի վերայ օլախաց երկրի ևայերուն», ուր հեղինակը, որպես ականատես անձնավորություն, չափածո նկարագրել է Մուղավիայի Ստեփան Ռարեշ վոյեվոդի 1551 թվականին հայերի դեմ սկսած հայաժանջը: Այս տաղը հրատարակվել է մի քանի անգամ: Նա թարգմանվել է նաև ռումիներեն և գերմաներեն լեզուներով:

Մուղավիայի հայ գաղթավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Լեհացին, որը 1608—1616 թվականներին ճանապարհորդել է Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում և գրի առել իր տպավորությունները: Լեհացու «Ուղեգրութիւն»-ը հրատարակել է Հ. Ն. Ակիլյանը Վիեննայում 1936 թվականին:

Ռումինիայի հայ գաղթօջախների վերաբերյալ կան տեղեկություններ հայկական և ռումինական մեծ ու փոքր այլ աղբյուրներում ևս: Սակայն ցավով պետք է ասենք, որ նշված աղբյուրներում Ռումինիայի հայ գաղթավայրի մասին եղած տեղեկությունները միջանկյալ տեղեկություններ են և ամբողջական պատկերացում չեն տալիս ո՛չ գաղթավայրի ներքին կյանքի և ո՛չ էլ հայ համայնքի խաղացած հասարակական-քաղաքական դերի մասին միջնադարյան Ռումինիայում:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմությունը բավականաչափ ուսումնասիրված է: Մեծ աշխատանք է կատարվել ինչպես հայ, այնպես և ռումինացի պատմաբանների կողմից: Գաղթավայրի պատմությանը նվիրված մի քանի տասնյակ ուսումնասիրություններ են հրատարակվել ռումիներեն, հայերեն և գերմաներեն լեզուներով:

Ռումինահայության պատմության առաջին ուսումնասիրողներից է հանդիսացել մաճառ-հայկական պատմաբան Քրիստոֆ Լուկաչը, որը 1859 թվականին, ավելի քան հարյուր տարի առաջ, լույս է ընծայել մի ուսումնասիրություն լատիներեն լեզվով՝ «Պատմություն Տրանսիլվանիայի հայության» («Historia Armenorum Transilvaniae») վերնագրով: Լուկաչից հետո գաղթավայրի պատմությանը զբաղվող լուրջ գիտնականներից է հանդիսացել Դիմիտրիոս Տանը, որը պատմական սկզբնաղբյուրների հիման վրա գրել է Քուկովինիայի հայ գաղթավայրի պատմությունը «Արևելյան Հայքի Պուլնովիճա» վերնագրով (գերմաներեն լեզվով) և հրատարակել 1890 թվականին Չերնովեց քաղաքում: Այդ աշխատությունը հայերեն է թարգմանել Գ. Վ. Գալեմբերյանը և հրատարակել Վիեննայում 1891 թվականին:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի ուսումնասիրության բնագավառում զգալի աշխատանք է կատարել ռումինացի նշանավոր պատմաբան պրոֆ. Բ. Հաժդեուն (1836—1907), որն իր մի շարք աշխատությունների մեջ ընդարձակ էջեր է հատկացրել նաև ռումինահայությանը և դրվատական խոսքեր ասել նրա մասին:

Ռումինահայության պատմությանը զբաղվող գիտնականներից բացառիկ մեծ է պրոֆ. Նիկոլայ Յորգայի (1871—1940) մատուցած վաստակը: Նա իր մի քանի աշխատությունների մեջ, որոնք նվիրված են Ռումինիայի քաղաքական պատմությանը, տնտեսությանը, եկեղեցուն, արվեստին և այլն, զգալի տեղ է հատկացրել նաև ռումինահայության պատմությանը: Պրոֆ. Յորգան բացա-

ռիկ նախանձախնդրություն է ցուցաբերել ռումինահայերի՝ երկրին մատուցած ծառայությունը, նրա ստեղծած արժեքները վեր հանելու և գնահատելու գործում: Ռումինիայի հայ գաղթօջախներին նվիրված նրա լավագույն աշխատություններից կարելի է մատնացույց անել «Հայերը և ռումինացիները. պատմական գուզակշիռ», որը լույս է տեսել Բուխարեստում 1914 թվականին:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը զբաղվող հեղինակներից զգալի աշխատանք է կատարել Գ. Կոլլավը, որը մի շարք ուսումնասիրություններ է հրատարակել ռումիներեն լեզվով՝ «Հայերը իբրև քաղաքների հիմնադիր Եվրոպայի արևելյան մասերում մեջ» (1909 թ.), «Ռումինիայի հայ եկեղեցիները» (1912 թ.), «Պոթոշանի, Եաշի, Ռումանի երիտասարդական միության կանոնադրությունը» (1896 թ.) և այլն:

Ռումինահայության պատմությանը նվիրված համառոտ ուրվագծեր են հրատարակել Ա. Մ. Ալթունյանը՝ «Տեղեկություն հայոց գաղթականության, որի ի Մոլդովալաֆիա, Հունգարիա և ի Արևմտյան», որը հրատարակվել է 1877 թվականին Յոկչանում, Պ. քահ. Մամիկոնյանը՝ «Ռումինահայոց ներկայն և ապագայն», որը հրատարակել է Գալացում 1895 թվականին և Լ. Բաբայանը՝ «Հայերը Մոլդովիայում և Քուկովիճիայում», որը հրատարակվել է Քբիլիսիում 1911 թվականին:

Հայ-ռումինական ժողովուրդների հարաբերությունների և Ռումինիայի հայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությանը զբաղվող ժամանակակից գիտնականներից մեղվաջախ աշխատանք է կատարել անվանի գիտնական, Բուխարեստի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի վարիչ պրոֆ. Վլադ Բենեցիանուն: Նա Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը նվիրված մի քանի աշխատություններ է հրատարակել: Գիտական բացառիկ արժեք է ներկայացնում մասնավորապես նրա «Ռումինիայի հայկական գաղութները ըստ ռումինական տեղանունների տվյալների» հոդվածը, որը լույս տեսավ ուսերեն լեզվով «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1962 թ. առաջին համարում:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը երկար ժամանակ է, որ զբաղվում է պատմաբան Հ. Սիրունին: Նա մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրություններ է հրատարակել պարբերական մամուլում:

Սովետահայ պատմաբաններից Ռումինիայի հայ գաղթավայրի

պատմութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղվում է Մատենադարանի ավագ գիտական աշխատող Ս. Քոլանջյանը: Նրա ուսումնասիրութիւններից մեկը՝ «Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան», լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրի 1949—1951 թվականների համարներում:

Թվարկված հեղինակների ուսումնասիրութիւնները, պատմական արժեքավոր նյութեր պարունակելով հանդերձ, ունեն այն ընդհանուր թերութիւնը, որ նրանցում համեմատաբար քիչ են հրապարակված սոցիալական ներքին կյանքին վերաբերող նյութերը: Որոշ աշխատութիւններում շարժումը ավելի է շեշտադրված հայ առևտրականների գործունեութիւնը և առանձին անհատների դերը:

Փաղթօջախների հիմնումը և հայերի գաղթը դեպի Ռումինիա:

Ռումինիայի պետական տնտեսական կյանքը միջին դարերում փոփոխվել են. եղել են ժամանակներ, երբ նրանք լայնացել են՝ իրենց մեջ ընդգրկելով հարևան երկրներից որոշ գավառներ և, հակառակը, եղել է, որ նրանք զգալի չափով նեղացել են: Մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը Ռումինիան բաժանված է եղել վարչական մի քանի իրարից անկախ երկրամասերի: Նրա հիմնական մասն է կազմել Մունթենիան կամ Վալախիան, որը գտնվում է Ռումինիայի հարավային մասում: Հնագույն շրջանում նա կոչվել է նաև Յարա Ռումլենասկը (Ռումինական երկիր): Որոշ դարերում Վալախիայի մասն է կազմել իրենից արևմուտք գտնվող Յլտենիա նահանգը: Հայ մատենագրութեան մեջ Մունթենիան անվանված է Մունթանաց կամ Օլախաց երկիր: Կան նաև հայ մատենագիրներ, որոնք Օլախաց երկիր են անվանում նաև Մուլդավիան:

Ռումինիայի տերիտորիայի մեջ մտել և նրա վարչական խոշոր երկրամասերից է հանդիսացել Մուլդավիան, որը գտնվում է Ռումինիայի արևելյան մասում: Այն կոչվել է նաև Բոզդանիա, որը հայ մատենագրութեան մեջ հիշվում է Բուզդանաց երկիր անունով: Պատմական Ռումինիայի մեջ մտել են նաև Բուկովինիան՝ Ռումինիայի հյուսիս-արևելքում, Դոբրուջան՝ Ռումինիայի հարավ-արևելքում, Մուլդավիայի և Սև ծովի միջև և Տրանսիլվանիան՝ Ռումինիայի հյուսիսում:

Հայ գաղթականները Ռումինիա են մտել տարբեր ժամանակներում մի քանի հոսանքներով: Նրանք այստեղ միջին դարերում մի քանի անգամ գաղթօջախներ են հիմնել, դարեր շարունակ վաղ լույսով փայլել ումինական երկնակամարի վրա և աստպի նման

արագ մարել՝ իրենց հետևից թողնելով միայն կցկտուր պատմական հիշատակութիւններ:

Առաջին գաղթականութիւնը Ռումինիա է եկել X—XI դարերում: Այս գաղթականութեան մասին, դժբախտաբար, շատ քիչ բան գիտենք: Ռումինիայի հայկական առաջին գաղթօջախների մասին հավաստի տեղեկութիւններ սկսում են երևալ միայն XIV դարից: Այս դարաշրջանից պահվել են տեղեկութիւններ ինչպես հայկական, այնպես էլ ումինական աղբյուրներում:

Վալախիայում հաստատված հայկական գաղթօջախների մասին մեզ հասած տեղեկութիւնները վերաբերում են XIV դարի կեսերին: Հունգարական տարեգրութիւնների մեջ տեղեկութիւններ կան «բազմաթիվ բարեկեցիկ հայերի» մասին Տրգովիշտեում:

Վալախիայում հաստատված հայ առաջին գաղթօջախները, ինչպես երևում է, երկար կյանք չեն ունեցել. բնակութիւն հաստատելով մեծ մասամբ գյուղական վայրերում, և գաղթականական նոր հոսանք ընդունելով իրենց հայրենակիցներից, արագ ասիմիլյացիայի են ենթարկվել ումին ժողովրդի մեջ և անհետացել պատմութեան ասպարեզից: Անհետացող այդ գաղթօջախներից մնացել են միայն հայկական մի շարք բնակավայրերի անուններ:

Վալախիայում նոր գաղթօջախներ են սկսում ստեղծվել XV դարում: Բանասեր Հ. Անդրեասյանը պատմական տեղեկութիւններ է բերել այն մասին, որ 1400—1435 թվականներին Մունթենիայում բազմաթիվ լուսավորչական և կաթոլիկ դավանանքին պատկանող հայեր էին ապրում²:

Ավելի ուշ, 1506 թվականի վերաբերյալ, Բուխարեստի պատմիչ Յոնեսկու-Ջիոն տեղեկութիւններ է հաղորդում Բուխարեստում, Տրգովիշտում և Ռումինիայում ապրող հայ բնակչութեան մասին³:

Ռումինահայերի մոտ հյուսված ավանդութիւն կա, որ իրրեթե Բուխարեստ քաղաքի առաջին հիմնադիրը հանդիսացել է Հարթթ Բակուրի անունով մի հայ: Ըստ այդ առասպելի, Հարթթ Բակուրը առասպելական հարստութիւն ունեցող անձնավորութիւն է եղել, ապրել է Բուզդարիայի Վառնա քաղաքում: Նա ունեցել է մի աղջիկ, որը ցանկացել է ամուսնանալ իր ծառաներից մեկի հետ: Հայրը դեմ է եղել այդ ամուսնութեանը: Աղջիկն իր սիրահարի հետ փախել է Ռումինիա և Դրմբովիցա գետի ափին, գեղատեսիլ մի

¹ Գ. Տան, Արևելյան Հայքի Պուրովինիա, էջ 5:

² Տե՛ս «Aurara», 1906, № 10, էջ 12 (վերջված է Ս. Քոլանջյանից):

³ Ս. Քոլանջյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան (տե՛ս «Էջմիածին», 1950 թ., № 1, էջ 58):

վայրում, բնակություն հաստատել: Հայրը երկար փնտրել է իր աղջկան և գտնելուց հետո հաշտվել է նրա հետ ու նրա ապրած վայրում գեղեցիկ շենքեր է կառուցել, որը և հիմք է հանդիսացել Բուխարեստ քաղաքի հիմնադրման¹: Այս ավանդությունը շնայած պատմական ոչ մի հիմք չունի, նույնիսկ ենթադրվում է, որ Հաբեթ Բակուրը շփոթված է Գրիգոր Բակուրյանի հետ, սակայն այդ առասպելը կարևոր է այն տեսակետից, որ նրա հեղինակները ցանկացել են Բուխարեստի կառուցումների մեջ հայ մարդկանց մասնակցությունը տեսնել:

XIV դարում են հիմնվել հայկական գաղթօջախները նաև Մուղղավիայում՝ այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ հաստատված հայ գաղթօջախները ավելի երկար են կյանք ունեցել և հասարակական, քաղաքական և մշակութային ավելի գործուն դեր կատարել:

Ըստ տեղեկությունների, հայ գաղթականության առաջին խումբը Մուղղավիա է եկել Ղրիմից: Նրանք եղել են Հայաստանից դուրս եկած այն գաղթականներից, որոնք հյուսիսային երկրներն էին եկել Չարմաղանի վայրագությունների և Անիում տեղի ունեցած երկրաշարժի ավերումների հետևանքով: Մուղղավիայի հայերի մոտ մինչև ուշ ժամանակները պահված է եղել վաղեմի մի ավանդություն, ըստ որի իրենց նախահայրերը Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի երբեմնի բնակիչներն են հանդիսացել²:

Ղրիմից Մուղղավիա եկող հայ գաղթականության առաջին հիմնակետը Ակկերման նավահանգստային քաղաքն է հանդիսացել, որը հին ժամանակ կոչվել է նաև Մանքաստրա: Ակկերմանը փաստորեն Մուղղավիա եկող հայ գաղթականության համար մուտքի դարբաս է հանդիսացել³:

Ղրիմի և Կիլիկիայի հայ վաճառականները Ակկերման քաղաքը ճանաչում էին շատ վաղուց. XIII դարից սկսած նրանք հաճախ էին գալիս այնտեղ առևտուր անելու ուր և, հավանական է, ունեին իրենց մշտական ներկայացուցիչները: Այդտեղ գտնվել են Կիլիկյան հայ թագավորների դրամներ, որոնք ապացուցում են հայ-մուղղավական ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող հնագույն հարաբերությունների մասին:

¹ «Մուրեճ» մասագիր, 1903 թ., № 7, էջ 118—126:

² Գ. Տան, Արևելյան Հայքի Պուրովինա, էջ 5:

³ Меликсет-Бек, Армянские древности в Аккермане, Тифлис, 1911.

Ակկերմանը XV դարում, ինչպես պարզվում է, ունեցել է հայ գրչության օջախ: Մեզ է հասել «Ճաշոց» մի ձեռագիր, որը գրվել է այնտեղ նիկողայոս եպիսկոպոսի կողմից և նվիրվել Յաշի Ս. Աստվածածնի եկեղեցուն: Ձեռագրի գրչության թվականն է 1460¹:

Սսի կաթողիկոս Թեոդորոսը (1382—1392) Հովհաննես արքեպիսկոպոսին հաստատելով Լեհաստանի հոգևոր առաջնորդ, 1383 թվականին նրա տված կոնդակում թեմին ենթակա հայաշատ գաղթօջախներից հիշում է Լվովը, Լուցկը և Մանկաստրան²: Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրողները սովորաբար Մանկաստրա ասելով հասկանում էին Ակկերմանը: Սակայն վերջերս պատմական գիտությունների ղոկտոր Լ. Խաչիկյանը, հայ-ուկրաինական պատմական կապերին նվիրված գիտական սեսիայում կարդացած իր զեկուցման մեջ, փորձեց ցույց տալ, որ Մանքերմանը Կիև քաղաքն է³: Խաչիկյանի այս եզրակացության հետ չի կարելի համաձայնվել, որովհետև նրա մատնացուցց արած փաստերը բռնաձիգ բնույթ ունենին: Նրա եզրակացության համար իսկ հիմք ծառայած պատմական սկզբնաղբյուրում՝ «Կամենեցում», Մանքերմանը հիշված է Վլախաց երկրում. «Մանքերմանի Վլախաց երկիրն»: Վլախաց երկիր հայերն անվանել են Վալախիային՝ Ռումինիայի հարավային երկրամասին, իսկ Կիևը երբեք Ռումինիայի սահմանի մեջ չի գտնվել: Մանքերմանը՝ իտալական աղբյուրներում հիշված Մանկաստրան է: («Կաստրա» նշանակում է «քերդ»): Նույն իմաստն ունի նաև «կերմանը» ղփշաղբերնում, ուստի զարմանալի չէ, որ նույն քաղաքը իտալացիների մոտ կարող էր հիշվել Մանկաստրա անունով, իսկ ղփշաղբերի մոտ՝ Մանքերման: Խաչիկյանի այն փաստարկը, որ XVII դարի վավերագրերում Լվովի թեմի ենթակա քաղաքների շարքում հիշված Կիևը Մանքերմանն է, բնորոնելի չէ, որովհետև այդ տեղեկությունը բոլորովին տարբեր ժամանակաշրջանին է վերաբերում: XVI—XVII դարերում ուումինական թեմը բաժանվել էր լեհական թեմից և, բնական է, Ակկերմանը հիշվել չէր կարող: Մեր կարծիքով, ստուգելի է նաև Ռաշիդ-է-դղինի տեղեկությունը՝ մոնղոլների կողմից Մանքերմանը գրավելու մասին, որովհետև հեղինակի բնագրում հիշված է ոչ թե Մանքերմանը, այլ Մանքերքան:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 9485, թ. 264ա:

² Ալիշան, Կամենեց, էջ 221:

³ Л. Хакирян, Новые материалы о древней армянской колонии Киева («Исторические связи...», էջ 110—120):

Պրոֆ. Վ. Բենեցիանուի կարծիքով, XIV—XV դարերում հայկական գաղթօջախներ են եղել Մուղավիայի գրեթե բոլոր աչքի ընկնող առևտրաշատ քաղաքներում՝ Սուշավայում, Յաշում, Բոդոշանում, Դորոհոյում, Ֆոկչանում, Սիրեթում, Ռոմանում, Գալացում, Վասուլում, Տիրգո-Օկնայում, Բաքեում, Բիրլադում և ներկայիս Մուղավիայի խոտին, Քիլի և Բենդեր քաղաքներում¹։ Ըստ երում, պրոֆ. Բենեցիանուն գտնում է, որ Մուղավիա եկող հայ բնակչության զգալի հատվածը հաստատվել է գյուղական վայրերում։ Նա դրա անհերքելի ապացույցն է համարում մուղավական մի շարք գյուղերի և ավանների անունների հայկական ծագումը։ Մուղավիայում հայկական տեղանուններից նա մատնացույց է անում «Արմանուլ» անունով երեք գյուղերը՝ Բոտոշանի, Դարաքանի և Հըրլեուի շրջաններում, «Արմյանկա» գյուղը՝ Բոտոշանի շրջանում, «Արյանուլուլ» գյուղը՝ Մոյնիշտի շրջանում, «Գուրա Արմենլուի»՝ Միչինի շրջանում²։ Պրոֆ. Բենեցիանուն հայկական ծագում է վերագրում Տրանսիլվանիայի «Արմենի» գյուղին՝ Սիբիուի շրջանում, «Արմենիշ» ավանին՝ Կարանեբեշի շրջանում, «Գեյալուլ Արմանուլուլ»՝ Սին Ջորջու դե Պիդուրեի շրջանում և այլն³։

Մուղավիայի հայկական ամենից խոշոր գաղթօջախները XIV—XV դարերում գտնվել են Ակկերմանում, Սուշավայում և Սերեթում։ Մեզ է հասել էջմիածնի Քեոզու կաթողիկոսի 1388 թվականի օգոստոսի 18-ի կոնդակը, որով Լեհաստանի թեմի առաջնորդի իշխանության տակ գտնվող մուղավական քաղաքներից հիշվում են Սերաթը (Սիրեթը), Չիշվը (Սուշավան) և Մանքերմանը (Ակկերմանը)⁴։

Ռոմինական պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան, որ Մուղավիայի պետության հիմնադիր Տրակոշ Վոտայի ժամանակ (1352—1353) բազմաթիվ հայեր էին ապրում Մուղավիայում։ Ըստ այդ աղբյուրներում եղած հավաստիացումների, հայերը ճանաչված էին որպես լավ քաղաքացիներ Մուղավիայում և վայելում էին պետության հովանավորությունը։

Մուղավիայում հայ բնակչության մասին են վկայում հայկական մի շարք եկեղեցիների կառուցումները։ Այսպես, օրինակ, Բոթոշանի հայկական եկեղեցին կառուցվել է 1350 թվականին, Չե-

թաթեա Ալբայինը (Ակկերմանինը)՝ 1380 թվականին, Յաշինը՝ 1395 թվականին, Ռոմանի, Սիրեթի և խոտինի եկեղեցիները՝ 1551 թվականից առաջ և այլն¹։ Ուշագրավ է այն, որ այդ եկեղեցիներից մի քանիսի կառուցողները հանդիսացել են Արևելյան Հայաստանից եկած գաղթականներ։ Այսպես, օրինակ, Յաշի եկեղեցու կառուցման առթիվ գրած վիմագիր արձանագրության մեջ կարդում ենք. «...հիմնարկեցաւ Յաշու Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին ձեռամբ եկեղեցական խաչգոյն և Սիսեանցի տէր Յակոբին, Ջուղայեցի մահտեաի Մարգարին և մահտեսի Գրիգորին. թուին Հայոց Պետ (844 + 551 = 1395)»²։

XV—XVI դարերում Մուղավիան հայ գաղթականություն է ընդունել հարավից և արևելքից։ Հարավից եկող գաղթականները Թուրքիայի տիրապետությունից փախած հայերն են հանդիսացել, որոնք թուրքական նվաճումների սպառնալիքի տակ, ալիք առ ալիք շարժվելով հյուսիս, եկել և հասել են Մուղավիա։ Իսկ գաղթականության արևելյան խումբը եկել է Ղրիմից՝ երբ թուրքերը 1475 թվականին գրավեցին Ղրիմի թերակղզին ու իրենց տիրապետությունը հաստատեցին այնտեղ։

Հայ գաղթականության հոսանքը դեպի Մուղավիա չի դադարում նաև XVI—XVII դարերում։ Մեծ թվով գաղթականություն է եկել Ռոմինիա 16-րդ դարի վերջերում՝ Թուրքիայում ջալալիների կատարած վայրագությունների հետևանքով։ Գաղթականներ են եկել գլխավորապես Երզնկայից, Ակնից, Տևրիկից և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերից։ Միմեոն Լեհացին իր ուղևորության ընթացքում 1605 թվականին Պոլսում եղած ժամանակ հայ գաղթականների հսկայական բազմություն է տեսել այնտեղ, որոնք փախել էին ջալալիներից։ Միմեոն Լեհացին միայն Պոլսում գտնվող գաղթականության թիվը հաշվում է 40000 տուն³։ Շուտով Ռոմինիա հասան նաև Շահաբասի՝ 1605 թվականի բռնագաղթի ժամանակ ըջված գաղթականների այն խմբերը, որոնք չէին ցանկացել մնալ Պարսկաստանում։ Եվ, վերջապես, գաղթականական մի այլ հոսանք նորից եկել է Ղրիմից՝ այնտեղ տիրող սովի պատճառով։

Լեհահայ պանդուխտ գրիչներից մեկը՝ Հակոբ Երեցը, իր

¹ Բենեցիանու վերև հիշված հոդվածը (տե՛ս «ԳՔՀ», 1962, 1, էջ 172)։

² Նույն տեղը, էջ 178—179։

³ Ալիշան, Կամենեց, էջ 9։

⁴ Haşdeu, Istoria Toleranței Religioase, 1868, էջ 62—64։

¹ Վ. Բենեցիանու, Հին հայկական վկայություններ Մուղավիայի քաղաքների մասին («Նոր կյանք» թերթ, 1956 թ., № 6, 10 փետր.)։

² Պ. Բա՛. Մամիկոնյան, Ռոմինահայոց ներկայիս և ապագայի, էջ 119։

³ Միմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 8։

1608 թ. թողած հիշատակարաններում, խոսելով հայ բնակչության հայրենի երկրից արտագաղթելու մասին, դառնություններ նշում է. «... եղկելի եղեն ամենայն ազգն Հայոց, զի ցրուեցան ամենեքեան ընդ երեսս երկրի, որպէս փոշի հոսեալ ի հողմոյ ծագաց ի ծագս, բաժանեալք ի սիրելեաց, հեռացեալք ի հայրենեաց, որոշեալք ի յ(ը)նտանեաց, անջատեալք ամենայն բարութեանց, շրջէին, պանդրխտէին նշոհհացեալք ի մէջ այլասեոն ազգաց, այլախօս լեզուաց և անընդել աշխարհաց, որպէս զոշխար, որոց ոչ իցէ հովիւ, անտերունչ մնացեալ: Ողորմելի և աւաղելի եղև մեծանուն ազգն Հայոց մեծաց»¹:

Սիմեոն Լեհացին, որ իր բազմամյա ձանապարհորդությունների ընթացքում տեսել է հայ բնակչության ցրվածությունը տարբեր երկրներում, նրանց կրած տառապանքները, գրում է. «Եւ թէ հաշուես ի Պուղտանայ մինչև Ստամպուլ, պութուն Ռումէլին մինչև մեծն Վանատիկ, նա շկայ քաղաք, գեղ կամ շփուիկ (ազարակ—Ա. Ա.), որ հայ շկենայ. որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ցիրուցան եղեալ եմք ի վերայ երկրի որպէս զփոշի»²:

Ռումինիան հայ գաղթականություն է ընդունել նաև հարևան Լեհաստանից: XVII դարի 30—40-ական թվականներին, երբ Լեհաստանում սկսեց մոլեզունել Նիկոլ թորոսովիչի կաթողիկոսական, շատ լեհահայեր թողեցին Լեհաստանը և գաղթեցին Ռումինիա:

Գաղթավայրի ներքին կյանքը: Ինչպես հայկական մյուս գաղթավայրերում, այնպես և Ռումինիայում հայ գաղթավայրի բնակչությունը միատարր չի եղել: Նրա բնակչության կազմում մենք տեսնում ենք գյուղացիների, արհեստավորների, առևտրականների, կալվածատերերի և սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչների: Գաղթավայրի պատմության մեջ զբաղվողների մեծ մասը, դժբախտաբար, իր ուշադրությունը դարձրել է հայ առևտրականների վրա, որի հետևանքով պատմագրության մեջ այն սխալ կարծիքն է ստեղծվել, որ կարծես ռումինահայ բնակչությունը կազմված է եղել միայն վաճառականներից, բոլոր ռումինահայերն էլ կարծես մեծահարուստ մարդիկ են եղել: Այս սխալ տեսակետը վերջերս իրավացի քննադատության ենթարկեց պրոֆ. Վլադիսլավ Բենեցիանուն: Նա իր «Ռումինիայի հայ գաղութը ըստ ռումինական տեղանունների տվյալների» խորագրով արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ ցույց տվեց, որ ռումինահայերի զգալի մասն

¹ Ալիշան, Կամենեց, էջ 169:

² Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, էջ 8:

ապրելիս են եղել գյուղերում և զբաղվել հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Պարզաբանելով ռումինական մի շարք տեղանուններ, նա գտնում է, որ ռումինական շուրջ հարյուր տեղանուններ, գյուղական վայրերում, հայկական ծագում ունեն. «Այս աշխարհագրական անունները ապացուցում են,— եզրակացրել է նա,— որ հայերը հանդիսացել են ո՛չ միայն քաղաքների, արհեստների և առևտրի կազմակերպիչները, որոնք զարգացել են շնորհիվ նրանց գործունեության, այլև հայերը բնակչություն են հաստատել նաև գյուղերում: Մենք գտնում ենք, որ սկզբում գյուղերում հաստատված հայերը շնայած մեծաթիվ էին, սակայն կազմված էին փոքր խմբերից, որոնք և ձուլվեցին ռումին ժողովրդի մեջ»¹:

Թե սոցիալական ինչպիսի շերտավորում է գոյություն ունեցել Ռումինիայի հայ համայնքներում, այդ պարզ կարելի է տեսնել կաթողիկոսների այդ համայնքներին ուղարկած կոնդակներից, որոնց մեջ սովորություն է եղել նշել հասցեատեր համայնքների սոցիալական բոլոր խավերին, իհարկե, աշխատավորությանը հիշելով ցանկի վերջին տեղում: Ռումինիա ուղարկած կաթողիկոսական այդ կոնդակներում հիշված են հետևյալ խավերը.

«Պատուական և սրբասէր քահանաները»,

«Աստուածասէր և գովելի պարոնները և աւագները»,

«Փառասէր խոճանները և պուրճիները»,

«Հարկեր և բարեպաշտ տանուտէրները»,

«Իմաստուն և փառաւոր վաճառականները»,

«Ձեռնահմուտ արուեստագետները»,

«Աշխատասէր հողագործները»²:

Ռումինիայի հայ բնակչության ամենից զգալի հատվածը գյուղացիությունն է հանդիսացել, որի վիճակի մասին դժբախտաբար ոչինչ չգիտենք:

XVII դարում Ռումինիայի հայ գյուղացիության զգալի մասը ճորտացված է եղել: Ըստ որում, հայ գյուղացիները գտնվել են գլխավորապես հայ կալվածատերերի իրավասության տակ, որոնք պակաս չեն կեղեքել իրենց ազգակիցներին, քան այդ անում էին այլազգի կալվածատերերը: Բանասեր Լ. Բաբայանը, որը ուսումնասիրել է Բուկովինայի հայ կալվածատերերի գործունեությունը, գտնում է, որ «Բուկովինիայի հայ կալվածատերերը քիչ բաներով են տարբերվում ռումինացի և հրեա կալվածատերերից, որոնք

¹ ՊՐԶ, 1962, № 1, էջ 178:

² Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 9, 217, 221, 225:

անխնայորեն շահագործում են իրենց գյուղերի հողերը մշակող խեղճ գյուղացիներին»¹:

Հայ բնակչությունը ուշ դարերում մեծ թիվ է կազմել քաղաքատիպ վայրերում և զգալի դեր կատարել Ռումինիայի արդյունագործության և արհեստագործության զարգացման բնագավառում: Այդ առանձնապես նկատելի է Մուղավիայում: 14—15-րդ դարերում Մուղավիայից էին անցնում առևտրական երկու ուղիներ, որոնք Արևմտյան եվրոպական երկրները կապում էին Արևելքի և հարավի հետ: Այդ ուղիներից մեկը, որը կոչվում էր Մուղավական առևտրական ուղի, Կրակովը և Լվովը կապում էր Սև ծովի հետ՝ անցնելով Չեստառի Ալբիայից, Սուլավայից, Սիրեթից և Բրուլադից: Մյուսը, որ կոչվում էր Քաթառական առևտրական ուղի, անցնում էր Լուկկի և Վլադիմիրի վրայով դեպի Ղրիմի նավահանգրստային քաղաքները²: Մուղավիայի հայ գաղթականությունը տեղավորված էր գլխավորապես առևտրական այս ուղիների վրա:

Հայ վաճառականները արտակարգ նպաստավոր հող գտան իրենց գործունեության համար Մուղավիայում և գործուն մասնակցություն ունեցան երկրի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին առևտրի ասպարեզում: Մուղավական իշխանները, որոնք շահագրգռված էին զարկ տալու տնտեսության զարգացմանը, ամեն կերպ աշխատել են հովանավորել հայ վաճառականներին: Հայտնի է, օրինակ, որ Ալեքսանդր Բարի մականունով վոյեվոդը (1400—1432) Լեհաստանից Մուղավիա հրավիրեց հայ և գերմանացի վաճառականներին: Նա 1407 թվականի հոկտեմբերի 8-ի հրովարտակով ազատեց մաքսից առևտրականներին և մի շարք արտոնություններ շնորհեց նրանց³: Հայ վաճառականներին թույլ տրվեց բնակչություն հաստատելու Մուղավիայում մի պայմանով, որ նրանք «պանդոկ չպահեն, գարեջուր և մեղրաջուր չպատրաստեն, մսի կրպակ և ճաշարան բաց չանեն և հաց չվաճառեն»⁴: Ըստ տեղեկությունների, Ալեքսանդր Բարու հրավերով Մուղավիա եկավ 3000 տուն հայ գաղթականություն՝ ավելի քան 15000 հոգի, որոնք բնակչություն հաստատեցին Մուղավիայի քաղաքներում⁵: Միայն Սուլավան 15-րդ դարում ուներ երեք հազար հայ բնակչություն:

¹ Լ. Բարայան, Հայերը Մուղավիայում և Բուքովինիայում, էջ 160:

² ՊՔԶ, 1962, № 1, էջ 174:

³ Լ. Բարայան, Հայերը Մուղավիայում և Բուքովինիայում, էջ 45:

⁴ История Молдавии, т. I, Кишинев, 1951, էջ 117:

⁵ Գ. Տան, Արևելյան հայքի Պուրովինիա, էջ 10:

Ալեքսանդր Բարուց հետո. մուղավական իշխաններից հայ առևտրականներին մեծ արտոնություն շնորհեց և հովանավորություն ցույց տվեց Շտեֆան Միմը (1475—1504): Նրա օրոք հայ բնակչությունն ավելի բազմացավ Մուղավիայում: Հայերը, որպես Մուղավիայի օգտակար քաղաքացիներ, հովանավորվեցին մուղավական իշխաններ Բոգդան 3-րդի (1504—1517), Պետրու Ռարեշի (1527—1538, 1541—1546) և ուրիշների կողմից:

Հայ վաճառականների խաղացած դերը Ռումինիայում միջին դարերում նշված է ռումինացի մի շարք պատմաբանների և տրնտեսագետների կողմից: Այսպես, տնտեսագետ պրոֆ. Ե. Անջելեսկուն իր «Ռումինացիների տնտեսության պատմությունը» խորագրով աշխատության մեջ, խոսելով հայերի ունեցած դերի մասին Ռումինիայի տնտեսական կյանքի զարգացման բնագավառում, գրում է. «Եթե ռումինացիների հաջողվեց իրենց հին առևտրական ծաղկման շրջանում ճանաչել Սև ծովի բոլոր եզերքները, անգամ թափանցել Միջերկրականը՝ նեղուցների ճանապարհով, ապա այդ չպետք է վերագրել իտալացիներին, այլ Արևելքը լավ ճանաչող ուրիշ առևտրականներին՝ հայերին: Նրանք մեծ դեր խաղացին ռումինական առևտրի սկզբնավորման և քաղաքային բնակչության կազմության մեջ»¹:

Մուղավիայի հայ գաղթավայրերում զգալի թիվ են կազմել նաև հայ արհեստավորները՝ ոսկերիչները, կերպասագործները, երկաթագործները, որմնադիրները և այլն. նրանք, ինչպես պարզվում է, ունեցել են արհեստակցական միություններ: Մեզ է հասել Սուլավայի հայ արհեստավորության ցեխային կազմակերպության կանոնադրությունը 1673 թվականի ընդօրինակությամբ, որն այժմ պահվում է Բուխարեստում Ռումինական ակադեմիայի գրադարանում²:

Հայ արհեստակցական այդ միությունները, կամ ինչպես նրանք կոչվում էին Ռումինիայում՝ «բրեսլա»-ները, համախումբում էին իրենց մեջ բոլոր հայ արհեստավորներին: Անկարելի էր որևէ արհեստավորի խանութ բաց անել կամ որևէ արհեստով ըզբաղվել, եթե նա կազմակերպության անդամ չէր: Ըստ որում, «բրեսլա»-ների մեջ մտնում էին նաև առևտրականները³: «Բրեսլա»-

¹ Անջելեսկու, Ռումիններու տնտեսական պատմությունը (օգտվել ենք Սիբուրու աշխատությունից):

² Վ. Բենեցիանու, ՊՔԶ, 1962, № 1:

³ Ս. Քոլանջյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան (տե՛ս «Էջմիածին», 1950 թ., № 7—8, էջ 61—64):

լա»-ները ունեին նաև հասարակական պարտականություն. նրանք նյութական օգնություն էին ցույց տալիս համայնքին, եթե դրա կարիքը զգացվում էր:

Ռումինիայի հայաշատ գաղթօջախներն ունեցել են նաև զինված ջոկատներ, որոնք պաշտպանել են իրենց համայնքի շահերը և, հարկավոր դեպքում, նաև միացել ուումինացիներին՝ կռվելու թուրքական հարստահարիչների դեմ: Ռումինիայի հայկական զինված այդ ջոկատների մասին թանկարժեք մի տեղեկություն հազորդում է մեզ Սիմեոն Լեհացին: Իր «Ուղեգրություն հազորդում է մեզ Սիմեոն Լեհացին» մեջ խոսելով Մանքերմանի (Ակկերմանի) հայ գաղթօջախի երբեմնի ունեցած փառավոր անցյալի մասին, այդ կապակցությամբ նշում է, որ «Եւ մեծն Մանքերման ասեն թէ յորժամ սէֆէր (պատերազմ— Ա. Ա.) լինէր, հինգ հարիւր հոգի կելէր Հայոց ի պատերազմ, եւ րար պահատուրնի (սրտոտ քաջեր— Ա. Ա.)»¹:

Մոլդավիայի հայ գաղթականական մի քանի օջախներ՝ Սուչավան, Սիրեթը, Վասլույը և Բերլազը ունեցել են իրենց սեփական ինքնավարությունը՝ սեփական թաղապետությունը, դատարանը և այլ կազմակերպություններ: Ըստ ուումինական աղբյուրների տեղեկության, նշված քաղաքների հայ համայնքներին այդ ինքնավարության իրավունքը շնորհել է Ալեքսանդր Բարի վոեվոդը 15-րդ դարի սկզբներում: Հայերը նշված քաղաքներում ունեցել են իրենց սեփական քաղաքապետական խորհուրդը՝ «Պըրգարը» (părgari), կազմված 12 հոգուց բաղկացած երգվյալներից, որոնց ընտրում էր ժողովուրդը: Քաղաքային խորհուրդը ղեկավարում էր քաղաքապետը, որը կոչվում էր «Շոլտուզ» (scholtus)²: Դատավորները կոչվում էին «վոյթ»: 15-րդ դարի մի քանի վավերագրերում տեղեկություն կա Սուչավայի Սերգիս (այսինքն՝ Սարգիս) անունով վոյթի մասին: 16-րդ դարում վոյթի հիշատակություն ունի Մինաս Թոխաթեցին իր «Ողբ»-ի մեջ: Նա պատմում է, որ մոլդավական Ստեփան վոյեվոդը, երբ ցանկացավ ազդարարել իր հրամանը՝ հայերին հունադավանություն ընդունելու համար, կարգադրեց.

«...Ջհայոց ազգը ժողովեցին
Ձվոյթ, փըրկար, զերիցանի»³,

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, էջ 347:

² Դ. Տան, Արևելյան հայք ի Պուրովինիա, էջ 13:

³ Մինաս Թոխաթեցի, Ողբ (տե՛ս «Պ. քահ. Մամիկոնյանի «Ռումինահայ կերկայն և ապագայն», էջ 59):

Այստեղ «երիցանի» բառը կարող է ունենալ նաև արհեստակցական միություն ղեկավարի նշանակություն: Մոլդավիայի տընտեսական կյանքին նվիրված փաստաթղթերի մի ժողովածուում, որը հրատարակվել է Քիշնևում 1961 թ. զետեղված է Խոտինի Նիկիտա վոյեվոդի 1615 թվականի հուլիսի 3-ին իր աղջկանն ու փեսային տված կալվածագիրը, որի մեջ անուններով հիշված 12 պըրգարներից երկուսը հայեր են¹: Ավելի ուշ վավերագրերում տեղեկություն կա Սուչավայի հայ քաղաքագուլիս Կյուրեղի մասին:

Մոլդավիայի այն քաղաքներում, ուր հայ բնակչությունը թվով փոքր էր և ինքնավարության իրավունք ստանալ չէր կարող, ապա այդ քաղաքի հայերն ընտրում էին իրենց ներկայացուցիչները տվյալ քաղաքի քաղաքապետության և դատարանի մեջ:

Ռումինիայի հայ աշխատավորությունը անհոգ և անկարող կյանք չի ունեցել. նա տեղացի աշխատավորության հետ հավասար շահով բաժանել է տեղի ֆեոդալական իշխող խավերի ծանր լուծը: Մոլդավական վասալ իշխանները թուրքական սուլթանի իշխանավորների անհագուրդ կամայականությունները բավարարելու համար ծանրացնում էին ժողովրդի վրա դրված հարկային լուծը: Ժողովրդից պահանջվող հարկը առանձնապես ծանրացավ XVII դարում: Ռումինիայի հոգևոր առաջնորդ Ղազար վարդապետը 1624 թվականին իր գրած ձեռագիր հիշատակարանում գանգատվում է, որ «Երկրիս հարկապահանջութիւն շատ էր. ամէն դատ և դատաստան առ մեզ կու գային, շունէաք խաղաղութիւն»²:

Ռումինահայ բնակչությունը, սակայն, տուժել է ոչ միայն ֆեոդալական ներքին ճնշումներից, այլև թուրք կողոպտիչների ասպատակություններից: Այսպես, օրինակ, Սրապիոն գրիչը պատմում է, որ թուրք զինվորները երբ 1630 թվականին պարտություն կրեցին Վիեննայի տակ լեհական բանակի կողմից և ետ նահանջելով անցնում էին Մոլդավիայով, զազազած «Բազում քաղաքս և գեօղս տապալեցին, և զբազումս գերեցուցին»³:

Մոլդավիայի բնակչությունը, այդ թվում նաև այնտեղ ապրող հայ բնակչությունը սակայն տուժել է լեհ-թուրքական ընդհարումների հետևանքով: Մինաս Թոխաթեցին 1676 թվականին գրած փր հիշատակարանում գանգատվում է, որ «Տաճիկն լեհաց երկիրն կաւերէր ամառն, ձմեռն լեհն գայր Պուղտանաց երկիրն

¹ «Молдавия в эпоху феодализма», т. I, Кишинев, 1961, էջ 286, 287:

² Ալիշան, Կամենեց, էջ 177:

³ Նույն տեղը, էջ 182:

կաներէր¹, Քոխաթեցին ինքը երկու անգամ ենթարկվել է կողոպուտի, և վերջին կողոպուտից հետո, պատմում է նա. «մերկիւ գլխիբաց մորթի մի քամակս կապեալ, փախեա ելա երկիրս Մաճառաց»²,

Մուղավիայի հայերն ունեին կրօնական լիակատար ազատութուն: XIV դարում Ռումիիայի հայ լուսավորչական համայնքները ենթարկվում էին կլովի թեմական առաջնորդին: Ըստ Ստեփանոս Ռոշքայի տեղեկության, Լեոպոլսի Հովհաննէս եպիսկոպոսը հանդիսացել է ո՛չ միայն Լեհաստանի, այլև Մուղավիայի հոգևոր առաջնորդը: Այդ առթիվ նա մատնացույց է անում Կամենեց քաղաքի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու կառուցման առթիվ 1396 թվականին տրված կոնդակը, որը նա ունեցել է ձեռքի տակ: Այդ վավերագրում Հովհաննէս եպիսկոպոսը հիշված է եղել որպես «արքեպիսկոպոս Ռուզաց և Օլախաց»³, այսինքն՝ Ռուսաստանի և Մուղավիայի:

XV դարում երբ հայ գաղթօջախները Մուղավիայում այնքան մեծացան, որ դժվար էր կլովի եպիսկոպոսության համար այդքան ընդարձակածավալ մի թեմ ղեկավարել, Ռումիիայի թեմը բաժանեցին Լեհաստանի թեմից և ինքնուրույն թեմ ստեղծեցին: Ռումիիայի հոգևոր թեմի կենտրոնը սկզբում գտնվում էր Սուշավայում, իսկ հետագայում, 1565 թվականից, երբ Յաշը դարձավ Մուղավիայի մայրաքաղաք, տեղափոխվեց Յաշ: Սուշավայում և Յաշում գրված մի քանի ձեռագրեր են հասել մեզ, որոնց հիշատակարաններում հիշվում է տեղի առաջնորդի անունը: Օրինակ, ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ յերկիրս Պուղտանաց ի քաղաքս Սիշով... յառաջնորդութեանն յայսմ նահանգիս տէր Մինաս Վարդապետի»⁴: Մի այլ ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը հայտնում է, որ ձեռագիրը գրված է «Ի թուարերութեանն Հայկազան սեոխ տովմարի ՈՂԲ-ին... առաջնորդութեանն տէր Անդրեաս արհեպիսկոպոսին Պուղտանաց երկրի և թագաւորութեան Վասիլ Բարեպաշտ վոյեւոտին մայրաքաղաքն Եաշ»⁴,

Սիմեոն Լեհացին, որ իր ճանապարհորդութեան ընթացքում կանգ է առել Սուշավայում, հետևյալ ուշագրավ տեղեկություններն է հաղորդում տեղի հայ գաղթօջախի և Ռումիիայի հայոց հոգևոր առաջնորդի մասին. «Սէչով, որ է թախտ պուղտանաց պարո-

¹ Ալիշան, Կամենեց, էջ 197:

² Նույն տեղը:

³ Պ. քահ. Մամիկոնյան, Հայերը Մուղավիայում և Պուրովիայում, էջ 40:

⁴ Նույն տեղը, էջ 41:

նաց և աթոռ Հայրապետի Հայոց և Օլախաց... Եւ կայր յայս քաղաքս երեք շորս հարիւր տուն հայի. երեք քարաշէն եկեղեցի և երկու վանք վիմաշէն քաղաքէն ի դուրս, յոյժ գեղեցիկ և պատուական... Եւ էր անդ եպիսկոպոս մի երկրցի՝ Յովհաննէս անուն, և վարդապետ Հիզանցի՝ Մկրտիչ անուն, և վարդապետ մի այլ Մեսրոբ անուն: Եւ ժողովուրդ քաղաքին էր խիստ հիւրասէր, երկիւղածք աստուծոյ և մարդասէրք»¹: Լեհացին ճաշում հիշում է 200 տուն հայ բնակչություն²:

Մուղավիա եկող հայ գաղթականները մեծ չափով հովանավորվում էին տեղական իշխանությունների կողմից: Մեզ հայտնի են մի շարք հրովարտականեր, որոնք տրվել են հայերին այս կամ այն Մուղավիայի վոյեվոդի կողմից՝ արտոնություն շնորհելու մասին: Հայերի նկատմամբ առանձնապես բարյացակամ դիրք է ունեցել Ալեքսանդր Բարին, որի մասին մենք առջևում խոսել ենք: Մուղավիայի հետագա իշխանությունների օրոք ևս հայերը, որպես օգտակար տարր, հովանավորվել են: Ստեղծված այս պայմանները նպաստել են հայկական նոր գաղթականության համախմբվելուն Մուղավիայում: 16-րդ դարում հայ գաղթականությունն այստեղ բավականին մեծ թիվ է կազմել: Մինաս Քոխաթեցին խոսելով 1551 թվականից առաջ Մուղավիայում գոյություն ունեցող հայության մասին, հետևյալ տեղեկությունն է հաղթրում.

«Հիսխական կողմ աշխարհի,
Փոքրիկ երկիր կայ Օլախի,
Բազում հայք կար իւրեանց միջի,
Լաւ քրիստոնեայք և անուանի»³:

Ռումիիայի հայության համար, սակայն, արեգակը միշտ չէ, որ փայլել է. նրանք ունեցել են իրենց դժվարությունները և տառապանքները: Ռումինահայերը մի քանի անգամ ենթարկվել են հալածանքների և ճնշումների: Արդարամիտ լինելու համար պետք է ասել, որ նրանց հալածողները եղել են ոչ թե ռումինացի ժողովուրդը, այլ ռումինական հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները:

Հայտնի է, օրինակ, որ 1526 թվականին Ստեփան Անագորունյն իշխանը, երբ Վալախիայից ետ էր վերադառնում ավարով,

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 4:

² Նույն տեղը, էջ 5:

³ Ն. Վ. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 86:

հունադավան բարձրաստիճան հոգևորականների սաղրանքով քանդեց Վասուլուի հայոց եկեղեցին և տեղի հայերին հալածեց:

Մուղավիայի հայերի դեմ առանձնապես կատաղի հալածանք է սկսել Ստեփան Ռարեշը (1551—1552): Այդ հալածանքի մասին է գրել Մինաս Թոխաթեցին իր նշանավոր «Ողբ»-ում: Ըստ Թոխաթեցու տեղեկության, 1551 թվականի օգոստոսի 16-ին վոյեվոդն իր «պարոնների» հետ, որոնց սրտում ըստ հայ տաղերգուի, «շատոնց ոխ կայր», հավաքվում են ի միասին և որոշում հայերին ստիպել հունադավանություն ընդունել: Նրանք կանչում են Սուլաիիր «պարոնների» հետ, որոնց սրտում ըստ հայ տաղերգուի, «շայերի և հայտարարում թե՛

«Այդ ի՞նչ հաւատ է որ կու պաշտէք,
Ամէն ազգէ դուք ի դուրս էք,
Եկէք ամենքդ Օլախ եղէք»¹:

Հայերը հրաժարվում են: Վոյեվոդը զայրանում է և՛

«Զար հըրաման արար կըրկին,
Բերել հտուր զթօփեր բերդին,
Սեշով քաղթին զեկեղեցին,
Մեծ մեծ թօփով աւերեցին»²:

Այս հալածանքի հետևանքով որոշ թվով հայեր թողնում են Ռումինիան և տեղափոխվում հարևան այլ երկրներ.

«Երկրոց երկիր շատք անկան,
Քահանայք և աշխարհական,
Բազում եղբարք բաժանեցան,
Ղարիպուսին վրտարեցան»³:

Երեմիա Զելեբին պատմելով Մուղավիայում տեղի ունեցող դավանափոխության բռնությունները՝ հաշատուր անունով մեկի լեզուն, քիթը, ձեռքերը կտրելը և աչքերը հանելը, Պալքո անունով մի ուրիշի ճակատի մորթին քերելը և այլ վայրագություններ, նշում է, որ այդ անող դահիճները մուղավական «չեպիսկոպոսն» էր և «Պիղծ թագաւոր Ստեփանոսը»⁴:

Ստեփանոսի սպանությունից հետո հայերի դրությունը փոքր-ինչ լավացավ, հալածանքը դադարեց: Սակայն այդ վիճակը եր-

¹ Ն. Վ. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 91:

² Նույն տեղը, էջ 88:

³ Նույն տեղը, էջ 99:

⁴ Ալիշան, Կամենեց, էջ 18—19:

կար շտեկեց. մուղավահայերի նկատմամբ նոր հալածանք սկսվեց 1560 թվականին: Հովհաննես Ավագերեցն իր Տարեգրքի մեջ շարադրելով տվյալ թվականին տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունները, գանգատվում է ժամանակակից մուղավական վոյեվոդ Պետր Ալեքսանդրից. «Սա,— գրում է նա,— հայ ազգին գլուխն քաղում փորձանս յարոյց, զոր ոչ է արժան խօսել և կամ լսել ումեք»¹:

Եվ, վերջապես, ռումինահայերը մի նոր հալածանքի ենթարկվեցին Գեորգե Դուբա վոյեվոդի կողմից (1668—1684): Վերջինս ազգությունը այրանացի էր, բռնակալ, արյունոտ մի անձնավորություն: Գեորգե Դուբայի հալածանքի հետևանքով էր, որ հայերը աջակցություն ցույց տվեցին Հնքուլ բոյարի ապստամբությանը, որին հայկական ծագում է վերագրվում: Այս ապստամբությունը սակայն ձախողվեց և հայերի դեմ հալածանքն այնպիսի սոսկալի շափերի հասավ, որ 1672 թվականին ռումինահայ մի մեծ զանգված, թեմի առաջնորդ Մինաս վարդապետի առաջնորդությամբ, հարկադրված եղավ գաղթել Ռումինիայից: Հարևան Լեհաստանում այդ ժամանակ մոլեգնում էր վատանուն նիկոլ Թորոսովիչի կաթոլիկ տեսչիան, ուստի գաղթականները նախընտրեցին Ռումինիայից անցնել Տրանսիլվանիա և հաստատվել այնտեղ: Այս մասին կիսոսվի հաջորդ էջերում:

Ռումինահայերի դրությունը չբարելավվեց նաև XVIII—XIX դարերում, երբ Ռումինիայի վոյեվոդության իրավունքն անցնում է Պոլսի հույն Ֆենեբրցի վաճառականների ձեռքը, որոնք Թուրքիայից կապալով գնում էին Ռումինիայի վոյեվոդության իրավունքը: Հայ առևտրականները մրցման մեջ էին գտնվում հունական առևտրականների հետ, ուստի բնական է, որ վարչական իշխանության տեր դառնալով, նրանք պետք է աշխատեին և աշխատել են ոչընչացնել, հրապարակից դուրս անել իրենց հայ մրցակիցներին:

Ֆենեբրցի այս վոյեվոդները 1785 թվականին արգելեցին հայերին հողեր գնել և հողեր ունենալ: Մուղավիայի հայերը, ինչպես տեսանք, մեծ շափով կապված էին հողի հետ և զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Այդ որոշումով նրանք զրկվում են իրենց հիմնական զբաղմունքից: Այդ մեծ հարված էր նաև հայ վաճառականներին, որովհետև մուղավահայ առևտրականների վաճառքի հանվող ապրանքներից մեկը արջառի առուվաճառքն էր. նրանք գնում էին արջառներ, իրենց ունեցած արոտա-

¹ Ալիշան, Կամենեց, էջ 20:

վայրերում պահում, գիրացնում, ապա նախիրներով վաճառքի հանում: Հող ունենալու իրավունքից զրկվելով, հայ վաճառականները, բնական է, որ զրկվում էին այդ շահաբեր ապրանքի վաճառքի իրավասությունից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ռումինահայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել նաև Ռումինիայի՝ իրենց երկրորդ հայրենիքի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Հայտնի է, որ մոլդավական իշխանական աթոռին նստել են մի քանի հայ ներկայացուցիչներ:

Հայ կնոջ զավակ է եղել Իոն-չել Քումփիլթը՝ Հովհաննես Անգութ մականունով վոյեվոդը, որը ռումինական մատենագրության մեջ հայտնի է նաև Իոն Արմեանուլ (Հովհաննես Հայ) մականունով: Նա երկիրը կառավարել է երեք տարի (1572—1574) քաղաքական խառնակ մի շրջանում: Հովհաննեսը «անգութ» մականունն է ստացել այն պատճառով, որ նա գլխատել է մի շարք ըմբոստ բոյարների, որոնք խանգարելիս են եղել իր ձեռնարկումները՝ կազմակերպելու ռումինացի հայրենասեր շրջանների պայքարը ընդդեմ թուրքական հարստահարիչների: Թուրքիան Հովհաննեսից, որպես իր վասալ իշխանավորի, պահանջել էր կրկնապատկել ժողովրդից գանձվող հարկերը, Հովհաննեսը հրաժարվել էր այդ անել և կոչ էր արել բնակչությանը համախմբվելու՝ թուրքական արյունոտ լուծք դեն նետելու համար: Ռումինացի պատմիչները բացառիկ գովեստով են խոսում Հովհաննես Արմեանուլի մասին՝ որպես ազատագրական շարժումների կազմակերպչի և գլխավորողի¹: Թուրքական կառավարությունը իր կամքը ռումինացիներին թելադրելու համար կոխվ է հայտարարել և զորք մտցրել Ռումինիա: Արմեանուլը փոքրաթիվ և անկազմակերպ զորաբանակով փորձել է դիմադրել թուրքերին: Ռումինական զինվորները կովել են արտակարգ հերոսությամբ: Այդ վճռական պահին ռումինացի հայրենասերներին օգնության են եկել Ջապորոժեի կազակները, բայց թուրքական մեծաթիվ և լավ զինված բանակի առջև ռումինացիները հարկադրված են եղել տեղի տալ, և Հովհաննես Արմեանուլը գերի է ընկել: Թուրք հրամանատարությունը անգթաբար է վարվել Հովհաննես Արմեանուլի հետ. նրան նախ գլխատել են, իսկ հետո մարմինը կապելով երկու ուղտի պոչերից՝ քշել են տարբեր ուղղություններով և դիակը կտոր-կտոր արել:

¹ Քսենոփոլ Istoria Bamanilor, IV, էջ 124—126 (օգտվե՛ք Սկրոնուց):

Հովհաննես Արմեանուլից հետո, կարճ ժամանակով, Վալախիայի վոյեվոդ է եղել նրա եղբայր Կարապետը, իսկ նրանից հետո՝ մյուս երկու եղբայրները՝ Կոստանդինը և Ալեքսանդրը ու վերջինիս որդի Պետրոսը (1582—1591)¹:

XVII դարում մոլդավական գահի վրա բազմել են երկու հայ վոյեվոդներ ևս՝ Գասպարը և Ահարոնը: Այդ մասին Ինժիճյանը հետևյալ տեղեկությունն է տալիս մեզ. «Յառաջին պէյս անդ նրստաւ և երկու ոմանք յազգէս Հայոց, յորոց մին կոչի Գասպար, որ նստաւ ի Պուղտան (Մոլդավիա): Կին նորա շինեաց զԱստուածածին եկեղեցին, որ ի Ծաշ, երկրորդն կոչի Առոն, որ և հոռմեացաւ (այսինքն՝ հոռմեազավան դարձավ— Ա. Ա.): Սա շինեաց զվանս Յունաց»²:

Ռումինահայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել նաև ռումինական արքունիքի դիվանագիտության մեջ: XV դարի վերջերին Վալախիայի Վեոզաուլ իշխանի մոտ դիվանագետի պաշտոնով աշխատել է Պետր Գրիգորիչը կամ ռումինական մատենագրության մեջ ավելի ծանոթ՝ Արմեն Պետրը, որը եղել է իր ժամանակի ճանաչված գիտնականներից: Նրանից մնացել են մի շարք նամակներ: Ըստ տեղեկությունների, Արմեն Պետրը կազմել է նաև ժամանակագրություն, որը դժբախտաբար կորել է. այդ ժամանակագրությունից օգտվել է մի հունգարացի պատմիչ, որից և հնարավոր է լինում օգտվել:

Մոլդավիայում Պետրու Ռարեշի ժամանակ (1527—1564)³ ընդմիջումով, աչքի ընկնող դիվանագետներից է հանդիսացել Վարդիկ անունով մի հայ, որը բարձրացել է մինչև բոյարության աստիճանի: Նա մոլդավական արքունիքում աշխատել է թարգմանիչի պաշտոնով: Նրա մահվանից հետո այդ պաշտոնը զբաղեցրել է նրա որդին՝ Յուրաշկո Վարդիկովիչը:

Եվ, վերջապես, Ռումինիայում խոշոր դիվանագետներից է հանդիսացել Մանուկ բեյը, որը աչքի ընկնող դեր է ունեցել ռումին-թուրքական և ռումին-ուսական հարաբերությունների ժամանակ: Այս մասին կխոսենք մյուս՝ հայ գաղթավայրերի պատմության նոր շրջանի հատորում:

¹ Ս. Քոլանջյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան (աէջմիածին», 1950 թ., №1, էջ 59):

² Ղ. Ինժիճյան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, VI, էջ 192:

ՀԱՅԵՐԸ ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅՈՒՄ

Տրանսիլվանիան անցյալում տարբեր պետությունների սահմանների մեջ է մտել: Սկսած հունգարական Ստեփանոս թագավորի ժամանակից (1001—1038) մինչև 1526 թվականը նա Հունգարիայի մասն է կազմել, 1526 թվականից մինչև 1848 թվականը՝ ինքնավար պետություն է դարձել, 1848 թվականից մինչև 1921 թվականը՝ նորից կցվել է Հունգարիային, իսկ 1921 թվականին, Տրիանոնի խաղաղության դաշինքով, հանձնվել է Ռումինիային:

Հայ գաղթականությունը Հունգարիա է եկել շատ վաղուց, ավելի վաղ, քան Ռումինիայի որևէ վայրում: Հունգար ժամանակագիրներ Տորուչինի և Սիմոնի մոտ տեղեկություններ կան այն մասին, որ Կեյզա դուքսի (972—995), Ստեփանոս թագավորի (1001—1038) և նրան հաջորդող թագավորների օրոք բավականին թվով հայեր էին ապրում Հունգարիայում: Ենթադրվում է, որ հայ գաղթականությունը Տրանսիլվանիա պետք է եկած լինի բուլղար բնակչության հյուսիս շարժվող մի հոսանքի հետ, որի մի թևը հաստատվել է հյուսիսային Մունթենիայում, Կարպատյան լեռնաշղթայի փեղերին, իսկ մյուսն անցել և բնակություն է հաստատել Տրանսիլվանիայում:

Ռումին պատմաբան վլադ Բենեցիանուն գտնում է, որ հայ գաղթականության այդ առաջնեկը Տրանսիլվանիա պետք է շարժված լինի Բարաշովայի առևտրական ճանապարհով, որը միացնում էր Բարաշովը Զուրջովայի հետ՝ անցնելով Տիրգովիշտից, ուր ժամանակին հայկական գաղթօջախ է եղել:

Տրանսիլվանիայի հայկական այս հնագույն գաղթականության ճակատագրի մասին դժբախտաբար շատ քիչ բան գիտենք: Հունգար ժամանակագիրների տեղեկություններից գիտենք միայն, որ Ատրիգոմիա (հունգարական Esztergom) քաղաքի մոտ հաստատված վայրը կոչվել է «Հայկական բնակավայր» («terra Armenorum»):

¹ Ch. Lukacsi, Historia Armenorum Transilvaniae, Vienna, 1859, էջ 52:

Հունգարական իշխանությունները լավ կարծիք ունենալով հայերի մասին, սիրով են ընդունել և ապաստան տվել հայ գաղթականներին: Բերենք մի օրինակ. 1217 թվականին ձեռնարկած խաչակրաց անհաջող արշավանքից հետո, երբ Անդրեաս թագավորը եղավ Կիլիկիայում, մոտիկից ծանոթացավ այնտեղի հայության հետ: Եվ նա ցանկացավ բարեկամություն հաստատել հայկական արքունիքի հետ. նա իր որդուն նշանեց Լեոնի աղջկա՝ Զաբելի հետ, և Օնորիոս պապն էլ օրհնեց այս նշանագրությունը, սակայն այդ ամուսնությունը չկայացավ, որովհետև Լեոնը մահացավ և հայ ազնվականները հայկական գահը թափուր շթողնելու համար Զաբելին ամուսնացրին Անտիոքի իշխան Ֆիլիպի հետ¹:

Հունգարական աղբյուրները տեղեկություններ են հաղորդում: հունգարական իշխանությունների՝ հայ գաղթականությանը տված մի շարք առանձնաշնորհումների մասին: Այդպիսի առանձնաշնորհում Հունգարիայի հայ գաղթականությանը տվել է, օրինակ, Բելա թագավորը 1243 թվականին:

Ինչպես երևում է, Տրանսիլվանիա եկած հայ գաղթականության այս առաջին խումբը շատ մեծ չի եղել, ուստի հայրենակիցներից թաքմ, նոր հոսանք չգալու պատճառով չի կարողացել պահել իր գոյությունը և ասիմիլյացիայի է ենթարկվել տեղացիների հետ: Հունգար ժամանակագիրները հայտնում են, որ XIII դարի վերջում հայ գաղթականները «այլ և այլ ամուսնությունների հետեվանքով, խառնվեցին հունգարացիների հետ»²: Հայտնի է, որ հունգարական Լատիսլավ IV թագավորը հայ բնակչության ձուլումից հետո, 1281 թվականին «Հայկական բնակավայր»-ը նվիրել է Գրանի Ս. Աննայի Ավգուստինյան միաբանությանը³:

Պրոֆ. Բենեցիանուն հայկական անհետացող այդ առաջին գաղթականության հետ է կապում Տրանսիլվանիայի մի շարք տեղանունների առաջացումը. օրինակ, «Արմենի» գյուղը՝ Սիբիուի շրջանում, «Արմենիշ» գյուղը՝ Կարանսբեշի շրջանում, «Արմենիշ» գյուղը՝ Սեն Զորջի շրջանում, «Դյալու Արմենուլոյ» գյուղը՝ Տոպլիցիայի շրջանում, «Օրմենիյաշ» (Ormenyès) գյուղը՝ Ռուպիայի և Սիրգիշտարայի շրջաններում և այլն⁴:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ գաղթականության, հ. II, էջ 276:

² Ch. Lukacsi, Historia Armenorum Transilvaniae, էջ 12:

³ Լ. Բարայան, Հայերը Մոլդովիայում և Բուլղարիայում, էջ 31:

⁴ В. Бэнэциану, Армянские колонии в Румынии (ՊԲՀ, 1962, № 1, էջ 179):

Սակայն այս ձուլումից հետո ևս, XIV դարում, հայ գաղթականությունը որոշ բեկորներ դեռևս պահպանել էին իրենց գոյությունը: Հունգարական աղբյուրներում թալմաշի գավառում 1355 թվականին հիշվում է հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս, որը բավականին մեծ համայնք է ունեցել¹: Պատմական տեղեկություններ կան, որ այդ նույն դարում փոքրաթիվ հայ համայնքներ են եղել Բրաշով և Սիբուքադաքներում²: 1453 թվականին Միլուոշ անունով մի կաթոլիկ հոգևորականի կոնդակում հիշվում է հայ եպիսկոպոսի մասին, որի հայատառ կնիքը գտնվել է և այժմ պահվում է Հունգարական թանգարանում³: Եվ վերջապես, տեղեկություններ կան Արմենուս Եկետուս անունով հայ թաղապետի, Ստեփան անունով հայ պալատական դատավորի մասին և այլն: Այս հիշատակությունների մեծ մասը, իհարկե, առանձին անհատներին է վերաբերում և ոչ ամբողջական գաղթօջախների:

Հայ գաղթականության ամենամեծ խումբը Տրանսիլվանիա է եկել հարևան Մուրավիայից: Մուրավիայի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները, ինչպես տեսանք, առաջնորդվելով շահադիտական նեղ հաշիվներով փորձել են ստիպել իրենց երկրում ապրող հայերին հունադավանություն ընդունել, ահա այդ պատճառով մուրավահայերի ստվար մի հատված գաղթել է Տրանսիլվանիա և բնակություն հաստատել այստեղ:

Հայ գաղթականության ստվար մի խումբ Մուրավիայից Տրանսիլվանիա է գաղթել 1654 թվականին: Այս գաղթականությունը բնակություն է հաստատել գլխավորապես Զուրջովում և Զիբ Սիբվիդում: Այս խմբի ղեկավարներ են հիշվում Մարտիրոս Գանդրան և իր եղբայր Ազբեյը:

Գաղթականության մյուս ավելի մեծ խումբը Տրանսիլվանիա է եկել 1672 թվականին Միքայել Աբաֆ 1-ին իշխանի օրոք Մուրավիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, որը հալածանքներից ազատվելու համար, կաթոլիկություն է ընդունել⁴: Հայ գաղթականությունը հաստատվել է Կերլայում, Կեյկեյոյում, Պաշտպալովում, Սեբվիդում, Բիստրիցյում, Զիբ-Շոմլեոյում, Կանդայում, Բեդլեում և այլ վայրերում⁵:

Հունգարիայում հայ գաղթականությունը դրուժյունը սկզբնա-

¹ Գ. Տան, Արևելյան Հայքի Պուրովիսիա, էջ 5:

² Ֆելիքս Ավետիք, Հայերը Հունգարիո մեջ («Բազմավեպ», 1947 թ., էջ 236):

³ Լ. Ս. Ռշտունի, Ակնարկ մը Հունգարիո հայոց անցյալի վրա («Արևմուտք», 1947 թ., մարտի 23):

⁴ Լ. Բարայան, Հայերը Մուրավիայում և Բուրովիսիայում, էջ 81:

⁵ Ch. Lukacs, Hist. Armenorum Transilvaniae, էջ 18:

կան շրջանում ինչպես երևում է, շատ գովական չի եղել, մանավանդ՝ առևտրականների, որոնք դեռ լավ չէին տիրապետում հունգարական լեզվին ու սովորություններին: Այդ երևում է Աբաֆի իշխանի 1689 թվականի սեպտեմբերի մեկի հրովարտակից, որով դատապարտում է բոլոր նրանց, ովքեր անիրավաբար պարտք չունեցող հայերին պարտատու են դարձնում, դրամ շորթում նրանցից, իսկ հակառակվելու դեպքում՝ պատժում, բանտարկում: Հրովարտակում ասված է, որ՝ «ոչ ոք չհամարձակվի այսուհետև հայոց ազգի մեկին ու մեկին դիպչել՝ ո՛չ անձնավորությամբ և ո՛չ ստացվածքին, բացառությամբ նրանցից, ովքեր իրապես պարտական են: Ոչ ոք իրավունք չունի բռնել, բռնել տալ կամ բանտարկել: Ոչ ոք ամենևին չհանդգնի նրանց որևէ կերպով անհանգստացնել և իրենց անձին վնաս հասցնել»¹: (Բերում ենք արևելահայերենով):

Տրանսիլվանիայի հայերի նկատմամբ Աբաֆ 1-ինի սիրաշահող քաղաքականությունը շարունակեց նաև Աբաֆ 2-րդը, որն իր 1696 թվականի փետրվարի 7-ի հրովարտակով լիակատար ազատություն շնորհեց Պաշտպալովում ապրող հայությանը: Նրա հրովարտակը, որ բաղկացած է քսան կետերից, կարևոր են հետևյալները:

Ա. Հայ գաղթականությունը Պաշտպալովի կալվածքներում ազատապես կարող է ապրել:

Բ. Հայերն իրավունք ունեն իրենց միջից ընտրել իրենց դատավորը, ունենալ իրենց տեղական իշխանությունը, վճիռներ կայացնել և կարգադրություններ անել:

Գ. Հայ գաղթականներն օգտվում են կրոնական կատարյալ ազատությամբ, կարող են հետևել այն դավանանքին, որին նրանք ցանկանում են:

Դ. Աբաֆ 1-ինը հավաստիացնում է հայերին, որ «եթե վըշտացում ունենան և կամ եթե մեկը բռնություն ուղենա անել արգարացի բաների մեջ, մենք միշտ իրենց հետ ենք, իրենց մեր պաշտոնյաներով կպաշտպանենք և պաշտպանել կտանք»²:

Աբաֆ 2-րդից հետո, ինչպես հայտնի է, Տրանսիլվանիան ընկավ Ավստրիական Հաբսբուրգների կայսրության իշխանության տակ: Հայերի ժամանակավոր ստեղծված բարեկեցիկ կյանքը նորից խախտվեց: Հայ գաղթականները պատշաճ ձևով գնահատելով հունգար ժողովրդի իրենց ցույց տված բարյացակամ վերաբեր-

¹ Գ. Վ. Գովրիկյան, Հայք յնդիարեթուպուխ Դրանսիլվանիո, էջ 8:

² Նույն տեղը, էջ 12:

մունքը, միացան հունգարներին և պայքարեցին. Հաբսբուրգյան կայսրության ճնշումների դեմ:

Հայերի իրավական վիճակը բավականին փոխվեց Տրանսիլվանիայում. Հաբսբուրգյան իշխանությունները հայերի նկատմամբ վարեցին նրանց իրավունքները սահմանափակելու քաղաքականություն: Նրանք աշխատեցին նաև ճնշումներ գործադրել հայերի նրկատմամբ և պարտադրել կաթոլիկ դավանանքը: Եվ, վերջապես, նրանք աշխատեցին Տրանսիլվանիայի հայերին հավաքել մի վայրում:

Հայկական գաղթավայրը փորձեց ընդդիմանալ Հաբսբուրգյան իշխանությունների վարած այս քաղաքականությանը՝ սպառնալով հեռանալ Տրանսիլվանիայից: Տրանսիլվանացի իշխանությունները հաշվի առնելով, որ հայերը զգալի դեր են կատարում ինչպես արդյունագործության, այնպես և արհեստագործության մեջ, հարկադրված եղան փոքր-ինչ զիջումներ անել:

Տրանսիլվանիայի հայ կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ Ավբսենտինոս Վրզրյան եպիսկոպոսը ցանկանալով հայերի վիճակը բարելավել, դիմում է կեռպուղ կայսրին և 1700 թվականին թույլտվություն ստանում Կեռպուղի մոտերքում հայկական քաղաք կառուցելու և այնտեղ հավաքել Տրանսիլվանիայի հայությունը: Ավստրիական իշխանությունները համաձայնվում են: Հայերն իրենց նորահիմն քաղաքի վայրն են ընտրում Սամոշ գետի արևելյան կողմի դաշտավայրը: Այստեղ են գալիս և հավաքվում հայերը Տրանսիլվանիայի բոլոր մասերից: Այեքսա անունով երկրաչափի զծված նախագծով սկսվում է քաղաքի կառուցումը:

Նորահիմն այս քաղաքը կոչվում է Արմենոպոլիս կամ Արմենիերշտատ (Հայաքաղաք): Ժամանակակից օտար հիշատակագիրներից մեկը, որը ականատես է եղել քաղաքի կառուցմանը, հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Այնտեղ հավաքված հայ բնակիչները հաճոյարար այս տեղն այնպես բաժանեցին իրար մեջ, որ կանոնավորյալ և լավ կարգավորված քաղաքը, իր ընտիր և գեղեցիկ շենքերով, քառակուսի հրապարակով, ուղիղ փողոցներով բոլոր իշխանության նախանձը գրգռեց»¹:

Հայ բնակչությունը քաղաքի կառավարչությունը կանոնավորելու նպատակով 1714 թվականի դեկտեմբերի 14-ին ընտրում է իր այսպես կոչված՝ «ծերերի խորհուրդը» և դատավորը: Դատավոր է ընտրվում Նաշիկ Աբուկորջան: Հայաքաղաքի ինքնավարու-

¹ Գ. Վ. Գովրիկյան, Դրանսիլվանիո Հայոց մետրոպոլիսը կամ նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի, էջ 13:

թյան իրավունքը հաստատում է Շդայվիլ կոմսը իր 1715 թվականի փետրվարի 14-ի հրամանագրով:

Հայաքաղաքում մեծ թիվ էին կազմում հայ արհեստավորները, մասնավորապես կաշեգործ արհեստավորները, որոնք ունեին իրենց արհեստագործական կազմակերպությունը, որի կանոնադրությունը հաստատվել է ավստրիական իշխանությունների կողմից 1706 թվականի մայիսի 24-ին²:

XVIII դարում զգալի թվով հայեր են կենտրոնանում Տրանսիլվանիայում: Նրանք դիմում են Կարլոս IV կայսրին և խնդրում թույլ տալ Եղիսաբեթուպոլիսը դարձնել հայկական ազատ քաղաք: Կայսրը, իր 1733 թվականի օգոստոսի 11-ին տված հրովարտակով, ընդառաջում է հայերի խնդրանքին և թույլ տալիս նրանց ստեղծելու հայկական երկրորդ խոշոր օջախը Տրանսիլվանիայում: Ըստ այդ հրովարտակի, հայերին է տրվում Եղիսաբեթուպոլիսը և նրա շրջապատի դաշտավայրը, որպեսզի հայերը ինքնիշխան կառավարություն ունեցող քաղաք հիմնեն³: Ըստ այդ նույն հրովարտակի, նշված վայրում ապրող օտարազգի բնակիչները պետք է դուրս հանվեն այնտեղից: Հայերն ազատվում էին բոլոր տեսակի տուրքերից և պետական ծառայություններ կատարելու պարտավորություններից: Հայերին թույլ էր տրվում շինարարության համար անտառներից կտրել իրենց անհրաժեշտ շինափայտը: Նորահիմն քաղաքի ողջ իշխանությունը հանձնվում էր հայերին, որոնք իրավունք ունեին ընտրելու իրենց քաղաքի դատավորը, 12 խորհրդականները ու դատարանի քարտուղարը: Հայկական ընտրությունները կազմակերպելու համար արքունի վերատեսչությունը իրավասու էր հսկողություն սահմանելու, սակայն մի պայմանով, որ նա իրավասություն չունենա «ազատ ընտրությունը» սահմանափակելու⁴: Հայերը Եղիսաբեթուպոլիսի բնակավայրի համար, որպես կալվածազգին, արքունի գանձարանին վճարել են 4000 հունգարական Ֆլորին դրամ:

Ավստրիական իշխանությունների կողմից հետագայում փորձեր են արվում Հայաքաղաքի իրավունքները սահմանափակելու, այդ պատճառով մեծ դժգոհություններ են առաջանում: Մարիա Թերեզա թագուհին հաշվի առնելով հայերի բողոքները, իր 1758 թվականի

¹ Գ. Վ. Գովրիկյան, Դրանսիլվանիո Հայոց մետրոպոլիսը կամ նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի, էջ 20:

² Նույն տեղը, էջ 34:

³ Գ. Վ. Գովրիկյան, Հայք Եղիսաբեթուպոլիս, էջ 79:

⁴ Նույն տեղը:

նոյնմբերի հրովարտակով, նորից վերականգնում է նրանց նախկին իրավունքը՝ մի վերապահությամբ միայն, որ սահմանված իրավունքից օգտվելու իրավունք ունեն միայն կաթոլիկ դավանանքին պատկանող հայերը: Հայաքաղաքների կառավարչության հայեցողությանն էր թողնվում հայկական նոր գաղթականների ընդունել-չընդունելու իրավունքը:

Եվ ահա այսպիսով Եղիսաբեթուպոլսի հայերը երկար ժամանակ պահեցին իրենց ինքնավարության իրավունքը: Հայտնի է, որ 1727 թվականից մինչև 1816 թվականը, Եղիսաբեթուպոլսում ընտրված 61 քաղաքապետները հայեր են եղել:

Եղիսաբեթուպոլսի հայերը 1729 թվականին բաց են արել առաջին հայկական վարժարանը: 1744 թվականին այդ վարժարանի համար Պետրոս Գաբայանի նվիրատվությամբ կառուցվել է դպրոցի ընդարձակ շենք: 1730 թվականին բաց է արվել նոր դըպրոց նաև աղջիկների համար¹:

Հունգարիայի հայ բնակչությունը օգտվելով տեղացիների՝ իրենց նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքից, գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել բախտակից հունգար ժողովրդի մղած ազատագրական շարժումներին: Յուցանշական է օրինակ այն փաստը, որ 1848 թվականին հունգար ժողովրդի՝ ավստրիական նվաճողների դեմ մղած ազատագրական պատերազմներում, հայերը տվել են մեծ թվով զինվորականներ, այդ թվում՝ երեք գեներալ, որոնցից երկուսը՝ էրնեստ Քիչ (Պլտիկյան) և Կոզիբեմոս Լազար (Ղազարյան), բունվեցին ավստրացիների կողմից և զխառվեցին որպես հունգար ժողովրդի ազատագրական շարժումների գործուն մասնակիցներ և ղեկավարներ, իսկ երրորդ գեներալը՝ Յեանոս Յից (Յեցյան), փախավ Արգենտինա (Բուենոս-Այրես), ուր նա հիմնեց զինվորական դպրոց և նրա առաջին հրամանատարը եղավ²:

XVIII դարի վերջում ներկայիս Ռումինիայի տերիտորիայի վրա գտնված երկրամասերից ամենից շատ հայ բնակչությունն ապրելիս է եղել Տրանսիլվանիայում: Ըստ Բժշկյանի վիճակագրության, XIX դարի սկզբում Տրանսիլվանիայի շորս գաղթօջախներում ապրող հայերի թիվը եղել է.

1. Եղիսաբեթուպոլսում	2100 շունչ
2. Կեուլայում	3600 »

¹ Գ. Վ. Գովրիկյան, Հայք Եղիսաբեթուպոլսի, էջ 57:

² Ֆ. Ավետիք, Հայերը Հունգարիո մեջ («Բազմավեպ», 1947, էջ 236):

3. Սինդ Միգլոշում	700 »
4. Սիբվիզում	214 »

Ամբողջ Տրանսիլվանիայում, XIX դարի սկզբում, ապրել է մոտավորապես 10 000 շունչ հայություն:

Ռումինաբայ Ռումինիայի հայ գաղթավայրը իր ավելի մշակույթը: քան հազարամյա երկարածիգ պատմության ընթացքում ստեղծագործական եռուն կյանք է ունեցել և հայ մշակույթի ընտիր սերմեր ցանել բարեկամ ումին հողի վրա, որը համարել է իր երկրորդ հայրենիքը:

Մենք այժմ ի վիճակի չենք ումինահայ մշակույթը քննել և արժեքավորել ամբողջությամբ առած, որովհետև նրանից շատ քիչ բան է հասել մեզ: Ռումինահայ հուշարձաններից մի մասը քանդել է ժամանակի ավերիչ ձեռքը, իսկ մյուսը կործանվել է տեղի ընչաքաղց և քմահաճ իշխանների ու վոյեվոդների կողմից, որոնք հայկական հուշարձանների կործանումը միշտ են համարել դավանական միության և ասիմիլյացիայի: Ըստ Մինաս Թոխաթեցու վկայության, Ստեփան Ռարեշ վոյեվոդը 1551 թվականին կործանել է տվել Մուլդավիայում գտնվող հայկական բոլոր խոշոր գաղթօջախների հայկական եկեղեցիները: Վոյեվոդի հրամանով, ասում է Մինաս Թոխաթեցին.

«Ձեկեղեցի զինչ կայր հայի,
 Խօթին, Սերաթ, Եաշպագարի,
 Վասուվ, Պուտշան, Ուտումանի,
 Ամենքեան հիմքն քակի»:

Նույն վոյեվոդի կարգադրությամբ բերել են տվել Սուլավա քաղաքի պարսպի խոշոր թնդանոթները և ոմբակոծելով տեղի հայկական եկեղեցին հիմնահատակ կործանել³:

Այսպիսի ավերածությունից հետո, բնական է, որ ումինահայ հնագույն կոթողները պահպանվել չէին կարող: Ռումինահայ ամենից հին պատմական հուշարձանները մնացել են միայն XIV դարից: Դրանք եկեղեցիներ են, որոնցից մեզ հայտնի է միայն երեքը՝ Բոթոշանի եկեղեցին՝ 1350 թվականից, Չեթատե-Ալբայի (Ակկերմանի) եկեղեցին՝ 1380 թվականից և Յաշի եկեղեցին՝ 1395 թվականից: Վերջինս ունի հետևյալ ուշագրավ արձանագրությունը. «Շնորհօք և ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմնարկեցաւ Եաշու սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին ձեռամբ եկեղեցպան Եաշգօին և

¹ Ն. Վ. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 95:

² Նույն տեղը, էջ 88:

Սիսիանցի տէր Յակոբին, Ջուղայեցի մահտեսի Մարգարին և մահտեսի Գրիգորին թվին Հայոց Պե՛ր (1395)¹։

Ռումինահայ մյուս հուշարձանները XVI—XVIII դարերից են։ Այդ հուշարձանների մի մեծ խումբը գտնվում է Սուլավայում։ Նրանցից կարևոր են Սուլավայի Ս. Խաչ եկեղեցին, որը կառուցված է 1521 թվականին Խաչիկ Հանգո կոչվող մի բարերարի կողմից, Ս. Սիմեոն եկեղեցին, որը կառուցված է դարձյալ XVI դարում (կառուցման ճիշտ թվականը հայտնի չէ), Ս. Հաճկատար վանքը, որը գտնվում է քաղաքից դուրս, կառուցված է 1512 թվականին անասնավաճառ Դրական Տոնավազի ծախսով։ Սուլավայից դուրս գտնվում է հայկական Ջամբա կամ Ս. Օգոստոս կոչվող տաճարը, որը կառուցված է XVI դարի առաջին կեսին (Ջամբան երկար ժամանակ ռումինահայ թեմի առաջնորդական կենտրոնն է եղել)։ Վանքի կառուցողն է հանդիսացել Ակոբչին, որի գերեզմանաքարի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

«Այս է տապան Ակոբչին,
Որ է որդի Ամիրային,
Սա է շինող սուրբ տաճարին,
Արևելեան հայոց Ռ. թվին (1551 թ.)»²։

Սուլավայում գտնվող հայկական հուշարձաններից իր յուրատեսակությունը աչքի է ընկնում ջրհոր աղբյուրը, որի կառուցման վերաբերյալ կա հետևյալ արձանագրությունը. «Յիշատակ է այս ջեշմէն (աղբյուրը) Գաբրեանց կայսերապատիւ Ֆրայհեր պարոն Գէորգն և ընկերոջն պարոնուհի Մայրեամին Ֆոն Մըրրըջէյ. 1793 թ.»³։

Ճարտարապետական արժեք ներկայացնող մյուս ռումինահայ եկեղեցիները XVII—XVIII դարերից են. Ռումանիւնը՝ 1609 թվականից, Չերնովիցիներ՝ 1740 թվականից, Ֆոկչանիներ՝ 1778 թվականից և այլն։

Դյուրին չի եղել նաև ռումինահայ մատենագրության ուղին։ Տեղեկություններ ունենք, որ Ռումինիայի մի շարք քաղաքներում գոյություն են ունեցել հայկական գրչություն օջախներ, ուր գրվել կամ ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից սակայն փշրանքներ են միայն մեզ հասել։ Հայ ձեռագրերի մեծ մասը ոչընչացել է միջնադարյան սխոլաստիկ միջոցավանաքանական վնասա-

կար վեճերի ժամանակ. կաթոլիկ և պրովանսյալ եկեղեցու նեղմիտ հոգևորականները հայերին համարել են աղանդավորներ և նրանց ձեռագրերը ենթարկել ոչնչացման։ Մինաս Թոխաթեցին հայտնում է, որ Ստեփան Ռարեշ վոյեվոդը մոլդավ բարձրաստիճան եկեղեցականների թելադրանքով հավաքում է հայկական ձեռագրերը, շարդում նրանք կացնով և ապա քաղաքի հրապարակի վրա շեղջ կազմած այրում։ Վոյեվոդը, գրում է նա.

«Այլ շար հրաման արար կրկին
Չինը որ գրեանք կայր ի վեստեոին (գանձատանը)՝
Ջարժաթապատ աւետարանին,
Ջանգին գրեանք Հայոց ազգին։

Հանին ի դուռն վեստեոին
Եւ փայտի պէս կտրտեցին
Այն անօրէն պիղծ օջախնին
Ջամէն գրեանքըն այրեցին»¹։

Ռումինիայի հետ կապված հնագույն հայկական ձեռագիրը՝ 1376 թվականից է, որը Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի սեփականություն է և գրանցված է 8029-ի տակ։ Հիշատակարանից երբևէ գտնվում է, որ այս ձեռագիրը Յաշ քաղաքում գնել է կաֆայեցի դերձակ Ասլանը՝ Մաճարտան (Հունգարիա) ուղևորվելու ժամանակ.

«Երբձակ Ասլան Կաֆացի
Որ ի Գոռել Մաճար գնացի,
Ջաս Վարդանգիրքս գնեցի
Թվին ՊԻԵ. (1376)»²։

Հիշատակարանում չի երևում, թե այս ձեռագիրը Յաշում է գրված, թե մի այլ վայրում. կարող է և այն վաճառքի բերված լինի մի այլ քաղաքից կամ նույնիսկ՝ մի այլ երկրից։

Ռումինական հողի վրա գրված և մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը, որքան մեզ հայտնի է, Ակկերմանի նշանավոր Ճաշոցն է, որն այժմ գտնվում է Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանում։ Նա գրված է 1460 թվականին Նիկողայոս գրչի կողմից՝ Յաշ քաղաքի տանոստեր Կյուրեղի պատվերով։ Գրչի շափածո հիշատակարանում կարդում ենք.

1 Հ. Ն. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 89։
2 ՀՊՄ, ձեռ. № 8029, թ. 34ա։

1 Դ. Տան, Արևելյան Հայք ի Պուրովինա, էջ 7—8։
2 Լ. Բարայան, Հայերը Մոլդավիայում և Բուրովինիայում, էջ 184։
3 Նույն տեղը, էջ 177։

«Արդ ես գործով կրտսեր յետին՝
Եւ վերջացեալ առ ի բարին,
Ըզգիրքս ետու Աստուածածնին
Գեղաքաղաքս, որ Աս կոչին,

Նիկողայոս գրիչ սորին
Եւ գրեցի բաղձամար սորին,
Տարտամ գրչաւ ի բարտիսին
Եւ անտեղեակ ի յարհեստին...

Իսկ աւարտում եղև սըմին,
Առ ի կողմունս հիւսիսային
Յերկրի Ստեփան վոյեվոտայն
Եւ յԱխթիւրման քաղաք նորին»¹:

Ռումինիայում գրված մի շարք ձեռագրեր են հասել մեզ XVI—XVII դարերից: Այսպես, Մուշավայում գրված ձեռագրերից մեզ են հասել Սիմեոն եպիսկոպոսի գրածը 1507 թվական, Սիմեոն գրչինը՝ 1632 թվական, Անտոն գրչինը՝ 1639 թվական, Խաչատուր գրչինը՝ 1649 թվական, Հովհաննես քահանայինը՝ 1649 թվական և այլն:

Մեզ է հասել «Գիրք ճակատամարտութեան» վերնագրով մի աշխատություն, որը 1808 թ. մուղավերենից հայերեն է թարգմանել Յաշուա ներսես քահանան: Այդ աշխատության թարգմանության հիշատակարանում կարդում ենք. «Գիրք ճակատամարտութեան կամ ընտրողութեան... թարգմանեալ եղև ի մօլտովանու լեզուէ ի հայ բարբառ աշխատութեամբ տէր Ներսէս քահանայի յամի տեան 1808 մայիս 30 ի քաղաքն Նաշ»²:

Հայ բնակչությունը երկար պայքելով ռումինացիների հետ կողք-կողքի և գործուն մասնակցություն ունենալով երկրի արհեստագործության մեջ, հասկանալի է, որ չէր կարող իր լուսման շնորհիվ Ռումինիայի մշակութային կյանքում. հայ որմնադիրը, ոսկերիչը կամ ճարտարապետը չէր կարող իր ստեղծագործությունների մեջ չմտցնել իր հայրենի արվեստն ու ճաշակը: Ռումինական արվեստի ճարտարապետության մի շարք մասնագետներ այդ առթիվ ասել են իրենց հեղինակավոր խոսքը: Այսպես, օրինակ, Ռումինիայի նշանավոր ճարտարապետ Գիկա-Բուդեշտը, խոսելով հայ-ռումինական մշակույթների փոխազդեցությունների մասին, հետևյալն է գրում. «Գաղթած հայ արվեստագետները իսկապես»

իրենց ճանապարհին Վալախիայի մեջ շահնդիպեցին գոթական դպրոցի ընկերակցության, որոնք տարածված էին Մուղավիայում, այնպես որ նրանք անխափան կիրառեցին իրենց արվեստը XIV—XVII դարերում»¹:

Ռումինիայում մատնացույց են արվում մի շարք հուշարձաններ, որոնք կրում են հայ ճարտարապետության ազդեցությունը: Նման եկեղեցիներից են Տիսամանայի եկեղեցին XIV դարում, Արճեշի գեղեցկաշեն եկեղեցին 1515—1518 թվականներին և այլն:

Պրոֆ. Վլադ Բենեցիանուն իր մի ուսումնասիրության մեջ հանգամանորեն քննության առնելով Արճեշի եկեղեցու ճարտարապետական աղբյուրը հայկականի հետ, հնարավոր է համարել, որ նրա՝ ճարտարապետ Մանուի անունը, որի մասին, տեղեկություն է պահված հունական աղբյուրներում, լինի աղավաղումը հայկական Մանուել անվան:

Պրոֆ. Բենեցիանուն փաստեր է բերում այն մասին, որ հայ ճարտարապետները Ռումինիայում մասնակցել են շինարարական աշխատանքներին XVII դարում ևս: Նա, օրինակ, մատնացույց է անում Տրեյերարի տաճարի վերակառուցումը, որը կատարել է Պուլից հրավիրված Ննաքի անունով հայ ճարտարապետը 1639 թվականին:

Հայերը, ինչպես մյուս գաղթավայրերում, այնպես և Ռումինիայում իրենց համեստ մասնակցությունն են ունեցել երկրի արդյունագործության, արհեստագործության և կուլտուրայի բնագավառներում՝ կատարելով իրենց քաղաքացիական պարտքը բարեկամ ռումին ժողովրդի հանդեպ, որը իր դժբախտ օրերին դռները միշտ բաց է պահել տարագիր հայ գաղթականության առջև:

¹ Ս. Քոլանջյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան («Էջմիածին», 1949 թ., III—IV, էջ 73):

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 9485, Թ. 484ա—484բ:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 9819, Թ. 2բ:

ՌՌՈՍԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ XV—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ռուսաստանի հայ գաղթավայրի պատմության աղբյուրները, ըստ բովանդակության և պարունակած նյութերի տեսակի, երկու հիմնական խմբի կարելի է բաժանել՝ XV—XVI և XVII—XVIII դարերի աղբյուրներ:

Գաղթավայրի պատմության աղբյուրները մինչև XVII դարը, պետք է ասել, աղքատիկ են. գոյություն չունի ոչ մի սկզբնաղբյուր, որը պարունակի Ռուսաստանի հայ գաղթավայրի որևէ շրջանի ամբողջական պատմությունը: Եղածը՝ միջանկյալ տեղեկություններ են՝ պահպանված գլխավորապես տարեգրությունների և ուղեգրությունների մեջ, որոնք սակայն անչափ կցկտուր են և դժվարությամբ է լինում կողք-կողքի բերել՝ գաղթավայրի մասին աղոտ պատկերացում կազմելու համար:

Գրությունը հիմնովին փոխվում է XVII դարից սկսած, երբ հիմնվում են ռուսական արխիվային հաստատությունները և սկսում են հավաքել ու պահպանել պատմական կարևոր արժեք ունեցող վավերագրերը: Այդ ժամանակից սկսած բազմաթիվ վավերագրեր են հասել մեզ:

Ռուսահայ գաղթօջախների պատմությանը վերաբերվող վավերագրերի մեծ մասը ներկայումս կենտրոնացված են Մոսկվայի երեք խոշոր արխիվներում՝ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (АВПР), Հին վավերագրերի պետական կենտրոնական արխիվում (ЦГАДА) և Ռազմա-պատմական արխիվում (ВИА): Հայ համայնքներին և հայ-ռուսական հարաբերություններին վերաբերվող վավերագրերը նշված արխիվներում զբո-

նրվում են գլխավորապես «Ռուսաստանի հարաբերությունները Հայաստանի հետ» կոչվող հատուկ ֆոնդում: Արժեքավոր վավերագրեր կան նաև Լենինգրադի, Աստրախանի և Թբիլիսիի արխիվներում: XVIII դարի երկրորդ կեսից արխիվային նյութեր են պահպանվել նաև էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանում:

XVII—XVIII դարերի սկզբնաղբյուրների այսպիսի առատության պայմաններում, թվում է, թե բավականաչափ ուսումնասիրված և լուսաբանված պետք է լիներ ռուսահայ գաղթավայրի պատմությունը: Իրականությունը սակայն այնքան էլ մխիթարական չէ. եթե չհաշվենք որոշ բացառություններ, ապա հրատարակված աղբյուրների և ուսումնասիրությունների մեծ մասը վերաբերում է ոչ թե ռուսահայ գաղթօջախներին, այլ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանը: Թվարկենք նրանցից կարևորները.

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության վավերագրերի առաջին և ամենահարուստ ժողովածուն՝ Ս. Մ. Գլինկայի նախաձեռնությամբ հրատարակված «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» աշխատությունն է, որը բաղկացած է երեք մասից և հրատարակվել է Մոսկվայում 1833—1838 թվականներին: (Այսուհետև այս աշխատությունը մատնանշելու ենք «Собрание актов» ձևով):

Հաջորդ ժողովածուն հրատարակել է Կ. Եզյանը իր «Сношения Петра Великого с армянским народом» վերնագրով: Լույս է տեսել Պետերբուրգում 1898 թվականին: Ժողովածուի մեջ մտել են գլխավորապես Պետրոս I-ի ժամանակների և նրանից հետո մինչև 1736 թվականի վավերագրերը: (Այս աշխատությունը բերելու ենք «Сношения» կարճ ձևով):

Նշված ժողովածուները կազմող հեղինակները հանդիսանալով ռուսական արքունիքի պետական պաշտոնյաներ, նպատակ են ունեցել ցույց տալ ռուս ցարերի «բարձր ողորմածությունը» հայ ժողովրդի նկատմամբ, և վավերագիրն ընտրել ու մեկնաբանել ինչպես տեսանկյունով:

Պատմագիտության սովետական շրջանում հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության վավերագրերի հրատարակության առաջին նախաձեռնողն է հանդիսացել Հայկ. ՍՍՌ ազգեմիայի իսկական անդամ Ա. Գ. Հովհաննիսյանը, որը 1921 թվականին իր «Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը» աշխատության հավելվածում զետեղել է մի քանի արժեքավոր վավերագրեր:

Հետագայում Հայկական ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի մի խումբ պատմաբաններ, պրոֆ. Վ. Ա. Պարսամյանի ղեկավարությամբ, կազմել և հրատարակել են XVII դարի հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության մի ժողովածու՝ «Армяно-русские отношения в XVII веке» վերնագրով: Ժողովածուն լույս է տեսել Երևանում 1953 թվականին:

Նույն տարին մենք ևս մեր «Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» խորագրով աշխատության հավելվածում հրատարակել ենք 79 վավերագիր:

Բացի նշված ժողովածուներից, արժեքավոր վավերագրեր են հրատարակվել նաև առանձին մենագրությունների մեջ կամ նրանց հավելվածներում: Մենք նկատի ունենք մեծավաստակ Լեոյի «Հայոց պատմության» III հատորը, որը հրատարակվել է Երևանում 1941 թվականին, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ ակադ. իսկական անդամ Մ. Ներսիսյանի «Из истории русско-армянских отношений» աշխատության առաջին գիրքը, որը հրատարակվել է Երևանում 1956 թվականին, Հայկ. ՍՍՌ ակադ. իսկական անդամ Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը «Иосиф Эмин» և «Россия и армянское освободительное движение в 80-х годов XVIII столетия» աշխատությունները, որոնցից առաջինը լույս է տեսել 1945 թվականին, իսկ երկրորդը՝ 1947-ին և ուրիշներ:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությամբ զբաղվող ուսումնասիրողներից շատերն են կանգ առել Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմության վրա: Այդ կարգի աշխատությունների թիվը տասից ավելի է: Նրանցից կարելի է մատնացույց անել պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Յեկի «Древняя Русь и армяне» (լույս է տեսել Երևանում 1946 թվականին) և «Из истории русско-армянских отношений» հոդվածը (լույս է տեսել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի» 1958 թ. № 4-ում), Հայկ. ՍՍՌ ակադեմիայի իսկական անդամ Ա. Գ. Հովհաննիսյանի «Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» գիրքը (լույս է տեսել Երեվանում 1949 թվականին), պրոֆ. Վ. Ա. Պարսամյանի «Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» (լույս է տեսել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի» 1952 թ. № 7-ում), պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Կ. Ոսկանյանի երկու հոդվածները՝ «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVII դարում» (տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948 թ., № 1), «Նոր առևտրական ուստավ՝ ու պայմանագիրը առևտրական կոմպանիայի հետ» (տե՛ս Հայկ.

ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1947 թ., № 6), և «Древняя Русь и Украина в судьбах армян» (տե՛ս «Исторические связи и дружба армянского и украинского народов» Երևան, 1961 թ.), մեր «Մոսկվան և ռուս ժողովուրդը միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ» (տե՛ս «Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ»-ի № 27 հատորում), պատմական գիտությունների դոկտոր Զ. Տ. Գրիգորյանի «Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը» (լույս է տեսել Երևանում, 1960 թ.) և այլ աշխատություններ, որոնց մասին կարելի է սպասուհի տեղեկություններ ստանալ հրատարակված բիբլիոգրաֆիաներում:

Նշված պատմաբանների մեծ մասն օգտվել է արխիվային վավերագրերից և այս կամ այն չափով անդրադարձել նաև Ռուսաստանի գաղթօջախների պատմությանը:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ սովետահայ պատմաբանների շրջանում Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմության հարցերում սկզբունքային տարածայնություններ չկան: Վեճեր եղել են և շարունակում են մնալ հայ-ռուսական օրինատացիայի առաջացման ժամանակի և մի քանի այլ հարցերի շուրջը:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների և հայկական գաղթօջախների գրականության մասին խոսելիս չի կարելի լուռյամբ անցնել և քննադատական խոսք չասել պատմական գիտությունների դոկտոր Պ. Հարությունյանի «Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века» աշխատության մասին, ուր հեղինակը անարդարացի կերպով քննադատում է հին ու նոր ժամանակների համարյա բոլոր այն ուսումնասիրողներին, որոնք անդրադարձել են հայ-ռուսական հարաբերությունների հարցին:

Ռուսահայ գաղթավայրերի պատմության մասին վերջերս լույս տեսած ուսումնասիրություններից կարևոր են նաև պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Ի. Յուխտի մի շարք հոդվածները, որոնք ամփոփված են նրա «Աստրախանի հայկական գաղութը XVIII դարի առաջին կիսում» (ռուսերեն լեզվով) դիսերտացիոն աշխատության մեջ, որը պաշտպանության է ներկայացված Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդում:

Հայ գաղթավայրերին բավականին տեղ է հատկացրել նաև գրականագետ Կամսար Գրիգորյանն իր «Ռուս-հայկական մշակութային կապերի պատմությունից» հոդվածում (ռուսերեն), որը գետնադրված է «Труды отдела древнерусской литературы» IX հատորում, 1953 թ.:

Հայ-ուսական հարա-
բերությունները և հայ
գաղթօջախները XV—
XVIII դարերում:

Առջևում մենք ծանոթացանք Կիևի հայկա-
կան հնագույն գաղթօջախի հետ: Նա պահ-
պանել է իր գոյությունը հետագայում ևս:
Մեզ հասած պաշտոնական վավերագրերից
երևում է, ինչպես այդ ցույց է տվել ուկրաինացի պատմաբան Գ. Ի.
Միշկոն, Կիևում ապրող հայերն ունեցել են իրենց տները, այգիներ-
ը, արհեստանոցները, խանութները, հողամասերը և սեփական հի-
վանդանոցը: XV դարի կեսերին նրանք իրավունք են ստացել տեղա-
կան իշխանություններից՝ կառուցելու իրենց եկեղեցիներ: Ըստ որում,
հայկական եկեղեցիներն ունեցել է իր կալվածքները, վարելահողերը,
այգիները, ջրաղացը և արհեստական լիճը:

Կիևի հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքներն են հան-
դիսացել արհեստագործությունը և առևտուրը: Նրանցից ոմանք
զբաղվել են նաև այգեգործությամբ, մասնավորապես՝ խաղողի
մշակությամբ:

Հայ բնակչությունը Կիևում հավասար իրավունքներ չի ունե-
ցել. մեծահարուստ վաճառականներն օգտվել են այսպես կոչված
մագդեբուրգյան արտոնյալ իրավունքից, իսկ աշխատավորները
դասվել են տեղացի հասարակ քաղաքացիների շարքը և գտնվել են
իրավազուրկ վիճակում: Նրանք պարտավոր են եղել վճարելու սահ-
մանված հարկը, կատարելու պահանջվող կոռային աշխատանք-
ները, զինվորական ծառայությունը և այլ պարտավորություններ:

Պատմաբան Միշկոն հանգամանորեն ուսումնասիրելով Կիևի
հայ համայնքի պատմությունը XV—XVI դարերում և նրա փոխա-
րաբերությունները տեղական բնակչության հետ, եկել է հետևյալ
եզրակացության. «Հայերի մեջ եղել են լավ արհեստավորներ, ո-
րոնք իրենց աշխատանքով դրական ազդեցություն են գործել ար-
հեստագործության, շինարարական տեխնիկայի և արվեստի զար-
գացման վրա: Հայերն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Կիևի
բնակիչների՝ գերմանական ֆեոդալների և թուրք-թաթարական
զավթիչների դեմ ուղղված ռազմական արշավանքներին: Թաթար
ավազակային հորդանների՝ Կիևի վրա հարձակվելու պահին, շատ
անգամ են նրանք գտնվել քաղաքի պաշտպանների շարքերում»¹:

Կիևի հայ օջախը խամբել է XVI դարի վերջերին: XVII դարի
սկզբում այնտեղ հիշվում է միայն ինը հայ ընտանիք:

¹ Д. И. Мышко, Некоторые сведения о жизни армян в Киеве XV—XVI вв.
(Տե՛ս «Научная сессия, посвященная историческим связям и братской
дружбе украинского и армянского народов, тезисы докладов, Киев, 1962,
стр. 26—28).

Ոսկե Հորդայի Մերձվուլգյան երկրամասում հաստատվելուց հե-
տո, Վոլգայի գետաբերանը փակվեց Անդրկովկասի ժողովուրդների
առջև: 1400 թվականին գրված հայկական մի ձեռագրի հիշատա-
կարանում որոշակի ասվում է, որ Ալանաց դուռը, այսինքն՝ Ան-
դրկովկասը Հյուսիսային Կովկասի հետ միացնող Դարիալի նշա-
նավոր լեռնանցքը, «Փակեալ է վաղուց»¹:

Նոր իրադրության մեջ հայերը, մասնավորապես հայ վաճա-
ռականները, Ռուսաստան մուտք գործելու համար ընտրեցին նոր
ուղի՝ Ղրիմի թերակղզու վրայով, ուր իրենց ազգակիցները, ճենո-
վացիների և թաթարների հարևանության մեջ, սովոր գաղթավայր
էին ստեղծել: Այժմ հայ վաճառականները հաճախ սկսեցին երևալ
նոր բարձրացող Մոսկովյան պետության մեջ: Հայ վաճառական-
ները Մոսկովայի սովորական հյուրերը դարձան. նրանք բերում
էին թանկարժեք քարեր, մետաքս, անուշահոտ նյութեր, համե-
մունք և այլ ապրանքներ:

Ռուսական տարեգրության մեջ արձանագրված է այն մասին,
որ 1390 թ. Մոսկվայում առաջացած հրդեհի ժամանակ այրվել է
մի հայի տունը: Նա, անշուշտ, Մոսկվայում ապրող միակ հայը չե-
եղել: Մոսկվա քաղաքի պատմության լավատեղյակ պատմաբան
պրոֆ. Մ. Ն. Տիխոմիրովի կարծիքով՝ «Կարելի է անկասկածելի
համարել, որ XV դարի սկզբում Մոսկվայում գոյություն է ունե-
ցել հայկական շատ ու քիչ հաստատուն գաղթօջախ»: Հիմնվելով
պատմական փաստերի վրա, նա գալիս է այն եզրակացության,
որ «Հայկական տարրը Մոսկվայի հասարակության մեջ նկատելի
է եղել»²:

Մոսկվայի հնագույն հայ համայնքը բաղկացած է եղել զըլ-
խավորապես առևտրականներից և արհեստավորներից (ոսկերիչ-
ներ, կաշեգործներ և այլն): Հավանական է նրանք եկել էին ո՛չ
թե Հայաստանից, այլ Ղրիմի հայ գաղթավայրից:

Ոսկե Հորդայի գրաված երկրամասերում ևս գտնվել է որոշ
թվով հայ բնակչություն: Տեղեկություններ կան մասնավորապես
Կազանի հայերի մասին: Ռուսական մի տարեգրության մեջ ար-
ձանագրված է այն մասին, որ 1552 թ. Իվան Ահեղը, երբ պաշարել
է Կազանը, այնտեղ գտնվել են 5000 հայեր, բուխարացիներ և շա-

¹ 290, ձեռ. № 346, թ. 555բ:

² М. Н. Тихомиров, Средневековая Москва в XIV—XV веках, М-ва,
1957, стр. 215.

³ Там же, стр. 216.

մախեցիներ¹: Ընթացողում է, որ Կազանի այդ հայերը փոխադրված լինեն Բուլղար քաղաքից, ուր հայ բնակչություն էր ապրում XIV դարում, իսկ այդ ժամանակ գտնվում էր ավերակ վիճակում:

Ուշագրավ է ռուսական տարեգրության հաղորդած այն տեղեկությունը, որ վերաբերում է հայ բնակչության՝ Կազանը պաշարող ռուսական զորքերի նկատմամբ բռնած դիրքին: Քաթարները, պատմում է ռուս տարեգիրը, կռվի ժամանակ օտարերկրացիներին թույլ չէին տալիս քաղաքից դուրս գալու և օգտագործում էին նրանց ուժերը կռվում: Հայերի մեջ կային մեծ թվով թնդանոթաձիգներ, որոնք չէին ցանկանում կրակել ռուսների վրա: Քաթարները նրանց երկաթե շղթայով կապել էին թնդանոթներին՝ յուրաքանչյուրի մոտ կանգնեցնելով մերկացրած սրերով զինվորներ, որոնք ստիպում էին հայ թնդանոթաձիգներին կրակել: Սակայն այդ բռնությունը ևս, շարունակում է ռուս տարեգիրը, օգուտ չէր տալիս, որովհետև հայերն այնպես էին նշան բռնում, որ արկը կամ տեղ չէր հասնում, կամ անցնում էր ռուս զինվորների գլխի վրայով: Իվան Ահեղը, քաղաքը վերցնելուց հետո, գնահատելով հայ թնդանոթաձիգների նվիրվածությունը, ըստ տարեգրի, «մեծ ողորմածություն» է ցուցաբերում նրանց նկատմամբ. բոլորին բաց է թողնում, որ գնան իրենց հայրենիքը²:

Հայ-ռուսական հարաբերություններն ավելի գործարար բնույթ ստացան Իվան Ահեղ ցարի կողմից Կազանը 1552 թ. և Աստրախանը 1556 թ. գրավելուց հետո, երբ հրապարակ է իջնում ռուսական հզոր պետությունը և բացվում է Վոլգայից Կասպից ծովը տանող երթուղին: Հայ վաճառականները նորից սկսում են երթևեկել ավելի մոտիկ և հարմար ճանապարհով:

Ի դեպ, Կազանի և Աստրախանի գրավումից հետո ստեղծված Հյուսիսային պետության ասպարեզ իջնելը, որպես դրական երևույթ, նշում են ժամանակակից հայ մատենագիրները ևս: Այսպես օրինակ, Կարապետ Բաղդեցիին 1500 թվականին գրած իր չափածո «Աշխարհագրութեան» մեջ հետևյալ ձևով է ներկայացրել ընդարձակածավալ Մեծ Ռուսաստանը.

«Ի սառնամանիք հիւսիս է
Ըռու ազգըն բնական:
Աշխարհ նոցա Մոսկով՝
Մինչև ծովն Կասբիական:

¹ ПСРЛ, т. XIX, История о казанском царстве (Казанский летописец), СПб, 1903, стр. 103.

² Там же, стр. 109.

Եւ ազգըն նոցա գերող է
Քաթարըն նետողական:
Լայն ու արձակ անկեալ է նա՝
Որ հասնի մինչև ի Կաֆայն»¹:

Վոլգայի գետուղին բացվելուց հետո Շամախուց հատուկ պատգամավորություն է գալիս Մոսկվա՝ խնդրելով թույլ տալ վերականգնելու առևտուրը Ռուսաստանի հետ Աստրախանի վրայով²: Այժմ Ռուսաստան են գալիս հայ վաճառականները ո՛չ միայն Անդրկովկասից, այլև Հնդկաստանի, Թուրքիայի, Հոլանդիայի, Իտալիայի և այլ երկրների հայկական գաղթօջախներից:

Վենետիկի մի ճանապարհորդ, որը 1557 թվականին եղել է Ռուսաստանում, իր զեկուցագրում հայտնում է, որ Աստրախան, Կազան, Նովգորոդ և Մոսկվա քաղաքներում տեսել է հայ և պարսիկ վաճառականների, որոնք առևտուր անելու էին եկել արևելյան ապրանքներով: Նշված վաճառականները, գրում է նա, «բերէին մետաքս, ակունս, համեմունս, և մանաւանդ ընտիր զէնս և զարմանալի ևս ձկունս անտխեղծս (այսինքն՝ անարատ—Ա. Ա.) ի Կասբից ծովէ ի Մոսկուս»³:

XVI դարում փոքրաթիվ հայ բնակչություն է գտնվել Ռուսաստանի խոշոր այլ քաղաքներում ևս՝ Նիժնի-Նովգորոդում, Արխանգելսկում, Սմոլենսկում և այլ վայրերում:

Չափազանցությունների մեջ շրջնելու համար սակայն պետք է նշել, որ այս շրջանի ռուսահայ գաղթօջախներն իրենց բնույթով շատ ավելի նմանվել են առևտրական ֆակտորիաների, քան գաղթօջախների բառիս իսկական նշանակությամբ. Պարսկաստանի և Անդրկովկասի տարբեր վայրերից հայ գաղթականները մեծ խրմբերով գալիս էին Ռուսաստան, որոշ ժամանակով մնում էին այնտեղ և իրենց գործարքները վերջացնելուց հետո ետ վերադառնում:

Մնայուն գաղթօջախները շատ փոքրաթիվ են եղել ո՛չ միայն այս դարերում, այլև հետագայում ևս: Ըստ որում, հայ առևտրականները դատարկ ձեռքով չէին գալիս Մոսկվա. նրանք իրենց հետ ռուսական ցարին բերում էին թանկարժեք նվերներ: 1663 թվականին Մոսկվա եկած հնդկահայ առևտրականներն Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվեր են բերել թանկագին քարերով զարդարված մանյակներ, մատանիներ և ասեղնագործ կերպասներ՝ 20,000

¹ 29 Մ, ձեռ. № 1677, թ. 62բ:

² Собрание актов, ч. II, стр. 71.

³ Դ. Ալիշան, Միսական, էջ 464:

ուրբի արժեքով: Պարսկահայ վաճառական Սահրադյան Ջաքարը Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվեր է բերել Մոսկվայի Կրեմլի զինապալատի թանգարանի զարդերից մեկը՝ աղամանդյա նշանավոր գահը, որն իր ժամանակ գնահատվել է 22,589 ռուբլի² և այլն:

Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի բնույթը հիմնովին փոխվում է XVII դարի վերջին քառորդից սկսած. այժմ հայ առևտրականները՝ Անդրկովկասում, Պարսկաստանում և Թուրքիայում ըստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով, գերադասում են տեղափոխվել և մշտական բնակություն հաստատել Ռուսաստանում: Նրանք իրենց հետ բերում են նաև մեծ թվով հայ արհեստավորներ՝ իրենց իսկ հիմնած արհեստագործական և արդյունագործական ձեռնարկություններում աշխատելու համար:

Ռուսական իշխանությունները հայ գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերել են բարյացակամ վերաբերմունք: Այդ բացարձրվում է երկու պատճառով. նախ՝ նրանք չեն ցանկացել, որ խախտվի ժողովրդի հավատը որպես հովանավորող պետության և ապա՝ նկատի է առնվել հայ բնակչության օգտակարությունը Ռուսաստանի առևտրի և արհեստագործության զարգացման գործում:

Հայերը Ռուսաստան են եկել տարբեր վայրերից՝ Հայաստանից, Ադրբեջանից, Վրաստանի ու Պարսկաստանի հայկական մյուս գաղթօջախներից: Մեզ է հասել և այժմ Հայկական ՍՍՌ Մտեհնադարանի սեփականությունն է Աստրախանի հայ գաղթօջախի ձեռագիր դատաստանագիրքը, որի կազմողները, գրքի ներածության մեջ, անհրաժեշտ են համարել նշել, թե որ վայրերից են հայերը գաղթել Ռուսաստան և ինչ զբաղմունքի տեր մարդիկ են եղել՝ «Ելեալ հայք, — կարդում ենք այստեղ, — ի յերկրէն Արարատայ... յերկրէն Ալանաց, յարքայանիստ Ծօշայ, այսինքն՝ Ասպահանայ... ի քաղաքէն Մազանդարանայ, Համադանայ, Ղազուինէ, Քարբիզէ և այլ ուստեքէ եկեալ ի կողմանս Հիւսիսոյ... ի նաւահանգիստ Աստրախան, ի Ղլար... ոմանք վաճառականք, ոմանք արհեստաւորք, ոմանք հողագործք և այգեգործք»³:

Հայ գաղթականության զանգվածային ամենամեծ հոսանքը Ռուսաստան է եկել XVIII դարի 30—40 թվականներին: Դրա պատճառն այն էր, որ Ռուսաստանից սպասվող օգնությունը չըս-

տացվեց, Հայաստանում ծայր առած ազատագրական շարժումները ճնշվեցին և պարսկական իշխանությունները, վրեժխնդրության ցասումով լցված, սկսեցին կատաղի հալածանքներ հայերի դեմ, ուստի որոշ թվով հայ ընտանիքներ հարկադրված եղան թողնել հայրենի երկիրը և ապաստան փնտրել Ռուսաստանում:

Պարսկական անհաջող արշավանքից հետո, հայ բնակչությանը հուսադրելու նպատակով, Պետրոս I-ը 1723 թ. հատուկ հրովարտակով թույլ է տալիս հայերին գալ և բնակվել ռուսական տիրապետության տակ անցած Գիլան, Մազանդարան, Բաքու և Գերբենտ քաղաքներում: 1736 թ. ռուսական իշխանությունների մի նոր հրամանով ռուսական բանակում ծառայող հայերին թույլատրվում է բնակություն հաստատել սահմանամերձ Ղլար քաղաքում:

Պատկերացնելու համար հայ բնակչության մասսայական գաղթը, բավական է նշել, որ XVIII դարի կեսերին, նույն դարի սկզբի համեմատությամբ, միայն Աստրախանի բնակչության թիվը ավելացել է մոտ 8 անգամ: Այդ թվի մեջ մենք չենք հաշվում հայ այն գաղթականներին, որոնք Հայաստանից գալիս ժամանակավորապես կանգ էին առնում Աստրախանում, որպես ռուսահայ առաջին կայանի, ապա տեղափոխվում Ռուսաստանի այլ և այլ քաղաքները:

XVIII դարում Ռուսաստանում այնքան հայ բնակչություն է կենտրոնանում, որ անհրաժեշտ է լինում հոգևոր թեմ ստեղծել: Դեռևս Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ բանակցություններ են վարվում այդ հարցի շուրջ և ռուսական արքունիքից թույլտվություն ստանում թեմ ստեղծելու վերաբերյալ: Ռուսաստանի, կամ ինչպես սովորություն է եղել ասել՝ «Հյուսիսային» թեմի աչքի ընկնող առաջնորդներից է եղել Հովսեփ արքեպ. Արղուիսյանը, որը Ռուսաստան է եկել պաշտոնավարության 1773 թվականին:

Ռուսահայ գաղթօջախ-Վոլգայի գետուղին գործելուց հետո Ռուսաստանի հայկական հիմն օջախներից ժարերում:

մանակավորապես աշխուժանում է Կազանի հայ գաղթավայրը: XVI դարում հայերն այստեղ ունեցել են եկեղեցի, հոգևոր հովիվ և գերեզմանատուն: XVII դարում գալիս և բնակություն են հաստատում հայ նոր գաղթականներ: Կազանում հայ բնակչության գոյության մասին է վկայում այնտեղ 1642 թ. գրված Վասիլ գրչի ձեռագրի հիշատակարանի այն արտահայտությունը, որ ձեռագիրը գրել է իբրև «մնայուն հիշատակ Խազանի

¹ Русско-индийские отношения, М.-ва, 1958, стр. 141—142.

² Армяно-русские отношения в XVII веке, стр. 21—33.

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 7383, Թ. 4ր:

ժողովրդեանն»¹: «Խազանի ժողովուրդ» ասելով գրիչն այստեղ, անշուշտ, նկատի է ունեցել Կազանի հայ բնակչությանը, որովհետև դավանական նկատառումներով սովորություն չի եղել հայկական ձեռագրեր գրել և նվիրաբերել այլ ազգի համայնքներին:

Վասիլ գրիչն իր հիշատակարանում խնդրում է հիշել խոջա Պետրոսին, որը ձեռագրի թուղթը բերած է եղել Աստրախանից, ապա՝ խոճա Միքայելին, Մելքոնին, Ղազարին, Գասպարին, Բաղդասարին և վերջում ավելացնում՝ «Կազանի ամենայն ժողովրդին մեծ և փոքր»²: Այստեղ ևս «ժողովուրդ» բառի գործածությունը ապացույց է, որ Կազանում այդ ժամանակ ապրել է սովորաբարիվ հայ բնակչություն:

Կազանի հայկական համայնքը, ինչպես երևում է, երկարատև կյանք չի ունեցել և արագ խամրել է: Համենայն դեպս, Արղուսթյանի 1785 թ. կազմած Ռուսաստանի հայ բնակչության վիճակագրության մեջ հայ բնակչություն այլևս չի հիշվում այնտեղ:

Ռուսաստանի գործուն գաղթօջախներից է հանդիսացել Աստրախանը, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է նաև Հաջի Թարխան կամ Հաջիթարխան անուններով: Սկսած 1556 թ., երբ Իվան Ահեղը վերցրեց Աստրախանը և բացվեց Վոլգայի փակված մայրուղին, քաղաքը փաստորեն դարձավ արևելյան ժողովուրդների մուտքի դարպասը դեպի Ռուսաստան և տարանցիկ առևտրի ամենախոշոր կենտրոններից մեկը: Հնդկաստանից, Պարսկաստանից, Եվրոպայից և այլ երկրներից եկած վաճառականները այստեղ էին հանդիպում տեղացի ոռու վաճառականների հետ և կատարում իրենց առևտրական գործարքները:

Աստրախանի հայկական գաղթօջախի սկզբնավորության մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: Հովսեփ Կախկ. Արղուսթյանը Աստրախանի հայ գաղութի վերաբերյալ հայկական հնագույն մի ձեռագրի սպիտակ էջի վրա թողել է հետևյալ հիշատակությունը. «էճՁ (1331) թուին Հայոց մեր ազգն, յԱնույ թագավորական քաղաքէն մերմէ ելեալք՝ բռնութեամբ թաթարաց, եկեալ են ի Հաշտարխան և անտի՝ ի Ղրխմ»³:

Արղուսթյանի մատնացույց արած թվականը սխալ է. 1331 թվականին հայերը ո՛չ թե եկել են Աստրախան և Մերձվոլգյան երկրները, այլ հեռացել են այնտեղից: Աստրախանում հայկական գաղթօջախ է եղել նշված թվականից շատ առաջ, իսկ հետո խամ-

րել է: Աստրախանի հայկական նոր գաղթօջախը հիմնվել է XVI դարի վերջերին: Նա ունեցել է փոքրաթիվ բնակչություն: Հստ տեղեկությունների, 1616 թ. Աստրախանի հայ գաղթօջախը բաղկացած է եղել ընդամենը 11 ընտանիքից, որից 7-ը բնակվելիս են եղել Գիլանի իջևանատանը, իսկ 4-ը՝ արվարձաններում⁴:

Ռուսական տարեգրության մեջ արձանագրված մի տեղեկությունից երևում է, որ 1625 թ. նախկին հայկական, պարսկական և հնդկական փայտյա իջևանատների (ГОСТИННЫЕ ДВОР) ու խանութաշարքերի փոխարեն կառուցվել են նորերը՝ քառից²: 1630 թ. կառուցվել է նաև հայկական փայտաշեն եկեղեցին:

Աստրախանի գաղթօջախը առանձնապես մեծ չի եղել նաև XVII դարի վերջերում: Հստ հուանդացի ճանապարհորդ Գե Բրուսի տեղեկության, Աստրախանում XVIII դարի սկզբում ապրում էր «մոտ 40 հայ ընտանիք»³:

Աստրախանում հայ բնակչության թվի մեծանալու հետևանքով նախկին փայտաշեն եկեղեցին չի բավարարել տեղի հայությանը, ուստի նրանք դիմել են ոռուսական իշխանություններին և նրանց թույլտվությունը ստանալուց հետո, 1706 թ. քանդել են հին եկեղեցին և նրա տեղը քարե պատերով նորը կառուցել: XVIII դարի 40-ական թվականներին, երբ Աստրախանի հայ բնակչությունն ավելի է շատացել, կառուցել են նաև երկրորդ եկեղեցին:

1747 թ., պետական-պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով, Աստրախանում մշտապես ապրող հայերի թիվը հասել է 1512 հոգու: 1730—1740-ական թվականներին Աստրախան բնակչության են եկել հետևյալ վայրերից՝ Շամախուց՝ 40 հոգի, Փոռակայից և Ագուլիսից՝ 30 հոգի, Գանձակից՝ 18, Երևանից՝ 15, Նոր-Ջուղայից՝ 24, Թավրիզից՝ 8, Արդավիլից՝ 11 և Ղազվինից՝ 7 հոգի⁴:

Հստ Արղուսթյանի վիճակագրական տվյալների, 1781 թվականին Աստրախանում գտնվելիս է եղել 865 տուն՝ 3500 շունչ հայ բնակչությամբ: Հետագայում հայերի թիվն ավելացել է՝ XVIII դարի վերջերում Անդրկովկասից եկած նոր գաղթականներով: Բըժըշկյանը, որ 1820 թ. եղել է Աստրախանում, այնտեղ հիշում է 1200 տուն հայ բնակչություն և միաժամանակ նշում, որ «յստու-

¹ ՀԳՄ, ձեռ. № 3004, թ. 236ա—236բ:

² Նույն տեղում:

³ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հ. II, էջ 529:

¹ Н. И. Веселовский, Памятники, т. III, стр. 110—111, 123—124.

² Ключевская летопись, Астрахань, 1887, стр. 19.

³ Ш'а «Астраханский сборник», вып. I, Астрахань, 1896, стр. 186.

⁴ ГААО, ф. 394, оп. I, под. д. 76 л. 54—67 (օգտվել ենք Ժուլիսից):

չագոյն բազումք էին աստ, բայց բազում շոգան (այսինքն՝ գնացին—Ա.Ա.) ի Մաքրութ՝ 12 ժամու հետի¹:

Ռուսաստանի հայկական խոշոր գաղթօջախներից է հանդիսացել նոր Նախիջևանի հայ գաղթօջախը, որը հիմնվել է Ղրիմից Ռուսաստան գաղթած հայ բնակչության կողմից, որի մասին խոսք եղել է Ղրիմի հայ գաղթավայրը գլխում:

Ղրիմահայության գաղթը դեպի Ռուսաստան տեղի է ունեցել քաղաքական հետևյալ իրադրության մեջ: 1768—1774 թթ. ռուս թուրքական պատերազմից հետո, երբ 1774 թ. հուլիս ամսին կնքվեց Քուչուկ-Կայնարջիի խաղաղության պայմանագիրը², Ռուսաստանին անցավ Ազովը, Կերչը, Ենեկլեն և Կիևբուրնը: Ղրիմի խանությունը, որն անցյալում վասալական կախվածության մեջ էր գտնվում թուրքիայից, այժմ անկախ հայտարարվեց: Ռուսաստանը ձգտում էր նվաճել Ղրիմը և ազատել ունենալ Սև ծով: Սակայն դիվանագիտական բարդություններ շտեղծելու համար, նա դիմում է շատ նուրբ քաղաքականության. Ղրիմի տնտեսական կյանքը կազմալուծելու և ծունկի բերելու նպատակով որոշում է Ղրիմի հայ և հույն բնակչությանը, որոնց ձեռքում էր հիմնականում արհեստագործությունը և առևտուրը, գաղթեցնել դեպի Ռուսաստան: Պատասխանատու այդ գործը հանձնարարվում է գեներալ Ա. Վ. Սուվորովին³:

Չի կարելի ասել, որ Ղրիմի հայերը սիրահոծար հանձն են առել թողնելու իրենց տունն ու հարմարությունները և անորոշության մեջ գաղթելու մի այլ բնակավայր: Սակայն թուրք գործակալների՝ թաթարների նկատմամբ հրահրած թշնամանքը, մյուս կողմից՝ ցարական իշխանությունների հրապուրիչ խոստումները և այլն, վերջ ի վերջո Ղրիմահայությանը կանգնեցնում են գաղթականության ճանապարհի վրա:

Ղրիմահայության զանգվածային գաղթը դեպի Ռուսաստան տեղի է ունեցել 1778 թ. օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին: Հայ գաղթականության ընդհանուր թիվը, ըստ պաշտոնական տրվյալների, եղել է 12,500 հոգի⁴:

Ազովը Ղրիմից եկած հայ գաղթականության համար անծանոթ մի երկիր չէր: Այդտեղ փոքրաթիվ հայ բնակչություն ապրում

էր դեռ շատ վաղուց: Հայտնի է, որ 1736 թ., երբ Ազովը գրավվեց ռուսական զորքերի կողմից, այնտեղ ապրելիս են եղել 63 հայ և հույն ընտանիք⁵:

Ղրիմահայությունը շատ սառը ընդունելություն է արժանանում ռուսական տեղական իշխանությունների կողմից: Ո՛չ միայն չեն իրագործվում տրված խոստումները, այլև որոշ անբարյացակամություն է ցուցաբերվում նրա նկատմամբ: Թույլ չի տրվում ներանց բնակություն հաստատել նախապես որոշված վայրում: Ազովի նահանգապետ Գարսևանովը հայ գաղթականներին ստիպում է տներ շինել և բնակություն հաստատել Օրիոլ գետի մոտերքում. հրաժարվողներից ոմանց բանտարկում ու շղթաների մեջ առած պարտադրում աշխատելու ջրանցքների վրա: Գաղթականներին ըստիպում են հարկ վճարել: Շուտով վրա է հասնում ձմեռը: Ղրիմի տաք կլիմային սովոր հայ գաղթականությունը, առանց օթեկանի և տաք հագուստի, կանգնում է Ազովի դաժան ձմռան առաջ: Հայ գաղթականության մեջ սկսվում են մեծ դժգոհություններ. արքուճիք են ուղարկվում բազմաթիվ բողոքներ:

Մեծ դժվարություններով անցկացնելով ձմեռը, հաջորդ տարին հայ գաղթականությունն իր լիազորներին ուղարկում է Պետերբուրգ բողոքելու արքունիքին: Հովհաննես Լազարյանի և Հովսեփ արքեպ. Արղունյանի միջնորդությամբ կայսրուհին ընդունում է հայ գաղթականության լիազորներին և 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի իր հրովարտակով վերջնականապես սահմանում է նրանց բնակավայրը և տալիս որոշ առանձնաշնորհումներ:

Ըստ տրված այդ առանձնաշնորհումների, հայերն ազատվում էին բոլոր տեսակի հարկեր ու տուրքեր վճարելուց՝ տասը տարի ժամանակով: Նրանք իրավունք են ստանում ռուսահպատակ քաղաքացու բոլոր իրավունքներով առևտուր անելու ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ դրսում:

Հայերը բնակություն են հաստատում Տագանրոգի գավառի Գմիտրի-Ռոստովյան կոչվող ամրության շրջանում (ներկայիս Դոնի Ռոստովում): Այստեղ նրանք հիմնում են իրենց քաղաքը և անվանում նոր Նախիջևան: Քաղաքի հիմնադրմանը մասնակցել է անձամբ Արղունյանը, որը հին հայկական մի ձեռագրի սպիտակ էջերից մեկի վրա թողել է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Թիւն փրկչին 1781 ապրիլի ԻԱ (21) արկաք հիմունս քաղաքիս Նախի-

¹ Մ. Քոչկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, էջ 401:

² История дипломатии, т. I, М.-ва, 1959, стр. 365.

³ М. Г. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, Ереван, 1956, стр. 99—100:

⁴ Եր. Շահաբազ, Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք, Թիֆլիս, 1903, էջ 37:

⁵ Խ. Փորթյան, Նոր-Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմությունից Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957 թ., № 10, էջ 53—62:

չևանայ... կարօտի այլոց պատմագրաց (պատմելոյ). մեք զթիւս զայս նշանակեցաք վասն տեղեկութեան ապագայիցդ...»¹:

Նոր Նախիջևանի շուրջը հայ գաղթականութիւնը հիմնում է նաև հինգ հայաբնակ գյուղեր՝ Չալտիր, Մեծ Սալա, Փոքր Սալա, Թոպեի և Նիսեվտա: Հայ գաղթականներն իրենց նոր բնակավայրերում ո՛չ միայն կարողանում են արագ իրենց համար նոր տուն ու տեղ ստեղծել, այլ կարճ ժամանակում նոր Նախիջևանը դարձնում են Ազովի նահանգի խոշոր առևտրական և արհեստագործական կենտրոն: 1780 թվականին նոր Նախիջևանում արդեն գործել են մի քանի ֆաբրիկաներ և գործարաններ²: Նախիջևանի առևտրականները Ռուսաստանում աշխույժ առևտրական գործունեություն են ծավալում:

Արդությանի՝ Շահամիրյանին 1787 թվականին գրած նամակից երևում է, որ նոր Նախիջևանի շինարարական աշխատանքները տարվել է բացառիկ արագ թափով, այնպես որ՝ քաղաքի հիմնադրությունից ինը տարի անց, նա գտնվել է բավականին բարեկարգ վիճակում. «Հասարակութիւնը քաղաքիս...—գրում է Արդությանը,— հետևին շինարարութեան և օրրստօրէ քաղաքն մեր պայծառանայ, մինչ զի ամենայն ոռևտաց... տեսեալ զփողոցսն և զամենայն բարեկարգութիւնս, զարմանան՝ թե զիա՞րդ ի սուղ միջոցի այսպես պայծառացան»: Արդությանն իր նամակում այնուհետև ղրիմահայերին համեմատության մեջ է դնում Ղրիմից Գոնի նահանգը գաղթեցված հույների հետ, որոնք, նրա ասելով, ոչ մի բարեկարգության չեն հետևում, գյուղատիպ տներ են կառուցել, անմիաբան են, ուստի ոռևական իշխանությունները տեսնելով այս «ի վերայ նոցա (կառավարիչ) նշանակեցին ի ոռևադ ազգէն»: Վերջում ավելացնում է, որ այդ բոլորը նրա համար է գրում, որ «բոյզ ազգիդ բարձրագլուխ գոլն գիտացեալ, ուրախացես»³:

Ըստ Արդությանի վիճակագրության, 1781 թ. նոր Նախիջևանում և նրա շրջակայքում ապրելիս են եղել շուրջ 3000 տուն 12,000 շունչ բնակչությամբ: XVIII դարի վերջերում նոր Նախիջևանի գաղթօջախը մեծ թվով հայ բնակչություն է ընդունել 1795—1796 թվականներին:

XVIII դարի 30-ական թթ. Ռուսաստանում նոր հիմնված

¹ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հ. II, էջ 529:

² Տե՛ս «Записки Одесского общества истории древностей», т. VIII, стр. 209—210, 274—276:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, Թ. 131բ:

գաղթօջախներից է հանդիսացել Մոզդոկը: Սկզբում նա խառը բնակչություն է ունեցել: Սակայն XVIII դարում այնքան հայեր են բնակություն հաստատում այնտեղ, որ 1763 թ. քաղաքի բնակչության հիմնական մասը հայերն են դառնում, և 1785 թ. ցարական հատուկ հրամանով Մոզդոկը պաշտոնապես հայտարարվում է հայաբնակ քաղաք: Նա 1781 թվականին ունեցել է 130 տոն՝ 700 շունչ հայ բնակչություն:

XVIII դարում հիմնված գաղթօջախներից է հանդիսացել հայաբնակ Ղզլար քաղաքը՝ իր շրջակայքի մի քանի հայկական գյուղերով, որոնք պաշտոնապես հիմնվել են 1736 թ. գլխավորապես ոռևական բանակում ծառայող հայ պաշտոնաթող զինվորականներից¹: Հայ գաղթականները Ղզլարում արագ զարգացրել են խաղողագործությունը: Ըստ պաշտոնական տեղեկությունների, Ղզլարի և նրա շրջակայքի հայ բնակչությունը XVIII դ. վաճառքի էր հանում ավելի քան 60 հազար դույլ գինի, 12 հազար դույլ օղի և հսկայական եկամուտ ստանում դրանից: Հայ վաճառական Վասիլ Մակարյանը XVIII դարի 40-ական թվականներին Ղզլարում հիմնում է մետաքսագործության ֆաբրիկա, որն աշխատում է տեղական հումքի վրա: Հայ վաճառականները Ղզլարում հիմնում են նաև գինու և սպիրտի գործարաններ:

Արդությանը 1785 թ. Ղզլարում հիշում է 360 տուն 2200 շունչ հայ բնակչությամբ: Դարի վերջերում Ղզլարի հայ բնակչության թիվը գրեթե եռապատկվում է նոր եկած գաղթականներով: Բժշկյանը 1820 թվականին հաշվում է «Տունք հայոց աւելի են քան զհայար»²:

Համեմատաբար հայկական երիտասարդ գաղթօջախ է կենինգրադը՝ նախկին Պետերբուրգը: Գրականագետ Կ. Գրիգորյանը, որը հանգամանորեն ուսումնասիրել է Պետերբուրգի հայ համայնքի պատմությունը, գտնում է, որ հայ գաղութը «առաջացել է քաղաքի հիմնադրումից գրեթե անմիջապես հետո»³: Պետրոս Առաջինը խրախուսել է հայ առևտրականների և արդյունաբերողների գործունեությունը: Քաղաքի հիմնադրումից յոթ տարի անց, 1710 թ. արդեն տեղեկություն կա փոքրաթիվ հայ գաղթօջախի մասին:

Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի առաջին ներկայացուցիչները

¹ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, 1869, ч. I стр. 155:

² Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 404:

³ Կ. Գրիգորյան, «Հայկական մշակութային գաղութը Պետերբուրգում» (տե՛ս «Էջմիածին», 1959 թ., X էջ 54—56):

գլխավորապես առևտրականներ և արդյունաբերողներ են եղել: Հիշվում են նաև առանձին հայ ծառայողներ և զինվորականներ: Հայ գաղթօջախը փոքր-ինչ մեծացել է XVIII դարի 30-ական թվականներին:

Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի բնակչության ճիշտ թիվը չնայած մեզ հայտնի չէ, բայց այն փաստը, որ 1730 թ. Պետերբուրգի հայ գաղթօջախն ունեցել է իր ծխատեր քահանան (Հովհաննես Շերիստանովը), վկայում է ձևավորված հայ համայնքի գոյությունը: XVIII դարի երեսնական թվականներին արդեն Պետերբուրգում գոյություն է ունեցել «Հայկական» ամուսնով փողոց: Մեզ է հասել հայկական մի ձեռագիր, որն ընդօրինակել է Հովհաննես քահանան 1738 թ. «Ի արքայանիստ քաղաքն Սանկա Պետրոս բուրխ»¹:

Ռուսաստանի հայկական նոր գաղթօջախներից է հանդիսացել Գրիգորիոպոլիս հայաքաղաքը: Նրա հիմնադրման պատմությունը հետևյալն է. 1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ, ինչպես հայտնի է, ռուսական բանակը, գեներալ Ա. Վ. Սուվորովի հրամանատարությամբ, փայլուն հաղթանակներ է տանում թուրքերի դեմ և վերցնում Ֆոկչանը, Յասը, Բենդերը, Իզմայիլը և այլ քաղաքներ ու բնակավայրեր: Նշված վայրերում ապրելիս են եղել ոչ քիչ թվով հայեր: Հովսեփ Արղունցի, որ գտնվել է Բալկաններն արշավող զորաբանակի մեջ և մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվել գեներալ Սուվորովի հետ, ամեն միջոց գործ է դրել հայերի վիճակը բարելավելու համար: Նա իր նամակներից մեկում օրինակ, հայտնում է, որ Իզմայիլ քաղաքը վերցնելուց հետո, Սուվորովի հանձնարարությամբ, նրա ենթակա հայ զնդապետներից մեկը՝ Նկիմ Խաստատովը, մի շարք միջոցներ է ձեռնարկել թեթևացնելու Իզմայիլի հայ բնակչության դրությունը:

Պատերազմի վերջնալուց հետո, երբ Յասում կնքվում է ռուս-թուրքական խաղաղության պայմանագիրը, Ռուսաստանը թուրքիային է վերադարձնում իր գրաված Իզմայիլ, Ակկերման, Բանդեր և այլ քաղաքներ, թույլ է տրվում նշված քաղաքների հայ այն բնակիչներին, որոնք չեն ցանկանում ապրել թուրքական տիրապետության տակ, գաղթել և բնակություն հաստատել ռուսական տերիտորիայում: 4000 հոգի հայ բնակչություն է գաղթում, որոնց ցարական իշխանությունները բնակավայր են հատկացնում Դուբա-

աք քաղաքը, որի մոտ, Դնեստր գետի հովտում, հայերը հիմնում են Գրիգորիոպոլիս հայկական քաղաքը և նրա մոտիկ հայաբնակ գյուղերը:

Ռուսական իշխանությունները Գրիգորիոպոլիսի հայերին ցույց են տալիս նաև նյութական օժանդակություն՝ բնակարաններ և այլ հասարակական շենքեր կառուցելու համար: Ռուսական արքունիքի 1794 թ. հոկտեմբերի 12-ի որոշմամբ, 46,780 ռ. հասկացվում է շենքեր, 10,000 ռ.՝ արհեստանոցներ և իջևանատներ, 37,000 ռ.՝ եկեղեցիներ, 15,000՝ կոնսիստորիայի և դպրոցի, 4,000 ռ. քաղաքապետարանի շենքեր կառուցելու և այլն:

XVII—XVIII դարում փոքրաթիվ հայ բնակչություն է ապրել նաև Ուկրաինայում: Այստեղ ապրող հայերից ոմանք մտել են Ուկրաինայի կազակական զորքերի շարքերը և կռվել թուրք հափըշտակիչների դեմ: Եղել են հայ զինվորականներ, որոնք ղեկավարել են կազակական զնդեր: XVII դ. 60-ական թվականներին իր քաջագործություններով աչքի է ընկել հատկապես «հայ զնդապետ» Իվան Ֆեդոտովը¹: Տեղեկություններ կան նաև հայ զինվորականների մասին Զապորոժցիների Սեչում: Հայերն այստեղ են եկել գլխավորապես Թուրքիայից և Արիմից՝ փախչելով թուրքական գերությունից:

Ռուսաստանի հնագույն գաղթօջախներից էր, ինչպես տեսանք, Մոսկվան: Հետագայում, երբ նա դարձավ միջազգային նշանակություն ունեցող քաղաքական և առևտրական խոշոր կենտրոն, տեղի հայ բնակչության թիվը մասամբ ավելացավ: Այս շրջանում Մոսկվայում բնակություն են հաստատում գլխավորապես մեծահարուստ հայ վաճառականներ, ռուսական բանակում ծառայող զինվորականներ և մետաքսի ու մահուդի ֆաբրիկաներում աշխատող վարպետներ և բանվորներ:

Ըստ տեղեկությունների, 1552 թ. Իվան Ահեղը կազանը վերցնելուց հետո, երբ հաղթականորեն վերադառնում էր Մոսկվա, քաղաքում նրան դիմավորող օտարերկրացիների մեջ հիշվում են նաև հայ առևտրականներ:

Մոսկվայի հայ գաղթօջախը տեղավորված է եղել Կիտայգորոգ թաղամասում՝ Իլինկայի և Վատկայի միջև, ուր գտնվել են հայ վաճառականների խանութները և հայկական իջևանատունը (Армянский гостинный двор)¹:

¹ Ф. П. Шевченко, Армяне в украинском казачьем войске (Տե՛ս «Научная сесия...» (վերև հիշված թեզերը, էջ 20):

² Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. X, стр. 155.

¹ ՀՊՄ ձեռ. № 3807, Թ. 15բ:

Մինչև XVIII դարի վերջերը Մոսկվայում մշտապես ապրող հայ բնակչության թիվն այնքան էլ մեծ չի եղել: Ըստ Արղուսթյանի 1754 թվականի վիճակագրության, Մոսկվայում ապրելիս են եղել ընդամենը 22 տուն՝ 150 շունչ բնակչությամբ¹: Անհավանական չէ, որ Արղուսթյանի վիճակագրության մեջ բաց թողնված լինեն Մոսկվայի քաղաքամերձ վայրերում աշխատող հայ բնակչությունը, բայց, այնուամենայնիվ, պատմական գրականության մեջ քաղաքացիություն ստացած այն կարծիքը, որ իբր XVII դարի վերջերին Մոսկվայում ապրող գեներ կրելու ընդունակ հայերի թիվը 2000 մարդուց անցնում էր, անհիմն է: Շատ են եղել Մոսկվա երթեկող հայ վաճառականները: Սկսած 1626 թվականից հայ վաճառականները հաճախ են հիշվում վավերագրերում:

Չնայած Մոսկվայի գաղթօջախը շատ մեծ չի եղել, սակայն նա, ինչպես և Պետերբուրգը, անշափ խոշոր դեր են կատարել հայրենասական հարաբերությունների զարգացման և Հայաստանի ազատագրության գործի կազմակերպման ասպարեզում:

Ինչպես հայկական մյուս գաղթավայրերում, այնպես և Ռուսաստանում հայ բնակչությունը միատարր չի հանդիսացել. մեծահարուստ հայ խոջայի կողքին մենք տեսնում ենք նաև հայ արհեստավորին, գյուղացուն, ծառայողին, օրավարձով ապրող բանվորին և այլ խավերի ներկայացուցիչներին:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Ի. Յուխտը շնորհակալ ուսումնասիրություն է կատարել՝ 1724 և 1747 թվականների նյութերի հիման վրա պարզելու Աստրախանի հայ բնակչության սոցիալական կազմը: Ըստ նրա հրապարակած տվյալների, Աստրախանի հայ համայնքը հետևյալ խավերից է բաղկացած եղել. 1724 թ. Աստրախանում ապրող հայ 176 ընտանիքներից 43-ը եղել են առևտրականներ, 19-ը՝ առևտրական գործակալներ, 22-ը՝ արհեստավորներ, 24-ը՝ վարձու բանվորներ, 28-ը՝ տնային ծառայողներ և 40-ը՝ այգեգործներ, հոգևորականներ, նվագողներ և ծառայողներ²:

1747 թ. մեծացել է Աստրախանի հայ բնակչության թիվը և մասամբ փոխվել է նրա կազմը: Նշված թվականում Աստրախանում ապրող 453 հայ ընտանիքներից 116-ը առևտրականներ են եղել, 25-ը՝ առևտրական գործակալներ, 148-ը՝ արհեստավորներ,

¹ ՀՊՄ, Կաթողիկոսական արխիվ, թղ. V, վավ. 26, էջ 7բ:
² Աստրախանի հայկական գաղութի բնակչության սոցիալական կազմը XVIII դարի առաջին կեսում» (Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957 թ., № 7, էջ 33):

.79-ը վարձու բանվորներ, 49-ը՝ տնային ծառայողներ, 19-ը՝ մուրացկաններ և 17-ը՝ այլ խավի մարդիկ¹:

Աստրախանի հայ բնակչության սոցիալական կազմի և հայ արհեստավորության մասին հրապարակված այս տեղեկությունը արժեքավոր է ո՛չ միայն Աստրախանի հայ գաղթօջախի, այլև Ռուսաստանի և այլ երկրների գաղթավայրերի պատմության համար. մյուս գաղթօջախների հայ բնակչության սոցիալական կազմն առանձնապես չի տարբերվել Աստրախանի գաղթօջախից:

Ռուսաստանի հայ բնակչության մեջ ամենից գործուն խավը հայ վաճառականներն են հանդիսացել: Նրանց, ըստ իրենց ունեցած հարստության և գործունեության ասպարեզի, կարելի է երկու հիմնական խմբի բաժանել՝ մանր և խոշոր: Մեծամասնությունը մանր առևտրականներ են եղել, ունեցել են փոքր դրամագլուխ և կապված են եղել գլխավորապես ներքին շուկայի հետ:

Բոլորովին այլ է եղել հայ խոշոր վաճառականների՝ խոջաների միջոցները և գործունեության ասպարեզը: Նրանց թիվը թեպետ շատ մեծ չի եղել, բայց խոշոր դրամագլուխներ են ունեցել և գործել են գլխավորապես տարանցիկ առևտրի ասպարեզում: Նրանցից ոմանք իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել այլ երկրներում: Նման խոջաների դրամագլխի մեծությունը պատկերացնելու համար բավական է հիշել մի գործարք, որը կնքվել է Պետերբուրգում խոջա Սաֆրասովի և իշխան Արլովի միջև. վերջինս ծկատերինա կայսրուհուն նվիրելու համար Սաֆրասովից գնել է մի բրիլիանտ՝ վճարելով 400 000 ռուբլի², որն այն ժամանակվա դրամական արժեքով հեթաթային մի գումար է:

Յուխտն ուսումնասիրելով տարանցիկ առևտրի բնագավառում հայ վաճառականի ունեցած դերը, հանգել է հետևյալ եզրակացության. «(Չուղայի) հայկական կոմպանիան և ուսասայերը տարանցիկ առևտրի բնագավառում գրեթե մոնոպոլ դեր ունեին. Ռուսաստանի շրջանառության ընդհանուր գումարի 75—80%-ը պատկանում էր նրանց»³:

Խոշոր է եղել առանձնապես հայ խոջաների դերը մետաքսի առևտրի ասպարեզում: Պարզված է, որ Ռուսաստան ներմուծվող մետաքսի 10%-ը բերում էին ուս վաճառականները, 90%-ը՝ անգլիացիները, իսկ Մնացած 81 %-ը՝ հայ խոջաները:

Հայ խոջաների գործունեությունը սակայն չի սահմանափակ-

¹ Նշված աշխատությունը, էջ 54:
² Собрание актов, ч. II, стр. 301.
³ А. И. Юхт, Армянская колония в Астрахане, стр. 15.

վել միայն Ռուսաստանի սահմաններով. նրանք, ռուսական արքունիքից թուլլտվություն ստանալով, Նարվայի և Պետերբուրգի վրայով, ապրանքներ էին տեղափոխում Արևմտյան Եվրոպա:

Խոջաներն ապրանքներ տեղափոխելու համար ունեցել են իրենց սեփական ծովային նավերը: Այսպիսի նավեր ունենալու համար նրանք նախապես թուլլտվություն էին ստացել ցարական արքունիքից: Պետական սենատը 1769 թվականի նոյեմբերի 17-ին որոշել է. «Թուլլ տալ Աստրախանի հայերին կառուցելու ծովային նավեր՝ Կասպից ծովի վրայով ապրանքներ փոխադրելու համար»¹:

Ռուսաստանի հայ վաճառականներից ոմանք իրենց դրամագլուխները ներդրել են Ռուսաստանում մետաքսի արդյունագործության մեջ՝ հիմնելով մետաքսի ֆաբրիկաներ Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Աստրախանում և Ղզլարում: Մետաքսի ֆաբրիկաներ են ունեցել Իգնատ Շեհրիմանյանը՝ Մոսկվայում, Մակարովները, Շիրվանովները և եղբայր Բունիաթովները՝ Աստրախանում և Ղզլարում, Մանվելովը, Հախվերդովը և եղբայր Մանուշարյանները՝ Պետերբուրգում և ուրիշներ:

Ցարական արքունիքն ամեն կերպ աշխատել է քաջալերել հայ առևտրականների գործունեությունը Ռուսաստանում, որովհետև նրանցից հսկայական մաքսային եկամուտներ է ստացել: Միայն 1737—1744 թվականներին Աստրախանի մաքսային գրասենյակը ռուս-պարսկական տարանցիկ առևտրից գանձել է ավելի քան կես միլիոն ռուբլի մաքս: Իզուր չէ, որ Պետրոս I-ը 1711 թ. մարտի 3-ի հրամանով կարգադրել էր. «Ձարգացնել պարսկական առևտուրը և հայերին, որքան կարելի է, փաղաքշել»²:

Ռուսահայ համայնքների սոցիալական կազմում մյուս ըստվարաթիվ խավը արհեստավորությունն է հանդիսացել, որը տեղավորված է եղել գլխավորապես քաղաքներում, կապված է եղել առևտրականների հետ և կատարել նրանց պատվերները:

Ի դեպ, հայ արհեստավորության ներգաղթով շահագրգռված է եղել նաև ռուսական պետությունը. նա մի շարք անգամներ հայ արհեստավորներ է հրավիրել Անդրկովկասից և Հայաստանից՝ Մոսկվայում աշխատելու համար: 1659 թ. խոճա Զաքարը Մոսկվայում գտնված ժամանակ Պոսոլսկի պրիկազում նրան խնդրել են Մոսկվա ուղարկել վարպետ ոսկերիչների, նկարիչների, արծաթագործների և այլ արվեստագետների³:

Հայ արհեստավորության մասնագիտությունները պարզելու տեսակետից ցուցանշական է Աստրախանի հայ արհեստավորության պատկերը, որը բավականաչափ ուսումնասիրված է: 1747 թվականին Աստրախանում աշխատող 148 արհեստավորներից 48-ը եղել են ջուլհակներ, 10-ը՝ ոսկերիչներ, 17-ը՝ դերձակներ, 16-ը՝ կոշկակարներ, 14-ը՝ մուշտակագործներ, 8-ը՝ ներկարարներ, 4-ը՝ զլխարկ կարողներ, 5-ը՝ սափրիչներ, 2-ը՝ երկաթագործներ, 3-ը՝ մսագործներ, 4-ը՝ կառուցարարներ, 2-ը՝ հացթուփներ, իսկ մյուսներն այլ մասնագիտության տեր մարդիկ⁴:

Վերև բերված Աստրախանի արհեստավորության թիվը վերաբերում է 1747 թվականին: Շատ շանցած, 1759 թվականին, հայ արհեստավորությունը այդ քաղաքում եռակի անգամ ավելացել է՝ 148-ից բարձրանալով 493-ի: Աստրախանի հայ ջուլհակները կազմել են տեղի ջուլհակների 91,5 0/0-ը և նրանց արտադրած կտորըլստ տեղեկությունների, վաճառքի է հանվել Ռուսաստանի 37 քաղաքներում և տոնավաճառներում:

Յուխտը համեմատության մեջ դնելով Աստրախանի հայ արհեստավորության տեսակարար կշիռը, գտնում է, որ «հայկական արհեստավորները արտադրության որոշ ճյուղերում մոնոպոլ դիրք էին գրավում, իսկ ամբողջությամբ վերցրած, նրանք շատ կարևոր դեր են խաղացել Աստրախանի մանր արդյունագործության զարգացման մեջ»⁵:

Նոր Նախիջևանի հայ արհեստավորներն ունեցել են իրենց համաքարությունը (էսնաֆը) և էսնաֆ-բաշին, որն ընտրվել է իրենց կողմից⁶: Նախիջևանի հայ արհեստավորների արտադրանքը բավարարել է ո՛չ միայն տեղի, այլև շրջակա քաղաքների և գյուղերի պահանջները:

Ռուսաստանի հայ արհեստավորության մասին ուշագրավ է մի տեղեկություն, որը հաղորդել է Շահամիրյանին Արդուսյանը 1787 թվականի հունվարի 3-ին գրած իր նամակում: Հայտնելով նրան այն մասին, որ առաջիկայում սպասվում է կայսրուհու ժամանումը՝ Նոր Նախիջևան և տեղեկացնելով նրան այդ կապակցությամբ հայ համայնքում տարվող նախապատրաստական աշխատանքի մասին, գրում է. «Այլ գոն ի քաղաքումս 30 տեսակ արհեստաւորութիւն:

¹ А. И. Юхт, Армянские ремесленники в Астрахани в первой половине XVIII в. (Տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958 թ., № 1, էջ 38):

² Նույն տեղում, էջ 54:

³ Սյուլով (Ռ. Պատկանյան), Նոր Նախիջևանի հիմնարկության պատմությունը, Քիֆլիս, 1879, էջ 49:

¹ Собрание актов, ч. I, стр. 27.

² Собрание актов, ч. II, стр. 290.

³ Исторические описания древнего русского музея, ч. I, стр. 123.

Ղուևաշեղէն և ճօթեղինօք դրօշակս եմ կազմեալ և իւրաքանչիւր արհեստն դեղագործութեամբ նկարեալ ի դրօշակս կամ ի բայրաղ, որ ի շնորհալի գալստեանն կայսրուհուն իւրաքանչիւր արհեստաւորք դասք դասք յառաջ ելանեն դրօշակօք իւրեանց»¹: Նոր Նախիջևանի հայ արհեստավորն ուրեմն դուրս պիտի գային իրենց համարական խմբերով և դրոշակներով:

Ռուսահայ բնակչութեան զգալի մասը կապված է եղել գյուղատնտեսութեան, մասնավորապէս շերամապահութեան և խաղողագործութեան հետ: Ռուսական արքունիքը խրախուսելով հայ բնակչութեան ներգաղթը Ռուսաստան, խնդիր է ունեցել ո՛չ միայն վարագաններ արդյունագործությունը և առևտուրը, այլև նպաստելու նոր կուլտուրաների՝ շերամապահությունը և խաղողագործությունը արմատավորելուն երկրում: Իսրայել Օրին Պարսկաստան մեկնելիս ցարական արքունիքը հատուկ հանձնարարություն էր տվել նրան՝ շերամապահության վարպետներ բերել իր հետ: Եվ Օրին 1709 թ. վերադառնալիս զեկուցել է արքունիքին, որ իր հետ 12 մետաքսի վարպետներ է բերել իրենց գործիքներով, «որպեսզի նրանք՝ իր Մոսկվա բերած մետաքսի հումքից ամեն տեսակի ապրանքներ գործեն»²:

1718 թվականին Ֆարբիկանտ Միլյուտինը հաղորդել է արքունիքին, որ ինքը մետաքսի մաքրման, մանելու և ներկելու արվեստը սովորեցնելու համար հրավիրել է մի հայ վարպետի՝ վճարելով 300 ռուբլի: Վարպետին նա տվել է 6 աշակերտ, որոնցից չորսն արդեն սովորել և մասնագիտացել են³:

Կառավարական սենատը 1752 թ. նոյեմբերի 27-ի որոշումով ընդարձակ հողամասեր է հատկացրել Ղուկաս Եիրվանովին և Վասիլ Մակարովին՝ «թթենիներ տնկելու և շերամապահությունը զարգացնելու համար»⁴: 1763 թ. սեպտեմբերի 25-ի մի այլ որոշումով սենատը հողամաս է հատկացրել Մովսես Սարաֆովին «այգիներ տնկելու և այգեգործությունը զարգացնելու համար» և այլն:

Անհիմն չէ «Собрание актов» ժողովածուն կազմող հեղինակ Գլինկան խոսելով հայ բնակչության ներգաղթելու մասին Ռուսաստան, գտնում է, որ նրանք իրենց հետ «Ռուսաստանի հարավային երկրամաս բերեցին շերամապահությունը և գինեգործությունը»: Պետք է ասել, որ ռուսական իշխանությունները շերամապահու-

¹ 2ՊՄ ձեռ. № 2699, թ. 131ա:

² Эзов, Сношения, стр. 293.

³ Собрание актов, ч. I, стр. 9.

⁴ Նույն տեղում, էջ 20:

թյունից և գինեգործությունից մի քանի միլիոն ռուբլու հասնող հարկային եկամուտներ էին ստանում:

Նոր Նախիջևանի հայ գյուղացիությունը զբաղվել է ցորենի մշակությամբ և կաթնատնտեսությամբ: Նա ցորեն, յուղ և բուրդ է վաճառահանել նույնիսկ արտաքին շուկա:

Ռուսահայ համայնքներում գտնվել են ոչ քիչ թվով ընչազուրկ, աղքատ մարդիկ: Միայն Աստրախանում, ըստ տեղական իշխանությունների պաշտոնական տվյալների, եղել են 19 հայ մուրացկաններ: Այնպես որ սխալ է պատմաբաններից ոմանց հայտնած այն կարծիքը, որ ռուսահայ բնակչության բոլոր խավերը գտնվել են բարեկեցիկ վիճակում:

Արդյունքները Հնդկաստանի իր նվիրակին 1790 թվականի հունվարի 4-ին գրած նամակում հայտնել է, որ տեղի աղքատները շատ են և նեղում են իրեն, և ինքը առանց արտասուքի հաց անգամ չի կարողանում ուտել: Նա հայտնել է նաև, որ աղքատներին օգնելու նպատակով նվիրատվություն է կազմակերպել. հատուկ մատյաններ է դրել եկեղեցիներում՝ հանգանակության գումարները գրանցելու համար: Նա այդ մատյաններն անվանել է «Դեֆտեր աղքատաց»¹:

Մեզ է հասել ուշագրավ մի պայմանագիր, որը կնքվել է Մոսկվայում հայ աղայի՝ ավագ քահանայի և ծառայի՝ Մկրտչի միջև: Այդ պայմանագիրը պարզ պատկերացում է տալիս՝ թե ի՞նչ ստորացուցիչ պայմաններում է հայ նոքարը պարտավորվել ծառայելու հայ աղայի մոտ: Տարեկան մոտ երկու և կես թուման աշխատավարձի դիմաց աղան պահանջել է ծառայից, որ «նոքար Մկրտչի... միշտ, ամենայն ժամ, իմ հոգևոր կամքն կատարի, իմ հրամանէն և իմ յորդնէն (իմ կամքիցս) դուրս բան չառի, իւր հալովն կայ, սուտ շտայ և մեկն խօսի, ճշմարտութեամբ շարժի, խմելիք չիմի, լեզու չտայ, բերանն, ձեռն, ոտն չիստակ պահի, իմ տանս սրուն (տան գաղտնիքը) և ամենայն կողմանէ յանցանքն դուրս չտանի, վաղախլաֆ (ժամանակից շուտ) դուրս չըգնայ, շարութիւն և խայնիսութիւն, մատնութիւն չառի, սրտացաւի և հաւատարմութիւն առի տանէս չիքմին, ապրանք և ամանեղէն. չկորցնի և գողանալ չտայ, լէվ տերութիւն առի, տանէս և դռներէս զգոյշ կենայ, ահա՛ սրտէն չզցի, իմ սիրելոյն սիրելի և իմ ատեցողին ատելի լինի, իմ բարեկամն և իմ թշնամին ինձ ծանուցանի, շնութիւն, պոռնկութիւն, ագահութիւն և վերաքաշութիւն չառի, և ամենայն բանիւ ճշմարտութեամբ կենայ: Եթե մեկն կենայ, իւր հախն իւրն արժանի լինի և

¹ 2ՊՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. VI, վավ. 21, էջ 6:

օրհնութիւն Աստուծոյ առցէ: Եթէ շարութիւն և թշնամութիւն առի, վրէժխնդիր Տէր լիցի, և պատիժ ի տեանէ առցէ...»¹: Հայ հոգևորական աղան, ինչպես տեսնում ենք, պակաս անխղճությամբ չի շահագործել իր ազգակից ծառային, քան ուրիշները:

Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է պարզել մի հարց ևս. ի՞նչ իրավական վիճակում է գտնվել Ռուսահայ բնակչությունը: Խոսքը մեծահարուստ վաճառականներին կամ պետական ու զինվորական բարձր պաշտոններ գրավող հայ մարդկանց մասին չէ, որոնց մի մասը ազնվականի կոչումներ էին ստացել և օգտվում էին ազնվականական բոլոր իրավունքներով և արտոնություններով, այլ գաղթօջախների մասին՝ ամբողջությամբ առած:

Ռուսաստանի հայ գաղթօջախներից մի քանիսն ունեցել են ինքնավարության իրավունք: Ռուսաստանում առաջին անգամ ինքնավարության իրավունք է ստացել Աստրախանի հայ համայնքը: Ռուսական իշխանությունները ցանկանալով խրախուսել Աստրախանում բնակություն հաստատած օտարերկրացիներին, թույլ են տվել նրանց հավաքական ներքին ինքնավարություն ունենալ, որը կոչվում է ոտագաուզ (отгауз): Հայերին հաջողվել է շմտնել հավաքական այդ ինքնավարության մեջ, այլ ունենալ իրենց սեփական ինքնավարությունը: Աստրախանի հայկական դատաստանագրքում այդ մասին հետևյալն է ասված. «1746 իսթուրասաներորդ յամսեանն սեպտեմբերի ի կառավարութենէ Սենաթին, ըստ խնդրոյ ազգին Հայոց, հրամայեալ եղև հաստատել ի քաղաքին Աստրախան յատուկ իրաւարան՝ վասն Հայոց ազգին և հոսմայիցւոց կրօնիքն կաթողիկոսց՝ ի յիւրեանց դատաւորք ընտրեսցեն ի հասարակութենէ նոցին և արասցեն իրաւունս ըստ Հայոց կանոնաց և որպէս հաստատեալ եղև և կայ մինչ ցայժմ»²:

Ըստ սահմանված կարգի, Աստրախանը հայ համայնքն ընտրել է իր դատավորներին երեք հոգուց՝ երեք հայրենակցական միությունների առաջադրած թեկնածուներից: Նրանց պարտականությունն է եղել վարել տեղի հայ համայնքի դատերը, ժողովրդի վրա բաշխել և հավաքել սահմանված պետական հարկերը և հայ համայնքի հետ կապված բոլոր հարցերի մասին պատասխանատու լինել իշխանությունների առջև: Ընտրված դատավորները անմիջապես ենթարկվել են նահանգական գրասենյակին³:

¹ Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», հ. 36, էջ 75:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 7383, թ. 4ր:

³ Տես Ա. Ի. Յուխտ, վերը նշված դիսերտացիայի թեզերը, էջ 19—20:

Դատավորներ ընտրվել են միայն մեծահարուստ վաճառականներից, որոնք, բնական է, պաշտպանում էին իրենց խավերի շահերը: Առաջին տարիներին, ըստ երևույթին, ձեռքի տակ դեռ շեն ունեցել դատաստանագիրք և դատերը վարվել են ըստ ավանդական սովորության: Տեղի են ունեցել շարաշահումներ և այդ հողի վրա առաջացել են բողոքներ: Պետական իշխանությունները միջամտել և պահանջել են հայերից՝ ունենալու դատաստանագիրք: Կառավարության այդ պահանջը կատարելու համար հայերը շտապ թարգմանել, մշակել և տեղական պայմաններին հարմարեցրել են Հուստինիանոսի դատաստանագիրքը, որը կազմված է 52 գլուխներից՝ պարունակելով 1135 հոդված: Չնայած դատաստանագրքի առաջաբանում կազմող հեղինակներն ընդունում են, որ «Եթէ ոք արասցէ զիրաւունս առանց՝ դատաստանական մատենից, նման լինի առն յիմարի, որ ի մթին գիշերի շրջի առանց լուսոյ ճրագի», բայց իրականում դատաստանագրքի ստեղծումից հետո շարաշահումները ո՛չ թե պակասում, այլ ավելանում են և հիմնավորվում դատաստանագրքով: Բոլոր դեպքերում տուժողները հանդիսացել են աշխատավորները, որոնցից մեծ թվով բողոքներ են ստացել պետական վերադաս իշխանությունները:

Արդությանը իր 1752 թ. հոկտեմբերի 10-ին Մոսկվա ներսեսին գրած իր նամակում խոսելով Նոր Նախիջևանի դատավորների շարաշահումների մասին, գրում է. «Շատ ափսոսացի, որ մեր Նախիջևանայ դատաւորքն անիրաւաբար վարին ընդ աղքատացն»:

XVIII դարի 80-ական թվականներին Աստրախանի հայ աշխատավորությունը պայքարել է դատավորների միակողմանի որոշումների, հարկերի անարդարացի բաշխումների դեմ և այլն: Աշխատավորության պայքարը վարել են հայ արհեստավորները, որոնց ղեկավարներն են հանդիսացել Մ. Մուրատովը, Գ. Նիկիտինը և Օ. Գրիգորևը: Աստրախանի հայ աշխատավորները կառավարության ներկայացրած իրենց դիմումներից մեկի մեջ բողոքել են, որ իրենց աղաները այնպես են իշխում իրենց վրա, որ կարծես իրենք նրանց ճորտերը լինեն²: Աստրախանի հայ աշխատավորության այս պայքարը վերջանում է նրանով, որ ցարական իշխանությունները դաժան դատաստան են տեսնում ընդվզող հայ աշխատավորության

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, էջ 106:

² Տես Ա. Ի. Յուխտի վերև հիշված դիսերտացիոն աշխատության թեզերը, էջ 20:

ղեկավարների հետ: Նրանցից 24 հոգու ենթարկում են ծեծի և պատվիրում հլու հնազանդ կատարել իրենց աղաների հրամանները¹:

Աստրախանի հայերի տեղական անկախությունը պահպանվում է բավականին երկար՝ մինչև 1840 թվականը:

Եկատերինա կայսրուհու 1779 թվականի հրամանով ինքնավարության իրավունք է տրվել Նոր Նախիջևանի հայ համայնքին: Արղուիցյանի Շահամիրյանին գրած մի նամակից երևում է, որ Նոր Նախիջևանի ինքնավարության ղեկավար մարմինը փոքր-ինչ տարբերվել է Աստրախանի և մյուս վայրերի ինքնավար մարմիններից. դատավորներին առընթեր գոյություն է ունեցել 20 հոգուց բաղկացած մի խորհուրդ. «Բացի ի հնգերին դատավորացն, — գրում է Արղուիցյանը, — նաև քսան խոհական անձինք, զորս և հոգաբարձու անուանիմք, որ սոքա ի յամենաքն ուրբաթու աուրս գան ի մագիսթրատն և խոկան շահաւետութեան քաղաքիս՝ վաճառականութեան և արհեստաւորացն, նաև՝ բարեկարգութենէ քաղաքիս»²:

Ավելի ուշ՝ 1794 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Եկատերինա կայսրուհու հրամանով ինքնավարության իրավունք է տրվել նաև Գրիգորիոպոլիս քաղաքի հայ համայնքին: Այստեղ հայերն իրավունք են ստացել սեփական քաղաքապետարան (магистрат) ունենալ և դատավարությունը վարել ըստ հայկական օրենքների:

Արղուիցյանը հայ բնակչություն է հիշում Սարաֆանում՝ 44 տուն, 250 շունչ և Բարաղանում (Թերեքի արևելյան ափին) 30 տուն, 250 շունչ: Ըստ Արղուիցյանի վիճակագրության, 1781 թվականին ողջ Ռուսաստանում ապրելիս են եղել 4341 տուն, 19 180 շունչ հայ բնակչություն: Այս թվի մեջ չի մտնում չերքեզարնակ հայությունը, որը նույնպես մտնում էր Ռուսաստանի թեմի մեջ: Արղուիցյանը չերքեզահայության թիվը չի հիշել այն պատճառաբանությամբ, որ «Լեոնարնակ չերքեզացն մերազնէից որք ոչ են մեզ»: XVIII դարի վերջում Ռուսաստանում ապրող հայ բնակչության թիվը կրկնապատկվում է ռուս-թուրքական պատերազմից հետո՝ Բալկաններից, 1795 թվականին՝ Վրաստանից և 1796 թվականին՝ ռուսական բանակի Անդրկովկասից նահանջի հետևանքով Ղարաբաղից եկած հայերից:

¹ Տե՛ս Ա. Ի. Յուխտի վերև հիշված դիտարկումն աշխատության թեզերը էջ 20:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, Թ. 181 ր:

Ռուսահայ գաղթավայր- Ռուսահայ գաղթավայրը խոշոր դեր է ուրի դերը հայ ժողովրդի նեցել հայ-ռուսական հարաբերությունների ապատագրական զարգացման և սերտացման գործում: Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Աստրախանում

հանդես են եկել ականավոր հայ հասարակական մի շարք գործիչներ, որոնք մեղվաջան աշխատանք են կատարել հայկական հարցի արծարծման և նրա լուծմանը հետամուտ լինելու ուղղությամբ:

Այս խնդրի վերաբերյալ շնայած բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են լույս տեսել, և հարուստ գրականություն գոյություն ունի, բայց խնդրին անժանոթ ընթերցողին՝ նրա մասին: գաղթավայրի պատմության կապակցությամբ որոշ պատկերացում տալու նպատակով, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել մի քանի կարևոր դրվագների վրա, որոնք բախտորոշ նշանակություն են ունեցել հայ ժողովրդի կյանքում:

Մեզ հասած և հայտնի հնագույն վավերագրերը, որոնք հայերի կողմից քաղաքական նկատառումներով ներկայացվել են ռուսական արքունիքին, դրանք XVII դարի 70-ական թվականներին էջմիածնի Հակոբ Զուղայեցի և Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսների դիմումներն են Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին: Հակոբ կաթողիկոսը դիմել է ցարին, որ նա դիմանագրիտական ճանապարհով ներազդի կառավարության վրա, որ վերջինս «առաջիկայում շարունակի շարչարել» հայ ժողովրդին¹: Իսկ Պետրոս կաթողիկոսը խնդրել է ռուսական արքունիքից, որ նա պաշտպան հանդիսանա հայ ժողովրդին և չթողնի «առանց ապաքինման»²:

Որոշակի քաղաքական բնույթ են ունեցել Նոր Զուղայի առևտրական ընկերության ներկայացուցիչ Գրիգոր Լուսիկովի 1672—1673 թվականներին Մոսկվայում վարած բանակցությունները: Լուսիկովը, ինչպես հայտնի է, պարսկական շահի կողմից հանձնարարություն է ունեցել բանակցելու ցարական արքունիքի հետ՝ հակաթուրքական կռաւիցիա ստեղծելու հարցով, որին միանալու շահագրգռված էր Պարսկաստանը: Օգտվելով առիթից, ինչպես երևում է, նա գաղտնի բանակցություններ է վարել նաև հայ ժողովրդի ազատագրության հարցի վերաբերյալ, որը խնդրել է գաղտնի պահել պարսկական շահից³:

Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերություններն ավելի

¹ Армяно-русские отношения в XVII веке, стр. 257.

² Там же, стр. 92.

³ Վ. Պարսամյան, Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից (առանձնատիպ), Երևան, 1952, էջ 83:

գործարար բնույթ են ստանում XVIII դարի սկզբներին, երբ Մոսկվա է ժամանում մեծ հայրենասեր, հայ ժողովրդի ազատագրության գործի նվիրված վետերան Իսրայել Օրին: Հայ ժողովրդի ազատագրության երազանքով տարված, նա երկար թափառումների մեջ է գտնվել Արևմտյան Նվրոպայում, դիմումներ է կատարել մի շարք երկրների քաղաքական ղեկավարներին և վերջ ի վերջո եկել է այն համոզման, որ միակ երկիրը, որ կարող է գործնական օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին, հանդիսանում է մեծ Ռուսաստանը: Կենսափորձով իմաստավորված, նա 1701 թվականին հաստատվում է Մոսկվայում և սկսում իր բանակցությունները ռուսական արքունի հետ՝ աշխատելով շահագրգռել նրան՝ օգնելու հայ ժողովրդի ազատագրության գործին: Պետրոս I-ը՝ քաղաքական այդ ակնավոր գործիչը, ելնելով իր երկրի շահերից, որոշակի խոստում է տվել օգնելու հայ ժողովրդի ազատագրությանը: Դրժբախտաբար, Պետրոս I-ի խոստման իրագործումը ձգձգվում է Ռուսաստանի՝ Շվեդիայի դեմ մղած երկարատև պատերազմի հետևանքով: Եվ Օրին իր սկսած գործի վախճանը շտեսած, մահանում է 1711 թվականին Աստրախանում:

Հյուսիսային պատերազմը վերջանալուց հետո Պետրոս I-ը ձեռնարկում է իր նշանավոր պարսկական արշավանքը, որը վերջանում է անհաջողությամբ. միջազգային լարված իրադրության մեջ նա հարկադրված է լինում դադարեցնել բանակի առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս և ետ վերադառնալ Դերբենդից: Սակայն ազատագրության սպասող հայ ժողովրդին հուսախար չանելու համար նա Անդրկովկաս է ուղարկում Մոսկվայի հայ բնակիչ Իվան-Կարապետին հատուկ հրովարտակով և հուսադրում հաջերին՝ խոստանալով առաջիկայում, նպաստավոր իրադրություն ստեղծելու պարագային, օգնության ձեռք մեկնել:

Պետրոս I-ի մահը սառը ջուր է լցնում հայ ազատագրական շրջանների վրա: Մեղ է հասել Օրու գործակից Մինաս վարդապետի Նկատերինա I-ին ներկայացրած մի դիմումը, որը կարևոր է ինչպես հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների սկզբունավորման հարցի, այնպես և պարսկական արշավանքից հետո Անդրկովկասում ստեղծված նոր իրադրության ամենաբնականին:

«Եւ այլ թվին 1701...,—գրում է նա—եկինք մեծ իմփեռայթօռի ղուլուղումն: Մեծ իմպեռայթօռն զմեզ ընդունեց և իւր բարի շաղավթօվն պահեց մինչ այսօր»: Այսքան ժամանակվա ընթացքում, շարունակում է նա, հայ ժողովուրդը «մեծ իմպեռայթօռի ուխտին և հրամանին հնազանդեալ նեղութիւն քաշում են»: Նա

հայտնում է, որ եթե այդ պայմանագրությունը սկզբում գաղտնի էր թուրքերից և պարսիկներից, ապա այժմ հայտնի է դարձել և սկսել են նեղել հայ և վրաց ժողովուրդներին: Հայերը և վրացիները, գրում է նա, սկսել են հուսահատվել, անհրաժեշտ է զջանք գնէք, որ այս երկու ազգն՝ վրացի և հայք, որ ձերում թագաւորութեան ծառայութեան պահէք», այլպես «եթէ այն երկու ազգն ձեռաց գնան, այլ յետոյ հնարք չէ՝ տնջութիւն լինի»¹:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները նոր փուլ են թևակոխում XVIII դարի երկրորդ կեսում: Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը 1760 թվականին վրաց Քենսմուրազ թագավորի միջոցով ռուսական արքունիք է ներկայացրել մի դիմում, որով խնդրել է ռուսական կառավարությունից, որ նա ինչպես հոգս է տանում իր «Օրհնեալ և բարգաւաճեալ ազգն», այնպես էլ հոգա զազգն մեր ողորմելի և զազգս Վրաց»²:

1762 թվականին Ռուսաստան է գալիս Հովսեփ էմինը: Նա Պետերբուրգում գտնված ժամանակ բանակցություններ է վարում կանցլեր իշխան Վորոնցովի հետ և հայտնում իր մտադրությունը՝ Վրաստան մեկնել՝ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները ղեկավարելու նպատակով: Կանցլերը հավանություն է տալիս նրա ծրագրին և հանձնարարական նամակ ուղարկում Հերակլին՝ էմինին աջակցելու համար:

էմինը Վրաստան գնալիս Աստրախանում հայ երիտասարդներից կազմակերպում է երեսուն հոգուց բաղկացած զինվորական մի ջոկատ՝ «իրենց գնքով ու ձիաներով» և տանում իր հետ: Թե ինչպիսի մեծ ոգևորություն է գոյություն ունեցել այն ժամանակ ռուսահայ համայնքներում հայ ժողովրդի ազատագրության գործի նկատմամբ, այդ երևում է այն փաստից, որ երբ էմինը գնում է Ղզլար, քաղաքից շատ հեռու նրան դիմավորելու են գալիս տեղացի հարյուրավոր հայեր³:

1768—1774 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմը ռուսական արքունիքի օրակարգի մեջ է մտցնում հայկական հարցը. հնարավոր է համարվում ռազմական գործողությունների նոր ճակատ բաց անել Կովկասում: Այդ հեռանկարը ոտքի է հանում ռուսահայ գաղթօջախի հասարակական շրջանները: Եվ ահա՝ 1769 թ. հունիսի 8-ին Մովսես Սարաֆովի անունից, ռուսական արքունի-

¹ «Էջմիածին», 1950 թ., XI—XII, էջ 74—75:

² Լեո, Հայոց պատմություն, հ III, էջ 769:

³ А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 95—96.

քին է ներկայացվում մի ծրագիր՝ Հայաստանի ազատութեան և հայ պետութեան վերականգնման վերաբերյալ:

Մովսես Սարաֆովը Աստրախանի հայ բնակիչ էր, մետաքսի ֆաբրիկայի տեր, Կասպից ծովի վրա ծովային նավեր կառուցելու իրավունք ունեցող մեծահարուստ վաճառական: Ակադ. Ար. Հովհաննիսյանը, որ առաջին անգամ հրապարակել է նշված ծրագիրը, իրավացիորեն գտնում է, որ այդ ծրագիրը կազմելու գործում մասնակցել են նաև Պետերբուրգում Հայաստանի ճակատագրով զբաղվող մի քանի այլ անձնավորություններ և՛ Հովհաննես Լազարյանը, Գրիգոր Կապանյանը, Միքայել Նազարյանը, Հակոբ ուզրաշին, Մակար Մանուշարյանը, Հովհաննես քահանան և ուրիշներ¹:

Ըստ այդ ծրագրի, Աստրախանի, Մոսկվայի, Մոզդոկի և Ղրղալարի հայ բնակչությունից պետք է կազմակերպվեր հայ կամավորական մի զորամաս և մտնե՞ր ուսական էքսպեդիցիոն բանակի կազմում: Կովկաս մտնող զորաբանակի ծախսերը հոգալու համար ուսահայ վաճառականներին պետք է տրվեր պետական վարկ՝ տեղում ապրանքներ գնելու և շահույթով Պարսկաստանում վաճառելու համար՝ իրացված գումարը տրամադրելով էքսպեդիցիոն բանակի հրամանատարությանը: Անհրաժեշտ դեպքում հանձնարարվում էր ծախսերը հոգալու համար վաճառքի հանել հայոց եկեղեցիների արծաթյա և ոսկյա անոթները: Կովկաս մտնող ուսական բանակին պետք է միանային դարաբաղցիների և վրաց Հերակլ և Սոլոմոն թագավորների զորքերը: Առաջին հերթին պետք է վերցրվեր Երևանը և ապա այն հենակետ դարձնելով հայկական և դաշնակից բանակները պետք է արշավեին դեպի Վան ու այլ վայրեր և ազատագրեին ողջ Հայաստանը: Ազատագրված Հայաստանը լինելու էր ինքնավար և ունենալու էր իր թագավորը: Թուսաստանը հովանավորելու էր հայկական թագավորությանը և հարկավոր դեպքում ցույց էր տալու զինական օգնություն:

Սարաֆյանի և ընկերների ներկայացրած այս ծրագիրը, պետք է ասել, որ առանձին ուշադրության չարժանացավ, որովհետև ցարական արքունիքին իրապես հետաքրքրում էր ո՛չ թե հայ պետականության վերականգնումը, այլ հայերի օգտագործումը ռազմական գործողությունների ժամանակ:

Թուս-թուրքական 1768—1774 թվականի պատերազմը վերջանալուց հետո. Թուսաստանի համար առաջնահերթ հարց դար-

ձավ Անդրկովկասի գրավումը: Եվ այս կապակցությամբ հայկական հարցը նորից մեջտեղ եկավ: Յարիզմը նորից «ազատագրող»-ի դիմակ հագավ:

Այս ժամանակաշրջանում, որպես հայ ժողովրդի լիազոր ներկայացուցիչներ՝ ուսական արքունիքի հետ բանակցելու համար հանդես են գալիս Թուսաստանի հայոց հոգևոր ներկայացուցիչ Հովսեփ արքեպ. Արղուսյանը և Պետերբուրգի մեծահարուստ, ուսական պետական բարձր շրջանների հետ կապված Հովհաննես Լազարյանը: Արղուսյանը լիազորված է եղել Ղարաբաղի մելիքների կողմից: Այդ երևում է Արղուսյանի 1783 թ. սեպտեմբերին Լազարյանին ուղարկած հետևյալ տեղեկությունից. «Ի մելիքաց Ղարաբաղու և Հովհաննես կաթողիկոսէն միաբանութեան թուղթ է եկեալ, յորում զմեզ վերջի էին արարեալ ի կողմանէ իւրեանց՝ թէ զոր ինչ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն արասցէ ի կողմանէ մերմէ, մեզ ընդունելի է՞»: Էջմիածնի կաթողիկոսը լիազորած է եղել Հովհաննես Լազարյանին: Ղուկաս կաթողիկոսը 1784 թ. փետրվարի 17-ին հետևյալն է գրել Լազարյանին. «Այժմ զայս գրեմ ազնիւ սիրելոյդ իմոյ, զի այսօր մեք զքեզ ունիմք իբր հոգաբարձու և բարեխնդիր ի դրանաս աստուածապսակեալ կայսրուհայոյ և բազմագութ խնամակալին մերոյ գերապատիւ և պայծառափայլ Պօտէմկինին վասն ազգիս խղճալոյ և սրբոյ աթոռոյս»²:

Քաղաքական ահա այս նոր իրադրության մեջ Լազարյանը և Արղուսյանը 1780 թ. հունվարի 10-ին բանակցությունների մեջ են մտնում արքունիքի պաշտոնական ներկայացուցիչներ իշխան Պոտյոմկինի և գեներալ Սուվորովի հետ: Արղուսյանը, Ստեփանոս Դավիդովին 1796 թվականին գրել է. «Ես ի սկզբան 1780 թուին և ի յունվարի մէջն նա էր (այսինքն՝ Սուվորովը—Ա. Ա.) կարգեալ ի վերայ այսմ գործոց. նա եկն առիս և գրեաց զամենայն ինչ ի տանն Թուրքիստովին... և յառաջ ունէր կամք լինել յայն (այսինքն՝ Անդրկովկասի—Ա. Ա.) կողմունս»³:

1780 թ., ուսական արքունիքի հետ հայկական հարցի շուրջ տեղի ունեցող ահա այս բանակցությունների ընթացքում, Լազարյանը, Արղուսյանի գործակցությամբ, ներկայացնում է հայ ժողովրդի ազատագրության և հայ պետականության վերականգնման մի ծրագիր, որն իր բովանդակությամբ մեծ տարբերություն չունի Սարաֆյանի ներկայացրածից: Նրա մեջ արծարծված

¹ А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 266—278:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 4496, թ. 173:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2803, թ. 383ա:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 2951, թ. 52ա:

են հետևյալ հարցերը. երկու տարվա ընթացքում Ռուսաստանում, հայ զորավարի հրամանատարության տակ, պետք է կազմակերպվի երկու կամ երեք հազարանոց մի բանակ՝ խնդիր ունենալով գրավել Շամախին և Գանձակը: Կովկաս արշավող հայկական այդ բանակին պիտի միանան Ղարաբաղի հայ մելիքների զորքերը: Միացյալ այս ուժերը նախ պիտի ազատագրեն Արարատյան նահանգը, ապա՝ հայկական մյուս գավառները: Սկզբնական շրջանում նախատեսվում էր ռուսական օգնությունը՝ հետևակ և թընդանոթաձիգ զորքերով, մինչև որ Հայաստանի նորաստեղծ պետությունը կկանոնավորի իր ֆինանսները և կստեղծի կազրային բանակ: Այս բոլորի համար Հայաստանը պարտավոր էր, պետք եղած դեպքում, Ռուսաստանին տրամադրել այնքան զորք, որքան կարող է և «միշտ երախտապարտ կմնար Ռուսաստանին՝ իր փրկության և վերածնման համար»¹:

Ռուսական արքունիքը, հայկական հարցի այս հրատապ շրջանում, ինչպես հայտնի է, կազարյանի և Արղուսյանի միջոցով հրավիրել է Հովսեփ էմինին՝ ցանկանալով, անշուշտ, հայկական զորամասեր կազմակերպել: Բայց ինչո՞վ բացատրել, որ Արղուսյանը և կազարյանը, որ այնքան եռանդով կպել էին հայկական հարցի լուծմանը, չեն հրավիրում էմինին: Այս հարցին պատասխանում է Արղուսյանը՝ Շահամիրյանին 1785 թվականի սեպտեմբերի 10-ի նամակում, որը դժբախտաբար, վրիպել է այս հարցով զբաղվող մեր պատմաբանների ուշադրությունից: «Էմին աղայն, — գրում է նա, — եթէ յայսմ միջոցի աստ դիմէր, բարի առնէր և հարկ ազգի մերում, զի այդպէս առն շրջէին, և խնդիր ևս եղին դմա, որպէս յառաջ գրած եմք, բայց աստ հուշակեցաւ, որպէս թէ վախճանեալ իցէ»²:

Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության ամենանշանակալից փաստերից մեկը հայ-ռուսական դաշնադրությունն է, որի վերաբերյալ ժամանակին հայերի կողմից կազմված է եղել երկու նախագիծ, որոնցից մեկի կազմողներն են հանդիսացել Մադրասի հնդկահայ գործիչները՝ Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորությամբ, իսկ մյուսը՝ Արղուսյանը և կազարյանը: Այս նախագիծը հանգամանորեն քննվել է հայագիտության մեջ և ցույց տրվել գաղափարական այն տարբերությունը, որ գոյություն ունեն նրանց մեջ: Ապացուցված է, որ առաջին նախագիծը արտահայտել է հայ ավատական շրջանների, իսկ երկրորդը՝

¹ Собрание актов, ч. II, стр. 68—70.

² ՀԳՄ, ձեռ. № 2699, Թ. 43ա:

և որ ասպարեզ իշած առաջավոր բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը³:

Շահամիրյանի նախագծով ազատագրված Հայաստանը պետք է դառնար ինքնուրույն, անկախ պետություն: Պետական վերջնական կարգը լինելու էր սահմանադրական հանրապետություն: Պետության գլուխ էր կանգնելու ժողովրդից ընտրված նախագահը: Վերանալու էին ճորտությունը և ավատական արտադրական եղանակին հատուկ մյուս բոլոր ինստիտուտները: Կնքվելու էր մըշտական դաշինք ազատ առևտրի իրավունքով⁴:

Ըստ Արղուսյանի նախագծի, Հայաստանը դառնալու էր Ռուսաստանի հպատակ երկիր: Որպես վասալական երկիր, վճարելու էր հարկ և պահանջված դեպքում տրամադրելու էր իր զորքը և ստանալու էր օգնություն: Հայաստանի վարչական կարգը լինելու էր ֆեոդալական միապետությունը: Թագավորի թեկնածուն առաջադրելու էր ռուսական արքունիքը, որը կարող է լինել հայ կամ ռուս: Հայաստանում չպիտի լինեին ճորտեր և ստրուկներ:

Հայագիտության մեջ քաղաքացիություն ունի այն հաստատուն կարծիքը, որ ռուսական արքունիքին նախ ներկայացվել է Շահամիրյանի նախագիծը, երբ նա մերժվել է, մշակվել և ներկայացվել է երկրորդը, որն իր արժարժած հարցերով ավելի դուր կարող էր գալ արքունիքին:

Այս կարծիքը մեզ թվում է անհամոզեցուցիչ: Այդ երևում է մի շարք փաստերից:

Արղուսյանը 1783 թ. Ստեփանոս Դավիդովին գրած նամակում հանձնարարում է նրան՝ թե «մեք դաշնադրության տեսակ և նիւթ ինչ արարեալ էաք»: Եթե այդ լիներ Շահամիրյանի նախագիծը, հազիվ թե Արղուսյանն իրեն վերագրեր⁵:

Արղուսյանը 1786 թ. Շահամիրյանին գրած նամակում հայտնել է նրանց, որ «մեք զքանի գլուխս դաշանց յառաջադիմութիւնս արարաք և թարքմանել ետուք ի ցոյցս»: Այստեղ ևս Շահամիրյանը որոշակի հայտնում է, որ ներկայացված նախագիծը իրենց կազմածն է եղել և ոչ մի խոսք՝ Շահամիրյանի նախագիծ ներկայացման մասին:

Ղուկաս կաթողիկոսի 1783 թ. սեպ. 5-ին Արղուսյանին ուղարկված նամակից երևում է, որ դաշնադրության այս նախագիծը

³ Թ. Ավալարեկյան, Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք XVIII դարի վերջում (տե՛ս «Նորք», 1922 թ., Երևան, էջ 159—160):

⁴ ՀԳՄ, № 4496, Թ. 229:

⁵ ՀԳՄ, № 2699, Թ. 102ա:

ուղարկված է եղել էջմիածին ծանոթանալու և հավանություն տալու համար: Ղուկաս կաթողիկոսը գրում է. «Բայց յաղագս դաշանց զոր գրես... առանց գիտության ազգին մերոյ ո՞րպես կարեմք զդաշնագիրս գրել առ նոսա: Եթէ ասիցես թէ՛ հարց ցազգն. սիրելիդ իմ, որո՞ց հարցանեմ, ոչ ապաքէն բաղումք և գլխաւորք են ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց»¹:

Մեզ թվում է, որ Ղուկաս կաթողիկոսը Արղուսթյանից ստացած այս նախագիծը, ավելի ճիշտ՝ նախագծերը, ծանոթանալու է ուղարկել Պոլսի հայ պատրիարքարանին, և այդ ճանապարհով է նրա մի պատճենը ընկել ներսես պատրիարքի արխիվը:

Արղուսթյանի ներկայացրած դաշնադրություն նախագիծը չի արժանացել ուսական արքունիքի հավանությանը: Այդ երևում է Արղուսթյանի 1786 թ. սեպտեմբերի 3-ին Շահամիրյանին գրած նամակից: Խոսելով վերականգնվող Հայաստանում հանրապետական կարգերի հաստատման մասին և իրավացի համարելով նրա դիտողությունը՝ «զգույշ լինել ի դաշնադրութեան շինելն» և պաշտպանել «ծերակուտական» կարգերը որպես երջանիկ կողմանցն եւրոպացուց» տեսակետը, գանգատվում է՝ թե կաթողիկոսը և նրան շրջապատող մարդիկ չեն հասկանում, թե ի՞նչ առավելություններ ունի «ծերակուտական իշխանութիւնը»: Նա հայտնում է, որ հայոց կողմից բանակցելու համար լիազորված էր Հովհաննես կազարյանը և կարող էր «զբաղձանս քո լցուցանել, բայց երբ մենք դաշնադրութեան նախագիծը թարգմանեցինք և ցույց տվեցինք ռուսական արքունիքի ղեկավար մարտիկանց, պատասխանեցին՝ թէ թագաւորք ընդ թագաւորաց կարեն ղնել զդաշինս, ազգի ձերում ո՞վ է թագաւոր, որ համարձակիցի զդաշինս խնդրել»²:

Այս նույն նամակում Արղուսթյանը մեղադրում է կաթողիկոսին «միայն հայցեն թէ՛ զմեզ փրկեցէք» և չեն հասկանում, «երբ փրկեն սրով, ըստ օրինի թագաւորաց, հարկաւորին ծառայ առնել իւրեանց»³:

Արղուսթյանը 1783 թ. հայկական հարցում հանդես է եկել արտակարգ եռանդով: Նա նամակներ է ուղարկել Ղարաբաղ և էջմիածին, պահանջել է դիմումներ գրել, պատգամավորներ ու նվերներ ուղարկել և այլն: Եվ այդ արել է այն աստիճանի անվերապահ և անզգույշ, որ արժանացել է կաթողիկոսի նկատողութեանը. «Գիտես,—գրում է Ղուկաս կաթողիկոսը 1783 թ. ապրիլի 25-ի

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2803, Թ. 127ա:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, Թ. 108ա:

³ Նույն տեղում:

գրութեամբ,—զոր ինչ գրել ես, չեն լուր ասութիւնք լեզուի՝ ցնդեալք ընդ օդս, այլ գրութիւն», որոնց օրինակներն «մնան աստին», ուստի պետք է արտակարգ զգույշ լինել¹:

Նման զգուշացում: քաղաքավարի ձևով արված է նաև կազարյանին: Կաթողիկոսն իր 1783 թ. սեպտեմբերի 5-ին կազարյանին գրած նամակում բացատրել է նրան, որ իրենք վատ տեղում և վտանգավոր ժամանակներում են ապրում, ուստի պետք է «շրջահայեաց և զգույշ լինիլ» և պետք չէ ամենայն ինչ «ի թուղթս արձանացուցանել»²:

Արղուսթյանի խորհրդով 1784 թ. երկու պատգամավորություն է ուղարկվել Մոսկվա՝ մեկը Ղարաբաղի մելիքներից, իսկ մյուսը՝ «Արարատեան նահանգ»-ից: Երկրորդ պատգամավորությունը գլխավորել է Ստեփանոս Դավիդովը՝ մեր ազգային հերոս Դավիթ-Քեկի թոռը, որը Պետերբուրգ է ժամանել 1784 թ. սեպտեմբերի վերջին: Երկու պատգամավորությունն էլ գործել են Արղուսթյանի և կազարյանի հրահանգների համաձայն:

Ուշագրավ է այն ցուցումը, որ տվել է Արղուսթյանը Ստեփանոսին իր 1784 թ. հոկտեմբերի 24-ին գրած նամակում (բերում ենք Քարգմանաբար). «Իմ հոգևոր որդի. Դու միայն պատգամավոր, այսինքն՝ դեսպան և կամ միջնորդ չես Երևանի, այլ՝ ողջ հայոց ազգի և ողորմելի Ղարաբաղի մելիքների, որ մինչև այսօր իրենց աղաղակով խլացրել են մեր և սրանց (այսինքն՝ ռուսների—Ա. Ա.) ականջը: Մեր բոլոր փաստաթղթերի թարգմանությունը, ինչպես Վարդանը գիտի, դրանց (այսինքն՝ ռուսների—Ա. Ա.) մոտ է: Ուրեմն նրանց (իրագործման) համար պարտավոր ես բողոքել: Ահա հասել է այն ժամը, երբ կա՛մ պետք է փառավորվի մեր ազգը, կա՛մ ծերունու նման վայր ընկնի և գլորվի: Ուրեմն ամրապնդիր քո մեջքը քաջ ոգով... Եթե քո այդ ձեռնարկած գործդ նըպաստավոր ձևով վերջանա, դու քո անձիդ, ընտանիքիդ և ողջ ազգիդ կթողնես բարի անուն և կհիշվես դարեդար, իսկ եթե անկատար մնա, դու կմնաս իբրև մեր հասարակության վշտակից անզամներից մեկը»³:

Հայ ազատագրական շարժումների ռուսահայ գործիչները ցարական արքունիքի հայկական հարցի նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերությունը տեսնելով, որոշ հիասթափություն են ապրել: Այդ երևում է Արղուսթյանի՝ կազարյանին 1785 թ. հոկտեմբերի

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2803, Թ. 92ա:

² Նույն ձեռագիրը, Թ. 122բ:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 4496, էջ 338:

8-ին գրած ցավակցական նամակի հետևյալ տողերից (բերում ենք թարգմանաբար). «Մենք հավատացինք ո՛չ թե զորապետի, այլ վեհապետի բոլոր խոսքերին, ինչպես դուք հաստատապես հաստատացել էիք, թեպետ բոլորն ապարդյուն են անցնում և մեր ուղորմելի ազգը գտնվում է մեծագույն վտանգի դեպքերման մեջ այն բանի համար, որ նա հոժարաբար ընդունել է կանչողների հրավերը. ավա՛ղ աղետների համար. այստեղ լուրս եմ...»¹:

Էջմիածնի կաթողիկոսարանի պատիվ դիրքը հայ ազատագրական շարժումների նկատմամբ դատապարտության է արժանանում ինչպես ուսուսուցիչ, այնպես և հնդկահայ հասարակական գործիչների կողմից: Ղուկաս կաթողիկոսը ցանկանալով արդարանալ, փորձել է բացատրել զգուշավորության: 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ին Շահամիրյանին գրած պատասխան նամակում անարդարացի համարելով նրա այն դիտողությունը՝ թե «Հաճիք ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ սիրէք զազատութիւն»: Մի՞թե անխելք ենք,—գրում է նա,—որ տառապանքներից շուգենանք ազատվել: Չկենք անգամ, որոնք ընկնում են ցանցը, կամ թռչունները՝ երբ բռնվում են, ազատության են ձգտում, ո՛ւր մնաց բնական արարածները: Էջմիածնի վերապահությունը նա բացատրում է շրջահայեցողությամբ. թշնամին շատ ուժեղ է, գրում է նա, նոքա թիբրե զաւազ ծովու են և մեք սակաւք»: Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանի օգնությանը, նա գտնում է, որ «Ոչ ի հրեսիական տեղութիւնէ և ոչ յայլոց մեջ այցելութիւն կարէ լինիլ»²:

Ռուսահայ գործիչները, մասնավորապես Արղուսյանը և Լազարյանը, գաղափարական ինչ-որ հակադրության մեջ չեն գտնուվել Շահամիրյանի և նրան հարող մադրասահայ առաջավոր հայացքներ ունեցող մյուս անձանց հետ, ինչպես կարծում են ուսանողները: Հայտնի է, որ Արղուսյանը և Լազարյանը, երբ ստանում են Շահամիրյանից «Յորդորակ»-ի տպագրված օրինակը՝ բարձր գնահատակաճով, այն ներկայացնում իշխան Պոտյոմկինի ուշադրությանը: Վերջինս կարգադրում է այդ գիրքը շտապ թարգմանել ուսուսուցիչներին և հրատարակել: Նկատի պետք է ունենալ, որ այս այն աշխատությունն է, որը Սիմեոն կաթողիկոսի հրամանով

¹ 2ՊՄ, ձեռ. № 4501, թ. 262ա—262բ:

² Նույն տեղում:

³ Այս մասին ուշագրավ է Ա. Մնացականյանի «18-րդ դարում գրված հայ-ուսական դաշնագրի հարցի շուրջը» հոդվածը (Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 139—160):

⁴ Նույն տեղում, թ. 151ա:

պետք է այրվեր որպես «խելառական գիրք», իսկ այն լույս ընծայող տպարանը «խափանվեր», այսինքն՝ փակվեր: Եվ ահա այս աշխատությունը Արղուսյանի և Լազարյանի հանձնարարությամբ լույս է տեսնում ուսուսուցիչներին: Արղուսյանը 1787 թ. հունվարի 3-ի նամակում հայտնել է Շահամիրյանին, որ «Յորդորակ»-ն արդեն լույս է տեսել 2000 տպագրանակով և բոլոր «սիրահար ըղձիւ առնուն»: Այս փաստը կարևոր է Ռուսաստանի հայ հասարակական գործիչների գաղափարական ուղղությունը որոշելու համար:

Ի դեպ, Արղուսյանը նեղմիտ գիրք չի ունեցել նաև Մովսես Բաղրամյանի նկատմամբ, որը բանադրված է եղել Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից, և նրա հետ փոխհարաբերություն ունեցողները ենթակա էին անգամ «անեծքի և դատապարտութեան»: Արղուսյանը Շահամիրյանին ուղարկած իր նամակներում միշտ հիշել է Բաղրամյանին և անվանել նրան Շահամիրյանի որդիների զգորիմաստ հրահանգիչը:

Շահամիրյանի և մյուսների դժգոհությունը հաշվի առնելով, Սիմեոն կաթողիկոսը հարկադրված է եղել 1780 թ. վերացնել Մովսես Բաղրամյանի բանադրանքը: Այդ երևում է Ղուկաս կաթողիկոսի 1781 թ. մարտի 15-ին Հնդկաստանի նվիրակ Գրիգոր վարդապետին տված մի հանձնարարությունից: Շահամիրյանը գրել է նրան. «Վասն Մովսէսի արձակման գիր էր խնդրեալ, լուսահոգին (այսինքն՝ Սիմէոն կաթողիկոսը—Ա. Ա.) զայն ետ գրեալ յղեաց անցեալ ամին, որպէս ահա տեսանելոց ես ի յօրինակն գրոց լուսահոգույն, զոր այժմ առ քեզ յղեցաք: Ուրեմն շատ լաւես արարեալ, զայն մեղադրական թուղթն առնուլդ, զոր և բերիցես ընդ քեզ»¹:

Ռուսահայ շրջանում ոգևորության նոր ալիք է բարձրանում 1796 թ., երբ ուսական բանակը պատրաստվում է արշավելու դեպի Անդրկովկաս: Արղուսյանը Ստեփանոս Գավիղովին գրած իր նամակում ցանկալի է համարում, որ արշավող բանակի հրամանատար նշանակվի գեներալ Սովորոպը. եթե նա լինի, գրում է Արղուսյանը, «բանն ի լաւ կողմն իսկույն վերջանալոց է»:

Ռուսական բանակը, երբ շարժվեց Կովկաս, հայերն ամենուրեք արտակարգ ոգևորությամբ ընդունեցին նրան: Արղուսյանի մի նամակում առանձնապես նշված է Մսկուրի հայերի ցույց տված քաջությունը: Այդ կապակցությամբ նա նամակ է գրել Գրիգորիոս

¹ 2ՊՄ, ձեռ. № 4481, թ. 481բ:

պոլիս՝ Պողոսի վրա, և խնդրել նրան՝ այդ առթիվ տեղեկություն հաղորդել Սուվորովին¹:

Ռուսաստանի հայ հասարակական գործիչները արտակարգ մտերմություն են ունեցել ուս հանճարեղ զորավար Սուվորովի հետ և հայկական հարցի հետ կապված խնդրով հաճախ են դիմել նրան: Ռուսահայ շրջաններին այնքան մոտիկ և այնքան հարազատ են համարել իրենց Սուվորովին, որ պարծեցել են նրա ուղ-մական հաջողություններով: Արդյունքում 1799 թ. սեպտեմբերի 1-ին Վրաստանի Գեորգի թագավորին գրած իր նամակում արտակարգ հրճվանքով գրել է. «Ձօրավարն մեր՝ գրաֆ Սուվորովն, բոլոր Իտալիոյ ազատեաց ի լծոյ անհաւատ ֆրանսուսացն»²:

Հայերի այդ ուրախությունը սակայն կարճատև եղավ. Եկատերինա Երկրորդի մահվանից հետո ուսական արքունիքը որոշեց ետ քաշել իր գործերը Անդրկովկասից: Սկսվեց մի նոր ողբերգություն. հայերից նրանք, ովքեր արդեն ցույց էին տվել իրենց ուսասիրությունը, վախենալով թուրք-պարսկական դրածո խաների վրեժխնդրությունից, գաղթեցին Ռուսաստան:

Ղուկաս կաթողիկոսը 1798 թ. հունիսի 13-ին Շահամիրյանին ուղարկած նամակում նկարագրելով 1796 թ. ուսական բանակի արշավանքը և վերադարձը, հայտնում է, որ «դառնաշունչ վիշապը... առաւել ևս կատաղեցաւ», այդ պատճառով Ղարաբաղի մեծիքներից ոմանք, իրենց ընտանիքներով և համախոհներով, տեղափոխվեցին Ռուսաստան: Ըստ նրա տեղեկության, Ռուսաստան են գաղթել նաև Մսկուրի 500 տուն հայ բնակչությունը³:

Հայ-ուսական կուլտուրական կապերի մասին խոսվել է առջևում: Նրանք, պետք է ասել, ավելի սերտ բնույթ են ստանում մասնավորապես XVII—XVIII դարերում: Այս այն ժամանակաշրջանն է, երբ ուսահայերն ավելի մոտից են սկսում ծանոթանալ ուսական մշակույթին՝ նախապատրաստելով XIX դարի ուսահայ մշակույթի փայլուն շրջանը:

Ռուսահայ մշակույթի բնագավառում նշանակալից դեր են ունեցել, ամենից առաջ, հայ նկարիչները: «Собрание актов» աշխատության մեջ արձանագրված է այն մասին, որ 1671 թ. Մոսկվայում գործել են հայազգի մի շարք նկարիչներ, որոնցից մեկի

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2951, թ. 104ր:

² Նույն տեղը, թ. 293ր:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 4481, թ. 418ր:

աղավաղված անունը մեջ է բերված¹: Ի՞նչ են նկարել այդ նկարիչները, ո՞ր թանգարանի ո՞ր նկարը նրանց ստեղծագործությունն է, ոչինչ ասել չենք կարող: Սուվորովյուն է եղել այդ ժամանակ, հայկական անունները, տեղացիներին դուրահաս դարձնելու նպատակով, փոխել, ուստի դժվար է նրանց ճանաչել՝ տեղացի և օտարազգի նկարիչների բազմության մեջ:

XVII դարում Մոսկվայում կիրառական արվեստի աչքի ընկնող գործիչներից է հանդիսացել Ջուղայի հայ նկարիչ Բոգդան Սալթանովը, որը նոր Ջուղայից 1666 թ. հրավիրվել է Միխայիլ Ալեքսեևիչ ցարի կողմից, նշանակվել աշխատանքի գինապատում: Սալթանովը Մոսկվայում մնացել և աշխատել է ավելի քան 35 տարի: Նրա մասին ուս գիտնական Ուսպենսկին հետևյալն է գրել. «Սալթանովը հսկայական օգուտ բերեց ուսական արվեստին նրանով, որ նրա մեջ մտցրեց նոր, կենարար, թարմ շունչ: Նա բոլորից շատ և բոլորից երկար աշխատեց գինապատում և բազմաթիվ ուս մարդկանց սովորեցրեց նկարչություն: Եղել է ժամանակ, երբ մեր ուսական պալատներում, ի թիվս այլ թանկագին զարդերի, կային նաև Սալթանովի նկարները»²:

Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի հետ կապված ամենախոշոր երևույթը, այդ Գրիգոր Խալդարյանի տպարանի գործունեությունն է, որը հիմնվել է 1781 թ.: Խալդարյանը հնդկահայ էր, երկար ժամանակ ապրել է Լոնդոնում և իր տպարանը կազմակերպել այնտեղ, սակայն շուտով նա համոզվել էր, որ հայ իրականությունից և շրջապատից կտրված, չի կարող ծավալել իր գործունեությունը, ուստի տպարանը փոխադրել էր Պետերբուրգ:

Խալդարյանի տպագրական գործը քաջալերել և նրան նյութական օգնություն են ցույց տվել Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Աստրախանի և Մոզդոկի հայերը: Այս ձեռնարկը մեծ չափով հովանավորել է մասնավորապես Հովսեփ արքեպ. Արդովյանը:

Խալդարյան տպարանը Պետերբուրգում գործել է 1781—1790 թթ.: Հրատարակել է 14 անուն գիրք, որոնցից առանձնապես կարևոր են՝ «Այբբենարանը» (1781 թ.), Եղիշեի «Պատմութիւնը» (1787 թ.), Կլեոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք, որ կոչի բանալի գիտութեան» (1788 թ.) (ուսերեն լեզվի առաջին ինքնուսույց ձեռնարկը հայերի համար): «Շաւիղ լեզվագիտութեան» (1788) և այլ աշխատություններ:

¹ Собрание актов, ч. II, стр. 288.

² Успенский, Словарь, стр. 245.

Խաղարկանի տպարանը նոր նախիջևանում գործել է 1790—1796 թվականներին: Լույս են տեսել Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբք և հառաչանք» (1790 թ.), «Պատմութիւն Քէլեմաքի որդւոյ Յուլիանոսի» (երկու հատորով, 1793 թ.), «Տետրակ համառօտ բառարանի» (1794 թ.), բժիշկ Պետրոս Քալանթարյանի «Համառօտ բըժըշկարանը» (1793 թ.) և այլ աշխատություններ: 1797 թ. տպարանը տեղափոխվել է Աստրախան և այստեղ շարունակել հայ գրքի տպագրության շնորհակալ գործը:

XVII—XVIII դարերում հայկական խոշոր դպրոցներ Ռուսաստանում չեն եղել, սակայն առաջին քայլերն արվել են՝ նրանք հիմնելու ուղղությամբ: Նոր նախիջևանում XVIII դարի իննսունական թվականներին, հնդկահայ մեծահարուստ Հոհանջան Գիրաքյանի տրամադրած միջոցներով, բացվել է հայկական դպրոց, ծրագրվել է հետագայում այն վեր ածել հայկական համալսարանի: Լազարյանները ևս ծրագրել են 200.000 ռուբլի դրամ հատկացնել՝ հայկական դպրոց կառուցելու համար: Հայկական փոքրիկ դպրոցներ եղել են նաև Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Մոզդոկում, Ղրղւարում և Գրիգորիոպոլսում:

XVII—XVIII դարերում հայկական գրչության օջախներ են եղել Ռուսաստանի մի քանի քաղաքներում: Նրանցից ամենից հինը գտնվել է Կազանում: Շատ ձեռագրեր գրվել են Աստրախանում: Ձեռագրեր են գրվել նաև Պետերբուրգում և Մոսկվայում:

ՀԱՅԵՐԸ ՀՈՒԱՆԴԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԲԵԼԳԻԱՅՈՒՄ

Հայերը Հոլանդիայում և Ֆլանդրիայում: Հնում Հոլանդիան և Ֆլանդրիան մտնում էին պատմական Նիդեռլանդիայի մեջ և 15 այլ քաղաքական մանր միավորումների հետ միասին զբաղեցնում մոտավորապես այն տերիտորիան, որի վրա այժմ գտնվում են Հոլանդիան, Բելգիան, Լյուքսեմբուրգը և Ֆրանսիայի հյուսիսային մի քանի շրջաններ¹:

Հաջերը Նիդեռլանդիայի՝ հեռավոր հյուսիսում գտնվող այս երկրին, մասնավորապես Ֆլանդրիայի հետ ծանոթ են եղել վաղուց: Եթե հավատարու լինենք վարքագրական աղբյուրներում պահված որոշ տեղեկությունների, ապա հայերը այս երկիրը ել և մուտք ունեին դեռևս XI դարում: Ըստ այդ տեղեկություններից մեկի, 1001 թվականին Բելգիայի Գանտ քաղաքն է եկել և հաստատվել Մակարանունով մի հայ եպիսկոպոս, որը այստեղ էլ մահացել է համաճարակից: Այս հայ հոգևորականը, ինչպես երևում է, իր շուրջը մեծ հեղինակություն է ստեղծել: Մեզ է հասել նրա վարքագրությունը լատիներեն լեզվով, ուր հեղինակը նրան համարում է «ծաղիկ Հայաստանի», «փառք Ֆրանսիայի» և «զարդ Գանդիայի»²:

Հայ-նիդեռլանդական հարաբերությունների և հայ առևտրականների Նիդեռլանդիա գալու մասին պատմական հավաստի տեղեկությունները վերաբերվում են XIV դարին: Արդեն XIII դակզրներում հոլանդական առևտրականները ել ու մուտ ունեին Կիլիկիայում, և ահա հայ առևտրական նավերը սկսում են երևալ Ֆլանդրիայի նավահանգիստներում:

¹ Տե՛ս Всемирная история, т. IV, էջ 279:

Acta Sanctorum, I, Aprilis (1675), էջ 891 (տե՛ս Պ29 I էջ 339):

Ըստ տեղեկությունների, հայ վաճառականները Ֆլանդրիա էին ներմուծում բամբակ, գորգեր, համեմունք, ներկեր և այլ արեւելյան ապրանքներ: Այս դարաշրջանում միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն էր հանդիսանում Բրյուսօ քաղաքը, որտեղ հայ վաճառականները կատարում էին իրենց առևտրական հիմնական գործարքները: Նրանք Բրյուսօում գնում էին բելգիական գեղեցիկ շուխաններ, բրդյա կտորներ, սպանական յուղեր, ռուսական մորթեղեն և այլ ապրանքներ, որոնք բերվում էին այստեղ տարբեր երկրներից: Պեկոլոտտո պատմիչի տեղեկությունների համաձայն, հայ առևտրականներն իրենց բերած ապրանքները Բրյուսօ քաղաքում վաճառքի էին հանում Ս. Դոնատ եկեղեցու հրապարակում¹:

XIV—XV դարերում հայ առևտրականներից բացի, Ֆլանդրիայում երևում են նաև հայ քաղաքական փախստականներ, որոնց համար Բրյուսօում կառուցված է եղել հատուկ ապաստարան և կատարվել է հանգանակություն հօգուտ այս «քրիստոնյա պանդուխտների»-ի²:

XV դարում Բրյուսօում նստակյաց հայ բնակչությունը գլխավորապես առևտրականներից էր բաղկացած: Նրանք 1478 թվականին, Ժան դը Վալուա թագավորի ժամանակ, կառուցել են գոթական ոճով հրաշալի մի պանդոկ³, որը ծառայել է որպես «Ազգային տուն» տեղի և տարբեր երկրներից այստեղ եկած հայերի համար:

XV դ. վերջերում, երբ Բրյուսօը կորցնում է իր առևտրական նշանակությունը և նրա փոխարեն բարձրանում է Ամստերդամը, հայ առևտրականները սկսում են երևալ նաև Ամստերդամում:

Հոլանդական աղբյուրները Ամստերդամ եկած հայ առևտրականների մասին տեղեկություն են հաղորդում 1560—1565 թվականներից: Առաջին անգամ հիշվում են մի խումբ հայ վաճառականներ, որոնք Ամստերդամի շուկայում վաճառելիս են եղել մարգարիտ և ադամանդներ⁴:

Հայ առևտրականները Ամստերդամում սկսում են հաճախակի երևալ հատկապես XVII դարում: Շահաբասի բռնագաղթից հետո որոշ թվով հայեր գալիս և հաստատվում են Ամստերդամում: Տեղացի պատմիչներից Van Emdre-ը հետևյալ տեղեկությունն է հա-

¹ Ալեխան, Սիսական, էջ 461:

² Սարուխան, Հոլանդիան և հայերը XVI—XIX դարերում (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 570):

³ Ալեխան, Սիսական, էջ 461:

⁴ Սարուխան, նշված հոդվածը (Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 571):

ղորդում. «XVII դարում հայոց երկրի մի մասը հարձակման և ավերման ենթարկվելով, հայերը ստիպված են եղել այնտեղից գաղթել: Նրանցից ոմանք եկել և հիմնավորվել են Ամստերդամում»¹:

Հայ-հոլանդական առևտրական հարաբերություններն ավելի են աշխուժանում 1612 թվականին՝ Թուրք-հոլանդական առևտրական պայմանագիրը կնքելուց հետո, որը հնարավորություն է տալիս երկու երկրների առևտրականներին ազատ առևտուր անելու: Հոլանդական նավերն իրավունք են ստանում սեփական դրոշներով նավարկել Թուրքական ջրերում և կանգ առնել Թուրքիայի նավահանգստներում²:

Թուրքիայում առևտրական այդ պայմանագրից ամենից շատ օգտվում են հայ և հույն առևտրականները, որոնց ձեռքում էր գտնվում այդ ժամանակ Թուրքիայի ներքին և արտաքին ողջ առևտուրը: Թուրքիայի նավահանգիստներից միջազգային փոխանակության խոշոր կենտրոն է դառնում Զմյուռնիան, ուր գալիս և բնակություն են հաստատում բազմաթիվ հայ առևտրականներ և առևտրական տների ներկայացուցիչներ: Զմյուռնիան XVII դարում, փաստորեն, դառնում է հայկական քաղաք: Այստեղից և Պոլսից հայ առևտրականներն իրենց ապրանքներն արտահանում են դեպի Եվրոպա:

Հայ առևտրականների Հոլանդիա վաճառքի տարած ապրանքներից առաջին տեղը գրավում էր մետաքսը կամ մետաքսի կտորեղենը: Հայ վաճառականները պարսկական մետաքսը մեծ հակերով տեղափոխում էին Եվրոպական շուկաները, այդ թվում, նաև Ամստերդամ: Պետք է ասել, որ 1700—1765 թվականներին պարսկական մետաքսի վաճառահանության մենատիրությունը Եվրոպայում գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքին:

Հայ-հոլանդական առևտրի այս գործուն հարաբերությունների շրջանում մեծանում է Ամստերդամի հայ գաղթօջախը: Ըստ De Roever-ի տեղեկության, XVII դ. կեսերին Ամստերդամում ապրում էր ավելի քան 70 հայ ընտանիք՝ մեծ մասամբ առևտրականներ կամ տարբեր երկրների հայ առևտրական տների ներկայացուցիչներ³:

Ըստ տեղեկությունների, Ամստերդամի հայ բնակիչները ապրելիս են եղել քաղաքի արևելյան մասում հետևյալ փողոցների վրա՝ Monnikenstraat (Կրոնավորների փողոց), Dykstraat (Բլտի

¹ Սարուխան, նշված հոդվածը (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 571):

² Նույն տեղը, էջ 572:

³ Սուրախան, նշված հոդվածը, էջ 574:

փողոց), Keizerstraat (Կայսերական փողոց), Boomsloot (Բոմփ ջրափ)¹: Հայ վաճառականներն ունեցել են իրենց հատուկ շուկան, որը կոչվել է Qoster market (Արևելյան շուկա):

Գաղթօջախի հայ համայնքը իր միջոցներով 1713 թվականին կառուցել է հայկական եկեղեցի և էջմիածնից թույլտվություն ստացել հոգևոր հովվություն ունենալու:

XVIII դարի 40—50-ական թվականներին Ամստերդամում ընդօրինակվել են հայկական մի քանի ձեռագրեր, որոնց մեծ մասի գրիչը Հովհաննես Ամասացին է²: Նրա հիշատակարաններից մեկում Ամստերդամն անվանված է «Գերահռչակ քաղաք»: Ամստերդամում Սիմեոն Կեսարացու կողմից ընդօրինակված է նաև Զենոբ Գլախի «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատությունը³:

Ամստերդամում են բնակություն հաստատել և մեծ հարստություն ձեռք բերել բազմաթիվ հայ վաճառականներ, որոնց անունները հիշված են Ալիշանի «Սիսական»-ում և լրացված Սարուխանի ուսումնասիրության մեջ, որոնց վրա ավելորդ ենք համարում կանգ առնել:

Ամստերդամահայ այդ առևտրականներից ոմանք ունեցել են իրենց սեփական նավերը, որոնք նավարկել են հոլանդական դրոշակներով: Հոլանդական աղբյուրներում պահվել է հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունը. 1653 թվականի ապրիլի 21-ին Ամստերդամից դեպի Ջմյուռնիա են ճանապարհվում հինգ առևտրական նավ: Այս նավերին ուղեկցում են յոթ մարտանավեր՝ ծովահեններից պաշտպանելու համար: Այս հինգ նավերից երկուսը հայկական են եղել, որոնցից մեկը կոչվել է Coopman van Armenien («Հայկական վաճառական»), իսկ մյուսը՝ Coopman van Persien («Պարսկական վաճառական»)՝ Պարսկական վաճառականի անունը սովորաբար կրում էին պարսկահայ խոջաները:

Ամստերդամի հայ գաղթօջախն անկում է ապրում XVIII դարի վերջերին, XIX դարի սկզբներին, երբ սկսում են նապոլեոնյան կռիվները, Ամստերդամը գրավվում է ֆրանսիացիներից և միջազգային առևտուրը զգալիորեն խափանվում: Այս տարիներին Ամստերդամի հայ գաղթօջախը դադարում է գոյություն ունենալուց:

¹ Սարուխան, նշված հոդվածը, էջ 575:

² ՀՊՄ, ձեռագիր № 6026 (1743 թ.), № 2529 (1755 թ.), № 9245 (1756 թ.), № 4598 (1759 թ.) և այլն:

³ ՀՊՄ, ձեռագիր № 3403 (1758 թ.):

⁴ Սուրբախան, նշված հոդվածը («Հանդէս ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 578):

1826 թվականին Ամստերդամի երբեմնի եռուն գաղթօջախից հիշվում է միայն երեք հայ բնակիչ:

Ամստերդամի հայ գաղթօջախի հետ կապված պատմական նշանակալից երևույթը այդ նրա խաղացած բացառիկ կարևոր դերն է հայ տպագրության գործում, որի վրա անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել:

1512 թվականի առաջին հայ տպագրությունից հետո, ինչպես դիտենք, հայ գրասեր շրջանները շատ անգամներ փորձեր կատարեցին կազմակերպելու հայկական տպագրությունը նաև Եվրոպայի այլ մասերում, նաև այն նրանք ամենուրեք հանդիպում էին կաթոլիկ կղերականների համառ դիմադրությանը և խափանումներին: Հեռավոր Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքն էր, որը դուրս գտնւրվելով Վատիկանի ազդեցությունից, հնարավորություն տվեց հայկական տպարան հիմնելու՝ տպագրության գործը զարգացնելու համար:

Առաջին հայկական տպարանն Ամստերդամում հիմնել է Մատթեոս Մարեցին 1660 թվականին: Մարեցին էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսի գրագիրն էր: Նա Եվրոպա էր ուղարկվել էջմիածնի կողմից՝ հայկական տպագրության գործը կազմակերպելու նպատակով: Ամստերդամ գալուց առաջ, էջմիածնի այս ներկայացուցիչը եղել էր Վենետիկում և Հռոմում, փորձել էր այստեղ կազմակերպել հայ գրքի տպագրությունը, սակայն կաթոլիկ կղերականներն արտաճարգ թշնամությամբ էին վերաբերվել նրա ձեռնարկությանը, չցանկանալով այս արհեստը տալ հայերի ձեռքը: Նույնիսկ կարգադրություն է արվել տեղի արհեստավորներին՝ շրնդունել հայկական ստեղծի փորագրություն՝ սպառնալով «ոչ ոք իշխեսցէ հանել զայս արհեստս և տալ ի ձեռս Հայոց, և որք յանդգնեալ արացեն զայս գործ, ծածուկ և կամ յայտնի, պատիժս սաստիկ կրեսցեն»¹:

Եվ այսպես, Իտալիայում իր գործի համար նպաստավոր հող չգտնելով, Մարեցին շարունակում է իր ճանապարհը և հասնում Ամստերդամ: Այստեղ նա պայմանագիր է կնքում հունգարացի մի ճարտար փորագրիչի հետ, որի անունն էր Քրիստոֆ Ֆան Դիք՝ հայկական մի քանի տառատեսակներ ձուլելու համար: Տառերի առաջին խումբն ստանալուն պես, 1660 թ. Մարեցին սկսում է շարել Ենոքհալու «Յիսուս որդին»:

Գտնվելով նյութական անձուկ պայմաններում, Մարեցին դիմում է երևանցի վաճառական Ավետիս Ղլջինցին՝ օգնելու իրեն և

¹ Գ. Կոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1945, էջ 102:

վճարելու տպարանի պարտքերը: Վերջինս համաձայնվում է մի պայմանով, որ տպարանից դուրս եկած վաճառվող գրքերի շահի կեսը հատկացվի էջմիածնին, իսկ կեսը՝ Ս. Սարգիս վանքին, որի վանահայրն էր իր եղբայր Ոսկան վարդապետը:

Նորահիմն տպարանի առաջին գիրքը դեռ լույս չտեսած, մահանում է Սարեցին, իսկ նրա տպարանն ամբողջությամբ անցնում է Ավետիս Ալշինցի հոգացողությանը:

Ավետիս Ալշինցը ընկնում է ծանր վիճակի մեջ. նախ սպառվել էին նրա նյութական միջոցները և ապա, Սարեցու մահանալուց հետո, շկար գրագետ մեկը, որ հետևեր սրբագրությանը: Շուտով սակայն դժվարությունները հաղթահարվում են. Ամստերդամում գտնվող երեք հայ առևտրական բարերարներ նյութական օգնություն են ցույց տալիս Ալշինցին, իսկ տեղի հայ համայնքի հոգևոր առաջնորդ Կարապետ վարդապետ Աղբիանեցին հանձն է առնում հետևելու սրբագրությանը: Եվ այսպես, Ամստերդամի հայկական տպագրության գործն անխափան շարունակվում է: 1661—1662 թվականին մեծ տպաքանակով լույս են ընծայում երեք գիրք՝ «Յիսուս որդի», «Ժամագիրք» և «Սաղմոս», որոնք ուղարկվում են վաճառելու Հայաստանում և հայ գաղթավայրերում:

1662 թ. էջմիածինը Ամստերդամի տպարանին տեր դառնալու համար շտապ Ամստերդամ է ուղարկում իր միաբանության անդամ Ոսկան վարդապետ Երևանցուն, Ավետիս Ալշինցի եղբորը:

Ոսկանը հասնում է Ամստերդամ և գլխավորում հայոց տպագրության գործը: 1666—1669 թվականների ընթացքում նա հրատարակում է 16 անուն գիրք, որոնցից կարելի է հիշել՝ «Գիրք այբուբենից» (1666 թ.), «Քերականութիւն» (1666 թ.), «Աստուածաշունչ» (1666 թ.), «Աղուէսագիրք» (1668 թ.), «Տոմար» (1668 թ.), «Առաքել Դավրիժեցու պատմութիւնը» (1669 թ.) և այլն:

Հրատարակված գրքերը վաճառքի էին հանվում, որոնք, սակայն, սպասած արդյունքը չէին տալիս: Հայ բնակչաշատ գաղթավայրերին ավելի մոտիկ գտնվելու և տպագրության գործն ավելի ծավալելու սխալ հաշիվներով, Ոսկանը դիմում է ֆրանսիական կառավարությանը և թույլտվություն ստանալուց հետո, տպարանը 1672 թվականին տեղափոխում Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքը: Բայց այստեղ նա ընկնում է կաթոլիկ կղերականների աննկարագրելի դավերի և խարդավանքների ցանցի մեջ և առողջությունը վերջնականապես քայքայելով, մահանում է 1674 թվականին:

Ոսկանի մահվանից հետո, նրա ժառանգ Սողոմոն Ատոյանին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է տպարանը դուրս կորզել նրան:

տիրանալ ցանկացող բախտախնդիր մարդկանց ձեռքից, և Մարսելում մի քանի գրքեր հրատարակելուց հետո, տեղափոխել Նորից Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը:

1695 թվականից սկսում է Ամստերդամի հայկական տպագրության երրորդ շրջանը: Այս անգամ գործի գլուխ են կանգնում չորս վանանդեցիներ՝ Թովմա վարդապետ Նուրիջանյանը, նրա բեռու որդի Մատթեոսը և եղբոր որդիներ Աուկասը և Միքայելը, որոնց կեն «տպագրական մեծ ընտանիք» անունն է տալիս: Նուրիջանյանն ինքը հանդիսանում է տպագրության համար նյութական միջոցներ հայթայթող տնտես ղեկավարը, Մատթեոսը՝ տպարանի հոգին՝ գրաշարապետը, իսկ Աուկասը և Միքայելը՝ խմբագրում, սրբագրում են հրատարակվող գրքերը:

Վանանդեցիներն իրենց տպագրական գործը սկսում են «Համատարած աշխարհացոյց»-ից, որը հրատարակում են 1695 թվականին: Այս՝ երկու կիսափոսերի, հայերենով առաջին անգամ լույս տեսնող քարտեզներ են, որոնք կատարված են իր ժամանակի բարձրագույն արվեստով: Նույն տարին հայրենասեր վանանդեցիները հրատարակում են նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը»:

Աուկաս Վանանդեցին, որը տիրապետում էր լատիներենին և մի շարք արևելյան լեզուների, կատարում է մի շարք գրքերի թարգմանություններ, ինչպես և գրում ինքնուրույն աշխատություններ: Նրա լավագույն աշխատություններից երկուսը լույս է տեսել 1699 թվականին. նրանցից մեկը՝ «Դուռն իմաստութեան», դասագիրք է հայերեն նոր սովորող սկսնակի համար, իսկ մյուսը՝ «Գանձ չափուց, կշռոց, թուոց և դրամից բոլոր աշխարհի»՝ ուղեցույց-տեղեկատու՝ աշխարհում գործածական կարևոր չափերի, կշիռների և դրամական միավորների վերաբերյալ:

Աուկաս Վանանդեցու օգնությամբ և նրա տված հայերեն տառերի օգտագործությամբ գերմանացի նշանավոր լեզվաբան Շրոդերը Ամստերդամում 1711 թ. հրատարակեց իր մեծարժեք «Գանձ Արամյան լեզվի» վերնագրով ռատմնասիրությունը: Նա առաջին եվրոպացի գիտնականն էր, որ ուշադրություն դարձրեց հայոց լեզվի վրա:

Աուկաս Վանանդեցին ճանաչում էր գտել եվրոպացի գիտնականների շրջանում: Նա մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ էր գտնվում Ամստերդամի հռչակավոր փիլիսոփա Լայբնիցի հետ: Աուկաս Վանանդեցին Ամստերդամում, ինչպես երևում է, գրադվել

է աստղագիտութեամբ: Նա է Ամստերդամում առաջին անգամ պատրաստել հայերեն «Աստրոլաբիա» կոչվող աստղագիտական գործիքը՝ հայերեն տառեր դրոշմելով նրա վրա:

XVIII դարում Վանանդեցի տպագրիչները նախկին եռանդով շարունակում են հայ գրքի տպագրութիւնը: Մինչև 1717 թվականը նրանք հրատարակում են 14 անուն գիրք: Սակայն գրքերի վաճառքը շատ վատ է կազմակերպվում. Վանանդեցիները ոչ միայն չեն կարողանում իրենց ձեռնարկից շահ ստանալ, այլև պարտքերի տակ են ընկնում: Ի վերջո պարտքատերը փակել է տալիս տպարանը և Վանանդեցիներին դուրս նետում փողոց: Դրանով վերջանում է Ամստերդամի հայ տպագրութեան երրորդ և փայլուն շրջանը:

Հոլանդիայի Լեյդի քաղաքի համալսարանի պատմութեան հետ է կապված հայ խոշոր արևելագետներից մեկի՝ Շահին Կանդիի գործունեութիւնը: Նա հալեպցի էր, հրաշալի տիրապետել է պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն լեզուներին և պաշտոնի հրավիրվելով Լեյդիի համալսարանը, զբաղվել է թարգմանութիւններով և արևելյան ձեռագրերի մշակմամբ: Լաուրենս անունով ուսումնասեր մի հոլանդացու հանձնարարութեամբ նա առաջին անգամ թուրքերեն է թարգմանել Աստվածաշունչը¹:

Հայկական շատ և շատ հիշատակներ կան կապված Ամստերդամ քաղաքի հետ: Ինչպես ասացինք, Ամստերդամի տպագրական կնիքն են կրում հայկական աշխարհագրական առաջին քարտեզը, Խորենացու «Հայոց պատմութեան» առաջին հրատարակութիւնը, Շրեոդերի՝ «Արամյան լեզվի գանձը» և մի շարք արժեքավոր տրպագիր գրքեր: Ղուկաս Վանանդեցին այստեղ է պատրաստել հայկական առաջին «Աստրոլաբիան»: Այս ամենի համար մենք, անշուշտ, պարտական ենք հոլանդական փոքրիկ, բայց մեծ և ազատամիտ հոգի ունեցող ժողովրդի բարեսիրութեանը:

Ամստերդամի գաղթօջախում ապրող հայ ժողովրդի երախտագետ զավակները, իրենց հանրագուտ աշխատանքով ձգտել են վարձահատույց լինել հոլանդական հյուրասեր ժողովրդի այս բարյացակամութիւնը: Անհիմն չէ հոլանդական «Ամստերդամ» շաբաթաթերթի 1887 թ. օգոստոսի 14-ի համարում հայ գաղթօջախին տրված հետևյալ գնահատականը. «Հայ համայնքի պատմութիւնը մի ոսկյա էջ է Ամստերդամ քաղաքի հուշամատյանում»²:

¹ Սարուխան, Հոլանդիան և հայերը (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1927 թ., էջ 263—266):

² Նույն տեղը, 1926, էջ 582:

ԿԻՊՐՈՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Գրականութիւնը: Կիպրոսի հայ գաղթօջախը բավականին ուսանելի պատմութիւն ունի: Այդ կղզին գտնվելով մոտիկ հարևանութեան մեջ Կիլիկիայի Հայաստանի հետ, տնտեսական և քաղաքական սերտ փոխհարաբերութեան մեջ է եղել նրա հետ: Նա մեկ անգամ չէ, որ անցյալի պատմութեան փոթորկոտ օրերին բաց է արել իր դռները տարագիր հայ գաղթականութեան առջև:

Կիպրոսի հայ գաղթավայրի պատմութիւնն ուղագրավ է նաև մի այլ տեսակետից: Բոլորելով մոտ տասն և երեք դարերի երկարածիք մի ժամանակաշրջանի պատմութիւնն, նա իր մեջ անընդմեջ հայ նոր գաղթականութիւն է ընդունել, անօրինակ համառութեամբ կարողացել է պահել իր ինքնուրույնութիւնը, չի տարալուծվել, պահպանել է իր գոյութիւնն առ այսօր և շարունակում է ապրել ազգային-հասարակական աշխույժ կյանքով:

Կիպրոսի հայ գաղթավայրերի մասին մասնագիտական մի քանի աշխատութիւններ են լույս տեսել: Նրանցից առաջին ուսումնասիրութիւնը պատկանում է Բակուրյանի (Վահան Ս. Քուրթչյանի) հեղինակութեանը: Այն վերնագրված է «Կիպրոսի կղզի»: Լույս է տեսել Նիկոսիայում, 1903 թվականին: Աշխատութեան առաջին մասը նվիրված է կղզու աշխարհագրական և պատմական տեսութեանը, իսկ երկրորդը՝ հայ գաղթավայրին:

Կիպրոսի հայ գաղթավայրին նվիրված լավագույն ուսումնասիրութիւններից է Ա. Ալպոյաճյանի «Կիպրոսի կղզին իր անցյալն ու ներկան» խորագրով աշխատութիւնը, որը լույս է տեսել Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ի 1927 ժողովածուի մեջ (էջ 192—254): Հեղինակը հայ և օտար աղբյուրներից քաղած տեղեկութիւն-

ների հիման վրա կազմել է տվյալ գաղթավայրի համառոտ պատմությունը:

Կիպրոսի հայ գաղթավայրի վերաբերյալ ընդարձակ ուսումնասիրություն ունի ԲԱԿԼ (Բարկեն կաթ. Կյուլեսերյանը): Այն վերնազրված է «Հայ Կիպրոս, հայ գաղութը և Ս. Մակար» (լույս է տեսել Անթիլիասում 1936 թ.): Կյուլեսերյանի այս աշխատությունը գիտական արժեք չունի, նա կարևոր է որպես պատմական նյութերի հավաքածու:

Գաղթավայրին նվիրված փոքրիկ ուսումնասիրություն ունի Հ. Ն. Ակինյանը «Հայ-Կիպրոս» վերնագրով, որը հրատարակվել է 1937 թվականին «Հանդէս ամսօրեայ»-ի մեջ: Հեղինակը նպատակ չի դրել տալ տվյալ գաղթավայրի ամբողջական պատմությունը, այլ միայն մատնացույց անել պատմական մանր ու մեծ այն նյութերը, որոնք վրիպել են Կյուլեսերյանի և Ալպոյաճյանի ուշադրություններից:

Կիպրոսահայ գաղթօջախները հին և միջին դարերում:

Պատմական սկզբնաղբյուրներում Կիպրոսում ապրող հայերի մասին հիշատակություններ կան մեր թվականության IV—V դարերից: Սակայն այդ հիշատակությունները վերաբերում են առանձին անհատներին՝ հայ առևտրականների, բյուզանդական արքունիքի կողմից արքայազն հայ պաշտոնյաների և զինվորականների: Առաջին զանգվածային գաղթը դեպի Կիպրոս կղզին տեղի է ունեցել 578 թվականին և կապված է վատահամբավ Մորիկի անվան հետ: Կայսր դառնալուց առաջ, երբ Մորիկը գտնվում էր Արևելքում որպես զորահրամանատար, հայ ժողովրդի մեջ ծայր առած ազատագրական շարժումները ճնշելու նպատակով, Աղձնիքից և Եփրատից շրջապատի գավառներից, մեծ քանակությամբ հայ գաղթականություն տեղափոխեց Կիպրոս¹:

Կիպրոս քշված հայ բնակչությունից ստեղծված առաջին այս գաղթօջախը սկսում է խամրել Արաբական խալիֆայության տիրապետության տարիներին (648—958 թվականներին): Կիպրոսահայերը որոշ աշխուժացում են ապրել 868—874 թվականներին, երբ բյուզանդական զորաբանակը, Ալեքսիոս հայ զորավարի հրամանատարությամբ նվաճում է կղզին: Այնուհետև Ալեքսիոսը յոթ տարի կառավարում է Կիպրոսը: Նա իր հրամանատարության տակ ունեցել է նաև հայ զորամասեր: Կիպրոսահայերի այս աշխուժացումը շատ էպիզոտիկ բնույթ է կրել, որովհետև արաբական զոր-

քերը նորից նվաճել են կղզին ու նորից կղզու հայաբնակը ծանր վիճակի մեջ է բռնկել:

Հայ գաղթօջախի գոյավիճակը հիմնովին փոխվել է 958 թվականին, երբ Բյուզանդիան վերագրավել է Կիպրոսը: Դրանից հետո, Բյուզանդիան, Կիպրոսից հեռացած մահմեդական բնակչության փոխարեն, այստեղ է բերում բավականին թվով հոգն, ասորի և հայ բնակչություն:

Ըստ տեղեկությունների, տասներորդ դարում Կիպրոսի մի քանի կառավարիչներ հայեր են եղել: Այսպես, 958 թվականից կղզու կառավարիչ է նշանակվել կղզու նվաճումը ղեկավարող բյուզանդական զորահրամանատար Վասիլ Հայկազը: 965 թվականին կղզու կառավարիչ է հիշվում Վահրամը (Վրախամեան), որը կառավարել է «Դուքս»-ի կոչումով: Մեկ դար հետո որպես կղզու կառավարիչ հիշվում է Վահրամ անունով մի այլ հայ նախ:

XII դարում բավականին թվով հայեր են կենտրոնացել Կիպրոսում: Նրանք այնքան սովոր հատված են կազմել, որ անհրաժեշտ է եղել Կիպրոսում առանձին թեմ ստեղծել: Տեղեկություններ կան, որ թեմի պաշտոնական ներկայացուցիչը՝ Թադեոս եպիսկոպոսը, մասնակցել է 1179 թ. Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին²:

Կիպրոսի և Կիլիկյան Հայաստանի մեջ տնտեսական և քաղաքական սերտ հարաբերություններ են ստեղծվել կղզում հաստատված Լուսինյանների տիրապետության շրջանում: Կիպրոսի Լուսինյանների և Կիլիկիայի թագավորների միջև ստեղծվել են խնամական կապեր, որոնք նպաստել են երկու թագավորության միջև գոյություն ունեցող քաղաքական և տնտեսական կապերի ամրացմանը: Հայտնի է, օրինակ, որ Լևոն II-ը ամուսնացել էր Ամորի Լուսինյանի աղջկա հետ: Լևոն III-ի աղջիկը ամուսնացել էր Հենրի II-ի եղբոր՝ Ամուրիի հետ և այլն: Հայտնի են նաև փաստեր, որ Կիպրոսի Լուսինյաններից ոմանք գահակալեցին Կիլիկյան Հայաստանում (Գվիդոն, Լևոն Լուսինյան, Պետրոս 1-ին և ուրիշներ)³:

Կիպրոսի և Կիլիկիայի թագավորությունների միջև գոյություն ունեցող բարեկամական այս հարաբերությունները բավականին դրականորեն են ազդում հայ գաղթավայրի բարգավաճման վրա: Ըստ Մաս Լատրիի վկայության, հայերը Կիպրոսի բնիկների մեջ ամենից ավելի հարգված բնակիչներն էին:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 551:

² Մ. Օրմանյան, Ազգագատում (Տ. I, էջ 1468):

³ Г. Г. Микаелян, История киликийского армянского государства, 42 459:

¹ Théophylactus Simocatta, Բռնի հրատ., 1877, էջ 148 (հմտ. Հովհ. Եփեսացի, 2, 34):

Մաս-կատրիի խոսքն, անշուշտ, վերաբերվում է Կիպրոսի հայ ունևոր ազնվականական խավերին, իսկ տեղի հայ աշխատավորությունը, ինչպես երևում է, գտնվել է ճորտացված վիճակում: Ըստ Վիլբրան դը Ուլդենբուրի, հուլյն և հայ աշխատավորներն այդ ժամանակ ճորտացված են եղել ֆրանսիացիների կողմից. «Շույները և հայերը,— գրում է Վիլբրանը,— նրանց (այսինքն՝ ֆրանսիացիներին — Ա. Ա.) հնազանդվում են իբրև հողագործ մշակներ, ամենքն էլ ենթարկված են ճորտության և հարկ են վճարում»¹:

Հայերը ցրված էին ամբողջ կղզու վրա: Առևտրական և արհեստավորական խավերն ապրում էին գլխավորապես քաղաքներում՝ Բաֆոս, Լիմասոս, Նիկոսիա, Տամակոստա և այլն, իսկ գյուղացիները տեղավորված էին Մեսսուրի դաշտավայրում և Կերենիյա լեռների ստորոտներում:

Ակսած XII դարի վերջերից հայերը, հույների հետ միասին, կազմում էին կղզու հիմնական բնակչությունը:

XII դարի վերջին քառորդից մինչև XIV դարի վերջերը Կիպրոսի հայ գաղթօջախն ապրում էր իր բարգավաճման շրջանը: Պատմական աղբյուրներում այդ ժամանակաշրջանից հիշվում են հայկական գյուղեր և ավաններ, քաղաքներում՝ հայկական անուններ կրող փողոցներ, հուշարձաններ և այլն: Պետական և զինվորական բարձր պաշտոններում գտնվել են բազմաթիվ հայեր²: Ժամանակագիրներից մեկի վկայության համաձայն, երբ ձենովացիները 1369 թվականին ռազմական գործողություններ են ծավալում Կիպրոսի դեմ, Կիպրոսի բանակում գտնվելիս է եղել նաև հայկական զորամաս, որը տեղացիների հետ ձեռք-ձեռքի տված կռվել է թշնամու դեմ. հայկական զորամասերը պաշտպանում էին կղզու «Հայոց դռներ» կոչվող մասը³:

XIV դարի սկզբներից Կիպրոսը պապական եկեղեցու պրոպագանդայի հենարան է դառնում՝ կաթոլիկությունը Կիլիկյան Հայաստանում տարածելու համար:

Հայրապետ գրիչը 1309 թվականին գրած իր հիշատակարանում գանգատվում է, որ Օշին թագավորը և Կոստանդին կաթոլիկոսը իրենց աքսորել են Կիպրոս «... վասն ոչ հնազանդելոյ աւանդիցն Քաղկեդոնի»:

¹ Բակուրանի, Կիպրոսի կղզի, էջ 51:

² Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը», 1927, էջ 214—215:

³ Բակուրանի, Կիպրոսի կղզի, էջ 56:

XIV դարում Կիլիկիայի հայկական պետության համար ըստ տեղծվում է անկայուն մի շրջան, երբ նա միայնակ է մնում Եգիպտոսի հզոր սուլթանության առաջ: Արևմտյան կաթոլիկ աշխարհը նորից առուծախի առարկա է դարձնում հավատքի հարցը:

Կիլիկիայի հայերը փորձում են զիջման ճանապարհ վերցնել, սակայն Վատիկանը առաջնորդվում է «Խոստանում և ոչ կատարեմ» իր սիրած սկզբունքով: Եգիպտական սուլթանությունը սկսում է նեղել Կիլիկիային: Անպաշտպան հայությունը սկսում է Կիլիկիայից արտագաղթի ճանապարհը բռնել:

1335 թվականին, երբ եգիպտական սուլթանի զորքերը մտնում են Կիլիկիա, հայկական մի ստվար հատված գաղթում է Կիպրոս և հաստատվում Տամազոստա քաղաքում: Ըստ ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Վերոնացու տեղեկության, հայ գաղթականության վիճակը «սրտաճմիկ տեսարան» էր ներկայացնում: 1346 թվականին Կիլիկիայից Կիպրոս են փոխադրվել 1500 հայեր: Այս մասին տեղեկություն է հաղորդում Հակոբ Պիրենացին, որը եղել էր Կիպրոսում և աչքով տեսել հայ գաղթականության ծանր դրությունը: 1375 թվականին Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո, հայ գաղթականության հոսանքը դեպի Կիպրոս ավելի է ուժեղանում: Գնացող գաղթականության մի մասը Կիպրոսից անցնում են ուրիշ երկրներ:

Հայկական մի մեծ գաղթականություն դեպի Կիպրոս է տեղափոխվել 1404 թվականին: Գաղթի պատճառը Կիլիկիան նվաճողների կատարած վայրագություններն են եղել: Գաղթականության թիվը ցույց է տրվում 30.000 հոգի, որն անշուշտ չափազանցված է: Գաղթականության ղեկավարներն են հիշվում Կարապետ «Թոռն Կոստանդին թագաւորին» և «պարոն Ասլիբէկն»: Գաղթելու հնարավորություն չեն ունենում չբավորները. և «Եւ յետ երթալոյն իշխանացն և մեծատանցն, ի Սիս մնացեալ աղքատ և ջբաւորք, որ ոչ ունէին զկարողութիւն փախչելոյն»¹:

Սրան հետևում է երկրորդ խոշոր արտագաղթը Կիլիկիայից դեպի Կիպրոս, որը տեղի է ունենում 1423—1424 թվականներին: Ըստ պատմական տեղեկության, Կոստանդինը Կիլիկիայում 48 տարի թագավորելուց հետո, իր հետ ունենալով «Բազում իշխանք՝ իւրաքանչիւր տոհմականաւք հանդերձ», ի վիճակի չգտնվելով դիմադրելու եգիպտական սուլթան Մուսաֆերին, 30.000 տուն գաղթականությունը անցել է «յայնկոյս ծովուն»՝ այսինքն Կիպրոս:

¹ Ալիշան, Սիսուան, էջ 542—543:

Ուշադրության արժանի է այն, որ Կիպրոսի թագավորները Կիլիկիայի հայ պետականության անկումից հետո, իրենց վրա են վերցնում հայկական թագավորության ժառանգական իրավունքը և հիշվում որպես «թագաւոր Հայոց»: Այդպիսիներից են եղել Կիպրոսի Յանուս թագավորը, որը Ֆամագոստայում նույնիսկ օձվել է հայկական ծեսով իբրև «թագաւոր Հայոց»: Հայ գրիչներից մեկը՝ Եսային, իր 1394 թ. թողած հիշատակարանում հետևյալն է գրել. «Գրեցաւ ձեռագիրս... ի թագաւորութեան Կիպրոսի Ճագերի, որ և ի վերայ Հայոց այլ օրհնեցաւ և անուանեցաւ թագաւոր»¹: Այդպիսին է համարվել նաև Կիպրոսի Պետրոս I թագավորը:

Կիպրոսում հաստատված հայերի համար ևս բախտը չի ժրպտացել: 1426 թվականին կղզին ենթարկվում է հարձակման եգիպտական սուլթանների զորքերի կողմից, որոնք վերցնում են կղզին և մեծ ավերածություն ու կոտորած սարքում այնտեղ: Ժամանակակից ակնառես հայ հիշատակագրերից մեկը հետևյալն է գրում. «Ի յայս ժամանակի ի թվականութեանս ՊՅԵ (1426), ի վարդավառին կիրակի, Մարայ սուլթանն Կիպրոս էառ և զբաղում քրիստոնեայս գերի էառ, որ էին ոգիք Բ (5000) զկոտորեալսն ո՞ թուէ, ոհ, վայ է զիս»²: Եգիպտական այս արշավանքի ժամանակ սպանվել են ոչ քիչ թվով հայեր: Հավանական է, այս արշավանքից հետո ևս Կիպրոսի հայերից շատերը տեղափոխվել են այլ երկրներ:

1489 թվականին, երբ վենետիկցիները հաստատվեցին կղզում, նրանք ձանաչեցին այնտեղ ապրող հայերի իրավունքը. Վենետիկի սենատը նույնիսկ հատուկ որոշումով պարտավորվել է վճարել Կիպրոսում ծառայող հայերին նախկինում սահմանված ոռճիկը³:

Վենետիկյան տիրապետության 80-ամյա շրջանում բավականին հայեր դեռ ապրում էին Կիպրոս կղզում: Ըստ Մարտին Կրյուզ հույն հեղինակի (1526—1607 թթ.) տեղեկության, Կիպրոսում խոտում են հինգ լեզվով՝ հունարեն, ասորերեն, հայերեն, ալբաներեն և յտալերեն⁴: Նույն տեղեկությունը կրկնում է նաև ժամանակակից մատենագիր Ստեփան Լուսինյանը (1537—1590 թթ.): Ըստ նույն պատմիչի տեղեկության, Կիպրոսի հայ համայնքն այդ ժամանակ ունեցել է երկու եպիսկոպոս, որոնցից մեկը նստել է Նիկոսիայում, իսկ մյուսը՝ Ֆամագոստայում:

¹ ՀՊՄ, ձեռագիր № 3503, Բ. 384ա—384բ:

² ՀՊՄ, ձեռագիր № 6262, Բ. 176ա:

³ «Ամենուն տարեցույցը», 1927 թ., էջ 217:

⁴ Նույն տեղը, էջ 217:

1570 թվականին Կիպրոս կղզին գրավել են թուրքերը: Այդ առթիվ հայ տաղերգուներից մեկը՝ Նիկողայոս Ստամբուլցին, գրել է չափածո մի տաղ՝ «Ողբ Ղարկօզի (Կիպրոս) կղզոյն ասացեալ է» վերնագրով, ուր պատմվում է՝ մեծ նավատորմի ղով թուրքական բանակի Կիպրոս գալը, տեղացիների հերոսական պաշտպանությունը («Քառասուն օր կռիւ արին»), թուրքերի կղզին վերցնելը և նրանց կատարած վայրագությունները¹:

Թուրքերը, սկզբնական շրջանում, աշխատում են սիրաշահել կղզու հայերին, բայց հետո սկսում իրենց սովորական ճնշումները, որի պատճառով Կիպրոսի հայ գաղութը սկսում է ցրվել. բնակիչներից շատերը հեռանում են կղզուց ավելի ապահով վայրեր:

Թուրքական տիրապետության շրջանում ծանր է եղել, ըստ երևույթին, նաև Կիպրոսի հայ առևտրականների վիճակը: Վենետիկի դիվանատանը պահվում է 30 հայ վաճառականների մի բողոքագիրը, որը գրված է 1665 թվականին, հայ առևտրականները գանգատվում են թուրքական իշխանությունների իրենց նկատմամբ գործադրած ճնշումների վերաբերյալ²:

Կիպրոս կղզու հայկական ճարտարապետական աշխատող խումբներից է Ս. Մակարի տաճարը (Կապույտ վանքը), որը գտնվում է Նիկոսիայից հյուսիս-արևմուտք: Նա կառուցված է 560 թվականին:

Կիպրոսը հանդիսացել է հայ գրչության կարևոր օջախ: Այնտեղ են գրվել մի շարք արժեքավոր ձեռագրեր³:

Կիպրոսի Լուսինյանների տան «Պատմությունը» 14-րդ դարում թարգմանվել է հայերեն, որը հրատարակել է Ֆինկը Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի № 1898 ձեռագրից:

¹ «Անահիտ», 1931, № 5—6, էջ 69—72:

² Տե՛ս Ալիշան, Հայ Վենետ, էջ 305:

³ Տե՛ս Գ. Գովրիկյան, Դրանսիոնալիոյ հայոց Մետրոպոլիսը, էջ 342—346:

ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

Հայերը Ֆրանսիայի՝ պատմական Գալիայի վրա, ոտք են դրել շատ վաղուց: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ հայ առևտրականները ապրանքափոխանակություն են կատարել Գալիայում VI—VII դարերում¹: Անանիա Շիրակացին իր «Աշխարհացոյց»-ի մեջ ծանոթ է և նկարագրել է Գալիան՝ հիշելով նրա մեջ «հզոր ֆրանկներ»-ին («Ֆրանկս հզորս»)՝:

IX—X դարերից մեզ է հասել հայ-լատիններեն մի զրուցատվություն՝ կցված Հերմոնիոսի նամակին², որը ցույց է տալիս, որ ֆրանսիական շրջաններում հայկական լեզվի նկատմամբ այնքան մեծ հետաքրքրություն կար, որ անհրաժեշտ էին համարում նման ձեռնարկ կազմել:

Հայ-ֆրանսիական վաղեմի կապերը շին սահմանափակվել միայն առևտրական հարաբերություններով. ճարտարապետության պատմության մասնագետները նկատում են ֆրանսիական ճարտարապետության որոշ հուշարձանների նմանությունը հայկական ճարտարապետությանը: Ստրիժիգովսկին գտնում է, որ Ֆրանսիայի Օւլեան քաղաքի մոտ գտնվող Սեն Ժերմենի Դեֆրե եկեղեցին կառուցված է հայկական ոճով (եկեղեցին կառուցվել է 806 թվականին)³:

Պատմական գրականության մեջ հիշատակություններ կան հայ դիվանագետների այցելության մասին Ֆրանսիա IX—X դա-

րերում: Ըստ տեղեկությունների, արաբական իսլիֆ Հարուն-ալ-Ռաշիդի՝ Կարլոս մեծի մոտ 807 թ. ուղարկված պատգամավորության մեջ եղել են և հայեր⁴: Բյուզանդական արքունիքից 840 թ. Ֆրանսիա ուղարկված պատգամավորության ղեկավարն էր հայ իշխան Թեոդոս Բարուցիկը⁵:

IX դարում պավլիկյան շարժման կողմնակիցները, Գալմացիայի և Իտալիայի ճանապարհով, թափանցել են Ֆրանսիա:

XI դարում, Անիի կործանումից հետո, բավականին թվով հայեր են գաղթել Հայաստանից Եվրոպա: Գաղթականության այդ հոսանքի որոշ բեկորներ հասել են Ֆրանսիա: Յորդան-Իվանովը կարծում է, որ հենց այդ դարաշրջանում են հիմնվել ֆրանսահայ առաջին գաղթօջախները⁶:

Մինչև խաչակրությունը, պետք է ասել, որ հայ-ֆրանսիական շփումները էպիզոդիկ բնույթ են կրել: Այդ երկու ժողովուրդները, աշխարհագրորեն, հեռու են գտնվել և հանդիպման քիչ առիթներ են ունեցել: Սակայն երբ Ֆրանսիայի խաչակիրները ոտք են դնում Կիլիկյան Հայաստան և սկսում են մոտիկ ծանոթություն հաստատել հայերի հետ, սկսվում են սերտ և բարեկամական հարաբերություններ: Խաչակիրներին հետևում են ֆրանսիացի վաճառականները, որոնք առևտրական գործուն հարաբերությունների մեջ են մտնում Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականների հետ: Հայ-ֆրանսիական քաղաքական բարձր շրջանների միջև ստեղծվում են խնամիրական կապեր, կնքվում է զինական դաշնակցություն և այլն: Այդ ամենը զգալի շափով նպաստում է երկու ժողովուրդների ճանաչմանը և ղոներ բացանում հայ գաղթականության համար դեպի Ֆրանսիա:

13—14-րդ դարերում ֆրանսիական առևտրական նավերը հաճախ են կանգ առնում Այասում, Տաբսոնում, Ադանայում և Սիսում, իսկ հայ առևտրականների նավերը՝ հարավային Ֆրանսիայի նավահանգիստներում: Ֆրանսիացիները Կիլիկիա էին բերում գլխավորապես արդյունագործական ապրանքներ՝ ածելի, հայելի, փարիզյան գոտի, օճառ, մեղրամոմ և այլ ապրանքներ: XII—XIV դարերում հայ առևտրականներին մենք հաճախ ենք հանդիպում Պրովանսում, Մարսել, Մոնֆիլ, Նարբոն, Նիմ և այլ

¹ Cambridge Medieval History, IV, 24, էջ 762:

² Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 341:

³ Macler, La France et l' Arménie, Paris, 1917, էջ 10—11:

⁴ Գ. Խանամիրյանի հոդվածը («Պայթար»-ի բացառիկ, 1951, էջ 9):

¹ Ալիշան, Սիսուան, էջ 456 (հմմ. Macler, էջ 10, Հրանտ Սամվել, «Ֆրանսահայ տարեգիրք», 1927, էջ 51):

² Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 609:

³ «Հայկարան», էջ 50:

նավահանգստային քաղաքներում: Հալ առևտրականները **Յրանս** սիա էին բերում մետաքս և արևելյան համեմունքներ:

Փարիզի ազգային մատենադարանի մի ձեռագրում հիշատակություն կա այն մասին, որ «Հայաստանի թագավորությունից Յլանդրիա է ներմուծվում բամբակ և ամեն տեսակ համեմունք»¹: **Տեղեկություններ** կան անգամ Յրանսիայում գործող հալ առևտրական կոմպանիաների մասին:

Կիլիկիայի հայ թագավորները ֆրանսիացիներին էին զիջել Պրովանսալ կղզին (ներկայիս Դանա Ատասը), որը այսուհետև զտանում է ֆրանսիացիների նավատորմիղի կարևոր կայանը²:

Կիլիկիայի հայկական արքունիքի տված առանձնաշնորհումներով, ֆրանսացի առևտրականներն ավելի պակաս գումարով էին մուծում մաքսը, քան մյուս ազգությունների պատկանող առևտրականները: Մինչև այժմ Յրանսիայի Մոնիֆիլիե քաղաքի դիվանատանը պահվում է Օշին թագավորի մոնֆիլեցի վաճառականներին 1314 թ. հունվարի 7-ին տված արտոնագիրը՝ նրանցից միայն երկօս տոկոս մաքս գանձելու վերաբերյալ³:

XIII—XIV դարերում Յրանսիա եկած հայ վաճառականների միջև այնքան շատ առևտրական գործարքներ էին կնքվում, որ հարավային Յրանսիայի Մոնիֆիլե քաղաքի համալսարանի դռանը փակցնում էին հայկական և ֆրանսիական դրամների փոխարժեքը ցույց տվող սակացանկեր նրանով առաջնորդվելու համար⁴:

Ռոն գետի մեկ վտակը, որն այժմ չորացել է, հնում ունեցել է «Հայկական» անունը⁵: Այդ վտակի շրջապատում ապրելիս են եղել հայերը, նրա մոտիկ վայրում կազմակերպված տոնավաճառներում հայերն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել, ուստի իրենց անունը տվել են վտակին, որը չորացել, անհետացել է՝ բաժանելով անհետացած հայ գաղթօջախի ճակատագիրը:

Հարավային Յրանսիայի Տարասկոն քաղաքի եկեղեցում գտնվել է 1226 թվականի հայերեն արձանագրություն⁶, որն անհերքելիորեն ապացուցում է, որ այնտեղ հայ բնակչություն է գոյություն ունեցել դեռևս XIII դարում: Հայ գաղթականության նոր

¹ Հրանտ Արմեն, Յրանսահայ տարեգիրք, 1927, էջ 54:
² Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 613:
³ Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie Arménienne էջ 180 (հմմ. Հրանտ Սամվել, Յրանսահայ տարեգիրք, 1927, էջ 52—53):
⁴ «Հայկաշէն», Փարիզ, 1943, էջ 74:
⁵ «Բաղմավէպ», 1919 թ., էջ 144—149:
⁶ Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 612 (հմմ. «Բաղմավէպ», 1919, էջ 145—146):

հոսանք Յրանսիա է եկել Կիլիկիայի հայկական պետականության անկումից հետո: Այստեղ են եկել ու ապաստանել զլիսավորապես Կիլիկիայի արքունիքի ազնվականական ներկայացուցիչներն ու մեծահարուստ հայ վաճառականները: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ պապի ռեզիդենցիան (նստավայրը) Յրանսիայի Ավի-նիոն քաղաքում գտնված ժամանակ, Կղեմես պապին է ներկայացել հայոց Հեթում պատմիչը և նրան նվիրել «Մաղիկ արևելքի պատմության» վերնագրով իր աշխատությունը¹: Եգիպտական գերությունից ազատվելով, 1384 թվականին Յրանսիայում է ապաստանել Լեոն վերջին հայոց թագավորը, որին Յրանսիայում ընդունել են բացառիկ սիրալիրությամբ, հատկացրել են դղյակ, նշանակել են կենսաթոշակ: Ի դեպ, Լեոն թագավորը Յրանսիայում եղած ժամանակ, ցանկանալով վերջ դնել Անգլիայի և Յրանսիայի միջև ծագած հարյուրամյա պատերազմին և միացյալ ճակատ կազմել ընդդեմ Արևելքից սպառնացող թուրքական վտանգի, գնացել է Անգլիա և բանակցություններ վարել Անգլիայի քաղաքական դեկավար շրջանների հետ, բայց որոշակի արդյունքի չի հասել: Լեոն Լուսինյանը մահացել է Փարիզում 1393 թվականի նոյեմբերի 29-ին և թաղվել է Փարիզում:

Յրանսիայում գտնվող հայ գաղթականների մեջ առևտրականներից բացի տեղեկություններ կան հայ արհեստավորների մասին: Հայտնի է, այսպես, որ Փիլիպոս Հանդուգն ֆրանսիական թագավորի դղյակի շինարարությանը մասնակցել են հայ արհեստավորները²:

Հայ գաղթականության մի նոր հոսանք Յրանսիա է եկել Պոլսից՝ 1453 թվականին, երբ քաղաքը գրավվեց թուրքերի կողմից: Հաջորդ դարերում Յրանսիայի հայ գաղթօջախներից առանձնապես մեծանում են Փարիզի և Մարսելի գաղթօջախները:

XVI դարի վերջերից սկսած ֆրանսիական շուկայում արտակարգ հաջողությամբ սկսում են գործել հայ խոջաները, որոնց ձեռքին էր գտնվում, կարելի է ասել, Արևելյան ապրանքները Եվրոպայում վաճառքի հանելու մենատիրությունը: Նրանց գործունեությանը նպաստում է Ռիշելլիեի, Մազարինի և Կոլբերնի քաղաքականությունը, որոնք ցանկանալով զարկ տալ առևտրի և արդյունաբերության զարգացմանը, լայնորեն բաց են անում Յրանսիայի դռները օտարերկրյա առևտրականների առջև: Մարսելը դառնում

¹ «Բաղմավէպ», 1919, էջ 148:
² Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 618:

է միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն, ուր անարգել իրենց գործունեությունն են ծավալում ի թիվս այլ առևտրականների՝ նաև հայերը: Շուտով, սակայն, հայ առևտրականները մրցության մեջ մտնելով տեղացի առևտրականների հետ, առաջացնում են մասնաշական դժգոհություն տեղացի, մանավանդ՝ Մարսելի առևտրականների շրջանում: Ֆրանսիական կառավարությունը փոխում է իր վերաբերմունքը հայ առևտրականների նկատմամբ և աշխատում սահմանափակել նրանց գործունեությունը: 1622 թվականին հանձնարարվում է ֆրանսիացի նավապետներին հրաժարվել իրենց նավերի վրա վերցնելու և փոխադրելու հայ առևտրականների ապրանքները: Ֆրանսիական կառավարությունը միաժամանակ պարտավորեցնում է հայ վաճառականներին՝ իրենց վաճառած մետաքսի փոխարեն տեղական ապրանքներ գնել: Խստիվ արգելվում է ոսկու և արծաթի արտահանությունը երկրից, և այլն:

Ֆրանսիական կառավարության՝ հայ առևտրականների նկատմամբ գործադրած այս խստություններից դժգոհ, նոր Զուլայի հայ առևտրականները դիմում են Շահաբասին, որը 1629 թվականին բողոքագիր է ներկայացնում ֆրանսիական կառավարությանը՝ իր քաղաքացիների իրավունքների սահմանափակման համար: Ֆրանսիական կառավարությունը, այդ բողոքագրից հետո, փոքրիչ դյուրացնում է հայ վաճառականների գործունեությունը Ֆրանսիայում:

XVII—XVIII դարերում հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ են գոյություն ունեցել Մարսելում, Տուլոնում, Նիցցայում և արդյունաբերական խոշոր այլ քաղաքներում: Երկրի ներսում գտնվող հայկական գաղթօջախներից ավելի են խոշորանում առանձնապես Փարիզի և Լիոնի գաղթօջախները: Ըստ տեղեկությունների, Ֆրանսիայում հայ գաղթականներ են եղել ոչ միայն քաղաքներում, այլև գյուղերում:

XVIII դարի ֆրանսահայ գաղթօջախների հետ է կապված եղել հայ հնատիպ գրքերի տպագրությունը: Ֆրանսիայում հայ գրքի տպագրության գործում առաջին նախաձեռնությունը պատկանել է պետական ղեկավար շրջանին: Ֆրանսիայի պետական և կաթոլիկ կղերականության բարձր ղեկավարությունն առանձին ջանասիրություն է ցուցաբերել հայերին կաթոլիկ դարձնելու գործում, և այդ նպատակն իրագործելու համար, գործի են դրվել պրոպագանդիստական ողջ ապարատը, այդ թվում՝ նաև տպագրությունը: Լուի XIII հաճությամբ և կարգինալ Ռիշելյեի նախաձեռնությամբ, 1630-ական թվականներին Փարիզում հրատարակվել է Միլանի

կրոնավոր Ֆրանչեսկո Ռեվոլոյի «Բառգիրք հայոց» (հայ-լատին բառարան), Պողոս-Պետրոս հայ քահանայի «Առաւել պարզաբանութիւն», «Լատին քրիստոնեական»-ի հայերենը և այլ աշխատություններ:

XVII դարի 70-ական թվականներին ֆրանսիական կառավարությունը վերանայել է հայ վաճառականների նկատմամբ վարած սահմանափակող քաղաքականությունը և որոշել դյուրություններ տալ նրանց առևտրական գործունեության համար: Մարսելի ֆրանսիական առևտրական գրասենյակը փորձել է բողոքարկել կառավարության այդ որոշման դեմ: Մեզ է հասել Լյուդովիկոս XIV նախարար Կոլբերի մի գրությունը՝ ուղղված Մարսելի գերագույն դատարանի նախագահին՝ հայ առևտրականների մասին: Գրության մեջ ասված է. «Խնդրում եմ հայերին ցույց տալ բոլոր տեսակի պաշտպանություն, որը պատշաճում է ձեր պաշտոնին և հեղինակությանը, ինչպես և ապահովել նրանց ձեր քաղաքի բնակիչների բոլոր տեսակի հարձակումներից, որովհետև տեղացիները չեն հասկանում, թե ինչու են կայանում իրենց շահը»:

Ֆրանսիայում հայ գրքի տպագրության կարևոր օջախներից է հանդիսացել Մարսելը: Ոսկան վարդապետը Ամստերդամում մի քանի գրքեր հրատարակելուց հետո, երբ անհաջողության հանդիպեց, ինչպես հայտնի է, 1669 թվականին տեղափոխվեց Իտալիայի Լիվոռնո քաղաքը և այնտեղ շարունակեց իր գործունեությունը: Սակայն այստեղ ևս նեղվելով պապական գրախոսությունից, եկավ Ֆրանսիա և թույլտվություն ստացավ 1673 թվականին Մարսելում տպարան հիմնելու: Այն անվանվում էր «Տպարան Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիսի զորավարի»: Սակայն Ոսկանը կաթոլիկ կղերականության կողմից այստեղ ևս հետապնդվեց: Նա մահացավ 1674 թվականին: Նրա հիմնած տպարանը սակայն շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1710 թվականը: Ոսկանի այդ տպարանի դրոշմով հրատարակվել են 30-ից ավելի հայերեն գրքեր:

Ֆրանսիական ժողովուրդը, պետք է ասել, որ երախտամոռ չի գտնվել երկրի տնտեսության, կուլտուրայի և ունյուցիոն շարժման բնագավառներում բացառիկ ծառայություն մատուցած հայ գործիչների հիշատակը հավերժացնելու համար: Հայտնի է, որ Մարսելի մոտիկ Ավինիոն քաղաքում կանգնեցված է հայ գյուղատնտես ժան Ալթնի արձանը:

Ժան Ալթնը, որի հայկական ճիշտ անունն է Հովհաննես Ալթունյան, պարսկահայ է: Թափառիկ ճակատագիրը նրան նետել է Ֆրանսիա, այստեղ նա ամուսնացել է և հաստատվել է Ավինիոն

քաղաքում: Ցանկանալով զարգացնել տորոնի մշակութայինը Ֆրանսիայում, նա Հայաստանից բերել է տվել տորոն բույսի սերմը և մշակել: Իր գործադրած շանքերը թեպետ նյութական մեծ օգուտ չեն բերել և նա մահացել է շքավորության մեջ, սակայն հետագայում տորոնի մշակույթը լայնորեն տարածվել է Ֆրանսիայի մի քանի նահանգներում և շահաբեր աղբյուր հանդիսացել տեղի բնակչության համար: Եվ Վոբլյուզ քաղաքի բնակիչները, պատշաճ գնահատելով հայ գյուղատնտեսի վաստակը, արձան են կանգնեցրել ի պատիվ Հովհաննես Ալթունյանի, հետևյալ մակագրությամբ՝ «Տորոնի ներմուծող ժան Ալթունին երախտագետ վոբլյուզցիներից»:

Ֆրանսիայի հայ գաղթավայրը ստվարացել և հասարակական եռուն կյանք է ունեցել նոր շրջանում, որի մասին հանգամանորեն կխոսվի հաջորդ հատորում:

ՍԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ՄԻԶԱԳԵՏՐԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Սկզբնաղբյուրները և գրականությունը:

Սիրիայի և Միջագետքի հայ գաղթօջախների պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրները՝ հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները և հիշատակագրություններն են, հատկապես այն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք գրվել են մեզ հետաքրքրող գաղթօջախներում: Անտիոքում, Եդեսիայում, Բաղդադում, Հալեպում և այլ քաղաքներում հայ գրչության գործուն օջախներ են եղել և մեր բազմերախտ գրիչներն իրենց ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում հաճախ պարտք են համարել կանգ առնել ոչ միայն իրենց շուրջը ծավալվող քաղաքական իրադարձությունների, այլև հայ գաղթօջախների գործունեության վրա:

Հայ, արաբ և հույն պատմիչների մոտ ևս մենք հանդիպում ենք ուշագրավ տեղեկությունների հայ գաղթօջախների վերաբերյալ, սակայն նրանք դիպվածային են և կցկտուր: Մեզ հայտնի չէ որևէ հայ կամ օտար պատմիչ, որ նպատակ դրած լինի հայ որևէ գաղթօջախի, թեկուզ կարճ մի ժամանակաշրջանի պատմությունը գրել: Գաղթավայրերի հայ համայնքին նրանք անդրադառնում են միջանկյալ ձևով՝ այս կամ այն միջադեպի նկարագրության կապակցությամբ: Իսկ այդ բավականաչափ դժվարացնում է ուսումնասիրության գործը: Հաճախ ստվարածավալ պատմական մի աշխատության մեջ հազիվ կարելի է լինում մեկ-երկու պարբերություն գտնել հայ գաղթավայրերի մասին: Աղբյուրների աղբատիկ այս վիճակում հնարավորություն չենք ունեցել կանգ առնելու Միջագետքի և Սիրիայի հայ գաղթօջախների ներքին կյանքի վրա:

Հայկական պատմական աղբյուրներից մեզ հետաքրքրող

գաղթօջախների մասին արժեքավոր և հավաստի տեղեկություններ ենք գտնում Մատթեոս Ուսուցիչու «Ժամանակագրության» մեջ: Մատթեոսը լինելով Միջագետքի Եդեսիա (Ուսու) քաղաքի հայ գաղթավայրից, իր աշխատության մեջ բավականին տեղ է հատկացրել պատմական այն իրադարձություններին, որոնք տեղի են ունեցել իր ծննդավայրում և Միջագետքի ու Միրիայի հայկական մյուս գաղթօջախներում: Հայ գաղթավայրերի վրա իր «Ժամանակագրության» մեջ փոքր-ինչ կանգ է առնում 12-րդ դարի պատմիչ Սմբատ Ապարապետը: Սմբատը եղել է Կիլիկյան Հայաստանի գորաբանակի հրամանատարը, ինքն անձամբ գտնվել է Միրիայում և հյուսիսային Միջագետքում, ղեկավարել է ռազմական գործողությունները, ուստի նրա հաղորդած տեղեկությունները հավաստի են և պատմական մեծ արժեք ունեն:

Ավելի ուշ շրջանի հայ հեղինակների աշխատություններից, Միրիայի և Միջագետքի հայ գաղթօջախների մասին, պատմական հարուստ նյութ է պարունակում Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունը»: Մեր հեղինակը 17-րդ դարի առաջին քառորդում ուղևորություն է կատարել Մերձավոր Արևելքում և գրի առել իր տպավորությունները: Ծանապարհորդության ընթացքում նա գտնվել է Միրիայում և շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում տեղի հայ գաղթօջախների մասին:

Ուշագրավ որոշ նյութեր մենք հանդիպում ենք նաև ասորական և արաբական աղբյուրներում, որոնք սակայն այնքան աղբատիկ են, որ ավելորդ ենք համարում կանգ առնել նրանց վրա:

Վատ վիճակում չի մեզ հետաքրքրող գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրությունը: Պատմական այն երկրամասի վրա, ուր հանդես են եկել Միջագետքի և Ասորիքի հայ գաղթօջախները, փաստորեն ներկայումս գտնվում են քաղաքական անկախ երեք պետություններ՝ Միրիան, Լիբանանը և Իրաքը: Մենք չենք խոսում Պաղեստինի մասին, որի վրա կանգ ենք առել առանձին: Մինչև այժմ հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները կատարվել են ըստ նշված առանձին երկրների, չնայած երբեմն այդ երկրների պատմությունն այնքան սերտորեն է կապված եղել իրար հետ, որ ուսումնասիրողները պատմական նույն փաստերը հաճախ օգտագործել են բոլոր երկրների համար: Միրիայի հայ գաղթօջախի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում քրտնաջան աշխատանք է կատարել Արտավազը եպ. Սյուրմեյանը, որն իր ուսումնասիրության արդյունքները ամփոփել է «Պատմութիւն Հայկաի Հայոց» երեք սովոր հատորների մեջ

(հրատարակվել է Փարիզում 1950 թվականին): Նշված հատորներում նա զետեղել է պատմական այն բոլոր նյութերը, որոնք վերաբերում են Հայկաի հայ համայնքին՝ տեսած հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը: Ակզբնաղբյուրներից հավաքած և մատուցած նյութերը մեծ արժեք ունեն, որոնցից և օգտվել ենք, սակայն հեղինակի եզրակացությունների հետ ոչ բոլոր դեպքերում հնարավոր է եղել համաձայնվել:

Սյուրմեյանի հրատարակած նշված աշխատության երրորդ հատորին անդրադարձել է Հ. Ն. Ակինյանը իր «Հայ կյանքը Հայկաի մեջ» խորագրով հոդվածում, որը տպագրվել է «Հանդես ամսօրեայ»-ի 1933 թվականի մարտ-հունիս համարում (էջ 305—333): Նա մատնացույց է արել պատմական արժեքավոր այն նյութերը, որոնք վրիպել են մեր հեղինակի ուշադրությունից:

Ա. Սյուրմեյանը հրատարակել է մի այլ աշխատություն ևս «Սյուրիա» վերնագրով, ուր նա կանգ է առել ոչ միայն Հայկաի, այլև Միրիայի մյուս այն բոլոր քաղաքների վրա, ուր ապրել ու գործել են հայերը:

Միրիայի հայ գաղթօջախներին անդրադարձել է պատմաբան Ե. Ս. Քասունին իր «Փիլարտոս հայը» (Հայկա, 1930) և «Պատմություն Անթապի հայոց» աշխատությունների մեջ:

Լիբանանի հայ գաղթօջախների վերաբերյալ կան մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնցից փաստական նյութի հարստությամբ և գիտականությամբ արժեքավոր է Ս. Վարժապետյանի «Հայերը Լիբանանի մեջ» սովոր հատորը, որը լույս է տեսել Բեյրութում 1951 թվականին: Հեղինակը պատմական սկզբնաղբյուրներից քաղել է այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Լիբանանի հայ գաղթօջախներին, մանրակրկիտ ուսումնասիրել է նրանք և կազմել Լիբանահայության ամբողջական պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը:

Համեմատաբար, ավելի թույլ է ուսումնասիրված Իրաքի հայ գաղթօջախների պատմությունը: Եղած ուսումնասիրություններից լավագույնը Վ. Մելքոնյանի «Իրաքի հայ գաղթավայրի» պատմությունն է, որը հրատարակվել է անգլերեն լեզվով:

Իրաքի, Միրիայի և Լիբանանի հայ գաղթօջախների վերաբերյալ կան գիտական արժեք ներկայացնող առանձին հոդվածներ և հաղորդումներ, որոնց վրա մենք կանգ առնելու հնարավորություն չունենք:

Սիրիայի և Լիբանանի Սիրիան և Միջագետքը պատմական Հայաստանի հարևան այն երկրներն են, ուր հայերը տարբեր ժամանակներում այս կամ այն պատճառով հարկադրված են եղել ապաստան փնտրել հյուրասեր այդ երկրներում և թողել են այնտեղ պատմական բազմաթիվ հիշատակներ: Ընդհանրապես Սիրիայում և Միջագետքում հաստատված հայ գաղթականներն օտարականի վիճակ չեն ունեցել, սուր արտահայտված խորթություն չեն զգացել: Հայ գաղթականները Սիրիան և Միջագետքը համարել են իրենց երկրորդ հայրենիքը և ջանք ու եռանդ չեն խնայել նրանց զարգացման և բարգավաճման համար: Ներկայումս էլ Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախներում ապրում են մեծ թվով հայեր: Ահա թե ինչու նշված գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրությունն ունի առաջնահերթ և կարևոր նշանակություն:

Հայ ժողովրդի հարաբերություններն իր հարավային հարևանների հետ խորը հնություն ունի: Հայաստանի և Միջագետքի միջև տեղի ունեցող առևտրական հարաբերությունների մասին հիշատակություններ կան դեռևս Հերոդոտի մոտ (V դար մ.թ. ա.): Ըստ այդ տեղեկության, առևտրականները իրենց ապրանքները Հայաստանից Բաբելոն են տեղափոխել Եփրատ գետով. ծառի ճյուղերից գործված կլոր նավակները մարդիկ պատել են կաշվով, բարձել ապրանքներով և գետի հոսանքով իջել Բաբելոն: Այնտեղ վաճառել են իրենց ապրանքները, և քանի որ հնարավոր չի եղել գետի հոսանքին հակառակ նավարկել, քանդել են իրենց նավերը, ուտի ճյուղերը թողել այնտեղ, իսկ նավը պատած կաշին բարձել գրաստների և ետ վերադարձել¹:

Հայաստանի և Սիրիայի փոխհարաբերություններն ավելի գործուն բնույթ ստացան հայոց Տիգրան II-ի (95—55) ժամանակ: Տիգրանը, ինչպես հայտնի է, 82—64 թվականներին նվաճեց Սիրիան և Անտիոքը դարձրեց իր նստավայրը: Տիգրանի տիրապետության այս շրջանում հայերը եկել են և բնակություն են հաստատել այնտեղ: Ենթադրվում է, որ Անտիոքի լեռնային շրջաններում և Զեբել Մուսայում բնակություն հաստատած հայության նախնիները այստեղ են Տիգրանի ժամանակից:

Սիրիան և Լիբանանը հոռմեական գերիշխանության տակ ընկնելուց հետո, հայերի հարաբերությունները Միջագետքի հետ չխզվեցին: Հայ վաճառականները շարունակեցին իրենց միջնորդի դերը

տարանցիկ առևտրում: Հայ-սիրիական հարաբերություններն ավելի սերտ բնույթ ստացան մեր թվականության IV դարից սկսած, երբ ասորիները և հայերը ընդունեցին քրիստոնեություն:

IV դարում Սիրիայի Անտիոք, Եղեսիա և Ամիդ քաղաքներում հիմնված են եղել, իր ժամանակ մեծ հռչակ վայելող, բարձրագույն դպրոցներ, որտեղ սովորում էին նաև մեծ թվով հայ ուսանողներ: Հայտնի է նաև, որ 405 թ. Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների հետ, հայկական գիրը ստեղծելու նպատակով, Միջագետքում գտնված ժամանակ գործնական խորհուրդներ է ստացել ասորի գիտնականներից: Հայկական ներկա գիրը ստեղծվելուց հետո վաղ քրիստոնեական շրջանի առաջին թարգմանությունները կատարվել են ասորերենից: Հայերը և ասորիները միասին են հանդես եկել բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու դեմ հակաքաղկեդոնական պայքարում, որը որոշակի հետապնդել է քաղաքական նպատակներ:

Առաջին հավաստի տեղեկությունը հայ բնակչության գաղթի մասին դեպի Սիրիա վերաբերում է VI դարին: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ պարսից խոսրով թագավորը 539/40 և 544 թվականներին հարձակվել է Բյուզանդիայի վրա, գրավել Անտիոքն ու Եղեսիան և մեծ թվով քրիստոնյա գաղթականություն տեղափոխել այնտեղ: Այս գաղթականության մեջ փոքր չի եղել հայերի թիվը²: Հետագայում Սիրիա են անցել և իրենց գաղթական հայրենակիցներին միացել բյուզանդական քաղաքականությունից դժգոհ հայ մի շարք գործիչներ իրենց հետևողների հետ միասին:

VI դարում Սիրիայում հայ գաղթօջախներն սկսում են ստվաքանալ: Այդ երևում է ժամանակակից Քրիստափոր Տիրաուչցիի կաթողիկոսի (539—545) Ասորիքի հայ համայնքներին գրած նամակից, ուր նա զգուշացնում է տեղի հայ համայնքին չհարել նեստորական աղանդավորներին: Հետագայում կաթողիկոսն ինքն անձամբ այցելել է Սիրիայի հայ համայնքներին և հաղորդել նրանց Հավատարիմ մնալ հայկական ավանդույթներին³:

Արաբական խալիֆայության տիրապետության շրջանում, երբ Դամասկոսը դարձավ խալիֆայության կենտրոնը, հայերը ընկնելով արաբների գերիշխանության տակ, դիվանագիտական գործուն փոխհարաբերությունների մեջ մտան Սիրիայի հետ:

Ռազմագերու դժբախտ ճակատագիրը բաժանող հաջ անձնա-

¹ Տե՛ս Геродот, I, 194.

² Ն. Տեր-Մինասյանց, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորացի եկեղեցու հետ, էջմիածին, 1908, էջ 122:

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն. Ա, էջ 530—532:

վորություններից ուշագրավ է Վահան Գողթնեցու պատմությունը, որի դամբարանը գտնվում է Հոմս քաղաքի մոտ, և արաբ ժողովուրդը մեծարում է նրա հիշատակը որպես սրբի:

Ընդհանրապես պետք է ասել, որ խալիֆաթի գերիշխանության շրջանում Սիրիայում և Միջագետքում հայկական նոր գաղթօջախներ շատեղծվեցին, իսկ եղածներն էլ ցրվեցին ու ոչնչացան:

IX—XI դարերում, ինչպես հայտնի է, Սիրիայի հյուսիսային շրջանները գրավեցին բյուզանդացիները: Նահանջող խալիֆայության բանակի հետ գաղթեցին մեծ թվով մահմեդական բնակիչներ: Բյուզանդական արքունիքը դատարկված այդ տարածությունն աշխատեց լցնել քրիստոնյա բնակչությամբ: Այդ շրջանները տարված գաղթականության մեջ կային մեծ թվով հայեր¹:

X դարում այնքան շատ հայ բնակչություն է ապրելիս եղել Սիրիայում, որ անհրաժեշտ է եղել այնտեղ Հայկական թեմ կազմել և թեմակալ եպիսկոպոս ունենալ: Ստեփանոս Ասողիկն այդ մասին հետևյալն է գրում. «Իսկ յաւուր տեառն Խաչկայ հայրապետին հայոց, սփռեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբքն Արևմտից, մինչև ձեռագրել նման եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորւոց և ի Տարսոն Կիլիկեցոց և ի Սուլընդայ և յամենայն գաւառս յայնոսիկս²»:

Բագրատունյաց անկումից հետո, երբ սելջուկները մտան Հայաստան և կյանքը երկրում անտանելի դարձավ, զգալի թվով հայություն գաղթեց դեպի Կապադովկիա, Կիլիկիա և Սիրիա:

Սիրիայում հայ բնակչության թիվն այնքան մեծացավ, որ հյուսիսային Սիրիան վերածվեց համատարած հայկական շրջանի: Այնտեղ ստեղծվեց հայ մշակույթի այնպիսի հռչակավոր կենտրոն, ինչպիսին Շղուրի Կարմիր վանքն է (Անտիոքից հարավ, Լաթաքիայից հյուսիս): Ի դեպ, հայկական այդ հատվածի երբեմնի բեկորներից են համարվում Յաղուպիայի և Ղրնեմիեի շրջաններում ներկայումս ապրող արաբախոս հայերը³: Աշխարհագրագետ Աբուլ-Ֆարաբը վկայում է, որ հայերը տեղ էին Շղուրի ողջ շրջակայքին՝ մինչև Տարսուսի ծովեզերքը: Նշված ժամանակաշրջանում Սիրիայում հաստատված հայկական համայնքի սերնդից են Լաթաքիայի մոտիկ լեռնային շրջաններում հաստատված Քեսա-

պի, Կարատուտանի և Սուետիայի հայերը, որոնք անաղարտ պահել են իրենց մայրենի լեզուն և կենցաղը:

XII դարում Սիրիայում ապրող հայության սովոր լինելու մասին վկայում է այն փաստը, որ Հոմսկայի 1179 թվականի եկեղեցական ժողովին Սիրիայի հայությունը մասնակցել է իր 6 ներկայացուցիչներով:

Հայկական հոսանքը դեպի Սիրիա շարունակվեց հատկապես խաչակիրների շրջանում: Հայերն իրենց զինվորական ջոկատներով աջակցեցին խաչակիրների մղած կռիվներին՝ Հոմսից մինչև Եփրատի ափերը: Եվ երբ Անտիոքում և Տրիպոլիում ստեղծվեցին քրիստոնյա իշխանություններ, խաչակիրներին դաշնակցած հայերը հաստատվեցին այդ տերիտորիայի վրա:

Դժվար է մեզ թվարկել XII—XIV դարերի հայկական մեծ և փոքր այն բոլոր գաղթօջախները, որոնց մասին մատենագրության մեջ տեղեկություններ են պահվել, սակայն ընդհանուր պատկերացում տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում կարևորներից մի քանիսի վրա կանգ առնել:

Հյուսիսային Միջագետքում սովորաբար հայկական մի գաղթօջախ գտնվել է Ուռհա (Եդեսիա) քաղաքում: IV դարի հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, հիմք ունենալով ժողովրդական միավանդություն, աշխատում է ապացուցել, որ իբրև թե Ուռհա քաղաքի հիմնադիրը հայերն են եղել⁴: Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկությունից երևում է, որ 1079—1080 թվականներին՝ Փոքր Ասիայում առաջացած սովի տարիներին, մեծ թվով հայ գաղթականություն է եկել և բնակություն հաստատել Եդեսիայում և նրա մոտիկ շրջաններում², ուր կյանքը, ինչպես երևում է, տանելի է եղել: Ուռհայում XI դարում մեծ թվով հայ բնակչության գոյության օգտին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը անհրաժեշտ է համարել Սոազատի մասին 1081 թ. հատուկ գրություն ուղարկել Եդեսիայի քահանաներին և ժողովրդին³:

XII դարում Ուռհան ունեցել է իր թեմական առաջնորդները, որոնցից մեկը՝ Անանիա եպիսկոպոսը, 1444 թվականին գերեզմարվել և վաճառքի է հանվել Հալեպ քաղաքում⁴: Տեղեկություններ

¹ Michel le Syrien, III, էջ 198.

² Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 258.

³ «Հասկ», 1941 թ., էջ 20.

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 235.

² Ուռհայեցի, էջ 217—218.

³ Տաշյան, Մայր ցուցակ, էջ 658.

⁴ Հ. Քյուրդյան, Առաջին և երկրորդ խաչակրություններ ըստ Սյուրիացի անանուն ժամանակագրի մո, էջ 27, 36.

կան, ինչպես ասացինք, որ 1179 թվականին Հոմկլայում հրավիրված ժողովին մասնակցել է Եղիսիայի Ստեփանոս եպիսկոպոսը¹:

Հայկական մի այլ գաղթավայր հանդիսացել է Եղիսիայի մոտիկ Թլկուրանի գավառը: XII դարի կեսերին այդ գավառի Թլկուրան բերդաքաղաքի իշխանը եղել է Առլուծը, որի հետ նամակագրություն է ունեցել Ներսես Շնորհալին: Վերջինիս մեզ հասած նամակներից մեկը վերնագրված է. «Ե խնդրոյ ուրումն աստուածասիրի Առիւծ կոչեցեալ իշխանի Թլկուրան աւանի»²: Ամենայն հավանականութամբ Թլկուրանի հայ բնակչությունը բնաջնջվեց ու ցիր ու ցան եղավ Ջհանշահի կողմից 1452 թվի արշավանքի ժամանակ: Ժամանակակից հայ գրիչներից մեկը հայտնում է, որ Ջհան շահը իր զորավարներից Թրխան օղլուն ուղարկեց Թլկուրան, որը եկավ և «գերեաց զԹլկուրան և աւերեաց զնա»³:

Ռքնո Կրոսն ուսումնասիրելով պատմական սկզբնաղբյուրները, եկել է այն եզրակացության, որ XI դարում Անտիոքի «տիրող տարրը բաղկացած էր հույներից և հայերից»⁴: XI դարում Անտիոքի մի քանի կուսակալներ հայեր են եղել՝ Աբնա հայ իշխանը՝ 1059—1060 թթ., Խաչատուր Անեցին՝ 1068—1071 թթ., Վասակ Պահլավունին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ 1071—1078 թթ. և ուրիշներ: Անտիոքում XI դարում, ըստ երևույթին, դավանական հողի վրա մեծ գծություն է առաջացել. հույները ցանկացել են հայերին պարտադրել հունադավանություն, իսկ հայերը համառությամբ հրաժարվել և հակադրվել են⁵: Հայերը, սակայն, բնակվել են ոչ միայն Անտիոք քաղաքում, այլև այդ դքսության այլևայլ վայրերում: Հայ գյուղացիությունը տեղավորված է եղել, իհարկե, գյուղական վայրերում: Հետագայում Անտիոքի հայ գաղթօջախի անհետացումից հետո, Անտիոքի լեռնային վայրերում բնակչություն հաստատած հայկական հինգ գյուղեր, իրենց առանձնահատուկ գավառաբարրոտով պահել են իրենց գոյությունը. դրանք Սուետիայի Բիթիաս, Հաջի Հաբիբի, Յողուն Օլուպ, Խըղըբեկ և Քերոասի գյուղերն են⁶:

¹ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. III, էջ 132:

² Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 440:

³ Երուսաղեմի Մատենադարան № 1198 (հմտ. Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, հ. II, էջ 441):

⁴ «Արև» օրաթերթ, 1939 թ., մարտի 3:

⁵ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, էջ 972:

⁶ Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, հ. II, էջ 450:

Հայ գաղթօջախներ են եղել Ալեքսանդրետում (Միջերկրական ծովի ափին), Հարիմում (Անտիոքի և Հալեպի միջև), Փայասում (Ճկերի կենտրոն) և այլ վայրերում: Հայ բնակչության փոքրաթիվ խմբեր ապրել են նաև Հոմսում, Դամասկոսում, Տրիպոլիսում, Բեյրութում, Սայդայում, Սուրում և Աքիայում: Տեղեկություններ կան նաև Հերապոլիսի հայկական գաղթօջախի մասին:

Թվարկված գաղթօջախները զգալի շափով նոսրացան, իսկ ոմանք ուղղակի դադարեցին գոյություն ունենալուց XV—XVI դարերում:

Համեմատաբար ավելի նոր ժամանակներում Սիրիայի հայկական գործուն գաղթօջախներից է հանդիսացել Հալեպը, որը հայկական աղբյուրներում հիշվում է նաև Տրեբիս կամ Բերիս անուններով: Հալեպը, ինչպես հայտնի է, հանդես է եկել XIII դարում՝ Անտիոքի պատմության ասպարեզից դուրս գալուց հետո: Սակայն նա առևտրական խոշոր կենտրոն և Սիրիայի մայրաքաղաք է դառնում XVI դարի վերջերից և XVII դարի սկզբներին:

Հալեպում հայկական փոքրիկ գաղթօջախ լինելու մասին մենք տեղեկություն ունենք XIV դարի առաջին քառորդից: 1329 թվականին Հալեպում հայկական ձեռագիր է գրվել, որի գրիչը՝ Ստեփանոս Կրակցին, որոշակի հայտնում է. «Գրեցաւ ի Հալապս, որ է Բերիայ ի թվին ՉԶԸ (1329)»¹: Մի այլ ձեռագիր Հալեպում գրվել և ծաղկանկարվել է 1355 թվականին Հովհաննես գրչի կողմից², Հիմք կա ենթադրելու, որ Հալեպում XIV դարից սկսած հայ գրչություն օջախ է գոյություն ունեցել:

Հալեպի հայ համայնքը XV դարի սկզբներում մեծանում է: Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանի 1205 թ. գրված հայկական մի ձեռագրի մեջ պահված հիշատակագրությունից երևում է, որ տվյալ ձեռագիրը «գերության մեջ» է եղել «ի ձեռս աբլազգեաց» Այնթափ քաղաքում և այն 1400 թ. գնել ու «գերութիւն»-ից ազատել է Հալեպի տանուտերի Քավաբալը³: Հայ տանուտերի գոյությունը Հալեպում XV դարի սկզբում ապացույց է, որ այնտեղ, այն ժամանակ, բավականին թվով հայեր են ապրել:

XV դարի կեսերից Հալեպի հայերը ունեցել են երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին և Ս. Քառասնից և հոգևոր առաջնորդ: Տեղեկություն կա, որ Հալեպի Հովակիմ արքեպիսկոպոսը 1438 թ. մասնակցել է Տլորենցիայում Եվգենիոս պապի հրավիրած եկեղեցա-

¹ «Հանդես ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 442:

² Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, էջ 10:

³ Նույն տեղը, էջ 21:

կան ժողովին: Հալեպի հայկական թեմի և թեմական առաջնորդների մասին հավաստի տեղեկություններ կան հաջորդ դարում ևս, որոնց վրա հանգամանորեն կանգ է առել Ա. Սյուրմեյանը¹:

Հալեպի հայ գաղթօջախն ավելի է ստվարանում XVII դարում, երբ դառնում է միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն Մերձավոր Արևելքում, երբ այնտեղ են սկսում հավաքվել եվրոպական մի շարք երկրներից առևտրական և դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Հայաստանից և հայկական մյուս գաղթավայրերից Հալեպ են գալիս բազմաթիվ հայ վաճառականներ կամ առևտրական տների ներկայացուցիչներ: Հալեպի հայոց գերեզմանատան ջապանաքարերի արձանագրություններից երևում է, որ Հալեպ եկողները գլխավորապես եղել են Մուշից, Բիթլիսից, Վանից և Զուղայից²:

Հալեպի հայ գաղթօջախի մասին պատմական արժեքավոր տեղեկություն է հաղորդում Սիմեոն Լեհացին իր «Ուղեգրութեան» մեջ: Նա Հալեպում է գտնվել 1616 թվականին՝ ուղեկցելով Հովհաննես Այնթապեցի կաթողիկոսին՝ Երուսաղեմից վերադարձի ճանապարհին:

Հալեպում, ըստ նրա տեղեկության, գտնվել է հայկական 300 տուն՝ մեծ մասամբ բաղկացած վաճառականներից, որոնք երթևեկում էին Հնդկաստան, Բաղդադ և Սպահան: Այդ հայ վաճառականները, ըստ նրա ներկայացման, ջուղայեցիների և համթեցիների նման «իմաստունք (են), փարթամք և գեղեցկատեսիլ»³:

Լեհացին, դժբախտաբար, ոչինչ չի խոսում գաղթավայրի աշխատավոր խավերի վիճակի մասին: Բայց անդրադառնալով Հալեպի հայ բնակչությանն ամբողջությամբ առած, ցավով նշում է, որ նրանք հայախոս չեն, այլ արաբախոս, «որպէս լեհցիք և ստամպուլցիք հայնակ չգիտեն»⁴:

Եղիա Մուշեղյանի «Նամականի»-ում մեզ հասած գրագրությունից երևում է, որ XVIII դարում հայ գաղթօջախը պահպանած է եղել իր գոյությունը: Հալեպահայ առևտրականները շարունակել են ակտիվ դեր խաղալ միջազգային տարանցիկ առևտրի մեջ:

Հալեպի այդ հայությունն մեծ մասն ասիմիլացիայի է ենթարկվել քրիստոնյա արաբների մեջ, և քիչ չեն այնպիսի մարիոնետ

արաբներ, որոնք հիշում են, որ իրենց պապը կամ տատը պատմում էր, որ իրենք հայեր են և կամ հայերեն էր արդթում:

Հայկական մի այլ խոշոր հատված գտնվել է մայրիներով հարուստ Լիբանանի լեռներում: Այնտեղ XVIII դարում կառուցվել է Զմմառի կոշվող հայ կաթոլիկ վանքը: Այստեղ պահված մի վանքերագրում վկայություն կա այն մասին, որ Զմմառի մի շարք գյուղերում հայեր են հաստատված եղել. այդ գյուղերից հիշվում են Սուգ Միխայել, Ղազիր, Ճունի, Զղորթա, Տեյր-էլ-Փամար և ուրիշներ: Որոշ գյուղեր պահել են իրենց հայկական անունները՝ Պեյթ-Պիթար, Պեյթ-Ջուեյն, Պեյթ-Մուրատ, Պեյթ-Գեորգ և այլն¹: Ըստ նույն վավերագրի, Լիբանանի բազմամարդ Պեշարճի գյուղում ապրում էր հարյուր տուն հայություն: Այդ գյուղը անցյալում կոչվել է Պեյթ-էրմենի, որը հետագայում աղավաղվել և դարձել է Պեյթ-էրմելի: Զմմառի այդ հայկական շրջանում գոյություն է ունեցել երեք վանք, որոնց մեջ գտնվել են հայկական արձանագրություններ: Այդ վանքերը հետագայում գրավել են մարիոնետները, որոնց ժամանակ և ջնջվել, ոչնչացվել են նաև հայկական արձանագրությունները:

Հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ XVII—XVIII դարերում գոյություն են ունեցել նաև Դամասկոսում, Անտիոքում, Լաթաքիայում և Բեյրութում: Սիմեոն Լեհացին Դամասկոսում հիշում է միայն 5—6 հայկական տուն²:

Լիբանանը Օսմանյան տիրապետության օրերին տվել է մի քանի հայ կառավարիչներ, որոնց մեջ հանրածանոթ անուններ են բանաստեղծ էդիպ Իսահակը և բժիշկ Հովհաննես վարդապետը, որոնցով առանձնապես պարծենալու պատճառ շունենք: Մինչև այժմ Բեյրութում կա Հովհաննես վարդապետի անունով փողոց:

XVIII դարում Լիբանանի և Սիրիայի հայությունը բավականաչափ նոսրանում է: Այդ հանգամանքը բացատրվում է գաղթականության նոր հոսանքների բացակայությամբ և թուրքերի վարած կեղեքիչ քաղաքականությամբ:

Սիրիայի և Լիբանանի հայ գաղթավայրի պատմության ուշագրավ շրջանը՝ նոր ժամանակաշրջանն է, ոչի վրա մենք հանգամանորեն կանգ կառնենք հաջորդ հատորում:

¹ Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, էջ 36—103:

² Ն. Ակիմյան, Հայ կյանքը Հալեպի մեջ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933 թ., էջ 306)):

³ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 319:

⁴ Նույն տեղը, էջ 320:

¹ Ս. Վարժապետյան, Հայերը Լիբանանի մեջ, էջ 267—270:

² Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 313:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Սկզբնաղբյուրները և գրականությունը:

Հայ-հնդկական հարաբերությունների և հնդկահայ գաղթօջախների պատմության սկզբնաղբյուրները՝ ըստ պարունակած նյութի և ժամանակաշրջանի, երկու առանձնակի խումբ են կազմում: Առաջին խմբի մեջ մտնում են հայ և օտար պատմիչների ու ժամանակագիրների այն տեղեկությունները, որոնք գլխավորապես վերաբերում են հայ-հնդկական հարաբերություններին և ժամանակագրական տեսակետից ընդգրկում են համեմատաբար ավելի հին շրջանը, իսկ երկրորդը այն աղբյուրներն են, որոնք տեղեկություններ են պարունակում անմիջապես հնդկահայ գաղթօջախների մասին և գրված են մեզ ավելի մոտիկ ժամանակաշրջանում՝ XVII—XVIII դարերում:

Առաջին խմբի աղբյուրների տեղեկությունները, ճիշտ է, մեծ մասամբ ակնատեսի վկայություններ չեն և միջանկյալ բնույթ ունեն, բայց նրանց արժեքն ակնառու է, քանի որ կոնկրետ փաստեր են պարունակում երկու ժողովուրդների հնամենի բարեկամական կապերի մասին: Այս խմբի աղբյուրներից կարելի է մատնացույց անել Քսենոֆոնի «Կիրոսագրի», Ջենոբ Գլակի «Պատմութիւն Տարօնոյ», Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց», Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ը, Հեթում պատմիչի «Պատմութիւն Քաթարաց» և ուրիշներ:

Մեծարժեք և հարուստ բովանդակություն ունեն երկրորդ, այ-

[¹ Այս գլուխը գրել է ՀՍՍՌ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի գիտական աշխատող Ռաֆիկ Աբրահամյանը:

սինքն՝ անմիջապես հնդկահայ գաղթօջախների պատմությանը վերաբերող աղբյուրների խումբը: Սրանք գրված են Հնդկաստանի հայ գաղթօջախներում ապրող և կամ Հնդկաստան երթևեկող և նրա հետ ծանոթ ու լավատեղյակ անձնավորության կողմից: Այս խմբի կարևոր սկզբնաղբյուրներից մի քանիսի վրա անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել:

XVI—XVII դարերի հնդկահայ գաղթօջախների տնտեսական վիճակի, ինչպես և հնդկահայերի առևտրական կապերի և միջազգային շուկաներում նրանց խաղացած դերի մասին անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Կոստանդին վարժապետի «Առևտրական դասագիրք»-ը: Օգտվելով Հնդկաստանում ապրող և այնտեղ այցելող հայրենակիցների օրագրերից և հաշվեմատյաններից, նա կազմել է փաստական նյութերով հարուստ յուրատեսակ ուղեցույց-դասընթաց իր աշակերտներին առևտրական գործի հետ ծանոթացնելու համար: Այս բնագիրը մեզ է հասել երեք ձեռագիր ընդօրինակությամբ և ամբողջությամբ դեռ չի հրատարակված: Ձեռագրի համեմատական տեքստը ուռեաներն թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով պատրաստել ենք հրատարակության:

Հնդկաստանի հայ գաղութների և հայ-հնդկական գործակցության ու համատեղ պայքարի պատմության համար արժեքավոր աղբյուր է Թովմաս Խոջամալյանի «Պատմութիւն Հնդկաց» աշխատությունը: Նավավար և խոշոր վաճառական Խոջամալյանն իր այդ աշխատությունը գրել է Շահ Ալեմի արքայական գրադարանի և դիվանատան պատմական փաստաթղթերի հիման վրա: «Պատմութիւն Հնդկաց»-ի հիմնական մասը նվիրված է Բենգալիայի 1757—1764 թվականների հնդիկ ժողովրդի պայքարին, որին ականատես է եղել մեր հեղինակը: Այս աշխատության երկրորդ մասը հրատարակված է Կալկաթայում, «Ազգասէր»-ի էջերում 1845 թվականին, իսկ երեք տարի հետո՝ վերահրատարակվել է առանձին զրոքով:

Հնդկաստանի հայ գաղթօջախների ներքին կյանքի, հնդկահայ հասարակական գործիչների քաղաքական կողմնորոշման և ազատագրական ոգորումների ուսումնասիրության համար բազմարժանդակ աղբյուրներ են հանդիսանում Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքի հայ ազատագրական խմբակի նախաձեռնությամբ հրատարակված «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» (1772 թ.), «Գիրք, անուանեալ որոգայթ փառաց» (1787 թ.), «Տետրակ, որ կոչի նշաւակ» (1773 թ.) և այլն:

Հնդկահայ գաղթավայրի ներքին կյանքի մասին հարուստ փաստական նյութեր կան հնդկահայ պարբերականներում՝ «Ազդարար» (Մադրաս) 1794—1796, «Շտեմարան» (Կալկաթա) 1822, «Ազգասէր» (Կալկաթա) 1845—1848, «Ազգասէր Արարատեան» (Կալկաթա) 1848—1852, «Ուսումնասէր» 1849—1853, «Եղբայրասէր» (Կալկաթա) 1862—1863, անգլերեն հրատարակվող «Արա» (Կալկաթա) 1893—1895 և «Նոր Ազդարար»-ը (Կալկաթա) 1945—1955:

Հնդկաստանի հայ գաղթօջախների պատմության համար հավաստի սկզբնաղբյուրներ են Երևանի մատենադարանում, Մոսկվայի արտաքին գործերի արխիվում, Նոր Զուլայի, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարաններում պահվող հազարավոր արխիվային վավերագրերը, որոնց աննշան մասն է հրատարակված: Հնդկահայ գաղթօջախներին վերաբերող առանձին վավերագրեր հրատարակել են Գ. Աղանյանը «Դիվան»-ում, Հ. Տեր-Հովհաննյանը՝ «Պատմութիւն Նոր Զուլայի» աշխատության մեջ, Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը՝ «Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության համար» (Երևանի պետ. համալսարանի «Գիտ. աշխատություններ»-ի XVI հատորում), «Русско-индийские отношения в XVI в.» փաստաթղթերի ժողովածուում (լույս է տեսել Մոսկվայում 1958 թվականին) և այլն:

Հնդկահայ գաղթօջախների մասին պատմական որոշ նյութեր հրատարակվել են Արևմտյան հնդկական ընկերությունների ղեկուցարարի և օրագրությունների, անգլիական, հոլանդական և ֆրանսիական ճանապարհորդների ուղեգրությունների մեջ և այլն:

Պատմական ուշագրավ աղբյուրներ են հանդիսանում Հնդկաստանում ճանապարհորդած հայ հեղինակների ուղեգրությունները, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Հնդկաստանի հողի վրա հաստատված հայ համայնքների մասին:

Հնդկաստանի հայ գաղթօջախների մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հրապարակված Ագոնցի և Ինճիճյանի «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի» աշխատության առաջին մասի շորորդ հատորում, Ղ. Ալիշանի «Միսականում» և Թ. արքեպ. Գուշակյանի «Հնդկահայք»-ում (լույս է տեսել Երուսաղեմում 1941 թվականին), ակադ. Ա. Բ. Կարինյան «Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության» հ. I և այլ աշխատությունների մեջ:

Հնդկահայ գաղթօջախների ուսումնասիրությամբ ամենից հանգամանորեն զբաղվել է հնդկահայ պատմաբան Մեսրոպ Հակոբ

Սեթյանը: Նրա «Armenias in India» խորագրով անգլերեն գրված սովորածավալ աշխատությունը, որը լույս է տեսել Կալկաթայում 1935 թվականին, տասնյակ տարիների քրտնաջան աշխատանքի արդյունք է: Սեթյանը շրջագայել է Հնդկաստանի այն բոլոր վայրերում, ուր երբեմն ապրելիս են եղել հայերը, մտել է պետական և մասնավոր արխիվներն ու բազմաթիվ նյութեր հավաքել և հրատարակել իր ուսումնասիրությունների մեջ: Գրել է հնդկահայ գաղթօջախների մասին տասնյակ ուսումնասիրություններ և հազորդումներ, որոնք տպագրվել են Ասիայի և Եվրոպայի հնագիտական ամսագրերում և պատմագիտական ժողովածուներում:

Բարձր գնահատելով Սեթյանի ուսումնասիրությունները, բայց պետք է ասել, որ այն հետո է հնդկահայ գաղթօջախների ամբողջական պատմությունը լինելուց. նրանց մեջ գրեթե չի օգտագործված հայկական որևէ աղբյուր կամ ուսումնասիրություն: Բացի այդ, հեղինակն իր ուսումնասիրության հիմնական շեշտը դրել է առանձին անհատների վրա, իսկ գաղթօջախները իրենց ամբողջությամբ առած, նրա տեսադաշտից դուրս են մնացել: Սեթյանի մոտ նկատվում են նաև որոշ շահագնացություններ հայերի՝ Հնդկաստանում խաղացած դերի գնահատման հարցում: Հաճախ նա առանձին հայ գործիչների ներկայացնում է այնպիսի դերով, որ կարծես թե նրանք են տնօրինել Հնդկաստանի տնտեսական և քաղաքական ողջ կյանքը:

Հնդկաստանի հայ գաղթօջախների պատմությանը նվիրված լավագույն ուսումնասիրություններից է պրոֆ. Լեոյի «Հայկական տպագրություն» աշխատության երկրորդ հատորը, որը լույս է տեսել Թբիլիսիում 1902 թվականին: Այս աշխատության զգալի մասը նվիրված է հնդկահայ գաղթօջախներին և հայ տպագրությանը, հատկապես՝ հայ անդրանիկ պարբերականին՝ «Ազդարար»-ին:

Հնդկաստանի հարավային գաղթօջախներին նվիրված ուշագրավ ուսումնասիրություն է հանդիսանում բանասեր Ս. Տեր-Մ. Գրիգորյանի «Հայքի հարավային Հնդկաստան» վերնագրով փոքրիկ, բայց արժեքավոր ուսումնասիրությունը, որը տպագրվել է «Բազմավեպ» ամսագրի 1922 թվականի մի քանի համարներում և հետո արտատպվել առանձին գրքույկով: Հեղինակն առաջին անգամ հրապարակել է մի քանի նոր վավերագրեր Մալաբարի ծովափի հնդկական քաղաքների հայկական գաղթօջախների մասին:

Հնդկահայ առաջադեմ գործիչների արժարժած ազատագրա-

կան շարժումների գաղափարախոսությունն է նվիրված երկու ուսումնասիրություն՝ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի «Մադրասի դերը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում», որը լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրի 1947 թվականի 5—6 համարներում և փրիսոփայական գիտությունների թեկնածու Գ. Հ. Գրիգորյանի «Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությունից» մենագրությունը, որը տպագրվել է առանձին գրքով Երևանում 1957 թվականին:

Վերջին տարիներս հնդկահայ գաղթօջախներով զբաղվող հայագետներից է հանդիսացել Ա. Ալպոյաճյանը: Նա իր «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխատության երրորդ հատորում ընդարձակ գլուխ է հատկացրել հնդկահայ համայնքին (էջ 294—428): Ալպոյաճյանի այս աշխատությունը ինչպես փաստական նյութով, այնպես և տեսական հարցադրմամբ առանձին նորություններ չի պարունակում: Հեղինակը հիմնականում օգտվել է Սեթյանից և Լեոյից ու կոնսպեկտավորել նրանց աշխատությունները:

Հնդկահայ պատմության նվիրված նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ՝ հարցադրման նոր մոտեցմամբ և պատմական երեվոյթների խորը վերլուծությամբ, ուշագրավ աշխատություն է հանդիսանում ակադեմիկոս Ա. Կարինյանի «Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության» աշխատությունը, որի առաջին հատորը ամբողջությամբ նվիրված է հնդկահայ պարբերական մամուլին: Կարինյանը կանգ է առել նաև հնդկահայ գաղթօջախների պատմության վրա և մի շարք հարցերի տվել է նոր ու ինքնատիպ գիտական մեկնաբանություններ:

Հնդկահայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել ենք նաև մենք: Այս հարցի շուրջը հրատարակել ենք մի շարք հոդվածներ և հաղորդումներ: Նրանցից կարելի է մատնացուցց անել հետևյալները. «Из истории армяно-индийских взаимоотношений» (ՊՐՀ, 1958 թ., 2), «Հայկական աղբյուրները Հնդկաստանի մասին», («Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1957 թ., № 6), «Армянский путеводитель по Индии в XII в.» «Բանբեր մատենադարանի», 1958 թ., № 4), «Ավետիս Կարբեցու «Պարսկահայկական ուղեգրություն»-ը («Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1950, № 1), «Մադրասի հայրենասեր խմբակի մի ուշագրավ հրատարակության մասին», («Սովետական գրականություն», 1948 թ., № 12), «Հնդկաստանի աշխարհագրությունը հայկական հին և միջնադարյան աղբյուրներում» (Հայկ. ՍՍՏ ԳԱ «Տե-

ղեկագիր», 1961 թ., № 5), «Հնդիկ ժողովրդի 1760—1763 թթ. ապստամբությունը և հայկական գաղութը» (ՊՐՀ, 1951 թ., № 4) և այլն:

Հայ-հնդկական հնա- Հնդկաստանը Արևելքի այն երկրներից մեկն գույն հարաբերություն- է, ուր հայ մարդն առաջին անգամ ոտք է ներք: դրել ու հնդիկ ժողովրդի հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտել, կարելի է ասել, իր պատմության արշալույսին: Աշխարհագրական իր տեղադրությամբ Հայաստանին վիճակվել է դարեր շարունակ միջնորդի օգտաշատ դերում հանդես գալ Հնդկաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի միջև:

Հայ-հնդկական հարաբերությունների մասին հնագույն տեղեկություն մեզ հաղորդում է Քսենոֆոնը (430—355 թթ. մ. թ. ա) իր «Կիրոսագրի» աշխատության մեջ: Ըստ հույն պատմիչի վկայության, Պարսկաստանի Կյուրոս թագավորը (558—550 մ. թ. ա.) նկատի ունենալով, որ արմենները հաճախ են լինում Հնդկաստանում և ծանոթ են Հնդկաստանի ճանապարհների հետ, խնդրում է նրանց ուղեկցել իր դեսպանին՝ հնդկաց թագավորի մոտ: Արմենները հանձն են առնում և միաժամանակ խոստանում միջնորդել հնդկական թագավորի առաջ՝ առևտրական հարաբերություններ հաստատելու Պարսկաստանի հետ¹:

Քսենոֆոնի մի այլ տեղեկությունից երևում է, որ հայերը Հնդկաստան էին գնում ոչ միայն առևտուր անելու, այլև հնդկական բանակում ծառայելու համար: Նրանք Հնդկաստանում լավ ընդունելություն էին գտնում և բարձր վարձատրվում որպես քաջ ռազմիկների:

Հայ-հնդկական հարաբերություններն համեմատաբար գործոն բնույթ են ստանում IV դարի երեսնական թվականներին մ. թ. ա., երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճում է Արևելքը, փչրում արեվելքն արևմուտքից բաժանող սահմանագծերը և նպաստավոր պայմաններ ստեղծում տնտեսական աշխույժ փոխհարաբերությունների համար: Համաշխարհային առևտրի մեջ են ընդգրկվում Պարսկաստանը, Հնդկաստանը և Միջին Ասիան: Այդ ժամանակից էլ սկսած Հայաստանը մտնում է տարանցիկ առևտրի ցանցի մեջ: Հայ առևտրականները սկսում են աշխույժ գործունեություն: «Հայերը, այս ճարպիկ ճանապարհորդ վաճառականները,— գրում է առևտրի պատմության լավագույն ուսումնասիրողներից մեկը,— լաստանավով Տիգրիսի վրայով հնդկական ապրանքները և մետաք-

¹ Xenophon, III, 2, 27—28.

որ հասցնում էին մինչև հյուսիս: Նրանց քարավանները հասնում էին մինչև Քանայիս (Դոն)»¹:

Սելևկյան և Արտաշեսյան թագավորությունների ժամանակաշրջանում Հայաստանը փաստորեն վեր է ածվում արևելքն արևմուտքին միացնող մի կամրջի: Հնդկաստանից դեպի արևմուտք գնացող միջազգային առևտրական մայրուղին անցնում էր Հայաստանի տերիտորիայի վրայով՝ կտրում էր ողջ Փոքր Հայքը, մտնում Արարատյան դաշտավայրը և Պարսկաստանի վրայով գնում դեպի Հնդկաստան²:

Առաջին դարից հայ-հնդկական հարաբերությունների մասին ուշագրավ մի տեղեկություն է պահել Ջենոբ Գլակին վերագրվող «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատության մեջ: Այստեղ պատմվում է, թե ինչպես երկու հնդիկ իշխաններ՝ Դեմետրեն և Գիսանեսը, գծովելով իրենց թագավորի հետ, իրենց ցեղախմբերով գալիս և բնակություն են հաստատում Հայաստանի Տարոն գավառում: (Այդ դեպքը, ըստ պատմիչի տեղեկության, տեղի է ունեցել հայոց Վազարշակ թագավորի ժամանակ, այսինքն՝ մեր թվականության II դարի առաջին կիսում):

Ըստ նույն պատմիչի տեղեկության, Հայաստանում հաստատված հնդիկ համայնքը ավաններ է կառուցել և վայելել է հայ արքունիքի հովանավորությունը: Մեր թվականի IV դարի սկզբում՝ քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական ճանաչվելուց հետո, հնդկական համայնքները, հայ հեթանոսների հետ միասին, քրմապետ Մամգունի ղեկավարությամբ, կատաղի դիմադրություն են ցույց տվել Տրդատի պետական բանակին³: Հետագայում ընդունելով քրիստոնեությունը, հնդիկները ձուլվում են հայ ժողովրդի էթնիկական կազմի մեջ:

Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերությունների մասին միջանկյալ տեղեկություններ է հաղորդում Ագաթանգեղոսը: Պրճնասեր հայ թագավորները, գրում է նա, Հնդկաստանից բերված թանկագին քարերով են զարդարում իրենց թագավորական խույրերը՝ հաշվի չառնելով, թե ինչ տաժանալից աշխատանքով են ձեռք բերվում նրանք և ինչ հեռավոր ճանապարհներով են տեղ հասնում⁴:

Փափստոս Բուզանդի և Մովսես Կաղանկատվացու վկայու-

¹ W. Heyd, Histoire du Commerce... էջ 52—53:

² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, էջ 23—25:

³ Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 107—112:

⁴ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, էջ 6—7:

թյուններից երևում է, որ հայ թագավորները սիրելիս են եղել ոչ միայն իրենց թագերը զարդարել Հնդկաստանից բերված թանկագին քարերով, այլև իրենց պալատներում կառուցել են հնդկական ոճով հատուկ դահլիճներ¹:

Հայաստանի հնագույն մի քանի քաղաքներ, հարյուրամյակներ շարունակ, ծառայել են իբրև Հնդկաստանի հետ կատարվող ապրանքափոխանակության կենտրոններ: Երկար ժամանակ նման կենտրոններ են հանդիսացել Արտաշատը և Դվինը: VII դարում Դվինից դուրս էին գալիս առևտրական հինգ խոշոր մայրուղիներ, որոնցից երկուսը գնում էին դեպի Հնդկաստան և Չինաստան²:

Տնտեսական այս աշխույժ հարաբերություններին երկուստեք մասնակցում էին ինչպես հայ, այնպես էլ հնդիկ վաճառականներ: Ղ. Ալիշանը օգտվելով մեզ անծանոթ ֆրանսիական աղբյուրից, բերում է հետաքրքիր մի տեղեկություն այն մասին, որ շինացի հռչակավոր ճանապարհորդ Հի-Ու-են (Սյուան Յզին—Ռ. Ա.) 620 թ. հյուսիսային Հնդկաստանում հանդիպել է հայ վաճառականների³ և գործարք կատարել նրանց հետ:

Հնդկաստանից Հայաստան էին ներմուծվում գլխավորապես թանկագին քարեր, բազմատեսակ դեղանյութեր, որոնց անունների հիշատակություններին հաճախ կարելի է հանդիպել հայկական հին և միջնադարյան բժշկարաններում: Հայերը Հնդկաստան էին արտահանում հատկապես գունավոր կաշիներ և զանազան ներկեր: Ամբողջ Հնդկաստանում մեծ հռչակ էին վայելում հայկական մուգ կարմիր և ուրդան կարմիր ներկերը:

Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերությունները ավելի աշխույժ բնույթ են ստանում մեր թվարկության V—VII դարերում: VI դարի հույն հեղինակ Պրոկոպիոսը խոսելով Հայաստանի Դվին քաղաքի մասին որպես վաճառաշահ կենտրոնի, տարբեր երկրներից այստեղ առևտրի եկող վաճառականներից առաջին հերթին հիշում է հնդիկներին⁴:

Թե որքան մեծ նշանակություն է տրվել հայ գրականության մեջ Հնդկաստանին, կարելի է տեսնել հայ ականավոր գիտնական Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում, ուր ընդարձակ տեղ է տրված Հնդկաստանի աշխարհագրությանը: Ըստ նրա նկարագրության, Հնդկաստանը սահմանակից է Պարսկաստանին և Չինաստա-

¹ Մովսես Կաղանկատուցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 257:

² Ալիշան, Միսական, էջ 434:

³ Նույն տեղում, էջ 434:

⁴ Прокопий Кессарийский, История войн римлян с персами, էջ 181—182:

նին: Գանգես գետով նա բաժանվում է երկու մասի՝ արևելյան Հնդկաստան և արևմտյան Հնդկաստան: Հնդկաստանի արևմուտքում, Ինդոսի հովտում, ապրում են 58, իսկ արևելյան մասում՝ 72 ազգեր: Այնուհետև Շիրակացին նկարագրում է Հնդկաստանի էկզոտիկան, նրա հարուստ բնությունը և կենդանական աշխարհը: Նա նշում է Հնդկաստանի մեծ հարստությունը և թվարկում է այն ապրանքները, որոնք կարելի է գնել այնտեղ. «լինի անդ ոսկի, և արծաթ, և պղինձ, և անագ, և մարգարիտ, և ակն ամենազոհար: Լինի պղպեղ... բազում դեղք բժշկականք»¹: Վերջում նա թվարկում է Հնդկաստանից գնվող գոհարների զանազան տեսակները և նրանց արժեքը:

Հայ-հնդկական հարաբերությունների պատմության տեսանկյունով ուշագրավ է VIII դարում Քովմա Գան անունով մի հայ առևտրականի այցելությունը Հնդկաստան, որի շուրջը բավականին գրականություն է ստեղծվել: 1956 թվականին Դեյլիում հնդկական դիվանագիտական մի պարբերականում հատուկ հաղորդագրություն տպագրվեց այն մասին, որ VIII դարում Քովմաս Գանա անունով մի հայ վաճառական, ցամաքային ճանապարհով հասել է Հնդկաստանի Մալբարի ծովափը: Նա կարճ ժամանակում ստեղծել է բարեկամների լայն շրջանակ հնդիկների մեջ: Շնորհիվ իր ունեցած կապերի, նրան հաջողվել է Գուլկոնդի կառավարիչ Շիո Թամից ստանալ ազատ առևտրի իրավունք Մալբարի ծովափնյա շրջաններում²:

Եթե հավատարու լինենք վերև հիշված տեղեկությանը, իսկ չհավատարու ոչ մի հիմք չունենք, ապա կարելի է ենթադրել, որ Հնդկաստանի Մալբարի ծովափին ստեղծված է եղել եթե ոչ առաջին, ապա հնագույն գաղթականներից մեկը, որի շուրջը հետագայում ստեղծվում է հայկական ամենից ծաղկուն գաղթօջախը՝ Մադրասի հայ գաղթօջախը:

Հայ-հնդկական առևտրական սերտ հարաբերությունը շարունակվել է հետագա դարերում ևս: Հայտնի է, օրինակ, որ Սմբատ Բագրատունին Անիի հռչակավոր Մայր եկեղեցու համար Հնդկաստանում պատրաստել է տվել և բերել մի բյուրեղյա ջահ³:

Հայ-հնդկական հարաբերությունների մասին մեծարժեք հուշարձան է յոթ ընդօրինակություններով մեզ հասած աշխարհագրական մի ուղեգրություն՝ «Անուանք քաղաքաց Հնդկաց և Պարսից»

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 358:

² «Զարթոնք» օրաթերթ, 1956 թ., № 133:

³ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 149:

վերնագրով: Այս բնագրի հնագույն ձեռագրի ժամանակը XIII դարից է:

Ուղեգրության հեղինակը իր նկարագրությունը սկսել է Հրեդկաստանի հյուսիսից՝ Պանիան, Պուրշայուր, Լահոր, ապա իջել Քաշմիր, Բենգալիա, Մոլթան, Նահրաուալա, Մալբար և վերջացրել Հնդկաստանի ամենից հարավային կետի՝ Ոսկե հովտի և Ցեյլոն կղզու նկարագրությամբ: Նա մանրամասն նշել է քաղաքները տանող ուղիները, նրանց հեռավորությունն իրարից, քաղաքների որ վարչական բաժանման մեջ գտնվելը, նրա բնակիչները և գործածական լեզուն: Մեր հեղինակը տեղ-տեղ տվել է նաև հնդիկ այս կամ այն հատվածի կենցաղային սովորությունների համառոտ նկարագրությունը:

Հետագա դարերում Հնդկաստանի և հնդիկ ժողովրդի մասին հայ մատենագիրներից, համեմատաբար, ավելի ընդարձակ է խոսում Հեթում պատմիչը: Նա աշխատության մի գլուխն ամբողջությամբ նվիրել է Հնդկաստանի նկարագրությանը: Խոսում է Հնդկաստանի տեղադրության, հնդիկ ժողովրդի կենցաղի, հավատալիքների, գյուղատնտեսության և արդյունագործության մասին և այլն:

Հայտնի է, որ Հեթումը Հնդկաստանում չի եղել, մնում է ենթադրել, որ նա օգտվել է իր արքայական գրադարանի հայկական ձեռագրերից կամ Կիլիկիայի հայ վաճառականների պատմածներից:

Հայերի հաճախակի այցելությունները Հնդկաստան, բնականաբար, հնարավորություն էին տալիս նրանց մոտիկից ծանոթանալու Հնդկաստանի հետ, նրա աշխատավոր և բարի ժողովրդի, նրա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի հետ և այլն: Սկսած XVI դարից, Հնդկաստանի զանազան վայրերում, հատկապես ծովափնյա քաղաքներում, սկսում են հանդես գալ առաջին հայ գաղթօջախները:

Հնդկահայ առաջին համայնքները մեծ շեն եղել՝ նրանք բաղկացած են եղել մի քանի մարզուց, մի քանի ընտանիքներից, որոնց շուրջը հետագայում կամաց-կամաց սկսում են հավաքվել իրենց հայրենակիցները:

Հնդկաստանում հաստատված առաջին հայերը եղել են առևտրականներ և պետական ու զինվորական ծառայության մտած

¹ Տե՛ս Ք. Ա. Абрамян, Армянский путеводитель по Индии в XII веке («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 317—328):

մարդիկ: Հետագայում, երբ հայ ժողովրդի կյանքում տեղի են ունենում ցնցող այնպիսի իրադարձություններ, երբ հայ մարդու և իր ընտանիքի ֆիզիկական գոյությունը դրվում է հարցականի տակ, ապա բազմաթիվ հայեր սկսում են փնտրել խաղաղ մի անկյուն: Գանգեսի սրբազան երկիրն է դառնում այն բնակավայրերից մեկը, որը փրկության հանգրվան է դառնում հազարավոր հայերի համար:

Հայ գաղթօջախների հիմնադրումը

Հայկական առաջին գաղթօջախները Հընդ-կաստանում փաստորեն սկսում են երևան գալ XVI դարում՝ մեծ մողոլական թագավորության շրջանում: Հայ բնակչությունը Հնդկաստան է գալիս գլխավորապես Պարսկաստանի հայկական գաղթօջախներից երկու ճանապարհով՝ ցամաքային և ծովային: Ծովային ճանապարհը՝ այդ արևելքը արևմուտքին կապող, հայ շատաշրջիկ առևտրականներին ծանոթ և տրորված միակ մայրուղին էր Վասիդ դե Գամայի Հնդկաստանի ծովային ուղին հայտնաբերելուց առաջ: Առևտրական այդ մայրուղին Հնդկաստան էր մտնում Քաշմիրի վրայով և Գանգեսի հովտով իջնում դեպի հարավ՝ դեպի Դաքքա: Այս ուղու մի ուրիշ ճյուղը բաժանվում էր Լահորից, գնում դեպի հարավ-արևմուտք՝ Մոլթանի ուղղությամբ և Հինդոս գետի հովտով իջնում դեպի ավելի հարավ: Իսկ ծովային ճանապարհով՝ հայ գաղթականությունը նաև էր նստում Բասրայում և կամ Բանդար Աբասում և իջնում Սուրաթ կամ Չինո Փաթան նավահանգստներում, այնտեղից՝ ցրվում Հնդկաստանի տարբեր քաղաքները:

Հնդկահայ առաջին գաղթօջախներն այնքան էլ մեծ չեն եղել. նրանք կազմված են եղել փոքրաթիվ հայ վաճառականներից, որոնք առևտրի էին գալիս Հնդկաստան և հաջող գործունեության պարագային հաստատվում այս կամ այն քաղաքում: Կոստանդին վարժապետի նոր Ջուղայի հայկական դպրոցի աշակերտների համար կազմած առևտրական ձեռնարկի մեջ Հնդկաստանում մատնացույց են արված հետևյալ առևտրական կենտրոնները, որոնք, անշուշտ, ծանոթ էին հայ խոջաներին և ուր բնակություն են հաստատել հնդկահայերը. «Որ յարևելից գնամք ի յարևմուտ, կայցուք յառաջ Մլթան, 2. Լահոռ, 3. Սարհնդն, 4. Ջահաննապատ, 5. Աքպարապ, 6. Խուռչայ և Հնդուան, 7. Բանկալայ, 8. Բիր-Փաթանայ, 9. Բնարիս, 10. Մով, 11. Ղազփուռ, 12. Ջալալփուռ, 13. Շահգադափուռ, 14. Խէրապատ, 15. Դարեապատ, 16. Դովլաթապատ, 17. Սրընջ..., 18. Բերանփուռն, 19. Սուրաթն, 20. Գուչրաթ, 21. Օվ-

ռանկապատ, 22. Շագան, որ էստոնք տախլ ի Դաքանայ, 23. Հեյտարապատ, 24. Մուշլի պանտարն, 25. Փեկու...»¹:

Հնդկահայ գաղթօջախների ստեղծմանը և բարգավաճմանը զգալի շափով նպաստել է մոնղոլ կայսրության ազատամիտ գահակալներից մեկի՝ Աքբար թագավորի (1566—1605) քաղաքականությունը. ցանկանալով զարգացնել երկրի արհեստագործությունը և ծավալել առևտուրը, նա իր թագավորության սահմաններում ելումուտքի ազատ իրավունք է տալիս ձեռներեց հայ վաճառականներին: Մողոլ թագավորի հրամանով հայ առևտրականներն արտոնված են եղել առանց մաքսի ցանկացած ապրանքն արտահանել և ներմուծել, մտնել կայսրության այնպիսի շրջաններ, ուր արգելված է եղել օտարականների մուտքը, իրավունք ստանալ ապրանքները փոխադրել առաջին հերթին և այլն:

Հնդկահայ հնագույն և բնակչաշատ գաղթօջախներից մեկը գտնվել է Ագրայում, որը կոչվել է Աքբարաբատ: Աքբարը Ագրայում հաստատված հայ բնակչությանը հողամաս է հատկացրել և ստեղծել անհրաժեշտ բոլոր պայմանները նրանց անկաշկանդ գործունեության համար: Թե ինչպիսի սիրալիրություն է ցուցաբերել Աքբարը հայերի նկատմամբ, կարելի է դատել այն փաստից, որ Ագրայում ապրող հայերի համար պետական ծախսերով եկեղեցի է կառուցվել 1562 թվականին²:

Եկեղեցու կառուցումը, անշուշտ, ապացույց է մնայուն հայ համայնքի գոյության Ագրայում, այլապես Աքբարի այս ձեռնարկն աննպատակ կլիներ:

Աքբարն այնքան մեծ վստահություն է ունեցել հնդկահայերի նկատմամբ, որ իր պետության մի քանի կարևոր պաշտոններ վրստահել է նրանց: Հայտնի է, որ Աքբարի պետության բարձրագույն դատավորը հայ է եղել՝ Միր Աղըլը, արքունիքի պալատական բժշկուհին Հուլիանան՝ հայուհի էր, արտաքին գործերի նախարարության մեջ աշխատող թարգմանիչները և դիվանագետները հայեր են եղել և այլն: Ի դեպ, Աքբարի թագուհիներից մեկը ևս հայուհի է եղել՝ Մարիամ Զազանի Բեկում անունով³:

Ագրայի XVI դարի հայ համայնքի բարգավաճ վիճակի մասին

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 5994, թ. 3ա—3բ:

² Mesrovb Seth. An Armenian Grandee of the Mogul Court (Տե'ս նույն հեղինակի ուսումնասիրությունների ժողովածուն «Armenians in India from the earliest times to the present day», Calcutta, 1935, էջ 2: Այսուհետև մեջբերում ենք անելու կրճատ «Ա» ձևով:

³ Լեո, Հայ տպագրության պատմություն, 5. II, էջ 451:

հետաքրքիր փաստական տվյալներ է հաղորդում Պորտուգալիայի ծովագնաց Ներոմ Կասվեն, որն անձամբ եղել է Ազրայում:

Ազրայի հայ գաղթօջախի 1624—1643 թվականների պատմության համար հետաքրքիր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Մոնրիկեի ուղեգրությունը: Նրա վկայության համաձայն, այս շրջանում Ազրայի հայկական համայնքի կյանքը հասել էր իր զարգացման գագաթնակետին: Նա հատկապես նշում է Ազրայի հայկական քարվանսարայի մասին, ուր հայերը քննարկում էին իրենց համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող հարցերը և կնքում գործարքներ և պայմանագրեր հայերի և եվրոպացիների միջև: Ըստ որում, ըստ ուղեգրի տեղեկության, այս քարվանսարան հայտնի էր ոչ միայն Հնդկաստանում, այլև Եվրոպայում: Ազրա եկած բազմաթիվ օտարականներ պործարար խորհուրդներ էին ստանում այնտեղ:

Ազրայի հայ համայնքն այնքան մեծ հեղինակություն ուներ, որ նրան էին այցելում հնդիկ արքաները: XVII դարի սկզբներին Հնդկաստան այցելած ճանապարհորդ Տավերնիեն իր ուղեգրության մեջ նշել է նման մի այցելության մասին Շահ Զհանի կողմից:

Ազրայի հայ գաղթօջախի մարդաշատության և հարստության մասին է խոսում այն փաստը, որ XVII դարի սկզբում էջմիածինը Զաքարիա անունով մի վարդապետի հատուկ նվիրակ է ուղարկել Ազրա:

Ազրայի հայկական գաղթօջախն ավելի է մեծանում Շահ Աբասի բռնագաղթից հետո, մանավանդ՝ XVIII դարում: Հայաստանից տեղահան արված բավականին մեծ թվով գաղթականներ են գալիս և բնակություն հաստատում Հնդկաստանի գաղթօջախներում, այդ թվում նաև՝ Ազրայում:

Հնդկաստանի մոզոլ կայսրության շրջանում փոքրիկ գաղթօջախ է հիմնված եղել Մուշիդաբադում՝ Բենգալիայի մոզոլ փոխարքաների մայրաքաղաքում: Այստեղ հայ գաղթօջախը տեղավորված է եղել քաղաքի Սեյիդաբադ կոչվող արվարձանում: Ըստ տեղեկությունների, մոզոլ կայսր Աուրենգզեբը (1658—1707), հետևելով Աբբարի քաղաքականությանը, աշխատել է խրախուսել հայ բնակչության ներգաղթը Հնդկաստան: 1665 թվականին Սեյիդաբադում հողամաս է հատկացրել հայերին շենքեր կառուցելու համար և մի շարք արտոնություններ շնորհել նրանց: Հետագայում Հնդկաստանի տիրակալներից մեկը ևս կայսերական հրովարտակով՝ նորից հաստատել է իր նախորդների կողմից հնդկահայերին տված ա-

ռանձնաշնորհումները և միաժամանակ արտոնել՝ մահացած հայ մարդկանց շարժական ու անշարժ գույքի իրավասությունը հայերին պատկանելու մասին և առևտրականներից գանձվող 5% մաքսն իջեցրել է 3%¹:

Հայերին Սեյիդաբադում տրված այդ արտոնության մասին վկայություն ունի XVIII դարի երկրորդ կեսում Հնդկաստանում Արևելյան ընկերության վարչության մեջ աշխատող և լավագիտակ անգլիացիներից մեկը՝ Բոլտսը: Նա այդ առթիվ գրում է. «Հայերը, որոնք մեծ հաջողություն են ունեցել Հնդկաստանում, մնայուն գաղութներ են ունեցել նաև Բենգալիայում, մասնավորապես՝ Սեյիդաբադում: Իրենց վաճառականությունը նույնպես հաստատված է եղել մոզոլական ֆերմանով, որով իրենց երկու գլխավոր ապրանքների վրա՝ մանուֆակտուրայի և հում մետաքսի, մաքս է որոշված եղել հարյուրից 3,5 տոկոսը»²:

Հնդկահայ գաղթօջախների մյուս խումբը ստեղծվել է XVII—XVIII դարերում ծովային ճանապարհով՝ Պարսկաստանից Հնդկաստան եկած հայ գաղթականներից՝ գլխավորապես նավահանգստային քաղաքներում: Ըստ որում, հայ բնակչության այս գաղթը հատվածական բնույթի ունեցել, այլ շարունակվել է անընդմեջ. որքան ծանրացել է հայ բնակչության դրությունը Պարսկաստանի գաղթօջախներում, այնքան ավելի է ուժեղացել պարսկահայերի գաղթը դեպի Հնդկաստան:

Մովային ճանապարհի վրա հայկական գաղթականության առաջին հանգրվանն է հանդիսացել Սուրաթ քաղաքը, որը Հնդկաստանի ամենից նշանավոր նավահանգիստն է հանդիսացել Հնդկաստանի թերակղզու արևելյան ափին՝ Բասրայից և կամ Բենդեր Աբասից եկող առևտրական նավերի համար:

Հայ բնակչության Սուրաթում գտնվելու մասին տեղեկություններ ունենք XVI դարից: Գտնվել է այնտեղ հայերեն արձանագրություն ունեցող տապանաքար 1579 թվականից³: Հայկական գաղթօջախն այդ ժամանակ, իհարկե, փոքր է եղել: Սուրաթում մնայուն և բազմամարդ գաղթօջախը փաստորեն ստեղծվում է XVII դարում: Տեղեկություններ կան, որ Սուրաթի հայկական գաղթօջախն այդ ժամանակ ունեցել է երկու եկեղեցի:

XVII դարում Սուրաթում հայ մնայուն գաղթօջախի մասին է վկայում 1678 թվականին գրված հայկական մի ձեռագիր, որն

¹ «Ազգասեր», 1846, № 40:

² M. Seth, Armenians at Saidabad («AI», էջ 325):

³ M. Seth, Armenians at Surat («AI», էջ 225):

այժմ Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանի սեփականությունն է: Չեռագիրը գրված է Աստվածատուրի որդի Գրիգորի կողմից «...ի թագաւորութեանն Հնդկաց երկրին Օմլրանկ շահին: Արդ՝ գրվեցաւ տետրակս երկիրն Հնդկաց և քաղաքն Սուրաթ քանդար կոչեցեալ...»¹:

Սուրաթի գաղթօջախի ամենից բարգավաճ շրջանն է հանդիսացել XVIII դարի երկրորդ կեսը: Սուրաթի հայ համայնքի բոլոր սոցիալական խավերի մեջ գործոն դեր են ունեցել հայ վաճառականները, որոնք սեփական օվկիանոսային նավեր են ունեցել և խոշոր դեր կատարել տարանցիկ առևտրի բնագավառում²:

Սուրաթում ապրելիս են եղել մեծ թվով հայ ձեռնարկատերեր, գլխավորապես կերպասի գործվածքով զբաղվող անձինք, որոնք խոջաններից վարկ ստանալով, կազմակերպել են բամբակի հայթայթումը, նրանից թել մանելը, կտոր գործելը և տրամադրելը խոջաներին՝ շուկա հանելու համար³:

Հնդկաստանի արևելյան նավահանգիստներից աչքի ընկնող գաղթօջախ է հանդիսացել Մադրասը, որը խոշոր դեր է կատարել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների գաղափարախոսություն մշակման և արժարժման ուղղությամբ:

Մադրասը՝ 1504 թվականից սկսած, առևտրական կայան է հանդիսացել պորտուգալացիների համար, իսկ 1620 թվականին այն գրավել են անգլիացիները և դարձրել իրենց գաղութը: Քաղաքի նոր տիրակալները Ս. Գեորգ բերդի շրջակայքում հիմնել են Մադրասի նոր քաղաքամասը, ուր տեղավորված է եղել հայկական գաղթօջախը:

Հայերը Մադրասի հետ, ինչպես ասել ենք, ծանոթ են եղել VIII դարից, երբ այստեղ է եկել և քարոզչությամբ զբաղվել Քովմա Գանա անունով մի հայ վաճառական: (Բանասերներից ոմանք «Քովմա Գանա» անունն ուզում են կարդալ «Քովմա քահանա» ձևով): Հայ վաճառականության Մադրասում (Զինի Փաթանում) գտնվելու մասին տեղեկություններ կան XVI դարից: Սակայն նրանք անհատ անձնավորություններ են հանդիսացել և Հնդկաստան են եկել ո՛չ թե մշտապես այնտեղ մնալու, այլ առևտրական գործարքներ կատարելու նպատակով, որը վերջացնելուց հետո, նորից ետ են վերադարձել:

¹ Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի գրադարանի ձեռագիր ժողովածու, հայկական Ֆոնդ, ձեռ. № 36:

² M. Seth, The last days of the armenians at Surat («AI», էջ 267):

³ Լեռ. Հայկական տպագրություն, հ. II, էջ 451:

Մադրասի գաղթօջախը որպես մնայուն, հաստատուն համայնք, հիմնվել է XVI դարի կեսերից: Դրա անհերքելի ապացույցը՝ Մադրասից ոչ շատ հեռու գտնվող Ս. Քովմայի բլրի վրա հայկական եկեղեցու կառուցումն է: Հայկական հնագույն այդ կոթողը հնդկական հողի վրա, ճիշտ է, չի մնացել, բայց պահպանվել է եկեղեցու կառուցման 1547 թվականի արձանագրությունը, որը միակ խոսույն ապացույցն է հայկական անհետացած գաղթօջախի¹:

Հնդկաստանի պատմության հեղինակավոր ֆրանսիացի մասնագետներից մեկը՝ Ֆրանսուա Մարտինը, Սեն Քովմայի հայկական գաղթօջախի մասին խոսելիս գրում է. «Հավաստյոք հաստատված է, որ Սեն Քովմայի ի բնե սկզբնավորությունն շատ մը հայերի գործ էր, որք այստեղ յուրյանց բնակություններն հաստատած էին»²:

1517 թվականի ճանապարհորդ Լովյեն վկայում է, որ պորտուգալական ճանապարհորդներ Դիագո և Բաստեա Ֆերենդասները Պուլեկատիում՝ (17 մղոն Մալաբարից հյուսիս գտնվող ավան) հայ համայնքից են տեղեկություններ ստանում Մադրասի շրջապատի մասին³:

Ֆրանսիական ընկերության աչքի ընկնող դեմքերից մեկը՝ Ֆրանսու Մարտինը, որ երկար ժամանակ ապրել է Մալաբարում և ուսումնասիրել նրա շրջապատը, գրում է. «Հայերը Ս. Քովմայում են նրա հիմնադրման ժամանակից սկսած և զբաղվում են առևտրով... պորտուգալացիների գալուց հետո, հայերը եկվորների հետ միասին, կառուցեցին հոյակապ այս քաղաքը... Հավատացնում եմ, որ այստեղ կան հայ ընտանիքներ, որոնց ունեցվածքի արժեքը հասնում է միլիոնների»:

Այս շրջանում հնդկահայ համայնքի աչքի ընկնող դեմքերից է նավավար Մարգար Ավանչեցը (Ավանչանը), որը բարեկամական կապերի մեջ էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում հոլանդացիների մոտ: Այս նշանավոր նավավարը օգտվելով իր կապերից, Գուկոնդի տիրակալներից կարողացավ ստանալ Մուշիլբանդարում հայկական առևտրական ֆակտորիա կառուցելու իրավունք:

Մեսրոպ Աթին հայտնի է եղել 1790 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագիր, որի գրիչը՝ Հովհաննես Սարգիսը, իր հիշատա-

¹ Գուլահյան, Հնդկահայք, էջ 44:

² Ս. Գրիգորյան, Հայք ի հարավային Հնդկաստան, Վենետիկ, 1922, էջ 34:

³ H. D. Lovie, Vestiges of old Madras, vol. I, էջ 285:

կարանում հայտնել է, որ հայ համայնքը Մադրասում մասսայաբար սկսել է հաստատվել 1666 թվականին¹:

XVII դարի վերջին քառորդում Մադրասում հայկական մնալուն գաղթօջախի գոյության մասին է վկայում 1688 թվականին այնտեղ գրված մի ձեռագիր՝ «Ոսկեփորիկ», որն այժմ Բրիտանական թանգարանի սեփականությունն է: Ձեռագրի հիշատակարանում Մադրասը հիշված է իր հին՝ Չինա Փաթանա անունով. «Արդ՝ գրեցաւ ի փոքր քաղաքս, որ կոչի Չինի Փաթանա»²:

Ուշագրավ է այն, որ նշված հիշատակարանում ևս Ղուկաս Ընդադր հիշված է որպես իր ժամանակի քաղաքական ակնավոր անձնավորություն. «Եւ է իշխող, և իշխան քրիստոսայսէր զպարոն Ղոգազն, և հոչակ մեծամեծաց, և խոսակից թագաւորաց և ի պարծանս քրիստոսայսիրաց»³:

Մադրասում «Ոսկեփորիկ»-ից ավելի հին հայկական հուշարձաններից մեկը՝ Խոչա Մարկոսի տապանաքարի արձանագրությունն է 1663 թվականից, որը հրատարակել է Մեսրոպ Սեթր»⁴:

Մադրասի հայ գաղթօջախն ավելի է մեծացել և աչքի ընկնող դեր կատարել հատկապես XVIII դարում: Նա տեղավորված է եղել նոր քաղաքի կենտրոնական մասում, նրա գլխավոր մայրուղու վրա և կոչվել է «Armenian Street» («Հայկական փողոց»): (Փողոցն իր այդ անունը պահել է մինչև մեր օրերը):

Երբ գաղութային շահագործումը դարձավ անտանելի, տեղացիներն ապստամբվեցին գաղութարարների դեմ, ապստամբները Արդուլա Կուտաբի զորքերի օգնությամբ պորտուգալացիների դուրս շարտեցին այս շրջաններից: Գաղութային ավերածություններից տուժած երկրի վիճակը բարելավելու համար հարկավոր էր շատ ձեռներեց և գործունյա մեկը: Տեղի հնդիկ և հայ բնակչությունը 1662 թվականին երկրի կառավարիչ է ընտրում հայազգի Մարկոս Ռազազին: Թե ինչքան է կառավարում հայ կառավարիչը Մալաբարը, չգիտենք, հայտնի է միայն որ 1698 թվականին նա դեռ գտնվում էր հնդկական այս մեծ մարզի կառավարչի պաշտոնում: Այդ մասին հաղորդվում է հենց Մալաբարում գրված հայկական մի ձեռագիր հիշատակարանում, ուր հայազգի կառավարիչը որպես

¹ M. Seth, Armenians at Madras («AI», էջ 579):

² F. C. Conybeare, A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, էջ 218:

³ Նույն տեղը:

⁴ M. Seth, «AI», էջ 687:

«Խոսակից թագաւորաց և հպարտութիւն քրիստոնէից» հիշում է հիշատակարանի հայ հնդիկակը:

Բնականաբար, հասկանալի է, հիշյալ շրջանում հայկական դաղթավայրը պետք է որ բավականին ստվար լիներ, մեծ սեր և հարգանք վայելեր ո՛չ միայն տեղի իշխանների, այլև տեղական բնակչության մեջ, որ կարելի լիներ հայ մարդուն վստահել մի ամբողջ երկրամասի տնտեսական և քաղաքական կառավարումը:

Այս գաղթօջախի մարդաշատության և բարեկեցության մասին են խոսում իրարից ոչ հեռու կառուցված հայկական երեք եկեղեցիները՝ 1707, 1712 և 1729 թթ.:

Ս. Թովմայի եկեղեցու պատերին եղած հայերեն արձանագրությունները վկայում են այն մասին, որ հայերը երախտապարտ չեն մնացել դեպի տեղի հնդիկ բնակչությունը:

Մադրասի տնտեսական վերելքից հետո Մալաբարի գրեթե բոլոր շրջաններում հայկական գաղթօջախները սկսեցին անկում ապրել: Հայերը գրեթե ամբողջապես տեղափոխվեցին և կենտրոնացան Մադրասում: Եվ որովհետև նրանք նախկին աղքատ գաղթականները չէին, ուստի կարողացան իրենց ձեռքը վերցնել քաղաքի տնտեսական կյանքի որոշ ճյուղեր: Շուտով Մադրասը, Բոմբեյի հետ միասին, դարձավ ամենից խոշոր գաղթօջախը Հնդկաստանում, որը հետագայում մեծ դեր խաղաց թե՛ կուլտուրական կյանքում, և թե՛ ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության սկզբնավորման և զարգացման գործում:

Մադրասի հայ բնակչության հիմնական մասը հանդիսացել են արհեստավորները և մանր առևտրականները: Սակայն այստեղ արտակարգ հաջողություն են ունեցել հայ մեծահարուստ առևտրականները և արդյունաբերողները, որոնք հեթաթային հարստություն են դիզել: Նրանք իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել թանկագին քարերի, համեմունքի, հնդկական կերպասների և այլ ապրանքների առուծախը:

Հնդկահայ խոշոր գաղթօջախներից է հանդիսացել Բոմբեյ քաղաքը, որը սկզբում եղել է պորտուգալական առևտրական կայան, իսկ 1661 թվականից անցել է անգլիացիների ձեռքը:

Հայերը Բոմբեյ են եկել և հաստատվել գլխավորապես Սուրաթից: Ցանկանալով Բոմբեյը դարձնել վաճառաշահ մի քաղաք, անգլիացիներն այստեղ են հրավիրել Սուրաթի հայերին՝ տրամադրելով նրանց հողամաս և վարկ՝ տներ կառուցելու համար: Այստեղ է ժամանակին գործել Հնդկաստանի հայ խոշոր վաճառական-

ներից մեկը՝ Խոջա Մինասը, որը սեփական օվկիանոսային նավեր է ունեցել «Օքսենտ», «Յուլս» և այլ անուններով:

Հայերը Բոմբեյում կենտրոնացած են եղել մի թաղամասում, որը կոչվել է «Armenian line», («Հայկական թաղամաս»): Այդ թաղամասը կտրող փողոցը կոչվել է «Armenian street». («Հայկական փողոց»): Հայ համայնքն իր համար եկեղեցի է կառուցել, որը կանգուն է մինչև այսօր: Մեզ են հասել Բոմբեյում գրաված մի շարք ձեռագրեր:

Բենգալիայի հայկական հնագույն գաղթօջախներից է Չիչրան կամ Չենսուրահը: Չիչրա սկզբում հուանդական առևտրական կայան է հանդիսացել, իսկ հետո անցել է անգլիացիներին:

Չենսուրահում հայերն սկսել են հավաքվել և գաղթօջախ ստեղծել 1645 թվականից: Հետագայում հայկական այս գաղթօջախը զգալիորեն բարգավաճել է: Հայ համայնքն այստեղ ևս կառուցել է իր եկեղեցին՝ 1697 թվականին¹: Հայկական այս գաղթօջախը պահպանել է իր գոյությունը մինչև անցյալ դարի կեսերը:

Բենգալիան նույնպես հանդիսացել է Հնդկաստանի այն վայրերից մեկը, որի հետ հայերը ծանոթ են եղել հին ժամանակներից սկսած: Արդեն ասացինք, որ Սեյդաբադում, Չենսուրահում, Մուրշիդաբադում և այլ վայրերում գոյություն ունեին հայկական գաղթօջախներ: Աուրենգզիբի հատուկ ֆերմանով 1665 թվականին հայերին թույլ է տրվել հիմնելու առաջին առևտրական կայանը Բենգալիայում: Բենգալիայի Չենսուրահ քաղաքում այնքան հայ բնակչություն է հավաքվում, որ 1652 թվականին այստեղ անհրաժեշտ է լինում հայկական եկեղեցի կառուցել: Բենգալիայի հայերը մեծ հեղինակություն են վայելել տեղացիների մոտ: Եվրոպացիները փորձել են օգտվել նրանց հեղինակությունից: Մեզ հայտնի են եվրոպական մի շարք պատվիրակություններ, որոնց ղեկավարել են Բենգալիայի հայերը: Մեծ է եղել առանձնապես բենգալահայ խոջա Սահրադի դերը, որի ղեկավարած միսիայի շնորհիվ 1651 թվականին անգլիացիները կարողացել են Շահ Զհանից իրավունք ստանալ առևտրական ֆակտորիաներ հիմնելու Բենգալիայում:

Հայտնի է, որ Կալկաթան հիմնվել է 1690 թվականին: Հնագետներին հաջողվել է հայկական 1630 թ. գերեզմանաքար հայտնաբերել Կալկաթայում: Սկզբում այս հայտնաբերմանը գիտնականները թերահավատություն էին վերաբերում, բայց հետագայում հայտնի դարձավ, որ այն վայրում, ուր Կալկաթան է հիմնվել,

¹ M. Seth, Armenians at Chinsurah («AI», էջ 303):

ներք գյուղերից մեկը եղել է հարկական: Կալկաթայի հին հայկական բնակչության մասին հետաքրքիր է պրոֆ. Ա. Վիլսոնի «Հայերը Կալկաթայի հիմնադիրներ» հոդվածը, որը հրատարակվել է բազմաթիվ անգամներ:

1724 թվականին Կալկաթայում կառուցվել է հայկական եկեղեցի, որը նույնպես ապացույց է այն բանի, որ այստեղ հայկական բավականին սովորաբար համայնք է գոյություն ունեցել:

Մեզ հայտնի է Կալկաթայում 1742 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագիր, որը պարունակում է «Գիրք պորտահամարից» վերնագրով մի աշխատություն, որը թարգմանված է անգլերենից Փերի Ղալանդարյանի կողմից:

Հայկական գաղթօջախներ են հաստատված եղել Հնդկաստանի այլ քաղաքներում ևս: XVIII դարում էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանում կազմված է եղել Սփյուռքի հայկական գաղթօջախների, այդ թվում նաև հնդկահայ գաղթավայրերի ցանկը, որը համապատասխանում է Սիմեոն Երևանցու «Զամբրո»-ում կազմած ցանկին² և Ղուկաս կաթողիկոսի 1785 թվականին հնդկահայերին ուղարկված շրջաբերականում հիշված հնդկահայ համայնքների հիշած վայրերի անուններին³:

Արխիվային փաստաթղթերը, ձեռագրական հիշատակարանները, վիմագիր արձանագրությունները և բազմաթիվ այլ փաստեր խոսում են այն մասին, որ XVIII դարում հայկական գաղթօջախներ կային նաև Ադոնիո, Արկադ, Բանգալոր, Բեհար, Դակկա, Դելի, Կոչին, Սուրաթ, Տանջար, Հայդարաբադ, Հուգլի, Մունկեր, Չիտագանգ և այլ քաղաքներում:

Թվական կոնկրետ տվյալներ հնդկահայ համայնքների մասին չեն պահպանվել: Դոկորյեն նրանց թիվը հաշվում է 25000, Ղ. Ալիշանը՝ 5000, Կ. Շահնազարյանը՝ 1500: Մատենադարանում պահվող մի վավերագրում հնդկահայ բնակչության թիվը հաշվում է 2000: Մեր մոտավոր հաշվումներով, չափազանցություն է և՛ 25000-ը, և՛ 2000-ը: Հնդկահայ գաղթօջախներում տասը հազարից պակաս բնակչություն լինել չէր կարող: Դեռ մենք չենք հաշվում այն հայերին, որոնք առևտրի և այլ աշխատանքների համար ժամանակավորապես զախի էին Հնդկաստան և ապա ետ վերադառնում:

¹ 29 Մ, ձեռ. № 4486, թ. 31ա—31բ:

² Դիան Հայոց պատմութեան, Կ. III, էջ 802, Սիմեոն Երևանցի, Զամբրո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 48:

³ 29 Մ, ձեռ. № 4501, թ. 3բ—4ա:

Ինչպիսի շերտավորում է գոյութուն ունեցել հնդկահայ համայնքներում: Ժամանակակիցներից մեկը թվարկել է հնդկահայ համայնքների ներսում գոյութուն ունեցող հետևյալ սոցիալական խավերը՝ խոշոր վաճառականներ, որոնց մի մասն ունեցել է նաև պլանտացիաներ, մանր վաճառականներ, արհեստավորներ, ծառայողներ, բանվորներ և մանր գործավորներ:

Մեարոպ Սեթյանն, ուսումնասիրելով Ագրայում գտնվող հայկական գերեզմանատունը, շիրմաքարերի վրա եղած վիմագիր արձանագրությունների հիման վրա, ուր հաճախ գրված է լինում մահացածի զբաղմունքը, պարզել է, թե ինչ սոցիալական խավի պատկանող մարդիկ են ապրել Ագրայում: Պարզում է, որ այնտեղ ապրող հայերի մեջ եղել են պետական պաշտոնյաներ, զորավարներ, ռազմիկներ, թնդանոթաձիգներ, զինագործներ, վաճառականներ, արհեստավորներ, ճարտարապետներ և այլ մասնագիտություն տեր մարդիկ:

Սոցիալական այդ տարբեր խավերի և տարբեր մասնագիտություն ունեցող մարդկանց պատկերը հատուկ է եղել հնդկահայ մյուս բոլոր գաղթօջախներին:

Հնդկահայ բնակչության մեծաթիվ շերտը կազմում էին հայ արհեստավորները: Սրանք նույնպես հիմնականում գործում էին առանձին-առանձին: Բայց լինում էին դեպքեր, երբ միանում էին և կազմում համաքրություններ՝ ունենալով իրենց ցեխային կոմիտեն և ավագը: Նման համաքրությունները հիմնականում կատարում էին վաճառականների պատվերները՝ կապված շուկայի պահանջների հետ: Հնդկաստանի և այլ երկրների թանգարաններում կարելի է տեսնել հնդկահայ արհեստավորների պատրաստած ցուցանյութեր: «Ազգասէր» պարբերականը խոսելով հնդկահայ արհեստավորների մասին, գրում է, որ նրանք զբաղվում էին ասեղնագործությամբ, դարբնությամբ, ոսկերչությամբ, դերձակությամբ և այլն: Այս ցանկի վրա պետք է ավելացնել նաև քարակոփությունը: Հնդկաստանում հայտնի էին հայ ներկարարները, որոնց ներկած կտավը և կաշին հռչակված էին Արևելքում:

Շերերի վկայությամբ, հնդկահայերը տեղական բնակչությունից զնում էին բամբակը, հանձնում ջուհակներին: Զուհակներից ստացած ապրանքը հնդկահայ վաճառականները տանում էին Բենդեր Աբասի վրայով դեպի Պարսկաստանի, Քուրքիայի, նույնիսկ եվրոպական շուկաները:

Հնդկահայ արհեստավորությունը, ինչպես երևում է, գործոն մասնակցություն է ունեցել տեղական զենքի արտադրությանը:

Հայտնի է, օրինակ, որ թնդանոթ ձուլող ամենից լավ մասնագետը հայ է եղել՝ Հովնաշան Զուղայեցին, որն իր պատրաստած թնդանոթների վրա թողել է իր անունը հնդկերեն, պարսկերեն և հայերեն լեզուներով:

Հնդկահայ գաղթավայրի հիմնական մասը, իհարկե, բաղկացած էր մանր վաճառականներից, խանութպաններից, ծառայողներից, քարավաններին ուղեկցող զինվորականներից և բանվորներից:

Փոքր թիվ չէին կազմում օրավարձով ապրող բանվորները: Հետագայում ընչազուրկ այս խավի թիվն այնքան ավելացավ, որ անհրաժեշտություն առաջացավ հիմնելու բարեգործական տներ, հյուրանոցներ և այլն:

Հնդկաստանի հայ համայնքների սոցիալական այս խայտաբղետ կազմին անծանոթ պատմաբանները քաղաքացիություն են տվել այն սխալ կարծիքին, որ իբրև թե հնդկահայերը բոլորը մեծահարուստ առևտրականներ են եղել և վայելել են հեքիաթային երկրի բոլոր բարիքները:

Ոչ բոլոր հայերի համար է, որ Հնդկաստանը գթառատ մայր է հանդիսացել: Բազմաթիվ անգամներ աշխատավոր շատ հայեր գալով Հնդկաստան, կորցնում էին իրենց առողջությունը և հաշմանդամ վերադառնում, իսկ շատերն էլ մահանում և թաղվում էին թափառումների ճանապարհներին:

Հնդկաստանի տնտեսական-առևտրական կյանքում զգալի դեր էին խաղում խոշոր վաճառականները: Նրանք մեծ մասամբ գործում էին առանձին-առանձին, բայց երբեմն էլ միանում և կազմում էին «Կոմպանի»՝ ընկերություններ, ուր մեծ մասամբ մտնում էին հարազատները: Նման ընկերություններն ունենում էին իրենց գրասենյակները:

Անգլիական առևտրական ընկերությունները կառավարության հատուկ հանձնարարությամբ 1688 թվականին պայմանագիր են կնքել հայ առևտրականների ներկայացուցիչ խոջա Փանոս Քալանթարի հետ: Այդ պայմանագրով հայերը ստացել են անգլիացու ազատ քաղաքացու բոլոր իրավունքները: Հայերն ազատ առևտրի և ելոսմուտի իրավունքներ ունեին անգլիական բոլոր առևտրական կայաններում: Հայերի առևտրական բեռները առանց մաքսի տեղափոխվում էին անգլիական նավերով: Խորամանկ անգլիացիները այս պայմանագրով հայերին սիրաշահելու նպատակով պայմանավորվեցին նրանց համար կառուցելու անգամ եկեղեցիներ: Անգլիական քաղաքականությունն այս դեպքում ուներ միայն և միայն մի նպատակ, որին ոչ մի դեպքում չի համապատասխանում «բա-

քի» կամ «քրիստոնյա» վարագործող պիտակները: Անգլիացիները շատ լավ էին հասկանում, որ մրցակից հայերը անգլիական ֆակտորիաներում վաղ թե ուշ զրկվելու են գործելու ինքնուրույնությունից և կտրվելու իրենց նախկին, ինքնուրույն համայնքներից:

Այս պայմանագիրն ուներ երկրորդ սուր կողմ ևս, որն ուղղված էր հայ առևտրականների այն խմբի դեմ, որը հրաժարվում էր գնալ խոջա Փանոս Քալանթարի ետևից և անգիտակ դառնալու անգլիական առևտրական ընկերության կցորդը:

Զգիտես թե ինչու այս պայմանագրի մասին խոսող գիտնականներից ո՛չ մեկը ուշադրություն չի դարձրել հետաքրքիր մի փաստի վրա: Պայմանագրի հետ կապված անգլիական ընկերության և խոջա Փանոս Քալանթարի գրություններից երևում է, որ անգլիացիները փորձել են համոզել հայերին՝ ծառայության մեջ մտնելու անգլիական հնդկական գաղութային բանակում: Հայերին շահագրգռելու համար խոստացել են մեծ պարգևներ, վճարել ճանապարհի և մնացած ծախսերը: Սակայն ո՛չ անգլիական սիրաշահումները, ո՛չ էլ խոստումները ոչ մի արդյունք չեն տվել. ո՛չ մի հայ, շնայած առաջարկվող գայթակղիչ պայմաններին, չի գնացել ծառայելու անգլիական գաղութային բանակում:

Եվրոպական անուն կրող հայկական փոքրիկ «Կոմպանիա»— ընկերություններն իրենց բուն ասիական, նույնիսկ նահապետական առևտրական եղանակներով, շատ քիչ բանով էին հիշեցնում եվրոպական հզոր ընկերություններին, բայց շնորհիվ գործի լավատեղյակության, Հնդկաստանի գրեթե բոլոր անկյունների ծանոթության, կարողանում էին գործն այնպես կազմակերպել, որ կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք էին բերում մեծ եկամուտներ, երբեմն նույնիսկ լուրջ մրցակից դառնում եվրոպական ընկերություններին:

Եվրոպական ներխուժումների տարիներին և դեռ դրանից հետո էլ, երկար ժամանակ հայկական վաճառականությունը Հրեդկաստանում հասել էր զարգացման այն աստիճանին, երբ առևտրական բուրժուազիան իրեն էր ենթարկում արդյունաբերությունը:

Հայերը այս շրջանում որոշ դեր էին խաղում ոչ միայն տընտեսական, այլ նաև քաղաքական կյանքում: Լավ իմանալով այդ կապերի և դիրքերի մասին եվրոպացիները ամեն կերպ աշխատում էին օգտվել դրանից:

Հայերի մասնակցությունը հնդկական ընկերությունների և այնտեղ հաստատվելուց հետո, ինչպես հայտնի է, ծավալեց կատաղի պայքար հնդկական ժողովրդի

և գաղութարարների միջև: Ազատասեր հնդիկ ժողովուրդը զենք վերցրեց՝ երկրից դուրս վտարելու անկոչ հյուրերին, որոնք սկսել էին կեղեքել երկիրը: Հնդիկ ժողովրդի համար ճակատագրական այս ծանր օրերին ինչպիսի՞ դիրք վերցրին իրենց երկրորդ հայրենիքը գտած հնդկահայերը: Լավ բարեկամին, — ասում է ժողովուրդը, — փորձության մեջ կարելի է ճանաչել: Մեզ հասած պատմական վկայությունները ցույց են տալիս, որ հնդկահայերն անվերապահ կանգնած են եղել հնդիկ ժողովրդի կողքին և նրանց հետ ձեռք-ձեռքի տված պայքարել են գաղութարարների դեմ:

Նախքան ազատագրական շարժումների մասին խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում լուսաբանել հնդկահայերի քաղաքական գիրքորոշման շարժառիթները. ինչո՞վ բացատրել, որ հնդկահայերի մեծամասնությունն անտարբեր վերաբերմունք չի ունեցել հրեդիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նկատմամբ և հաստատակամ կանգնել է հնդիկ հայրենասերների կողքին:

Եվրոպացիները Հնդկաստան թափանցելուց առաջ, ինչպես տեսանք, հայերը ճանաչված էին Հնդկաստանի բոլոր անկյուններում: Օգտվելով հնդիկ ժողովրդի և տեղական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքից, նրանք ծավալել էին լայն գործունեություն արհեստագործության և առևտրի բնագավառներում: Հայերի՝ ձեռքումն էր գտնվում, հիմնականում, Եգիպտոսի, Ռուսաստանի, Լիվորնոյի, Վենետիկի և եվրոպական այլ երկրների ու քաղաքների հետ կատարվող առևտուրը: Հայերի կողմից վարձված արաբական և եվրոպական նավերն ակոսում էին Հնդկական օվկիանոսը և մուտք գործում Սումատրա, Յիլիպիններ, Չինաստան և արևելյան այլ երկրներ: Առևտրի համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները հնարավորություն էին տալիս հայ արհեստավորներին և նրանց հետ կապված հայ բնակչության մյուս խավերին ազատ և շահաբեր գործունեություն:

Եվրոպացիները երբ սկսեցին մուտք գործել Հնդկաստան, հնդկահայ առևտրականների նկատմամբ ցուցաբերեցին բարյացակամ վերաբերմունք: Նրանք բոլոր միջոցները գործադրեցին սիրաշահելու հայ վաճառականներին, որպես Հնդկաստանին լավ ծանոթ, հնդկական իշխանությունների մոտ մեծ հեղինակություն ստեղծած, արևելյան լեզուները և սովորությունները լավ գիտցող անձնավորությունների: Ե՛վ անգլիական, և՛ ֆրանսիական, և՛ հոլանդական արևելյան հնդկական ընկերություններն իրենց գործունեության առաջին շրջանում գործակիցներ էին փնտրում հայ վա-

ճառականների շրջանում: Հնդկական իշխանությունների հետ բանակցությունների ժամանակ եվրոպացիների համար միջնորդի դերում հնդկահայ խոջաներն են հանդես գալիս:

Արևելյան-հնդկական ընկերությունների հայ վաճառականներին սիրաշահելու մյուս պատճառը, այդ հսկայական այն շահույթն էր, որ նրանք ստանում էին նրանցից ապրանքներ տեղափոխելու համար: Սկզբնական շրջանում հայերը սեփական նավեր չունեին, ուստի Եվրոպայից՝ Հնդկաստան և Հնդկաստանից՝ Եվրոպա ապրանքներ տեղափոխելիս միշտ վարձում էին եվրոպական նավեր և հսկայական փոխադրավարձ տալիս:

Հնդկաստանում եվրոպացիների գործունեության առաջին շրջանում հայ առևտրականների նկատմամբ ցուցաբերած սիրաշահող քաղաքականության ցուցանշական փաստը՝ այդ առևտրական այն պայմանագիրն է, որը 1688 թվականին կնքվել է Անգլիայի Արևելյան հնդկական ընկերության և հնդկահայ վաճառականների ներկայացուցիչ խոջա Փանոս Քալանթարյանի միջև: Ըստ այդ պայմանագրի, հայ վաճառականներն ստանում էին անգլիական ազդեցության տակ գտնված բոլոր երկրներում անգլիացուն հավասար իրավունք, կարող էին երթևեկել ցանկացած վայրերը, բնակություն հաստատել այնտեղ, ուր ուզում են, կալվածքներ ունենալ, պաշտոններ վարել և այլն: Անգլիական արևելյան ընկերությունը նույնիսկ հանձն էր առնում Հնդկաստանում իր ծախսով հայկական եկեղեցիներ կառուցել հայերի համար այն վայրերում, ուր կան հայ համայնքներ, բայց չունեն եկեղեցի:

Սակայն այս միայն առաջին շրջանում: Եվրոպացիների Հնդկաստանում շատ ու քիչ հաստատվելուց հետո, սկսվեց մեծ մրցություն նախ իրենց՝ եվրոպացիների, ապա՝ եվրոպացիների և հայ վաճառականների միջև: Հայ վաճառականությունն այս մրցակցության ընթացքում ստացավ ծանր հարված և սկսեց դուրս մղվել առևտրական շուկաներից: Առանձին-առանձին և կամ փոքր «կոմպանիա»-ներով առևտուր անող հայերը և կամ նրանց հետ կապված մյուս խավերը, ինչքան էլ հմուտ և ճկուն լինեին իրենց գործում, բնականաբար, չէին կարող լուրջ դիմադրություն ցույց տալ հզոր բանակ և նավատորմի ունեցող արևելահնդկական ընկերությանը, որը շատ հաճախ իր գործարքները կատարում էր արյունահեղ արշավանքներով և բռնի ուժով:

¹ «Ազգասեր», 1846 թ., № 39 (հայտի 9):

Սովային ճանապարհների հայտնաբերումը, Պարսկաստանի վրայով գնացող ցամաքային ճանապարհի անապահովությունը XVII դարում նպաստեցին ծովային առևտրի զարգացմանը: Հնդկահայերը, որոնք մրցակցությունն սկսելիս սեփական նավեր չունեին, ստիպված հանձնվում էին եվրոպական և ասիական նավավարների ողորմածությանը, որից մեծ վնասներ էին կրում, մեծ փոխադրավարձ էին վճարում, բացի դրանից, վերջիններս նպատակադրված ձևով ձգձգում էին նրանց ապրանքների փոխադրությունը և այլն: Կարճ ժամանակում հայ վաճառականները կա՛մ գնեցին և կա՛մ կառուցել տվեցին սեփական նավեր, որոնց դեկերի մոտ կանգնած լին հայ ծովային կապիտաններ: Հայկական այդ նավերը շրջում էին «Հայկական» կոչվող կարմիր-նարնջագույն դրոշակով: Ասիայի և Եվրոպայի բոլոր նավահանգիստները բաց էին նրանց առջև: Չնայած նրանք փոքրաթիվ էին, սակայն մրցակցում էին եվրոպականի հետ: Թե՛ անգլիացիները, թե՛ ֆրանսիացիները, բնականաբար, բարի աչքով չէին կարող նայել խաղաղ այս մրցակցությանը: Դրանով պետք է բացատրել եվրոպական գաղութարարների այն մեծ ուշադրությունը, որ սկսում են դարձնել դեպի հայկական նավերի վրա հնդկական ջրերում և ամեն կերպ աշխատում նրանց դուրս հանել շարքից: Այսպես, Հնդկաստանից Նոր Զուղա ուղարկված մի նամակից իմանում ենք հայկական մի նավի բռնագրավման մասին անգլիացիների կողմից: Այդ նամակում ասված է, որ Զինաստանից Հնդկաստան եկող հայկական մի նավ բռնագրավվել է, որից «տուժել են 250000 ուսփի»: Մի այլ նամակում խոսվում է հայկական «Արշակ» անունով նավի բռնագրավման մասին և այլն:

Այս ամենից, բնականաբար, տուժում էր ոչ միայն հնդկահայ առևտրական խավը, այլև՝ հնդկահայ մանր ձեռնարկատերերը և արհեստավորները, որոնք հայ գաղթօջախների բնակչության հիմնական մասն էին կազմում: Նրանց տնտեսական, քաղաքական ծանր վիճակը դառնում էր անտանելի:

Կարճ ժամանակում հնդկական հողի վրա եղած հայկական համայնքներից նրանք, որոնք փոքր թվով բնակչություն ունեին և թույլ էին, սկսում են քայքայվել, իսկ որոշ տեղերում դադարում են գոյություն ունենալուց:

Ստեղծված այս պայմաններում հայերը կամաց-կամաց մեծ կամ փոքր խմբերով. թողնում են անգլիացիների և մյուս եվրոպացիների գրաված երկրամասերը և տեղափոխվում գաղութայնացումից ազատ շրջաններ:

Հնդկահայութեան հիմնական մասը աշխատավորութիւնն էր՝ արհեստավորները, ծառայողները, մանր զբաղմունքի տեր մարդիկ և օրավարձով ապրող բանավորներ: Հայկական այս խավի միջոցով է, որ հնդիկները ճանաչում էին հայութեանը: Եվ եթէ հայ առևտրականների, մեծահարուստների մեջ կային մարդիկ, որոնք իրենց շահերով կապված էին անգլիացիների հետ և զնում էին նրանց հետևից, ապա հայ աշխատավոր հատվածը, որն ապրում էր հնդիկ ժողովրդի հետ կողք-կողքի, քաղաքական և տնտեսական միևնույն պայմաններում, որի հետ հավասար շփում բաժանում էր գաղութարարների ստեղծած ծանր վիճակը, նրա հետ էր:

Հնդկահայ համայնքները մեծապես տուժում էին նաև եվրոպացիների իրար մեջ Հնդկաստանը գաղութայնացման համար մղող պատերազմից: Հայազգի մի վաճառական Նոր Զուղա ուղարկած նամակում իր բարեկամին հետևյալն է գրել. «Այս բոլոր դժբախտութիւնները գլխավորաբար ֆրանսիացւոց, անգլիացւոց և այլ եվրոպական տերութեանց միջև մղված պատերազմների պատճառով են, որուն հետևանք մենք, ինչպես նաև ուրիշ ազգի վաճառականները շատ ծանր կորուստներ կրեցին այս մեկ քանի տարիներուն մեջ»:

Նման պայմաններում շուտով սկսում են երևան գալ հայկական գաղթօջախների քայքայման առաջին նախանշանները:

Այս ժամանակից սկսած անգլիացիները ոչ միայն սկսում են հայերին դուրս մղել առևտրական շուկաներից, արգելքներ ստեղծել արհեստագործութեան զարգացման համար, այլև անցնում են բացահայտ հալածանքների. ապօրինի դատական գործեր են հարուցում նրանց դեմ, խլում ապրանքները, բանտ նետում և այլն:

Նման պայմաններում հայ գաղթօջախներն ընկնում են տընտեսական կախման մեջ անգլիացիներից: Շուտով անգլիացիները դիմում են ավելի ազդու միջոցների. նրանք հնդկահայերի վրա սկսում են նայել որպես թշնամիների: Հայտնի է, օրինակ, այսպիսի փաստ. 1746 թվականին Մադրասի մոտ անգլիական ծովակալ Գրիֆֆը ապօրինաբար բռնագրվում է բենգալական հայերի մի առևտրանավ: Անգլիական դատարանը, որին հանձնարարված է եղել այս գործի քննութիւնը, իր որոշման մեջ արդարացնում է ծովակալ Գրիֆֆի արարքը, քանի որ բռնագրված նավը, նրա որակամամբ, հանդիսանում է «թշնամական սեփականութիւն»:

Ահա թե ինչով պետք է բացատրել հնդկահայ բնակչութեան որդեգրած քաղաքական կողմնորոշումը: Հնդկահայ համայնքի բոլոր խավերն էլ, հիմնականում, ունեին հակագաղութային տրամա-

դրութիւն, իհարկե, յուրաքանչյուրը ելնելով իր շահերից: Համատեղ պայքարի ելնելով անգլիացիների դեմ, հայերը պաշտպանում էին ոչ միայն իրենց երկրորդ հայրենիքի շահերը, այլև իրենց անձնական շահերը:

Ի դեպ, պետք է ասել, որ հնդկահայերը հնդիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարին մասնակցել են տարբեր ձևերով՝ հնդկական իշխանութիւնների կողմից հովանավորված և արտոնված հայ վաճառականները հնդիկներին օգնել են՝ ֆինանսական միջոցներ տրամադրելով նրանց, հայ զինագործներն օգնել են զենք պատրաստելով, իսկ հայ զինվորականները՝ մտել են հնդկական բանակը և հնդիկ ժողովրդի հետ ուսուսի կովել գաղութարարների դեմ և թափել իրենց արյունը Հնդկաստանի ազատագրութեան համար:

Հնդկահայ բարձրաստիճան զինվորականների առաջին ներկայացուցիչներից է հանդիսացել Ղազարի որդի Մաթեոսը, որը երկար տարիներ ծառայել է Բենգալիայի նավաբ Ալի-Վարդի խանի օրոք և մահացել 1753 թվականին: Նրա գերեզմանաքարը գտնվում է Չանտերնագոր քաղաքում: Տապանաքարի վրա հայերեն արձանագրված է անունը, մահվան թվականը և «հրամանատար» հանդիսանալը¹:

Հնագույն տեղեկութիւնները՝ հնդկահայերի մասնակցութեան մասին հնդիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարին վերաբերում է 1662 թվականին, երբ պորտուգալական գաղութարարները փորձել են տիրել Մալբարին և տապալել տեղական հնդիկ իշխանութիւնը: Տեղի հայ բնակչութիւնն ակտիվութեամբ է մասնակցել պորտուգալացիների դեմ հնդիկների պայքարին և հնդկական իշխանութիւնները և գաղութարարների խռովութիւնը ճնշելուց հետո Մալբարի կառավարիչ են նշանակել հայազգի Մարկոս անունով մեկին:

Հնդկահայերը հետագայում մասնակցել են Բենգալիայի նավաբ Սիուաչ-նուր-Ռալիյի անգլիացիների դեմ մղած կռիվներին: Հայ առևտրականներից ոմանք օգնել են հնդիկներին նյութապես, իսկ հնդկահայ աշխատավորներից ոմանք զենք վերցրած կովել են հնդիկների հետ միասին: Տեղեկութիւններ կան, որ Հնդկաստանի բենգալական այն բանակում, որը ջախջախեց Կասումբազարի անգլիական կայազորը և գրոհով վերցրեց Կալկաթան, «կային հայ կամավորներ»:

¹ M. Seth, Armenians at Chandernagore («AI», էջ 314):

Հայ-հնդկական զինական դաշնակցության և գաղութարարների դեմ մղած ազատագրական պայքարի ամենից ակնառու փաստը, այդ 1760—1764 թվականներին Բենգալիայում հնդիկ ժողովրդի մղած ազատագրական կռիվներում հնդկահայերի ցուցաբերած արտակարգ նվիրվածությունը և անձնագոհությունն է, որի վրա անհրաժեշտ ենք համարում փոքր-ինչ կանգ առնել:

1760 թվականի հուլիսի 20-ին, ինչպես հայտնի է, Հնդկաստանի անգլիական իշխանությունները՝ խոշոր գումարի հարկ պահանջելու և մեծ արտոնություն ստանալու պայմանով, Բենգալիայի նավար են նշանակում Միր Զաֆարի փեսա Միր Կասիմին:

Միր Կասիմը Հնդկաստանի պատմության մեջ ճանաչված է որպես հայրենասեր անձնավորություն: Հակառակ անգլիացիների ակնկալություններին՝ դարձնելու նրան անգլիական պաշտոնյա նավարի տիտղոսով, նա ձգտում է Բենգալիան դուրս հանել գաղութային տիրապետությունից, վերականգնել նրա քաղաքական անկախությունը և անձնիշխան կառավարել:

Իր գահակալության առաջին իսկ օրից, նա իրեն շրջապատում է հակաանգլիական կողմնորոշում ունեցող մարդկանցով և պատրաստվում ազատագրական պայքարի: Ցանկանալով անգլիացի գաղութարարներին դուրս վտարել Հնդկաստանի արևելյան ափերից, նա նպատակ է դնում կազմակերպել հզոր և լավ զինված բանակ: Իր այդ մտադրությունն իրագործելու համար բանակի հրամանատար է նշանակում մի խելոք, կազմակերպչական մեծ ընդունակություններով օժտված հայ զինվորականի՝ Գրիգոր Հարությունյանին, որը հնդկական աղբյուրներում հայտնի է Գեորգին Խան անունով¹:

Գեորգին Խանը վայելելով Միր Կասիմի բացարձակ վստահությունը, կազմակերպում է Բենգալիայի բանակը հնդիկ և հայ զինվորներից: Ստեղծում է 12 գունդ՝ հրամանատարներ նշանակելով հայ և հնդիկ փորձված զինվորականների: Նա տեղում կազմակերպում է զենքի և զինամթերքի արտադրությունը: «Գեորգին Խանը,— գրում է Քովմաս Խոջամալյանը,— ինքնին հնարեաց, թափեաց և պատրաստեաց զամենայն հրազէնս պատերազմաց, աւելեօք և ոչ պակաս, քան զերոպացւոցն»²:

Հրացանների պատրաստման և թնդանոթների ձուլման գործում ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հայ զինագործները,

որոնց ղեկավարն է հանդիսացել Շահնազարը, որի 1761 թվականին ձուլած «զամ-զամ» կոչվող հրետանին այժմ ցուցանյութ է հանդիսանում Հնդկաստանի Լահոր քաղաքի թանգարանում:

Երկրի տնտեսական վիճակը բարելավելու և առևտուրն աշխուժացնելու համար Միր Կասիմը հատուկ հրովարտակով վերացնում է բոլոր տեսակի առևտրական հարկերը: Նավարի հրամանում ասված է. «Թող ստանայցեն զայս շնորհս՝ և եկեալ գնեսցէն և վաճառեսցէն ի քաղաքս մերում ձրիապէս, զի շինութիւն և առատութիւն լինեսցի աշխարհս»³:

Բենգալիայի աշխուժացող այս կյանքում ակտիվ դեր են սկսում խաղալ հայերը. «Ազգն հայոց,— գրում է Խոջամալյանը,— ճոխանալով, քաջանալով, և ամենեցուն բարութիւնս առնելով ի շինութիւնս աշխարհին Հնդկաց, լինէին զամս երեք, մինչև ոչ ոք ի շարեաց կամ ի թշնամեաց անտի գլուխ ի վեր անբառնալով իշխէր, քանզի լսելով անուն ազգին Հայոց միայն՝ բիրք ի թշնամեացն սարսեալք դողային և անխօսս լեալք հնազանդութիւն խոստովանէին: Տեսեալ զայս արիութիւնն, քաղաքավարութիւն և աշխարհաշինութիւնս Հայոց՝ մեծամեծք յայլազգեաց քրիստոնէիցն՝ զարմանային, և ի սրտէ նախանձակիր լինէին յոյժ»²:

Այդ օրերին Գեորգին Խանի պահակազորի զինվորները ձերբակալում են անգլիական հետախույզների, որոնց մոտ գտնում են ծածկագիր նամակներ, որոնցից հայտնի է դառնում, որ կարգադրված է Փաթանայի մոտիկ գտնվող անգլիական զորահրամանատարին հարձակում սկսել Փաթանայի մարոցի վրա:

Մինչ այդ, Գեորգին Խանը կանխազգալով անգլիացիների հնարավոր հարձակումը Փաթանայի վրա, մարոցը պաշտպանելու նպատակով, այնտեղ է ուղարկել մի զորաբանակ: Բենգալական բանակի այս զորամասի հրամանատարների շարքում էին հայ հազարապետներ Մարգար Հարությունյանը և Ղազար Հակոբյանը: Մինչև բենգալական զորքերի Փաթանա հասնելը, անգլիացիները գրավել էին այն: Հնդկական բանակը ճանապարհին լսելով Փաթանայի գրավման մասին, արագացնում է իր երթը և պաշարում թըշնամու գրաված մարոցը: Ըստ Խոջամալյանի տեղեկության, Փաթանայի արևելյան դարբասի ուղղությամբ գրոհող հնդկական զորքերի գումարտակը ղեկավարելիս է եղել հազարապետ Մարգարը հայկական ջոկատով: Հնդկական զորքերին հաջողվում է գրավել Փաթանան և մեծ թվով գերիներ վերցնել անգլիացիներից:

¹ M. Seth, Chojah Gregory, Alias Gorgin chan («AI», էջ 383—418):

² Քովմաս Խոջամալյան, Պատմութիւն Հնդկաց, Կալկաթա, 1849, էջ 860:

¹ Ք. Խոջամալյան, էջ 86:

² Նույն տեղում, էջ 85—86:

Անգլիացիների դեմ տարած այս առաջին հաղթանակից հետո հազարապետ Մարգար Հարությունյանը արժանանում է Բենգալիայի նավարի բարձր պարգևին. նրան նվիրում են «Փիղ մի՝ հանդերձ բազում ընծայիւք: Եւ յաւել ևս տալ նմա զտիտղոսական անունդ Շամսֆարխան, որ է մագիստրական իշխանութիւն»¹: Հընդկաստանի պատմության լավագիտակ մասնագետներ Սինխան և Բաներջին գտնում են, որ «Փաթանայի դեպքերը ունեցան վճռական շրջադարձ, որի ժամանակ էլիսը ջախջախվեց»²:

Փաթանայի այս կովից հետո, այլևս անհնար էր կանգնեցնել դեպքերի ընթացքը: Միր Կասիմը սկսում է բացահայտ գործողություններ՝ գաղութարարների լծից ազատագրվելու համար: Գեպի ապստամբական բանակն են սկսում հոսել գյուղական մասսաները, գալիս և միանում են նրանց արհեստավորները: Միր Կասիմին դրամական օգնություն են ցույց տալիս հնդիկ և հայ վաճառականները:

Շուտով հնդկական բանակին է միանում Ղազիփուդի ուշա Չանդրան իր հեծելազորով: Շտապ կարգով անգլիացիների դեմ է ուղարկվում Գրիգոր Այվազյանի ղեկավարած զորագունդը: Միացյալ այս զորաբանակը գլխավորում է Մարկոս հազարապետը և սկսում է ռազմական գործողություններ անգլիացիների դեմ: Վերջիններս նահանջելով, փորձեր են անում ամրանալու նահանջի ճանապարհին գտնվող ամրություններում, բայց հաջողություն չեն ունենում:

Բենգալական բանակի գլխավոր հրամանատար Գեորգին Խանը թշնամու ճանապարհը փակելու համար, նրանց դեմ է շարժում մի ուրիշ զորախումբ: Հնդկական կովող զորամասերում, ըստ տեղեկությունների, գտնվել են հայկական երեք հարյուրապետ Մկրտիչ-Ջաքարիան՝ նոր Ջուղայեցի, Մելքում Աստրախանցին և Նիկողայոս Երևանցին: Շրջապատման մեջ ընկած անգլիական զորամասերը ջախջախվում են: Միայն գերի ընկած անգլիացիների թիվն անցել է 600-ից, չհաշված դեռ սիփահիներին, որոնց գերի վերցնելուց հետո, Միր Կասիմի հրամանով, զինաթափ են անում և ազատ արձակում:

Այս փայլուն հաղթանակից հետո, Միր Կասիմը հատուկ հրաման է հրապարակում, որով անգլիական բոլոր քաղաքացիներին, որոնք գործում են Բենգալիայում, համարում են Հնդկաստանի

¹ Խոջամալյան, էջ 96:

² Н. К. Синха и А. Ч. Банерджи, История Индии, М., էջ 309:

թշնամիներ և հրամայում հանդիպած անգլիացիներին ձերբակալել և հանձնել պետության ձեռքը:

Անգլիացիները պարտություն կրելով բաց ճակատում, սկսում են պառակտում սերմանել Միր Կասիմի հետևորդների շարքերում: Միր Կասիմի առջև ամբաստանում են Գեորգին Խանին և մյուս հայ հրամանատարներին, սակայն նավարը այս շարախոսությունը մերժում է, պատասխանելով. «Նոցա արարք և գործք են իմ արարք և գործք»:

Այնուհետև անգլիացիները փորձում են կաշառել Գեորգին Խանին: Մեծամեծ խոստումներ տալով առաջարկում են անցնել անգլիացիների կողմը: Սակայն ազնիվ հայը մերժում է այդ ստոր առաջարկը և պատասխանում, որ մինչև իր մահը հավատարիմ է մնալու հնդիկներին: «Քաւ լիցի ինձ լինիլ տիրադրուժ, մանավանդ զի՛ հեռի է յազգէս մերմէ այդպիսի տիրամատնութիւն, զի որոյ որ ծառայեն Հայք, միամտութեամբ սրտի մնան հաստատունք մինչև ի մահն իւրեանց»¹:

Շատ շանցած անգլիացիները նոր ուժեր ստանալով, անցնում են հակադրոհների և կասեցնելով հնդիկների հարձակումը, ստիպում նահանջել: Զգալով մոտեցող վտանգը, Գեորգին Խանը Կալկաթայից եկող ճանապարհների ուղղությամբ դասավորում է ապրստամբների հիմնական ուժերը և սպասում թշնամուն ճակատամարտ տալու համար:

Ռազմաճակատը ուժեղացնելու համար, նա երկրի մյուս մասերում պահվող զորամասերից մի քանի միավորումներ տեղափոխում է այստեղ: Տեղափոխված հնդկական զորամասերի թվում են գտնվելիս եղել նաև Մարգար Քալանթարյանի և Ղազար Հակոբյանի զորագնդերը: Հիմնական ճակատամարտը տեղի է ունենում Սանթադարիա կոչվող դաշտավայրում՝ Դանգեսի վտակներից մեկի վրա:

Դժբախտաբար, Միր Կասիմը ոչ ինքն է ղեկավարում այս վճռական ճակատամարտը և ոչ էլ թողնում, որ Գեորգինը ղեկավարի: Նա անգլիացիների դեմ ուղարկված 21 հազարանոց բանակի հրամանատար նշանակում է գերմանական ծագում ունեցող կասկածելի մի անձնավորության՝ Սմուրին, որը հնդկական գրականության մեջ ճանաչված է որպես «բախտախնդիր» անձնավորություն:

Այս ճակատամարտին հայ հրամանատարներից մասնակցել են Մարգար Քալանթարյանը, Հարություն Մարգարը և Ղազար

¹ Խոջամալյան, էջ 120:

Հակոբյանը իրենց զորամասերով: Ճակատամարտը հնդիկների համար վերջանում է անհաջողությամբ: Անգլիական լավ վարժված և զինված բանակին հաջողվում է ճեղքեր բաց անել հնդիկ հայրենասերների ուղղաշարքերում, անցնել նրանց թիկունքը և վտանգավոր դրություն ստեղծել:

Ապաշնորհ Սմուրը ճակատամարտը ղեկավարելու և ճեղքվածքը վերացնելու փոխարեն, փախչում է: Մնալով առանց հրամանատարի, հնդկական զորքը սկսում է անկանոն նահանջել: «Թեպէտ և հարիւրապետք Հայոց ջանացին քաջալերել զգունդս սպարապետին իւրեանց, բայց չեղև հնար»¹:

Սմուրի զորամասի փախուստից հետո անգլիացիներն իրենց գրոհները դարձնում են դեպի հազարապետ Մարգարի դիրքերը. «Բայց արի և նախանձայոյզ հազարապետն Ղազար իրուք զգնդօք շօգաւ և միացաւ ընդ հազարապետին Մարգարայ, և արարին պատերազմ սաստիկ ընդ ինկլիզաց ժամս իբրև վեց, փախուցանելով զնոսա մինչև ի կամուրջ հեղեղատին, յորոց բազում յինկլիզաց և ի գարդի զօրաց նոցա՝ անկան ի հեղեղատն և մեռան»²: Այստեղ անգլիացիները խայտառակ պարտություն են կրում:

Սանթաղարիայի ճակատամարտից ամիս ու կես հետո անգլիացիներն իրենց զորամասերը համալրելուց, հանգստացնելուց հետո նորից շարժվում են հնդիկների վրա, նպատակ ունենալով շթողնել նրանց վերամիավորվել և նոր հարձակում պատրաստել: Սակայն նոր հարձակումն էլ առանձին հաջողություն չի բերում անգլիացիներին:

Հնդիկ-անգլիական կոնֆլիկտը շարունակվում են 1762—1763 թվականներին: Ուշագրավ է այն փաստը, որ ամեն անգամ հրնդկական բանակի գաղութարարների դեմ տարած հաղթանակի ժամանակ ըստ սովորության, երբ բարձրացնելիս են եղել հնդկական դրոշակը, հնդկականի հետ միասին բարձրացել են նաև հայկականը՝ որպես սիմվոլ հայ-հնդկական անխարդախ բարեկամության:

Գաղութարարները տեսնելով, որ չեն կարողանում հաղթել Բենգալիայի բանակը բաց ուղղաշարքում, դիմում են իրենց հատուկ դավադրության և այդ հաջողվում է նրանց:

Այս ոճրագործությանն ակնատես Գեորգու թիկնապահ Մատուր Առաքելյանը պատմում է, թե ինչպես է կատարվել այդ տմարդի սպանությունը: Դավադիրները, ոմն Զանմահմադ Սաբրբեկի գլխավորությամբ, Գեորգին խանի բանակում կատարած

¹ Խոջամալյան, էջ 105:

² Նույն տեղում, էջ 106:

պտույտի ժամանակ՝ մոտենում են նրան և պահանջում վճարել իրենց հասանելի բաշխատվարձը: Հրամանատարը պատասխանում է, որ արժատվարձը 20 օր առաջ է վճարվել և, եթե որոշ բողոքներ ունեն, թող դիմեն իրենց անմիջական հրամանատարներին և կարգադրում է անմիջապես հեռանալ ճանապարհից: Սակայն դավադիրների ղեկավարը հարձակվում է Գեորգու վրա և դաշույնով հարվածում նրա կրծքին: Գեորգու թիկնապահներից երկուսը սկսում են կռվել դավադիրների հետ, իսկ Առաքելյանը արժատում է փախցնել վիրավոր հրամանատարին: Սակայն դավադիրները արկանով վայր են գցում Գեորգու ձին և մի քանի նոր հարված հասցնում հրամանատարին:

Բարձրացած աղմուկի վրա զորքը արթնանում է և իմանալով գործի էությունը, շրջապատում է դավադիրներին և բոլորին սրախողխող անում, բացառությամբ Սաբրբեկի, որին հաջողվում է փախչել: Ըստ Խոջամալյանի վկայության, Միր Կասիմը «արտասուլից առօք ասաց. եղբա՛յր, զիա՛րդ ոչ լուար ինձ, քանիցս պատուիրեցի քեզ՝ թէ առանց պահանջաց աստ անդ մի շրջեր»³:

Թժիշկների օգնությունը ապարդյուն է անցնում: 1763 թվականի օգոստոսի 11-ին Գեորգին վախճանվում է: Հնդիկ և հայ զինակիցներն իրենց հրամանատարի դիակը մեծ պատվով թաղում են հայկական ծեսերով, որը Գեորգու ցանկությունն է եղել: Միր Կասիմը անգլիացիների դավադրությունից զայրացած, իր հրամանատարի վրեժը առնելու համար կարգադրում է սպանել երկրի բանտերում պահվող գերի ընկած բոլոր անգլիացիներին:

Հնդիկ հայրենասերները կորցնելով իրենց սիրելի հրամանատարին, գեներ վայր չեն դնում, այլ շարունակում են իրենց հերոսական պայքարը անգլիացիների դեմ: Սակայն այժմ Միր Կասիմը գտնվում էր ավելի ծանր դրության մեջ, քանի որ նրա դեմ էին գործում նաև կենտրոնախույս նավաբների ուժերը:

Անգլիական ուղղաշարքի շեղումը, որոնք անցել էին արդեն վճռական գործողությունների, խորանում են երկրի ներքը: Նրանք գրավում են Բենգալիայի քաղաքներն ու ամրոցները և մի քանի արյունոտ ճակատամարտերից հետո. շրջապատում և վերցնում են Փաթանան: Շուտով ընկնում է նաև Բաքսարը:

Հետագա դեպքերը ծանր շրջադարձ ունեցան Բենգալիայի նավաբի համար, որոնք և նրան ստիպում են հեռանալ քաղաքական ասպարեզից:

³ Խոջամալյան, էջ 119:

Հայ հրամանատարները շուրջնալով վերադառնալ անգլիացի-
ների գրաված Բենգալիան, սիրով հայտնում են իրենց համաձայ-
նությունը՝ ծառայելու Շուշա-Գովյա բանակում: Նրանք երկար ժա-
մանակ և մեծ նվիրվածությամբ են ծառայում հնդկական բանա-
կում և հերոսաբար կռվում անգլիական գաղութարարների դեմ,
որի պատճառով Ռաջան «յոյժ սիրեաց զազգս մեր և բերեալ զպա-
րոն Գրիգոր Այվազեան արար զնա սպարապետ ինքան և ետ ի
ձեռս նորա զգօրս բազումս... Գրիգոր արար կրկին զմեծամեծ քա-
ջութիւնս... և ժողովեաց յազգէս մերմէ արս իբրև վաթսուն՝ որք
կան այժմ աշխարհին Աւօտ և ունին զանուն քաջութեան սփռեալ
ընդ ամենայն: Հնդկաստան»¹:

1760—63 թվականների հնդիկ ժողովրդի Բենգալիայում մղած
ազատագրական կռիվներում աչքի են ընկնում հնդկական բանա-
կում ծառայող մի շարք հայ հրամանատարներ: Պատմական աղ-
բյուրներում պահպանվել են հետևյալ հայ զինվորականների ա-
նունները՝ գեներալ Մարգար-Հովհաննես Քալանթարյան՝ նորջու-
ղայեցի, հազարապետներ՝ Հարություն Մարգարյան՝ նորջուղայե-
ցի, Պետրոս Աստվածատրյան՝ Հայաստանի Աղձնիք գյուղից, Մար-
տիրոս Գրիգորյան՝ մարաղեցի, Ղազար Հակոբյան՝ մարաղեցի,
Սուքիաս Ավետիսյան՝ Ատրպատականից և այլն: Նավաբի թիկ-
նապահ զորախմբի հրամանատարն է եղել Հովհաննես Նազարյա-
նը: Խոջամալյանը հիշում է նաև հնդկական բանակում ծառայող
չորս հարյուրապետների անունները՝ Մկրտիչ Զաքարյանին, Մել-
քոն Աստրախանցուն, Նիկողայոս Զուղայեցուն և Հակոբ Զուղայե-
ցուն:

Ապստամբությունը արյան մեջ խեղդելուց հետո անգլիացի-
ները անցնում են ռեպրեսիաների: Հարկային գիշատիչ քաղաքա-
կանության և կողոպտուի արդյունքը եղավ 1769—70 թթ. սարսա-
փելի սովը, որ Բենգալիայում ոչնչացրեց հարուստ և մարդաշատ
Բենգալիայի բնակչության 1/3-ը, այսինքն՝ մոտ 10 միլիոն մարդու
կյանք:

Անգլիական գաղութարարները հնդիկ ժողովրդի ազգային-ա-
զատագրական շարժումը Բենգալիայում ճնշելուց հետո, վրեժխն-
դիր գտնվեցին նաև հնդկահայերի նկատմամբ. անգլիական հա-
մայնքների պալատը հատուկ քննության առնելով հնդկահայերի
բռնած դիրքը Բենգալիայի իրազարձությունների ժամանակ, նրանց
վարձուները որակեց իբրև «անշնորհակալական» ակտ և զքկեց հա-
յերին արևելյան հնդկական ընկերության պայմանագրով նախկի-

նում հայ վաճառականներին շնորհված բոլոր առանձնաշնորհում-
ներից¹:

Մադրասայի խմբակի ապատագրական ծրա- գրերը:

Մադրասի հայկական գաղթօջախը բացա-
ռիկ խոշոր դեր է ունեցել հայ ժողովրդի
ազատագրական գաղափարախոսության
ձևավորման բնագավառում: Նա քաղա-
քական զարթոնքի մունետիկն է հանդիսացել հայ իրականության
մեջ նոր ժամանակներում՝ տալով այնպիսի ականավոր ներկայա-
ցուցիչներ, ինչպիսին Շահամիր Շահամիրյանը, Մովսես Բադրամ-
յանը, Հարություն քահանա Շմավոնյանը, Հակոբ Շահամիրյանը և
ուրիշներ:

Նախքան մադրասահայ ազատագրական խմբակի մասին ըստ
էության խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել այն
հարցի վրա, թե ինչո՞ւ Հայաստանից շատ հեռու հնդկական հողում
և այն էլ առևտրական միջավայրում, ծնունդ առավ և ձևավորվեց
հայ ժողովրդի ազատագրության գաղափարախոսությունը:

Հնդկաստանը, ինչպես տեսանք, նպաստավոր այն միջավայրն
էր, ուր վաղուց ի վեր հաստատվել ու առևտրական լայն գործու-
նեություն էին ծավալել հայ վաճառականները: Եվրոպացիների
Հնդկաստան գալուց շատ առաջ հայ վաճառականներն իշխում էին
հնդկական շուկայի վրա: Սկզբում հայ և եվրոպական առևտրա-
կանների հառաբերությունները այնքան էլ վատ չէին, սակայն եվ-
րոպացիների Հնդկաստանում հաստատվելուց հետո դրությունը
փոխվեց՝ սկսվեց կատաղի պայթյալ եվրոպական այլևայլ ընկերու-
թյունների և հայ վաճառականների միջև: Նյութական լայն հնարա-
վորություններ և թիկունքում ուղղմական մեծ ուժ ունեցող եվրո-
պացիների մրցմանը դիմանալու համար, ցրիվ գործող հայ առև-
տրականները հարկադրված եղան եվրոպացիների օրինակով
միավորվել:

Հայ վաճառականների միավորվելու առաջին փորձերը կա-
տարվեցին Մադրաս քաղաքում, ուր հայկական սովոր բնակչու-
թյուն էր ապրում: Մադրասը Հնդկական թերակղզու արևելյան ափի
վրա գտնվող ամենից խոշոր և բանուկ նավահանգիստն էր: Այս-
տեղ էին կենտրոնացած ինչպես եվրոպական, այնպես էլ հայկա-
կան առևտրական մրցակցող զլխավոր ուժերը:

Փոքրաթիվ հայ վաճառականների այս համախմբումը, ինչ-
պես գիտենք, առանձին օգուտ չտվեց. հայ վաճառականները բա-
ցահայտ պարտություն կրեցին:

¹ Հայկ. ՍՍԻ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 148, էջ 21:

Պարտութեան պատճառը, իհարկե, հայ վաճառականների ան-
շքահայեցողութիւնը և կամ նախաձեռնութեան պակասը չէր, այլ
այն, որ մրցութեան մեջ միջամտեց բռնի ուժը. անգլիական, հո-
լանդական և ֆրանսիական առևտրականների թիկունքում կանգ-
նած էին իրենց պետութիւնները, որոնք ցանկացած միջոցառում-
ները գործադրում էին անպաշտպան հայ վաճառականների նկատ-
մամբ: Այս անհավասար մրցութեան մեջ շատ ցայտուն դրսևորվեց
հայ վաճառականների քաղաքական որբութիւնը և այդ ամենը ըս-
տիպեց նրանց սթափվելու. երբեմնի անտարբեր հայ վաճառա-
կանն այժմ սկսեց մտածել հայ անկախ պետականութիւն ունենա-
լու մասին:

Հնգկահայ վաճառականների շփումը և մրցութիւնը եվրոպա-
կան զարգացած և քաղաքական ու կուլտուրական մեծ փորձ ունե-
ցող առևտրականների հետ, ուսուցողական խոշոր նշանակութիւն
ունեցավ. նա հնարավորութիւն տվեց նրանց մտտիկից ծանոթա-
նալու գոյութիւն ունեցող եվրոպական առաջադեմ գաղափարախո-
սութիւնների հետ և օգտագործելու դրանք իրենց ընթացիկ քա-
ղաքական ծրագրի նախագծումների ժամանակ:

Ե՛րբ է կազմակերպվել մադրասահայ ազատագրական խմբ-
բակը և քանի՞ հոգի են եղել նրա կազմում, ստույգ ոչինչ հայտնի
չէ: Գիտենք միայն, որ խմբակի կենտրոնական դեմքը, նրան ուղ-
ղութիւն տվող անձնավորութիւնը Շահամիր Շահամիրյանն է
հանդիսացել՝ նախկին պարսկահայ մի արհեստավոր, որ գալով ու
հաստատվելով Մադրասում, վաճառականութեամբ ձեռք էր բերել
հսկայական հարստութիւն:

Խմբակը 1771 թվականին հիմնում է իր տպարանը՝ նպա-
տակ ունենալով հայերեն լեզվով հրատարակելու հայ ժողովրդի
ինքնագիտակցութիւնն արթնացնող, ազատագրական շարժումնե-
րը պրոպագանդող գրականութիւն:

Մադրասի հայկական այդ տպարանից առաջին անգամ 1772
թվականին Մովսէս Բաղրամյանի հեղինակութեամբ լույս է տես-
նում «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» վերնագրով գիրքը, որը
փաստորեն Մադրասի հայրենասիրական խմբակի քաղաքական
ձեռք է հանդիսացել, զարթոնքի ազդարարը: Գրքի տիտղոսաթեր-
թում նշվում է, որ նա գրված է «Սակս սթափելոյ երիտասարդու-

¹ Օգտվել ենք պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանի 1947 թվականի մարտ ամսում
Պակաթայում տեղի հայ համայնքի համար կարդացած դասախոսութիւնից, որի
համառոտ սղագրութեանը հրատարակվել է «Էմիթիոն» ամսագրում (ՊՅ—6, էջ
38—54):

թեան և մանկանց Հայկազեանց ի վեհերոտեալ և հեղգացեալ թու-
լութենէ քնոյ ծովութենէն»¹: Գրքի սկզբում նախ տրվում է Հայաս-
տանի համառոտ պատմութիւնը և աշխարհագրութիւնը, պատ-
կերվում է այն ծանր վիճակը, որի մեջ գտնվում է Հայաստանը
օտար լծի տակ. «Կարկաշահոս մեր գետերը արշան փոխվեցին,
կաթնաբուխ և մեղրածորան մեր աղբյուրները լեղի դարձան»²:
Հեղինակը Մայր Հայաստանի անունից ողբում է նրա թշվառ վի-
ճակը. «Երբեմնի ծիրանզգայց մայր թագուհի էի շքնաղ, ամբողջ
հայ ժողովրդի համար, իսկ այժմ ձորձ հագած անմխիթար, ալ-
րիացած եմ և լլկված օտարի կողմից»³:

Բռնակալների, ասում է նա, երկրում կատարած կեղեքումնե-
րը կարելի է շափել վերցրած հարկերով, իսկ «թե որքա՞ն ոսկի և
ավար է տվել հայ ժողովուրդը օտարին, թվում է, թե շափ ու սահ-
ման չունի»⁴: Նա կոչ է անում սթափվել, ազգային ինքնագիտակ-
ցութեան գալ: «Եկե՛ք դուրս գանք թմրութեան քնից, եկե՛ք սթափ-
վենք,— բացականչում է նա:— Եկե՛ք միասին մտածենք, մինչե
ե՛րբ մեր արյուն-քրտինքը, վաստակը թողնենք հափշտակելու
օտարին»⁵:

Հայ երիտասարդութեան հայրենասիրական զգացմունքները
հրահրելու նպատակով նա դիմում է ընթերցողներին հայ աղջիկ-
ների անունից. «Առեք,— ասում է նա,— թշնամիներից մեր վրե-
ժը, այդ են պահանջում գեղապաճույճ Արամյան աղջիկները»⁶:

Բաղրամյանը նշված աշխատութեան մեջ լրիվ հավատացած է
ուստվածային նախախնամութեանը, նա գտնում է, որ ազատա-
գրութեան համար պայքարող մարդկանց աստված անվարձահա-
տույց չի թողնի. «Հայաստանի վրայից,— գրում է նա,— կանցնի
մառախլապատ և խավարամած աղջամուղջը գիշերվա, դուրս կգո
արեգակը, կանցնի դժնդակ ձմեռը և վրա կհասնի ծաղկածին մա-
նուշակաբեր գարունը, որով կզվարձանա Մայր Հայաստանը»⁷:
Բաղրամյանը կանգ է առել նաև հայոց պատմութեան փիլիսոփա-
յութեան վրա և վերլուծել այն պատճառները, որոնք հայ պետա-
կանութեան կորստյան պատճառ են դարձել: Այստեղ նա քննա-

¹ M. Seth, Shaameer Soolthanoom (Տես «Ա1», էջ 587—592):

² Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ, Մադրաս, 1772, էջ 19 (մեղերումները
բերում ենք աշխարհագր):

³ Նույն տեղում, էջ 12:

⁴ Նույն տեղում, էջ 19:

⁵ Նույն տեղում, էջ 14:

⁶ Նույն տեղում, էջ 16:

⁷ Նույն տեղում, էջ 36:

դատում է ավանդական այն սխալ կարծիքը, ըստ որի հայ ժողովրդի դժբախտության պատճառը նրա կրոնական օրինազանցությունների մեջ պետք է փնտրել: Հայերը մեղք են գործել, դրա համար էլ աստված նրանց պատժում է:

«Յորդորակ»-ում մանրամասն քննված և բոլորովին նոր ձևով է բացատրված հայ պետականության անկման պատճառները: Այստեղ Հայաստանի քաղաքական անկախության անկման առաջին հիմնական պատճառը՝ կառավարման միապետական ձևն է համարվում: Մարդը սխալական է. եթե հասարակ մարդու սխալը անձնական վնասի պատճառ կարող է հանդիսանալ, ապա իշխանավորինը՝ ազգային ողբերգությունների տեղիք է տալիս. «...ամենայն, որ ի հասարակաց սխալի, կամ մեղանչ՝ անձին և եթ վնաս բերէ, իսկ իշխանին սխալումն ո՛չ միայն վնասս, այլև երբեմն հարուածս մեծամեծս և աշխարհաւերութիւնս բերէ ի վերայ բոլոր ազգին ըստ այսմ»¹:

Հայ պետականության անկման մյուս պատճառն այն է, որ թշնամին մեզ հաղթել է ո՛չ թե բազկի զորութեամբ, այլ՝ խորամանկութեամբ. մեր երիտասարդները թշնամու դեմ կռվելու փոխարեն, իրար դեմ են կռվել, իսկ այդ մեծ շափով թուլացրել է հայ ժողովրդի պաշտպանական հզորությունը:

«Յորդորակ»-ի հեղինակը չի բավարարվում անցյալի թերությունները միայն մատնացույց անելով, նա միջոցներ է առաջարկում նրանց վերացնելու համար: Նրա կարծիքով, հայ ժողովրդին իր ընկած վիճակից բարձրացնելու միակ միջոցը, նրան կրթություն տալը, դաստիարակելն է: Նա առաջարկում է ամենուրեք բաց անել դպրոցներ և բարձրացնել հայ երիտասարդների ինքնագիտակցությունը: Նա պահանջում է նաև հրատարակել հայ երիտասարդության սրտում հայրենասիրական զգացմունք արթնացնող գրականություն:

«Յորդորակ»-ի հրատարակումը ումբի շառաշով է պայթում հայ իրականության մեջ: Նրա հանդես գալը ազատամիտ շրջանները ողջունում են, իսկ պահպանողականները՝ սուր ճոճում: Առանձնապես թշնամանքով է դիմավորում էջմիածինը. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին բանադրում է Մովսես Բաղրամյանին և Շահամիրյանից պահանջում հավաքել լույս տեսած բոլոր գրքերը և այրել: Նա «Յորդորակ»-ը համարում է «դիւաշունչ» գիրք, իսկ իրեն՝ Բաղրամյանին՝ «պակաս ի խելաց, առանց շրջահայեցողու-

¹ «Յորդորակ», էջ 159:

թեան և տղայաբարոյ»: Նա հանդիմանում է նաև Շահամիրյանին այն բանի համար, որ նա տպարան է հիմնել և գրքեր է ուզում հրատարակել, որը չի պատշաճում նրան որպես «ազնուատոհմ իշխանի», քանի որ տպագրությունը «է գործ գոհհիկ և յետին աղքատի»¹:

«Յորդորակ»-ի հեղինակը սակայն Բաղրամյանը չէր միայնակ. նա Մադրասի հայրենասեր խմբակի ծրագրին գրական ձև տվողն էր միայն: Կաթողիկոսի սպառնալիքը ուղղված էր Շահամիրյանին և նրա գլխավորած խմբակին, իսկ նրանք այնքան էլ հեշտությամբ տրամադիր չէին իրենց որդեգրած սկզբունքից ետ կանգնել: Այդ երևում է այն փաստից, որ 1773 թվականին, երբ Կալկաթայից Մադրաս է գալիս Հովսեփ էմինը՝ Հայաստան ուղևորվելու համար՝ կազմակերպելու այնտեղ ազատագրական շարժումները, Շահամիրյանը և նրա համախոհները հավանություն են տալիս նրա ծրագրին և խոստանում նյութապես օժանդակել՝ տարեկան տրամադրելով նրան 12000 ռուպի դրամ: Մադրասի հայ վաճառականներից մեկը՝ խոջա Գրիգորը, խոստանում է անգամ իր ողջ հարստությունը տրամադրել ազատագրության նպատակին, պայմանով, եթե ազատագրական այդ ծրագիրը հավանություն գտնի Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու կողմից: Սակայն այդ խափանվում է, որովհետև էմինը Մադրասում գտնված օրերին, այնտեղ ժամանած էջմիածնի նվիրակ Հովհաննես եպիսկոպոսը կտրականապես մերժում է այդ ծրագիրը²:

Ի դեպ, էմինի Մադրասում գտնվելը և նրա վարած բանակցությունները մադրասահայ խմբակի ներկայացուցիչների հետ, ցույց է տալիս, թե ինչ ակտիվությամբ են գործել հնդկահայերն այդ ծրագրին իրագործելու համար: Հայտնի է, որ հնդկահայ վաճառականի որդի Հովսեփ էմինը վաղուց թողել էր իր ծննդավայրը՝ Կալկաթան, մեկնել Լոնդոն, զինվորական կրթություն ստացել և երկար թափառել Ռուսաստանում ու Վրաստանում մի նպատակով միայն՝ տիրապետել ժամանակակից ռազմական արվեստին և գալ ու ծառայել իր ժողովրդի ազատագրության գործին: էմինը իր կենսագրության մեջ սրտի կսկիծով գրում է. «Մեր ժողովուրդը արյուն չբոսնեք է թափում մի կտոր հացի համար, և հենց որ շատ ու քիչ դրամ է հավաքում, անմիջապես կողոպուտի է ենթարկվում մե՛րթ փառայի, մե՛րթ խանի, և մե՛րթ նավաբի կողմից հնարած

¹ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք VIII, II մաս, էջ 573—577:

² А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1945, էջ 299—300.

ստահող և հիմար պատճառաբանություններով, որովհետև նա ձեռքին զենք չունի և աշխատում է իզուր»¹:

1788—1789 թվականներին Մադրասի տպարանից լույս է տեսնում «Որոգայթ փառաց» աշխատությունը, որը պարունակում է ապագայում ստեղծվելիք ժողովրդական հանրապետության սահմանադրության նախագիծը: Ուշագրավ են այն հարցերը, որոնք առաջ են քաշված ազատագրական խմբակի կողմից նրա մեջ:

Ամենից առաջ, հատկանշական է այն, որ Մադրասի հայ հայրենասերները որոշակի այն տեսակետն են պաշտպանում, որ Հայաստանի նոր պետությունը պետք է լինի ո՛չ թե միապետություն, այլ սահմանադրական հանրապետություն: Կառավարությունը, ըստ այդ սահմանադրության, ընտրվում է ժողովրդի կողմից երեք տարի ժամանակով: Գործադիր իշխանության գլուխ է կանգնում նախագահը: Հայտարարվում է կրոնի և խղճի կատարյալ ազատություն: Ստեղծվում են զանազան նախարարություններ: Պետական բոլոր պաշտոնյաներն ընտրվում են: Կազմակերպվում է 90000 հոգուց բաղկացած պետական մշտական բանակ: Պետական գումարները գոյանում են զանազան տուրքերից ու հարկերից, որոնք հավաքվում են ժողովրդից ըստ ունեցվածքի՝ մեծ հարստություն ունեցողները շատ են տալիս, քիչ ունեցողները՝ քիչ²:

Մադրասի հայ հայրենասիրական խմբակը անցյալի հայ պետականության հիմնական սխալներից մեկը, որը նրա կործանման պատճառն է դարձել, այդ կառավարման միապետական ձևն է հեմարել: Մարդն ինչքան էլ կատարյալ լինի, չի կարող զերծ լինել արատներից. «Դու,— ասված է «Որոգայթ փառաց»-ում,— մահվան երկյուղի պատճառով թուլացնում ես քո ազատությունը և հնազանդվում անօրենիին... Անասուններն անգամ իրենց մեջ ինքնակամ և ինքնակալ հրամայող չունեն, ուրեմն որքա՞ն ամոթ է բանական մարդուն լինել հնազանդ մի մարդու, որն իր նմանությունն և բնությունն ունի»³:

«Որոգայթ փառաց»-ում ծանր խոսքեր կան հին հայկական կառավարող շրջանների հասցեին. «Նոթա (այսինքն՝ հայ թագավորները և իշխանները—Ռ. Ա.),— ասված է այնտեղ — անբարբառանալով անիրաւացան և գոռոզութեամբ ու ինքնահաճութեամբ

վարելով իշխանութիւնն իւրեանց ի վերոյ աշխարհին Հայոց՝ զըրկելով, կողոպտելով, լլկելով և ամենայն անասնական բնութեամբ շարժմամբ անցնելով ժամանակս կենաց իւրեանց, մինչ կորեան ինքնեանք և կորուսին պատիւն մեր և մատնեցին սերունդն ազգին Հայոց ի գերութիւն և աշխարհն ժառանգութիւն այլազգայց»¹:

Մադրասի հայրենասերները որոշակի առաջ էին քաշում ավատական հիերարխիան վերացնելու և բոլոր քաղաքացիներին հավասար իրավունք շնորհելու հարցը: Քաղաքացին պետք է գնահատվի ոչ թե ծագումով, այլ հասարակության համար կատարած օգտակար աշխատանքով. «Երբեմն—ասում են նրանք—հովիվ մի քաջ, որում ընդդիմանայ գայլոց և անձն իւր զնէ ի վերայ ոչխարաց, բարեգոյն, ազատ և պատուելի մարդ կարէ լինիլ, քան թե իշխան մի երկչոտ, յոռի և ծոյլ»²: Մադրասի հայրենասիրական խմբակն առաջ է քաշել ազատ մարդու գաղափարը,— չպետք է լինեն ստրուկներ և ճորտեր: Շահամիրյանը 1787 թվականին Հերակլ թագավորին գրած իր նամակում խորհուրդ է տալիս. «... ջախջախեա լուծն ծառայական, զի մի երեկեցի ի վերայ պարանոցի ժողովրդեան քո, և արա նոցա ծառայ միայն օրինաց իւրեանց»³:

Մադրասի հայրենասերների կարծիքով նոր կարգերը հիմնված պետք է լինեն օրենքի վրա: Օրենք չեղած տեղում չի կարող լինել ո՛չ արդարություն, ոչ հավասարություն և ո՛չ էլ ազատություն: Ժողովուրդը, նրանց կարծիքով, պետք է լինի կառավարողը, իսկ թագավորը՝ օրենքն է: Օրենքները, սակայն, պիտի համապատասխանեն ժողովրդի գոյավիճակին և պիտի սահմանվեն «ըստ կամաց և ըստ հաճոյից համահաւասար ժողովրդոց»⁴: Մադրասի հայ հայրենասերներն առաջ են քաշել նաև եկեղեցին պետությունից բաժանելու հարցը: Նրանք պահանջում են. «Աշխարհական մի՛ խառնեցի ի գործ եկեղեցւոյ, եկեղեցական մի՛ խառնեցի ի գործ աշխարհականի»⁵: Ուշադրութեամբ արժանի է այն, որ Մադրասի հայրենասերները ճիշտ են նշել հայ ժողովրդի ազատության ուղիները: Չնայած այս խմբակի անդամներից շատերը, այդ թվում նաև Շահամիրյանը, չեն եղել Հայաստանում, չեն տեսել իրենց երազած հայրենիքը, սակայն այնքան մանրամասն տեղեկություններ են հավաքել Անդրկովկասում ստեղծված քաղաքական իրադրու-

¹ The life and adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 58:

² Տվյալ հարցին նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություն է Գ. Լ. Գրիգորյանի «Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությունից» ուսումնասիրութ, որը լույս է տեսել Երև. 1957 թ.

³ «Որոգայթ փառաց», Մադրաս, 1773, էջ 32:

¹ «Որոգայթ փառաց», Մադրաս, 1773, էջ 34:

² Նույն տեղում, էջ 71:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 2949, թ. 276բ:

⁴ «Որոգայթ փառաց», էջ 21:

⁵ «Նշաւակ», էջ 77:

Քյունները վերաբերյալ, որ ճիշտ են ծրագրել թե ուժերի ինչ համադրածակցությամբ պետք է գործել:

Մադրասի հայրենասերներն այն տեսակետն են պաշտպանել, որ հայ և վրաց ժողովուրդները միասնական ձևով պետք է հանդես գան, այլապես նրանք ո՛չ կարող են կատարյալ ազատություն ձեռք բերել և ո՛չ էլ ձեռք բերած ազատությունը կարող են պաշտպանել: Նրանք մեծ ակնկալություններ են ունեցել հատկապես Վրաստանի Հերակլ թագավորից: Եահամիրյանն իր նամակներից մեկում գրել է Հերակլին. «Կարգադրեսցի յօրէնս և ի օրինաց քոց փրկեա ազգն Հայոց և Վրաց ի ծառայութենէ բռնատրաց... լեր նման Գեորգ V թագաւորի Իսպանացոց և նման Պետրոս Ալեքսովիչի կայսեր Ռուսաց»¹: Ի դեպ, Հերակլ թագավորը Եահամիրյանի նկատմամբ հատուկ հարգանք է ունեցել. նա Եահամիրյանին շնորհել է իշխանի կոչում և հատուկ պատգամավորություն կազմել հայազգի Ռաֆայել Դանելբեգովի գլխավորությամբ իր հրովարտակր ուղարկել Հնդկաստան: Մադրասի հայ հայրենասերների կարծիքով Հայաստանի ազատագրությունը լիարյուն և հաստատուն կարող է լինել միայն այն դեպքում, եթե մեծ Ռուսաստանն իր վրա վերցնի Հայաստանի հովանավորությունը: Արդուիսյանն իր մտերիմ Մինաս Դիլանյանին գրած նամակում խոսելով Եահամիրյանի այս տեսակետի մասին, հետևյալն է գրում. «Եահամիր աղայի թուղթը ուսերեն թարգմանել տվի. կարելի է նա ուղղել տալ և հայերենի հետ միասին ներկայացնել նորին պայծառափայլությանը... Նա բոլոր ազգի փրկությունը ուս կառավարությունից է սպասում և ամբողջ ազգի ուշադրությունը հրավիրում է այս կետի վրա»²:

Մադրասի խմբակն առաջադրելով Հերակլի աջակցության և Ռուսաստանի հովանավորության հարցերը, սակայն գտնում է, որ հայ ժողովուրդն իր հույսն իր վրա պետք է դնի, ինքը պետք է կոփի իր ազատությունը, «եթե ոչ, ապա ո՛ւմ երբէք լինի փուլթ առ այն, որ մեք վասն մեր ոչ ջանամք»³:

Մադրասի խմբակը մեծ հույսեր էր կապում Ղարաբաղի մելիքների հետ, որոնք քաղաքական կիսանկախ վիճակում էին գրտնրվում, փոքրիկ զորամասեր ունեին և կարող էին հենակետ հանդիսանալ ազատագրական շարժումներին: Նրանք աշխատել են զինել զարաբաղցիներին և վերացնել մելիքների միջև գոյություն

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 2949, Թ. 276բ:

² «Փորձ», 1881, 2, էջ 24:

³ «Յորդորակ», էջ 10:

առնեցող անմիաբանությունը: Արդուիսյանը Եահամիրյանին գրած իր նամակում մելիքների մասին հետևյալ հանգստացուցիչ տեղեկությունն է հաղորդել. «...Մելիքքն ի ձեռս յարդարման մերոյ միաւորեցան ոսխտիք երդման և յամենայն զօրութենէ իւրեանց ջանալ հաճեցան կատարել զայն»¹:

Հարց է առաջանում, որքա՞ն առարկայական էին Մադրասի հայրենասեր խմբակի առաջադրած լուսավորական գաղափարները և նրանց գծած ազատագրական ուղին: Դեռևս իր ժամանակակիցների մեղադրել են Եահամիրյանին, որ նա ճիշտ չի ըմբռնում ժամանակը, ցանկանում է ժողովրդին բարձրացնել մարտի թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ, առանց հաշվի առնելու հետևանքները: Ղուկաս կաթողիկոսն իր 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ին Եահամիրյանին գրած նամակում ճիշտ չի համարում այն կարծիքը, որ իբր թե էջմիածինը չի ցանկանում հայ ժողովրդի ազատագրությունը. «...Մի՛թէ յիմար իցեմք, որ ի տառապանաց զերծանիլ չկարիցեմք. ձկունք, որսացեալք ի ցանցս, և թռչունք ըմբռնեալք, ջանան զերծանիլ, ապա որքա՞ն ևս առաւել բանականքս բաղձամք ազատութեան»²: Նա բացատրում է, որ «նոքա (այսինքն՝ պարսիկները և թուրքերը — Ռ. Ա.) իբրև զաւազ ծովու են և մենք սակաւատրք, նոքա ըստ աշխարհային հանգամանուց զօրաւորք և մեք տկարք»: Ապա շարունակելով գրում է. «Առ այս ասիցէս՝ թէ հաճիք ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ սիրէք զազատութիւն. բայց լինէր թէ զոս... գայիր և շրջագայիր ի Ջուղայու մինչ ցասր...»³:

XVIII դարի վերջին երկու տասնամյակներում, հայ հասարակական առաջադեմ շրջանների, այդ թվում նաև մադրասցիների ձեռնման տակ, Արդուիսյանի և կազարյանների միջոցով դիվանագիտական աշխատանք է ծավալվում ուսական արքունիքում՝ աշխատելով արագացնելու ուսական զորքերի մուտքը Հայաստան: Եվ այդ արվում է այնպիսի եռանդով, որ Արդուիսյանը Եահամիրյանին գրած իր նամակներից մեկում անհրաժեշտ է համարել էջմիածնի այդ շտապողականության համար դիտողություն անել: «Անծանօթ է նոցա (այսինքն՝ էջմիածնականներին—Ռ. Ա.) իրն զօրութեան և բարութեան, որ ծածկեալ կայ ի ծերակուտական զօրութիւնն, այլ միայն հայցեն՝ զմեզ փրկեք. երբ փրկեն սրով ըստ օրինի թագաւորաց, հարկաւորին ծառայ առնել իւրեանց»⁴:

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 2699, Թ. 101ա—101բ:

² ԶՊՄ, ձեռ. № 4501, Թ. 262ա:

³ Նույն տեղը, Թ. 262ա:

⁴ ԶՊՄ, ձեռ. № 2699, Թ. 102ա:

Ի դեպ, ինքը Սիմեոն կաթողիկոսը հետագայում վերանայել է Մովսես Բաղրամյանին տված իր բանադրանքը և արձակել նրան բանադրանքից: Ղուկաս կաթողիկոսը Հնդկաստանի նվիրակ Գրիգոր վարդապետին 1781 թ. մարտի 15-ին գրած նամակում հայտնել է հետևյալը. «Լուսահոգին (այսինքն՝ Սիմեոն Երևանցին — Ռ. Ա.) քանիցս անգամ յետ այնորիկ (այսինքն՝ Բաղրամյանին բանադրելուց հետո — Ռ. Ա.) գրեաց զթուղթս օրհնութեան և մխիթարութեան և շահեցողութեան առ պարոն Շահամիր աղայն և մանավանդ նա վասն Բաղրամեան Մովսեսին արձակման գիր էր խնդրեալ, լուսահոգին զայն ևս գրեալ յեղաց անցեալ ամին, որպես ահա տեսանելոց ես ի յօրինակն... ուրեմն՝ շատ լաւ ես արարեալ զայն մեղադրական թուղթն անելոք»¹:

Մադրասի տպարանի հետագա հրատարակություններից ուշագրավ է 1783 թվականին լույս տեսած «Տետրակ, որ կոչի նշաւակ՝ վասն կառավարելոյ ինչս որբոց և առանց կտակ ննչեցելոց» խորագրով աշխատությունը. նա որբերի խնամակալության ու անկրտակ մեռածների գույքի հոգաբարձություն չէ, այլ Մադրասի հայկական գաղթօջախի ինքնավարության կանոնադրությունը:

Ի՞նչ նպատակ են ունեցել մադրասահայերը այս կանոնադրությունը կազմելիս: Նրանց ընդհանուր խնդիրն է եղել նախ թույլ շտալ, որ նյութական ծանր պայմանների տակ սփյուռքի ցրված հայությունը ձուլվի, որպեսզի «... ոչ երբէք պակասի որդիք հայոց ոչ ի տանէ և ոչ ի տարր աշխարհէ» և ապա՝ ջանալ, որ հայկական կապիտալը ցրվի «իրրև փոշի առաջի հողմոյ», այլ մնա «ժառանգութիւն ազգին մերոյ»²:

Մադրասցիները հիմնել են իրենց ընդհանուր դրամարկղը, որը կոչվել է «Սունդուկ որբոց»: Դրամարկղի գումարները հավաքվել են անդամների պարտադիր և կամավոր մուծումներից: Հավաքված միջոցներն օգտագործել են դպրոցների, բարեգործության և ազգային այլ օգտակար նպատակների համար: Թ. Ավդալբեգյանը, որը հանգամանորեն ուսումնասիրել է «նշաւակ»-ը, գտնում է, որ «Մադրասի «սնդուկ»-ը բարեգործական-ազգասիրական, բայց միաժամանակ առևտրային ձեռնարկություն է՝ կշռադատված և զուտ գործարար հիմունքներով»³:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 4481, 78ա:

² Տետրակ, որ կոչի նշաւակ, Մադրաս, 1783, էջ 4:

³ Թ. Ավդալբեգյան, Շահամիր Շահամիրյանն ու հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը XVIII դարում (տես «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի» № 4, էջ 49):

Ինչքան ժամանակ է ուժի մեջ մնալու մադրասահայ ինքնավարությունը: Նրա կազմողները այդ հարցին հետևյալ պատասխանն են տվել «նշաւակ»-ի մեջ (բերում ենք աշխարհաբար). «Ինքնավարությունը պետք է պահպանի իր գոյությունը մինչև այն երջանիկ օրը, երբ աստված բավական համարի թափառական հայ ժողովրդի տառապանքները, գտնվի մեր երկրի կառավարիչը և հնարավոր կլինի հայ ժողովրդի օտարության մեջ թախծող մնացորդներին ցնծությամբ վերադառնալ իրենց մոր՝ գորովագութ Արարատյան աշխարհի գիրկը»¹:

Մշակույթը

Հայ և հնդկի ժողովուրդների միջև երկու հազար հինգ հարյուր տարուց ավելի գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունները, լեզվի և մշակույթի ազգակցությունը, բնականաբար, պետք է որ թողնեին իրենց շոշափելի հետքերը երկու ազգակից կուլտուրաների մեջ:

Մեղ հասած պատմական բազմաթիվ փաստեր, պատմական և նյութական կուլտուրայի հուշարձանները կամ նրանց առանձին բեկորները խոսում են այն մասին, որ հնդկական հողի վրա ևս ստեղծագործ հայ միտքը ստեղծում է կուլտուրական այնպիսի արժեքներ, որոնցից մի քանիսը դուրս են գալիս ազգային սահմաններից և մտնում հնդկական կուլտուրայի մեջ:

Հնդկական ճարտարապետական կուլտուրայի պատմության մեջ են մտել Մալաբարի շրջանում կատարած մի շարք շինարարություններ, որոնք հայ մտքի արգասիքներ են: Հայտնի են հատկապես բազմանիֆ երկհարկ կամուրջը, հոյակապ երկու քարե սանդուղքները 133 և 160 աստիճաններով և այլն:

Հնդկահայ կուլտուրայի մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ Կալկաթայի «Հայկական» նավահանգիստը, հայ ճարտարապետների գծագրած և կառուցած հայկական եկեղեցիները, քարվանսարանները և զանազան այլ շինությունները, որոնց մեծ մասը հասել է մեզ և զարմանք են պատճառում իրենց ճարտարապետական բարձր կուլտուրայով:

Արտակարգ բարձր են եղել հատկապես հայ արհեստավորների ստեղծած կուլտուրական արժեքները: Ռուսական Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին ջուղայահայերի կողմից նվիրված նշանավոր գահի զարդերի մեծ մասը պատրաստել են հնդկահայ արհեստավորները: Ամբողջ աշխարհին հայտնի են հայ վարպետների պատրաստած «Քաջ Մահալի» արծաթյա մակետները, ձեռագրերի կազմե-

¹ «նշաւակ», էջ 53:

րը, որոնք իրենց արտակարգ նուրբ արվեստով հիացմունք են պատճառում նայողին:

Սակայն հնդկահայ կուլտուրայի ստեղծած բազմաթիվ արժեքների մեջ ամենից արժեքավորը՝ ո՛չ միայն հնդկահայ, այլ նաև ողջ հայ ժողովրդի կյանքում, այդ հայ պարբերական առաջնեկը՝ «Ազդարար»-ն է, որին բախտ է վիճակվել իր շուրջը համախմբելու հնդկահայ հասարակական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքը և նպաստելու հայ ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ձևավորմանը: «Ազդարար»-ը տպվել է 1794—1796 թթ. Մազրասում Հարություն քահ. Շմավոնյանի կողմից:

Հայ հրապարակախոսը համարվում է նաև պարսկական տպագրության հայրը: Առաջին անգամ Շմավոնյանն էր, որ ստանալով կառավարական թույլտվություն, իր համախոհ փորագրիչ Մատուր Ջարիֆյանի օգնությամբ, 1795 թ. սկսում է իր տպարանում նաև պարսկերեն գրքեր տպել:

XVII—XVIII դարերում Հնդկաստանում գործել են հայկական գրչության օջախներ, ուր ընդօրինակվել են ձեռագրեր և կատարվել թարգմանություններ: Հայկական ձեռագրեր են գրվել Սուրաթում, Կալկաթայում, Մազրասում, Բոմբեյում և այլ քաղաքներում:

Հնդկահայ համայնքները տվել են նաև իրենց ներկայացուցիչները գեղարվեստական գրականության բնագավառում: Հնդկահայ ականավոր պոետներից է Զուլ-Ղառնայնը, որն իր խաղացած քաղաքական դիրքով, բարձրարժեք ստեղծագործությունով հայտնի է դարձել ողջ Հնդկաստանում:

Թող ընթերցողին չզարմացնի արտաքուստ տարօրինակ թվացող Զուլ-Ղառնայն անունը: Ըստ տեղեկությունների, այդ անունը նրան մանուկ հասակում շնորհել է Աքբար Շահը (Զուլ-Ղառնայն՝ նշանակում է երկեղջուր: Այդպես են կոչել նաև Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Այդ անունը խելքի և իմացության խորհրդանիշ է եղել և ոչ—«աստծու ծառա» կամ «Սուրեն», հայկական անվան աղավաղում, ինչպես փորձել է մեկնաբանել Գ. Լեոնյանը):

Զուլ-Ղառնայնի մասին մանրամասն, բայց արկածային պատումով, հաղորդում է Թ. Խոջամալյանը: Ըստ այդ հաղորդման, նա եղել է Աքբարի որդեգիրը, դաստիարակվել է արքունիքում, իսկ Աքբարի մահից հետո, կառավարել է իրեն վստահած Զամբահարի երկրամասը և զանազան պատասխանատու պաշտոններ վարել Կահոում, Բենգալիայում և Հնդկաստանի այլ վայրերում: Կյանքի վերջում նա հեռացել է քաղաքական ասպարեզից և իրեն

նվիրել պոեզիային ու երաժշտությանը: Այս բնագավառում նա այնքան է առաջ գնացել, որ նրա ստեղծագործությունների ընտիր մասերը մտել են հնդկական «Ռագամալներ»-ում: («Ռագամալա»— երգարան, երգի և բանաստեղծության ժողովածու— Հնդկաստանում կոչվել են այն ժողովածուները, որոնց մեջ մտնում էին սիրված և հանրաճանաչ դարձած բանաստեղծությունները):

Զուլ-Ղառնայնը, ինչպես երևում է, ճանաչված է եղել ո՛չ միայն որպես պոետի, այլև խոշոր դրամատուրգի, երգերի և բանաստեղծությունների կատարողի: Հնդկաստանի ահեղ տիրակալներից մեկը՝ շահ Զհանգիրն իր հռչակավոր մեմուարներում գրում է. «Զուլ-Ղառնայնը Իսկանդարի՝ այն հայ մարդու երեխան է, որին բախտ վիճակվեց ծառայության մտնելու Աքբարի մոտ... Նա հանդիսանում է հնդկական երգերի վարպետ կատարող: Նրա բանաստեղծությունների եղանակները խիստ ինքնատիպ են: Այդ ստեղծագործությունները հաճախ կատարում էին ինձ համար՝ արժանանալով իմ հավանությանս»:

Սեթյանն իր գրքում բերել է հետաքրքիր տեղեկություններ Իրիտանական թանգարանի «Փադիշահ նամե» կոչվող մի ձեռագրից: Այդ ձեռագրում խոսվում է Զուլ-Ղառնայնի մի պոեմի մասին, որը նվիրված է եղել Զհանգիրի գահակալմանը: Հնդկաստանի տիրակալն այնքան է հավանել հայ պոետի ստեղծագործությանը, որ նվիրել է նրան 4000 ոուպի:

Հայտնի է նաև Զուլ-Ղառնայնի մի ուրիշ պոեմը, որը նվիրված է Հնդկաստանի մայրաքաղաքը Ազրայից Շահջհանաբադ տեղափոխելուն: Այս պոեմը ևս գրվել է շահ Զհանգիրի անձնական պատվերով: Հետաքրքիր է այն փոփոխությունը, որ կատարվել է այս պոեմում: Զուլ-Ղառնայնը, հավանաբար ելնելով կրոնական նորմաներից, արքայի բոլոր հաջողությունները վերագրել է աստծուն: Զհանգիրը դժգոհ պոետի մեկնաբանությունից, ջնջել է տվել բոլոր տեղերում աստծու անունը և փոխարենն իրենը գրել:

Զուլ-Ղառնայնի բոլոր ստեղծագործությունները գրված են իր ժամանակի հնդկական բանաստեղծության գործածական պարսկերեն լեզվով:

Դժբախտաբար, մեզ ոչինչ հայտնի չէ նրա հայերեն ստեղծագործելու մասին: Բայց ելնելով այն փաստից, որ նա ազգությամբ հայ է և կապված է եղել հնդկահայ շրջանների հետ, և մոր մահից հետո դաստիարակված է եղել Աքբարի հայազգի կնոջ մոտ, հավանական է ենթադրել, որ նա գրած պետք է լինի նաև հայերեն բանաստեղծություններ:

Հնդկահայ մշակույթն արժեքավորելիս, չի կարելի լռությամբ անցնել մեծանուն մի այլ պոետի կողքով, որի անունը հաճախ դրվում է Ֆիրդուս, Սայադի, Հաֆզի և Խայյամի անունների կողքին:

Հնդկահայ այդ պոետը հայտնի է Սարմատ անվան տակ: Նրա մասին հավաստի տեղեկություն հաղորդում է Հենրի Քիենը. «Սարմադը,—գրում է նա,—մի հայ վաճառականի պոետիկ կեղծանունն է, որը Հնդկաստան էր եկել դեռևս Շահ Ջհանի օրոք... Նա լավ պոետ էր, հիանալի տիրապետում էր բանաստեղծություններ հորինելու արվեստին պարսկերեն լեզվով»:

Գալով Հնդկաստան, որոշ ժամանակ անց նա հաստատվում է Դեյլի քաղաքում, թողնում է առևտուրը և ամբողջապես նվիրվում պոեզիային՝ ընդունելով հնդկական ֆակիրի դաժան կյանքի ուղին: Նրա ֆակիրության հարելու կոնկրետ շարժառիթները մեզ հայտնի չեն: Ժամանակակիցներն այդ մասին մեզ իրարամերժ բացատրություններ են տալիս:

Չնայած մեզ են հասել Սարմատի ստեղծագործությունների մեծ մասը, բայց նրանցից շատ քիչ բան է հրատարակվել: Լույս է տեսել խմորատիպ մի ժողովածու հեղինակի նկարով Լահոտում, Դեյլիում և Բոմբեյում: Դոկտոր Ռեսի մի տեղեկության համաձայն, Սարմատի բանաստեղծությունների ձեռագիր մի ժողովածուն գրտնրվում է Ռամպուրի ձեռագրատանը:

Սարմատի թողած գրական ժառանգությունը, դժբախտաբար, մենք այժմ արժեքավորելու հնարավորություն չունենք: Մենք ձեռքի տակ ունենք միայն նրա առանձին քառյակների անգլերեն թարգմանությունը, որոնց հիման վրա դժվար է ամբողջական գաղափար կազմել բնագրի մասին: Բայց այն հանգամանքը, որ ժամանակակիցները նրան դասել են արևելքի ականավոր բանաստեղծների շարքը, վկայում է նրա հանրաճանաչ մեծության մասին:

Սարմատը, ինչպես երևում է, ստեղծագործական սկզբունքով, հետևում էր Հաֆեզին և Խայյամին: Իր քառյակներից մեկում նա գրել է.

«Ու գործ չունեմ մյուս պոետների մտքի ու ճաշակի հետ.
Գազելներ ստեղծելիս հետևել եմ Հաֆզին,
Ռուբայիներ գրելիս աշակերտել եմ Խայյամին,
Բայց նրա գինուց չեմ խմել և հարբել...»:

Սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկություններից երևում է, որ լարված հարաբերություններ են սկսել Սարմատի և Հնդկաստանի ինքնակալ Աուրենգզեբի միջև, որը սրվելով հասել է այն աստիճանի, որ թագավորի հրամանով Սարմատը գլխատվել է:

Աուրենգզեբի կենսագիր Ալի-խան Ռազին, որը ներկա է եղել Սարմատի գլխատմանը, նկարագրել է, թե ինչպիսի արհամարհանքով է ընդունել մեծ պոետն իր մահը: Գլխատվելուց առաջ նրա հորինած երկտողերից մի քանիսը գրի է առնվել: Նրանցից վերջինը հետևյալն է.

«Նավար էր շուրջս, երբ բացի աչքերս իմ խորը քնից,
Տեսա խավար է պատում աշխարհը, աչքերս հոգնած փակում եմ նորից»:

Սարմատը գլխատվել է 1661 թվականին Դեյլիի աշխարհահոշակ Ջամմա մեջլիդի մոտ և թաղված է այնտեղ: Հնդիկ ժողովուրդը սրբացրել է նրա հիշատակը. հնդիկ հավատացյալները ուխտի են գալիս և ծաղիկներ դնում նրա գերեզմանի վրա:

ՐՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	1
Հնագույն տեղեկությունները Հայաստանից դուրս գտնված հայերի մասին	17
Բյուզանդիայի հայ գաղթավայրերը	30
Հայ գաղթօջախները Վրաստանում	91
Հայերը Կիևյան Ռուսիայում և Մերձվոլգյան երկրներում	112
Ծգիպտոսի հայ գաղթավայրերը	126
Հայ-հարեշական առընչումները	146
Ղրիմի հայ գաղթավայրերը	157
Լեհաստանի հայ գաղթավայրերը	197
Պարսկահայ գաղթավայրերը	234
Երուսաղեմի միաբանական գաղթօջախը	264
Իտալիայի հայ գաղթավայրերը	271
Բուլղարիայի հայ գաղթավայրերը	305
Ռումինիայի հայ գաղթավայրերը	323
Հայերը Հունգարիայում	350
Ռուսաստանի հայ գաղթօջախները XV—XVIII դարերում	362
Հայերը Հոլանդիայում և Բելգիայում	403
Կիպրոսի հայ գաղթօջախները	411
Հայ գաղթօջախները Ֆրանսիայում	413
Սիրիայի և Միջագետքի հայ գաղթօջախները	425
Հնդկաստանի հայ գաղթօջախները	439

Աշոտ Գարեգինի Ազրա՛ամյան

Համառոտ ուրվագիծ
հայ գաղթավայրերի պատմությանը

Խմբագիր՝ Ստ. Մելիք-Բախչյան

Գեղ. Խմբագիր՝ Մ. Բաղդասարյան
Տեխ. Խմբագիր՝ Է. Ճանեապանյան
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ Է. Պողոսյան
Ա. Մանվելյան

ՎՅ 00516

Պատվեր 2081

Տիրաժ 1000ս.

Հանձնված է արտադրության 29/X 1963 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 18/III 1964 թ.:
Թուղթ՝ 60X92¹/₁₆, տպագր. 30,5 մամ., հրատ. 25,5 մամ.
Գինը՝ 1 ա. 23 կոպ.:

Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի
պոլիգրաֆ արդյունաբերության գլխավոր վարչության
Պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տեռա՛ն 91.